श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ

श्रीज्ञानेश्वरकन्यापदपांसु

अथवा

वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध सत्पुरुष

श्रीगुलाबरावमहाराज

यांचे चरित्र

''मिलिंद''

कै. राजेश्वरशास्त्री त्रिपुरवार, चंद्रपूर लिखित.

रज पहिला : अवतरण प्रकरण

मंगलाचरण

श्लोक

श्रीमज्ज्ञानेश्वरार्यायाचार्यवर्याय विष्णवे ।
वंदेऽलंदीविहाराय सच्चिदानंदरूपिणे ॥१॥
अखंडानंदकंदाय मधुराद्वैतरूपिणे ।
अर्धनारीनटेशाय आदिनाथाय ते नमः ॥२॥
प्रेमांबुजमिलिंदाय गोपीवृंदविहारिणे ।
रासहासविलासाय मुकुंदाय वयं नुमः ॥३॥
श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्य-कन्यका चारुभाषिणी ।
गोपालश्यामचिन्मूर्तिप्रेमपर्यंकशायिनी ॥४॥
मधुराद्वैतपीयूषसंप्रदानयशस्विनी ।
शरण्या सर्वभूतानां जननी मे प्रसीदतु ॥५॥

हे विलासानुगामिन् वृंदावनविहारिन् गोपीरमण गोपालकृष्ण भगवन्! ज्या सुखाकरितां भगवान् आदिनाथ शंकर आपले रम्य कैलासभुवन सोडून सदा गोपीरूप धारण करून व्रजांत राहूं लागले, ज्या सुखाकरितां व्यासपुत्र शुकाचार्य तपोवनाचा त्याग करून गोपीरूपाने आपली परिचर्या करीत होते, ज्या सुखाकरितां महान् महान् तपोधन ऋषि आपली तपःसामग्री वेचून गोपी झाले, ज्या सुखाकरितां साक्षात् ब्रह्मविद्या तीव्र तपश्चर्या करून गोपीमंडळांत आली, ज्या सुखाच्या लालसेने प्रत्यक्ष श्रुति गोपी झाल्या, ऋचा गोपकन्या झाल्या व देवकन्या स्वर्गसुखाला तुच्छ करून गोकुळांत आल्या, ज्या सुखाकरितां मुनि आपले एकांतवास सोडून गोपाळ झाले, प्रत्यक्ष कल्पवृक्ष जेथें कदंबरूपाने राहूं लागला, सिद्धसाध्य गंधर्व कोकिळ होऊन ज्या सुखाचा अनुभव घेऊं लागले, ब्रह्मादिक देव व इंद्रादिक सुरगण हतगर्व होऊन ज्या सुखाकरितां अझूनहि लाळ घोटीत आहेत, अर्जुनासारख्या तुझ्या सख्यांनाहि जें सुख मिळविण्याकरितां कठीण तप करून गोपी व्हावें लागलें, जेथलें सुख केवळ हरिहरभक्तयैकगम्य आहे, ते तुझें विस्तीर्ण मथुरामंडळ, ती पुण्यपावन व्रजभूमि, तेथले ते कुसुमनामक सरोवर, त्यावरील सर्वकाल पुष्पित वनराजी व त्या पुष्पांचा सर्वदिग्व्यापि सौरभ, तेथली ती अशोकलता व मध्यरात्री तिच्या मुळाशीं होत असलेला मधूत्सव, तें पूर्णामृतनिधीमधील ज्योतिर्मय द्वीप, त्यावरील वृंदावन नामक वन व द्रुमवल्लींचें आवरण, सभोवती असलेला कालिंदीचा वेढा, ती मनोहर स्मितशोभा, मत्तमयूरांचे व कोकिलांचे नृत्यगायन, भृंगांचा गुंजारव, मध्यभागीं विलसणारा तो महान् पारिजातक वृक्ष व त्याच्या शाखोपशाखांचा शतयोजन विस्तार, त्याच्याखालचें तें धेनुमंडल, त्याच्या आंतील वेणुशृंगधारी गोपबालांचे मंडल, त्याच्या आंतील शुभ्रवस्त्र धारण करणाऱ्या, नाना प्रकारचीं उपायने घेऊन हस्तपुटें जोडलेल्या व प्रेमविव्हल अंतःकरणांनी प्रेमळ वचने बोलणाऱ्या व्रजवनितांचें व श्रुतिकन्यांचें रुचिर मंडल, त्याच्या आंतील दिव्य प्रभाकिरणमालिनी रत्नवेदी, तिजवर विराजमान झालेली महामाधुर्यवर्षिणी दिव्यांगी चतुर्दशाब्दवयसा राधिका, तिच्या मनोहर मुखचंद्राकडे आपले विकसित नेत्रकमल लावून मुरलीसहित हात तिच्या गळ्यांत घालून व हनुवटीला स्पर्श करून मस्तकावर मयूरपिच्छांचा सुंदर मुकुट, कानांत मकराकार कुंडलें, कुरळ केश व कस्तुरीतिलकयुक्त भाल, कंठांत मुक्तमालादि रुचिर रत्नभूषणे, गळ्यांत आपादलंबिनी नवकोमल तुलसीमाला, कंकणादि बाहुभूषणे, कटीला दिव्य तडित्प्रभ पीतांबर, पायांत नुपुरादि झणत्कारयुक्त अलंकार, अशा अपूर्व छबियुक्त विचित्र नटवेशाने महामोलाचें दुकूल पांघरून तिच्या (राधिकेच्या) मांडीवर शयन केलेली आपली ती हरिचंदनचर्चित सांवळी सुकुमार किशोर

मूर्ति, तेथल्या गोपगोपिकादि वृंदांच्या त्या माधुर्यप्रेमाने उचंबळणाऱ्या चित्तवृत्ति व तेथला तो नित्य नूतन रासमहोत्सव यांचा सर्वदां विजय असो !

हे भगवन्, तुझें माधुर्यप्रेमधन ज्याच्या अंतःकरणपेटिकेंत विपुल असेल त्यालाच तुझा रासमहोत्सव नित्य पहावयास मिळतो. हरिहरांचाहि विसावा, सर्व सुखाचें स्थान, दृष्टपरमानंदाची खाण, अनेक दुर्गम संकटांत अढळ धैर्यबल देणारी संजीवनी, कैवल्यसुखाचा कळस व जीवन्मुक्तीचें सौभाग्य अशी ही तुझी माधुर्यभक्ती होय. माधुर्यदीक्षा घेऊन तुझे चरणदास्य करण्याइतकें भाग्य ज्यांना लाभतें, रासोत्सव प्रसंगी एकवेळ तुझा अंगसंग मिळून ज्यांचा काम निवृत्त होतो व तुझ्या चुंबनालिंगनाने व अद्वितीय मदनमनोहर स्वरूपामृताच्या पानाने तुंद होऊन तुझ्या स्मित हास्यांत जे एकतान होऊन जातात, त्यांची स्थिति हे भगवन् काय वर्णन करावी? त्यांचे समस्त मानसव्यापार शिथिल होतात, लोकव्यवहाराला तिलांजुलि मिळते, आश्रमधर्म प्रेमसागरांत बुडून जातात,

संध्यावंदन भद्रमस्तु भवते भो स्नान तुभ्यं नमो ।
भो देवाः पितरश्च तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम् ॥
यत्र,,ापि निषद्य यादवकुलोत्तमसस्य कंसद्विषः ।
स्मारं स्मारमघं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे ॥

अशा स्वैर व लोकबाह्य भगवत्कथालापाच्या भरांत त्यांच्या नियमबद्ध पूजाध्यानजपाला बहुतेक फांटा मिळतो. पाप व पुण्य ही दोन्ही त्यांच्या खिसगणतीत नसून एक तुझा प्रेम त्यांना पाहिजे असतो. हे भगवन् तूंच एक प्रियकर त्यांना उरल्यामुळें तुझें व त्यांचे अत्यंत ऐक्य असतांहि आपणच देव आहोंत असा ज्ञानाभिमान त्यांना शिवत नसून आपला प्रियकर फार दिवस आपल्याला अंतरला आहे किंवा तो आपणांपासून फार दूर असून त्याची विरहव्यथा आतां आपल्याला सहन होत नाहीं. अशा व्याकुल चित्ताने तुझ्या उज्वल यशोगायनांत आवडी गुंतून, अंतःकरण प्रेमभरित होऊन उ□ा स्वराने कधीं हांसत, कधीं स्फुंदत, कधी मनाशींच गुणगुणत, कधीं गात, कधीं उन्मत्तवत् नाचत तुझ्या लीलांचें गायन करीत, ते पृथ्वीवर संचार करूं लागतात व आपल्या पदधूलीने भुवनत्रयाचा उद्धार करितात. हे भगवन्, ज्या तुमच्या माधुर्यप्रेमांत सात्विक कर्मासहि रीघ मिळत नाहीं, तेथें राजसतामस विधिविधानांची कथाच काय? हे माधुर्यकलानिधे, जीवांची चित्तवृत्ति जोंपर्यत तुमच्या प्रेमांत रंगत नाहीं, तोपर्यंतच कामादिक चोरांची धाड, घराचा बंदिवास व मोहाची जड बेडी यांची भीति असते. हा स्त्रीपुत्रादि पसारा, कृतत्रेतादि कालविभाग, सुखदुःखादि द्वंद्वें व शुभाशुभादि भेद हे वस्तुतः मुळींच नसून ते विपरीत भावनेच्या तीव्रतेमुळें भासतात. पण हे भगवन्,

तुम्ही भक्तकामकल्पद्रुम असल्यामुळें ज्याच्या त्याच्या इच्छेसारखें होतां. हे भगवन्, तुमचें चरणकमल संपूर्ण जीवांना सारखेंच निवासस्थान असून कोणी भाग्यवान् तेथील भक्तिपराग सेवन करितात तर कोणी मूढ पुरुष त्यालाच आपल्या दृष्टिदोषाने स्वर्गसंसारनरकरूप चिखल बनवून यातना भोगतात. जीवन्मुक्ति व संसार हे भेद वस्तुतः नसून तुमच्या अखण्डैकस्वरूपाचे ठिकाणी अन्यथाभावना म्हणजेच संसृति होय. हे भगवन् जोंपर्यंत तुमचा अनुग्रह होत नाही तोंपर्यंत ही विपरीत भावना नाश पावून नित्यानंद मिळणे शक्य नाहीं. तुमच्या भक्तिवांचून ज्ञानियालाही जर मोह पडतो तर मग इतर जीवांची कथाच काय? त्यांच्याच भावनेप्रमाणे तुम्ही त्यांना संसाररूप भासून नित्यनूतन भ्रांति उत्पन्न करिता! त्यामुळें अत्यंत प्रेमास्पद वस्तूंची आपण परम सीमा आहात व देहसुखाची सगळी खटपट पति पत्नि बंधु आदिकरून नात्यांच्या भावना, आदरातिथ्यांचे मायिक व्यवहार व मुलाबाळांचे लाडसंगोपनादि प्रकार ह्या सगळ्या मनस्तरंगांच्या उड्या सर्वांतर्यामित्वामुळें आपल्या प्रीत्यर्थच खर्ची पडतात हें त्यांना उमजत नाहीं. म्हणून अशा भक्तिविमुखांना श्रुति स्पष्ट चोर म्हणते. ह्या प्रेतवत् जड शरीरालाच आत्मा मानणे, पुत्रकलत्रादि पसाऱ्यासच स्वकीय मानणे, जलाशयांसच तीर्थ मानणे व पाषाणादि प्रतिमा म्हणजेच ईश्वर मानणे म्हणजे श्वानसूकरांच्या पंक्तीसच बसणे होय.

हे भगवन्, भक्तिहीन पुरुष कितीही वर्षे जगले तरी त्यांचें जगणे झाडांसारखें व्यर्थ, श्वासोच्छ्वास भात्यांसाखे मोघ व त्यांचे खानपानादि व्यवहार ग्रामपशूंसारखे निरूपयोगी होत. खराखुरा मनुष्यपणा हे भगवन् तुझ्या भक्तीतच आहे. तुझ्या गुणकथावर्णनावांचून जो क्षण गेला तो अनेक कल्पांच्या दुःखपरंपरेस कारण झाला व केलेली वटवट सगळी बेडकांच्या शब्दांप्रमाणे व्यर्थ गेली.तशींच आपआपल्या स्वभावानुरूप विषयांचें तुला अर्पण करून तुझी सेवा न करणारीं कानादिक इंद्रियेंही केवळ घातुक श्वापदांसारखींच होत. तुझ्या शीतल चरणोदकाचें बिंदु ज्यांतून गळत आहेत अशा कोमल तुलसीचा गंध घेऊन तुझ्या व तुझ्या भक्तांच्या कथा ऐकून ज्यांच्या चित्तांत अष्ट सात्विकभाव दाटत नाहींत ते कोणीही असोत जीवंत प्रेतच होत व त्यांचें हृदय पाषाणाचें आहे असें समजावें. वेदपठणादि धर्म, यज्ञयागादि क्रिया, स्नानदानादि कर्मे, तीर्थाटणादि तपें, व्रतोपवासादि नियम, शास्त्रादिकांचे पठन ह्या सगळ्या गोष्टी एका तुझ्या प्रेमावाचून चोरवाटा होत. तुझ्या श्यामसुंदर नवमेघरंग चरणांची आवडी असणे हाच एक प्रसिद्ध राजमार्ग होय. तुझ्या भक्तिवांचून वैकुंठ स्वर्गादि स्थाने केवळ नरकभोग होत व प्रत्यक्ष नरकलोकांतही तुझी भक्ति जर अंतःकरणांत आहें तर तो वैकुंठादिकांहूनहि

श्रेष्ठतम होय.

हे श्रीहरे! तुझ्या भक्तीचा जिव्हाळा थोडा जरी मनांत असला तरी तो दैवी संपत्तीचा सोपानच होय. परंतु भक्तिवांचून इतर कर्मोपासनाज्ञानादि केवळ आसुरीसंपत्तीचे विवरमार्ग असून अधम गतीला पोचविणारेच होत. हा भक्तीचा जिव्हाळा जेथें नाहीं तो संशयपिशाचिकेने पछाडला म्हणून समजावें. हे भगवन्, केवढाही पुण्यकर्मा म्हणून लोकांत गाजो पण तुझी भक्ति नाहीं तर तो पापकर्माच होय. पण अत्यंत दुराचारी असूनही एकदां कां त्याच्या मनवाणीला तुझ्या रूपगुणांचा चाळा लागेल व तुझ्या चरणी तो सानन्यदीन होईल तर मोक्ष तत्काळ त्यांच्या अंकित झालाच म्हणून समजावें. तात्पर्य, तुझी भक्ति हाच परमपुरुषार्थ असून हाच जीवांचा सनातन धर्म होय. ऊंच नीच, उत्तम अधम, चांगला वाईट, पंडित मूर्ख इत्यादि भेदाभेद व यातायातीधर्म यांची अवकगणना करून केवळ शुद्ध भावनेच्या बलावर रस्त्यांतील तुटक्या वाहणेला उत्तम मोरचेल, पाण्याच्या चुळीला गंगांबु, उच्छिष्ट मांसकवलाला साजुक उपहार, इत्याद्यनेक ग्राम्य उपचारांचें दिव्य पूजासाहित्य बनवून एका वन्य द्विपाद पशूला आपल्या पदाची प्राप्ति करून देऊन त्याला घटकेंत भक्तशिरोमणी करून सोडणाऱ्या भक्तिजननीला शतशः प्रणाम असोत!

भगवन् ! ही तुझी परमप्रेमस्वरूपिणी भक्ति कोणत्याही परिस्थितींत सुलभ आहे. पण आवडी मात्र खरीखुरी पाहिजे. भक्तियोगाहून अधिक सुलभ योग जगांत नाहीं. आपल्या भक्तीचे अनेक सुंदर व सरळ मार्ग हे भगवन् आपण आपल्या उपनिषदाख्य नगरींत तयार करून ठेविले आहेत व युगीं युगीं अवतार घेऊन भक्तीचा प्रादुर्भाव करण्याकरितां तेच मार्ग आपण प्रगट करीत असता. श्रीकृष्णावतारीं अर्जुनाच्या निमित्ताने तेच मार्ग आपण लोकहितार्थ गीतारूपाने प्रगट केले. ह्या श्रीमद्भगवद्गीतेचे अर्थ कोणीं कर्म-सांख्य-योगादि मतवादी आपापल्या मतानुसार ओढून घेवोत पण निर्मल चित्ताने विचार करणाऱ्यास गीताशास्त्र हे भक्तिप्रधानच आहे असें दिसून येईल. ह्याविषयीं अल्प स्पष्टीकरण बालभाषितन्यायाने हे भगवन् आपणच शिकविलें तसें आपल्या पुढें करून दाखविण्याचें मी धैर्य करितो

गीतेच्या बाराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांत हे तात, आपण भक्तीला मुख्यत्व सांगून भक्तिविषयीं प्रवृत्ति सांगितली आहे. म्हणून गीतेचा मुख्य विषय भक्तिच ठरतो. तो कल्प्य आहे किंवा सत्य आहे असा संशय दूर करण्याकरितां त्याच अध्यायाच्या पांचव्या श्लोकांत निर्गुणोपासकांनां आपण दुःख निरूपण केलें आहे म्हणून गीतेंत भक्ति हा विषय कल्प्य नसून सत्य आहे असें सिद्ध होते. मग

कर्मज्ञानादिक कशाला निरूपण केलेत? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितां 'यत्करोषि यदश्नासि' इत्यादि कर्मार्पणपर श्लोक 'चतुर्विधा भजंते माम् . . . . . ज्ञानीच भरतर्षभ' इत्यादि ज्ञानार्पणपर श्लोक सगळें सहायक म्हणून गणल्या जातात असें आपण दर्शविले. कारण भक्ति नसली तर यांचें महत्व नाहीं असें अव्यक्तोपासकांना गौणत्व दाखविल्यामुळें पवन-रजन्यायाने सिद्ध होतें. भक्ति नसली तर कोणताच साधक उपयोगी नाहीं असें 'त्रैविद्या माम्' इत्यादि श्लोकांत आपण निरूपण केलें आहे. आणि 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' इत्यादि श्लोकांत कर्माला वर्णाश्रम पाहिजेत 'तांस्तितिक्षस्व भारत' इत्यादि श्लोकांत सांख्याला वैराग्य पाहिजे 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य' इत्यादि श्लोकांत योगाला देशत्याग पाहिजे 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यादि श्लोकांत ज्ञानाला शास्त्राभ्यास पाहिजे; पण 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य' इत्यादि श्लोकांमध्यें भक्तीत काहीही नसले तरी चालण्यासारखे आहे असे आपण प्रतिपादन केले आहे म्हणून गीतेचा मुख्य विषय भक्तिच ठरतो. 'ते प्राप्नुवंति मामेव' इत्यादि पदांनी अर्जुनाला अन्यथा निषिद्ध मार्गात जाण्याची आवश्यकता नाहीं असे सांगून 'तेऽप्यांति परां गतिम् - योगक्षेमं वहाम्यहम् - भवामि न चिरात्पार्थ - ददामि बुद्धियोगं तं - न मे भक्तः प्रणश्यति' इत्याद्यनेक पदांनी आपण आश्वासन दिलें आहे. तसेंच, 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् - भक्त्यामामाभिजानाति - मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते - श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं - योगिनामपि सर्वेषां - मद्गतेनांतरात्मना - अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः - अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुमद्योगमाश्रितः - मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते - ब्रह्मभूयाय कल्पते - तस्याहं सुलभः पार्थ - इत्यादि पदांनी व श्लोकांनी उक्त सप्त विषय साह्य असोत वा नसोत, भक्तीनेंच सर्व कार्य होतें असें आपण दर्शविले.इत्याद्यनेक कारणांवरून हे भगवन्, श्रीमद्भगवद्गीता ही आपण भक्तिमार्गाचा उत्कर्ष करण्याकरितां भक्तिप्रधानच निर्माण केली यात संशय नाही.

पुन्हा कलीचा उत्कर्ष होऊन भक्तितत्त्वाचा लोप झाला असतां मंदबुद्धीच्या मुमुक्षूंना गीतारहस्य विशद करून सांगण्याकरितां हे भगवन्, आपण श्रीज्ञानेश्वरतात रूपाने प्रगट होऊन श्रीक्षेत्र आळंदी येथें पुण्यपावन इंद्रायणीचें तीरीं मधुराद्वैतदर्शनाचें मुख्य पीठ स्थापन केले व भावार्थदीपिका नामक गीतेची टीका लिहून तींत ठिकठिकाणीं माधुर्य प्रेमांत चित्तवृत्ति तल्लीन करून टाकणारा वत्सलसंमित मधुर वाक्सुधाप्रवाह सोडून गीताशास्त्राच्या साहायावांचून इतर शास्त्रें अविद्यानाशाला स्वतंत्रपणे समर्थ नाहींत असें सिद्ध करून आपल्या रसाळ मराठ्या बोलाने अमृतालाही पैजेने जिंकण्याची प्रतिज्ञा खरी करून दाखिविली. पुन्हा इंद्रियांचे कोड पुरवून त्यांच्या तृप्तीतच स्वतःला कृतकृत्य मानण्याची प्रवृत्ति विपरीत

प्रयत्नांच्या अनिवार गतीने लोकांत वाढून सनातन भक्तितत्त्वाचा विसर पडूं लागला, नाना मतांतरे उत्पन्न झालीं, कुत्तरश्रद्धेचें प्राबल्य होऊन असत्तर्काच्या बलावर लोक आपणाला सुशिक्षित म्हणवूं लागले व परधर्म सुखावह मानूं लागलें, कोणाला युक्तीने धर्मतत्त्वांची मीमांसा इष्ट वाटूं लागली तर कोणी परमपूज्य ज्ञानेश्वरीजननी विषयींच नाना वाद घालूं लागले. अशा वेळीं चिन्मय दृष्टिवांचून नुसती चर्म दृष्टि मयूरपिच्छनयनांप्रमाणे व्यर्थ आहे म्हणून कर्माचे डोळे जें ज्ञान तें चोख पाहिजे. हा सिद्धांत आपल्या अनुभवाने जगास पटवून देण्याकरितांच की काय अंधत्व पत्करून आपल्या सिद्धप्रज्ञ अस्खलित छंदोमय व प्रासादिक वाणीतून ज्ञानदेवीच्या परंपरागत अर्थाचें विवेचन, वेदांत आणि भक्तीचा समन्वय व प्राचीन आणि अर्वाचीन शास्त्रांचें होईल तेवढें ऐक्य करून मधुराद्वैत मताचा उत्कर्ष व लोकांना सुसंस्कारांचें दान करण्याकरितां हे भगवन् नरनारीशरीराने आपण हा श्रीज्ञानेश्वरकन्या-अवतार धारण केला आहे.

ह्या अवतारांत आपण 'मधुराद्वैतदर्शन' स्वतंत्र निर्माण केलें असल्यामुळें त्याचें आचार्यत्व आपल्याकडेसच येत आहे व शांकर वेदान्तात भक्तीचा समन्वय करून 'अनध्यस्तविवर्त' ही संज्ञा नवीन केल्यामुळें या दर्शनाला पृथकत्व आलें आहे. या दर्शनाचीं मंतव्यें काय आहेत व नवीन मताचा आचार्य होणाऱ्याला वेदविरुद्ध नसलेल्या कोणकोणत्या गोष्टी स्वमतपुष्ट्यर्थ आवश्यक आहेत ह्याची माहिती हे भगवन् वाङ्मय प्रकरणांत आपल्या चरणीं अर्पण करण्याचा यत्न करीन.

नित्याची वेशभूषा

आपल्या मन्तव्याप्रमाणे स्वतः आचरण करून दाखविणे हें आचार्याचें आद्य कर्तव्य ठरत असल्यामुळें -

* डोक्यावर काळ्या कुळकुळीत केश कलापाची **वेणी,**
* कपाळास कुंकुमाचा भव्य **सौभाग्यतिलक,**
* गळ्यांत **मंगळसूत्र,**
* स्कंधावर शुभ्र **यज्ञोपवीत,**
* आंगास **विभूति**,
* कमरेस धवल **धौत वस्त्र,**
* हातांत **सुवर्णकंकणे** व
* पायांत **जोडवीं.**

अशा विचित्र नरनारी वेशाने आपण भगवान् दक्षिणामूर्तीच्या ध्यानाप्रमाणे आम्हांमध्यें संचार करीत असून - श्रीकृष्णजन्माष्टमी व कात्यायनीव्रतोत्सवादि प्रसंगी माधुर्यदीक्षेनुसार संपूर्ण स्त्रीवेश धारण करीत.हरिहरोपासनेचें आपल्या

संप्रदायांत समानत्व दर्शविण्याकरितां माघ कृष्ण चतुर्दश्यादि शिवविष्णु व्रतांत त्या त्या दीक्षेनुसार वस्त्रे भूषणे धारण करीत.* अगाध योगबल, श्रुतिसंमत गुरुत्व, शिशुजनान्यायसहनक्षमत्व, अचल शांति आदिकरून गुणांनी मुमुक्षूंस लुब्ध करीत, परोपरीच्या बालचेष्टांनी स्त्रीजनांत वात्सल्य उत्पन्न करीत व कधी कधी मुद्दाम लोकविरुद्ध आचरणाचा आविर्भाव दाखवून भाविकांस कौतुक व अभाविकांस व्यामोह उत्पन्न करीत हरिहरभजनाने कळिकाळास जिंकण्याचा निर्मत्सर संतांचा विगतकैतव मार्ग दाखवित आहांत.

हे मनोहारिन्, ह्या संपूर्ण जगांत तूंच एक पुरुष असून इतर जगत् स्त्रीरूप आहे असे प्रतिपादन करणारी श्रुती, भगवान् वेदव्यासकृत वाराहसंहिता, पद्मपुराणांतर्गत वृंदावनमहात्म्य, कलियुगांतील नरसीमेहते, चरणदासादि संतांनी गाईलेली व्रजलीला इत्यादि इतिहास व भगवान् आदिनाथ शंकर, श्रीविष्णु, ब्रह्मनंदन, श्रीशुकाचार्य, अर्जुन, नरसीमेहते, चरणदास, श्रीकृष्णचैतन्य, भगवान् रामकृष्णपरमहंस इत्यादि महात्म्यांचा स्त्रीवेश घेऊन आपल्या परम प्रियकरास आळविण्याचा परिपाठ इत्यादि गोष्टींवरून आपला स्त्रीवेश शास्त्रविहित, शिष्टसंप्रदायाला अनुरूप व परंपरागत ठरत असून मथुरामंडळस्थ नित्यरासमहोत्सवदर्शन हें त्याचें परम प्रयोजन सिद्ध होतें. तें मथुरामण्डल सामान्य प्राकृत मनुष्यांना दिसणे शक्य नाहीं. याचें कारण चरणदासमहाराज[१] असें सांगतात-

मथुरामण्डल परगट नाहीं, परगट है सो मथुरा नाहीं ।
मथुरामण्डल यही कहावे, दिव्य दृष्टिबिन दृष्टि न आवे ॥

(१.इ. स. १६३४ त शहाजहान बादशाहाचे वेळेस होऊन गेले)

ही दिव्यदृष्टी हरिहरप्रेमैकसाध्य असल्यामुळें तिच्या अभावीं देहादि दृश्य प्रपंचच ज्यांना सत्य वाटतो त्यांना प्रत्यक्ष हरिहरांनीहीं परस्पर पतिपत्नि व्हावें असा ज्याचा जातिस्वभाव त्या देहातीत शुद्धसत्वमय मधुर भावाची कहाणी न रुचून आपल्या स्त्रीवेषाविषयीं अनादर वाटावा व कदाचित् तो शास्त्रविरुद्धही वाटावा यांत नवल काय?

हे निजजनार्तिहन् वेळोवेळीं अवतार घेऊन आपण ज्या ज्या लीला करता त्या संपूर्ण वर्णन करूं पाहणे म्हणजे भूमीचे परमाणूच मोजण्याचा यत्न करणे होय. ह्या अवतारांत तर त्रैलाक्यजननीत्वाचा व ब्रह्मदेवाच्या गुरुत्वाचा पूर्णाधिकार आपल्याकडे असल्यामुळें आपलें सामर्थ्य वर्णन करणे सर्वज्ञालाही अशक्य आहे. कारण प्रज्ञेच्या जोरावर श्रीगुरूचे सामर्थ्य वर्णन करूं म्हणणे हें मोत्याला जिल्हई देण्यासारखेंच आहे असे श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. मग

जेथें सर्वज्ञाचीही अशी दशा होते तेथें मूर्खाचा प्रयत्न म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्याइतका शहाणपणाचा होय.

स्वतः माझी स्थिती विचारशील तर हे जननी! विद्वत्ता, भक्ति, सेवानुराग इत्यादि सद्गुणांचा मला गंधही नाहीं. मग सर्वज्ञता कोठली? मूर्खपणांत तर केवल 'पतितांमाजी प्रतापी' अशा अधिकाराचा मी पडलो, परंतु आई ग, मी केवढाही पातकी असलों तरी तुझा म्हणवितों. सर्व पावन करणारांतही तूं पावन आहेस, त्वां मला पदरांत घेतलें आहेस व तुझी कृपादृष्टि सर्वदां मजवर परिपूर्ण आहे. आतां मी अपराधपरंपरेने कितीही बद्ध असलो तरी माझी उपेक्षा करावी असें तुझ्या नित्य प्रेममय अंतःकरणांत कधीही यावयाचें नाहीं. उलट माझ्या अपराधांकडे उपेक्षादृष्टि करून आपल्या नेहमींच्या शीलाप्रमाणे सुसंस्काररूपी दुग्धपानाने मला नियमादृष्टरूपी पुष्टि आणण्याचाच तूं यत्न करीत राहशील. अशा अहेतुक दयाशील माउलीचें अगाध चरित्र लेखन करणे मला अत्यंत दुष्कर असूनही केवळ तुझ्या अनुपम वात्सल्याला लुब्ध होऊन गेल्या २५ वर्षांच्या चर्येतील तुझ्या संचारक्रमातंले जे थोडेसे पदपांसु (पायाचे धूलीकण) माझ्या हातीं लागले आहेत तेवढेच संकलित करून बालस्वभावाप्रमाणे शिरसि धारण करण्याची मी एक आळ घेतली आहे. ती पुरविणे किंवा न पुरविणे तुझ्या इच्छेवर आहे. परंतु माय, एवढे तरी कर॰शील काय?

म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजन कल्पलते ।
आज्ञापी माते । ग्रंथनिरूपणीं ॥
॥ अवतरण प्रकरण समाप्तः ॥

ooo

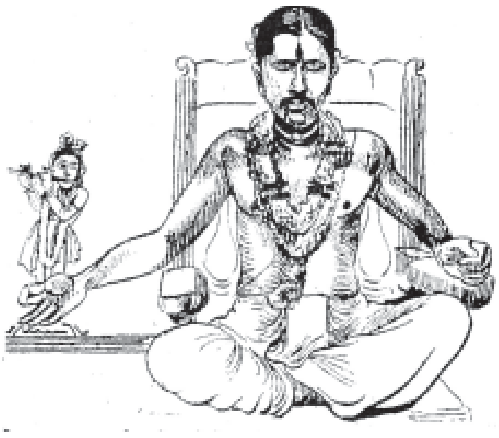

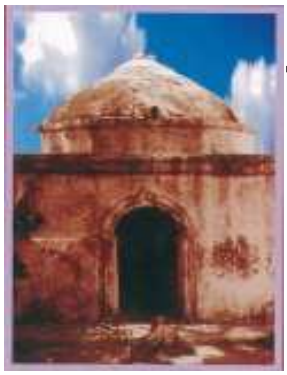

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाऊली समर्थ ॥

रज २ रा : माधान

पूर्वपीठिका

माधुर्यामृत कल्लोलं सच्चिदानंदविग्रहम् ।
पांडुरंगं गुरुं वंदे मोढवंशसमुद्भवम् ॥
''देशमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहास्तत्पुरुषा गजाः ।
तत्रैव निधनं यान्ति । काकाः पुरुषाः मृगाः ॥

वऱ्हाडात उमरावतीच्या उत्तरेस २३ मैलावर इलिचपूर तालुक्यात माधान नावाचे एक खेडे आहे. येथे मोहोडांची वस्ति फार असल्यामुळे याला मोहोडांचे माधान असे म्हणतात. येथे मोहाड घराण्याच्या मूळपीठिके संबंधाने एक पुरातन हस्तलेख फार परिश्रमाने उपलब्ध झालेला आहे. त्याचे छायाचित्र येथे दिले आहे. त्यातील मोडी लिपीचे शब्द बऱ्याच ठिकाणी दुर्बोध असल्यामुळे ते वाचकांच्या सोईसाठी बाळबोध लिपीत येथे देतो.

हस्तलेख

''गोत्र वचीष्ट.कुलदेवी दुरगा.निशान लाल दर्यावी सूरवंसी.कैफीयत वनशावळी मोहले मकान गुनेरगड सुभे लखवनर (लखवनऊ) सरहद हिंदुस्थान.तख्त दिल्ली सन ८०५ फसली.मुळ पुरस बनाम उदेसिंग राने रजपुत याचा पुत्र नामे देवसिंगजी याचा पुत्र नामें मनसिंग याचा पुत्र नामें लालसिंग.याचे घोडे मुकरा ३०० हमरा बंदे बादशाह गाजी महमदशाह आलम बाहादुर मुकरा तहनाती सुभे दख्खन बमुकाम अवरंगाबाद सरफराज बंदे बादशाह हुकम मुकरा तनखा १३९४१० टके मुकरा देहात मौजे मधान प्रगणे सीरजगांव सरकार गावेल सुभे वराड पायाघाट सन ९१२ फसली मुकदम तुब गवळी वलद मान गवळी वलद गवळी सरकार तनखा आदा न करदय.सबब वतन फरोक्त.मय काळी व पांढरी वगैरे मामुल खरीद करदय बनाम दुरगाजी मोहोड (लालसिंगचा पुत्र).याचा पुत्र इरभानजी.याचा चंदाजी.याचा अभिमानजी.याचा दावजी. याचा पुत्र आवजी.याचे पुत्र २ बयाजी (व) हुरजी.

(पुढील शब्द फोटोंत आले नाहींत.ते फोटोच्या मूळ हस्तलेखावरून घेतले आहेत)

**** बयाजी - दत्ताजी - मानाजी***

** हुरजी - नगाजी - भिवाजी व सुभाजी _____.*

वरील लेखावरून असें दिसतें की पांचशें वर्षोपूर्वी इ. स. १३९५ च्या सुमारास लखनऊच्या सुभ्यांत गुनेरगड येथें ''उदेसिंग नांवाचे सूर्यवंशी वसिष्ठ

गोत्री राणे रजपूत जातीचे एक गृहस्थ'' रहात होते. त्यांच्या पासून चवथ्या पिढीला ''लालसिंग'' नांवाचे पुरुष झाले. हे लालसिंग दक्षिणेत महंमदशाह ब्राह्मणी (१४६३ ते १४८२) याच्या लष्करांत तीनशे घोडेस्वारांचे नायक होते. अवरंगाबाद हें त्यावेळीं यांच्या छावणींचें मुख्य ठिकाण होतें. पुढें, इ. स. १५०२ च्या सुमारास माधान येथील मुकदम नामें तुब गवळी हा सरकारी मुकरर[1] सारा देईनासा झाल्यामुळें माधानचें वतन फरोक्त झालें. ते लालसिंगाचा पुत्र नामें दुर्गाजी मोहोड यांनी खरीद केलें. हे दुर्गाजी मोहोड माधान येथील मोहोड घराण्याचें मूळ पुरुष व पहिले पाटील होत. यांचे पुत्र इरभानजी, त्यांचें चंदाजी. चंदाजीचे अभिमानजी, अभिमानजीचे पुत्र दावजी व दावजीचे पुत्र आवजी, आवजीचें पुत्र दोन - बाळाजी व हुरजी. यांच्याच वेळीं माधानचे दोन खेल (पाती / विभाग) झाले असावेत, असें वंशवृक्षावरून दिसते. हुरजीपासून ६ वे पुरुष सरणाजी नांवाचे झाले. सरणाजीचे पुत्र राणोजी.

(टकें १३९४१/- म्हणजे ३४८५ रुपये. हल्लीचें सरकार देण येणेप्रमाणे आहेः- माधान ४४६३।=९(चार हजार चारशे त्रेसष्ठ रूपये सात आणे नऊ पै), दिलालपूर १ ६२७//= ६(एक हजार सहाशे सत्ताविस रूपये दहा आणे सहा पै) अलिपूर ४२४///= (चारशे चोविस रूपये पंधरा आणे) एकूण रु. ६५१६ /–३(सहा हजार पाचशे सोळा रूपये एक आणा तीन पै) हे तिन्ही गांव पूर्वी एकत्र होतें हल्ली दिलालपूर निराळें आहे)

आजोबा - राणोजीराव

राणोजीराव हे निस्सीम शिवभक्त, मोठे मुत्सद्दी, शूर, कर्तृत्ववान् व करारी स्वभावाचे होते. यांचा जन्म इसवी सन १८०० च्या सुमारास झाला. दहा अकरा वर्षांचे होतपर्यंत ह्यांना लिहिणे वाचणे मुळीच येत नव्हतें. सारा वेळ खेळण्यात व दांडगाईत जात असे. एके दिवशी यांच्या वडील बंधूंनी यांना शेतांत डौरा करावयास बरोबर नेलें होतें. परंतु तें काम त्यांना न रुचल्यामुळें सगळ्यांची नजर चुकवून शेताच्या नालींतून ते सिरसगांवास पळून गेले. तेथें बारा महिनेपर्यंत बहिणीच्या घरीं राहून लिहिणे वाचणे शिकले व नंतर माधानास परत आले.

माधानास तेवेळीं सखारामपंत पांडे होते. त्यांजजवळून पांडेपणाचें काम बारा महिन्यांत शिकले. सखारामपंताला गुरु मानून त्यांच्यावर राणोजीराव फार प्रेम करीत असत. एकवेळ सखारामपंतावर पैसे खाल्ल्याचा आरोप आला व जयाजीराव म्हणून राणोजीरावजीचे चुलत चुलते पाटील होते. त्यांनी त्यांच्या मागे हिशेबाचा तगादा लावला. हें पाहून राणोजीराव सखारामपंतांचें दप्तर घेऊन नानोरीस एकाएकीं निघून गेले. पाटीलबोवा न्यावयास आले असतां राणोजीराव त्यांस म्हणाले कीं ''सखारामपंतांचा निकाल केल्याशिवाय मी घरीं येत नाहीं.''

अर्थातच पाटीलबोवास तो नाद सोडून द्यावा लागला. ह्या गोष्टीमुळें प्रसन्न होऊन सखारामपंतांनी राणोजीरावास आपली जमाखर्च लिहिण्याची विद्या सांगितली व शिवलीलामृताची पोथी प्रसाद दिली. ही पोथी अझूनहि राणोजीरावांचे थोरले चिरंजीव व हल्लींचें पाटील रा. रा. रघुजीराव यांच्या नित्य पठणांत आहे. वरील जमाखर्च कागदाच्या एका बंदावर लिहीत असत. व तो लिहिण्याची पद्धति फारच विलक्षण होती असें सांगतात. परंतु हल्ली तो प्रकार उपलब्ध नसल्यामुळें त्याविषयीं कांहीच कल्पना चालत नाहीं. तो उपलब्ध न राहण्याला जें कारण घडलें तें पुढें सांगितलें आहे. ह्या नंतर राणोजीरावास सुरळींचे पांडेपण मिळालें. तें त्यांनी सुमारें २० वर्षेपर्यंत केलें. त्यांचा विवाहही सुरळीसच झाला. कुटुंबाचें नांव सौ. सकवारबाई असे होते.

इकडे सखारामपंताला त्यांचे इष्टमित्र नेहमीं बोलत की तुम्ही जमाखर्चाची पद्धत शूद्राला सांगितली हें चांगलें केलें नाहीं. ह्या किटकिटीला कंटाळून ते एके दिवशीं राणोजीला म्हणाले ''तुम्ही आमची गुरुदक्षिणा दिली नाही''. राणोजी म्हणाले ''मागा.'' तेव्हां ''हा जमाखर्च दुसऱ्या कोणास शिकविणार नाही'' अशी सखारामपंतांनी त्यांच्याकडून शपथ घेवविली.

सुरळीच्या पांडेपणांत राणोजीरावांची बुद्धिमत्ता व इतर सद्गुण लोकांच्या नजरेस येऊन त्यांचा लौकिक वाढत चालला. परंतु हा त्यांचा उत्कर्ष तेथील देशमुखांस सहन न होऊन कांहीं कारणावरून एके दिवशीं ते त्यांस म्हणालें ''कितीही झालें तरी तुम्हीं आमचे असामीच कीं नाहीं?'' हे शब्द राणोजीरावास सहन न होऊन त्यांनी पांडेपणाचा राजीनामा दिला व इ. स. १८३२ च्या सुमारास आपल्या वयाच्या ३२ व्या वर्षी माधानास परत आले.

अंदाधुंदी

ह्या वेळी वऱ्हाड प्रांताची राज्यपद्धति विलक्षण अंदाधुंदीची होती. दो अंमली सत्ता (दो अमली सत्ता - पेशवे व दक्षिणेचे मुसलमानी बादशाहा हे दोघेही कांही काळपर्यंत एकाच वेळी जमिनीचा सारा वसूल करीत होते. म्हणून इतिहासांत याला दो अमली सत्ता म्हटलें आहे) नाहींशी होऊन प्रांत नवीनच निजामाच्या ताब्यांत गेला होता. यामुळें अव्यवस्थेस नवीन बहर येऊन लोकांची जीवनयात्रा जास्त बिकट झाली होती. मालकाळी वसुलाचे तालुकदारांना मक्ते मिळत. मक्त्यांची मुदत ठरलेली नसे. जो जास्त पैसे देईल त्याला केव्हांही मक्ता मिळे. या मक्त्याला 'ताहुत' म्हणत. जमीनधारा ठरलेला नसें. तालुकदाराने मन मानेंल तशी लुटालुट करावी. देशमुख पाटील यांनीही तोच कित्ता गिरवावा. शेतांतील पीक आपल्या

हातीं लागेल असा शेतकऱ्याला भरंवसा वाटेना म्हणून त्यानेंही शेती सोडून आपल्या भाऊबंदास लुबाडावें. अशा रीतीने शेती बुडाली. सारांश, ज्याचा हात चालेल त्याने मिळवावें व मनगटांत जोर असेल त्याने राखावें अशी स्थिती होऊन''तुरतुरं फुरफुरं तीन मासं'' असा प्रकार झाला होता.

अर्थातच माधानही या परिस्थितींतून सुटलें नव्हतें. शिवाय राणोजीराव माधानास आले त्या सालीं भयंकर दुष्काळ पडला होता. तो अझूनही 'बांडीचें साल' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. राणोजीराव माधानास आल्यानंतर लौकरच जयाजीराव संपले. पाटीलकीचा कारभार शिवाजीराव पहात होते. शिवाजीराव हे जयाजीरावचे भाऊबंदच होते व हे दोघे मिळून दोन दोन वर्षांच्या फेर पाळीने पाटीलकीचा कारभार पाहात असत. आतां शिवाजीराव नुकतेच आपल्या पाळीवर आले होते. ह्यांचें आचरण तत्कालीन परिस्थितीला अगदी अनुरूप किंवा त्याहून कांकणभर जास्त असेंच होते. ह्यांची पत्नीही घोड्यावर बसणे, पट्टा खेळणे, इत्यादि गोष्टीत प्रवीण होती असें सांगतात. शिवाजीरावाने प्रत्यक्ष राणोजीरावालाच लुटून आपली करामत दाखविली. राणोजीरावसारख्या तेजस्वी पुरुषाला हा उपमर्द अर्थातच सहन झाला नाहीं. ते लगेच उमरावतीस जाऊन २२०० रुपयांस ताहुत करून आले. शिवाजीरावाचें घरदार लुटून त्यांना सुरळीस घालवून दिलें व स्वतः पाटीलकीचा कारभार स्वतंत्र रीतीने चालवूं लागलें. हकीकत इ. स. १८३४ तली आहे.

दृष्टान्त

राणोजीराव हे मोठे शंकरउपासक, विष्णुभक्त व देवब्राह्मणांची सेवा करणारे होते. सखारामपतांनी शिवलीलामृताची पोथी दिल्यापासून त्याचें नियमाने पठन करीत. विष्णूची व शिवाची व्रतें, एकादशी, सोमवार, प्रदोष ही व्रते फार कडक रीतीने पाळीत. त्यामुळें कधी कधी तीन तीन उपोषणे त्यांना पडत. महाशिवरात्रीच्या नवरात्रांत अकरा दिवसपर्यंत रानशेणीचे भस्म खाऊन शिवलीलामृताचें पारायण करीत. नवरात्रांतील पूजाअर्चा व पारण्याचे दिवशीं ब्राह्मणभोजन वगैरे द्रव्यशाठ्य न करितां मनोभावाने करीत. एकदां हे पंढरपूरच्या यात्रेस गेले होते. तेव्हां २१ दिवस रानशेणीच्या राखेवरच राहिले होते. माधान येथील स्वयंभू शिवलिंगाची हे नित्यनेमाने पूजा अर्चा करीत असत. विरूळचे प्रसिद्ध सत्पुरुष विश्वनाथ बाबाजी यांचा त्यांनी अनुग्रह घेतला होता. देवब्राह्मणांच्या ठिकाणी यांची भक्ति मोठी! हे अतिथींना कधी विन्मुख दवडीत नसत. हरप्रयत्नाने ब्राह्मणांस ह्यांनी उत्तम भोजन घालावें. एकवेळ तर ब्राह्मणासाठीं तूप आणण्याकरितां

स्वतःची पत्नी गहाण ठेवण्यास ते तयार झाले होते म्हणतात. याप्रमाणे देव, गुरु व अतिथी यांच्या सेवेविषयीं त्यांचा करारीपणा दिसून येत असे.

''तुझ्या कुळांत एक महात्मा पुरुष उत्पन्न होणार आहे'' असा यांना दृष्टांत झाला होता. याप्रमाणे प्रपंचात व परमार्थांत समतोलपणा राखून सन १२७४ फसलींत (इ.स.१८६५) चैत्र शुद्ध प्रतिपदेचे दिवशी अरुणोदयी राणोजीराव शिवगतीला गेले. त्यावेळीं त्यांचें वय सुमारें ६५ वर्षांचे होते.

राणोजीरावाला पुत्र चार. रघुजी, बकारामजी, नरसाभाऊ व गोंदुजी. रघुजीराव हे सर्वात वडील असून तीर्थरूपांच्या पश्चात तेच माधानचे पाटील झाले. हे हल्लीं विद्यमान असून ह्यांचे वय सुमारें ७५ वर्षांचे आहे. दुसरे बकारामजी. हेही हल्ली हयात आहेत. नरसाभाऊ बऱ्याच वर्षोपूर्वी संपले. तिघांनाही संतती नाहीं.

सर्वात धाकटे गोंदुजी. हे इ.स.१८९७ सालांत संपले. हे मोठे दानी, शिवभक्त व ब्राह्मणभक्त होते. यांच्या पहिल्या पत्नीचें नांव सौ. अलोकाबाई होते. ही लोणी टाकळी येथील पाटील विठोबा सवाई यांची कन्या. ह्याच पुण्यशील साध्वीच्या उदरीं आमचें चरित्रनायक अवतरून कलिदावानलाने होरपळून गेलेला मोढवंशवृक्ष त्यांनी अंकुरित केला व राणोजीरावांस झालेला दृष्टांत सार्थ केला.

कुळाच्या चालीरीती वगैरे

* मोहोड कुळांतील स्त्रियांचा जुना पेहराव लहेंगे, कचवे व उरफाटे शेव असा असे. * गायीने सवा घडाभर दूध द्यावें हें एकंदर ज्ञातीचें दिव्य असें. * या घराण्यांत भारद्वाज गोत्र व आंगिरस, बार्हस्पत्य व भारद्वाज हे प्रवर चालत आलेले आहेत. * पाट (पुनर्विववाह), घाट, हाट, रहाट व काशाचें ताट असे पांच टकार याच्यांत वर्ज्य आहेत.

लग्नविधी - भोवरी

यांच्या जुन्या लग्नविधीला भोवरी म्हणत असत. तो विधी असाः- नवरी मुलीला हळद लागण्याचें दिवशीं आंब्याचें लांकूड हळदकुंकूं लावून मंडपांत रोवायचें. लग्नाचे दिवशीं सात होम करून सातव्या होमाचें वेळीं लग्न पक्कें ठरवावयाचें व उभय पक्षाकडील मंडळीने होमास प्रदक्षिणा करावयाची. परदेशी ब्राह्मण मंत्र सांगणारे असत. लग्नांत बहुलें नसें. हा भोवरीचा प्रकार अलीकडे चालू नाहीं. सांप्रत अविशिष्ट राहिलेला लग्नविधि असा आहे :-

देवकप्रतिष्ठेच्या दिवशीं वरपक्षाकडे घोडा-राउताचें चित्र भिंतीवर काढून त्याची, कट्यारीच्या टोंकाला निंबू टोचून तिची व कुळदेवीची पूजा करितात. मुलाचें उपनयनही लग्नाचे वेळींच होतें व तेव्हांपासून जानवे घालतात. राशी

काढण्याचें वेळी मुलगा प्रथम पांढऱ्या किंवा लाल घोड्यावर बसून मारुतीच्या दर्शनास जातो व नंतर मेण्यांत किंवा पालखींत वरात जाते. वरातीचे वेळीं नवऱ्या मुलाजवळ कट्यार असते व त्याच्या डोक्यावर पांढरें चवर धरतात. महाराष्ट्र ब्राह्मण पुराणोक्त मंत्रांनी लग्न लावतात. लग्नांत बहुले असतें. हे शेवटलें दोन प्रकार आधुनिक आहेत.

मोहोडांचा श्राद्धविधी भाताच्या पिंडांनी होतो. कणकीचे पिंडांचा यांच्यांत विटाळ पडतो. माधानचे हल्लीचें पाटील रघुजीराव हे एकदां प्रयागास गेले होते. तेव्हां तीर्थविधीचे वेळेस त्यांचा व तेथील पंड्याचा वाद झाला. पंड्याने कणकीचें पिंड करावयास सांगितलें असतां पाटीलबोवा बोलले की ''आम्हांला कणकीच्या पिंडाचा विटाळ पडतो. आमच्या कुळांत भाताचे पिंड करण्याची चाल आहे. तूं आपल्या बापास विचार.'' त्याने आपल्या बापास बोलाऊन आणलें. याचें नांव रामनारायण पंड्या चापेवाला. तो म्हणाला कीं ''मोहोड हे राणे रजपूत आहेत व यांच्या कुळांत भाताचें पिंड करण्याची चाल आहे. तसेंच वसुगण रुद्रगण वगैरेही यांच्यांत आहेत.''

प्रश्न – वरील रूढी यद्यपि रजपुतांच्या चालीरीतीशीं बहुतेक जुळत असल्या तथापि त्या द्वेषमूलक असण्याचा संभव असल्यामुळें ज्ञातिनिर्णयाकरितां त्यांचें कारण शोधण्यापासून उपयोग नाहीं.

उत्तर – ही भीति फक्त अप्रच्छन्न रूढि विषयींच असूं शकते म्हणून त्याचें कारण शोधूं नये. परंतु वरील मोहोड ज्ञातीची ऐतिहासिक माहिती क्षत्रीय वंशाचा संबंध दाखवीत आहे व प्रच्छन्न रूढींचीं कारणेही बहुतेक जुळतात म्हणून त्यांचा शोध करणे इष्ट आहे.

प्रश्न – राजस व तामस प्रच्छन्न रूढि द्वेषाने किंवा ईर्षेने उत्पन्न होत नसतात मग त्यांचेंही कारण शोधावें काय?

उत्तर – त्या रूढि द्वेषाने किंवा ईर्षेने उत्पन्न होत नसल्या तरी कामनेने उत्पन्न होत असतात म्हणून त्यांचें कारण शोधण्यांत हांशील नाहीं.

प्रश्न - सात्विक रूढीही कामनेनेंच उत्पन्न होतात मग त्यांचें तरी मूळ कां शोधावें?

उत्तर – सात्विक रूढी कामनेनें उत्पन्न होत असल्या तरी त्यांचे मूळ चांगलें शास्त्रीय असलें पाहिजे व त्या ईश्वरार्पणबुद्धीने पाळल्यास त्यांपासून अवश्य चित्तशुद्धि होते. शिवाय प्रच्छन्न सात्विक रूढीकडे मनुष्याची प्रवृत्तीही जात नसते म्हणून अशा रूढीचें कारण अवश्य शोधलें पाहिजे.

मोढ नांवाचे क्षत्रीय पुराणकालीं आपल्या आर्यावर्तांत होते, याविषयी

स्कंद पुराणांत उल्लेख आढळतो.

- परंतु परंपरेने संस्कारलोप होतां होतां कलियुगांत त्यांना शूद्रत्व आलेलें आहे. संस्कारलोप झालेला कोणताहि वर्ण शूद्र होत असतो म्हणून श्रीगुलाबराव महाराज आपणास 'शूद्र' म्हणवून घेत असत. याविषयीं स्वतः महाराजांनीच एकें ठिकाणी म्हटलें आहेः-

''आमच्या कांही मंडळीने क्षत्रिय लिहिण्याचा प्रचार नवीन पाडला आहे. यापूर्वी आम्ही आपल्यास तिरोळे कुणबी लिहीत होतो. तें कांहीं असलें तरी स्वतःला मी क्षत्रिय लिहीत नाही. शूद्र लिहितों. घटकाभर खोटी कल्पना करून मी द्विज आहे असें जरी घेऊन चाललों तरी अनंत कालापासून संस्कार विच्छिन्न झाल्यामुळें कलियुगाच्या शेवटीं होणाऱ्या मरू व देवापि या दोन महात्म्यांशिवाय मला क्षत्रियत्व देणे दुसऱ्याच्या हातीं नाहीं हें वैदिक धर्मावर विश्वास असल्यामुळे मला ठाऊक आहे. बरें वैदिक धर्मावर माझा विश्वासच नसला तर मग मला द्विजत्वच कशाला हवें आहे? काय इतर लोकांना कलाकौशल्य साधतां येत नाहीं?''

संस्कार-विच्छेद होण्याला सदाचारलोप व ब्राह्मणांचा अतिक्रम हे दोन मोठे दोष आहेत असें,

शनकैस्तु क्रियालोपाद् इमा क्षत्रियजातयः।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

या मनुवचनावरून दिसून येते. म्हणून सदाचार व देवद्विजभक्ति वाढवीत राहिल्याने युगाच्या अंती भगवान् देवापि व मरू यांच्या हाताने संस्कारलोप झालेले वर्ण पुन्हां शुद्ध होण्याचा संभव आहे, अशी जाणीव आपल्या ज्ञातिबांधवांस करून देण्याकरितां महाराज स्वतः कायावाचामनाने कसे वागलें व सुशिक्षणाच्या अभावी अंतःकरणांत वाढत जाणाऱ्या ब्राह्मणद्वेषा सारख्या वृत्तींस थारा मिळूं नये म्हणून त्यांस संस्कृत भाषेचें शिक्षण वगैरे देण्याचीं त्यांनी किती खटपट केली हे आगामी वृत्तांतावरून दिसून येईल.

श्रीमहाराजांचा जन्म, बालपण व लग्न

शके १८०३ आषाढ ते १८२१ कार्तिक. (इ.स.१८८१ ते १८९९)

श्लोक – **तव जनिर्न गुणास्तव तत्त्वतो जगदनुग्रहणाय भवादिकम् ।**
तव पदं खलु वाङ्मनसातिगं श्रुतिवचश्चकितं तव बोधकम् ॥ *शांकरदिग्विजय*
परानंदाय शांताय चित्सुखाय चिदात्मने ।
लोकलालनलीलायालोकातोकाय ते नमः ॥ - *मिलिंद.*

वऱ्हाडांत उमरावतीच्या दक्षिणेस १३ मैलांवर 'लोणी टाकळी' म्हणून एक लहानसें खेडें आहे. हे महाराजांचें आजोळ होय. हें पूर्वपीठिकेच्या शेवटीं सुचविलेंच आहे. येथें शके १८०३ वृषभनाम संवत्सरांत इ. स. १८८१ श्रीमहाराजांचा जन्म झाला. *(६ जुलै / आषाढ शुद्ध दशमी)* महाराज सुमारें पांच सहा महिन्यांचे झाल्यावर त्यांची आई सौ. अलोकाबाई ही त्यांना घेऊन माधानास आपल्या सासरीं आली. त्यावेळीं मोठे पाणीदार डोळे, सांवळा वर्ण, सरळ नासिका, पुष्ट व गोंडस हातपाय असें महाराजांचें बालध्यान असून मूर्ति फार लोभस सुंदर नारायणासारखी होती असें सांगतात.

पुढें सुमारें तीन महिन्यांनी त्यांचे डोळे आले असतां त्यांत एका दायादाने चिंचेच्या पाल्याचा उपटा घातला व पाळण्यावर दुपवलेली एक अप्रवासीन बाई बसली यामुळें तीन महिने पावेतों यांना डोळे उघडतां आले नाहींत व शेवटी दोन्ही डोळें आंधळे झाले. कोणी या आंधळेपणाचें कारण कांही निराळेंच सांगतात. कसेंहि असो; याप्रमाणे अर्भक दशेंतच हें बालक नेत्रसुखाला आंचवलें हे मात्र खरें!

बाह्यदृष्टि नाहींशी झाली असतांही या बालमहात्म्याची चिन्मयदृष्टि निर्मल व सतेज असल्यामुळें त्याची चित्तवृत्ति नेहमीं आनंदित दिसे. बोलतां येऊं लागण्याच्या पूर्वीपासूनच मान व हात हालवून टाळ्या वाजवाव्या व खेळावें. पुढें उत्तरोत्तर अल्लडपणा वाढत चालला व पळणे, चुटक्या वाजवीत चक्राकार फिरणे, मोठ्याने ओरडणे यांतच या मुलास मौज वाटूं लागली. अशी चार वर्षे आईच्या सहवासांत गेली असतां यांच्या पाठीं रंगी नांवाची एक बहीण होऊन ती लौकरच संपली, तेव्हांपासून यांच्या आईला बाळंतरोग लागला.

मातृवियोग

ते वेळी देऊरवाड्यास एकोबादादा म्हणून प्रसिद्ध वैद्य होतें. त्यांच्या लोकोत्तर व अद्भुत वैद्यक गुणांविषयीं प्रांतांत पुष्कळ गोष्टीं प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्याकडे पाटीलबोवा (रघुजीराव) गेले व वर्तमान कळविलें. तेव्हां दादा म्हणाले 'ह्या मुलीस मी औषध देतों परंतु तळलेल्या पदार्थांची पथ्य कडकरीतीने पाळली

पाहिजे. पुढें ह्या मुलीला माहेरी जाण्याचा प्रसंग येणार तर तिला तुम्ही पाठवूं नका. पण माहेरची माणसें तिला नेतील तर तळलेले पदार्थ तिला खाण्यास देण्याची अगदीं मनाई करा. ते पदार्थ खाऊन ती वांचणार नाहीं.'' इतकें सांगून दादांनी दहा वर्षांचें तरोट्याचें बीं आणविलें व त्यांत औषध दिलें. आईची प्रकृतीहि चार महिने चांगली राहिली. पुढें दादांनी सांगितलेला प्रसंग आला. शके १८०७ च्या कार्तिक महिन्यांत माहेरच्या माणसांनी तिला लोणींस नेलें व मनाई केली असतांही अनारसे खाण्यास दिलें. झालें! एकदम प्रकृति बिघडली. निरोप समजल्याबरोबर पाटीलबोवा दादाकडे गेले. दादा म्हणाले ''मी पहिलेच बोललो होतो. तसा प्रसंग आला. आतां तुम्ही एकदम गाड्या जुंपून लोणीस जा. तुम्ही तेथें पोहचेपर्यंत मुलीच्या तोंडांत दहीं घालतील.'' (अगदी शेवटली वेळ) पाटीलबोवा माधानास आले व घरची मंडळी घेऊन एकदम लोणीस गेले. तेथें पोहचल्यावर पाहतात तों खरोखरच सौ. अलोकाबाईच्या तोडांत दहीं घालून अगदी प्राणोत्क्रमणाची वेळ आली होती. थोड्या वेळाने ती संपली. महाराजांच्या आईचें माहेरचें नांव अनुबाई होतें. ही फार सुशील स्वभावाची व साध्वी होती. तिच्या मरणामुळें तिच्या पित्यास विशेष दुःख झालें. ''गुल्लया आहे तर तुमची अनु कायमच आहे असे समजा'' याप्रमाणे बोलून महाराजांच्या आजीने त्यांची (पतीची) समजून घालावी. तें पाहून महाराजांना फार आश्चर्य वाटे. ते वेळीं महाराजांचे वय ४ वर्षाचे होतें.

बाललीला

यांच्या मातामहीचें नाव सौ. सावित्रीनानी होतें. तिला हे बाई म्हणत.

बाईचा महाराजांवर फार प्रेम होता तो आतां विशेष झाला व महाराजांनाहीं तिचा लळा लागला. बाईने परोपरीने नातवाचे कोड पुरवावे व कोणत्याही प्रकारें त्याचें कमी पडूं देऊं नयें. महाराजांना बाई म्हणजे सुखाचें सर्वस्व वाटें. तिला भातके मागावें. आपली भूक, तहान तिला सांगावी. हठ करणे किंवा लडीवाळपणाने कांही बोलणे असल्यास तिच्याजवळ बोलावें. महाराजांचा बाजीराव म्हणून एक मामा लोणीस होता. त्यास हा प्रकार आवडत नसें व 'या पोराचा एवढा लाड कशाला करतेस?' असें तो बाईला म्हणे.

बाईने म्हणावें - ''त्याले कोन आहे? मी त्याचं करणार नाहीं तर कोन करन?''

बाईवांचून इतर घरच्या माणसांना महाराजांचा विशेष प्रेम नव्हता. सखारामजी म्हणून यांचा दुसरा एक मामा होता. त्याची पत्नी पैसेवाल्याची मुलगी असल्यामुळें ती महाराजांचा तिरस्कार करी. तिच्या सातरीवर स्वच्छ चादर

रहात असे व त्यावर ती यांस बसूं देत नसें. यांना × शिंकरण्याची व मान व हात हालविण्याची फार संवय. त्यामुळें घरच्या माणसांना हा मुलगा पिसा आहे असें वाटें. मामीचीहि अर्थात तशीच समजूत असावी. एके दिवशी रात्रीं मामीने सातरी टाकली असतां महाराज मुद्दामच तिच्या सातरीवर जाऊन बसलें.

ती म्हणाली ''गुलाबराव बसूं नका, जवळ चिमणी आहे तिला तुमचा हात लागून ती पडेल व सातरी पेटेल.''

तें ऐकून बाई म्हणाली ''त्याच्या आंगचा मळ तुझ्या आंथरूणाला डिकतें काय? तुझें आंथरुण झिजते काय? बैस रे गुल्ल्या.''

गुलाबराव बसलें व लगेच हात हालवूं लागले. हाताचा धक्का लागून चिमणी पडली, सातरी पेटली व मामीचें लुगडेंहि पेटलें. महाराज घाबरल्यासारखे उठून गेलें. बाई संतापून मारायला आली. महाराज म्हणाले ''मी नाहीं पाडली, तिचाच धक्का लागला असेल. मला मारूं नको. तिचें आंथरुण जळत नाहीं. तेल तेल जळंल. कपडे जळणार नाहींत. कपडे जळतील तर मला मार.''

परंतु कपडे जळाले नाहींत व बाईलाही मारण्याचा प्रसंग आला नाहीं.

बालपण

याप्रमाणे उत्तरोत्तर खेळण्या फिरण्यांत स्वच्छंदीपणा, धाडस, खोडकरपणा वगैरे गुण दिसूं लागले. घरांतून दणदण धांवत बाहेर आंगणांत यावें व 'डोयाले दिसत नाहीं पडशीलनारे' असें बाई म्हणत असतांही पळत बाहेर निघून जावें. दोनप्रहरीं मांडवांत फिरावें, घरीं चौकांतच विहिर आहे. त्या विहिरीजवळ जावें. कदाचित् विहिरींत पडेल म्हणून बाईने म्हणावें 'डाव्या हात होत जाय, उजव्या हातनं इहिरीत पडशील.' तिचें न ऐकलेंसें करून यांनी मुद्दामच विहिरीकडे जावें. आजीने पुन्हां म्हणावे 'इहिरीत पडशील तर मरशीलनारे' यांनीही 'इहिरीत पडशील तर मरशीलनारे, गुल्लया लेका, इहिरीत पडशील, डाव्या हातानं जा' अशी तिच्याच शब्दांची नक्कल करावी. घरांत खाऊ असला तर मडक्यावर खडा मारून काढून खावा. एकदा आजीने झोळण्यांत बारा आणे पैसे ठेविले होते. यांनी घरांत जाऊन आंतून दाराला कडी घातली, पैसे काढून घेतले, कोणास न कळतां बाहेर नेऊन मिठाई घेतली व पोरांना वाटून देऊन स्वतः आपण खाल्ली. इकडे बाईने सुनेचा संशय घेऊन तिला घराबाहेर घालविलें. तेव्हां महाराज हांसून म्हणाले, ''सुनेचा तुला संशय येतो व माझा येत नाहीं? मामा म्हणतील माझ्या बायकोला काढून दिलें व घरात नातवांस ठेविलें. हिचा नातवावर जास्त लोभ आहे. असें म्हणून तुलाहि काढून देतील.'' इतकें बोलून उगीच राहिलें. पुढें

पंधरा दिवसांनी सगळी हकीकत स्वतः बाईजवळ सांगितली व पैसेहि मीच घेतले असें म्हणालें.

कोणाच्या झाडावर जांब दिसलें तर घरधनिणीस मागावें. तिने दिलें नाहींत तर घरावर गोटे फेंकावे व मडके फोडतो म्हणावें. शेजारची गंगानानी रहाट कातत असें. महाराजांनी तेथें जाऊन रहाटाच्या कोनीला कान लाऊन नाद ऐकत बसावें व चाताला बोट लावावें. बोटाचें रक्त निघाले तरी बोट काढूं नयें. गंगानानीने गालगु□ा घेऊन दूर लोटावें. महाराजांनी पुन्हां जवळ यावें व ''गंगानानी आतां हात लावत नाहीं, पण येथें बसूं दे.'' असें म्हणून थोडा वेळ स्तब्ध बसावें व पुन्हां तसेंच करावें. सायंकाळचें वेळीं कधीं कधीं आंगणांत बाजा (खाटा) टाकाव्या व एका ठाव्यावरून दुसऱ्या ठाव्यावर हात ठेवीत चालावें.

पावसाळ्यांत निघणारीं बारीक बारीक तरोट्याची रोपें, बाभळीचा पाला वगैरे गोळा करून समवयस्क मुलांनी यांना आणून द्यावा. तशाच आणखी कांही वस्तु जमा करून यांनी बाजार मांडावा व मातीच्या ढेकळाचा गूळ, तेलाच्या पिंपावरील वाट्यांची तागडी वगैरे करून विक्रीची नक्कल करावी. गांवांतला कोणी ओळखीचा मनुष्य बाजारास जात असला तर त्याला म्हणावें ''मला भातकें आणाल काय?'' त्याने ''काय आणूं?'' म्हणून विचारल्यावर ''लष्करची खबरमात आणा.'' म्हणावें. लष्करची खबरमात म्हणजे संतरें !

एखादे वेळीं लहर लागली म्हणजे लहान लहान नांगर-वखर वगैरे घेऊन शेतकीचा खेळ खेळावा व आपल्या बाळमित्रांस शेतकीसंबंधी माहिती सांगावी. लोखंडाची लहानसी फांस, लांकडाचें बैल, एक जूं वगैरे शेतकीच्या खेळाचें टोपलीभर सामान होतें. त्यांतलें कांहीं अझून आहे.

खेळतां खेळतां भूक लागली म्हणजे महाराजांनी आजीला ''पुलावा'' मागावा. तिने जवारीच्या भाकरीचा वरचा पोपडा(पापुद्रा) काढून मगजावर तेलमीठ घालावें व मुठकुळे करून यांच्या हातीं द्यावें. ते घेऊन ''माझ्या बाईने मला पुलावा दिला'' म्हणत महाराजांनी नाचावें. इतर पोरांनीहि तें पाहून आपआपल्या घरीं जावें व पुलावा मागावा; परंतु हा प्रकार त्यांच्या घरीं माहित नसल्यामुळें पुलावा मिळूं नये व पोरांनी रडावें.

आजीचें जेवण झाल्यावर महाराजांनी चंदनाच्या खोडाने तिच्या पायाच्या पोटऱ्या ठोकाव्या. तिला बरें वाटे.

नावे कशी कळली?

शेजारच्या बाया यांच्या विहिरीवर पाण्यास येत, तेव्हा या लहान प्रज्ञाचक्षु मुलाची त्यांना मोठी मौज वाटे. त्यांनी अगदी पाऊलहि न वाजवितां येऊन यांच्या मागें चुपचाप उभें रहावें, परंतु यांनी मागें न पाहतां पटापट त्यांचीं नांवें सांगावी, तेव्हां त्यांनी हांसावे व ''तुला नांवें कशी कळलीं'' म्हणून विचारावें. यांनी म्हणावें ''जोडव्यांच्या व बांगड्यांच्या नादावरून !'' ''जोडवीं व बांगड्या तर सगळ्यांनाच आहेत त्यांवरून तूं नांवें कशी ओळखलींस?'' असें पुन्हां पुसलें म्हणजे-

''त्यांचा नाद निरनिराळा येतो'' असें उत्तर द्यावें. तसेंच कोणी कितीहि सावधगिरीने पाय, जोडवीं किंवा बांगड्या न वाजूं देतां नकळत यांच्या बाजूला किंवा पाठीमागें उभें राहिलें असतां पटकन हात लावावा.

चार हाताचं लेकरूं

जेवणाचे वेळीं हातावर चंदन घेऊन बोटाने इकडे तिकडे शिंपडावें. घांस करून अगोदर निरनिराळ्या दिशांकडे ठेवावें व मग जेवणांस आरंभ करावा. जेवण चाललें असतांना मध्येंच एकदम दोन्ही हात पुढें करावे व 'असें कां करतोस?' म्हणून विचारलें असतां म्हणावें, ''बाई एक सुदंर लेकरूं आलें होतें. त्याला चार हात, डोक्यावर मुकुट कपाळास केशरी गंध व कानात कुंडलें होती.'' जेवतांना स्वस्थ मनाने गोष्टी बोलत व विनोदपर भाषण करीत जेवावें. बाईला म्हणावें 'पुलावा गोड झाला.' गंगानानीला हांक मारावी व म्हणावें 'गंगानानी तुझा आवाज गोड आहे. गाणे म्हण.' मात्र हा सगळा आनंदाचा प्रकार आजी वाढत असतांना चालत असे. मामी किंवा इतर कोणी वाढायला आले की या गड्याची मर्जी जात असे. मग याने खोड्या कराव्या. ''ही मला शिकोरीने वाढते. दगडीने वाढत नाहीं. फोड ती शिकोरी'' असें म्हणावें. चाटू, सराव, शिकोरी इत्यादिकांनी वाढलेलें यांना खपत नसे.

बाईने ताट वाढून आणलें म्हणजे ''काय काय आहे? भाजी वगैरे कशाची आहे?'' म्हणून विचारावें. मग आपल्या मनाशीच म्हणावें, 'कायरे गड्या, ही भाजीवरण जेवतं काय?' पुन्हा बाईला म्हणावे, ''माझा सोबती जेवतो म्हणतो. भाजी वाढ. किंवा माझा सोबती भाजी जेवत नाहीं म्हणतो तर मीहि जेवत नाहीं.'' असे म्हणून भाजी काढून न्यावयास सांगावें.

योगसाधना

रात्र झाली म्हणजे माजघरांत जाऊन आंतून कडी घालावी. आंत उड्या माराव्या, निजून रहावें किंवा समाधि लावून बसावें. कोणाला दारांतून पाहण्याची मनाई असे. 'कोणी पाहील तर बरें होणार नाही' असें म्हणावें.

मानभावी मंत्र

आजोळचीं सगळीं माणसें मानभावांचे अनुयायी असतांही यांची उपजत प्रवृत्ति वैदिक धर्माकडेच होती. यांची आजीही मानभावाचीच शिष्यीण होती. तिला हे म्हणत 'बाई तूं मानभावाचा मंत्र सोडून दे.' ती पूजा करीत बसली म्हणजे यांनी तिच्याजवळ जाऊन बसावें. व ''तूं देव करतेस मी काय म्हणूं? मला तुझा मंत्र सांग.'' असें म्हणावे. असा फारच हठ पाहून एके दिवशी बाई म्हणाली, ''आरी करू - बारी करू, असें तूं म्हणत जा.''

महाराज म्हणाले 'आरी करू बारी करू । विद्या घरीं पाणी भरू । ठेंगे मारू फते करू ।।'' असें मी म्हणत जाईन.'' दुसरें दिवशी यांनी तिचा खरा मंत्र खरोखर म्हणून दाखविला. ती म्हणाली ''कसा रें ऐकला?''

हे म्हणाले ''मलाच तो येतो.''

पोथी-पुराण ऐकणे, पाळणे-आरत्या वगैरे म्हणणे, समाधी लाऊन बसणे, प्रहर प्रहर चक्कर फिरणे, इत्यादि गोष्टींत यांचे मन सहजच रमत असे. श्रीकृष्ण अवतारावर विशेष प्रेम दिसून येई. ''वैद्यराज आम्ही निर्गुण पुरीचें औषध घ्याना कोणी'' हे गाणे यांनी पाठ केलें होतें तें कधीं कधीं म्हणावें. बसावयाचें तें बहुत करून दोन्ही गुडघ्यांत मान घालून बसावें. कपड्याची वगैरे जरूर लागत नसें. उघडेच फिरत. लग्नाचें नांव काढलें तर ''माझे लग्न करूं नका, लग्नांत मोठा वारा व पाऊस येणार आहे'' म्हणावें.

''माझ्या जिभेवर सरस्वती आहे''

कधीं कधीं [१]जीभ बाहेर काढून भीती दाखवावी. व जिभेवरला काळा डाग दाखऊन म्हणावें ''माझ्या जिभेवर सरस्वती आहे'' ह्याला योगशास्त्रांत सिंहासन म्हणतात. अझूनही कधीं कधीं महाराज हें करीत असतात.

भविष्यवाणी

पुढें होणाऱ्या गोष्टी महाराजांनी बाईजवळ आधींच बोलून दाखवाव्या. कोणी बाया घरीं आल्या म्हणजे कोणाला मुलगा/मुलगी जें काय होणार तें सांगावें. एकदां एका बाईला जुळें होणार म्हणून सांगितलें होतें तिला जुळेंच झालें. एकदां यांच्या घरी एक मनुष्य आला व स्वतःच्या लग्नसंबंधाने कांही बोलत होता. तेव्हां

खेळतां खेळतां महाराज सहज म्हणाले ''लग्नाहून येतांना तुला सर्प डसेल व तूं मरशील.''

बाई रागाऊन म्हणाली ''तूं बोलतोस तसें होतें. लोक तुला बोव्हारा काळजिभ्या म्हणतात व आजीच्या लाडाने वायां गेला म्हणतात.''

महाराज म्हणाले ''मला दिसतें तसें बोलतों. मी कांही द्वेषाने म्हणत नाहीं.'' पुढें तो मनुष्य सर्प डसूनच मेला.

बाजीवराव म्हणून महाराजांचे जे मामा होते त्यांची पहिली स्त्री संपल्यामुळें त्यांनी दुसरें लग्न केलें होतें. या दुसऱ्या पत्नीचें नांव जनाबाई! ही चालूं लागली म्हणजे महाराज आजीला म्हणत,

''बाई, मामी पहा कशी चालते. हिच्या जोडव्यांचा आवाज बरा नाहीं. तूं ऐक कसा आवाज येतो तो! ही विधवा होणार आहे.'' ही बाई पुढें खरोखरच विधवा झाली. ही हल्लीं लोणीला असून तिनेंच ही हकीकत सांगितली आहे.

एके दिवशी महाराज बाईला म्हणाले ''बाई लहानबाबा[१] अगोदर मरतील व मागाहून तूं मरशील. तुला मरणाचें वेळीं खांडुक होईल व वीस विंचवांची व्यथा होईल. लहान बाबा विहिरींत पडून किंवा सर्प डसून मरतील.''

ह्या गोष्टी पुढें जशा घडून आल्या तशा योग्यस्थळीं सांगण्यांत येतील.

(१ हे महाराजांचें मातामह होत. यांचें नांव विठोबा. महाराज यांना 'लहानबाबा' म्हणत)

एवढ्याशा वयांत यांचा स्वभावही मोठा चौकस असे. हल्लीं छापून निघालेल्या ग्रंथांपैकी 'मणिमंजूषा' अथवा 'सुबोध वचनें' यांत 'खेक् खेक् खेडकी'चा एक दृष्टांत आहे तो ह्याच वेळचा आहे. एकदां आजी व राजारामजी मामा यांच्याबरोबर हे माहुरला गेले होते. तेथल्या देवांविषयीं नाना प्रकारचे प्रश्न व मूळापासून सर्व माहिती यांनी विचारली. आजीने ऐकली होती तेवढी सगळी माहिती सांगितली व सगळे देव हात लाऊन दाखविले.

अशीं यांची सहा वर्षे लोणीला गेलीं. इतक्या अवधींत नाना प्रकारच्या बाललीलांबरोबरच यांच्या ठिकाणीं ईश्वरभक्ति, मनाचा सरळपणा, अतींद्रिय ज्ञान, नीतिधैर्य आदिकरून दैवी गुणांचा उदय दिसूं लागला. या सहा वर्षात मधून मधून यांनी चार दोन दिवसांकरितां माधानासही जात असावें.

माधानास (इ.स.१८८९ च्या आरंभी)

पुढें शके १८१२ त्यांना माधानास येण्यास एक कारण घडलें. यांचे चुलते रघुजी. त्यांची पत्नी सौ. मुक्ताबाई. ही फार अत्यवस्थ झाली होती. तिच्या भेटीकरितां यांना आणलें. तेव्हांपासून यांचें वास्तव्य मुख्यत्वेंकरून माधानासच

झाले. लोणी सोडतेवेळी तेथील कांही आप्तेष्टादि मंडळींचें वाईट आचरण यांच्या डोळ्यांसमोर होते त्यामुळें त्यांचा विनाश लवकरच होईल असे उद्गार यांच्या मुखांतून निघाले व थोड्या दिवसांत तशीच स्थिती झाली. इकडे माधानास सौ. मुक्ताबाई अत्यवस्थ झाली होती, ती लिंगोजी भोंगाडे देऊरवाडा येथील प्रसिद्ध वैद्य यांच्या औषधाने वाचली. तो प्रकार असाः-

मुक्ताबाई अत्यवस्थ झाली हे पाहून पाटीलबोवा (रघुजी) लिंगोजीकडे देऊरवाड्यास गेले. लिंगोजीने औषध दिलें व म्हणाले कीं ''तुम्ही होईल तितक्या लवकर घरीं जा. तिचें प्राणोत्क्रमण झाल्यावर मग औषधाचा काय उपयोग? तुम्हांला अति त्वरेंने गेलें पाहिजे. म्हणजे तोंडांत दहीं घालण्याच्या वेळेस तरी पोहचाल. या औषधाचा नुसता थुंका तोंडांत गेला तरी ती वाचेल.''

असें म्हणून लिंगोजीने आपली घोडी देऊन रघुजीस रवाना केलें. घरीं पोहचेपर्यंत खरोखरच बाईला खालीं निजवून तोंडांत दहीं घातलें होतें. जवळची माणसें म्हणालीं ''आतां औषध कशाला?'' तिकडे लक्ष्य न देतां पाटीलबोवाने औषध काढ्यात उगाळलें व काढा तोडांत घातला. तो कफाच्या उचकीबरोबर थोडासा आंत जातांच काही वेळाने बाई थोडी सावध झाली व 'मला खाटेवर निजवा' म्हणाली. पुढें ती हळु हळु दुरुस्त झाली.

माधान : गुल्ल्याची सर्वज्ञता

तस्मादयं वेद विनोपदेशं श्रुतयोरनंताः सकलाः स्मृतीश्च ।
सर्वाणि शास्त्राणि परं च तत्त्वमज्ञातमेतेन न किंचिदस्ति ॥शांकर दिग्विजय.

तूं बाला ऐसा वर्तसी । परी बालबुद्धि नाहीं तुजपाशीं ।
सर्वज्ञ सर्वथा होसी । ऐसें आम्हांसी दिसतसे ॥ एक. भाग. ७-२८

या वेळीं महाराजांना दहावें वर्ष चालू होतें. म्हणजे पौगंड आणि कैशोर या अवस्थांचा हा संधिकाल होता. घरांत रघुजी कर्ते होते. गोंदुजीबापूने दुसरें लग्न केलें होतें व भागीरथी बुढींचें घरांत वर्चस्व होतें. अशा परिस्थितींत कुटुंबाला शोभा आणणारें गृहरत्न घरांत एवढें एकच होतें व तें केवळ अद्वितीय होते; परंतु त्याचें तेज अत्यंत निगूढ होतें. सगळ्यांनी त्याला 'गुल्ल्या' म्हणून हांक मारावी. आंधळें पोर म्हणून त्याची हेळसांड करावी व अलं दुनियेवर कीर्तिसुगंध पसरविण्यास कारणभूत होणारा सापत्नमत्सरवायू तर मूळ नक्षत्रावर त्याचा जन्म कल्पून, त्याला मानभावांच्या मेळ्यांत लोटण्याला एका पायावर तयार होता. तथापि ह्या 'गुलाबाची' जोपासना करण्याला बकारामजीची पत्नी फार तत्पर असे व स्वतःला मूलबाळ नसल्यामुळें ह्या 'गुलाबावर' तिचा फार प्रेम असे. महाराज तिला ताई म्हणत व तिनं -

'तान्ह्या गं लेकराची माय गेली पाण्या ।
साखर दे जो वाण्या माझ्या गुलाबरायाला ॥'

- इत्यादि पाळण्यांत निजवून म्हटलेली गाणीं त्यांना अझूनही आठवतात. बाहेरून येऊन भातके मागणे, तिच्या पश्चात् उतरंडीवर खडे मारून भातके खाऊन उतरंड पूर्ववत करून ठेवणे व घरी येऊन ताईने विचारलें असतां नाकबूल करणे इत्यादि बालचेष्टा ह्यांनी ताईजवळ कराव्या, कोणी खाऊ दिला तर तो प्रथम ताईला दाखऊन खावा व खाणे, पिणे, निजणे सर्व कांही ताईवांचून होऊं नयें. जेवणाचे वेळीं गुलाबराव अडून बसले म्हणजे ताईने लहान लहान घास करून हा घास गोंदुजीचा, हा मामाजीचा असें म्हणून समजूत करावी व जेऊं घालावें. सारांश, लोणीला जशी 'बाई' तशीच माधानला ही 'ताई' होती.

बाललीला व समाधि

माधानास आल्यापासून महाराजांचे आंगची दैवीसंपत्कलिका अधिकाधिक विकास पाऊं लागली. दगडावर दगड रचून त्यांना वैकुंठ कैलास म्हणावें. सर्वात वरचा दगड तो महादेव! त्यावर पाणी टाकून तो लोट आपल्या आंगावर घ्यावा व गंगा आली म्हणावें. प्रहरप्रहर पूजा करीत बसावें. याप्रमाणे शिवभक्ति पाहून 'हा राणोजीच पुनः जन्मास आला.' असें लोकांनी म्हणावें. एकादशी, सोमवार ही व्रतें नियमाने करावीं. पाण्यावर मंत्राने फूक मारून तें तीर्थ घेऊन भोजन करावें. भोजनानंतर प्रहर प्रहर डोके जमिनीवर टेकून नमस्कार करावा.

रात्रौ सर्वांची निजानिज झाली म्हणजे हातांत फडकें घेऊन जोराने फडत्कार करावा. सगळ्यांना झोंप लागली अशी खातरी झाली म्हणजे तोंडावरून पांघरूण घेऊन दिवस निघेपर्यंत समाधी लाऊन बसावें. ते वेळीं श्वास बंद होऊन छाती अगदी उडत नसें. एखादे वेळीं कोणी पहाटेस उठून हाका मारल्या असतां अर्थातच महाराजांनी बोलूं नयें.

एक वेळ आत्याबाईच्या (तुळजाबाईच्या) दृष्टोत्पत्तीस वरील गोष्ट आली असतांना ती रडूं लागली. तेव्हा धनुभाऊने (घरच्या गड्यानें) तिला धीर दिला. मग थोड्या वेळाने महाराजांचा श्वास सुरु झाला. पाटीलबोवाला हें सारें ढोंग वाटून त्यांनी महाराजांस मारपीट करावी. तरी त्यांनी हूं चूं कांहीच करूं नये. मग बऱ्याच वेळाने श्वास सुरू झाल्यावर उठून जावें.

एक पाठी

शास्त्रपुराणांवर यांची मोठी प्रीति होती. पुराणादिकांतील गोष्टी सांगाव्या. एक वेळ ऐकलेली कथा विसरत नसत. कोणी श्लोक वगैरे म्हटला असतां तसाच

तत्काल म्हणून दाखवावा. लक्ष्मणभट जोश्याजवळ बसून श्लोक, शिवलीलामृताचा अकरावा अध्याय, व्यंकटेशस्तोत्र, मंगळाष्टकं वगैरे पाठ करावीं. एक वेळ सांगितल्याने पाठ होत असे. जशी पुराणावर तशीच कुराणावरही यांची आवड दिसून येई. चावडीवर कोणी मुसलमान आला म्हणजे कुराणांतले कलमे शिकावे व नंतर ते म्हणून दाखवावे.

भिंगरी, कोयाळ इत्यादि मुलांचे खेळ व फुगड्या, पिंगा इत्यादि मुलींचे खेळ महाराजांनी खेळावे. एका गंजांत पाणी घालून व त्या पाण्यांत पेरकुंड घालून त्याचें सुस्वर वाद्य करावें. हातांत कांबटाचें धनुष्य घेऊन 'राम लक्ष्मण आले युद्ध करतो' असें म्हणावें व बाण सोडावे. दोनही हातांनी चुटक्या वाजवीत आपल्या सभोंवती गरगर फिरण्याची तर नेहमीचीच करमणूक होती.

ह्या स्वैरचरिताचें रघुजीला (पाटीलबोवाला) कौतुक वाटत नसें, त्यांनी ह्या मुलाचा हात धरून शाळेंत न्यावें व तोंडी हिशेब, पाढे वगैरे त्याला शिकविण्याविषयी पंतोजीस सांगावें. ह्या मुलाने तेवढ्यापुरतें शाळेंत बसून पुनः पूर्ववत् आपला क्रम चालूं द्यावा व शाळेंतही खोड्या करून पंतोजीच्या हातचा मार खावा. ह्या गोष्टीचा उल्लेख महाराजांनी पुढें प्रसंगविशेषी आपल्या ग्रंथांत दृष्टांतादाखल केलेला आहे.[1] *(साधुबोध पृ. १७५ पहा. किंवा सुहृत्प्राप्ति प्रकरण पृ.११५ पहा.)* अशा खोड्या वगैरे करण्याची व दोनही गुडघ्यांत मान घालून बसण्याची संवय मोडण्याकरितां पाटीलबोवाने यांना मारहाण करावी. महाराजांनी मात्र उलट त्यांच्याविषयी आदर बाळगून सर्व प्रकार निमुटपणे सहन करावा. मनांत त्यांच्या बद्दल प्रेम ठेवावा व त्यांना पितृवत् मानून 'तूं कोणाचा मुलगा?' असें लोकांनी विचारलें असतां बापाचें नांव न सांगातां चुलत्याचें नांव सांगावें.

सावत्र आई

सापत्न आई तर या मुलास कसेंही करून दृष्टिआड करावयास पहात होती. चांदुरबाजार येथें रूपचंदजी म्हणून एक गुजराथी ब्राह्मण रहात असें. तो ज्योतिष वगैरे सांगत असे. त्याजकडून 'हा मुलगा मूळ नक्षत्रावर जन्मला आहे म्हणून याला मानभावास देऊन टाका' असें म्हणविण्याचा तिने एक वेळ घाट आणला होता. रूपचंदजी भला मनुष्य होता. त्याने भलतेंसलतें सांगण्याचें साफ नाकारलें व खरें होतें तेंच सांगितलें. या सरळ स्वभावामुळें व संस्कृत ग्रंथ वगैरे वाचण्याच्या अभिरुचीमुळें पुढें महाराजांचा व त्यांचा चांगला परिचय जुळला.

दुसऱ्या एका वेळीं तिने महाराजांस राजगिऱ्याचा लाडू खावयास दिला होता. तो यांनी आपल्या ताईस दाखविला. खाण्याची कोणतीही वस्तु असो ती

ताईस दाखवून खाण्याचा यांचा स्वभाव होता.

ताई म्हणाली ''स्नान करून शंकराचें दर्शन घेऊन नंतर खा.'' परंतु नंतर संशय येण्यासारखें कांहीं कारण घडल्यामुळें महाराजांनी तो लाडू खाल्ला नाहीं.

विवाह

(इ.स.१८९२ फाल्गुन वद्य ५)

असा क्रम चालला असतां एके दिवशी खेळतखेळत महाराज यदृच्छेने सितारामजी भुयार यांच्या शेजारच्या घरीं गेलें. तेथें सितारामजीची आई मैनाबाई आपल्या लहान नातीला घेऊन आली होती. ती म्हातारी महाराजांस विनोदाने म्हणाली, - ''एका बुक्कीने नारळ फोडशील तर ही पोरगी तुला देऊं.''

महाराजांनी एका बुक्कीने नारळ फोडले व म्हणाले - ''आतां पिच्छा पुरवून पोरगी घेईन.''

याच मुलीशीं पुढें यांच्या लग्नाचा योग जुळून आला तो असा :-

वरील गोष्टीनंतर सुमारें दीड वर्षोने महाराजांचे तीर्थरूप गोंदुजीबापू हे त्यांचें लग्न करण्याच्या विचारास लागले व वरील भुयाराची मुलगी त्यांनी पसंत केली. रघुजीच्या मनांतून या मुलीची धाकटी बहीण पसंत करावयाची होती. परंतु गोंदुजीचा आग्रह वडील बहिणीविषयींच पडला. मुलीचे आईबापही वडील बहिणीच्या अगोदर धाकट्या बहिणीचें लग्न करण्यास कबूल नव्हतें, म्हणून शेवटी रघुजीनीही वडील मुलगीच पसंत केली.

या मुलीचा बाप गणाजी भुयार म्हणून एक गरीब गृहस्थ होता. हा माधानापासून चार मैलांवर आखतवाड दत्तापूर येथील राहणारा. यांची संतती वांचत नसल्यामुळें यापुढें होणारें अपत्य पाळण्यांत घालून पूर्णा नदींत सोडण्याचा यांनी नवस केला होता. पुढें ही मुलगी इ. स. १८८४ ता. २८ मार्च रोजी शुक्रवारी जन्मली. नवसाप्रमाणे हिला पाळण्यांत घालून पूर्णा नदींत सोडलें व पूर्णी असें नांव ठेविलें.

ही मुलगी रंगाने काळसर असूनहि हिची आकृती मोठी पाणीदार व लोभसवाणी दिसे. मानकरबोवा म्हणून एक मानभाव महंत होता. त्यानेही सहा महिन्यांची असतांना हिचा हात पाहून 'ही मोठी भाग्यवान् असून हिला पुढें चांगलें दिवस येतील' असें सांगितलें होतें.

शके १८१४ फाल्गुन वद्य ५ हा महाराजांचे लग्नाचा दिवस ठरला. या दिवशी भयंकर पर्जन्याची व गारांची वृष्टि होऊन मंडपांत वऱ्हाडियांस बसण्यास देखील जागा राहिली नाहीं. शेवटीं जमिनीवर तुऱ्हाट्या टाकून त्यांस बसवावें लागलें. वधूवरांच्या आंगावर पाऊस पडूं नये म्हणून त्यांच्या डोक्यावर सुपांचें

आच्छादन धरावें लागलें. अशा रीतीने लग्नाचा दिवस निभावला. ह्या पावसाचें भाकीत महाराजांनी बऱ्याच वर्षापूर्वी सांगून ठेविलें होतें.

लग्नाचे दिवशीं सोमवार होता म्हणून महाराजांनी मधुपर्काचे वेळीं दहींअनारसा खाल्ला नाहीं. न्हाण्याचें वेळीं उखाणा घालून नावं घेणे, गुरळा टाकणे वगैरे प्रकार योग्य रीतीने व चतुराईने केले. वऱ्हाडी मंडळीच्या भोजनसमारंभात महाराजांनी श्लोक म्हणावे व मधल्या फुरसतीच्या वेळांत बागुल, अभंग, पदें वगैरे म्हणून सर्वांना संतोष द्यावा. बीद काढावयाचें दिवशी जावयाने रुसावयाचें असतें. परंतु ''मला काय मागावयाचें आहे?'' असें म्हणून महाराज रुसले नाहींत.

याप्रमाणे लग्नसमारंभ आटपला. मुलीचें नांव सौ. मनकर्णिकाबाई ठेवलें.

विद्या व्यासंग

ग्रंथवाचनाची अभिरुची महाराजांची उत्तरोत्तर वाढत चालली. विद्याव्यासंग वाढत चालला तसतसें ग्रहणधारणादि बुद्धीचे अष्टगुणहि[१] प्रगट होऊं लागलें.

[१]शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः।। (हेमचंद्र)

गांवांत लक्ष्मणभट जोशी, पांडुरंगपंत व केशवराव पांडे वगैरे जी चारदोन मंडळी साक्षर होती त्यांच्याजवळून विनीत होऊन मिळतील तितके ग्रंथ महाराज वाचून घेत. ग्रंथ वाचून घेण्याकरितां काळ, वेळ, श्रम व द्रव्य यांची कांहींच पर्वा करूं नयें. चुलत्यास न कळत ताईने ज्वारी, गहूं वगैरे यांच्या ओट्यांत घालावें व यांनी ते देऊन पुस्तके वाचून घ्यावी.

एक वेळ पांडुरंगपंताजवळून कांही शिकले व त्यांना हातांतील चांदीचें कडें काढून देऊन टाकलें. केशवराव पांडे हे तीर्थरूपांचे मित्र असल्यामुळें महाराज त्यांना काका म्हणत. केशवरावकाका एकदां थंडीने कुडकुडत होते तें पाहून यांनी (लग्नातील) शालमुदीची शाल त्यांना नेऊन दिली.

कोणाजवळून थोडेसेंहि कांही शिकलें तरी त्यांना गुरु म्हणून मोठेपणा द्यावा व त्याने सांगितलें त्याहून जास्त म्हणून दाखवावें. विशेषेकरून महादेवाच्या देवळांत लक्ष्मणभटाजवळ यांचें बसणे फार असे. त्यांच्याजवळून महिम्न वगैरे शिकलें. त्यांनी डोळे येण्याकरितां म्हणून यांना एक मंत्र सांगितला होता. तो इच्छा नसतांनाहीं यांनी मोठ्या निष्ठेने जपला. लक्ष्मणभटाने काशीखंड वाचून दाखवावा. महाराजांनी त्याचा अर्थ सांगावा. आपल्याला पाठ येत असलेले श्लोक वगैरे

गावांत महाराजांनी लोकांजवळ म्हणून दाखवावे. हा मुलगा मोठा चपळ बुद्धीचा जाणून सर्व लोक प्रेम करीत. लोकांस एकएक पैसा मागून यांनी हरिविजय, पांडवप्रताव वगैरे ग्रंथ बोलाविले होते.

कोणाच्या घरी दळण चाललें असलें म्हणजे महाराज तेथें जात, जात्यात मुठीने जोंधळे भरीत व देवादिकांची गाणी म्हणून त्यांना दळूं लागत. खेळतांना मुलांमुलींची लग्ने लाऊन आपण मंगळाष्टकें म्हणत.

दिवसा व रात्रीं हिंडण्याफिरण्याकरितां यांना कोणाचें साह्य लागत नसें. डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन गांवांत व जवळच्या चांदूरबाजार वगैरे गांवांत वाटेल तिकडे बेधडक एकटें जावें यावें. स्वभावही फार खेळकर स्वच्छंदी व विनोदी असे.

रूपचंदजी व कुर्याभाई

चांदूरबाजार येथें रूपचंदजी म्हणून एक गुजराथी ब्राह्मण राहत असत. ह्यांना ज्योतिष वगैरे समजत असल्यामुळें माधान वगैरे गांवांतले लोक ह्यांच्याकडे मुहूर्त वगैरे विचारण्याला येत असत. ह्यांचा व महाराजांचा प्रेम जुळण्याचें कारण मागें आलेंच आहे. रूपचंदजी यांचे चिरंजीव कुर्याभाई हेही आपल्या पित्याजवळ ज्योतिष-संस्कृत वगैरेचा अभ्यास करीत असत. महाराजही ग्रंथपरिशीलन करण्याकरितां माधानाहून भलत्याचवेळीं रात्रीअपरात्री एकटेच यांच्या घरी येत. बरोबर कोणीही नसें.

कधीं कधीं कुर्याभाई निजले असतांना महाराजांनी त्यांच्या दाराबाहेर उभें राहून विनोदाने भिकाऱ्यासारखें ओरडून ''भाकर वाढा'' म्हणावें; ते ऐकून कुर्याभाईनी दार उघडून महाराजांस घरांत घ्यावें.

दिनचर्या

या खेळकर व विनोदी स्वभावाला अंतर्निष्ठपणा, विदेही वृत्ति, द्वंद्वसहिष्णुता इत्यादि गुणांचें साह्य उपजतच असल्यामुळें यांची चर्या मोठी विचित्र बनली होती. खाण्यापिण्याची बेपर्वा, भजनपूजनाची आवड, शास्त्रमर्यादेचें पालन, विद्येचा हव्यास, विनय व सौजन्य इत्यादि गोष्टी या बालमहात्म्याला खरोखरच शोभा आणीत होत्या. रात्रभर जागणे, अभंग-पदें वगैरे म्हणणे, झाडावर चढून मिनाईचें गाणे ऐकणे, एकदम उठून बाहेर वाटेल तिकडें जाणे, दोन्ही टोंगळ्यांच्या मध्यें मान घालून बसणे, मान व हात फिरविणे, वारंवार थुंकणे, उगीच ओरडणे इत्यादि प्रकारांचें मिश्रणही त्यांत मजेदार दिसें. पण हे प्रकार पाहून पाटीलबोवांना

व गांवांतील अज्ञ लोकांना महाराजांचे ठिकाणी वेडेपणाचा आभास होत असे. एके रात्री महाराज अभंग व पदें म्हणत असतां घरांत कांही वाजलें. महाराजांनी 'कोण आहें' असें मोठ्यानेविचारतांच घरांत चोर शिरला होता तो पळून गेला. ते दिवशीं सरकारी साऱ्याचें रुपयें घरांत होते ते वांचले.

समाधीचा अभ्यास

गोंदुजी बापू व त्यांची मित्र मंडळी भिकाभाऊ, केशवरावकाका वगैरे यांचा रात्रौ भजनाचा नित्यक्रम असें. भिकाभाऊचें घर महाराजांच्या घराच्या अगदीं शेजारींच असें. एकें दिवशी भिकाभाऊ भजनाहून आले व निजून राहिलें. ते वेळीं रात्रींचे १२ वाजले होते. कांही वेळाने भिकाजी भाऊ उठून पाहतात तों गुलाबराव तोंडावर पांघरून घेऊन बसले आहेत. हाका मारल्या तरी बोलले नाहींत. नाकाजवळ हात नेऊन श्वास पाहिला तो श्वास बंद होता. तेव्हां ते घाबरले व चावडीवर जाऊन पाटीलबोवास जागें करून म्हणालें, ''गुलाबराव कसें करतो पहा.'' पाटीलबोवा दोनचार माणसें बरोबर घेऊन आले. हा अदृष्टपूर्व प्रकार पाहून पाटीलबोवाही घाबरले. कारण श्वास बंद होत असतो हें त्यांना हा वेळपर्यंत माहीत नव्हतेंसें दिसतें. बरोबर आलेल्या माणसांपैकी एक दोघे म्हणूं लागले की 'धैर्य धरा व पहात बसा.' पहाटेचे सुमारे तीन चार वाजतां श्वास सुरु झाला. पाटीलबोवा रागावून म्हणाले ''हें काय ढोंग मचविलें.?'' महाराज कांहींच न बोलतां तेथून उठून गेले. दिवस उजाडल्यावर भिकाभाऊने खुलासा विचारला असतां महाराज म्हणाले - ''मी रात्रीं प्राणायाम करीत असतो''

तेव्हांपासून माडीवर जागा नेमून दिली.

बुक्याचा वास

इकडे महाराजांची असामान्य घटना पाहून व त्यांच्या गुणांस लुब्ध होऊन रामचंद्र व विश्राम मोहोड, तुकाराम मोहोड, बळीराम व यादो ठाकूर वगैरे तरुण मंडळी महाराजांचे खेळगडी बनले. सगळ्यांत रामचंद्रा प्रमुख होता. त्यांच्याबरोबर महाराजांनी रात्रौ भजन करावें. कंठमाधुर्यही उत्तम होतें. केव्हां केव्हा फुगड्या, पिंगा वगैरे खेळ खेळावे व प्रसंगविशेषीं खेळगड्यांस माती कपाळास लावावयास सांगून हा बुक्का आहे म्हणावें. त्याला खरोखरच बुक्क्याचा सुवास येत असे. परंतु शेजारीं भिकाभाऊची आई पार्वतीबाई रहात असे. ती महाराजांस लेंकरू समजून शिव्या देत असें. तिच्या समक्ष एके दिवशी महाराजांच्या सांगण्यावरून खेळणाऱ्या मुलांनी कपाळास माती लावली व बुक्क्याचा सुवास येतो

म्हणून सांगूं लागले. तेव्हां ती बाई संतापली व हें सगळें ढोंग आहे म्हणून महाराजांस शिव्या देऊं लागली. महाराजांनी तिलाही कपाळास माती लावावयास सांगितलें. ती ऐकेना व अधिकच शिव्या देऊं लागली. शेवटीं काही मुलेंही संतापली व बाईस म्हणूं लागली की, ''तूं कपाळास माती लावून पहा व मग वाटेल तर शिव्या दे.'' तेव्हां तिने कपाळास माती लावतांच उत्तम बुक्क्याचा सुगंध आला. तेव्हांपासून तिने शिव्या देणे सोडून दिले.

ढोंगी बाया

खेळगड्यांस बरोबर घेऊन महाराजांनी कांहीं ढोंगी बायांची ढोंगें बाहेर काढली. माधानास एक बाई आंगात देव आणून घुमत असे.

महाराज म्हणाले, ''तिच्या आंगास काचकुयरी लावा.'' काचकुयरी लावल्यावर तिचें ढोंग उघडकीस आलें. मग महाराजांनी दोनदोन तास तिच्यासाखें घुमावें व तिची नक्कल करावी. तें पाहून लोकांना मौज वाटे.

शापवाणी

यापूर्वी एक वेळ सापत्न आईबरोबर महाराज तरोड्यास गेले होते. तेथें जेवणाचे वेळीं कांही कारणावरून सापत्न मामा महाराजांचा छळ करून म्हणाले की, ''हा साधु आहे तर गोठ्यांत धसून शेण खाईल काय?''

हें ऐकतांच महाराज उठले व गोठ्यांत जाऊन शेण भक्षण केलें. त्यावेळी ''तुझ्या घरी शेंपूटही राहणार नाहीं'' अशी महाराजांची शापवाणी निघाली व तेथून माधानास परत आले. या वेळेस महाराज कविता करीत होते व या वेळेपासूनच त्यांना ज्ञानेश्वरनामस्मरणाचा छंद लागला.

पुढें लवकरच सापत्न मामाच्या घरची सगळी गुरेंमाणसें मेली व घराचा नाश झाला. माधानास एकाने महाराजांच्या देवावरील गळती फोडल्यामुळें ''तुझें नुकसान होईल'' असें महाराज त्याला म्हणाले. त्याप्रमाणे पुढें तिव्ह[१]याच्या (तीन दिवस येणारा ताप) बिमारींत त्याच्या घरचे सर्वजण मेले.

महाराजांच्या आंगीं हूडपणाही मोठा होता. घराजवळ एक मोठी विहीर होती व तींत एक मोठा भुजंग होता. त्या विहिरींत दगडाला धरून महाराजांनी लोंबकळावें. एके दिवशी त्याच विहिरीत पडून महाराजांचा हात मोडला. सुदैवाने भुजंग मात्र डसला नाहीं.

तितिक्षा

यांची तितिक्षा एवढी जबर होती की, आंगांतील कपड्यांत व गळयाभोवती असलेल्या दोऱ्यांत असंख्य लिचोड पडलें होते तरी यांना त्यांची परवा नव्हती. ताईने काढले तेव्हां म्हणाले कीं, ''हे मला डसत नाहीत कशाला काढले?'' तसेंच निजावयाच्या बिछान्यांत ढेंकूण असलें तरी तसेंच पडून रहावें उठूं नये.

इ.स. १८९५ : काकडा गावीं

शके १८१६ च्या फाल्गुनांत (मार्च महिन्यांत) महाराज काकडा येथें मन्याजी मामाचे लग्नास गेले होते. ते वेळीं ते काकड्यास सुमारें दोनतीन महिने राहिले. महाराजांच्या आजीची (बाईची) बहीण एकदां गांवास जाऊं लागली.

बाई म्हणाली, ''गुल्लया कांही बोलूं नको.''

महाराज म्हणाले ''आज नाहीं गेली तर होणार नाही?''

बाई म्हणाली ''जावो न जावो. तूं कांही बोलूं नको.''

महाराज म्हणाले ''तिला आज नको जाऊं म्हणून सांग. गेली तर कांही तरी नुकसान होईल.'' हें म्हणणे कोणी ऐकलें नाही. म्हातारी गेली. रस्त्याने गाडी उलटली व म्हातारीच्या पायाला जखम झाली. काकड्यास असतांना महाराज आखरावर शौचेकडे जात असत. सखु मांगीन त्यांना रस्ता दाखवीत असे. एके दिवशी एका घराकडे बोट दाखऊन महाराज म्हणाले, इकडे एक घर पेटणार आहे. दुसऱ्यास दिवशी तें घर पेटलें. सखु मांगीनचें घर जवळच होते. शेजारची गवताची गंजी पेट घेतांच ती रडूं लागली. महाराज म्हणाले, ''तूं रडूं नको. पेंड्या पेटल्या तरी तुझें घर जळत नाहीं.'' तिचें घर जळालें नाही.

लग्नाच्या बिदेची हकीकत

बीद काढावयाचे दिवशी नवऱ्यामुलास घरी आणण्याची गडबड चालली होती. इकडे महाराजांचे जानवें तुटलें किंवा कोणी पोराने तोडलें. महाराज बाईस म्हणालें, 'स्नानास पाणी दे.' नवऱ्यामुलास घरी आणण्याची व महाराजांस स्नानास पाणी देऊन जानवें घालण्याची गडबड एकच झाली. नंतर बीद निघणार म्हणून महाराजांस समजलें. महाराज म्हणाले, ''एका प्रहरानंतर बीद काढावयास बाईस सांगा.'' तिकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं. बीद निघाली. बंदुकीची दारू ज्या भांड्यांत होती त्यांत मशालीची ठिणगी पडून दारूचा भडका झाला. त्यांत दोन माणसें मेली. दुसरे दिवशी सर्व वऱ्हाडी गांवोगांव गेले. ते दिवशी सकाळी महाराज म्हणाले, ''आज कोणी तरी विहिरींत पडणार आहे.'' पूर्व दिवशी यांच्या बोलण्याचा प्रत्यय आल्यामुळें घरची माणसें घाबरली. महाराज म्हणाले,

''घाबरण्याचें कारण नाहीं. आपल्यापैकी कोणी पडणार नाहीं. बाहेरचें माणूस पडेल व जीवंत निघेल.''

तेच दिवशी तिसरे प्रहरी चार वाजतां गोरल्याची पोरगी विहिरींत पडली. पण जीवंत निघाली. दुखापत अगदी झाली नाहीं.

उदासीन वृत्ति

मन्याजीचे लग्नानंतर दहाबारा दिवसांनी महाराज, बाई व बाजीरावमामा यांजबरोबर लोणीस गेले व तेथून माधानास परत आले. घरगुती कामकाजाकडे महाराज लक्ष देत नसल्यामुळें पाटीलबोवा नेहमीं जळफळ करीत, नाना प्रकारें बोलत व महाराजांस मारीत. एक वेळ महाराज जेवायला बसले व देवाच्या नैवेद्याकरितां पुरणाची पोळी मागितली. पाटीलबोवा संतापले व लत्ताप्रहार केला. महाराजांनी तेव्हांपासून उदास वृत्ति धारण केली. कोणाच्याहि ओट्यावर, नाहीं तर झाडाखालींच पडून रहावे. घरची दिशा पाहूं नये. दोन अडीच महिनेपर्यंत हिंगणबेटाचा गीर खाऊन राहिले. पुढें निंबाचा पाला खाऊन रहावें किंवा वाटलें तर काशीबाईच्या घरी जेवावें. मागितल्याबरोबर मिळालें नाही तर जेवूं नये. स्वच्छंदपणाने वागावें. एके दिवशी बळिराम भाटाच्या घरापुढें गाडीवरच रात्रभर बसून राहीले. दिवस निघून पाहिलें तर बसलेच होते.

''लहानबाबा (महाराजांचे मातामह) विहिरींत पडून किंवा सर्प डसून मरतील.' असें एक भविष्य महाराजांनी मागें लोणीस असतांना 'बाई' जवळ सांगितलें होतें. तो प्रसंग आतां घडून आला. महाराजांचे राजारामजी मामा यांची एक गया नांवाची मुलगी आहे. तिचें लग्न जुळलें होतें. लग्नाला दहा दिवस असतां महाराजांचे आजे (लहानबाबा) हे अकस्मात् विहीरीत पडून मरण पावले. इकडे महाराजांस अन्न गोड लगत नसे. वारंवार लोणीस जाण्याची आठवण काढीत. तशांत सौ. गयाच्या लग्नाचें बोलावणेहि आलें होतें. परंतु लहान वय असल्यामुळें महाराजांची गोष्ट कोणी मनावर घेईना. गोंदुजीबापू व बकारामजी यांची तर महाराजांस लोणीस जाऊं देण्याची अगदींच इच्छा नव्हती. शेवटी महाराजांची फार उत्कंठा पाहून पाटीलबोवा रघुजीनें त्यांस गाडी बैल देऊन लोणीस रवाना केलें. महाराजांस पहातांच बाई रडायला लागली. तेव्हा झालेला सर्व प्रकार महाराजांच्या लक्षात आला. पुढें १५ दिवसांनंतर गयाचें लग्न झाले. त्यानंतर राजारामजीचा भाचा वामन याचें लग्न जुळलें, तेव्हा महाराज बाई जवळ हळूच म्हणाले, ''लग्नाहून येतांना नवरा मरंल किंवा तीन महिन्यांच्या आंत तीन जीव

जातील. पण ही गोष्ट तूं कोणाला कळवूं नकोस. म्हणतील की लग्नाला मोडा घातला.'' पुढें लग्नानंतर तीन महिन्यांत घरची तीन माणसें मेलीं.

मानभावाचा मंत्र

महाराजांच्या आजोळची सगळी माणसें मानभावाची अनुयायी होती हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या वेळीं महाराज लोणीस असतांना कारंजकरबोवा म्हणून मानभावांचे महंत तेथें आले होते. हे वयोवृद्ध असून पूर्वाश्रमांत चांगले विद्वान ब्राह्मण होते. महाराजांनी धर्मजिज्ञासेने त्यांचा मंत्र घेतला व मानभावांचा नवप्रकरण नांवाचा ग्रंथ दोन दिवसांत पाठ केला. गुरूला भिंगारकरी टीकेवरून गीतेचे दोन चार अर्थ करून दाखविले. सामवेदांतला कांही भाग म्हणून दाखविला व नाकांतून गायनाचे सूर काढले. ही अद्वितीय मेधा पाहून कारंजकरबोवांना फार संतोष वाटला हें निराळें सांगावयास नकोच. ह्या वेळीं महाराजांचें वय सुमारें तेरा वर्षांचें होतें.

ह्याच वेळीं महाराजांनी ख्रिस्ती धर्माचें एक पुस्तक पाद्री लोकांजवळून सव्वा रुपयाला विकत घेतलें होतें. यावरून त्यांची सर्वधर्मांचे ठिकाणी समानबुद्धि ठेवण्याची प्रवृत्ति पहिलेपासून दिसून येते.

इकडे माधानला महाराजांनी मानभावाचा मंत्र घेतल्याची गोष्ट समजली. पाटीलबोवा वगैरे सगळीं घरची माणसें मानभाव मताच्या पहिलेपासूनच विरुद्ध. त्यांना हें खपलें नाहीं. लोणीच्या मंडळीवरहि त्यांचा रोष झाला व पाटीलबोवा रागाने महाराजांस माधानास घेऊन आले. महाराजांनी येतांना मानभावाचे देव वगैरे बरोबर आणले होते व मानभावाच्या मंत्राचा जप, त्यांच्या शास्त्राचें अध्ययन, हरिविजय ग्रंथाचें श्रवण वगैरे मोठ्या निष्ठेने चालू ठेवलें. बेडूक, सर्प वगैरे फिरत असत अशा ठिकाणी बसून १५-१५ गाठ्या महाराज जपत असत. पुढे बुद्धीला चूक दिसून आल्यामुळें एकट्या महाराजांनीच ह्या मताचा मोड केला ती हकीकत पुढे येईल.

असामान्य प्रज्ञा

इकडे महाराजांच्या स्वच्छंदी वर्तनास आळा घालण्याविषयी पाटीलबोवांची खटपट चाललीच होती. सुमारें दीड वर्षापूर्वी माधानच्या शाळेवर रामराव बळवंत म्हणून एक सुशील व सत्वस्थ गृहस्थ मास्तर होऊन आले होते. त्यांच्याकडे एके दिवशीं पाटीलबोवा महाराजांस घेऊन गेले व 'कांहीं तोंडी हिशेब, पाढे वगैरे शिकवा' म्हणून म्हणाले. रामरावांनी महाराजांस कांही तोंडी हिशेब सांगितले. ते यांनी तेव्हांच पाठ म्हणून दाखविले व आणखी सांगा म्हणाले. याप्रमाणे दोनतीन

वेळ झालें तेव्हा इतर मुलांचा खेळखोळंबा होऊ नये म्हणून 'आज इतकेंच पुरें, उद्यां आणखी सांगूं.' असें रामराव म्हणाले.

दुसरे दिवशीं मोठ्या सकाळीच महाराज रामरावांकडे जाऊन तोंडी हिशेब शिकवा असें म्हणू लागले. इतका तत्पर विद्यार्थी पाहून रामरावांसही संतोष वाटला व त्यांनी तोंडी हिशेब, पाढे वगैरे महाराजांस शिकविले व त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शब्दरूपावळीही सांगितली. सांगितलेल्या सर्व गोष्टी एकदोन दिवसांतच पाठ करून मग 'लघुव्याकरण' सांगण्याविषयी महाराजांचा तगादा सुरू झाला. लघुव्याकरणासही आरंभ झाला. कांहीं नियम सांगितले कीं यांनी ते तोंडपाठ म्हणून दाखवावे. ही असामान्य प्रज्ञा पाहून हा अवतारी पुरुष आहे असें रामरावांस वाटलें व लोभ जडला. महाराजहि त्यांच्या घरीं जाऊं येऊं लागले.

पितृवियोग : इ.स. १८९७

असा क्रम चालला असतां इ. स. १८९७ चा मार्च महिना आला. या महिन्यांत गांवांत महारामारीची साथ येऊन लोक मरूं लागले. तिचा प्रवेश पाटीलबोवांच्या घरी होऊन ८ तारखेस महाराजांच्या सुखाची सावली सारजाताई निजधामास गेल्या. दुसरे दिवशी सौ. मनकरणिका आई (महाराजांची पत्नि) बिमार झाली. ती तीन दिवसपर्यंत तशीच राहिली. बाराव्या तारखेस महाराजांचे तीर्थरूप गोंदूजी बापू बिमार झाले व त्याच दिवशी संपले. सौ. मनकरणिका आई दुरुस्त झाली.

विस्कळित गृहस्थिति : सोमलभक्षण

गृहस्थिति आतां अधिक विस्कळित होत चालली. ती सुधारण्याविषयी महाराजांची प्रबळ इच्छा होती. परंतु सापत्नमातेचा मत्सर, पाटीलबोवांचा रोष व महाराजांचें लहान वय ह्या गोष्टी त्या इच्छेच्या आड येत होत्या.

महादेवाच्या देवळांत लक्ष्मणभट्टजीकडे जाऊन बसण्याचा महाराजांचा क्रम होताच. तेथे एके दिवशी पाटीलबोवाने घरी आणून ठेवलेला ४० तोळे सोमल आणून महाराजांनी भक्षण केला व निश्चेष्ट पडले. रामचंद्रबापूस ही गोष्ट कळल्यावर महाराजांस ते आपल्या माडीवर घेऊन गेले. पाटीलबोवासहि ही गोष्ट कळतांच ते रामचंद्रबापूचे माडीवर आले व रात्रभर महाराजांजवळ जागत बसले. पहाटेचे चार वाजतां महाराजांनी तूप प्यावयास मागितलें व तूप पाजल्यानंतर महाराजांनी कड परतला. पाटीलबोवा म्हणाले, ''एवढ्या अनर्थातून हा वांचला त्याअर्थी हा सामान्य मनुष्य नव्हे.''

तेव्हांपासून पाटीलबोवा महाराजांस वाटेल तसें वागूं देत. सोमलाच्या

भक्षणाने महाराजांस दाह फार झाल्यामुळें दोनदोन गुंड पाणी ते पीत असत.

रामराव मास्तर

रामराव मास्तरच्या येथें महाराजांचे जाणेयेणे आतां वारंवार होऊं लागलें. रामरावांची पत्नीही फार सुशील व साध्वी होती.

एके दिवशी तिला रामराव म्हणाले, - ''आपल्यास पुत्र नाहीं तर याच मुलास आपण पुत्र मानल्यास काय हरकत आहे? हा मुलगा मोठा लोकोत्तर दिसतो. हा आपल्या घरीं आला म्हणजे त्याच्या खाण्यापिण्याची चांगली व्यवस्था ठेवा व तो जे मागेल तें त्याला करून देत जा.''

तेव्हांपासून उभयतांचा महाराजांवर प्रेम जडला, महाराजहि रामरावांस 'ताता' व त्यांच्या पत्नीस 'आई' म्हणूं लागले.

हरिहरोपासना

महाराजांची हरिहरोपासना आतां विशेष प्रादुर्भूत झाली होती. एकादशी, सोमवार तर पूर्वीपासून करीत होतेच. आतां माघ वद्यांतील शिवरात्रीचे उपवास व श्रावण वद्यांतील श्रीकृष्णजन्माष्टमीचे उपवास वगैरे करूं लागले. शिवाराधन व श्रीकृष्णलीला यथासांग करण्याजोगा पुराणप्रसिद्ध प्रदेशहि जवळच दोन मैलांवर देऊरवाडा येथें होता. आसमंतांतील अपर जान्हवीच अशा पयोष्णीचा प्रवाह, नृसिंहमंदिर, सोमतीर्थ, सिद्धेश्वरादि स्थानें, जवळ दिसणारी विंध्यपर्वताची ओळ, भैरवाचा पहाड, काशीतलाव, इत्यादि निसर्गसिद्ध गोष्टींनी त्याला शोभा आणली होती व आतासारखा सामान्य जनतेच्या पायरवाने ते वेळीं तो रुळलेला नसल्यामुळें प्रति तपोवनच बनला होता.

त्या ठिकाणी रात्रौ महाराजांनी कधी एकटें व कधीं रामचंद्रबापूस बरोबर घेऊन जावें, पूर्णेवर धौतिबस्ति क्रिया कराव्या व एकांतांत योगाची आसने करावीं किंवा समाधीसुखाचा अनुभव घ्यावा, अथवा स्तुतिस्तोत्रादिक म्हणावे किंवा सुस्वर कंठाने भजन करावें. केव्हां केव्हां इतर खेळगड्यांसहि महाराजांनी बरोबर न्यावें,'एको' म्हणावे, फुगड्या पिंगा वगैरे खेळ खेळावे, घरून सिदोऱ्या बोलवाव्या व काला वगैरे करावा.

महाराजांबरोबर फुगड्या किंवा पिंगा खेळणे ही सामान्य शक्तीची गोष्ट नव्हती. खेळ प्रहर प्रहर सारखा चालत असे व मध्यंतरी महाराज हात सोडीत नसत. त्यामुळें जोडीदार थकून जाई. अशीं चाळीस चाळीस माणसें खेळतांना बसून जात. असो.

मानभाव

याच सुमारास मानभाव शंकराची निंदा करून शंकर नपुंसक आहे असें म्हणत होते. महाराजांनी त्यांचे सगळे ग्रंथ पाहिले व वादपूर्वक शंका घेऊन रामचंद्राच्या साह्याने विषय लिहून काढला. त्याचें उत्तर मानभावांस देतां येत नसें.

हा विषय पुढे पत्रांत येणार असल्यामुळें येथें त्याची पुनरुक्ति करीत नाहीं. याप्रमाणे मानभाव मताचें खंडन केल्यामुळें त्यांच्या विरुद्ध असलेले लोक महाराजांवर प्रेम करून त्यांची चिंता बाळगूं लागले.

विप्रलिप्सा : इ.स. १९१३

वरील प्रसंगास महाराजांनी कांही अभंगही केले होते. ते परवाच्या चैत्रांत (शके १८३५ इ. स. १९१३) महाराज माधानला असतांना एका मनुष्याने त्यांना सहज म्हणून दाखविले. ते पुढें मागें कोणी प्रमाण समजून फसूं नये म्हणून महाराजांनी त्याच वेळीं त्यांवर एक यथार्थ अभिप्रायद्योतक सूचना लिहून ठेविली आहे ती अशी :-

''माधानचे महादू काका, जात मराठी न्हावी, यांचे जवळ जे अभंग लिहून दिले आहेत ते मी आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी केले होते. आनंद मार्गाचे त्वेषावरही एक अभंग त्यांत आहे. लहान असल्यामुळें त्या वेळीं मला कोणी कवी समजणार नाहीं म्हणून त्यांवर ज्ञानदेव, तुकाराम इत्यादिकांची छाप घातलेली आहे. ते अभंग असे-

अभंग १.

आधारीं त्या चार मातृका असती । देव गणपती स्थापियेला ॥१॥
स्वाधिष्ठान चक्रीं मातृका त्या सहा । ब्रह्मदेव पहा तेथे असे ॥२॥
मणिपूरावर लक्ष्मीचा पति । मातृका गणती दाहा तेथ ॥३॥
अनाहत चक्री (कुणबाऊ पाठ- अनुहात) वसे शूळपाणी (कु. पा. रुद्र)
तमोगुणी । बारा होती स्थानी मातृका त्या ॥४॥
विशुद्धीच्या खुणा सांगतों मी आतां । मातृका मोजतां सोळा होती ॥५॥
आज्ञा चक्रीं पाही मातृका त्या दोन । सांगितली खूण ज्ञानेश्वरें ॥६॥

अभंग २.

आधार कमळीं (कु. पा. आधार चक्रीं) जप तो साहाशें । स्वाधिष्ठानी असे सहा हजार ॥१॥
टीप :- कुणबाऊ भाषेंत साहजार असें होतें) सहासहस्त्र तो मणिपूरी पाहे ।
(आणिक साहजार मणीपुरीं पाहे कुण. पाठ) तितुकाची आहे अनाहती ॥२॥

(अनुहात कु. पा.) विशुद्धीचा जप सहस्र तो एक ।
आज्ञाचक्रीं देख द्विसहस्र ॥३॥
(दोन हजार कु. पा. 'दोन हजार' कुणबी भाषेंत चालीवर म्हणतां येते.)
ज्ञानदेवपायी सर्व हा पसारा । पाहे गुरुपुत्रा याच देहीं ॥४॥(देहावरी कु. पा.)

पुढील अभंगांत चुक्या अतिशय आहेत. पण त्या दुसऱ्याच्या ग्रंथांतून भाषांतर करून हा अभंग म्हणणाऱ्याच्या आवडीसाठीं केल्या आहेत :-

अभंग ३.

आधारींची मुद्रा जाणावी खेचरी । पहावी भूचरी स्वाधिष्ठानी ॥१॥
मणिपूरावर मुद्रा चराचरी । वसे अगोचरी अनाहती ॥२॥ (अनुहात कु. पा.)
विशुद्धीची मुद्रा अलक्ष्य देखावी (ओळखावी कु. पा.) असे स्वानुभवी आज्ञाचक्रीं ॥३॥
ज्ञानेश्वर कृपे आहे किंवा नाहीं । शोधूनीयां पाही गुरुपुत्रा ॥४॥

टीप :- स्वानुभवी नांवाची मुद्राच नाहीं. मुद्रा पांचच आहेत आणि त्या एकाच ठिकाणी करतां येतात. पण एका पायरीवर एक कांहीं तरी असलें पाहिजे असें मूर्खपणाचें अनुमान करून एका एका चक्रावर ह्या मुद्रा ग्रंथकाराने बसविल्या आहेत. या ग्रंथाचें नांव अभिलाखसागर. हा ग्रंथ उदासीकृत आहे. पाखंडी आहे. चुकलेला आहे. हिंदुस्थानी भाषेंत आहे. माझे पुस्तकालयांत आहे. ग्रंथकर्त्यास अनुभवही नाही. असें असूनही मी जो हा अभंग जोडून दिला होता तो म्हणणाऱ्याला वाद करण्यासाठी जोडून दिला होता. यावर एकनाथांची छाप घातली होती. ती बदलून आतां तातांची घातली आहे. ''पण **हा अभंग माझ्या समोर किंवा माझ्या मागें कोणी प्रमाण समजूं नयें.''** छापहीं चिंत्यच घातली आहे. ''ज्ञानेश्वर कृपे आहे किंवा नाही। शोधूनीयां पाही गुरुपुत्रा॥''

आनंद मार्गावर कडी करण्यासाठी आयडियालिस्टक नॉनबुकिंग Ide-alistic non-booking दत्तात्रेय कृष्णाचें स्मरण करतो हे सिद्ध करण्याकरितां एक अभंग लिहून दिला होता. ह्यांत अत्यंत विप्रलिप्सा आहे. पण तें जशास तसें आहे. कारण आनंद मार्गात भयंकर विप्रलिप्सा आहेत. तेव्हां हा अभंग 'वर्क्स' मध्यें न आणतां वर्किंग चरित्रात घ्यावा. यांतील संवाद वगैरे खरा नाहीं. आनंद मार्गीयांना हा अभंग कबूल आहे तथापि छाप त्यांना आवडत नाहीं. ते म्हणतात की आमचेकडील माणसाची छाप असावी. हें महादूकाका सांगतात. तो अभंग हाः-

अभंग ४.

यदूराजा म्हणे दत्तात्रया प्रती । सांगा मजप्रती गुह्यज्ञान ॥१॥
सत्य वस्तूचीया दावा मज खुण । त्याने माझ्या मना होईल शांती॥२॥

धन्य धन्य राया पुसीला प्रकार । सांगतो निर्धार एकचित्तें ॥३॥
तुका म्हणे ऐसें दत्तात्रय बोलती । अजरामर सिद्धांती जाऊनि पाहे॥४॥

'अजरामर' यावर टीपः- अजरामर सिद्धांत हा आनंद मार्गाचा एक ग्रंथ असून त्याचा प्रति आयडियल विप्रलिप्सात्मक अशुद्ध संस्कृत ग्रंथ मी लिहिला होता. तो बळिराम भाऊ ठाकूर यांच्या हाताने ब्राह्मणवाड्याच्या माधवरावाने ठेवून घेतला. पुन्हा दिला नाही. याप्रमाणेच वरखेडाहून आलेली माझी जुनी उपनिषदांची लिखित वही करसगांवच्या गणपतराव मालवकाराने मागून नेली. अझून दिली नाही. आणखी एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवावीं. मानभाव लोकांनी आपलें अन्यव्यावृत्ति प्रकरण संस्कृत करून वज्रसूचि उपनिषदांत घुसडून दिलें आहे. ते श्लोक छापील प्रतींत नाहींत. श्लोक व्याकरणाने अशुद्ध आहेत. ते त्या लिखित वहींत होते आणखीही कोठें मानभावाचें लिखित वज्रसूचि उपनिषदांत सांपडतील या उपनिषदांत जातीची निंदा असल्यामुळें मानभाव याला जवळ ठेवीत असतात. आणि त्यांत त्यांच्या शास्त्राचे केलेले श्लोकही घुसडलेले असतात ते श्लोक येणेप्रमाणेः-

कर्मयोनी देवयोनी अंतरालं सुरालयं ।
सत्य वैकुंठ कैलासं क्षीराब्धि भैरवस्तथा ॥१॥
विश्वरूपं च चैतन्यं एतन्मायास्वरूपकम् ।
मायापरं भवेद्ब्रह्म तत्परं केवल विभु ॥२॥

ब्रह्माच्या पलीकडे कांहीं नाहीं हा सर्व उपनिषदांचा सिद्धांत असून येथे भलतेंच सांगितलें आहे म्हणून व मला माहीत असल्यामुळें येथें क्षेपकवाद मी निर्धास्तपणे अंगीकार करतों. याचप्रमाणे ''साजन मजवर रुसून गेला हा जीव झाला वारा'' इत्यादि पदें त्यांनी आपल्या शास्त्राप्रमाणे रचून त्यांवर सनातन कवींचीं नांवें प्रसिद्ध होण्यासाठी टाकलीं आहेत. अशींच चुकी आनंदमार्गाचेहि हाताने झाली आहे. आणि कित्येक लोकांनी तर तुकारामांचें अभंग घेऊन आपलीं नांवें टाकली आहेत. तेव्हा या भयंकर प्रमादांत कोणी फसूं नयें.'' ××

उपनिषदासारख्या गहन विषयांत अकुंठित वावरणारी विशाल बुद्धिमत्ता जवळ असूनहि मोठेपणाच्या वृत्तीचा या बालबृहस्पतीला स्पर्शही झाला नाहीं. बालवृत्तीची याला मोठी आवड! धावणे, पळणे, ओरडणे, कोयाळ भिंगरी खेळणे, फुगड्या पिंगा खेळणे इ. प्रकार चालूच होतें.

धर्मजिज्ञासेने कोणत्याहि धर्माची व पंथाचीं मतें समजून घेण्याचा महाराजांचा क्रमहि चालूच होता. त्यांतल्या चांगल्या गोष्टीचें लोक अनुकरण करीत असले तर हरकत न घेता वेदबाह्य गोष्टींचें मात्र महाराजांनी खंडण करीत चालावे.

एकनाथपंत बाराहाते म्हणून एक थिऑसफिष्ट ब्राह्मणवाड्यास मास्तर होते. त्यांच्याशीं संभाषण करून महाराजांनी शंकाप्रतिशंका कराव्या व योगशास्त्रविषयक चर्चा करावी. चांदूर बाजार येथील कुर्याभाई हे द्वैतवादी होते. त्यांस परमामृत, पंचदशी वगैरे सांगून महाराजांनी अद्वैतमतांत आणलें. 'अमोघ निरूपण' म्हणून जें प्रणवात्मक प्रकरण सूक्तिरत्नावलीच्या द्वितीय यष्टींत छापलें आहे तेंहि याच वेळीं महाराजांनी लिहून काढलें.

निबंध : ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या

खेडवळ लोकांना सुधारण्याचा महाराजांचा प्रयत्नहि मधून मधून चाललाच होता. त्यांस वेदान्ताची कल्पना देण्याकरितां महाराजांनी ह्यावेळीं ''ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' ह्या विषयावर एक निबंध लिहिला होता तो असाः-

॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीगुरुज्ञानेश्वरप्रभुसच्चिदानंदसद्गुरुमूर्तये नमः॥

हे सभासद मायबापांनों, आपण बुद्धिदायक होऊन हा लेख शेवटास न्याल अशी आशा जाणून हा वेडावाकडा निबंध आपणासमोर मांडीत आहो. त्याचे यशस्वी तुमचे तुम्हीच आहांत. आतां 'ब्रह्मसत्यं' याचें विवरण -

''सत्य म्हणजे नियमित'' तें असें :- तिन्ही कालांचे ठायीं व्यापलेलें असून अक्षयीं असणारें सत्य हेंच ब्रह्म होय. परंतु त्याकडे आपण लक्ष न देता जगांतील अनियमित वस्तूंकडे जाऊन हें माझें गृह, ही माझी दारा, हें माझें शेत, ह्यांकडे वळतो. परंतु हें 'माझेमाझे' म्हणणारा असा विचार करीत नाहीं की हा माझा देह नियमित वा अनियमित? नियमित म्हणावा तर हा देह मातृगर्भात धारण होऊन जन्म घेतो व दिवसेंदिवस वाढ घेऊन शेवटीं वार्धक्यहि प्राप्त होतें. असें हे पंचतत्त्वात्मक शरीर तो 'माझेमाझे' म्हणत आहे. पण तें शरीरच वार्धक्य पावून अनियमित ठरत आहे. तर जगांतील जेवढ्या वस्तु तेवढ्या नियमित कशावरून? त्याहि अनियमितच होत. तसेंच वस्तूचें नाम. हें नाम पहा. जन्मतांच नाम ठेवतात. तें नाम घेतल्याबरोबर त्याचे मनावर हाक मारल्याची प्रवृत्ति होऊन 'ओ' देण्यास तयार असतो. तसेंच कांही वर्षांनी दुसरें नाम ठेविलें असतां मग त्या नामाची मनावर प्रवृत्ति होऊन 'ओ' देत असतो व पहिल्या नामाचा विसर पडतो. म्हणून हें नाम सत्य मानतां येत नाहीं. जर आपलें नांवच आपणास सत्य मानतां येत नाही तर जगांतील वस्तूंचीं नांवें तरी सत्य कशी मानावीं? मानतांच येत नाहींत. म्हणून जगत् हें मिथ्या आहे. तर मिथ्या अगर अनियमित वस्तूकडे लक्ष न देतां सत्य वस्तूकडे लक्ष द्यावें. सत्य वस्तूकडे लक्ष दिलें असतां आपण या भवसमुद्रांतून पार पडूं व जन्म घेतल्याचें सार्थकहि होईल. म्हणून सर्वांनी गुरूला

शरण जाऊन आज्ञा पाळून व वचनावर विश्वास ठेवून सत्य वस्तूविषयीं विचार विचारून त्याप्रमाणे वागावें व आपणाकडून झाल्यास दुसऱ्याचीही मने वळवून सत्य वस्तूकडे लावावी, तेणे करून जनाला बोध होऊन परमार्थही घडण्याचा संभव आहे. असा हा लेख आपण बुद्धि देऊन मज अज्ञान्याकडून करविला व तुमचा तुम्ही शेवटास नेला ह्यांत माझी बुद्धि ती कोणती? ती तुमचीच होय. ''वेडा वाकडा लिहिला । परी तुमचा म्हणविला'' या अज्ञान बालकाने आपणासमोर जो हा लेख ठेविला त्यांत वाक्यांच्या व अशुद्धांच्या व भलतेंच कांही बोलण्याच्या चुक्या पुष्कळच आहेत. हें कांहीं लिहिणे नको. कारण मी कधी निबंध लिहिला नाहीं, मग चुक्या असणारच!

॥ हरिःॐतत्सतश्रीगुरुज्ञानेश्वरप्रभुसद्गुरुनाथार्पणमस्तु ॥

श्रीगोपालदासांचा अनुग्रह

वलगांवास गोपाळदास म्हणून एक बैरागी आहेत. त्यांचा अलीकडे महाराजांनी अनुग्रह घेऊन वारंवार त्यांच्या दर्शनार्थ जाऊं लागले व स्वतः केलेल्या नवीन कवितांवर गोपाळदासांचा छाप देऊं लागले.

वेदांतविषयापासून तों बायकांच्या पुषा-आदित्यवाराच्या कहाण्यांपर्यंत व सामगायनापासून तों शाहीरांच्या डफगाण्यापर्यंत महाराजांची चित्तवृत्ति सारखीच रंगत असे. व शुद्धभाव, शुद्ध आचरण, वैराग्याचा भर, भगवत्प्रेमाची चटक, इत्यादि गोष्टींनी त्या रंगेलपणाला भारदस्तपणा येऊन दुसऱ्याच्या मनावर त्यांची छाप बसत असे. महाराजांची कवित्व स्फूर्तिही विलक्षण होती व अभंग, पदें, गाणी वगैरे वेळोवेळी यांच्या प्रासादिक वाणींतून निघत असत. कवितांवर छाप बहुतेक ज्ञानेश्वर महाराजांचा असे. यावेळचे महाराजांचे २ अभंग सांपडले आहेत. ते असे

''अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'' या ब्रह्मसूत्रावरील अभंगः-

विवेक वैराग्य शमादि षडंग। मोक्षइच्छासंग चतुर्थक ॥१॥
ऐसीं चारी जेणे साधिली साधनें। तयातें वदणे अधिकारी ॥२॥
अधिकार पूर्ण आलिया नंतर। ब्रह्म इच्छातुर होणे लागे ॥३॥
प्रयोजन हेतु कैवल्याची ठेव। स्वामी ज्ञानदेव परब्रह्म ॥४॥

''जन्माद्यस्य यतः'' यावर अभंग टीका :-

विश्वाची उत्पत्ति स्थिती लय तिन्ही । होती ज्यापासूनि तेंचि ब्रह्म ॥१॥
कृष्णयजुर्वेदीं भृगूपनिषदी । श्रुती अनुवादी हेंचि तत्त्व ॥२॥
ब्रह्म तें कारण कार्य सर्व जग । चैतन्य सुबग एकाएक ॥३॥

जाणुनी तयातें हरी सर्व कामा। तरी आत्मारामा पावशील ।।४।।
जीवन्मुक्तिसुख अद्वैती स्वानंद । ज्ञानदेवबोध गुरुमूर्ति ।।५।।

लावणी रचना

वऱ्हाडी भाषेंतही महाराजांनी यावेळीं केलेली कांहीं कविता होती ती आतां सांपडत नाहीं. देवळांत लक्ष्मण भट्टजी जवळ बसण्याचा यांचा क्रम सुरूच होता. भट्टजीची इच्छा असल्यास फुरसतीच्या वेळांत महाराजांनी त्यांना लावण्या म्हणून दाखवाव्या. पाटीलबोवांना हें आवडत नसे. ते संतापून महाराजांस शिव्या देत. एक वेळ लक्ष्मण भट्टजींच्या आग्रहावरून महाराजांनी नवीन लावणी करून म्हटली व पाटीलबोवाच्या भीतीने शेवटील कडव्यांत अनंतफंदीचें नांव मोठ्या खुबीने भासविलें. या लावणींत भगवत्प्रेमाच्या वियोगोपलालन दशेचें किंवा विरह दशेचे वर्णन आहे. ती लावणी अशी :-

सखुबाई मजविषयी कसे कोपले गडे नारायण ।
चातकपक्षापरी लक्ष सखयाकडे रात्रंदिन ।।
जसा वाळुवरी मासा तळमळ करितो उदकाविण ।
तशी गत मजला झाली कधीं भेटल गडे मनमोहन ।
।।चाल।। सखयावांचुनि जीव झाला पिसा ।
कधीं रें भेटशील सख्या राजसा ।
नेत्रांतुनि अश्रु वाहे पसपसा । धरणीवर लोळे रे ढसढसा ।।
।।टीप।। असा कसा वनवास मला त्वा दिधला हो श्रीहरी ।
दुःखसागरामधें बुडाली बाई मी ग सर्वापरी ।
सखा नव्हे दुसमान होता पूर्वीचा दावेकरी ।
सण वरुषाचा नागपंचमी कां नाहीं आला घरी ।।१।।
सखुबाई मजला आतां ग धीर नाही धरवत ।
कोठवरी दम सोसावे ग झाले दुःखाचे पर्वत ।
प्राणसख्याला कशीही माझी पडली नाहीं मुरवत ।
रात्रंदिवस जैसा प्राणाला हो करवत ।
।।चाल।। बाई मी झाली हो क्लेशांकित । हरणी पाडस चुके तद्वत ।
सखयाला कोणि कराना श्रुत । कांता मी तुमची हो असे भयभित ।
।।टीप।। असें कोणी जाउन सांगा देउनियां भखरी ।
असें वाटतें मला की जाऊन बसावे पंढरपुरीं । सखा नव्हे०।।२।।

तुझे स्मरणे वारंवार मन झालें ग चंचळ ।
जसा कोणाचा पैसा हारपतो मन होतें विकळ ।
तशी गत मजला झाली कधी भेटल हा घननीळ ।
असें वाटतें मला कीं सखयाचे तुटलेसे तीळ
॥चाल॥ मजला निजध्यास अवघा वेळ । सखयाची सय होते पळपळ ।
सखयाला कोणि धाडाना मुळ । मजला ठाऊक नाहीं ग याचें स्थळ ।
॥टीप॥ अशी सुंदरा हळहळीत उभी राहुन बंगल्यावरी ।
असें वाटतें मला कीं आतां उरी मारावी ग सुरी । सखा नव्हे०॥३॥
चिंताग्रस्त वृत्त नारीने देवावर भार घातला कसा ।
दृष्टि देखिला सखा तेव्हा नारीसी आला भरंवसा ।
पंचारती करून ववाळू मग आपुले हो राजसा ।
तिचा निश्चय हरिपायी तिजला न पावल कसा ।
॥चाल॥ जडो सुखशयनी प्राणेश्वर । सुटले मग प्रेमाचे हो पाझर ।
तेव्हां ते अबला झाली स्थिर । सखयासंगें लोळावें क्षणभर ।
॥टीप॥ नागपुरी छंद करी फंदी अनंत संगम तरी ।
पेशव्याने पोशाख दिला पुण्यामधीं भरजरी ॥४॥ सखा नव्हे०

महाराजांची सर्वज्ञता जसजशी दिसूं लागली तसतशी कांही मंडळीची जिज्ञासाही वाढत चालली.

विद्यादानास आरंभ

टाकळखेडचा एक गृहस्थ महाराजांजवळ * नेत्रयोग शिकण्यासाठीं राहत असे. तो म्हणे- हे वाटेल तसे चमत्कार दाखवितात. त्यामुळें रामचंद्रबापूसही योगजिज्ञासा उत्पन्न होऊन ते महाराजांजवळ * पातंजल योग शिकूं लागले. सखारामआपा वैद्यकीय शिकूं लागले. वैद्यकीची एक पेटीच महाराजांनी केली होती. * लावण्या वगैरे शिकण्याकरितांही कांही मंडळी येत होती.

रामराव मास्तरचा व महाराजांचा घरोबा अधिकाधिक वाढत चालला. यांच्या घरीं जाऊन महाराजांनी वृंदावन सारवून द्यावें, अभंगपदें म्हणावी, आईला भातके मागावें व तिला प्राकृत गीतेच्या ओव्या वगैरे सांगाव्या. आईनेही महाराजांबरोबर फुगड्या खेळाव्या व देवनाथांची पदें वगैरे म्हणूं लागावें. रामरावही महाराजांबरोबर कधी कधी फुगड्या वगैरे खेळूं लागत. याप्रमाणे रामरावांचा व त्यांच्या पत्नीचा प्रेम महाराजांविषयी उत्तरोत्तर वाढत चालला.

महाराजांना विषप्रयोग

ताई व गोंदुजीबापू संपल्यावर सापत्न आईच्या मत्सराला अधिक जोर आला व ती आतां महाराजांस विषप्रयोग करण्याच्या खटपटीस लागली. ही तिची खटपट कानांवर आल्यामुळें या पुढें घरांत राहणे बरें नाहीं असें वाटून डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन महाराज घराबाहेर पडले व चावडीवर जाऊन पाटीलबोवास सर्व सांगितलें. नंतर रंगुबाईने (रामराव मास्तरांची पत्नी) महाराजांचा हात धरून घरीं नेलें व ''माझ्या घरी राहून मीठभाकर अनुकूल असेल ती खा.'' म्हणाली. तेव्हांपासून रंगूबाई, सावित्रीकाकू, रामचंद्रभाऊ किंवा काशीबाई यांतून कोणाच्याही एकाच्या घरीं महाराजांनी जेवावें. काशीबाईची आई व महाराज एकाच ताटांत कधी कधी जेवीत असत.

मंत्रोपदेश (इ.स.१८९८)

पुढें चातुर्मास्याच्या एका एकादशीस रडकीनच्या *(हें एका बाईचे नांव आहे)* आंगणांत चुलीपाशीं महाराज फराळ करीत बसले होते. तेथे रंगुबाई व कांही बाया आल्या व रंगुबाईने -

'जनस्तंभाची गाडी सजविली मनवारु लहरी । लाविली षड्चक्रदोरी ॥
पंचरंगाचें पडदे सोडिले दशखिडक्यावरी । चांदवा शोभे जरतारी ॥'

इ. हें पद म्हटलें. ते वेळीं फराळ करतांना नेहमींच्या संवयीप्रमाणे महाराज हात हालवीत होते.ते बंद करून वरील गाणे महाराजांनी पुन्हां रंगुबाईकडून म्हणविलें. व अर्थ तिला समजाऊन दिला. तेव्हांपासून हळूहळू परमार्थज्ञानाविषयी रंगुबाईची अभिरुची वाढूं लागली.

तेथून लवकरच वैशाख शुद्ध नवमीस अरुणोदयीं रामचंद्रभाऊ, विश्रामभाऊ, रंगुबाई, वगैरे आठदहा मंडळीस महाराजांनीं मंत्र दिले. ज्याचें आचरण चांगलें असे त्यालाच महाराज मंत्र देत. हा वृत्तांत इ. स. १८९८ च्या आरंभींचा आहे.

देऊरवाड्यास काला

मित्रमंडळीस देऊरवाड्यास नेऊन काला वगैरे करण्याचा महाराजांचा क्रम चालूच होता. एकदां महाराजांनीदेऊरवाड्यास विठ्ठल मंदिरात काला केला. कांहीं मंडळी मागाहून सोमतीर्थावर जाऊन वाट भुलली व परत आली. पुढें कार्तिकांत महाराजांनी एक मोठा काला सोमतीर्थावर केला. त्याची तयारी एका महिन्यापासून चालली होती. महाराज निरनिराळ्या पदार्थांचीं नांवें सांगत होते व रंगुबाई

ते पदार्थ तयार करून ठेवीत होती. काला पहाटेच्या वेळीं सुमारे तीन चार वाजता झाला. मंडळी नेहमींचीच सुमारे पांचसात जण होते. काल्याचें वेळीं नवीन अभंग वगैरे महाराजांनी म्हटले. ते रामचंद्र बापूने लिहून घेतले. (हे अभंग मिळाले नाहीत) काला घरीं नेण्याची महाराजांनी सर्वांस सक्त मनाई केली होती. दिवस उजाडतांच सर्व मंडळीसह महाराज माधानास निघून आले. सकाळीं गांवांतली ब्राह्मण व इतर मंडळी तेथें गेली तेव्हां पुष्पहार गुलाल वगैरे त्यांना दिसले व हा आनंद आपल्यास पहाण्यास मिळाला नाहीं म्हणून फार पस्तावले. पुढें या काल्याची कीर्ति आसपासच्या गांवांत पसरली. असो.

पत्नीस शिक्षण

महाराज पुन्हां मधून मधून घरीं जाऊं लागले. महाराजांची पत्नि सौ. मनकरणिका आई ह्यावेळीं बारा तेरा वर्षाची होती. अझून वयांत आली नव्हती. तथापि सगळ्यांच्या समोर महाराज तिला ''मनकरणिका'' म्हणून मोठ्याने हांक मारीत व पाणी वगैरे मागत. तिने मात्र मुकाट्यानेच पाणी वगैरे द्यावें व स्वयंपाक करून जेऊं घालावें. तिच्या शिक्षणाची काळजी महाराज उत्तम घेऊं लागले. रामचंद्र भाऊकडून तिला लिहिणे वाचणे शिकविलें व व्यंकटेशस्तोत्र, शिवलीलामृत वगैरे नित्यपठणाचा नियम लाऊन दिला. पुढें ज्ञानेश्वरीहि नित्य पठण करण्यास सांगितलें.

दिनचर्या :- महाराजांनी सकाळीं थंड पाण्याने स्नान करून भगवद्गीता, सप्तशती, तुळशी महात्म्य वगैरे म्हणावें. मानसपूजा करावी. मानसपूजा करते वेळीं बुक्क्याचा मधुर सुगंध सुटत असे. जेवणापूर्वी तीर्थ करून घेणे व भोजनोत्तर प्रहर प्रहर नमस्कार करणे वगैरे नियम पूर्ववत् होतेच. मान व हात हालविण्याचाहि प्रकार पूर्ववत् होताच. केव्हां केव्हां हात हालवितांना महाराज अगदीं तल्लीन होऊन जात. खांबाला, भिंतीला वगैरे भडाभड हात लागत. प्रसंगविशेषी वस्त्रहि गळून पडे; तरी त्याची परवा नसे. घराजवळच एक निंबाचें झाड होतें. कधीं कधीं त्या निंबाच्या खोडावर महाराजांनी धोतर टाकून त्या खोडाला देव कल्पून रात्रभर पायचेपी करीत बसावें. ते वेळीं काहीं मंत्र वगैरे महाराज हळूहळू म्हणत असत. कधी महाराजांनी जंगलांत जाऊन धोतराचे कांठ फाडून झाडास बांधावे व त्यावर बंगळी (झोपाळा) प्रमाणे दिवसभर झुलत बसावें. केव्हां केव्हां खोलींत समाधी लावून बसावें. ते वेळीं महाराजांच्या आंगांतून घामाच्या धारा चालत व

श्वासोच्छ्वास बंद रहात असे. दोन्ही हातांनी चुटक्या वाजवीत गरगर फिरण्याचा क्रम तर विलक्षणच होता. प्रहर प्रहर फिरत राहूनहि थांबल्याबरोबर महाराजांनी स्वस्थ उभें रहावें व सरळ चालूं लागावें. खेळकरपणा तर बहुरंगाचा होता. एखाद्या बोळांत महाराजांनी उभें राहून कुत्र्यासारखें ओरडूं लागावें म्हणजे पुष्कळ कुत्री तेथें जमा होत व तसेंच ओरडूं लागत. महाराजांचा पोशाख म्हटला म्हणजे आंगांत एक मळकट बंडी, डोक्यास मळकट टोपी व नेसावयास भलें जाड काळे कुश्चळ धोतर अशा प्रकारचा असे.

जटाधारी बैरागी : (इ.स.१८९९)

शके १८२१ च्या चैत्र महिन्यांत सौ. रंगुबाई, नामाभाऊ व सावित्रीकाकी ही मंडळी कांही घरगुती कामाकरिता मंचरपुर सावऱ्यास जाऊं लागली. त्यांजबरोबर महाराजहि गेले. तेथलें काम आटपून ही मंडळी आकोटास गेली. तेथें नरसिंगबोवाच्या मंदिरांत सर्वजण दर्शनास गेले होते. त्यांजबरोबर महाराजहि गेले. दर्शन घेऊन महाराज तेथेंच उभे होते. सोबतची कांही मंडळी देऊळ पहात फिरत होती व रंगुबाई महाराजांस तेथली एक श्रीकृष्णाची तसबीर दाखवीत होती. महाराज उभे होते त्याच बाजूस एक जटाधारी बैरागी अव्यवस्थित पडलेला होता. महाराज त्याच्याजवळ गेले व त्याच्या दोन्ही पायांचे आंगठे हातांनी धरून जमिनीवर दाबले व लगेच बाहेर निघून गेले; तो बैरागी पटकन् उठून बसला व 'कोन है, कोन है' म्हणून विचारूं लागला. इकडे रंगुबाई 'महाराज महाराज' म्हणून हाका मारूं लागली व इकडेतिकडे त्यांस पाहूं लागली. ''कौन महाराज आये थे'' असें तो बैरागी विचारीतच होता. महाराज देवळाच्या बाहेर जाऊन उभे होते. तेथून त्यांनी हाताने खूण केल्याबरोबर रंगुबाई व बरोबरची मंडळी बाहेर पडली. ''त्याचे आंगठे कां दाबले?'' असें रंगुबाईने विचारलें असतां - महाराज म्हणाले. ''त्याचा समाधी चुकत होता म्हणून!'' रंगुबाई म्हणाली ''त्याला आपण पुढें योग कां सांगितला नाही?'' महाराज म्हणाले ''तो वाईट मनुष्य आहे.''

कीर्तनांत

आकोटाहून परत आल्यानंतर वैशाख महिन्यांत नृसिंहजयंतीच्या उत्सवाकरितां रामराव व सौ. रंगुबाई महाराजांस बरोबर घेऊन इलिचपुरास गेले होते. नवरात्रांत अण्णासाहेब देशपांड्यांच्या वाड्यांत आकोटकर हरिदासांच्या कीर्तनाला रामराव महाराजांस बरोबर घेऊन जात असत. एके दिवशी कीर्तनांत महाराज झोंपल्यासारखें बसले होते. लोक हंसूं लागले. तेव्हां रामराव म्हणाले ''हंसूं नका. हे (महाराज) मोठे विद्वान व सत्पुरुष आहेत.'' पुढें कीर्तन झाल्यावर

हरिदासबुवाबरोबर महाराज कीर्तनांतील श्लोकार्थाचे विवरण करूं लागले व हरिदासबुवांनी म्हटलेले श्लोक तोंडपाठ म्हणूं लागले तेव्हां यांच्या विद्वत्तेविषयीं लोकांची खातरी झाली.

सौ.मनकरणिका आई : परमार्थच पाहिजे

पुढें आषाढ महिन्यांत रामचंद्रभाऊस बरोबर घेऊन दुसरे खेपेस महाराज पंढरपुरास गेले.तेथून परत आल्यानंतर आश्विन महिन्याच्या आरंभीं सौ.मनकरणिका आईला ऋतु प्राप्त झाला. महाराज स्वतः मुहूर्त पाहण्याकरितां चांदूरबाजारास कुर्याभाईकडे गेले.व वस्त्राचा रंग, वेळा वगैरे सर्व गोष्टींची सर्व प्रकारें शास्त्ररीत्या स्वतः चिकित्सा करून वटभरणाचा मुहूर्त माडीपूर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशी ठरविला. वटभरणाचे दिवशीं नहाणे झाल्यावर ओटी भरावी लागते. परंतु पुन्हा स्नान करावें लागेल म्हणून महाराजांनी प्रथम देवपूजा आटपून नंतर ओटी भरली.

ते दिवशीं रात्रौ महाराज बळिराम भाटाचे घरीं पोथी ऐकण्यास गेले होते. दोनप्रहर रात्रीं लोकांच्या टोंचणीमुळें घरीं आले व निजून राहिलें. पाय धुण्याचे वेळीं बायांनी उठविलें. तेव्हां महाराज म्हणाले, ''मी सांगतों तसें ही (पत्नी) प्रथम कबूल करील तर मी पाय धुवूं देईन.आई, बाप, घर हें सर्व सोडून परमार्थाकरितां माझीच केवळ हिला जरूर असेल तर तसें तिने बोलून दाखवावें.'' हें ऐकतांच आई म्हणाली ''मला मायबापाची व घरादाराची जरूर नाही.परमार्थच पाहिजे.'' ती असे बोलल्यावर महाराज हंसले व पाय धुवून हार वगैरे घालूं दिला. पुढें उत्तम पतिव्रताधर्म पाळून व पतीच्या आज्ञेंत तत्पर राहून बोलल्याप्रमाणे आईने महाराजांस परमार्थात कसें साह्य केलें व त्यांच्या गृहस्थाश्रमास केवढी शोभा आणली, हें आगामी वृत्तांतावरून दिसून येईल.वटभरणाच्या अगोदर जोडा घालणे, विडा खाणे, पलंगावर बसणे वगैरे गोष्टी महाराज करीत नसत.त्यापुढें करूं लागलें.

वटभरण झाल्यावर दोन तीन महिन्यांनी रंगुबाई एकदां सहजगत्या महाराजांच्या पलंगावर बसलेली त्यांस दिसली, तेव्हांपासून पुष्कळ दिवसपर्यंत महाराजांनी पलंग वर्ज्य केला होता. अस्तु. ॥ याप्रमाणे हें माधान प्रकरण येथें संपूर्ण झाले.

॥हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु॥

ooo

॥श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

रज ३ रा : सिरसगांव प्रकरण
महाराजांचा गृहस्थाश्रम

इ.स. १८९९ - १९०३

शके १८२१ मार्गशीर्ष ते शके १८२५ मार्गशीर्ष

श्लोक - इहैव तैर्जितःसर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥श्रीमद्भगवद्गीता अ.५श्लो.१९

ओवी - जैसी लेखणी करावी । तैसी आंगोळी चिरावी ।
ऐसी समता होआवी । तैं प्रपंची परमार्थ ॥ श्रीसमर्थ रामदास

प्रपंचांत राहून परमार्थ करावा हें म्हणणे सामान्य दृष्टीने सोपें दिसते, परंतु त्याला केवढा प्रबल त्याग साधला पाहिजे, हें वर निर्दिष्ट केलेल्या श्रुति-संत वचनांत गर्भित केलेलें आहे. गृहस्थाश्रमांत दानाची फार प्रशंसा सांगितलेली आहे व द्रव्यदानापेक्षां प्रेमदानाची महती शास्त्रांत मोठी सांगितली आहे. परंतु दातृत्व हा गुण फारच दुर्मिळ आहे. शंभरांत एक शूर सांपडेल, हजारांत एक पंडित सांपडेल, दहा हजारांत एक वक्ता सांपडेल, परंतु दाता पुरुष सांपडेल किंवा नाहीं याची वानवाच आहे. कारण खऱ्या त्यागावांचून दातृत्व यावयाचें नाहीं.

निस्सीम भगवत्प्रेमावांचून त्याग संभवत नाहीं व अंतःकरणांतून रागद्वेष समूळ गेल्यावांचून भगवत्प्रेमरस ठसावत नाहीं. म्हणून प्रपंचांत खरा गृहस्थ सांपडणे अत्यंत दुष्कर आहे असे पर्यायाने ठरतें. पुन्हां,

''गृहस्थः स तु विज्ञेयो गृहे यस्य पतिव्रता''

या पाद्मोक्त लक्षणाप्रमाणे पतिव्रता स्त्रीचीहि गृहस्थ म्हणविणाराला आवश्यकता आहे. परंतु सद्विद्याभांडार व पतिव्रता स्त्री ह्या दोन्ही गोष्टींची जोड महाराजांस मिळाल्यामुळें सद्गृहस्थ पदवी त्यांना ओघानेच प्राप्त झाली. आतां त्यांचें वय १७-१८ वर्षाचे असल्यामुळें नुकतीच किशोरावस्था संपून नवयौवनावस्थेला आरंभ झाला होता. या वेळीं सद्गृहस्थास शोभणारें सद्विद्यादानाचें पवित्र कर्तव्य त्यांनी मोठ्या उत्साहाने चालविलें. स्वजन असो किंवा श्वजन असो तो चांगला मात्र असला म्हणजे झालें, मग आपपरभाव मनांत न आणतां ते सढळ हाताने सद्विद्येचें दान करूं लागलें.

झाब्या कुत्रा

त्यांच्या घरीं झाब्या नांवाचा कुत्रा होता. तो आतां म्हातारा झाला होता. हा कुत्रा सोमवारीं व एकादशीचें दिवशीं कांही खात नसें. ही त्याची हरिहरभक्ति जाणून महाराज त्याच्यावर प्रेम करूं लागले होतें. तो कुत्रा शके १८२१ च्या मार्गशीर्षांत दत्तजयंतीच्या दिवशीं मरण पावला. मरणसमयीं महाराजांनी त्याच्या कानांत मंत्रापेदश देऊन त्याला भाकर, दूध, पेढे खाऊं घातले. भगवद्गीतेचें त्याच्या सन्निध पठन केलें व कर्पूरार्ति ओवाळून त्याला सद्गति दिली.

सद्विद्यादान

(शके १८२२ इ.स.१९००)

रामचंद्रबापूं मोहोडांची गुरु-सेवा

सद्विद्यादानाच्या पवित्र कर्तव्यांत महाराजांस साह्य करण्याकरिता रामचंद्र बापू हे अत्यंत तत्पर रहात असत. घरीं खाण्यापिण्याची अडचण असतांना घरच्या माणसांचे बोलणे व लोकांचा अपवाद सहन करून त्यांनी महाराजांबरोबर फिरावें व त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठेवावी. भाजीभाकर, भात किंवा शेवटीं चिवडा फुटाणे जें कांहीं वेळेवर मिळेल तें महाराजांस द्यावें. रात्रीं अपरात्रीं महाराज सांगतील तेथें जावें. महाराजांस शौचास स्वतः न्यावें. पावसाळ्यांत महाराजांस झाडाखाली शौचास बसवून कधी कधीं भर पावसाच्या झडींत स्वतः सगळा पाऊस आंगावर घ्यावा. कारण महाराज योगसाधनेतील बस्तिविधी करीत असल्यामुळें त्यांना तीन चार तास लागत. चांदूर बाजार, सिरसगांव, खराळा, ब्राह्मणवाडा इत्यादि ठिकाणीं डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन खाण्यापिण्याची, झोंपेची उन्हापावसाची परवा न करितां बहुतेक प्रसंगी महाराजांबरोबर जावे व गांवांत वटवृक्षाखाली, बनसोड्याच्या आंब्याखालीं, कवठीखालीं वगैरे त्यांच्या बरोबर फिरावें.

पुस्तकांची पेटी

महाराजांची पुस्तकांची पेटी मोठी व्यवस्थेशीर असे व तीवरून पुस्तकांची महाराज केवढी काळजी घेत असत हें दिसून येतें. दाभण, सुया, वळलेले दोरे वगैरे आवश्यक वस्तू त्या पेटींत असत. पुस्तकांची फाटतूट होणें, डाग पडणे, मळणे वगैरे त्यांना अगदीं खपत नसे. शके १८३३(इ. स. १९११) च्या कार्तिकांत महाराज व आम्ही माधानास असतांना मुंबईच्या हेमंत व्याख्यानमालेचीं कांहीं वर्षापूर्वीची पुस्तके एके ठिकाणी टांचलेली मला एका पेटींत आढळली. त्यांतील कांही मजकूर मी महाराजांस

वाचून दाखविला असतां ते म्हणालें 'मुंबईच्या हेमंत व्याख्यानमालेंतील अमुक गृहस्थाचे हे विचार आहेत. हीं पुस्तकें वळलेल्या दोऱ्यांनी एके ठिकाणीं टांचलेली आहेत ना?' इतकी त्यांची पुस्तकांची जोपासना व ओळख असे. असो.

वेश्येला उपदेश

काशीबाईची मावशी सौ. तुळजा जवंजाळ ही खराळ्यास राहात होती. अलीकडे तेथे महाराजांचें जाणे येणे होत असे. तुळजाच्या पतीने हिरा नांवाची एक वेश्या ठेविली होती. कदाचित् महाराजांच्या योगाने आपल्यास येथून निघून जाण्याचा प्रसंग येईल म्हणून हिरा महाराजांस शरण आली व म्हणाली, ''आपण जें कांही करतील तें योग्यच करतील परंतु पुढें माझी गती काय?''

तेव्हां महाराज म्हणालें 'तूं ह्या मनुष्याला सोडून अन्याकडे जाऊं नकोस ह्याला कशीही स्थिति प्राप्त होवो.''

ही गोष्ट तिने आवडीने मान्य केली. महाराजांचा अनुग्रह घेतला व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची भक्ति करूं लागली. वेश्येचा हाच उक्त पतिव्रताधर्म होय. पद्मपुराणांत म्हटलें आहे (पातालखण्ड अ. १०६ श्लो. ७९)

''यदधीना यदा वेश्या तदा नान्येन संगता ।
पतिव्रतेति विख्याता ।''

ह्याचें फलही तिला उत्तमच मिळालें.अंतकाली तिने श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांचे स्मरण केलें, कात्यायनीचा प्रसाद काशीबाईने आणला होता तो ग्रहण केला, दोन्ही हात जोडून महाराजांस नमस्कार केला व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चिंतनांत तिचें प्राणोत्क्रमण झालें. ही गोष्ट श्रीमहाराजांस कळली तेव्हां,

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ गीता.अ.८श्लो.५
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ गीता. अ.९श्लो.३०

असे उद्गार त्यांच्या मुखांतून निघून डोळ्यांस पाणी आलें.पुढें तुळजालाही तिचा पती चांगल्या रीतीने वागवूं लागला.

स्मरणशक्ती

याप्रमाणे महाराजांचे खराळ्यास येणे जाणे असतांना त्यांच्या एकपाठीपणाचें आणखी एक उदाहरण तेथें दिसून आलें तें असें - रामभट जवळेकर म्हणून एक ब्राम्हण तेथें येत असे. तो एके दिवशी सायंसंध्या करीत बसला होता. जवळ महाराज बसले होते. संध्या आटपल्यावर रामभटजीने -

''सरस्वतीं नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणी ।
विद्यारंभं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥''

इ. शंकराचार्यकृत सरस्वतिद्वादशनामस्तोत्र म्हटलें. तें ऐकून महाराजांनी तेंच स्तोत्र पुनः साग्र म्हणून दाखविलें. तें ऐकून रामभटजीस यांच्या एकपाठीपणाचें आश्चर्य वाटलें.

सद्विद्या प्रसार

रामचंद्राला लेखक करून महाराजांनी नारदभक्तिसूत्रांच्या प्रथमसूत्रांतील 'अथ' शब्दावर ओवीबद्ध भाष्यलेखनाचें काम आरंभ केलें. तसेंच केशवराव काकाला 'विचारसागर' सांगणे, सौ. मनकरणिका आईला वेदांत, योग, व्याकरण शिकविणे, रंगुबाईला व रामचंद्रबापूला योगाभ्यास व वेदान्त विषय शिकविणे सखाराम आप्पाला वैद्यकी शिकविणे, अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी इत्यादि निरूपणे सांगून व भगवद्गुण वर्णनपूर्वक कीर्तने करून गावांतील इष्टमित्र मंडळीस सद्बोधामृत पाजणे इत्यादि सद्विद्याप्रसाराचें कार्य दृढ निश्चयाने चालविलें व आपली सर्वज्ञता हळूहळू व लोकव्यवहाराला अनुसरून प्रगट करूं लागले. म्हाताऱ्या माणसांस गोड व विनीत शब्दांनी महाराज म्हणत कीं, ''तुम्ही हा संसाराचा ख्याल सोडा, मजजवळ रहा, मुक्तीचा मार्ग पहा'' इ.

संस्कृतात कीर्तन

एकदां महाराज सिरसगांवाहून आले व ताताला म्हणाले ''मी भल्लं संस्कृत शिकून आलों.'' असें म्हणून महाराजांनी तें दिवशीं सारें कीर्तन संस्कृतांतच केले.

जमनाबाईचे घरी

जमनाबाई म्हणून एक गरीब बाई उमरावतीला राहत असते. हिचें माधानास व खराळ्यास येणेजाणे असल्यामुळें महाराजांची व तिची ओळख झाली होती. एके दिवशी ''तूं मला आपल्या घरीं ने.'' असें महाराजांनी म्हटल्यावरून ती आतां त्यांना उमरावतीस घेऊन गेली.

महाराजांचा अल्लड स्वभाव, स्वच्छंद विहार, बालचेष्टा, प्रेमळ वागणूक व ईश्वरनिष्ठा पाहून तेथील मंडळीस मोठें कौतुक वाटलें. उमरावतीस जमनाबाईच्या आईच्या व मावशीच्या मांडीवर महाराजांनी लोळावें, बोबडें बोलावें, भातकें मागावें, चुटक्या वाजवीत गरगर फिरावें, अभंगपदें वगैरे म्हणावी, ज्ञानेश्वरी अमृतानुभव यांचे निरूपण करावें व जेवण्यापूर्वी प्रहर प्रहर समाधी लावून बसावें. याप्रमाणे विलक्षण वर्तन दिसल्यामुळें तेथील माणसांचा व महाराजांचा लौकरच प्रेम जुळला. तेव्हांपासून महाराज मधूनमधून उमरावतीस जमनाबाईच्या येथें

जाऊन आठ-आठ दिवस राहूं लागले. ही जागा उताऱ्याची असल्यामुळें बाहेरगांवची मंडळीही तेथें येत असे. त्यांना अनायासेंच महाराजांच्या भजनादिकांचा लाभ होई. पुढें गांवांतली मंडळीही कांही येऊं लागली. याप्रमाणे जमनाबाईच्या माडीवर महाराजांजवळ रात्रभर मंडळी राहूं लागली.

शेतीवाडीचे रूपक

याप्रमाणे सच्छास्त्रचावडीवर बसून भक्तिबीजाची वाढ करण्याकरितां हा अलौकिक क्षेत्रज्ञ, सद्वासना जागल्यास शिकवण देत, पापपुण्याच्या पिकाचा हिशेब पाहात, इंद्रियबैलांना युक्ताहारविहाराचा चारा यथायोग्य मिळण्याकरितां यमनियम गडीमाणसांस राबवीत, सनातन धर्माच्या शेतीवाडीचें कामकाज पाहूं लागला व आपल्या पवित्र आचरणाने व अत्युत्कट भक्तिप्रेमाने त्रिभुवनपति व्रजराज प्रभूची मनधरणी करूं लागला.

कौटुम्बिक कहर

यद्यपि सापत्नआई महाराजांचा मत्सर करीत होती तथापि घरच्या मंडळीवरील प्रेमामुळें कौटुंबिक स्थिति सुधारण्याविषयीं महाराजांची मोठी खटपट चालली होती. परंतु गृहचालकत्व पाटीलबोवांकडे असल्यामुळे व महाराजांचें वय थोडे असल्यामुळें यांच्या बोलण्याकडे अर्थातच कोणी लक्ष दिलें नाहीं. शेवटी तिकडे महाराजांनी उपेक्ष्यबुद्धि करून वरप्रमाणे जगत्कल्याणाचा मार्ग दृढ केला.

ह्या वेळीं देशांत भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्याची महाराजांस व त्यांच्या पत्नीस विशेष बाधा झाली नाही तथापि महाराजांची सासु व तिची मुलें यांच्यावर कहर गुजरला. महाराजांचा सासरा एकदोन वर्षापूर्वी संपला होता म्हणून अलीकडे मुलांबाळांसह ती (महाराजांची सासू) माधानासच राहात होती. घरच्या अव्यवस्थेमुळें महाराजांकडूनही तिला मदत होणे शक्य झालें नाहीं. शेवटीं मुलांसह मुंगन्याचा पाला खाऊन ती प्राण वाचवूं लागली. पुढें रामराव मास्तरने त्या सर्वांस दुष्काळ संपेपर्यत आपल्या घरीं ठेऊन घेतलें. ह्या वेळी (भाद्रपद-आश्विन) सौ. रंगुबाई बाळंतीण असल्यामुळें सारजा आजीनं (महाराजांची सासू) बाळंतपणाचें व घरचें इतर कामधाम करावें. तिचा मुलगा दत्तू हा शाळेंत शिकत होता. त्याची फीही रामरावांनीच द्यावी.

घरची माणसें महाराजांस व सौ. मनकरणिका आईस त्रास देतच होती. महाराजांस रात्री पाणी आणावयास सांगावें. उडव्यांतून गवऱ्या आण म्हणावें इत्यादि कामें सांगावीं. रामचंद्राचा बाप परशरामजी यांनी तें एक वेळ पाहिलें व पाटीलबोवावर फार रागावले. पाटीलबोवा त्या वेळेस आपल्या पत्नीवर रागावले.

सौ. मनकरणिका आईलाही फार त्रास होता. ती दुसऱ्या मनुष्याबरोबर पाट लावणार आहे असा आरोप तिच्यावर आणला होता. परंतु सद्गुणामध्यें महाराजांचा स्वतःपेक्षांही स्वतःच्या पत्नीवर जास्त विश्वास असल्यामुळें त्यांनी तो आरोप मोठ्या युक्तीने निवारण केला.

ही किटकिट टाळण्याकरितां व कांही अंतस्थ परिस्थितीला टोल देण्याकरितां महाराजांनी एक कुरापत उपस्थित केली. मनकरणिका आई एकदां झोपेत असतांना तिच्या नाकांतील नथ गुपचुप काढून घेतली व दांतानी चावून सोन्याच्या दांडीची घडी करून कागदाच्या पुडींत ठेवली. सकाळी उठल्यावर नाकांत नथ दिसली नाहीं म्हणून आईने काकीबाईला (रंगुबाईला) हाक मारली व ''नथ हारवली, कोठें ठेवल्याचेंही आठवत नाही'' असें सांगूं लागली.

ही गोष्ट घरांत कळल्यावर घरचीं माणसें म्हणूं लागलीं की ''तिची आई गरीब आहे म्हणून तिने आईला दिली असेल व हरवली म्हणून खोटें सांगतें.''

अर्थातच हा आरोप महाराजांस सहन झाला नाहीं व 'मीच कांही कारणाकरितां नथ काढून नेली' असें सांगून घराबाहेर पडलें.

शिवदीक्षा व विद्यादान

पुढें अकरा दिवसपर्यंत महादेवाच्या देवळांत निंबाचा पाला खाऊन राहिलें व आंगास भस्म फांसून, गळ्यांत व हातांत रुद्राक्षाच्या माळा घालून शिवदीक्षा घेतली. नंतर रामचंद्राच्या व इतर मंडळीच्या आग्रहास्तव ब्राह्मणसंतर्पण करून पारणे सोडलें व रामचंद्राच्या घरीं राहून त्याला हठयोगप्रदीपिका, योगदर्शन, कपिलगीता इ. योगविषयक ग्रंथांचें अध्ययन करवून योगाभ्यास सांगू लागले व वेदान्तदर्शन, अपरोक्षानुभूति, अद्वैतमीमांसा, अष्टादशोपनिषत् इ. वेदान्ताचें व रामायण, भागवत, ज्ञानेश्वरी इ. भक्तिविषयक ग्रंथांचें परिशीलन, त्यांतील रहस्यनिरूपण व उत्तमोत्तम उक्तींचा संग्रह इ. विद्याव्यासंग अप्रतिहत चालू ठेवला. सौ. मनकरणिका आई घरींच रहात होती व महाराज रामचंद्रबापूच्या घरीं असतांना तिने त्यांच्या करितां ताट वाढून न्यावें. महाराजांनी इच्छेस वाटल्यास जेवावें किंवा चार चार दिवस जेऊंच नयें.

घरांतून काढून दिले

पाटीलबोवा आतां अधिकच चवताळले व महाराजांस उद्देशून नाना प्रकारें बोलूं लागलें. ''हा चावडींत येत नाहीं. कामकाज पहात नाहीं. गांवांत सोळबांड हिंडते. याले खायले मिळनार नाहीं. अन्न अन्न करल. तूं आतां संत झालास, बायको संतीन हाईल. तूं भीक माग, ती झोळी धरंल.'' महाराजांची

सासूहि त्यांच्या पाठीमागें ''पोरीस धड लुगडं नाहीं, चोळी नाहीं'' असें बोलून त्यांना दोष देई. पाटीलबोवांचा दोषारोप ऐकून एके दिवशी महाराज त्यांना म्हणालेः- ''मी भीक कशास मागूं? मी अन्न अन्न करीत फिरणार नाहीं. लोक पंचप्रान्नांची ताटें घेऊन माझ्या मागें धांवतील. बायकोलामाझ्या सारखें वागणे असेल तर तिने मजबरोबर यावें'' असा क्रम चालला असतां महाराजांचे लोणी येथील मामा बाजीराव हे कार्तिकांत माधानास आले. त्यांचे समक्ष महाराजांस दोष देऊन पाटीलबोवा संतापून म्हणाले. ''हा कांही घरची फिकीर ठेवत नाहीं. हा जिंदगी काय चालवनार आहे? मला तरी जिंदगीचें काय करावयाचें आहे? आतांच मी घरदार, शेतीवाडी वगैरे ब्राह्मणांस दान करून देतों'' ते वेळीं महाराज तोंड धूत बसले होते. पाटीलबोवांचे असें बोलणे ऐकून ते एकदम उठले व ''आतांच मी ब्राह्मणांस बोलावून आणतो. आपण घरावर तुळशीपत्र ठेवून खुशाल दान करून द्या.'' असें म्हणून ब्राह्मणांस बोलाविण्यास जाऊं लागलें. हें पाहतांच पाटीलबोवा बाहेर निघून गेले. यापुढें सगळा रोष पाटीलबोवा मनकरणिका आईवर काढूं लागलें. ते तिला अनेक प्रकारें बोलत. ''तो संत झाला तूं संतीण हो. तो भीक मागंल, तूं झोळी धर.'' असें तिला नित्य म्हणत. बिचारी आई हें सगळें निमूटपणे सहन करून संतोषवृत्तीने वागत असे. असें होतां होतां शेवटी पाटीलबोवाने तिला घरांतून काढून दिले. तेव्हां तीही रामचंद्रबापूच्या घरीं राहूं लागली.

पाटीलबोवाने नित्य दोन पायल्या जवारी मात्र द्यावी. तेलमीठ कांहीं देऊं नये. आईने इकडून तिकडून मागून स्वयंपाक करावा व महाराजांस जेऊं घालावें. यावेळेस आईची स्थिती म्हणजे डोईस तेल नाही , नाहणे-माखणे नाही, धड लुगडे नाही; अशी कठीण झाली होती. तथापि ती साध्वी पतीच्या आज्ञेंत तत्पर राहून पतिसेवा हेंच सुखाचें सर्वस्व मानूं लागली.

सत्यशोधकांचा प्रयत्न

इकडे भक्तिबीजाकरितां सुक्षेत्र शोधण्याचे व पेरलेले बीज वाढीस लागलें असतां त्याच्या संरक्षणार्थ कुतर्क सावजांची टेहळणी करण्याचें काम श्रीमहाराज मोठ्या आस्थेने करूं लागले. ब्राह्मण ज्ञातीच्या विरुद्ध चळवळ करणाऱ्या 'सत्यशोधक' समाजाची एक शाखा ह्या वेळी करसगांवास निघाली होती व महाराजांना आपल्या मतांत ओढण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता. तो प्रकार महाराजांनी एके ठिकाणी लिहून ठेविला आहे. तो असा-

''सिरसगावांस मी नारायणजी तडस गाशीमाळी यांचे येथें असताना ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नारोबा व धर्माजी या दोघां मराठे सत्यशोधकांनी सभा केली. त्याच्या पूर्वी हे दोघे मला सोनोरीस भेटले होतें. करसगांवचा अमृतराव माझा

नातलग असल्यामुळें तो त्यांच्या मंडळीत होता व त्यामुळेंच नारोबा धर्माजीची व माझी गांठ पडली. त्यांनी, ''तुम्ही सत्यशोधक होता काय?'' असें मला विचारिलें. परंतु ''मी ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नाहीं'' असे त्यांना सांगितले. ''आम्हीही खऱ्या ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नाही. पण जे मूर्ख आहेत आणि आपली सुधारणा करीत नाहीत त्यांनी आपली वेदविद्या शिकावी म्हणून आम्ही यत्न करीत असतो.'' असें त्यांनी मला सांगितलें. तेव्हां धर्मस्थापन व्हावा अशी माझी मूळची वृत्ती असल्यामुळे ''ठीक आहे'' असें मी त्यांना म्हणालों. मग त्यांनी आपल्या प्रतिज्ञापत्रावर मला सही करतां येत नाहीं, म्हणून आंगठा मागितला. पण तो मात्र मी दिला नाहीं. तथापि ''बडोदावत्सल'' या पत्रामध्यें 'पंडित गुलाबराव' असें माझें नांव त्यांनी छापून पाठवलें. त्याचे मला विशेषसें वाटलें नाहीं. पुढें सिरसगांवांत जेव्हां सभा झाली तेव्हां सरसकट ब्राह्मणांच्या विरुद्ध सत्यशोधकाने प्रतिपादन केलें. तें प्रतिपादन सर्व कुणब्यामाळ्यांस मानवलें. त्या सभेंत हल्ली उमरावतीस असलेले उद्धवराव बंदे मास्तर हे हजर होते. त्या सभेंत मीच एकटा विरुद्ध उठून ''माझ्याशीं पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे तुमचे उद्देश नाहींत'' असें म्हणून त्यांच्या मताला खोडून त्यांच्यावर प्रश्न टाकले. परंतु त्यांनी कांहीं उत्तर न देतां - ''याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेविलें आहे, या पोराचें ऐकून आपल्या जातीचें काय पुरे पडणार आहे?'' इतकें ते दोघे म्हणाले. तेव्हा सर्व मंडळींनी टाळ्या पिटल्या. ही गोष्ट विचारावयाची असल्यास उद्धवराव सध्यां उमरावतीस आहेत त्यांस विचारावी. मी राजाराम देशमुखाच्या येथें सिरसगांवांत उतरलों होतों. तोही मला म्हणाला कीं ''या सभा करणारांचें चांगलें चाललें आहे तें चालूं द्यावें. त्यांना अडथळा करणे योग्य नाहीं.'' तेव्हां - **''मोठ्या शहरांत जाऊन आपल्या वाणीचा परिणाम दाखविल्याशिवाय या नीच लोकांवर आपलें वजन बसणार नाही** - असें मला वाटलें. असें न केलें तर फुकट माझें नांव सत्यशोधकांत गणलें जाईल अशीही मला भीति वाटली.'' (आत्मचरित्र य१५)

ब्राह्मणांना संस्कृत शिकवू....

वर निर्दिष्ट केलेली महाराजांची स्वभावसिद्ध ब्रह्मण्यता रामचंद्रबापू जवळही केव्हां केव्हां प्रगट होऊन- **''आपण एक घर बांधूं, ब्राम्हणांची तरुण मुलें आणूं, त्यांस संस्कृत वगैरे शिकवून विद्वान करूं, त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करून आचारी, गुजराथी ठेऊं.''**

इत्यादि त्यांचे उद्गार निघत असत. स्वज्ञातियांसही शिक्षण देण्याची यांची खटपट चालू होतीच.

ढोंगांचा परिस्फोट

याप्रमाणे मानभाव, आनंदमार्ग, सत्यशोधक इत्यादि मतांचा मोड करण्याविषयीं महाराजांचा जसा प्रयत्न चालूं होता तसाच आंगात देव देवी आणून भोळवट अडाणी लोकांस फसविणाऱ्या कांही बायामाणसांच्या ढोंगाचाही महाराजांनी परिस्फोट केला. त्याचा उल्लेख मागें माधान प्रकरणांत आलेला आहे.

तसेंच सिरसगांवीं म्हाल्याच्या येथें आंगांत देव आणून महाराजांनी हावभाव करून दाखविले होते. * एका माळणीच्या आंगांत माडीच्या नवरात्रांत देवी येत असे. महाराजांनी लुलाई वगैरे सात बहिणी आंगात आणून हावभाव करून दाखविले. * माधानास गंगाभारती म्हणून एक गोसावी होता. तो अनीतिमान होता. त्याचेंहि बंड महाराजांनी मोडलें.

याप्रमाणे अशिक्षित समाजाच्या श्रद्धाजाड्याचा नाश करून आंग्ल विद्याविभूषित सुशिक्षित मंडळीचेंही श्रद्धादार्ढ्य हरण करण्याकरितां गांवोगांव फिरून पारकीय मतवाद महाराज समजून घेऊं लागले.

डार्विनचा उत्क्रांतिवाद व स्पेन्सरचा अज्ञेयवाद, ज्ञेयवाद इ. समजून घेण्याकरितां डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन पायीं, अनवाणी, दिवसरात्र न पाहतां, ऊन्ह, पाऊस, थंडी यांची परवा न करितां चांदूरबाजार- सिरसगांव वगैरे ठिकाणीं महाराजांनी जावें व डार्विन, स्पेन्सर, सर विल्यम ह्यामिल्टन इत्यादि मतवाद्यांचे ग्रंथ व पदार्थविज्ञानादि जडशास्त्रांचे ग्रंथ वाचून घेण्याकरिता लोकांची आर्जवे करावी.

ह्याच सुमारास ग्वाल्हेर येथील श्रीमंत रामराव कृष्ण जठार यांचे अव्यक्तबोध व स्वानंदसाम्राज्य हे ग्रंथ निघाले होते. ते खराळ्यास आहेत असें समजल्यावरून मार्गशीर्ष पौषाचे सुमारास महाराज तेथें गेले.

ह्यावेळी सौ. तुळजाला दिवस होते. खराळ्यास असतांना महाराजांनी हिरा बरोबर गाणीं वगैरे म्हणावीं. तेथें एक रंगारी मास्तर महाराजांची सेवा करीत असे. शौचास वगैरे त्यानेच न्यावें. पुढें तीन आठवडेपर्यंत महाराज निंबाचा पाला खाऊन राहिले. नंतर तुळजाबाईला सातवा महिना लागला तेव्हां तिचें डोहाळ जेवण झालें. ते दिवशी रंगारी मास्तरने आग्रह करून महाराजांसही जेऊं घातलें.

महाराजांनी त्या प्रसंगीं तुळजाला झोंपाळ्यावर बसवून स्वतः गाणी म्हटली व इतर लोकांकडून म्हणविली. पुढें महाराजांस ताप येऊं लागला म्हणून दोन तीन महिने तेथेंच राहिले. माधानास रामचंद्रभाऊकडे मनुष्य पाठऊन सप्तशतीची पोथी बोलावली व प्रकृति सुधरल्यावर चैत्रांत उमरावतीकडे निघून गेले.

शके १८२३ / इ.स.१९०१

गणपतराव अवचित

यावलीचे गणपतराव अवचित हे उमरावतीस जमनाबाईचे येथें उतरत असत. त्यांचा व महाराजांचा परिचय जुळला होता. गणपतरावच्या हातची पोळी महाराजांना फार आवडत असे. त्यांचा स्वयंपाक झाला म्हणजे महाराजांनी विचारावें - ''गणपतराव स्वयंपाक झाला काय? जेवायला येऊं काय?''

त्यांच्या बरोबर महाराजांनी एकाच ताटांत जेऊं बसावें. जेवतांना स्वस्थ मनाने गोष्टी बोलत, पोथी पुराणांतील कथा सांगत, हांसत खेळत जेवावें. जेवण झाल्यावर दोन विडे लागत असत. एक विडा देवास द्यावा व दुसरा विडा महाराजांनी खावा. तदनंतर वामकुक्षी करावी किंवा बंगळीवर झुलत बसावें.

अनियमित चर्या

एकंदर चर्या नियमित नव्हती. निजले म्हणजे तासचे तास निजूनच रहावें. किंवा झुलत बसले तर झुलतच रहावें. झोंपेंतही ''हां येतो जा. मला यावयाचेंच आहे'' अशा प्रकराचें शब्द किंवा पोथीपुराणांतली वाक्यें महाराजांच्या तोंडांतून निघत असत. रात्री जागणे, दिवसा निजणे, अभंग पदें वगैरे गाऊन भजन करणे, चुटक्या वाजवीत गरगर फिरणे, नंतर साष्टांग नमस्कार घालणे, त्यानंतर दोन्ही हात जोडून जमिनीवर डोकें टेंकून बराच वेळपर्यंत हळूहळू मंत्र म्हणणे व शेवटीं ''श्रीज्ञानेश्वर महाराजकी जय'' म्हणणे इ. गोष्टी नेहमींच्याच होत्या. जेवण्यापूर्वी प्रहर प्रहर समाधी लावून महाराज बसत असत हें मागें सांगितलेंच आहे. यावेळीं त्यांचा श्वासोछ्वास बंद होऊ पोट अगदीं उडत नसे; ही गोष्ट जमनाबाईने व तिच्या घरच्या माणसानी वगैरे पाहिलेली आहे. उमरावतीस आले म्हणजे महाराजांजवळ एक लहानसें दप्तर असून त्यांत पोथ्या पुस्तकें वगैरे असत. शिवाय नारायण तानबा बुकसेलर यांच्या दुकानावर जाऊन पोथ्या पुस्तकें वगैरे पाहण्याचा क्रम होताच. जमनाबाईची आई वगैरे महाराजांस ''महाराज'' म्हणूनच हाक मारीत असे. महाराज म्हणत ''आजीबाई, मला महाराज नका म्हणूं, गुल्ल्या म्हणत जा.'' यावेळीं महाराजांच्या मस्तकावरील कुरळ केश, प्रसन्नमुख, विद्याविभूषित वाणी, प्रेमळ चर्या इत्यादि गोष्टी त्यांच्या बालवेषाला फारच शोभवीत होत्या.

आकाजी बापू देशमुख

यावलीचे आकाजी बापू देशमुख यांचेही जमनाबाईच्या येथेंच येणेजाणे असें. महाराज तेथें असले म्हणजे आकाजीबापूला शिव्या देत. ''देशमुख झाला तर आपल्या घरचा, मला त्याचें काय करावें लागते?'' असे म्हणत. याचवर्षी (शके १८२३) वैशाख महिन्यांत गणपतराव अवचित हे महाराजांस यावलीस घेऊन गेले. त्यांच्या घरी रात्रौ महाराजांचे गीतापठन, भजन वगैरे चाललें होतें. शेजारींच आकाजी बापू राहात होते. आपल्या गांवांत इतकें गोड भजन करणारा कोण आला आहे हें पहावें म्हणून आकाजी येऊन पाहतात तों महाराज ! दुसरे दिवशी महाराज माधानास निघून गेले.

सौ.मनकरणिका आई

पत्नीसंबंधाने महाराजांची वागणूक खेळकर पद्धतीची होती. सगळ्यांच्या समक्ष मनकरणिका म्हणून मोठ्याने हाक मारणे, पाणी मागणे हे प्रकार तर वटभरणाच्या आधींपासूनच चालू होते. नंतर आठ आठ वाजेपर्यंत तिला बिछान्यावरून उठूं न देणे, दोघांनी मिळून गाणीं म्हणणे इत्यादी प्रकार सुरूं झाले. लोकांनी म्हणावें - हे कसे नवराबायको आहेत कोण जाणे ! स्त्रियांना शाळेंतलें शिक्षण देणे मात्र महाराजांना नको होतें. सौ. मनकरणिका आईला त्यांनी घरींच शिक्षण दिलें.

गुरु गोपालदास महाराज : माधानास

ह्याच वैशाखांत महाराजांचे गुरु गोपालदास महाराज हे माधानास आले होते. त्यांना महाराजांनी मोठ्या समारंभाने मंगलस्नान घालून पालखींत मिरविलें व नंतर त्यांच्यापुढें कीर्तन केलें. कीर्तन चालू असतांना तिकडे एका खळ्यांत कडब्याचा गुढस पेटला. त्यामुळे श्रोते मंडळीत गडबड होऊन लोक पळूं लागले. महाराज म्हणाले ''घाबरण्याचें कांही कारण नाहीं. एक गुढस जळंल. खळं जळत नाहीं.'' तसेंच झालें. गोपालदास महाराजांचें एक गुरुस्तोत्र ह्यावेळीं महाराजांनी आरंभ केलें होतें. त्याचा एकच समास झाला. तो असाः-

गुरुस्तोत्र

ॐनमो देवाधिदेवा । परब्रह्म स्वात्मानुभवा ।
गोपालदास करुणार्णवा । सोहंभावा सद्गुरु ॥१॥
तूं ब्रह्मांडरूपी विशाळ । पिंडरूपी ढिसाळ ।
ब्रह्मांड पिंडातीत तेजाळ । परब्रह्म केवळ तुम्ही ॥२॥
स्वयें जाहले गजवदन । निरसावया शिष्यविघ्न ।
स्वानंद सुखाचें सदन । यदर्थ नमन पैं केलें ॥३॥

तरी विघ्नें निरसुनी समस्त । पूर्ण करावा हा ग्रंथ ।
गजानन रूपें यथार्थ । घातलें दंडवत प्रेमभावें ॥४॥
तुमचे आंगीची चित्कळा । सोहं ध्वनी तूर्या वेल्हाळा ।
ती शारदा परब्रह्म बाळा । तियेसी केला नमस्कारू ॥५॥
ती तुमची अतर्क्य कीर्ति । निःशब्द ध्वनी निजात्ममूर्ति ।
तरी हेचि विनवणी चरणां प्रति । देई स्वस्फूर्ति ग्रंथातें ॥६॥
गणेश आणि सरस्वती । ते तुम्हीच कृपामूर्ति ।
ग्रंथास देऊनी निजस्फूर्ति । वर्णावी कीर्ति आपुली ॥७॥
संत तुमचेचि अवतार । जे आनंदचिद्घन निर्विकार ।
जे सद्रूपाचे भांडार । तयासी नमस्कार पैं केला ॥८॥
जयाचेनि कृपाबळें । निजात्मरूपें ब्रह्मांड उजळे ।
अहं सोहंचेनि मेळें । तैं तो वेळे नमस्कारू ॥९॥
जितुकी जितुकी संतमूर्ति । तितुकी श्रीगुरु तुमची दीप्ति ।
कृपा करोनि निजात्मस्फूर्ति । गुरुसंत ग्रंथी व्हा एक ॥१०॥
ऐसा निमाला द्वैत ठावो । ग्रंथासी आला एकभावों ।
तेथें मीपण झालें वावो । गुरुत्व पहाहो संचलें ॥११॥
ग्रंथकर्ते सद्गुरुनाथ । येथें नाहीं मद्वाच्यार्थ ।
गोपालदास प्रभु होवोनि सर्वार्थ । पुढें निमित्यार्थ मज केलें ॥१२॥
शेखीं निमित्यही नेलें । मज माझेपण आटविलें ।
सर्वही आपणामाजीं मिळविलें । करविलें अर्पण ॥१३॥
श्रोत्रें जें जें ऐकावें । ते तें गुरुरूप स्वभावें ।
नेत्रीं जें जें पहावें । तें तें गोपलदासप्रभू ॥१४॥
रसना जो जो चाखी रस । तो तो श्रीगुरु गोपालदास ।
जो जो स्पर्श पाहिजे त्वचेस । तो तो श्रीगुरु मृदुत्वें ॥१५॥
पाणि जे करिती कार्यभाग । ते गोपालदास पदसेवा चांग ।
पाद जो आक्रमिती मार्ग । तो निजमार्ग तुमचा ॥१६॥
घ्राण जो जो गंध पाहे । तो तो गोपालदास आहे ।
सोहंस्वरूपीं शुद्ध वाहे । अनुभव होय सकळांसी ॥१७॥
ज्ञानेन्द्रिय विषय सेविती । ते ते गोपालदास स्थिति ।
मग तेही तैसेचि होती । स्वगोडीने गुरुरूप ॥१८॥
अळी जेवी धाक वाहे पोटीं । ते ध्यानेचि होय भिंगोटी ।

निघोनि जाय भयकोटी । तैसीच गोठी येथींची ॥१९॥
भवभय दुस्तर कठीण । काळीं धाकें करून ।
इंद्रिय ध्याती गुरुचरण । तरी तेही गुरुचरण होती ॥२०॥
ऐसे ज्ञानेन्द्रिय निमाले । कर्मेन्द्रिय त्यांतचि आटले ।
आतां पंचतत्व कैसे अर्पिले । गुरुचरणीं ॥२१॥
भू नीरा(अ)नल अनिलाकाश । हे एकत्वेंचि असती समरस ।
ते आकाश होतां अवकाश । सहजचि अर्पण गुरु चरणीं ॥२२॥
प्राण अपान व्यान उदान । पांचवा तो समान ।
नागकूर्म कृकल जाण । देवदत्त धनंजय ॥२३॥
ऐसी दशप्राणांची रीति । सोहंनादे देही विचरती ।
ते सोहंभावें ब्रह्मस्थिती । अर्पिले निश्चिती गुरुचरणी ॥२४॥
जे जे कल्पना करी मन । तो तो विषय गुरुरूप पूर्ण ।
मग राहिलें मनाचें मनपण । जाहलें अर्पण गुरु चरणीं ॥२५॥
निश्चय बाणला बुद्धीस । की अवघेंचि रूप गोपालदास ।
मग साह्य घेऊनि चित्तास । चिंतन मार्गे निवाली ॥२६॥
चित्त करितांचि चिंतन । स्वयें पावलें सद्गुरुचरण ।
देहाहंकार पळाला भिऊन । झाला अर्पण गुरुचरणी ॥२७॥
वाचा अनिर्वाच्या अर्पिली । सोहंभावें गुरुचरणीं निमाली ।
गुरुमूर्ति साक्षरूप झाली । अलिप्त ठेली व्यापकपणे ॥२८॥
जें होतें दृश्यादृश्य कांहीं । तें तें अर्पिलें सद्गुरुपायीं ।
मग बोलावयास ते ठायीं । दुसरें कोण ॥२९॥
म्हणोनि सकळ व्यापक । जो निजात्म प्रकाशक ।
निजगुह्य ब्रह्म एक । गुरुत्वें ठेलें ॥३०॥
ते तुम्हीच कृपामूर्ति । अंतःकरणीं निर्विषयस्फूर्ति ।
ते निर्विषय झाले गुरुमूर्ति । गोपालदास रूप ॥३१॥
मग आपले आपण । वाढवावया निजात्म महिमान ।
करिती स्वयें करुणास्तवन । प्रत्यया येऊन निजबोधें ॥३२॥
तो निजबोधें निमित्त करून । शिरीं ठेविला करचरण ।
निजस्फूर्ति करुणापूर्ण । वर्णन पुढिले समासीं ॥३३॥

इति श्रीगोपालदास-कृपाप्रसादे गुरुस्तोत्रे ओवीछंदप्रबद्धायां अद्वैतस्तुति निरूपणं नाम प्रथमः समासः ॥

या स्तोत्रांतील अद्वैत प्रतिपादन, अर्थगांभीर्य, विचारसौष्टवादि गुण व

त्यावेळीं महाराजांजवळ असलेली ग्रंथसंग्रहादि अल्प सामुग्री यांचा विचार केला असतां त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची उत्तम साक्ष पटते.

इ.स.१९०१

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा अनुग्रह

पुढें लवकरच महाराजांस श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा अनुग्रह झाला.. यासंबंधी महाराजांचा पुढील अभंग व ओव्या पहाः-

अभंग -

माझें तंव काज केव्हांचेचि झालें । जैसे कानी दिले वर्ण चारी ॥१॥
आतां तुझें तुज लागेल देखणे । कलंकीत होणे नोहे कुळीं ॥२॥
पुढील समस्त नाही माझे हाती । पहावे जागृती येऊनीयां ॥३॥
आळंदीशा तुम्हां निवृत्तीची आण । आपुले चरण लोपा जरी ॥४॥

ओव्या नित्यतीर्थातील :-

माझा सद्‌गुरु करुणाघन । आळंदीपती कल्याणनिधान ।
जेणे आपुलिया नामाचा मंत्र देऊन । कृतार्थ केलें मजलागी ॥
''कैवल्य कनकाचिया दाना । जो न कडसी थोर साना ।
द्रष्ट्याचे दर्शना । पाठाऊ जो'' या साच करावया निजवचना ।
न देखोनी मम पात्रपणा । अंकीं घेवोनि खुणा । सांगितल्या स्वनामाच्या ॥

त्यानंतर बारावर्षेपर्यंत ते गोपालदासांकडे गेले नाहींत. त्याचें कारण एकेंठिकाणीं त्यांनी असें लिहिलें आहे

''तातांनी अनुग्रह देण्याचेंपूर्वी उतावळीनें मी गोपालदास महाराजांचा मंत्र घेतला. त्यांनी दत्तात्रेयाचा मंत्र दिला. तो मला न आवडून मी त्यांजकडे दहा बारा वर्षे गेलों नाही. माझी आवडी श्रीकृष्णाकडे होती.''

पुढें शके १८३६ त चैत्र वद्य ७ चे दिवशीं गोपालदासांची व महाराजांची परस्पर भेट उमरावती येथें होऊन गोपालदासांनी त्यांस श्रीकृष्णमंत्र जपत जा म्हणून सांगितले. या प्रसंगाचें वर्णन महाराजांनी तीन अभंगात केलें आहे. ते अभंग त्यांच्या गाथ्यांत छापले आहेत. त्यांतून एक येथें घेतोः-

काय सांगूं सये सुदीन महिमा । मिळालें तें आम्हां मनोबळ ॥१॥
दत्तात्रेय मंत्र नावडला जीवा । गोपिनाथ ठेवा धरियेला ॥२॥
शापभये नाहीं गेलों भेटावया । मंत्रगुरुराया बारा वर्षे ॥३॥
परी कृष्णनामीं धरियेला छंद । साह्य केलें शुद्ध ज्ञानदेवें ॥४॥
दिला अनुग्रह घेऊनि मांडीवरी । परी मतांतरी भय होतें ॥५॥

म्हणोनी स्वामीने बळें केला वेळ । पूर्व गुरुस्थळ दाखवोनी ॥६॥
वदविलें त्यांच्या मुखें कृष्ण गावा । सुखे न जपावा दत्तमंत्र ॥७॥
आळंदीवल्लभे तूं माझी माउली । आळी जे घेतली पुरविसी ॥८॥

असो. गोपालदासांस महाराजांनी पालखींत मिरविलें त्यावेळीं तुळजाबाई माधानासच होती. ती ता. २८ मे १९०१ रोजीं प्रसूत होऊन मुलगा झाला. त्याची जन्मपत्रिका महाराजांनी स्वतः केली.

पाणिनीय व्याकरण : नवीन सूत्रे

ह्याच सुमारास तिवसेकर दामोदर शास्त्रींची व महाराजांची चांदूर बाजार येथें भेट झाली. त्यांच्याकरितां पाणिनीय व्याकरणानुसार नवीन सूत्रे रचून महाराजांनी तीं त्यांस सांगितली. यासूत्रांचा काही भाग लेखकास माधान येथे मिळाला त्यातून चतुर्थ पादातील काही सूत्रे आरंभीच्या मंगलाचरणासह येथे देतो.

अनुष्टुभ श्लोक -

ज्ञानेश्वरं गुरुं नत्वा स□दानंदमीश्वरम् ।
शिक्षाशास्त्रं प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमते यथा ॥

भाषा - सत्यज्ञानसुखरूप परमेश्वर आणि श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराज यांना नमस्कार करून, भगवान् पाणिनी आचार्यांचे मताप्रमाणे वर्णो□ार शिक्षा कथन करितो.

*** शिक्षा चतुर्विधा ॥ स्थान-करण-प्रयत्नोत्थानभेदात् ॥** भाषा - ही वर्णोच्चार शिक्षा ठिकाण, साधन, प्रयत्न आणि वायूचें उठणे अशा भेदाने चार प्रकारची आहे.

*** यत्रस्थाः वर्णाः उपलभ्यन्ते तत्स्थानम् ।** भाषा - ज्या ठिकाणाहून वर्णाचा उ□ार कळतो त्याला स्थान म्हणतात.

* **येन निर्वृत्यते तत्करणम् ।** भाषा - ज्या साधनाने वर्णांचा उ□ार करावा लागतो त्याला करण म्हणतात. इ.इ.

ग्रंथलेखन, वाचन, प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचा शोध व संग्रह, ग्रंथ निरूपण व कीर्तन वगैरे क्रम पूर्ववत चालू होताच. पुढें लवकरच महाराज सौ. मनकरणिका आईसह सिरसगांवास जाऊन राजाराम देशमुख यांचे घरीं राहूं लागले. तेथेंहि महाराजांची बाललीला, विद्याव्यासंग, भगव□ार्चा, अमृतानुभवाचें व ज्ञानेश्वरीचें निरूपण, कीर्तन, भजन वगैरे रात्रंदिवस चालत असें. ह्यांचें सरळ व स्वच्छंदी वर्तन, स्त्रीपुरुषांबरोबर फुगड्या वगैरे खेळणे; अभंग, पदें वगैरे म्हणणे; भाकरी, तेल, भाजी वगैरे सर्वांनी मिळून एके ठिकाणी जेवणे; इत्यादि

गोष्टींचें तत्रस्थ लोकांस मोठें कौतुक वाटे व भाविक लोकांना नवीन उत्साह उत्पन्न होई.

गणपत आन्याजी धोटे

येथें गणपत आन्याजी धोटे नांवाचा एक तरुण मनुष्य ह्यावेळीं गुमास्ता पांडेपणाचें काम करीत होता. ह्याचीं गेलीं चार पांच वर्षे रा. रा. माधवराव खोलकुटे यांचे घरींच विद्यार्थी दशेंत गेली होती. पुढें याने महाराजांच्या गुणांस लुब्ध होऊन त्यांचा मंत्र घेतला व फावल्या वेळांत लेखन वाचन वगैरे करून त्यांची सेवा करूं लागला. महाराजही पुढें सिरसगांवीं आले म्हणजे याच्या घरींच उतरूं लागले. कधी कधी महाराज एकटेच येत व कधीं कधीं सौ. मनकरणिका आईस बरोबर आणीत.

पुस्तकें वाचून घेण्याकरितां कधीं कधीं महाराज सिरसगांवाच्या सरकारी शाळेंत जात असत. तेवेळीं सर्व शिक्षक मंडळी त्यांच्याजवळ जमत असत. एकाने पुस्तक वाचावें व इतरांनी ऐकावे. महाराज पुस्तकांतील विषयाचें विवेचन करीत. याप्रमाणे सुमारें तासभर निरूपण होत असें. महाराजांस बाबागर्देकृत पंचदशीचे एक पुस्तक पाहिजे होतें. ते सर्व शिक्षकमंडळींनी वर्गणी करून त्यांस बोलावून दिलें. तेव्हांपासून पंचदशीचें निरूपण होऊं लागलें.

रा. रा. उद्धवराव बंदे हे यावेंळीं शाळेचें मुख्य शिक्षक होते. त्यांच्या येथेंही रात्रौ महाराज जात असत व बऱ्याच रात्रीपर्यंत श्रीमद्भगवद्गीतेचें वाचन व वेदांत निरूपण वगैरे चालत असे. तेथून गणपतरावाचे बिऱ्हाडावर परत आल्यावर अर्थातच घराचें दार बंद झालेलें असे. तेव्हा घरांतील माणसांची झोंपमोड होऊं नयें म्हणून महाराजांनी रात्रभर बाहेरच दाराशीं पडून राहावें.

काशीराव बापूजी देशमुख

रा. रा. काशीराव बापूजी देशमुख हे महाराजांच्या ज्ञातीचे एक प्रमुख गृहस्थ आहेत. हल्लीं त्यांची नौकरी गेल्यामुळें हें सिरसगांवासच राहत होते. ह्यांस महाराजांनी हैदराबादेस जाऊन अपील करण्याकरितां आग्रहपूर्वक सांगितल्यावरून त्यांनी तसें केलें व पुनः ते पूर्ववत नौकरीवर बहाल झाले. ती हकीकत त्यांनी स्वतः लिहून दिलेली आहे ती जशीच्या तशीच खालीं देतो :-

इ. स. १९०१ सालीं श्रीमत्सद्गुरु गुलाबराव महाराज हे माधानाहून सिरगांवास येत असत. या दोन गांवांत अंतर दोन कोसांचें आहे. तरी ते बहुतकरून एकटेच येत असत. सिरगांवास आले म्हणजे त्यांनी रा. गणपतराव धोटे गुमास्ते पटवारी यांचे घरीं उतरावें. गणपतरावही एकटेच होते. सबब

स्वयंपाकाची व्यवस्था न जमल्यास दोघांनीही दाळ वा मुरमुरे वगैरेवर कधीं कधीं दिवस काढावेत. पुढें थोडे दिवसांनी महाराजांबरोबर परलोकवासी सौ. मनकरणिका मायाबाईही येत असत. याच वेळीं महाराजांची माझी प्रथम भेट सिरसगांवास झाली. महाराज कधीं कधीं माझे घरीं येत असत. जो कोणी भेटेल त्याच्या ते पायां पडत असत. भलत्याच माणसाचे पायां पडण्याबद्दल त्यांना विरोधात्मक प्रश्न केला असतां त्यांनी शांतपणे उत्तर द्यावें कीं, ''श्रीज्ञानेश्वरमहाराज समजून कोणासही नमस्कार करणे चांगलें आहे.''

या वेळीं महाराजांचा व माझा सहवास साधारण बेताचाच होता व त्यांचे आंगचे सामर्थ्याची मला मुळींच कल्पना नव्हती. सबब अर्थातच त्यांचेविषयी माझे मनांत आतां आहे तशी पूज्यबुद्धि नव्हती. आपले जातीचा एक आंधळा मनुष्य फारच विशेष बुद्धिमान् आहे एवढेंच काय तें मला वाटत असे व त्यामुळे मी त्यांच्याशी बरोबरीचे नात्याने वागत असे. *दैव आणि प्रयत्न, *ईश्वर आहे किंवा नाहीं, *जीव आणि ईश्वर वगैरे विषयांवर त्यांचा माझा वादविवाद होत असे. हे विषय उत्तम प्रकारें महाराज समजून देत असत. एके दिवशी रामरक्षास्तोत्र मी पाठ म्हणत असतांना त्यात कांही अशुद्ध पाठ म्हणण्यांत आला. तो महाराजांनी शुद्ध करून दिला.

यापूर्वीची माझी हकीकत अशी आहे कीं. इ. स. १९०० सालीं दर्यापूर तहसिलींत मी नायब तहसिलदार असतांना माझे हितशत्रूंनी माझे विरुद्ध काही कारस्थान रचून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे मन माझे विषयीं कलुषित केले. त्यासंबंधांत माझेवर प्रकरण चाललें. या संकटाचे निवारण करण्याकरितां दर्यापुरास चंद्रभागा नदीचें तीरीं ब्राह्मणद्वारा मी अनुष्ठान करविलें. आणि सप्तशतीचा पाठ वगैरे करवून यथासांग होमहवन वगैरे करविलें. त्यांत अनुकूल दृष्टांत पुष्कळ झालें. त्यांमुळें आतां माझें नुकसान होणार नाहीं असा भरंवसा वाटूं लागला. परंतु अखेरीस ता. १८ माहे फेब्रुवारी सन १९०१ इ. स. रोजीं दर्यापूरचे नायब तहसीलदारीचे जागेवरून माझे कायमचे एलिचपूर जिल्हाबोर्डाचे अकाउंटंटचे जागी परत जाण्याबद्दलचा हुकूम मला मिळाला व त्याच दिवशी अकाउंटंटचे जागेवरून मला बडतर्फ केल्याबद्दलचा जनाब डेप्युटी कमिश्नर साहेब बहादूर यांचा हुकूम दर्यापुरासच मला मिळाला. त्यामुळे मी आपले नौकरीचा चार्ज देऊन उमरावतीस येऊन राहिलों. जनाब कमिश्नर साहेब बहादुर प्रांत वराड यांचेकडे आपले नौकरीबद्दल अपील केलें. माझे दुर्दैवामुळें म्हणा अगर माझे हितशत्रूने तेथेंही जोर दिल्यामुळें म्हणा पण माझें अपील नामंजूर झालें. लोकलबोर्डाचे कायद्याप्रमाणे जनाब कमिश्नर साहेबांचा हुकूम अखेरचा मानला जातो. सबब

त्यांचे हुकुमाविरुद्ध वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे मला अपील करतां येत नव्हते. सबब पुढें अपील करण्याचा नाद सोडून देणे मला भाग पडलें. अपीलाच्या खटपटींतून मोकळा झाल्यानंतर मी कधी कधीं आपले वतनाचे गांवी सिरसगांवबंड येथें जाऊ लागलों. तेथें आरंभी सांगितल्याप्रमाणे महाराजांची व माझी प्रथम भेट झाली व बोलणे चालणे होऊं लागलें.

थोडे दिवसांचे सहवासानंतर मी आपली नौकरीची हकीकत महाराजांस सांगितली. त्यावर वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे अपील करण्याविषयीची सल्ला महाराजांनी मला दिली. परंतु कायद्याप्रमाणे आतां अपील करण्यास जागा नाहीं असें त्यांना मी उत्तर दिलें. ''तरी तुम्ही अपील करा, यांत तुम्हाला यश येईल. मी तुमचेकरितां देवाची प्रार्थना करतो आणि तो तुम्हाला यश देईल'' असें महाराजांनी आग्रहपूर्वक सांगितलें. परंतु माझा त्यावर भरंवसा बसेना. कारण महाराजांस कायदा माहीत नाही, अशी माझी पक्की समजूत होती. तरी महाराज म्हणतात म्हणून अपील करून पहावें, जमल्यास उत्तमच आहे, नाहींतर आपलें काय जाणार आहे? अशा समजूतींने अपील करण्यास मी तयार झालो. नकला घेतल्यावर अपीलाकरितां हैदराबादेस जावे किंवा नाहीं असा विचार पुनः माझे मनांत घोळूं लागला. इतक्यांत माझे एक मित्र रा. रामराव पाटील तळवेलकर हे मला उमरावतीस भेटले. पाटीलकीसंबंधाने अपील करण्याकरितां अलीशान् रेसिडेंट साहेबांकडे हैदराबादेस त्यांना जाण्याचें होतें. त्यांनी हैदराबादेस माझे अपिलाकरितां चालण्याविषयी मला फारच आग्रह केला. सबब आम्ही दोघेही हैदराबादेस जाण्याकरितां निघालों.

माझें अपील मंजुर होईल किंवा नाही याची मोठीच वानवा होती. सबब त्याची कारवाई जमविण्याकरितां मी हैदराबादेस सरासरी दोन महिने राहिलों. श्रीराम माझी इष्टदेवता असल्यामुळें रामपंचायतनाचा फोटो मी बरोबर नेला होता. त्यांची पूजाअर्चा व ध्यान दररोज नियमाने दोन्ही सांज मी निष्ठापूर्वक करून रामरक्षास्तोत्राचा जपहि करीत असे. परमेश्वर कृपेवरच माझा सर्वस्वी भरंवसा होता. अखेरीस रामराव तळवेलकराचे अपील नामंजूर झाले आणि माझें अपील मात्र मंजूर झालें. माझी इच्छा इतकीच होती कीं माझा बडतर्फीचा कलंक धुवून निघावा आणि उजळ माथ्याने मला घरीं जाण्यास मिळावें म्हणजे मी लाख मिळविले. परंतु माझ्या कल्पनेपेक्षां शेकडो पटीने जास्त माझे फायद्याचा ठराव झाला. तो येणेप्रमाणें–

१. मला सन्मानपूर्वक निर्दोषी ठरविण्यांत आलें. २. मी १४ महिनेपर्यंत नोकरीवरून घरीं बसलों होतों तितके दिवसाचा पूर्ण पगार घरबसल्या मिळाला.

३. पहिली कायमची नोकरी मिळाली. ४. चवदा महिने घरीं बसल्यामुळें त्यापूर्वीची अकरा वर्षांची पेनशनेबल सरविस बुडाली होती तीही मिळाली. आणि ५. अशा प्रकारचा अन्याय पुढें होऊं नये म्हणून सरक्युलर हुकूम सोडण्यांत आला.

सदरहू ठराव सेक्रेटरी वऱ्हाडप्रांत निसबत अलीशान् मे. रेसिडेंट साहेब बहादूर हैदराबाद यांजकडून मे. कमिश्नर साहेब हैदराबाद असाइन्ड डिस्ट्रिक्टस् यांना गेलेलें पत्र नंबर१२०३ ता. ८/४/१९०२ यांत नमूद केलेला आहे.

हा ठराव म्हणजे भक्तवत्सल प्रभू जो श्रीराम त्याच्या कृपाप्रभावाचेंच फळ होय. माझें स्वतःचें पुण्य जरी त्यावेळीं क्षीण झालेलें होतें तरी माझे तर्फे श्रीरामाच्या कोर्टात लढत असलेले वकील श्रीमत्सद्गुरु गुलाबराव महाराज हे फार समर्थ होते. महाराजांची खरी ओळख जरी त्यावेळी मजसारख्या पामरास पटली नव्हती तरी श्रीरामचंद्रास ती पूर्णपणे पटलेली होती. माझ्या हांका जगदीशास जरी कर्णकठोर वाटत होत्या तरी त्यांचा एक एक शब्द झेलण्यास तो उत्कंठेने तत्पर होता. मला मर्मस्थानी ठेचून ठेचून मारण्याचा आटोकाट प्रयत्न माझें हितशत्रूंनी जरी या वेळींही केलाच होता तरी मारणारापेक्षां तारणारा अथवा पाठींशी घालणारा अगाध सामर्थ्यवान् होता. माझी अगदीच खालावलेली बाजू महाराजांसारख्या समर्थ विभूतीने उचलून धरल्यामुळेंच इतकी कल्पनेच्या बाहेर ती वर उचलली गेली व म्हणूनच माझें विरुद्धपक्षाने केलेली शिकस्त निर्फळ होऊन अखेरीस माझाच डाव सरसा पडला व ज्या कोर्टात अपील करण्यास कायद्याप्रमाणे मला जागा नव्हती व जेथें आपणांस दाद मिळेल अशी तीळभरही आशा नव्हती त्याच कोर्टात माझें अपील मंजूर होऊन अकल्पित यश मिळालें. असा हा ध्यानी मनी नसलेला ठराव ऐकून माझें हृदय कृतज्ञतेने भरून आलें व ''अनंत हस्तें कमलावराने। देतां किती घेशिल दो कराने'' या श्लोकाचें स्मरण होऊन माझे नेत्रांतून आनंदाश्रू वाहिले. या ठरावाची हकीकत सिरसगांवास परत आल्यावर महाराजांस मी कळविली. तेव्हां त्यांस फार आनंद झाला आणि त्यांनी माझ्याकरिता जप केला होता त्याचें श्रेय मला दिले. हल्लीं मी नोकरीवर असून पेनशन घेण्याचे तयारींत आहे.''

वरील ठरावांत अशा प्रकारचा अन्याय पुढें होऊं नये म्हणून जो सरक्युलर हुकूम सोडण्यांत आला तो सर्व लोककल्याणार्थ महाराजांचे प्रेरणेनेच सोडण्यांत आला हें विशेष आहे.

वरील प्रसंगीं काशीरावबापू हे सिरसगांवी असतांना दैव आणि प्रयत्न, जीव आणि ईश्वर वगैरे विषयांवर महाराजांचे व त्यांचें संभाषण होऊन हे विषय महाराज उत्तम रीतीने समजाऊन देत असत, असें वरील हकीकतीत म्हटलें

आहे. त्या वेळचे जीवेश्वरांविषयींचे महाराजांनी काढलेले कांही प्रश्न गणपतरावाच्या वहींत लेखकाला आढळले ते असेः–

ईश्वराविषयीं प्रश्न

प्रश्न १. या अखिल जगताचा कर्ता कोणी आहे किंवा नाहीं? आहे म्हणाल तर तो कोठें आहे? नाही म्हणाल तर या सृष्टींत कार्यकारणभाव अनादि कोणाच्या सत्तेवर चालतो?

प्रश्न २. या अखिल जगाचा कर्ता अथवा नियंता जो कोणी असेल तो अव्यक्त किंवा व्यक्त आहे? अव्यक्त म्हणाल तर त्याने सृष्टि क्रमाने उत्पन्न केली किंवा एकदम उत्पन्न केली? क्रमाने उत्पन्न केली म्हणाल तर प्रथम कोणता पदार्थ उत्पन्न केला? त्यापासून पुढें सृष्टि कशी निर्माण केली? तिला साहित्य काय लागलें? किती काल लोटला? कोठें निर्माण झाली? एकदम उत्पन्न केली म्हणाल तर त्यांत त्या कर्त्याचा हेतू कोणता? व त्याला निर्माण करण्याची आवश्यकता काय? कर्ता व्यक्त म्हणाल तर त्याचा देह पंचतत्त्वांचा असून तो दिसला पाहिजे; आणि तसें मानल्यास आमच्यांत व त्याच्यांत कांहींच भेद नसल्यामुळें त्याची आम्हाला जरूरी नाहीं व आमची त्याला जरूरी नाहीं.

प्रश्न ३. -ईश्वर उपाधिरहित आहे किंवा उपाधिबद्ध आहे? उपाधिरहित म्हणाल तर त्याने सृष्टि उत्पन्न करण्याची उपाधि स्वीकारण्याचें कारण काय? उपाधिबद्ध आहे, म्हणाल तर उपाधिजनक ईश्वरजन्य असा भावसंबंध आहे किंवा काय? उपाधि नंतर झाली म्हणाल तर त्या निरुपाधिकाला उपाधि उत्पन्न करून आपणास बांधून घ्यावें ह्यांत सुख कोणतें?

प्रश्न ४ - ईश्वर एक आहे किंवा अनेक आहेत? एक म्हणाल तर ब्रह्मा, विष्णु, शंकर, राम, कृष्ण, दत्तात्रेय हे सर्व अवतार ईश्वराचे नव्हेत असें मानावें लागेल? अनेक म्हणाल तर अन्योन्याश्रय दोष येतो. त्यामुळें बुद्धीचा निश्चय कोठेंच बसत नाहीं.

प्रश्न ५ - ईश्वर अद्वैतरूप आहे, किंवा द्वैतरूप आहे? अद्वैतरूप म्हणाल तर ओतःप्रोत तोच असल्यामुळें साऱ्या सृष्टीलाच ईश्वर मानावें लागेल; आणि तसें जर म्हणावें तर जगाची स्थिती एकरूप अनुभवास येत नाहीं. सृष्टींत एकास सुख दुसऱ्यास दुःख, एकास मोक्ष दुसऱ्यास बंधन, एकास ज्ञान दुसऱ्यास मूर्खत्व, एकास क्षमा दुसऱ्यास क्रोध, एकास राज्य दुसऱ्यास दरिद्र, जडचैतन्य, स्थावरजंगम, गोडकडू, चांगलेंवाईट, स्वर्गनरक, असे दोन प्रकार दृष्टीस पडतात ते कां? द्वैतरूप आहे म्हणाल तर संतांनी मागें जें अद्वैत स्थापन केलें तें

मिथ्या होईल. आणि तसें मानावें तर सर्वांच्या शरीरांत पंचभूत साखेच आहेत. आणि सर्व प्राणियांना अखंड सुखाची इच्छा आहे ती कां असावी? दोहोंने मिश्रित म्हणाल तर सुखदुःख, पुण्यपाप, मोक्ष, क्षमाक्रोध, स्वर्गनरक, चांगलेवाईट, खरेंखोटें, यांचें मिश्रण होऊन सारा घोटाळा होईल व खऱ्या स्थितीचा शोध न लागल्यामुळे चित्ताची हळहळ कायम राहील.

प्रश्न ६ - ईश्वर सद्रूप आहे किंवा असद्रूप आहे? सद्रूप म्हणाल तर त्याला कधींच बंधन नसलें पाहिजे. असद्रूप म्हणाल तर तो मिथ्या होईल. सुज्ञ संतगुरूंनी आमचे प्रश्नांची उत्तरे श्रुती, युक्ती व अनुभवांनी द्यावीं. यांतील एक न्यून असतां कामा नये.

जीवाविषयी प्रश्न

प्रश्न १. जीव आहे किंवा नाहीं? आहे म्हणाल तर तो कसा आहे? नित्य आहे किंवा अनित्य आहे? नित्य म्हणाल तर एक जीव व दुसरा ईश्वर, अशा लहान मोठेपणाच्या भावामुळें कायमचें द्वैत उभें राहील व अद्वैत सिद्धांत ढांसळेल. अनित्य म्हणाल तर तो कशाचा केलेला आहे? त्याला पापुण्याचीं फळें कोठें मिळतात? जीव नाहीं म्हणाल तर जगात सुखदुःख भोक्ता कोणी नसल्यामुळें अकृताभ्यागम व कृतप्रणाश हे दोन दोष येतील व ते दोष स्वीकारल्यास ईश्वराचे भजनाची जरूरी राहणार नाही व तसें झाल्यास हिंदु धर्माची ग्लानी होईल.

प्रश्न २. जीव ईश्वराचा अंश आहे किंवा त्यापासून कोणी निराळा पदार्थ आहे? अंश म्हणाल तर ईश्वरास सांशत्व असल्यामुळें स्वगत-भेद आहे असें मानावें लागेल. आणि तसें मानल्यास दुःख असतांही ते ईश्वरच होईल व स्वर्गनरक हेही ईश्वराचेच अंश होतील व पुण्यपाप हे ईश्वरालाच भोगावे लागतील. असा अतिप्रसंग करण्यापेक्षा या देहांतलें सुख कां भोगूं नये? जीव निराळा पदार्थ आहे असें म्हणाल तर तो निर्माण कोणी केला? व कशास्तव केला? अनादि सिद्ध आहे म्हणाल तर जीवाची व ईश्वराची साम्यता झाल्यामुळें जीवाने ईश्वरास भजलें पाहिजे अशी जरूरी राहणार नाहीं.

प्रश्न ३. जीव हा प्रत्यक्षगम्य आहे किंवा अनुमानगम्य आहे? प्रत्यक्षगम्य म्हणाल तर तो डोळ्यांनी दिसला पाहिजे व अनुमानगम्य म्हणाल तर मरणानंतर त्याची स्थिती कशी राहते हें कळले पाहिजे.

प्रश्न ४. संतांनी मागे जो जाणीवरूप आत्मा ठरविला तो सत्य किंवा असत्य? सत्य म्हणाल तर पदार्थवादियांचें मत असें आहे कीं जाणीवशक्ति मेंदूंत राहते आणि तो मेंदु मरणानंतर नाश पावतो. असत्य म्हणाल तर मेंदूस जाणीव

शक्ति त्या सर्वज्ञाच्या संस्काराने येतें आणि सुषुप्तींत अनुभवास येतें. दोहोंनी मिश्र म्हणाल तर जन्ममरण, ज्ञानमूर्खत्व, वैरीमित्रत्व, निद्रा व जागृति या सर्वांचे मिश्रण होऊन सारा घोटाळा होईल.

प्रश्न ५. ईश्वर जीवास जें मोक्षसुख देतो तें कसें देतो? आपणांत मिळवून घेतो किंवा आपणारहित कोणते सुख देतो? आपणांत मिळवून घेतो म्हणाल तर दोहों पदार्थांचे मिश्रण होऊन गंधक व सोऱ्याच्या मिश्रणाप्रमाणे एक तिसराच पदार्थ उत्पन्न झाला पाहिजे? आणि तसें मानल्यास चक्रिकापत्ति दोष येतो. निराळें सुख देतो म्हणाल तर तें सुख परतंत्र होईल व तेथें सुखनाशाची भीति राहील. तर मग तसें सुख आम्हांस असून नसून सारखेंच. त्यापेक्षां आपलें विषयसुख बरें असें मानूं. या प्रश्नावर सूज्ञ सद्‌गुरूंची श्रुति, युक्ति व अनुभवाचें साह्याने जर समर्पक उत्तरें येतील तर त्यांचे आम्ही आभारी होऊ. ॥ हरिःॐतत्सत् ॥

शके १८२४ : इ. स. १९०२

ग्रंथसंग्रह

नाना मतवाद्यांचें ग्रंथ, तसेच प्राचीन ग्रंथ मिळतील तितके बोलाविणे, ते वाचवून घेणे, अद्वैत सिद्धान्ताच्या शुद्ध कसोटीला ते किती अंशाने उतरतात हें शंका प्रतिशंका रूपाने स्पष्ट दाखविणे; इत्यादि महाराजांचा व्यवसाय आतां वाढत्या प्रमाणावर चालू झाला. निरनिराळ्या छापखान्यांशीं व ग्रंथकारांशी पत्रव्यवहार वाढला. कोणतेंही नवीन पुस्तक पोष्टांतून आलें म्हणजे त्याच्यावर हात फिरवून ''ह्यांत अमुक मताचें प्रतिपादन आहे'' असें महाराजांनी एकदम सांगावें व नंतर तें रामचंद्राजवळ देऊन ''अमुक पानांतला अमुक श्लोक काढ'' असें म्हणावे. ह्या अलौकिक सामर्थ्याबरोबरच -

'अलौकिक नोहावें । लोकांप्रती ।
जाणीवणे फुगू नये । अजाणपण सोडूं नये'

इत्यादि संतपरंपरेची शिकवणही महाराजांच्या हातवटींत उपजतच होती व ती त्यांच्या नेहमीच्या भाषणांत, मान्य जनांच्या भेटींत, परिचित मंडळीच्या पत्रव्यवहारांत वगैरे अधिकाधिक दिसून येऊं लागली.

योग-क्रिया

नाकाने दोन दोन तांबे पाणी पिणे व धौतिबस्ति वगैरे करणे ह्या योगक्रियाही यथापूर्व चालू होत्या. यावेळींही त्यांस शौचेला तीन तीन तास यौगिक बस्तीकरितां लागत असत. शौचेला महाराज गांवाबाहेर दोन दोन मैल, धुण्याचा

शब्द ऐकूं येणार नाहीं अशा ठिकाणीं एकटेच जेवण वगैरे आटपल्यावर जात असत. हिवाळ्यांत उन्हांत शौचेस बसत व उन्हाळ्यांत झाडाखालीं सावलींत बसत.

सांप्रदायिक नाव : ''पांडुरंगनाथ''

'गुलाब' हें यावनी नांव असल्यामुळें पांडुरंगनाथ हें दुसरें नाथसंप्रदायदर्शक व पौराणिक नांव महाराजांनी याच सुमारास (नाथसांप्रदायिक दीक्षाविधीने) घेतलें असावें असें रामचंद्रबापूच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें.

आतांपर्यंत ज्या ज्या मतांची महाराजांनी समीक्षा केली होती त्यांविषयींचा उल्लेख त्यांनी ग्वाल्हेरचे श्री. रामराव कृष्ण जठार स्वानंदसाम्राज्यकर्ते यांस ता. १६ जून १९०२ ला पाठविलेल्या पत्रांत[1] केला आहे. तो येणेप्रमाणे :–

(१)हें पत्र महाराजांनी ब्राह्मण मंडळीला लिहिण्याच्या आपल्या नेहमीच्या परिपाठाप्रमाणे 'गुरु' असें संबोधन देऊन उत्कृष्ट भावनेच्या शब्दांनी गौरवून लिहिले आहे.)

मानवभावमत-समीक्षा

(मळरचना नांवाच्या प्रकरणांतील मतवाद)

जीव व परमात्मा दोन्ही भिन्न आहेत व नित्य आहेत. जीव हा अविद्येने बद्ध आहे व ईश्वर हा मायेचा देह घेऊन जीवाला उद्धरण्याकरितां अवतार घेत असतो. ती अविद्या अनित्य आहे. तिचें निरसन झालें म्हणजे जीव परमेश्वराचे ठिकाणीं जातो परंतु परमेश्वर होत नाहीं.

प्रथम शंका:– जीव नित्य आहे आणि अविद्या अनित्य आहे तर जीवाला अविद्या केव्हांपासून लागली? आणि ती लागण्याचें कारण काय?

अनादि आहे म्हणाल तर तिचें निरसन कसें होईल? उत्पन्न झाली नाही परंतु तिचें निरसन होतें म्हणाल तर जी उत्पन्नच झाली नाहीं तिचें निरसन होणे म्हणजे वांझोटीचा पुत्र मेला, असें म्हणण्यासारखें होय.

प्रश्न २. ईश्वर हा मायेचा देह घेतो तर तो उपाधिबद्ध होईल. मग त्यास मुक्त म्हणतां येणार नाही.

शंका ३. ईश्वर मुक्त आहे परंतु तो जीवाकरितां मुद्दाम मायाबद्ध होतो असें म्हणाल तर त्याला एवढी उपाधीं घेण्याची गरज काय?

शंका ४. त्याला करुणाच तशी आहे म्हणून तो मायेचा देह घेतो असें म्हणाल तर करुणा हा गुण मायेचा आहे असें तुमच्याच महावाक्यांत सांगितलें आहे म्हणून ईश्वरही मायाबद्ध आहे काय?

शंका ५. जीव जर परमेश्वर होत नाहीं तर त्याला स्वतंत्र सुख मिळणार

नाहीं. त्यामुळें भीति कायम राहील मग मोक्ष कशाचा? म्हणून परमेश्वराने जीवाला परमेश्वरच केलें पाहिजे. आणि –

शंका ६. एक पदार्थ दुसरा कसा होईल, असें म्हणाल तर ईश्वराच्या आंगी अघटित सामर्थ्य नाहीं असें कबूल करा आणि तसें म्हणाल तर तुमचें मत स्वीकारून अर्थ कोणता? ह्या शंकांचे उत्तर मानभावांस देतां आलें नाहीं.

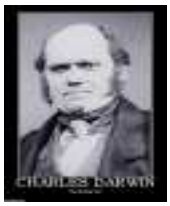

डार्विनमत-समीक्षा

या मतांत मनुष्यांची उत्क्रान्ति मानली आहे. ''मनुष्यप्राणी हा पूर्वीचा मासा होता व नंतर माकड होऊन हळुहळू मनुष्य झाला. तशीच पृथ्वी वायुरूप होती व ती घनरूप झाली. या सर्वांचे कारण एक कांही तरी आहे.''

आशंकाः– डार्विन जें कारण मानतो तें उपादान मानतो? की निमित्त मानतो? कोण जाणे?

* निमित्त मानत असल्यास तें जगदोपादानाहून भिन्न असलें पाहिजे. व त्याची उत्क्रान्ति न झाली पाहिजे, आणि तसें मानल्यास उत्क्रान्तीचें उपादान कोणते?

* बरें निमित्त कारणच नाहीं तर उपादानाचे ठायीं उत्क्रांतीचें सामर्थ्य कोठून आले?

* अनादिच आहे असें म्हणाल तर सर्वच गोष्टी त्या कारणांत अनादि असल्या पाहिजेत आणि एकाबरोबर सर्वांचीच उत्क्रांति झाली पाहिजे. परंतु तसे होत नाही.

* कांहीं गोष्टींची अपक्रांति ही होते. हल्ली जे पृथ्वींत हाडांचे अश्मीभूत सांपळे (फॉसिल्स) सांपडतात त्यांपेक्षा आपलें शरीर किती अंशाने कमी आहे! बरें असो.

त्याच मतांत एके ठिकाणी म्हटलें आहे की 'मनुष्याची बुद्धि जास्त वृद्धिंगत होऊन स्तुतिप्रियत्व हा गुण हळुहळू नष्ट होईल.'

येथें एक शंका येते की *स्तुतिप्रियत्व आणि कर्तव्यशक्ति हे दोन्ही धर्म चित्ताचे किंवा बुद्धीचे असून त्यांतच एका गुणाची उत्क्रांती व्हावी व एका गुणाची अपक्रांति व्हावी ह्याचें कारण काय?

* आकाश हें स्वतंत्र सत्व असून त्याची उत्क्रांति कां होत नाही?

* बरें दृश्य पदार्थांमध्ये तरी ज्ञानाची उत्क्रांति होते कीं शरीराची होते?

* शरीराचीच होते म्हणाल तर ज्या पदार्थापासून त्याची उत्क्रान्ति होत

असेल त्या पदार्थाची हळुहळू अपक्रांति झाली पाहिजे. जसें माशाचा माकड झाला म्हणजे मासा नष्ट झाला पाहिजे. आणि माशाचे नष्ट होणे म्हणजे त्याची अपक्रांतिच होय.

* आणि असाच सिद्धांत मानला तर मग कारणाचें अनादित्व व अनंतत्व कोठें राहिलें?

* अनंतत्व जे ठरवावयाचें ते एका नियमावरून किंवा एका उदाहरणा-वरूनच ठरत नाहीं. तर त्याला सर्व नियम, सर्व उदाहरणे व सर्व आधार, सारखेच असले पाहिजेत.

* ज्ञानाची उत्क्रांति मानली तर माशांची व मनुष्यांची जाणीवशक्ति एकच आहे. माशालाही स्वपोषक विषय व स्वविषयानंदाचें भान आहे. आणि मनुष्यालाही स्वपोषक पदार्थ व स्वविषयानंदाचें भान आहे. म्हणून दोघांचीही जाणीवशक्ति एकच आहे. त्यांत ज्ञानाची उत्क्रान्ति कोणती?

* माशाचेपेक्षां मनुष्याचें ज्ञान उंच आहे, हीच त्याची उत्क्रांति हें म्हणणे संभवत नाहीं. कारण की दोघांच्याही विषयांची भिन्नता आहे. मनुष्याच्या विषयांचे ठायीं माशाला सुख होत नाही. म्हणूनच त्यास मानव- विषयांची प्रतीति नाहीं. जसें घृताने मासा मरतो म्हणून त्यास घृत सुखकर नाही; व इच्छा नसल्यामुळें त्यास त्याची प्रतीति नाहीं. तसेंच माशांचे विषयाने मनुष्यास सुख होत नाहीं. जसें शेवाळादिक पदार्थ मासा भक्षितो व मनुष्य भक्षीत नाहीं, म्हणून त्यास शेवाळाची प्रतीति नाहीं.

* आतां दोघांचेही दृष्टिविषय एकच आहेत म्हणजे शेवाळ आणि घृत हे दोन्ही पदार्थ माशास व मनुष्यास सारखेच दिसतात; मग विषय भिन्न कशाचे?

* हें म्हणणे सम्यक् नाहीं कारण की विषयाची दृश्यता दोघांसही समान घडते. तर मग विषयाचें रूपांतर, ज्ञानाची एकता, कांही शक्तींचें समानत्व कांहीं शक्तींचें पृथकत्व, आकृतीचें विलक्षणत्व, हे गुण माशांमध्यें व मनुष्यांमध्येंही आढळतात. मग ह्याचेंच नांव का उत्क्रान्ति?

* बरें, मृत्तिकेपासून सर्वांची उत्क्रांति मानावी तर वृक्षादिकांची व्यवस्था कशी? वृक्षादिकांपासून हळुहळू जीव प्राणी झाले असें मानावें तर हें घडत नाहीं. कारण कीं हें परिणामी कार्य कारणांत न मिळालें पाहिजे. परंतु जगांत तर क्रिया अत्यंत भिन्न आढळतात. वृक्षाचे बीजाचा वृक्षच होतो आणि मनुष्याचे वीर्याचा मनुष्यच होतो. याप्रमाणेच अन्य गोष्टी.

* मनुष्याचें प्रेताची माती होते आणि झाड तुटून पडलेल्या काष्ठाचीही माती होते. त्यांत कांहीं मातीचे निमित्तकारण कुलालद्वारा घट होतात. कांही मातीमध्यें किडेही आढळतात. त्यांत कांहीं किडे नियमितकाली असतात. जसे,

मृग, देवगायी, शिदोड इत्यादि. त्यांत शिदोडावर मीठ घातलें म्हणजे पाणी होते. याप्रमाणे रसायनरित्या कांही पदार्थ विरुद्धत्व पावतात. मग या नाना पदार्थांची कारणे निरनिराळी मानावी काय?

* असेंच दुसरें उदाहरण. शेण आणि गर्दभमूत्र यांच्या मिश्रणाने विंचू उत्पन्न होतात. परंतु शेण आणि मूत्र हे तरी काय? तर अन्नाची व पाण्याची अपक्रांति. व विंचू हे काय? तर शेणाचें व मूत्राचें रूपांतर! असा दृष्टांत घेणे रूपांतराचा व सिद्धांत ठरविणे उत्क्रांतीचा! हें शोभेल तरी पण?

* बरें, निर्जीव पदार्थांचे सजीव पदार्थ होणे ह्याचें नांव उत्क्रांति. तर मग जें कांही कारण मूळ असेल तें अत्यंत निर्जीव होतें व हळुहळू आतां सजीव होत चाललें आहे असें मानावें लागेल. आणि तसें मानल्यास अत्यंत भविष्यकाली सर्व प्राणी सजीव झाले पाहिजेत. व त्यांच्या जातीही ठरवितां न आल्या पाहिजेत.

* पण असें होणे संभवनीय नाहीं. कारण कीं आतांच एकमेकांविरुद्ध क्रिया जगांत आढळतात. उदा. - सजीव प्राणी सजीवांस विरुद्ध आहेत. म्हणजे नाशक आहेत व निर्जीव पदार्थ निर्जीवांस नाशक आहेत. जसे सर्प, व्याघ्र हे मनुष्यादि सजीवनाशक; तसेच अग्नि, जल हे कर्पूरलवणादि निर्जीवनाशक. आतां निर्जीव पदार्थही सजीवनाशक आहेत. जसें लवण शिदोडादि.

* सर्वांचा कारणमृत्तिकेचे ठायीं लय होतो म्हणाल तर कर्पूरादिकांचा लय मृत्तिकेचे ठायी कोठें होतो? शिवाय धात्वादिकांचा विचार राहिलाच. आणि–

* गुरुत्वाकर्षण शक्तीची उत्क्रांति कशी होते हे कळत नाही. तर-

कांहीं वस्तूंचें समानत्व, काही वस्तूंची उत्क्रांति, कांही वस्तूंची अपक्रांति, कांही वस्तूंचें रूपांतर, कांही वस्तूंचे अखंडत्व या सर्वांस उत्क्रांतीच नांव द्यावयाचें कीं काय?

हे वैविध्य एकाच कारणांत राहते तर मग तेथें प्रतिबंध करणारी शक्ति कोणती? व उत्क्रांति होण्याचे निमित्त काय?

* बरें, उत्क्रांति कारणासहित होतें किंवा नुसत्या शक्तीची होते? कारणासहित होते म्हणाल तर वरील गोष्टींप्रमाणे त्या कारणाची अपक्रांति होत होत त्यापासून होणाऱ्या कार्याची हळुहळू उत्क्रांति झाली पाहिजे.

* असें मानलें असतां कारणाचें अनंतत्व नष्ट होईल; आणि

* तसें मानल्यास कारण सान्त झाल्यामुळें अत्यंत भविष्यकालीं सर्वांचे कांहींतरी सजीव, निर्जीव, विरुद्ध, अविरुद्ध, एक कार्य झाले पाहिजे. तसें झालें म्हणजे उत्क्रांतिवाद खुंटला.

* येथे कोणी अशी शंका करतील की उत्क्रांतिवाद खुंटला कशाचा?

कार्याची आणखी उत्क्रांति होईल. तर त्यास मी विचारतो की अत्यंत भूतकाली जें कारण मानतों तें देखील कोण्या भूतकालीन कारणाचें कार्यच असेल. असें जर मानले तर कार्यच कार्याचें कारण व कार्यच कार्याचें कार्य असें मानावें लागेल.

* शक्तीची उत्क्रांति होते व कारण निराळें राहतें असे म्हणावे तर ही उत्क्रान्ति होण्याची शक्ति कारणांत आली कोठून? स्वभावाने आली हें म्हणणे शोभत नाही. कारणाचा स्वभाव व कारणाची शक्ति त्यांची उत्कान्ति म्हणणे म्हणजे वरील गोष्टीप्रमाणेच!

* बरें, कोणी ती शक्ति कारणामध्यें आणून ठेविली व नंतर तो आणणारा तिची उत्क्रांति करूं लागला असें मानावें तर ती शक्ति आणणाऱ्यास किती काल लोटला? व तें आणण्याचें निमित्त काय? ही आणण्याची क्रिया आकाशरूप पोकळींतच घडली की आणखी कोठें घडली? आकाशातच घडली असे म्हणाल तर त्याची उत्क्रन्ति कां होऊ नये?

* आकाश व काल ह्यांची उत्क्रांति होत नाही. केवल द्रव्यांचीच उत्क्रांति होते असें म्हणाल तर मग तें उपादान कारण अथवा त्याचेंमध्यें शक्ति आणून ठेवणारा जो कोणी असेल तो निमित्त कारण, हे दोघेही द्रव्यरूप मानावे की द्रव्यरहित मानावे? द्रव्यरूप मानले तर त्या द्रव्याची उत्क्रांति कोण्या कारणापासून झाली? द्रव्यरहित मानले तर त्यापासून द्रव्याची उत्क्रांति कशी संभवेल?

* बरें एक कारण द्रव्यरूप मानणे व दुसरें कारण द्रव्यरहित मानणे हें सम्यक् नाहीं. कारण की

* जेथें द्रव्य आहे. तेथे कोणत्याही द्रव्याची उत्क्रांति असली पाहिजे आणि

* द्रव्यरहित आहे त्यापासून तर द्रव्योत्क्रांति संभवत नाहीं आणि -

* द्रव्यच नित्य आहे त्याची उत्क्रांति होत जाते हें म्हणणे संभवत नाहीं. कारण की त्या द्रव्याचे परमाणू कोणत्या तरी शक्त्याश्रित असले पाहिजेत. आणि तसें मानावें तर त्या शक्तीलाही स्थान पाहिजेच.

* ही क्लृप्ति बसवितां येत नाही म्हणून आग्रहाने द्रव्यच नित्य आहे, त्याची उत्क्रांति होते, असें म्हटले तर पुन्हां वरीलप्रमाणे त्या द्रव्याच्या एका अवस्थेची अपक्रांति व दुसऱ्या अवस्थेची उत्क्रांति मानावी लागेल. आणि तसें केले म्हणजे शेवटची जी अवस्था होईल तेथें तरी उत्क्रांतिवाद खुंटलाच पाहिजे.

* कोणी म्हणेल की उत्क्रांतीला शेवटची अवस्थाच नाहीं, कोणतीही अवस्था तिची पहिलीच आहे, तर मग कोणत्याच वस्तूची अपक्रांति न झाली पाहिजे. असो.

अशा अनियमित सिद्धांतासच तुम्ही उत्क्रान्ति म्हणतां काय?

आणि आग्रहाने तसे मानत असाल तर डार्विन मताभिमानियांनो! तुम्ही उत्क्रांति कोणत्या प्रत्यक्ष प्रमाणाने अथवा अनुमान प्रमाणाने सिद्ध करून दाखवितां? ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरें डार्विनकृत उत्क्रांति मतांत मिळत नाहीत. असो. कोणत्याही बाजूंनी पाहिलें असतां हे डार्विनचे मत अगदी असिद्ध आहे.

॥ इति उत्क्रांति मतखंडन समाप्त ॥

स्पेन्सर मत समीक्षा

नास्तिक मतापेक्षां हा गृहस्थ अंमळसा आंत शिरलेला आहे, अशी माझी खात्री झाली. म्हणून त्या मताचें येथें दिग्दर्शन करतो. स्पेन्सरचे दहा ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांत प्रथम ग्रंथ 'आदितत्व' हा होय. त्याचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागाचें नांव 'अज्ञेयमीमांसा' व दुसऱ्याचें 'ज्ञेयमीमांसा.' या दोन्ही भागांशी अत्यंत विरोधच म्हटला पाहिजे. ज्ञेयमीमांसेमध्यें उत्क्रांति तत्त्वाचेंच अनुकरण केलें आहे व आणखीही कांही गोष्टी सांगितल्या आहेत. यामध्यें असेंही सांगितलें आहे की,

''देहापुरतेंच ज्ञान असल्याने आपलें भागत नाहीं. आणखीही कांही गोष्टीचे विशेष ज्ञान पाहिजे.'' हा मुद्दा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. ह्यापेक्षां हा भाग वर्णन करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

* अज्ञेयमीमांसा नामक प्रथम भागांत धर्म आणि शास्त्रांचे एकीकरण सांगितलें आहे व तें सर्वांशी अगम्य आहे असें म्हणतात. ''आकाश, काल, द्रव्य, गती, शक्ति, मन, जीव हे सर्वच पदार्थ अज्ञेय आहेत व त्यांच्या मुळीं कांही अज्ञेय अधिकरणहि आहे, अशी आपली भावना अनपेक्ष ज्ञानद्वारा आपणास शिकविते. हे अनपेक्ष ज्ञान म्हणजे भावनेचें अस्तित्व, दुसरें कांही नाहीं.'' या प्रतिपादनावरून मनांत बऱ्याच शंका येतात. -

शंकाः– * या सर्वांसच जर अज्ञेय मानावें तर ही एकदेशीय ज्ञानशक्ति कशी उत्पन्न झाली? * तिचेंही अंतःस्वरूप अज्ञेय आहे म्हणाल तर मग भावनाच नष्ट होईल. आणि तसें न मानलें तर * बाह्य स्वरूप ज्ञानमय असणे व अंतःस्वरूप अज्ञेय असणे या प्रश्नाचा उलगडा कसा?

* बरें जें कांही अज्ञेय आहे ते सर्वदेशीय आहे की एकदेशीय आहे? सर्वदेशीय म्हणाल तर एकदेशाचे ठायीं ही ज्ञानशक्ति स्थित कशी झाली?

* आणि एकदेशीय म्हणाल तर सर्वदेशीय ज्ञेयाचे ठायीं एकदेशीय अज्ञेयत्व कसें राहिले?

* आतां बाह्य पदार्थाकडे वळूं. आकाश व काल हे आहेत किंवा नाहींत?

नाहींत म्हणावे तर त्यांची अस्तित्वाची भावना करिता येते.

* बरें, शक्तीचे अंतःस्वरूप जरी सांगतां येत नाहीं तरी द्रव्यपरमाणूंशी आणि तिजशीं बरेंच तादात्म्य आहे.

आतां द्रव्याचे स्वरूप पाहूं. द्रव्यघटक परमाणूला धरून भावना आंत गेल्यावर द्रव्यान्तःस्वरूप नेणिवेमुळें परत येत असेल तर मी पृच्छा करितो की,

* भावनेचें स्वरूप द्रव्यरहित काय राहतें? *द्रव्यरहित वस्तूचें स्वरूप आहे की नाहीं? *नाहीं म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण कीं सर वुइल्यम् ह्यामिल्टन मताच्या अनुयायियांनी अशी एक क्लृप्ति बसविलेली आहे कीं त्याचे स्पेन्सरकडून उत्तर देवविल्या जात नाहीं. सर वुइल्यमचे अनुयायी म्हणतात

* द्रव्याचे जे अत्यंत सूक्ष्म परमाणू व त्यांचे तुकड्यांचे तुकडे जरी घेतले तरी ते कोणत्या शक्तीवर कायम राहणार, संयोग शक्तिवरच कीं नाहीं? येथें स्पेन्सरला होय म्हणावें लागतें. यावरून विचार करूं. -

सर वुइल्यम मतानुयायांनी मानलेली जी ही संयोगशक्ति ती सर्वाधिष्ठानी आश्रित असली पाहिजे.

* अधिष्ठानच नाहीं, अशी जर कल्पना कराल तर तें बरोबर नाही. कारण की शक्तीला कोणत्या तरी पदार्थाचा आश्रय असल्यावांचून तिची स्वरूपसिद्धि व कार्यसिद्धि होत नाहीं.

* ही शक्ति परमाणूंचीच आहे असे कदाचित् म्हणाल तर ते कार्यरूपी परमाणू कशाचे बनले? किंवा स्वयंभू आहेत? - स्वयंभू मानल्यास नास्तिकांप्रमाणे विश्वांतील द्रव्य तेवढे स्वयंभू आहे असे कबूल करावें लागेल.

स्पेन्सरनी जीं धर्माचीं मूलतत्वें विवरून दाखविली त्यांत नास्तिक, अद्वैत, एकेश्वरवादी आदिकरून सर्व धर्मांचें खंडन केलें. पण अद्वैतधर्मास त्यांनी जो बाध आणला होता त्याची सिद्धि बरोबर केली नाहीं. कारण त्यांनीच पांचव्या प्रकरणांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की,

''आपणास विश्वांत जे दृश्यादृश्यरूप चमत्कार भासतात ते सर्व मिळून बनलेलें विश्व कोण्यातरी एका अज्ञेय कारणरूप महाशक्तीचा प्रादुर्भाव आहे; आणि ती शक्ति सर्वव्यापीही असेल.''

* यावर एक शंका येते की नानाविध चमत्कारांनी बनलेलें हें दृश्यादृश्य विश्व ज्या शक्तीचा प्रादुर्भाव आहे ती शक्ति पूर्वी नानाविध चमत्कारांची एकत्र झालेली सांठवण असावी. आणि तसें मानलें तर नास्तिकाप्रमाणे विश्व स्वयंभू आहे असें कबूल करणे भाग पडतें.

* अद्वैतवाद्यांनी तरी एका बीजाचें विश्व बनलें असें सांगितले आणि

तुमच्या मतांत तर सर्वच पदार्थ त्या अज्ञेय शक्तिरूप कारणांत बीजरूपाने नित्य आहेत. मग तुमच्या मतांत व नास्तिकांच्या मतांत भेद तो काय?

* तुम्ही अज्ञेयशक्ति मानलेली आहे व त्यांनी परमाणू मानलेले आहेत. असेंच जर तुम्हाला विश्वाचें बीज कायम राखणे होतें, तर नास्तिकांचेंच अनुकरण केलें पाहिजे होते. अस्तु.

* 'ती अज्ञेयशक्ति सर्वव्यापी असेल' असें जे तुम्ही संशयात्मक सांगितलें त्यावरून असें दिसतें की तुमचा निश्चय कोणत्याच मतावर झाला नाहीं. कारण सर्वव्यापित्वांत आपली ज्ञानशक्तीही आली; आणि संशय आणि निश्चय हे दोन्ही आपल्या ज्ञानशक्तीचे घटक आहेत. त्यांत कोणत्या घटकावर तुम्ही आहांत?

* येथें कदाचित् असें म्हणाल कीं आम्ही संशयवादी नाहीं. तर हें सम्यक् नाही. कारण तुम्ही जें केवलाचें अस्तित्व मानतां तें अज्ञेय आहे असें म्हणतां तर मग आपली जी ही ज्ञानशक्ती ती नाहीं कीं आहे?

* नाहीं म्हणाल तर तुम्हीच तुम्हाला अज्ञेय झाले. मग व्यवहार कसा चालणार? आणि केवलाच्या अस्तित्वाचे ज्ञान तरी कसें होणार? कारण जे अस्तित्व मानावें लागतें ते कोण्यातरी पदार्थाचे आश्रित असले पाहिजे. कारण जगात कोठेंही अशी उपपत्ति आढळत नाहीं की वस्तूचा आहेपणा निराळा काढून वस्तु वेगळी करावी.वस्तूचा आहेपणा निराळा करणे म्हणजे त्या वस्तूला नाहींपणाच देणे होय.

तात्पर्य, * जी वस्तु आहे ती मुळींच नाहीं असें म्हटले म्हणजे झालें. मग असाच तुम्ही व्यवहार चालविणार की काय? * नाहीं म्हणाल तर हे कबूल करावे लागेल की अस्तित्व ज्या वस्तूचें मानावयाचें त्या वस्तूचा आभास आपल्या ज्ञानशक्तीस झाला पाहिजे. त्यावांचून अस्तित्वच ठरवितां येणार नाहीं; आणि आभास मानला तर ज्ञानशक्ति मानलीच पाहिजे. कारण अज्ञेयाचा अज्ञानांत आभास संभवत नाहीं. म्हणून ज्ञानशक्ति मानल्यावांचून गत्यंतर नाहीं.

* मग ज्ञानशक्ति जी मानली ती क्षणिक आहे की स्वयंभू आहे? * क्षणिक आहे म्हणाल तर ती कोण्या कारणापासून उत्पन्न झाली? * अज्ञेयापासून म्हणाल तर ज्ञेयानुसार ज्ञान असते हा नियम आहे. मग तें ज्ञेय प्रत्यक्ष असो वा अनुमेय असो, यथारूप असो किंवा आभासरूप असो, पण ''ज्ञान म्हटले की तेथें ज्ञेयाचें अस्तित्व पाहिजेच.'' अस्तित्व तर आभासावांचून होतच नाहीं.

* आतां एवढें मात्र खरें की, तुमची भावना अज्ञानविषयिणी असल्यामुळें त्याचें गुणधर्म तुम्हांस कळत नाहींत. म्हणून इतक्यानेच ज्ञानशक्तीचे क्षणिकत्व ठरत नाहीं. आणखी अज्ञेयापासून ज्ञान होणे म्हणजे आंधारापासून प्रकाश उत्पन्न

होण्यासारखें विरुद्ध म्हणणे होय.

* ही सर्व भ्रांति आहे असें म्हणाल तर अज्ञेयास भ्रांति व्हावयाचीच नाहीं. भ्रांति जी व्हावयाची ती ज्ञेयानुसार ज्ञानशक्तीसच झाली पाहिजे. आणि असाच सर्वत्र नियम आहे.

* कदाचित् म्हणाल की ज्याप्रमाणे आंधारांत घुबडास प्रकाश दिसतो त्याप्रमाणे ज्ञानशक्ति भ्रांतीने आपणास भासते. हे म्हणणे असिद्ध आहे कारण घुबडास आंधारात जो प्रकाश भासतो तो(प्रकाश) अंशतः त्याच्या डोळ्यांत असतो आणि बाह्य आंधार अत्यंत प्रकाशाभावरूप नसल्यामुळें त्या आंधारांतील भावरूप जो प्रकाश, त्याचा घुबडाच्या डोळ्यांशी संबंध झाल्यामुळे त्याला आंधारांत प्रकाश भासतो. या दृष्टांताचा वरील गोष्टीशी मेळ घालूं. -

* आपणास ज्ञान जें होतें तें दृश्यरूप विश्वाचें असो, किंवा केवलाच्या आभास-आस्तिक्याचें असो, पण ते ज्ञेयानुसार असलेंच पाहिजे; आणि तसें म्हटले की जें कांही भावरूप सत्य आभासरूपाने ज्ञेय होत असेल तें ज्ञानमय असलें पाहिजे.

* अज्ञानमय मानलें तर ज्याप्रमाणे आंधाराचें प्रतिबिंब पडत नाहीं त्याप्रमाणे त्याचाही आभास न झाला पाहिजे. पण येथें तर आभासावांचून भागत नाहीं. म्हणून प्रकाशाप्रमाणे हें सत्यही ज्ञानमय असले पाहिजे.

* आतां एवढें मात्र खरे की घुबडाचे डोळे आकुंचित असल्यामुळें हा प्रकाश सूर्याचाच आहे असे त्यास ज्ञान होत नाहीं. परंतु त्याचा व्यवहार मात्र प्रकाशांतच चालतो. इतक्यानेच सूर्य प्रकाशमय नाही असें होईल काय?

* त्याप्रमाणे ही आभास घेणारी ज्ञानशक्ति व्यष्टिरूप असल्यामुळें समष्टिरूप ज्ञानाचें तिजकडून आकलन होत नाहीं. इतक्यानेच तें अज्ञेय ठरतें काय? असो.

* ही आभास होणारी ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे. ही वीर्यात कोठें होती म्हणाल तर ज्याप्रमाणे घुबडाचे डोळे सूक्ष्मरूपाने अंड्यामध्यें होते त्याचप्रमाणे विषय आकुंचित असल्यामुळें ही ज्ञानशक्तिही सूक्ष्मरूपाने वीर्यांतच होती.

* त्याचा आपणास अनुभव कां येत नाही? असें म्हणाल तर तुम्हांस निद्रेंतील ज्ञानाचा तरी अनुभव कोठें येतो? निद्रेत लीनरूपाने ज्ञान आहे.

* त्याचप्रमाणे जाग्रदादि अवस्थांत असणारी आपली ज्ञानशक्ति वीर्यांत लीनरूपाने होती. असें कार्यपद्धतिद्वारा अनुमान निघतें. म्हणून ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे.

* मग ती स्वयंभू ज्ञानशक्ति व अज्ञेय महाशक्ति या दोहोंचे बनलेले ते महा-सत्य आहे काय?

* तसें मानाल तर आपली ज्ञानशक्ति अज्ञेयापेक्षा बलवत्तर होईल. कारण प्रकाशामध्ये जसा घुबडाचा व्यवहार चालतो त्याप्रमाणे आपलाही व्यवहार आभासरूप ज्ञानामध्यें चालतो. क्रिया जी करावयाची ती ज्ञानावाचून घडत नाही. अज्ञानाला क्रिया करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. यावरून जगद्रूप क्रिया ज्या शक्तीने होते ती शक्ति ज्ञानमय असली पाहिजे.

* इतकेंही करून अज्ञेयच म्हणाल तर हा पोरखेळ हट्ट आहे. त्यास कांहीं प्रमाण नाही.

* सर्व वस्तूंचे मनाने आकलन होत नाही, हेच आमचें प्रमाण, असें म्हणाल तर सर्व वस्तू अनाकलनीय आहेत आणि केवलही भावरूप आहे, अशा आपल्या अनपेक्ष ज्ञानरूप भावनेचे अस्तित्व कोठे जाईल?

* जेथे अस्तित्व आहे तेथें आभास असलाच पाहिजे. आभास आहे तर ज्ञान असलेंच पाहिजे आणि ज्ञान आहे तर तें ज्ञेयानुसार असले पाहिजे.

* ज्ञेय असून आभास कसा अंगिकारिला? असें म्हणाल तर ज्याप्रमाणे सूर्याचे अवघड प्रकाशाचा डोळ्याच्या सूक्ष्म प्रकाशामध्यें प्रतिबिंबरूप आभास घडतो. त्याचप्रमाणे समष्टिरूप ज्ञेयाचा व्यष्टिरूप ज्ञानशक्तिमध्ये आभास घडतो.

अर्थात् हें सिद्ध झाले की जगत्क्रिया करणारी महाशक्ति कोणत्या तरी एका सर्वव्यापी सदधिष्ठानावर आश्रित आहे हें निर्विवाद आहे.

पुरें. आतां पुष्कळ प्रमाणे देत बसत नाहीं. विचारवंताने विचार करून आणखी उपपत्ति जुळवून घ्याव्या. मग अधिष्ठानाचा पक्का बोध झाला म्हणजे तें अधिष्ठान द्रव्याचे अंतःस्वरूप व भावनेचें अंतःस्वरूप आहे हें तुम्हांसच कळेल.

* मग ह्या अंतःस्वरूपासच अज्ञेय म्हणावयाचें काय? * होय, म्हणाल तर मग ही ज्ञानशक्ति कशी झाली?

* ही भ्रांति आहे, म्हणाल तर अज्ञात अधिष्ठानावर भ्रांति होण्याचा संभव नाहीं असें पूर्वीच सांगितलें.

* ते कांही असो. त्या सर्वांचे मनाने आकलनच होत नाहीं म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण की ज्याचें मनाने आकलनच होत नाही त्याच्या अस्तित्वाचे ज्ञान तरी कसे होईल?

* अस्तित्वाचें ज्ञान होण्याचें प्रयोजन काय? असें म्हणाल तर तुमच्या

मताने सर्वच अज्ञेय झालें. मग अर्थात ''तुम्हीही तुम्हाला अज्ञेयच झाले.'' असे असता 'देहापुरत्या ज्ञानाने आपले कार्य भागत नाहीं, आणखी कांही ज्ञान पाहिजे' हें दुसऱ्या भागांत कशाला म्हटलें?

* तें कांही असो, शब्दाने सांगता मात्र येत नाही असें म्हणाल, तर मी विचारितों की मनाने जें तुम्हाला अज्ञेय वाटतें तें शब्दांनी सांगतांच जर येत नाही तर ग्रंथांमध्यें तुम्ही काय लिहून ठेविले? भलतेंच कांहीं प्रतिपादन केलें असेल की नाहीं?

* सारांश, तुम्हाला जें अज्ञेय वाटतें तें तुमच्या अज्ञानामुळें. एऱ्हवी जें कांही आहे तें अज्ञेय मुळींच नाहीं. तर - ''ज्ञेयाज्ञेयातीत स्वयमानंदरूप तटस्थ आहे आणि त्याचाच आभास हें जगत् आहे.'' हा सिद्धांत सोडून अज्ञेय म्हणत होत्साते घोटाळ्याचे ग्रंथ लिहिणे हेंच का तुमचें मतभेदसहिष्णुत्व?

* वाहवा, काय सुबक उपदेश हा ! अहो मलाही कळालें नाही व दुसऱ्यालाही कळत नाही असे म्हणून आपलें ठाम मत कशावरही न देतां निसटून जाणे हें गुरुत्वाचें लक्षण नव्हे; तर गुरु तोच म्हणावा की शिष्याच्या सर्व शंका जो हरण करितो.

इत्यादि प्रश्न मी स्पेन्सर मतानुयांयियांपुढे मांडले. परंतु एकाही शंकेचें उत्तर त्यांनी दिलें नाहीं. त्यावरून मला असें वाटलें की कोणत्याही बाजूंनी पाहिलें असता हें स्पेन्सरचें मत अगदीं असिद्ध आहे.

- इति स्पेन्सरमत त्याजनम् ॥

जठाराचें उत्तर

वरील पत्राचें उत्तर श्रीमंत जठार साहेबांनी ता. १९ जून १९०२ ला लिहून पाठविलें तें येणेप्रमाणे :-

''तुमचा लेख एकंदर वाचल्यानंतर फार मौज वाटली. मयूरपक्षाच्या डोळ्यांप्रमाणे डोळें बाळगण्यापेक्षां तुमच्यासारखें प्रज्ञाचक्षूच होणें फार उत्तम आहे. डार्विन्, स्पेन्सर वगैरची मतें जितकी धुंडाळून चिकित्सा केली तितकी दुसऱ्याने केलेली आढळली नाहीं. हे तुमचें लेख कोणत्या तरी मासिक पत्राकडे अथवा केसरीसारख्या वर्तमानपत्राकडे जरूर पाठवून प्रसिद्ध करावे, अशी आमची आग्रहाने शिफारस आहे.''

या शिफारसीप्रमाणे महाराजांचे वरील लेख आजपर्यंत कोणत्याही वर्तमानपत्रांत किंवा मासिकांत छापून प्रसिद्ध झालेले दिसत नाहीं. असो.

ताईंना अनुग्रह

गणपत आन्याजी धोटे यांचा विद्याभ्यास सिरसगांवी रा. रा. माधवराव खोलकुटे यांचे घरीं झाल्याविषयींचा उल्लेख मागे आला आहे. माधवरावांच्या घरी महाराजांचेंही जाणे येणे पुढे होऊं लागलें.

माधवरावाची ताई म्हणून एक बालविधवा मुलगी आहे. ती तेवेळी आपल्या सासरीं मोरशीस होती. ही गणपतराव जवळून लिहिणे वाचणे शिकली होती. ह्या मुलीची प्रवृत्ति पहिलेपासून भक्तिमार्गाचें ग्रंथ वगैरे वाचण्याकडे फार असे व प्रज्ञा चांगली असल्यामुळें वाचलेल्या गोष्टींचे तिला लवकर ग्रहण होत असे.

ह्यावर्षी उन्हाळ्यांत ती सिरसगांवीं आपल्या माहेरीं आली होती. यावेळेस महाराजही सौ. मनकरणिका आईसह तेथेंच गणपतरावचें घरी होते. एके दिवशी गणपतरावबरोबर महाराज माधवरावचे घरी आले व ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायांतील एका ओवीवर निरूपण सांगितलें. ते दिवशी ताईला सद्विद्यादान व सत्संग यांचा लाभ देऊन तिचें संगोपन करण्याविषयी माधवरावाने महाराजांस विनंती केली. ताईच्या स्थितीविषयी गणपतरावानेही यापूर्वी महाराजांस सांगितलें होते. ताईलाही अनायासें यावेळी येथें सुमारें दोन तीन महिने राहण्याचा योग आला होता. म्हणून महाराजांनी माधवरावांच्या विनंतीस मान देऊन या दोनतीन महिन्यांत तिला वेदान्त विषयाची थोडी माहिती करून दिली, परमामृत समजून दिला व अनुग्रहही दिला.

गणपतरावची पत्निही यावेळीं सिरसगांवी आली होती. महाराजांचे रहाणे तेथें होतेंच. त्यांच्या घरी बंगळीवर (झोंपाळ्यावर) बसून महाराजांनी सौ. मनकरणिका आईसह स्त्रीगीताचीं गाणीं वगैरे म्हणून सर्व स्त्रीपुरुषांस आनंदाची पर्वणी करून द्यावी. सूक्तिरत्नावलीच्या चतुर्थ यष्टींत छापलेली स्त्रीगीताची पहिलीं पांच प्रकरणे ह्याच वेळीं सिरसगांवांस झालेली आहेत.

'रामचंद्रबापू , इतक्यांत तूं मरूं नकोस.'

रामचंद्रबापूने दिवसां खेतीवाडीचे काम करून रात्रौ सिरसगांवास येऊन महाराजांची सेवाचाकरी करावी व सकाळी पुन्हां माधानास परत जावें. या सुमारास रामचंद्र बापूस एक मोठी मांदगी झाली होती. व तीत ते आसन्नमरण होऊन वांचण्याची आशा राहिली नव्हती. ते वेळी महाराज त्यांस म्हणाले कीं,

'तुझा योगाभ्यास पूर्ण झाला नाही. इतक्यांत तूं मरूं नको. आणखी कांही वर्षे वांचण्याची तुला सवड देतो.' - असे म्हणून शिवलीलामृताचें पठण करून महाराजांनी त्यास तीर्थ दिलें. पुढे रामचंद्र बापू हळुहळू दुरुस्त झालें.

काळ मृत्यु भय शोक । गुरु रक्षी त्यापासुनी ॥

काही महिने सिरसगांवास राहून श्रावणमासाच्या आरंभी महाराज सौ. मनकरणिका आईसह माधानास परत गेले. इकडे ताईलाही सासरची गाडी आल्यामुळे महाराजांच्या दर्शनास प्रथम माधानास जाऊन तेथूनच ती सासरीं गेली. जातेवेळी महाराजांनी तिला ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद व आशीर्वचन देऊन 'ज्ञानेश्वरींचें नित्य पठण करीत जा' म्हणून सांगितले.

सिरसगांवी असतांना ताईचा व सौ. मनकरणिका आईचा उत्तम परिचय जुळून तिच्या सहवासांत ताईचा काल मोठ्या आनंदांत जात असे. मनकरणिका आईला वारंवार ती आपल्या इकडेच जेवण्या-बसण्याकरितां बोलावून नेत असे. ताई सासरी गेल्यानंतर लवकरच महाराज उमरावतीस गेले.

आकाजीबापू देखमुख

मागल्या चैत्रांत महाराज यावलीस गणपतरावचे घरीं गेल्यापासून यांना आपणही आपल्या येथें आणावें, असें आकाजीबापू देखमुखांस वाटूं लागलें होतें. महाराज उमरावतीस आले म्हणजे ते त्यांच्या दर्शनास जात. परंतु गोष्ट काढण्याचें धैर्य होत नसे. आतां पुन्हां महाराजांचें उमरावतीस आगमन होतांच आकाजीबापू त्यांच्या दर्शनास गेले. महाराज समोरच आले होते. यावलीस चलण्याविषयीं आज गोष्ट काढावीच मग कांहीं होवो, असा बापूंनी निश्चय करून एकदम जाऊन महाराजांचे पाय धरले.

महाराज म्हणाले - 'कोण आहे?'

बापू - 'मी आकाजी.'

महाराज - 'कशाला आला?'

नंतर बापूंनी यावलीस चलण्याविषयीं महाराजांस विनंती केली. महाराज म्हणाले 'मी येतो. परंतु एकच दिवस राहीन.' बापूंनी तें कबूल केल्यावर महाराज यावलीस गेले व एक दिवस तेथें राहून दुसरे दिवशी माधानास परत गेले.

शिष्यप्रेम

पुन्हां आश्विनांत महाराज उमरावतीस गेले असतांना इकडे सिरसगांवीं राजाराम देशमुख तापाने बिमार पडले व ज्वर एकाएकी फार वाढला. महाराजांस कोणी पत्र वगैरे न पाठवितांच ते एकदम उमरावतीहून निघाले व वलगांवाहून

सिरसगांवास आले. तेवेळीं रात्र दोन प्रहर झाली होती. महाराजांनी प्रकृति पाहिली. तेवढ्या रात्रीं एकटेच चांदूरबाजारास जाऊन कुर्याभाईस घेऊन आले व त्यांना जपाची वरणी दिली; स्वतः आपण सात दिवस उपोषित राहून जप करून तीर्थ दिलें व राजाराम बापूस आराम झाल्यावर माधानास गेले.

पंढरपुरास

माधानास पांच सात मंडळीचा दिवाळींस पंढरपुरास जाण्याचा विचार ठरला. त्यांबरोबर महाराजहीं जावयास निघाले. सौ. मनकरणिका आईचा बरोबर चलण्याचा विचार होता. पण महाराज म्हणाले, ''तूं येऊं नको. तुझें आयुष्य कमी होईल.'' कांही बायामंडळींनी मनकरणिका आईला पुन्हा बरोबर जाण्यास प्रवृत्त केलें व मारुतीजवळ महाराजांची गाडी गेली होती तेथें पाठविलें. महाराज संतापले पण कांही बोलले नाहींत. आई गाडींत बसतांच तिला खूप थंडी भरली व ताप चढला. खराळ्याला जात पावेतो ताप फार वाढला. महाराजांनी तिला पाठीवर घेऊन गाडीतून उतरविलें व ताप अंमळ कमी होतांच रामचंद्रभाऊ बरोबर सिरसगांवास पाठविलें.

नंतर रामचंद्रास व इतर मंडळीस घेऊन पंढरपुरास गेले. तेथें एक भांडीं विकणारा महाराजांस पांडुरंगाची शपथ घालून म्हणाला कीं माझ्या दुकानांतून कांहींतरी विकत घेतल्याशिवाय पुढें जाऊं नका. तेव्हां महाराजांस जवळची वस्तु गहाण ठेवून त्याचें म्हणणे ऐकावें लागलें.

पंधरा दिवसांनी महाराज सर्व मंडळीसोबत परत आले व सिरसगांवाहून मनकरणिका आईस बरोबर घेऊन माधानास गेले.

जमनाबाईस स्वप्न

पंढरपुरास जातेवेळीं महाराजांनी जमनाबाईस खराळ्यास ठेविलें होतें. महाराज परत आले त्या रात्रीं जमनाबाईस असा भास झाला की महाराजांनी दारावर थाप मारून जमना म्हणून हाक मारली व म्हणाले ''तुझी आई वाट पहात आहे. उमरावतीस जा.''

जमनाबाई उठून पाहूं लागली तों कोणीच दिसलें नाहीं. दुसरे दिवशी सकाळीं सुमारें १०-११ वाजता माधानाहून काशीबाई खराळ्यास आली व ''तुझ्या आईने तुला उमरावतीस बोलावलें'' म्हणून जमनाबाईस निरोप सांगितला.

जमनाबाई - ''निरोप कोणी आणला?''

काशीबाई - ''महाराज आलेना!''

जमनाबाई - ''महाराज खराळ्यास उतरले होते काय?''

काशीबाई - ''नाहीं.''

यावरून स्वप्न-प्रमाणाने जमनाबाईस महाराजांचें आगमन कळले होतें हें स्पष्ट दिसतें. स्वप्न हें अलौकिक प्रमाणांपैकीं एक प्रमाण आहे. याविषयीं योगवासिष्ठांत पुढील श्लोक आहेः-

स्वप्न संभ्रम संकल्प स्वानुभूतिपरंपरा ।
प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संबोधाय प्रदीपवत् ॥

स्वप्नांत द्विज, देवता, गुरु, वगैरे जें सांगतात तें सत्य असतें याविषयी हारितसंहितेंत असें म्हटलें आहेः–

देवो द्विजो वा पितरो नृपो वा । स्वप्नेषु वाक्यं वदते यथैव ॥
तथैव नान्य□ा भवेन्मनुष्ये । यद्यस्य सौख्यं विपदो रुजो वा ॥

(हारितसंहिता. द्वितीय स्थान. अध्याय २ श्लोक ९)

योगविषयक ११ पत्रे

मावंदें करून पांचसहा महिने महाराज माधानासच राहिले. पत्रद्वारे ताईला सद्बोधामृत पाजण्याचा आरंभ महाराजांनी सिरगांवासच केला होता. तोच क्रम पुढें ती सासरी गेल्यावरही चालू ठेविला. ताईकडूनही तीन पत्रें आली होतीं. त्यांचे उत्तर महाराजांनी पाठवून सद्गुरु प्रेमाने शोकग्रस्त न होतां आत्मसुख दृढ करण्याविषयी बोध केला आहे. व या पंढरीयात्रेचें समस्त सुकृत् तिला अर्पण केले आहे.

गायत्रीचा अन्वयार्थ

यानंतर लवकरच कार्तिकमहिन्यांत एक वेळ ताई मोरशीहून कांही कामानिमित्त आली होती; तेव्हां परत जाते वेळीं ती माधानास महाराजांच्या दर्शनास आली होती. तेव्हां महाराजांनी तिला भातकें म्हणून अमृतानुभव प्रसाद दिला.

पुढें फाल्गुन शुद्ध चतुर्थीस रामराव मास्तरची मुलगी सौ. द्वारकाबाई हिचें लग्न झालें. महाराज त्या प्रसंगाला तेथें होतेच. ते वेळीं महाराजांनी रामरावाला गायत्रीचा अन्वयार्थ लिहून दिला. *(प्रथम यष्टीत मुद्रित आहे)*

पत्रें पाठवून ताईला परमार्थतत्त्व निरूपण करण्याचा महाराजांचा क्रम चालूच होता. हीं पत्रें एकंदर ११ असून सूक्तिरत्नावलीच्या प्रथम यष्टींत छापली आहेत. त्यातल्या पहिल्या आठ पत्रांत पुढील विषयांचें सुंदर निरूपण केलें आहे-

संसारकृत्यांत राहूनही सद्गुरुविषयीं अनन्यगतिक चित्तवृत्ति ठेवण्याचें महत्व, सद्गुरूचें लक्षण, भक्तांच्या प्रेमदानार्थ किंवा जिज्ञांसूच्या ज्ञानदानार्थ रामकृष्णादि अवतारांचा व जगदुपदेशक सद्गुरूंचा आविर्भाव, त्यांची सर्वांवर समान कृपा व ज्ञानोपदेशप्रवृत्ति, व प्रेमळ भाविकांस विशेष कृपापूर्वक प्रेमदान,

कर्मप्रवाहांत फिरणाऱ्या रजस्तममिश्र जीवांच्या मनोवृत्तींचें वर्णन व आपल्या स्वभावांत चांगल्या गुणांची भर टकाण्याविषयीं त्यांस उपदेश, चित्तशुद्धीकरितां निष्काम कर्माचे आचरण व मनाचा चंचलपणा घालविण्याकरितां सगुण ईश्वरभक्तीचें किंवा श्रीगुरुभक्तीचे १४ प्रकार, उपासनेच्या परिपाक दशेंत ईश्वरानुग्रहाने मनुष्याला सद्गुरुप्राप्ति, सद्गुरूचें देवाहून श्रेष्ठत्व, देहभावना किंवा आवरणदोष निवृत्त होण्याकरितां सद्गुरुजवळून प्राप्त होणाऱ्या निर्गुण उपासनेचा प्रकार, सद्गुरूला आत्मनिवेदनपूर्वक ज्ञानाभ्यास, लोककीर्तिकरितां चमत्कार दाखविणाऱ्यांचा निषेध इत्यादि.

या नंतरच्या पत्रांत अभ्यासांत येत असलेल्या प्रतिबंधाला न जुमानता दृढनिश्चयाने अभ्यास चालू ठेवण्याविषयीं ताईस उपदेश आहे. महाराजांनी सांगितलेला अभ्यास करीत असतांना तिला तिच्या मनाविरुद्ध कांहीं शब्द ऐकूं येऊन विक्षेप करीत असत. ही गोष्ट तिने महाराजांस पत्रोत्तरी कळविली होती. व कर्म सुख भोगूं देत नाहीं वगैरे दुःख्ोार लिहिले होते.त्यांचें उत्तर महाराजांकडून गेलेल्या पत्रांत पुढील ओव्यांत आहेः-

''तूं बोललीस एक । कीं कर्म भोगूं नेदी सुख ।
हें वचन अरोचक मूर्खत्वसूचक असे की ॥
वस्तू चिद्घन अविकृत । कर्म अतिजड प्राकृत ।
अनुभवरोध करावया समर्थ । कर्म बापुढें नव्हे की ॥
म्हणूनि प्रारब्धवाद सांडावा । अंतरीं ब्रह्म प्रयत्न मांडावा ।
देहाहंकारभाव दंडावा । खंडावा क्रोधू ॥
मनाविरुद्ध जे उठती शब्द । ते लयविघ्न जाण प्रसिद्ध ।
तयाचा नाश करावया प्रबुद्ध । विवेकचि कीजे''

या विघ्नासंबंधाने **''अकस्मादेव पतति कर्णे शब्दः शुभाशुभः''** हे अमनस्क खंडांतील वचनही महाराजांनी एकदोन ठिकाणीं उदाहरणार्थ लिहून ठेविले आहे. तथापि दुर्दैवाची गोष्ट की विघ्नाला भिऊन ताईने पुढें तो अभ्यास सोडून दिला. त्याकरितां महाराजही पुढें तिच्यावर रागवत असत. अस्तु.

याशिवाय वरील पत्रांत व त्या पुढील एका सबंध पत्रांत (सूक्तिरत्नावलि पृ. ५४ व ५९) या प्रांतांतील योगानंद सरस्वतीचा व त्यांच्या खेचरीमुद्रेचा उल्लेख आलेला आहे. वरील पत्राच्या उत्तरार्धात एका आत्मज्ञानावांचून खेचरीसारख्या योगमुद्रेचा व इतर योगसिद्धींचा निषेध ''वो नर क□ा बे क□ा बे । नहीं गुरूका ब□ा'' या गोरक्षनाथांच्या पदाने करून अशा साधकांची परमार्थ मार्गातून च्युती सांगितली आहे. व त्यापुढील पत्रांत खेचरी मुद्रेने शरीर अमर करण्याच्या

कल्पनेचा उच्छेद केलेला आहे, त्या ओव्या अशाः-

''येथे योगानंद सरस्वती । खेचरी मुद्रा लोकां सांगती ।
शरीर अमर करावें म्हणती । भूलोकीं विचरावें ॥
त्यांनी तुज करविलें दर्शन । मजही तैसेंच दाविलें जाण ।
परी मी मंदमति अज्ञान । म्हणोनि तें ग्ह्य कळेना ॥
ब्रह्मा विष्णु परमेश्वर । जे संपूर्ण योग आचरणार ।
तयालागीही साचार । मरण असे प्रलयांतीं ॥
शरीर मलबद्ध अविद्यायुक्त । पंचभौतिक मिथ्याभूत ।
त्यातें रक्षूनि पुरुषार्थ । काय साधिला सांग पां ॥
आत्मा मुळींचाचि अमर । तो नव्हे मन ना शरीर ।
अखंड व्यापक निर्विकार । योगा थार नसे तेथें ॥
जे अखंड व्यापक सर्वांभूती । असा अनुभव आलिया चित्तीं ।
मग योग साधुनी तटस्थवृत्ती । वृक्षासारखी कासया?॥
महा प्रलयीं ब्रह्मांड बुडे । तेथें योगी ते काय बापुडे ।
एक ब्रह्म तेंचि सत्य फुडें । येर विश्व मिथ्या ॥ ''

शेवटल्या पत्रांत ११ अभंग आहेत व त्यांत विवेकविरागादि चार साधनांची लक्षणे व त्यांचा विनियोग सांगून पुढें महावाक्य विवेचन सांगितलें आहे या पत्राच्या शेवटला कांही मजकूर गद्यांत असून आपलें आधिकारिक प्रारब्ध त्यांत महाराजांनी कबूल केलें आहे व आधिकारिकांचा जन्म लीलामात्र असतो हें व्यासवचनावरून सिद्ध केलें आहे.

महाराजांनी ताईला पाठविलेल्या या एकंदर पत्रव्यवहाराचें अत्यंत सारभूत रहस्य म्हणजे वात्सल्यभक्तीचें बीजारोपण हें होय. ह्या तत्त्वाचें विशेष स्पष्टीकरण पुढील उमरावती प्रकरणांत रा. रा. विठ्ठलराव केकरे वकील मंडला, यांच्या पत्रव्यवहारांत महाराजांनी केलें आहे. त्यावरून अखिल स्त्रीवर्गाच्या उद्धारार्थ अधिकारानुसार श्रुतिसिद्ध शिक्षण देण्यांत महाराजांचें अप्रतीम प्राविण्य दिसून येतें.

शके १८२५ : इ. स. १९०३.

नवीन ग्रंथ बोलावण्याचा महाराजांचा क्रम सुरूच होता. तारीख १७ एप्रिल १९०३ ला थिऑसफीचीं ''री इनकारनेशन'' वगैरे पांचसहा पुस्तकें अडयार येथून बोलावून त्यांचें परिशीलन चाललें होते. नित्य भजन, काला,

बाळलीला, खेळ वगैरे गोष्टीही पूर्वक्रमाप्रमाणे चालू होत्याच. भागवत व ज्ञानेश्वरी हे ग्रंथ तर महाराज गळ्यांत मंगळसूत्राप्रमाणे बाळगूं लागलें. याविषयी त्यांचा पुढील अभंगही प्रसिद्ध आहेः–

मंगळसूत्र : भागवत

माझें हें मंगळसूत्र । श्रीमद्भागवतशास्त्र ॥१॥
तेचि आर्यपुत्र मूर्ति । ऐसी पुराणांत कीर्ति ॥२॥
कंठीं धरीन आवडी। शोभा हृदयाची फुडी ॥३॥
स्वामी आळंदी जीवन । आदिमध्यान्तीं प्रमाण ॥४॥

दळणावरची गाणी - स्त्रीगीते

उमरावतीस जमनाबाईच्या मुलाची मुंज होती. मुहूर्त वैशाख शुद्ध दशमीचा ठरला होता. म्हणून महाराजांस अक्षत देण्याकरितां माधानास येऊन जमनाबाई महाराजांकडेसच उतरली होती. तिला सौ. मनकरणिका आईने स्वयंपाक करण्याकरितां दाळ, तांदूळ, कणीक वगैरे सामान दिले. महाराज म्हणाले ''तिला भजी करण्याकरिता बेसन दे.''

बेसन घरांत नव्हते म्हणून मायबाई (मनकरणिका आई) व जमनाबाई दळावयास बसल्या इतक्यांत महाराज शौचाहून आले व ''कोण दळते? काय दळते?'' म्हणून विचारपूस करूं लागले.

मायबाईने सांगितल्यांनतर महाराज म्हणाले ''जमनाबाई आपल्या येथें पाहुणी आली आहे. तिला असें काम सांगावें काय?''

नंतर जमनाबाईला जात्यावरून उठवून स्वतः महराजांनी व आईने मिळून चून दळलें. दळतांना दोघांनी मिळून सुंदर गाणी म्हटली ती अर्थातच महाराजांचीं तात्कालिक स्फूर्तिजन्य होती. त्यांत 'घरीं पाहुणी आली. तिच्या करितां चून नव्हतें म्हणून दळावें लागलें' अशा अर्थाचें एक गाणे होतें. स्वयंपाक झाल्यावर सगळ्यांची जेवणे झालीं. काशीबाई जमनाबईस आपल्या घरीं जेवण्याकरितां बोलाऊं आली होती तिलाही महाराजांनी आपल्या इकडेच जेवण्याकरितां राहवून घेतले. महाराज, आई, काशीबाई व रामचंद्रभाऊ हे एकाच ताटांत जेवले.

पुढें लवकरच महाराज रामचंद्रभाऊंबरोबर सोपीनाथ महाराजांच्या कवठ्यास[१] गेले. बरोबर आणखी कांही मंडळी होती. रामचंद्रबापू यांनी महाराजांकरिता कांही नवस केला होता तो फेडण्याकरितां या वेळी महाराज त्यांच्या बरोबर गेले

होते. ([1]भगवान् सोपीनाथ महाराज हे वऱ्हाडप्रांतात सर्पविषनाशाविषयी प्रसिद्ध आहेत. यांचें देवस्थान मौजा कवठे तालुका उमरावती, येथे आहे)

लोणी गावास

तेथून परत येतांना महाराज लोणीस थांबले. महाराजांची बाई (मातामही) तेथें होतीच. तिचा मुलगा म्हणजे महाराजांचे बाजीराव मामा नुकतेच एक महिन्यापूर्वी संपले होते. त्यांचा एक लहान मुलगा ४ महिन्याचा होता. तो बाईने महाराजांजवळ दिला.

महाराज म्हणाले - ''याला पांचवें वर्षी गंडांतर आहे.''

बाई म्हणाली - ''कसा वांचेल?''

महाराज म्हणाले - ''मुलाच्या आईने तुळशीच्या माळेने मंत्र जपून तीर्थ दिलें असतां वाचेल.''

मुलाची आई मानभावांची शिष्यीण होती. तिला महाराज म्हणाले- ''तूं तुळशीची माळ जपून मुलाला तीर्थ दे, म्हणजे गंडांतर टळेल. मानभावाचा मंत्र सोडून दे व आपल्या सनातन धर्माचेच अवलंबन कर.'' मामाची ३,३॥ वर्षाची लहान मुलगीही होती. महाराज म्हणाले- ''हिचें लग्न सातव्या वर्षी करा व सातव्या वर्षी झालें नाही तर मग मात्र मला विचारून करा.''

महाराजांनी सांगितल्याप्रमाणे मामीने मुलास तीर्थ दिलें नाहीं; तो पांचवें वर्ष लागतांच मेला. मुलीचें लग्न सातव्या वर्षी जुळून आलें नाहीं. म्हणून तेंही लांबलें. पुढें दोन वर्षांनी मामीने मानभावांचा मंत्र सोडला व महाराजांचा मंत्र घेतला. मुलीचें लग्नही तिने पुढें महाराजांस विचारूनच केलें व त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे सौ. मनकरणिका आईचा बंधू दत्तात्रय गणाजी भुयार याला ती मुलगी दिली.

असो, ते दिवशीं महाराज लोणी येथेंच राहिले. दुसरे दिवशी उमरावतीस जमनाबाईचे मुलाची मौंज होती व महाराजांस पूर्वीच आमंत्रण दिलें असल्यामुळें ती अत्यंत उत्कंठेने त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. बरीच रात्र झाली तरी महाराज आले नाहींत असें पाहून निराश होऊन ती रात्रभर रडली. इकडे महाराजही लोणी येथें रात्रभर रडत होते व त्यांच्याबरोबर बाईही रडत होती. ती मुलाचें दुःखामुळें रडत होती. दुसरे दिवशी म्हणजे वैशाख शु. दशमी सकाळीं ऐन मौंजेच्या वेळीं महाराज उमरावतीस जाऊन पोहचले. रामचंद्रभाऊ समागमेच होते. जमनाबाईला फार आनंद वाटला हें सांगावयाला नकोच. तेथून तीन चार दिवसांनी महाराज रामचंद्रभाऊसह माधानास परत गेले.

इकडे माधानची शाळा बंद झाल्यामुळें रामरावांची बदली दुसऱ्या शाळेवर झाली होती, पण त्यांनी तीन वर्षाची रजा घेऊन कुटुंबासहित आष्टीस

जाण्याची तयारी केली होती. त्यांना महाराजांनी बिदा केलें व पुन्हां एकटेच उमरावतीस निघून गेले.

गंडमाळा

जमनाबाईची मावशी बुलाकाबाई ही गंडमाळेच्या आजाराने फार दिवसांपासून बिमार होती, औषधे वगैरे पुष्कळ घेतली परंतु गुण आला नाही; फार क्षीण होऊन हात पाय बारीक झाले होते. तिला महाराज नित्य तीर्थ मंत्रून देऊं लागले. सुमारे एक महिन्यानंतर ती दुरुस्त झाली. ते वेळीं महाराज बोलले होते कीं ''ह्या गंडमाळा तुला पुढें होतील.''

ती तेथून पुढें दहा वर्षाने शके १८३५ च्या वर्षप्रतिपदेचे दिवशी मरण पावली. तेवेळीं तिला गंडमाळा झाल्या होत्या. असो. या वेळीं सुमारें सव्वा महिना महाराज उमरावतीस राहिले. त्यांचा ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, यांचे निरूपणाचा व भजनादि नित्य क्रम चालू होताच.

हरिभाऊ केवले

उमरावती येथें दसनामी आखाड्यांत योगानंदस्वामी कधी कधीं येत असत. खेचरी मुद्रेविषयी या स्वामींची फार प्रसिद्धि होती. त्यांच्याकडे महाराजही मधून मधून जात असत. एके दिवशी महाराज तेथें असतांना उमरावतीचे रा. रा. हरि गणपत केवले हे योगानंदांच्या दर्शनास आले होते. त्यांस यापूर्वी महाराजांची कीर्ति कळली होती परंतु प्रत्यक्ष दर्शन नव्हतें. महाराज कांही वेळाने तेथून उठून गेल्यानंतर हे कोठील कोण वगैरे माहिती त्यांनी योगानंदांकडून विचारून घेतली व दुसरे दिवशी जमनाबाईचे घरीं महाराजांचे दर्शनास आले. त्यांच्या बरोबर रामराव मनोहर मुनशी वाशिमकर व जगजीवनराव शिरपूरकर हेही होते. ते वेळीं महाराज माडीवर बसले होते. ही मंडळी येऊन बसल्यानंतर महाराजांचें एक ओवीबद्ध निरूपण झालें. त्यांत * खेचरी मुद्रेचें फल, * त्याचा भक्तिमार्गात प्रतिबंध, * असा मार्ग सांगणाऱ्या साधूंच्या नादी लागण्याचा निषेध इ. गोष्टींचें सयुक्तिक व समर्पक प्रतिपादन होतें. या प्रसंगाची हकीकत व वरील खेचरी मुद्रेच्या संबंधाने निरूपण महाराजांनी यावेळीं उमरवतीहून ताईस पाठविलेल्या पत्रोत्तरांत आले असून या पत्रांचा उल्लेख मागे येऊन गेला आहे.

महाराजांचे वरील चटकदार व अश्रुतपूर्व निरूपण ऐकून त्रिवर्गास व विशेषतः हरिभाऊस मोठी अभिरुची उत्पन्न झाली. दुसरे दिवसापासून तर ते रात्रंदिवस महाराजांजवळच राहूं लागलें. जेवणापुरतें मात्र घरी जात. महाराजांनी या वेळी हरिभाऊस अमृतानुभवाचे पांच अध्याय समजावून दिले. शिवाय रात्रौ

ओवीबद्ध अध्याय, वेदान्तचर्चा, भजन वगैरे होतच असे. भजनांत महाराज देवनाथांची पदें व स्वकृत अभंगपदें वगैरे म्हणत असत. हा क्रम चालू असताना एके दिवशी कांही कारणामुळें हरिभाऊचें महाराजांकडे येणे झालें नाही. ते दिवशी ज्येष्ठ वद्य ११ एकादशी होती. तेव्हां महाराजांनी हरिभाऊस पुढीलप्रमाणे पत्र पाठविलें. ह्यांत माधुर्यतत्त्व थोडक्यात गोड शब्दांनी सांगितलें आहें.

माधुर्य भक्तीचे तत्त्व

।।ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ।।

ॐनमो श्री गोपीरमणा । गोकुळवासी करुणाघना ।
कालियांतका दानवभंजना । विश्वव्यापका विश्वपते ।।१।।
अहो श्रीहरी रूपें भगिनी । तुम्हां माथा ओळगों चरणी ।
आणि सलगीये विनवणी । करित असो ।।२।।
तरी अंतका न भीतां । दोघी आळवूं नंदसुता ।
सेवेमाजी जन्मानंता । आक्रमूं सुखें ।।३।।
आणिकही साह्यकारिणी । कृष्णललना चातुर्यखाणी ।
बैसल्या पाहुनी हरिदिनी । प्रतिक्षे तुझ्या ।।४।।
स्त्रीपुरुष नव्हे आत्मा । ऐसी न धरावी प्रमा ।
सेवक प्रीतिमुळें स्त्री जीवात्मा । सेव्यत्वें परमात्मा पुरुष ।।५।।
दोही दिठी एक कांत । येणे सुखें जन्मानंत ।
क्षणैक क्षमभांत । आपजेल ।।६।।
यालागी ऐसें कीजे । आपजे तरी हा ठावो पविजे ।
हरिगायने उवाइजे । अंतःप्रेमा ।।७।।
अथवा शारीरत्रासे । आजिचिया दिना नुमसे ।
येथून पुढें कुवासे । नियमबद्धे ।।८।।
आणि निद्रेचा उल्हासू । चाखिजे वृंदावन सौरसू ।
दोन्ही सांडूनि पौरुषू । कामिन्या यावे ।।९।।
नाना पुरुषांचे संवर्धन । तो पातिव्रत्यांशधर्म ।
म्हणोनी दोघीं पुरुशोत्तम । वशत्वा आणू ।।१०।।
अहो अरुषवाणी इया । ठावो न द्यावा कोपचया ।
आपजे तरी या । ना हरी म्हणावा ।।११।।
श्रीज्ञानेश्वर माउली । वंदूनि तत्पाउली ।
विनती या संपविली । पत्रिका ही ।।१२।।

- ॐ तत्सदिति श्री ज्ञानेश्वर माउलीसमर्थ.॥

याच दिवशी (जेष्ठ वद्य ११) महाराजांनी सौ. मनकरणिका आईला माधानास एक ओवीबद्ध पत्र पाठविले. ते सूक्तिरत्नावलीच्या द्वि. यष्टीच्या उत्तरार्धात प्रथमच छापले आहे. यात परमार्थरहस्य उत्तम सांगून शेवटी ''तू आपल्या ज्ञानेश्वरीचा व व्याकरणाचा अभ्यास कडकडीत ठेवीत जा.'' असे एक वाक्य लिहिले आहे. (हे वाक्य छापील पत्रात नाही) यावरून पत्नीच्या शिक्षणाविषयी महाराज किती कळकळ बाळगीत होते हे दिसून येते.

या सुमारास उमरावतीस एक हिंदुस्थानी (हिंदीप्रांतातला) मनुष्य आला होता. तो काही सामुद्रिक जाणत होता. त्याने महाराजांचा हात पाहून त्यांचा मृत्यू जवळच सांगितला. महाराजांनी त्यासंबंधाने बरीच चर्चा करून शेवटी हरिभाऊला मृत्युंजयाचा व आबाजीला शनैश्वराचा जप दिला. याप्रमाणे सुमारे तीन आठवडेपर्यंत महाराजांच्या प्रासादिक, प्रेममय व अधिकारयुक्त वाणींतून निघालेलें बोधामृत पिऊन हरिभाऊ प्रभृति मंडळीनी त्यांच्या सहवाससुखाचा नित्यनूतन आनंद घेतला.

यावलीस

पुढें महाराज माधानास जाणार इतक्यांत यावलीहून आकाजीबापू देशमुख उमरावतीस आले व महाराजांचे दर्शन घेऊन त्यांना यावलीस चलण्याविषयी त्यांनी विनंती केली.

महाराज म्हणाले - ''मला पुस्तकाला पैसे देशील काय?''

बापू – ''किती पैसे पाहिजे?''

महाराज – ''तेरा रुपये.''

ते वेळीं बापूच्या कंबरेस बरोबरच तेराच रुपये होते. ते त्यांनी महाराजांस दिले.

नंतर त्यांच्याबरोबर महाराज यावलीस गेले. तेथें एके दिवशी बापूच्या घरी माडीवर बसले असतांना महाराज म्हणाले – ''गर्भात मुलगा आहे, पण याला गंडांतरें आहेत. ९ वर्षानंतर या मुलाला धोका नाही.''

यावलीस दोन चार दिवस राहून महाराज माधानास जाण्याच्या विचारांत होतेच. इतक्यांत सौ. आईकडून माधानाहून पत्रोत्तर आलें तें येणेप्रमाणे :–

सौ. मनकरणिका आईंचे पत्र

॥ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ॥

सकल गुणनिधि देवाधिदेवा कृपासागरा अखंड अविनाश स्वरूपदायका जगदुपदेशका श्रीसद्गुरुनाथ महाराज यांचे चरणकमलाचे ठायीं मनकर्णिका हिचे

त्रिकालाबाधित शिरसाष्टांग प्रणाम! विनंती विशेष!

आपले कृपापत्र भास्कर याचे हस्तें पावलें. मजकूर समजला. ज्ञानेश्वरीचें तिसरें पारायण सुरू आहे. व व्याकरणही सुरू आहे. आपण लिहिलें की,

तूं नव्हस स्त्री ना पुरुष । सच्चिदानंद स्वयंप्रकाश ।
अविद्येने भुलोनि तयास । स्त्रीपुरुषत्व तुज वाटे ॥

हें वेदगुह्य खरें, परंतु यावत्कालपर्यंत हा देह आहे, तावत्कालपर्यंत होईल तेणेकरून गुरुसेवा, पतिसेवा व संतसेवा करणे स्त्रीदेहास वा पुरुष देहास उचित आहे, असें अज्ञानमतें मज वाटते.

हे नाथराया, आपण धनुभाऊ ठाकरे याजबरोबर येणार होते पण आजपर्यंत न येऊनही ताईचे पत्राचे उत्तराचा मार्ग दाखवीत आहां. तेणेकरून मन उद्विग्न होत आहे. तर हे प्रभो, चित्ताला स्थिर करणार आपणावांचून कोण आहे? जसें वत्साला आई दूर जावीशी वाटत नसून सदोदित जवळच असावी असें वाटतें त्याप्रमाणे अज्ञानमतें लिहिलेले पत्र आपलें चरणी समर्पण केले आहे. कळावें लोभ असावा, ही विनंती!

ता. २३।६।१९०३ आपली मनकरणिका, माधान.

॥ ॐतत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

×××

हें पत्र आल्यावर लवकरच महाराज माधानास परत गेले. पुढच्याच महिन्यांत म्हणजे आषाढ शुद्ध १३/मंगळवारीं ता. ७जुलाई १९०३ ला आकाजी बापूस मुलगा झाला. त्याला पुढें दोन गंडांतरें आली होती. एक तर फारच कठीण होतें. तीन दिवसपर्यंत मुलाला शुद्धि नव्हती. तीं दोन्ही गंडांतरें महाराजांनी निवारण केली. मुलगा हल्लीं दहा वर्षाचा असून उमरावतीस शिकत आहे.

माधानास गेल्यानंतर पुन्हा कांही दिवस महाराज तेथें राहिले. इकडे उमरावतीस ह्या वेळीं भयंकर प्लेग सुरु झाला व पुढें तो अतिशय वाढला. आष्टीहून रामरावचीं पत्रें महाराजांस येत होतीं. त्यांत सौ. रंगुबाई महाराजांची आठवण काढून वारंवार शोकमग्न होत असते याविषयी विशेषतः उल्लेख असे. त्या शोकाचे परिमार्जनार्थ एक सुंदर बोधप्रद पत्रोत्तर महाराजांनी पाठविलें.

*दुसरें एक पत्र महाराजांनी वृंदावनास श्रीगोपालकृष्ण महाराजांस पाठविलें आहे. या पत्रांत उमरावतीच्या प्लेगाचा उल्लेख असून शिवाय विरहभक्तीचे किंवा संयोगीं वियोगोपलालन भक्तीचेंअंतरंग महाराजांनी त्यांत प्रगट केले आहे.

*तिसरें पत्रोत्तर उमरावतीचे हरिभाऊ केवले व त्यांचे मित्र आबाजी यांस आषाढ वद्य १४ गुरुवारीं ता. २३ जुलै १९०३ ला पाठविलें आहे. या पत्रांत

हरिभाऊस व आबाजीस ब्रह्मरूपाने वंदन करून भक्तीचें रहस्य वर्णन केलें आहे.

ही तिन्ही पत्रें द्वि.यष्टीच्या उत्तरार्धांत (१ली आवृत्ति पृ.२, ७ व १० वर) अनुक्रमें छापली आहे. शेवटल्या पत्राचें उत्तर हरिभाऊकडून आलें तेंही वेदान्तप्रचूर असून कृतज्ञतादर्शक असल्यामुळें येथेघेणे इष्ट वाटते तें असें-

हरिभाऊ केवलेंकडून पत्र

॥ ॐ तत्सत् श्रीगुरुदेवदत्त प्रसन्न ॥

(वृत्त - भुजंगप्रयात)

जयाची जगी एक सर्वत्र सत्ता । जयाची कृपा चेतवी स्फूर्ति चित्ता ।
असे जो सदा सच्चिदानंद ठायीं । नमस्कार माझा गुरु दत्त पायीं ॥१॥
जया सेवितां दैन्य कोठे दिसेना । जयाच्या कृपे नासती भाव नाना॥
जयाची कृपा मुक्तिकैवल्यदानी । नमस्कार माझा गुरुपादपद्मी ॥२॥
ओव्या - अहो जी गुरु गुलाबराया । डोई ठेवूनि उभय पायां ।
नमन करी हरि सखया । कृपामूर्ते ॥१॥
लक्षितां आपलें प्रसादपत्र । आनंदें रोमांचित सर्व गात्र ।
की तें उपदेश सुधापात्र । मज गमें ॥२॥
पत्रिका असे लहान । निर्देशी सच्चिदानंद पद गहन ।
दीपज्योती दिसे सान । परी प्रकाश थोर ॥३॥
चंद्रसूर्य आकृति सान । प्रकाशी कीर त्रिभुवन ।
कीं नेत्रबाहुली बिंदुप्रमाण । दीप्ति बहू ॥४॥
ऐसिया पत्रिके द्यावया उत्तर । सामर्थ्य नाहीं किंचिन्मात्र ।
विषयही गूढ फार । मी तों मतिहीन ॥५॥
न जाणे ओवी-पद्य-श्लोकरचना । संबंधही पडला नाही जाणा ।
कायहो मी मूढ तुम्ही नेणा। मजसी महाराजा ॥६॥
असो प्रसंगी पाहिजे बोलिलें । म्हणूनि स्मरूनि तुमचीं पाउलें ।
बोलेन जें बोलविलें । आपले प्रसादें ॥७॥
सूत्रधार सूत्राधारें । बाहुली नाचवी एकसरें ।
तैसें आपुलेच पत्राधारें । करी प्रयत्न ॥८॥
आतां मी सांगूं कांही स्वतंत्र । तरी न्यून कायजी तुमचें पत्र ।
जें मूर्तिमंत कैवल्यदानपात्र । तात्पर्येसी ॥९॥
वंद्य-वंदक करूनि मिस । सूत्रप्राय बोलिलें केवळ सारांश ।

कीं जे कैवल्य कनक मूस । अद्वैत सिद्धांताची ॥१०॥
वेद नेतिनेतीति अनुवादी । परी भेटी नाहीं साम्राज्यपदीं ।
मग मौन्येंचि अनेकांची मांदी । सारूनि सुखरूप होई ॥११॥
कीं जो जो भेटी करावा लाग । तो तो सुखैकघनी होय अलाग ।
जे वस्तूसि नसे अंग प्रत्यंग । वस्तु आंगें स्वतः सिद्ध ॥१२॥
सूर्य सर्वांसी प्रकाशी । मा स्वतः काय अप्रकाशी ।
'वस्तु' सूर्यासीही प्रकाशी । तरी काई नाहीं म्हणों ये ॥१३॥
वस्तु अनाम अरूप । वस्तु नांवही मिथ्या जल्प ।
परी करावा लागे आरोप । जे द्वैतनिषेधें अद्वैतप्राप्ति ॥१४॥
हेंचि व्यतिरेकें जडनिषेधें । दाविलें निजात्मस्वरूप प्रसिद्धें ।
जे ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या श्रुत्यनुरोधें । प्रमाणा येई ॥१५॥
ऐसेंचि ज्ञानी जाणती । व्यतिरेकें वस्तूतें ओळखती ।
परी जनी जनार्दन न जाणों लाहती । जें मुख्य वर्म ॥१६॥
म्हणून तयांही पूर्णपणे न कळे । की देहाकारें जागृति वेळे ।
हें दृश्यजात देखतां डोळे । चैतन्यासी अभान ॥१७॥
हेंचि ज्ञानियाचें न कळणे । जे स्वरूपच्युति ऐसें बरळणे ।
आणि तत्प्राप्तिसाधन करणे । जडमूढ समाधि ॥१८॥
ते चुकती हें वर्म । जे सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
जें अनेकी व्याप्त एकपूर्ण । सदोदित अन्वयें ॥१९॥
तेंही 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या श्रुती । अन्वयीं दाविली उपपत्ति ।
जें जाणणे सर्वांप्रती । तें चैतन्य अनेकीं एकत्वें ॥२०॥
आणि ज्ञानी सगुण भक्ति निषेधिती । तेणे प्रारब्धकर्मी तयां गुंतागुंती ।
जें नित्य समाधीसी अप्राप्ति । देहवंता ॥२१॥
तें भक्तिरहस्य अति गूढ । दाविला त्याचाही निवाड ।
जें विश्वरूपें स्वानंदतरू वाढ । सुवर्णालंकार दृष्टांतें ॥२२॥
वरी अमृतबिंदुसिंधु न्याय । एक अमरत्व जैसा प्रत्यय ।
तैसेंचि सगुण रामकृष्ण ब्रह्ममय । हेंही प्रतिष्ठिलें ॥२३॥
एकेक निरूपणाची नवाई । काय वाणूं सद्गुरु आई ।
कीं सच्चिदानंदरूपें आई । मजसी पान्हावली ॥२४॥
शेवटी 'शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति' । श्रुति घेउनी प्रमाणभूती ।

सगुण स्फुरण सोहंभाव प्रतीति । विशद करुनी दीधली ॥२५॥
कीं ते पूर्ण समाधी सहजस्थिति । कैवल्यमुक्ति विदेहस्थिति ।
चरमाख्य जियेतें ज्ञानी म्हणती । अल्पमती मज वाटे ॥२६॥
जी नव्हे जडमूढवत । चैतन्य नाहीं काष्ठपाषाणवत ।
कर्मी नैष्कर्म्य जिचेनि प्राप्त । तीच समाधि श्रेष्ठ जी ॥२७॥
जेणे गुरुशिष्य संप्रदाय । ब्रह्मप्राप्ति असे उपाय ।
वेदान्त ग्रंथांही नये विपाय । सारासार मध्यवर्ती जे ॥२८॥
इतुकें सान निरूपण । या रीती कळसासि आणून ।
प्रेमपान्हा वोसंडिला पूर्ण । माउलीये बाळका ॥२९॥
कीं तो अनुग्रहामृत घट भरून । देऊं पातलीस दासा लागून ।
की हा अनुभवामृतचि संपूर्ण । बालरूपे अवतरला ॥३०॥
ऐसें पुढतपुढती किती वाखाणूं । कां खद्योत जैसा प्रकाशी भानू ।
की बालहरिण पंचाननू । पुढें धांवे ॥३१॥
येथें बोलावया नसे उरी । परी धैर्य केलें समर्थापुढारी ।
जे अंजुली भरून समुद्रा भीतरी । जलराज पूजिला ॥३२॥
कीं प्र ान्नाचें भरूनि ताट । माता भरवी बाळका गोमट ।
तों बालकचि लीलें उलट । मातेलागीं जेववी ॥३३॥
ऐसा समर्थाचा अपराधी । नसतेंच करी अनधिकारी ।
परी शरण जाणुनी अनन्य धी । क्षमापिजे दयाळा ॥३४॥
आतां कधीं होईल दर्शन । बाळाची आर्त पुरवाल कृपेंकरून ।
हें उत्तरीं सविस्तर लेखन । व्हावें ही विनंति माझी ॥३५॥
पुढती हीच विज्ञापना । जें लेखनी न्यून तें पूर्णपणा ।
करूनी लिहिजे सुधारणा । जैसी असे महाराजा ॥३६॥
दैवयोगें झाली भेटी । कां करूं दैन्य गोष्टी ।
धनी(णी) कराल कृपादृष्टी । हाचि पूर्ण विश्वास ॥३७॥
माता लक्षी अज्ञान बालका । तैसे पाळा लळे सेवका ।
हेंचि मागणे नायका । ऐसें होऊं नये ॥३८॥
सद्गुरु चरणकमळी । प्रेमभावें होउनी अळी ।
गुंजारव करों मन्मति भुलली । कृपामृता कारणे ॥३९॥
वेडेंवांकुडे लेखन । सद्गुरुचरणीं असो अर्पण ।

हेंचि वंदन विज्ञापन पुढतपुढती ॥४०॥
सद्गुरु दत्ता वंदन । तैसेंचि सर्वात्मानंदा लागुन ।
तोचि भाव तवपदीहीं पूर्ण । सर्वदां समानत्वें ॥४१॥
हरिः ॐतत्सत् श्रीगुरुदत्तात्रय अवधूत प्रसन्न ॥

उमरावती, मिती श्रावण शुद्ध ५ बुधवार *- समर्थांचा आज्ञांकित*
हरि गणपत केवले

oooo

हरिभाऊ केवलेंना पत्र

ह्या पत्राचें महाराजांकडून असें प्रत्युत्तर गेलें –

॥ॐ तत्सत्॥
ॐनमो श्रीगुरु निष्पापा । विश्वात्मया ब्रह्मरूपा ।
भक्तवत्सला मायबापा । त्रिविध तापा अनाकल ॥१॥
भू र्भुवः स्वः ही पूर त्रिपुटी । गोविली प्रणवें एके गांठी ।
ते विश्वपट सूत्रकंठी । मिरवीत असे ॥२॥
म्हणोनियां जी वेदमूर्ति । ही त्रयपुरी कीर्ति ।
गाजे परी श्रुती । अभिप्राय ॥३॥
हा अविद्या भ्रमू नाथिला आम्हां । तो हरुनी दाविली सा□ात् प्रमा ।
येणे अर्थे हरी शर्मा । नाम तुम्हा विराजे ॥४॥
तुम्हां करावें कुंठित । हा तों नाहीं मम हेत ।
परी कांही कारण निमित्त । लिहिणे असे ॥५॥
तुम्ही मागील पत्रोत्तरी । लिहिलीं वाक्यें मानकुसरी ।
ही अकृपा लेंकुरावरी । काय म्हणोनिया ॥६॥
होजी आपुलीया लेंकुरा । घालितां मानवचने पांखरा ।
तैं तो दुरभिमानी थारा । सावियाचि घे ॥७॥
यालागीं ऐसें न करावें । मज चिरंजीवचि लिहावें ।
एवढें मागत जीवें भावें । कृपाळुवा गुरुमूर्ति ॥८॥
आणि दुसरी विज्ञापना । श्रीरामराव गुरुराणा ।
जो ग्वाल्हेर संस्थाना । वास्तव्य करी ॥९॥
तन्मुखनिर्गत सुधाकुंड । जो स्वानंदसाम्राज्य उत्तरखंड ।
तो आगत तरी प्रचंड । पाठवावा ॥१०॥
आणि सदाचार स्मृती । तेही पाठवा शीघ्र गती ।

पत्रोत्तर सत्संगती । पाठवावें कृपेने ॥११॥
माझे अरुष हे बोल । अप्रसादिक फोल ।
परी हे बोबडे बोल । ग्रहण कीजे गुरुमाये ॥१२॥
असो तनुमने सहित । केला साष्टांग प्रणिपात ।
चरणी आर्पिलें आर्षलिखित । तें तुम्हां समस्त प्रीति पावो ॥१३॥
ॐ तत्सत् श्रीहरिभाऊ समर्थ ॥

अमानुष शक्ती

महाराजांच्या अमानुष शक्तीची एक गोष्ट यावेळी रा. रा. निळकंठ गडी काठीकर यांच्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आली आहे ती त्यांच्याच शब्दांत येथें नमूद करतो.-

''सन १९०३ सालीं चांदूर बाजार येथें जीन फ्याक्टरी बांधण्याचें काम सुरू होतें, व त्या कामावर बुटी आणि कंपनीकडून माझी नेमणूक झाली होती. जीनचें काम समाप्त होऊन ओपनिंग सेरेमनी जवळ आला होता. म्हणून पुष्कळसे खाद्यपेय पदार्थ जमवून ठेविले होते. एके दिवशीं संध्याकाळपासून अतिशय पाऊस सुरू झाला. त्यामुळें जीनजवळ नाला आहे तो भरून चालला होता. भोजनोत्तर कांही वेळाने मला झोंप लागली असतां श्रीगुलाबराव महाराज येऊन मला उठवूं लागले. मी उठून त्यांना बसविलें व ''एवढ्या काळोख्या रात्रीं पाणी पडत असतांना तुम्ही एकटे कोठून आलांत?'' म्हणून विचारतां ''माधानवरून आलों'' *(त्यांचें राहण्याचें गांव जें चांदूरबाजाराहून ४ मैल अंदाजन आहे)* असे कळविलें व म्हणूं लागलें की ''मला भूक फार लागली आहे.'' त्यावरून त्यांस फराळास कांही देऊन पाणी दिलें. इतक्यांत पाहरेवान सांगूं लागला की ''नाल्यास पाणी जास्त चढत आहे.'' मी गुलाबरावमहाराजांचे कपडे धोतर वगैरे कोरडे पाहून प्रश्न केला कीं ''तुम्ही नाल्यांतून कसे आलांत? नाला तर दोनदां पडतो.''

त्यावर कांहीं उत्तर देईनात. म्हणून पुनः पुनः प्रश्न केले तरी उत्तर नाहीं. ज्यावेळी हे जिनांत आले त्यावेळी वरूनही पाणी पडत होता व नाल्यांतही कंबरभर पाणी होतें. परंतु छत्री वगैरे कांही साधन नसतां कपडे कोरडे कसे राहिले हें समजेना व श्रीगुलाबराव महाराज सांगेनात. पुढें फराळ झाल्यावर त्यांना गाडीबैल देऊन सिरसगांव येथें पोहचतें केलें.

रात्री ११ वाजण्याची वेळ असून पाऊस पडत असतां व नाले दोन ठिकाणी लागून पाण्याने भरून चालले असतां, हे स्वतः दृष्टिहीन असून काळोख्या रात्रीं एकटें कसे येऊं शकले, हें आश्चर्य मनास वाटें. त्या सत्पुरुषाचे अचाट

शक्तीचा हा एक चमत्कार मी पाहिला आहे.

संतचरित्रें अनेकविध पूर्वी घडलेलीं ग्रंथांतरीं आम्ही वाचलीं परंतु प्रस्तुत स्थितीत बाळपणापासून अंध असतां *अलौकिक विद्या, *नवीन कविता कोणत्याही विषयावर लागोपाठ म्हणण्याची अश्रुतपूर्व शक्ति, *अल्पवय असतां एक एक विषयांत ज्या विद्वान् गृहस्थाने जन्म घालविला असेल त्याच्याशीं त्याच विषयांत भाषण करून त्याला चकित करून सोडण्याची अपूर्वता, *विलक्षण त्वरित ग्रंथरचना, अशा अनेक ईश्वरी प्रसादाने पूर्ण झालेल्या श्रीगुलाबराव महाराजांस नमस्कार करून प्रत्यक्ष पाहिलेला अल्प चमत्कार कळविला आहे.

माधानवरूनच महाराज एवढे रात्रीं आले होते याची खात्रीं दुसरे दिवशीं करून घेतली होती.''

इच्छा शक्तीचे प्रयोग

सिरसगांव येथें पुंडलिक भट जोशी तेवेळीं रहात होते. हल्लीं ते मोर्शी तालुक्यांत दापोरी येथें राहतात. इच्छा शक्ति (विल पॉवर) संबंधाने एके दिवशीं महाराज त्यांच्याशीं बोलत असतां त्यांच्यावर त्यांनी पुढील प्रयोग करून दाखविला.

१. इच्छा शक्ति - त्याला एका जागेवर डोळे लावून उभे राहण्यास सांगितलें. नंतर त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या मस्तकावरून डोळ्यांवर तीन वेळ महाराजांनी हात उतरला व तुझी जागा बदलली म्हणून सांगितलें त्याने डोळें उघडून पाहिले तों खरोखरच जागा बदलली होती. त्यावेळी गणपतराव जवळच होता ह्याने ही गोष्टी पाहिली आहे.

२. सामुहिक इच्छा शक्ति - दुसरे एके प्रसंगी पाण्याने भरलेली एक घागर चार पांच जणांच्या मध्यभागी ठेवून त्यांना त्या घागरीला नुसतें बोट लावण्यास महाराजांनी सांगितलें स्वतः महाराजही त्यांत होतें. नंतर ही घागर फिरली पाहिजे अशी दृढ इच्छा करण्यास त्यांनी सर्वांस सांगितले. सर्वांची तशी इच्छा होतांच घागर फिरूं लागली.

ह्यावेळी सिरसगांव येथील सरकारी शाळेवर हरी अंताजी मराठे ह्या नांवाचे मुख्य शिक्षक होते. त्यांस महाराजांच्या सहावासांत विशेष आनंद वाटत असे. महाराजांनी त्यांना अमृतानुभवाच्या कांहीं अध्यायांचें निरूपण सांगितलें व अभ्यासपक्षाने नित्य ध्यानाचा व जपाचा नियम लावून दिला होता. एके दिवशीं त्यांनी हरिकिशोर वर्तमानपत्राचा ता. २० जुलै १९०३ चा अंक महाराजांकडे आणला. त्यांत सुप्रसिद्ध जनार्दनस्वामींच्या खालील पद्याचा अर्थ विचारला होता व तो २७ जुलैच्या आंत पाठविण्याची विनंती केली होती. तें पद येणेप्रमाणे-

जनार्दन स्वामींचे पद

तळहातीचें केस विंचरीते गोरी । वांझेचिया सूतें धरलीसे करी ॥ध्रु०॥
परता परता मी वंध्येची सुता । पतिव्रता मी माझी रे माता ॥१॥
आजी पणजी निपणजी तिजी । तिघी वांझा आई तुझी आणि माझी ॥२॥
विचारितां तुम्ही आम्ही भावंडे । न घडे संगू नवल दिसतसे कुडें ॥३॥
तूं माझा पिता तुझी मी माता । येवढी आण आतां न बोले तत्वतां ॥४॥
तूं माझा नातू कीं मी तुझी नाती । जनार्दनु म्हणे भ्रांति रे भ्रांति ॥५॥

या पदाचा अर्थ महाराजांनी सांगितला तो असा :– गतकालीन सत्पुरुषांनी ब्रह्मसूत्रापासून मनार्णवापर्यंत मायेचें अनिर्वचनीय स्वरूप सांगून तें ज्ञानाने मिथ्या आहे असें सिद्ध केले आहे. तदनुसारच भगवान् जनार्दनस्वामींनी हें पद केलें आहे. शिवाय योगवासिष्ठांत अशा कांहीं कथा उपलब्ध आहेत. तद्विवेचनपूर्वक यथामति अर्थ लिहितो–

पदांतील प्रथम पंक्ति 'तळहातींचे केस विंचरिते गोरी' ही आहे. हाताचा तळवा सर्वांना अपरोक्ष आहे. तदुपलक्षणपूर्वक सर्वांना अपरोक्ष जें अधिष्ठान तेंच सच्चिदानंदस्वरूपाने नामरूपादि मिथ्या जगताला आधारभूत झाले आहे. तळहाताचे ठायीं जसे केश नसतात, त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपाचे ठायी जगत् नाहींच. ''एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन'' इत्यादि श्रुतिप्रतिपादित असलेलें एकच ब्रह्म व्यापक आहे. परंतु ''मरीचि-जल-सन्निभं'' इत्यादि श्रुति जगदाभास दाखवितात. तो आभास कसा हे सांगण्याकरिता 'तळहातीचे केश' असे म्हटले आहे म्हणजे अधिष्ठानावर जग नसूनही 'विंचरिते गोरी' म्हणजे निरवयव अनिर्वचनीय सदसद्-विलक्षण जी माया तिनेच अधिष्ठानी केस विंचरिलें, म्हणजे जग रचिलें (कल्पिलें). हीच माया वंध्या शब्दाने बोलिली जाते. कारण वास्तविक प्रभाच पण उष्णतेहून विपरीत असदाभास मृगजल प्रतीत होते, तद्वतच माया आहे; म्हणजे हिच्या कार्याला व हिला सत्यता नाही. परंतु वंध्या या शब्दाने जशी स्त्रीसत्यता भासते तद्वत् जगत्कार्यानुमेया आहे. म्हणून तिचें ठायीं प्रतिबिंबित झालेलें जे ब्रह्म तो ईश्वर वंध्यासूत म्हणावा. त्यानें हिला करीं धरिलें. म्हणजे आपल्या स्वाधीन ठेविले.

मायां तु प्रकृतीं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
स मायी सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ पंचदशी

इत्यादि श्लोकांनी ईश्वरस्वातंत्र्य वर्णिले आहे. उपनिषदांचे ठायीं वारुणी विद्येंत भृगूने प्रथम 'मी अरुंधती आहे व तेंच ब्रह्म मी होय' असें जेविं प्रतिपादन केलें आहे तद्वत् भगवान् जनार्दनस्वामींनी उपलक्षण सांगण्याकरितां ईश्वरापासून

उत्पन्न झालेली इच्छाशक्ति व तदाभास जीव या दोघांचे उपलक्षण आपणाकडे घेऊन पुढील वाक्य बोलिलें. प्रथम इच्छेचें लक्षण घेऊन म्हणतात, 'परता परता मी वंध्येची सुता.''

इच्छा त्रिविधाः- * सात्विका ज्ञानशक्ति, *राजसा क्रियाशक्ति व * तामसा द्रव्यशक्ति. यांतील सात्विक शक्तीचें उपलक्षण आपणाकडे घेऊन बोधरूप म्हणतातः– हे जीवांनो परतावें, मी वंध्येची सुता आहे. म्हणजे मी मिथ्या आहे. माझ्या कार्यात सत्यत्व नाही. 'पतिव्रता मी' म्हणजे एका ईश्वराच्याच स्वाधीन आहे. 'माझी रे माता' म्हणजे अनिर्वचनीय माया तीही त्याच परमेश्वराच्या स्वाधीन आहे. म्हणजे दोघींचाही एकच पति. आजी म्हणजे अविद्याप्रतिबिंबित जो जीव तदाश्रित अविद्या तामसा असल्यामुळें ईश्वरी राजसशक्ति ही त्याची आजी होय. व सात्विकशक्ति पणजी होय व अनिर्वचनीय माया निपणजी होय. या तिघी वांझा म्हणजे यांच्या कार्याला सत्यत्व नाही. आणि तुझी आई तामसा अविद्या, व माझी आई भ्रांतिस्वरूप, यांनाही मागीलप्रमाणेच वंध्यापत्तित्व आहे. अर्थात् आई सत्य नाहीं तर जीवत्व व सात्विकत्वही सत्य नाहीं. विचाराने तूंही ईश्वराभास म्हणून भाऊ व मीही ईश्वरेच्छा म्हणून बहीण. येथें सुतादि उपलक्षणे घ्यावीं. परंतु तूं लक्ष्यांशाने सत् आहेस व मी वाच्यलक्ष्यतः सदसद्विलक्षण आहे, म्हणून आपणांमध्यें साधर्म्य नाहीं. आतां तुजमजमध्यें चेतनत्व आणि चिदाभासापत्ति दृष्ट आहे हें मात्र 'नवल दिसे कुडें' म्हणजे आश्चर्यरूप कवतुक होय. हे जीवा, लक्ष्यांशतः तूं सत् असल्यामुळें वस्तुतः माझा पिता आहेस व मी लक्ष्यांशतः अनिर्वचनीय असल्यामुळें त्या मजमध्यें तूं प्रतिबिंबित झालेला म्हणून मी भ्रमतः तुझी माता आहे म्हणजे तूं ब्रह्म आहेस व मी माया आहे. तो जो अन्योन्य संबंध हाच अनिर्वचनीय मातृपितृभाव होय. 'एवढी आण आतां' असा निश्चय जाणून 'न बोले तत्वतां' वाच्यांश सांडून लक्ष्यांशाने ''अहं ब्रह्माऽस्मि'' असा आहेस. 'तूं माझा नातू' मी बोध करणारी सात्विक इच्छा असल्यामुळे माझी कन्या अविद्या तिजमध्ये प्रतिबिंबित तूं उपलक्षणे करून माझा नातू आहेस. आणि लक्ष्यांशतः तूं सत् असल्यामुळें ब्रह्मप्रतिबिंब ईश्वर तोच तूं शबलांश, त्याची कन्या मी सात्विक इच्छा म्हणून तुझी नाती इत्यादि. परंतु भगवान् श्रीगुरु जनार्दनस्वामी म्हणतात की 'भ्रांति हो भ्रांति' म्हणजे आपणच अनंत प्राणी रचून स्वप्नांत त्यांच्या प्रिय भाषणाने मोहित होतो तसाच ब्रह्मरूप अधिष्ठानी विवर्तालंकाररूप हा स्वप्नमय जगदाभास आहे. यावरून माझें मागचे बोलही लक्ष्यांशतः भ्रांतिमयच आहेत म्हणून 'परता परता' म्हटलें. या बोधाने वाच्यांश सांडून 'तत्त्वमसि' महावाक्याचे लक्ष्य जें जीवब्रह्मऐक्यज्ञान तें पावून व

हा जगदाभास निरसून तदाकार होणे हे तात्पर्य आहे. हा गूढार्थ मनांत आणून 'जनार्दनु म्हणे भ्रांति हो भ्रांति'' ह्या वाक्याची योजना केली. ।।ॐ तत्सत्।।

हा अर्थ हरिभाऊ मराठे यांने 'क्षेत्रस्थ' या सहीने हरिकिशोरकडे लिहून पाठविला. तो ता. ३ आगष्ट १९०३ च्या अंकांत प्रसिद्ध होऊन हरिभाऊस ५ रुपयांचें बक्षीस मिळालें. या वेळच्या स्वतः विषयींच्या आणखी दोन गोष्टी महाराजांनी ''साधुबोधांत'' नमुद केल्या आहेत त्या अशा -

आत्मा मेंदूचा धर्म नाही

१. हरिभाऊ मराठे शिरसगांवांत शिक्षक असतांना, मी कांही वेदांताच्या गोष्टी करीत असे. त्यांच्या येथें मला इंग्रजी येत नसल्यामुळें अडवून, हांसण्याकरिता एक कुत्सित मनुष्य माझी परीक्षा पाहूं लागला. तो म्हणाला, ''आत्मा हा एक मेंदूचाच धर्म आहे, तो देहाहून निराळा नाही; कारण मेलेल्या मनुष्याच्या मेंदूवर कांही परिणाम करून त्याला जिवंत करितां येते, अशी आतां एक युक्ति निघाली आहे.'' मी अत्यंत लहान पोर असल्यामुळें (Science) जडशास्त्र वाचले नसेल हें त्याला ठाऊक होतें. परंतु मी म्हटलें कीं -

''जिवंत झालेल्या मनुष्याला कालच्या दिवसाची स्मृति असते कीं नसते? (१) पहिल्यापक्षीं तो मेलाच नाही असे आम्हीं म्हणूं; कारण नव्या जन्मास आलेल्या मनुष्याला पूर्वीच्या दिवसाची स्मृति आम्हीं पहात नाहीं. मूर्च्छेत कांही देहाहून अगदीं पृथक् आत्मा होत नसतो. (२) दुसऱ्यापक्षीं, आत्मा मेंदूचा धर्म होणे कधींच शक्य नाहीं, कारण अगदींच स्मृति पुसून जाण्याकरितां मेंदू नवा पाहिजे; पण त्या प्रेतांतील मेंदू तर जुनाच असतो. नवा आत्मा शरीरांत शिरतो असें म्हटलें तरी, मेंदूचा धर्म तो होत नाही; म्हणून कोणीकडूनही आम्हांला इष्टापत्तिच आहे.'' हें माझें उत्तर ऐकून तो फार चकित झाला, आणि हरिभाऊ मराठ्यांना म्हणाला, ''या वयांत जें शास्त्र माहीत असणे शक्य नाहीं, त्याही शास्त्रांतील शंकांचे समाधान यांना करितां येतें, हें मोठे आश्चर्य आहे. एरव्हीं इंग्लिश भाषा वगैरेचें ज्ञान यांना शुद्ध दिसत नाही.'' पुढें तो मनुष्य आपल्याला माझा अनुयायी म्हणवून घेत असें. हा मनुष्य बी. ए. आहे. (साधुबोध. पृ. १७८)

बौद्धांचा बाह्य शून्यवाद

२. सिरसगांवबंड मध्यें हरि अंताजी मराठे नांवाचें हेडमास्तर होते. त्यांनी फर्स्ट प्रिन्सीपल्स ऑफ ऑकल्टीझम् याविषयी कांहीं गोष्टी सांगितल्या. ते म्हणाले, ''नुस्तें मनाने ध्यान केलें म्हणजे नाकाने कांही वास येऊं लागतो, यावरून बाह्य वस्तु कांहीं नाहींत असा नवा शोध आहे.''

मी म्हटले ''छे! हा नवा शोध मुळींच नाहीं. आमच्या कडील बौद्धांचा जो बाह्य शून्यवाद आहे तोच उतरून घेतला आहे.'' (साधुबोध. पृ. १७०)

नंतर ते म्हणाले, ''कोठें आहे तो?''

तेव्हां मी सूत्रभाष्यांतून त्यांना बाह्य शून्यवाद काढून दिला; आणि त्यांना पटलाही. वास्तविक बौद्धमत मला मान्य नाही, परंतु संस्कृतेतर पक्षापेक्षा संस्कृतपक्ष धरणे बरे, असें मानूनच तेव्हां मी तें मत प्रतिपादन केलें.

''सत्य हें त्रिकालाबाधित असल्यामुळें सत्याचा निश्चय झालेला असेल तर त्याच्यावर कोणत्याही नव्या शोधाचा हल्ला चालूं शकणार नाही'' हे तत्त्व सिद्ध करण्याकरिता महारांजानी वरील गोष्ट सांगितली आहे.

ह्यावेळीं महाराजांना २२ वें वर्ष चालू होतें. इतक्या अवधींत त्यांच्या ग्रंथ संग्रहाच्या आवडीची व विद्याव्यासंगाची कीर्ति वऱ्हाडप्रांतात बरीच पसरली होती.

पुढे महाराजांनी दिवाळीकरितां ताईस मोरशीहून आणविलें व आपण एक महिनाभर सिरगांवी राहिले. हे एकदोन महिने महाराजांनी माधान, सिरसगांव, खराळ, चांदूरबाजार ह्या ठिकाणी घालविले. भजन, ग्रंथवाचन, पत्रव्यवहार, बाललीला, फुगड्या, पिंगा, वगैरे क्रम पूर्ववत चालूच होता.

कात्यायनि व्रताचा आरंभ

माधान : १९०३

मार्गशीर्षांत महाराजांस तिवशाचे दामोदरशास्त्री भेटले. त्यांस त्यांनी माधानास नेऊन श्रीमद्भागवतांतील दशमस्कंधांत सांगितल्याप्रमाणे कात्यायनि देवीची पूजा केली व कात्यायनीचा मंत्र त्यांच्याजवळून विचारून घेतला. हा कात्यायनिव्रताचा आरंभ होय.

रामचंद्रभाऊंना मार्गदर्शन - मृत्यूचा दिवस व मृत्युपत्र

रामचंद्रभाऊला महाराजांनी योग शिकण्याकरितां आणखी कांही वर्षांची मुदत दिली होती ती आतां भरत आली. त्याला महाराजांनी मृत्यूचा दिवस सांगितला व एक मृत्युपत्र करून दिलें.

त्यांत मरणाचा काल, यमाच्या हातीं न सांपडण्याला काय केलें पाहिजे? मृत्यूच्या वेळीं शांत कसें रहावें? निरनिराळ्या देवतांच्या हातून सुटून ब्रह्मलोकास कसें जावे? इत्यादि प्रक्रिया सांगितल्या होत्या.

योगाभ्यासाच्या प्रक्रिया गुप्त रहाव्या, गुरुपरंपरेवांचून भलत्याला त्या हितकारक होत नाहींत, असा योगशास्त्राचा नियम असल्यामुळें मृत्यूच्या एक दिवसपूर्वी हें मृत्युपत्र जाळून टाकण्यास महाराजांनी रामचंद्रबापूस सांगितलें होतें.

याप्रमाणे हे सिरसगांवप्रकरण येथे संपलें. मागल्या माधान प्रकरणांत व या प्रकरणांत आलेल्या वृत्तांताचे सूक्ष्म अवलोकन केलें असतां दिसून येतें की ''शाब्दे परे च निष्णातम्'' हा सद्गुरुत्वाचा अधिकार महाराजांस जन्मतःच प्राप्त झाला होता. अमानित्वादि लक्षणयुक्त परमभक्ति त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण स्वरूपाने वास करीत होती.

महाराजांचे व्यक्तिमत्व

(१) आपण ज्या योनीत जन्म घेतला असेल तदनुरूप बरोबर वागणे,
(२) निग्रहानुग्रह सामर्थ्य,
(३) निरपेक्ष परोपकारबुद्धि,
(४) अनियतविपाकी पुण्याशय आपल्या दर्शनाने नियतविपाकी झाल्यावर अधिकारानुरूप त्याचें फळ देणे,
(५) आज्ञाधारक शिष्याच्या हितार्थ सर्वतोपरी झटून त्याचा योगक्षेम, संभाळणे, इत्यादि श्रुतिसिद्ध दिव्य गुण त्यांच्या ठिकाणी प्रमुख होते
(६) व आपला संकल्प सिद्धीस नेण्याची अप्रतिहत शक्तिमत्ता त्यांच्या आंगांत पूर्ण होती.

वेदमार्ग स्थापून धर्माचा जीर्णोद्धार

सद्यः परिस्थितीत सनातन वेदमार्ग स्थापून धर्माचा जीर्णोद्धार करण्यास अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींची योजना त्यांच्या दिव्य दृष्टीस स्पष्ट दिसत होती व तदनुसार त्यांनी आपल्या कर्तव्याचें धोरण शास्त्रशुद्ध पाया घालून निश्चित केलें होतें.

उमरावतीस महाराजांचे जाणे येणे होऊं लागल्यापासून आपल्या भावी कार्यक्षेत्राचें निरीक्षण त्यांनी किती शांतपणाने व व्यवस्थितपणे चालविलें होतें या विषयीं एकेठिकाणी ते म्हणतात :-

''जमनाबाई चे ओळखीने (प्रथम मी) उमरावतीस आलों. 'मला योग येतो' असें स्पष्ट सांगून गंगाराम व गंगाधरपंत कास्त यांची ओळख केली. पुढें एक दिवस प्रायव्हेट हायस्कूलमध्यें जाऊन श्रीनिवासशास्त्री यांचीही भेट घेतली. नंतर हंसस्वरूपाने घातलेल्या योगशाळेचा कार्यक्रम जाऊन पाहिला. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास महाराजांनी याच वेळीं मला एक कुडतें दिलें, पण मी तें घेतलें नाहीं. पुढें माधानास तसाच मी निघून आलों. नंतर दुसऱ्याने पुन्हां उमरावतीस आलो तेव्हा हरिभाऊची व माझी गांठ पडली. त्यानंतर पुन्हा मी माधानास गेलों.''

उमरावतीचा प्लेग आतां नाहींसा झाल्यामुळें तिकडें येण्याविषयी हरिभाऊ प्रभृति मंडळीकडून महाराजांस आग्रहपूर्वक पत्रें येत होती. इतक्यांत यावलीच्या

आकाजीबापूकडून महाराजांना नेण्याकरितां गाडीही आली. तेव्हां पौष वद्य एकादशी किंवा द्वादशीचे सुमारास सौ. मनकरणिका आईसह माधानाहून निघून मध्यंतरी तीळसंक्रांत यावलीची करून महाराजांनी उमरावतीस प्रयाण केलें.

हे महाराजांचे जाणे श्रीकृष्णाच्या मथुरागमनाप्रमाणे अर्थातच 'धर्मस्थापन व्हावा अशी मूळची वृत्ति' सफळ करण्याच्या विशेष हेतूने होतें हें निराळें सांगावयास नको.

उमरावतीस गेल्यानंतर पुढें महाराजांनी -

(१) आपल्या वाणीचा परिणाम कसा दाखविला?

(२) ब्राह्मणांची तरुण मुलें मिळवून त्यांस विद्यादान कसें केलें?

(३) सत्यशोधक-थिऑसफी इत्यादि मतांतील दोष दाखवून आपल्या विद्वत्तेचें वजन लोकांवर कसें बसविलें?

(४) वेदपुराणमतांचा उद्धार करून योगसामर्थ्याने नास्तिकांस आस्तिक कसें बनविलें?

(५) संप्रदायसंघ जुळविण्याकरितां कायावाचामनाने झिजून कशी खटपट केली?

(६) आपल्या वीर्यवती वाणीला लुब्ध होऊन प्रेमवश झालेल्या मंडळीला रक्षण शिक्षणादि शास्त्रासिद्ध गुरुसंप्रदायमार्गाची दिशा दाखवून ज्ञानोत्तर भक्तीचा सुगम मार्ग कसा दाखविला? व शेवटीं

(७) माधुर्यबोधक सुंदर वाङ्मय निर्माण करून मधुराद्वैत संप्रदाय यशस्वी करण्याचा कसा प्रयत्न केला?

इत्यादि पुण्यपुरुषार्थमय रमणीय वृत्तांत यथास्थळ व यथाक्रम पुढील प्रकरणमालिकेत श्रीमहाराजांची कृपा ग्रथन करवील.

।।हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु।।

० सिरसगांव प्रकरण समाप्त ०

० ० ०

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ

रज ४ था

उमरावती प्रकरण

(इ.स.१९०३ ते १९१४)

(शके १८२५ पौष ते शके १८३६)

मधुराद्वैतमताचा उत्कर्ष

श्लोक

प्रायेण देवमुनयःस्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः।
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥

श्रीमद्भागवत ७-९-४४.

अभंग

मुनी मुक्त झाले भेणे गर्भवासा । आम्हां विष्णुदासां सुलभ तो ॥१॥
अवघाचि संसार केला ब्रह्मरूप। विठ्ठलस्वरूप म्हणोनियां ॥२॥श्रीतुकाराम.

(इ.स.१९०४ : शके १८२५ शोभन नाम संवत्सरे)

ज्यावेळी माधानांत महाराजांची बाललीला चाललेली होती त्याच सुमारास उमरावतीस एक नवीन हायस्कूल स्थापन झालें होते. नागपूरचे श्रीनिवासशास्त्री ऊर्फ अण्णाशास्त्री हरिदास त्या शाळेचें मुख्य अध्यापक असून वासुदेवराव मुळें, गणपत खंडो भालेराव वगैरे मंडळी अध्यापकांचे कामावर आली होती. ही सर्व मंडळी फुरसतीच्या वेळांत एकत्र जमून अध्यात्मपर ग्रंथांचें वाचन व चर्चा करीत असत. पुढें या मंडळींचा व हरिभाऊ केवले यांचा परिचय जुळून हरिभाऊही त्या मंडळीत गीतार्थाचें अध्ययन श्रीनिवासशास्त्री जवळून शिकण्याकरितां जाऊं लागले. पुढें हरिभाऊची व महाराजांची भेट व परिचय झाल्यानंतर हरिभाऊने महाराजांविषयी मुळे प्रभृतीस माहिती सांगितली, तेव्हांपासून त्यांनाही श्रीमहाराजांच्या दर्शनाची उत्कंठा लागून राहिली होती. असो.

पौष वद्य १३ चे दिवशी मायबाई (मनकरणिका आई) सह महाराज यावलीहून आले ते नेहमीप्रमाणे जमनाबाईचे घरीं उतरून तिसरे प्रहरीं सुमारे ३/४ वाजतां हरिभाऊचे भेटीस गेले. बरोबर मनकरणिका आई होत्याच. तेथे प्लेगसंबंधी चर्चा निघाली. प्लेगमध्यें त्रिदोष होतो काय? असा प्रश्न निघून तापाने त्रिदोष होऊन मनुष्य मरतो इ. प्लेगमीमांसा झाल्यावर महाराज बिऱ्हाडावर परत

जाण्यास निघाले. समागमे हरिभाऊही गेले.

महाराजांची आगमनाची वार्ता हरिभाऊनी मुळे प्रभृतीस सांगितल्यावरून दुसरे दिवशी ती सर्व मंडळी मिळून सायंकाळी महाराजांचे दर्शनार्थ जमनाबाईच्या येथें गेली. ते वेळीं कांही कारकून मंडळीला महाराज विवेकसिंधूचें निरूपण सांगत होते. मुळे वगैरे मंडळीला तें निरूपण फारच गोड व अश्रुतपूर्व वाटून मोठा आनंद झाला. दुसरे दिवसापासून ही मंडळी नित्य सायंकाळी महाराजांचें निरूपण ऐकण्यास जात असत. हा क्रम माघ शुद्ध १५ पर्यंत सुमारे १५ दिवस चालला.

माधानच्या मंडळीला शिक्षण

इकडे माधानच्या मंडळींचाही परामर्ष महाराज मधून मधून घेत असत. माघ शुद्ध/११ स महाराजांनी माधानास रामचंद्रबापूकडे पत्र पाठवून चि. बळवंताकडून रूपावळी व अष्टाध्यायीसूत्रें चांगली पाठ करून घेण्यास लिहिले होतें व पुढेंही पत्रद्वारें अभ्यासाविषयीं विचारपूस करीत असत. यांत महाराजांचा असा हेतू होता की ''आपली स्वज्ञाति विद्याहीन असल्यामुळेंच ब्राह्मणांचा द्वेष करण्यास प्रवृत्त झाली आहे'' म्हणून पौराणिकज्ञानद्वारा त्यांची उन्नति करावी. यावरून स्वज्ञातीवर त्यांचा प्रेम व त्यांच्या उन्नतिविषयी कळकळ दिसून येते.

माघ वद्यांत महाशिवरात्रीकरितां महाराज यावलीस गेले. हरिभाऊही बरोबर गेले होते. यावलीहून माघ वद्य १स महाराजांनी रामचंद्रबापूस भक्तिज्ञानवैराग्यबोधक एक पत्र पाठविले; तें सूक्तिरत्नावलीच्या द्वि. यष्टीच्या उत्तरार्धात छापलें आहे. पुढे महाराजांच्या बोलावण्यावरून रामचंद्रबापूही महाशिवरात्रीकरितां यावलीस आले होते. महाशिवरात्री करून फाल्गुनारंभी महाराज पुन्हां उमरावतीस परत आले.

इकडे मुळेप्रभृति मंडळी महाराजांच्या आगमनाविषयीं केवळ आतुर झालेली होती. आजपर्यंत एकत्र जमून त्यांचें जे ग्रंथपरिशीलन व चर्चा स्वतंत्रपणे झाली होती ती केवळ शिळोप्याच्या गप्पासारखी मनोरंजनार्थ झाली होती व प्रत्येकाच्या मनांतल्या शंका जशाच्या तशाच कायम राहिल्या होत्या; त्यांचें समाधान करणारा पुरुष त्यांना पाहिजे होता.

थिऑसफीचा काळ

इतक्यांत थिऑसफीची भरभराट होऊन ॲनीबिझांट बाईची वक्तृत्वशक्ति जेव्हां प्रगट झाली तेव्हां ह्या केवळ आपल्या देशाच्या उद्धारार्थ योगिनीच अवतरल्या आहेत असें बहुतेक सुशिक्षित मंडळीप्रमाणे मुळे मास्तर यांनाही वाटले. याचें कारण मुळे सांगतात :–

''जगत् काय, ईश्वर काय, जीव काय, यांचा संबंध कसा काय? वगैरे गोष्टी संबंधाने माझे विचार नेहमीं चालत असत. राम काय, कृष्ण काय, शिव काय, हे कोठें असतील, यांची पूजा काय म्हणून करावी? अशा कित्येक गोष्टी मनांत एकसमयावच्छेदे करून येऊन मनाची अगदी तारांबळ उडत असे; व कोणाकडून या प्रश्नांसंबंधाने उलगडा करावा याविषयी निश्चय होत नसे. प्रसिद्ध मठाधिपती शंकराचार्यांसारख्या सोंवळ्या कर्मठाकडे जावें तर तो अमकें करा, तमकें करा, याप्रमाणे 'प्रभू'प्रमाणे नुसती आज्ञा करणार! दुसऱ्या एखाद्या मनुष्याकडे जावें तर तेंही कठीण; कारण तेथें जाऊन आपण फसणार नाहीं हें कशावरून? जो मनुष्य शिष्य प्रश्नोत्थित शंकेने स्वतःच घोटाळून जातो तो दुसऱ्याचें समाधान काय करणार! तेव्हां असला मनुष्य लोभाविष्ट होऊन आपणाला शिष्य करू इच्छिणार नाही हे कशावरून! सारांश, असा मनाचा घोंटाळा होऊन प्रश्न उद्भूत झाले, तेव्हां 'अमकें करा, तमकें करा' अशा पोकळ आज्ञेंने मनाचें समाधान व्हावें कसें? त्याला पाहिजे विचारच! अशा विचारांचा उलगडा करणारी त्यावेळी निदान मला ''थिऑसफिकल सोसायटीच'' दिसत होती. सबब पुढें, प्रसंगी त्या सोसायटीचे मेंबर होण्याच्या उद्देशाने मी उमरावती मुक्कामी त्या सोसायटींत जाऊं येऊं लागलों. पुस्तकें वाचूं लागलों. मनाला वाटूं लागलें की ह्या सोसायटींत कांही धर्मविचार प्रगल्भ आहेत वगैरे वगैरे. मोठमोठाले साधुसंत यांनी ज्याप्रमाणे लोकांच्या उद्धारार्थ व जगाच्या कल्याणार्थ पूर्वी हलक्या कुळांत जन्म घेतलें, तद्वतच त्यांनी हल्लीं युरोपांत जन्म घेतले नसतील कशावरून? असा मनाचा ग्रह होऊं लागला व आपल्याला खरे धर्मरहस्य येथेच कळेल असे मनास वाटूं लागले. 'ॲनीबिझांटबाई' ही कोणी तरी योगभ्रष्ट बायको असून हिंदुस्थानाच्या उद्धारार्थ इणे जन्म घेतला आहे असेंही वाटें. १९०१ सालीं व त्यांनतर लवकरच इचा उपदेश घ्यावा असें वाटलें. परंतु युरोपांतील बायकोकडून उपदेश घेण्यापेक्षां एखाद्या इंडियन थिआसफिस्टाचा उपदेश घ्यावा हें बरें, असेंही पुन्हा वाटूं लागलें. ब्राह्मणांनी हिंदुहून इतर लोकांकडून उपदेश घेण्याचा किंतु मनांत आल्यामुळें उपदेश घेण्याचें दिरंगाईवर पडलें. सबब नारायण स्वामी थिऑसफिस्ट यांचा उपदेश घ्यावा असा मनाने विचार केला. त्यावेळी थिऑसफी अगदीं भरभराटींत होती. थिऑसफिस्ट होणे मोठें भूषणावह वाटत होतें. मोठमोठाले गृहस्थ लेले, बोधनकर, खापर्डे, काळे यांनी देखील उपदेश थिऑसफीचा घेतला हें ऐकून मनाची आणखी दृढतर इच्छा झाली. परंतु या सर्वांनी ''मायबाईचा'' उपदेश घेतला तें मला बरें वाटलें नाही. इकडे नारायणस्वामी पुन्हां आले असतां त्यांच्याकडून उपदेश घेऊं किंवा नको?

अशा प्रकारची स्वतः माझ्या मनाची दोलायमान चित्तवृत्ति झाली होती. असा प्रकार चालला असतां श्रीगुलाबराव महाराजांची व माझी गांठ पडली.''

इकडे थिऑसफीमुळें झालेली परिस्थिति पाहून महाराजांस जें कांही वाटलें त्याविषयी तें म्हणतातः– ''सत्यशोधकांच्या भीतीने मी उमरावतीस आलों तर येथें मला थिऑसफीचे प्रश्न लोक करूं लागले. आगीतून निघून फुफाट्यांत पडल्यासारखी स्थिति झाली. त्यामुळें थिऑसफीवर धडधडीत टीका करणे भाग पडलें. खापर्डे साहेब थिऑसफिस्ट म्हणून अप्रत्यक्षपणे त्यांच्यावरही कधीं कधीं माझा अटॅक होत असे. त्यामुळें उमरावतीस कांहीं मंडळी माझ्याविरुद्ध राहिली व कांही माझ्याकडे आली. शास्त्रीबोवा (श्रीनिवासशास्त्री), मुळें (वासुदेवराव), भालेराव वगैरेंचें माझ्यावर विलक्षण प्रेम बसलें. माझ्या भाषणाच्या प्रेमामुळे शास्त्रीबोवा मजकडे येत असत व नोकरीकरितां त्यांना थिऑसफीस्ट लोकांचेंही ऐकावें लागे. याचवेळी मुळ्यांना 'दहावर्षे थिऑसफीचें आयुष्य आहे' असें भविष्य मी सांगितलें होतें. पुढें राम, कृष्ण(अवतारां) यांविषयी माझा व मुळ्यांचा विवाद होऊन शेवटी मुळ्यांचें समाधान झालें आणि त्यांची थिऑसफी शिथील पडली.''

या पूर्वी उमाकांत देशपांडे, बोधनकर, करंदीकर वगैरे थिऑसफिस्ट वकील मंडळीबरोबर वासुदेवराव मुळें हे नसरवानजी मंचरजी देसाई एक्साइजस इन्स्पेक्टर यांच्या खासगी बंगल्यावर जमून थिऑसफी विषयक चर्चा करीत असत व तेथें यांची व्याख्यानेही होत. पुढें महाराजांचाही नसरवानजीशी परिचय झाला.

थिऑसफीसंबंधाने महाराजांचा व वासुदेवराव मुळ्यांचा जो विवाद होत असे त्यांत थिऑसफीत कोणकोणते दोष आहेत? तिचा उद्देश काय? ह्या समाजाचा पुढें कसा ऱ्हास होईल? नूतन सुशिक्षित मंडळी बहुत करून बिझांटबाईच्या वक्तृत्वाकर्षणामुळें दिपून महत्वाकांक्षेकरितां थिऑसफीस्ट कसे होतात इ. गोष्टींची चर्चा असे. महाराज म्हणतात हा वाद एक वेळ किंवा दोन वेळ झाला नाहीं तर सारखा [१] वर्षभर झाला. (१. सूक्ति ७ यष्टि पृ. २४० पहा)

याशिवाय श्रीनिवासशास्त्री, वासुदेवराव मुळें व गणपत खंडो भालेराव या मंडळीचा व थिऑसफिस्टांचा संबंध तुटावा व ''सर्वांनी माझ्यावर विश्वास ठेवून थिऑसफीवर फटका झाडावा'' म्हणूनही महाराजांनी पुष्कळ खटपट केली व ती फलद्रूप होऊन पुढें मुळेप्रभृति मंडळीचा व उमरावती येथील प्रायव्हेट हायस्कूलचा संबंध हळुहळू कसा तुटला हें मुळें मास्तर आपल्या एका पत्रांत लिहितात :–

''माझा, भालेरावाचा व श्रीनिवासशास्त्रीचा प्रायव्हेट स्कूलचा संबंध

तुटेल याबद्दल महाराजांनी कांही वर्षे अगोदरच भविष्य करून ठेविलें होतें.

मी इ. स. १९०४ च्या आक्टोबर मध्यें (नागपूर येथें नीलसिटीस्कूलांत) आलों, नंतर भालेरावला मी येथें १९०५ ऑगष्टमध्ये आणले व श्रीनिवासशास्त्री हे त्यांचे चुलते बिमार असल्यामुळें नौकरी सोडून १९०७ मध्ये आले. मी उमरावतीहून नागपुरी येण्याकरितां कांकूं करूं लागलो त्यावेळी महाराजांचे शब्द मला हे होते-

'न भेतव्यं ज्ञानेश्वरेणैवाहमत्र प्रेषितस्तेऽहं तत्र संरक्षणं करिष्यामि'

असो. याप्रमाणे महाराजांकडे जी मंडळी आली त्यांत *कोणी थिऑसफिस्ट *कोणी सायन्सवादी, *कोणी पुराणांचा व वेदांचा मेळ न मानणारे तर *कोणी निर्गुण ज्ञानामुळें सगुण भक्ति न मानणारे असे असून कोणाच्या कांही, कोणाच्या कांही, शंका होत्याच.

महाराज हे संशयछेदनपटु व सद्विद्यादानशील असून एवढ्याकरिताचं सकुटुंब बाहेर पडले होते. त्यांना ही जिज्ञासुमंडळी मिळाल्याबरोबर मोठ्या आवडीने, प्रेमाने, नेहमींची बालवृत्ति कायम ठेवून व स्वतःकडे लहानपणा घेऊन श्रुति- युक्ति- अनुभवप्रचूर व प्रक्रियाभरीत अशी निरूपणे सांगून ते त्यांचे संशय निरसन करूं लागले.

यावलीहून परत आल्यानंतर नित्य सायंकाळी देवीच्या दर्शनास जाण्याचा महाराजांचा क्रम होता. तिकडूनच ते मुळेमास्तरच्या घरी जात असत. तेथें रात्रौ बारावर दोन दोन वाजेपर्यंत निरनिराळ्या विषयांवर निरूपणे होत असत व नंतर महाराज जमनाबाईच्या बिऱ्हाडावर परत येत. याप्रमाणे सुमारे १०-१२ दिवस क्रम चालला. मुळे वगैरे मंडळीला ज्या शंका येत असत त्या निरूपण प्रसंगी आधींच ओळखून ओव्यांत त्यांचें उत्तर देऊन महाराज समाधान करीत. त्यामुळे येथे कांही ईश्वरी चमत्कार आहे असे त्यांना वाटे. महाराजांना रात्रौ दोन प्रहरानंतर स्फूर्ति होते असें गोविंदराव राजुरकर कधी कधी म्हणत असत.

एके दिवशी महाराज सकाळी दहा वाजतांच आले व अध्याय म्हणून हजार बाराशें ओव्या केल्या. ते पाहून मुळें मास्तर गोविंदरावला म्हणाले–

''अरे तुझी रात्रीची दोन वाजतांची स्फूर्ति आता या वेळी कशी रे आली?''

वासुदेवराव मुळ्यांच्या घरी

असो. याप्रमाणे महाराजांची निरूपणे नित्य नूतन होत असल्यामुळें अधिकाधिक अभिरुची मंडळीला वाटूं लागली. तेव्हां वासुदेवराव मुळ्यांनी महाराजांस आपल्या घरींच येऊन राहण्याची विनंती केली व महाराजांनीही ती मान्य केली. सौ. मनकरणिका आईलाही मुळें यांनी आपल्या घरींच आणविलें.

पुढें नाना कविमडंन, व्यंकटराव देशपांडे, यांचाही महाराजांवर प्रेम जडला व तेही रात्रंदिवस महाराजांच्या जवळ राहून निरूपणे ऐकूं लागले. हरिभाऊ तर जेवणापुरते मात्र घरी जात; बाकी सारा वेळ महाराजांजवळ राहून अभंग, पदें वगैरे नवीन झालेले लिहून घेत व निरूपणाचे वेळीं टिपणे वगैरे करून ठेवीत. याप्रमाणे मुख्य लेखकांचे काम हरिभाऊ यांनी स्वतःकडे घेतलें.

मागील जन्म

स्वामी बेचरानंद महाराज : झिंझूवाडा, गुजरात

(इ.सन १७९५ - १८८०)

एके दिवशी नित्यक्रमाप्रमाणे महाराज देवीच्या दर्शनास गेले होते. बरोबर हरिभाऊ वगैरे मंडळी होती. दर्शन करून महाराज परतले. इतक्यांत देवीच्या दर्शनास आलेल्या एका म्हाताऱ्या मनुष्याने देवीच्या देवालयांतील घंटा वाजवून 'जय जगदंब' अशी गर्जना केली. तो शब्द कानावर पडतांच महाराज एकदम थांबले व - ''कोण, बळवंतराव मराठे आहेत काय?'' असे मोठ्याने विचारले. हे ऐकतांच ''होय'' असे साशंक वृत्तीने उत्तर देऊन तो गृहस्थ महाराजांजवळ येऊन मोठ्या बुचकळ्यांत पडला व आश्चर्यचकित् मुद्रेने त्यांच्याकडे पाहूं लागला. इतक्यात महाराज पुन्हा म्हणाले–

''बळवंतराव तुम्ही माझी ओळख विसरलेत काय हो? आई खुशाल आहे ना?'' असे म्हणून महाराजांनी त्यांच्या कानांत पुढील गोष्टी सांगितल्याः–

''तेथल्या मंडळीपैकीं कांही मंडळी येथेही आहे. जी मंडळी नेहमी आपल्या बरोबर राहणारी आहे, ती कोणत्याही जन्मी आपल्या जवळच राहील. जी नवीन मंडळी आपल्या धुनीपानीची नाहीं त्यांचा भाव बसावयाचा नाहीं.''

ह्या खुणांवरून काठेवाडांतील झिंझूवाडा येथें गुरु बेचरानंद महाराज म्हणून जे सत्पुरुष होते तेच या रूपाने येथें जन्मास आले आहेत. असा बळवंतरावाचां निश्चय झाला व त्यांचें मनही त्यांना असेंच सांगूं लागले. या गृहस्थाचें नाव बळवंत पांडुरंग मराठे. यांचें वय सुमारें ६८ वर्षोंचे असून त्यावेळीं उमरवतीस डेप्युटी कमिशनरच्या कचेरीत हे नक्कलनवीसीचें काम करीत होते. असो.

वरील प्रकार बरोबरच्या मंडळीस कांहीच समजला नाहीं. लगेच या गोष्टीची जिकडे तिकडे वार्ता पसरली. महाराज लवकरच मुळे मास्तरच्या घरीं परत आले.

यानंतर बळवंतराव मराठे हे फुरसतीच्या वेळी महाराजांचे दर्शनास येत असत. व मंडळीच्या आग्रहावरून बेचरानंदमहाराजांची माहिती थोडथोडी त्यांना सांगत असत. एके दिवशी हे महाराजांनी माडीवरून ऐकले व बळवंतरावाला हाक मारून यापुढें ही माहिती आपल्या आज्ञेवांचून कोणास सांगण्याची मनाई केली. पुढें मंडळीच्या अती आग्रहावरून कांही दिवसांनी परवानगी दिली. ती माहिती अशी :– गुजराथ प्रांतांत जुंझवाडा नांवाचे एक लहानसें संस्थान *(झिंजूवाडा - कर्णावतीपासून १२३ किलोमीटर कच्छचे रणाजवळ)* आहे. तेथें देवीच्या मंदिरांत बेचरानंद गुरुमहाराज म्हणून एक महात्मा पुरुष राहत होते. या देवीला राजसबाई माताजी असें नांव आहे. बेचरानंद महाराज औदीच जातीचे वासिष्ठ गोत्री ब्राह्मण होते. *(हे बाळपणापासून दोन्ही डोळ्यांनी आंधळे असून)* उमर सुमारें ८०-८५ वर्षांची होती. यांना संस्कृत फार चांगलें येत असून सर्व वेदशास्त्रे मुखोद्गत होती ही विद्या आपण काशीस शिकलों असें ते सागंत. शरीरकांती फार तेजःपुंज असून त्यांचे समोर बोलण्याची कोणाची छाती होत नसे. त्यांची कांही शिष्य मंडळी होती ती रात्रीं भजनास येत असे. भजनाचे प्रसंगी महाराज नवीन पद्यें म्हणत. त्यांत श्रुतिपुराणांचा अर्थ गोवला असे. पद्यें लिहिणारा कोणी नव्हता. रात्रभर भजन, निरूपण, चर्चा, वगैरे दिवस निघेपर्यंत चालत असे. उजाडले म्हणजे महाराज निजून राहात. संभूराम ब्राह्मण, मल्लूजी भगत, वीरभगत कुणबी, हे महाराजांच्या मंडळींत प्रमुख असत. हा वीरभगत मोठा धनाढ्य असून त्याचा नातू महाराजांचा शिष्य होता. तो घरचें काम करून महाराजांचीही सेवाचाकरी करीत असे. एक वेळ तो बिमार पडला व थोड्या दिवसांनी आसन्नमरण झाला. त्याचा आजा वीरभगत हा महाराजाकंडे येऊन घरी चालण्याविषयी विनंती करूं लागला. महाराज म्हणाले, ''आयुष्याला उपाय नाहीं. मी येऊन काय करूं? जसे तुम्ही तसा मी. तुमचा नातू पुढे उत्तम कुळांत जाईल. त्याची तुम्ही काळजी करूं नका. त्याला मुलगा आहेच. कांही दानधर्म करा. ''धर्मेण हरते व्याधिः''

वीरभगत घरी आल्यावर लवकरच त्यांचा नातू संपला. मग महाराजांची स्वारी गेली व त्यांचे शांतवन केलें.

जोमा नांवाचा महाराजांचा एक पट्टशिष्य होता. हाही औदीच ब्राह्मणच होता. हा नेहमीं मंदिरांतच महाराजांजवळ रहात असे व स्वयंपाक वगैरे करून महाराजांना जेऊं घालीत असे. याचा स्वभाव फार तापट होता. कांही कारणावरून संतापला म्हणजे ''तमारे करू हय तो करो, मारे थी थतु नथी'' असें म्हणून दोन

दोन दिवस स्वयंपाक करीत नसे. महाराजही ''मर्जी तमारी'' असे म्हणून जास्त न बोलतां दोन दोन दिवस तसेच राहात; दुसऱ्याच्या हातचें जेवीत नसत.

मंदिरांत महाराजांजवळ दोन गाई होत्या व बसावयाची एक पांढरी घोडी सुमारें दीड पुरुष उंचीची होती. इतक्यांचा खर्च कसा चालत असे तें कोणास कळले नाहीं. महाराज फार निरिच्छ असत. कोणी सिधा वगैरे आणल्यास कारणावांचून जास्त घेत नसत. फक्त जवारीचें पीठ व मीठमिरची बहुत करून घेत.

बहुतेक आठ दिवसांतून एक वेळ महाराज आपल्या पांढऱ्या घोडीवर बसून बाहेर निघत. त्यावेळीं त्यांचें भव्य तेजःपुंज शरीर, घोडीच्या पायांपर्यंत पडलेल्या लांब जटा, कपाळभर कुंकवाचा मळवट व हातात लोखंडाचा त्रिशूळ; असें ध्यान पाहून प्रत्यक्ष शंकरच आहेत असे वाटे.

बाहेर निघाले म्हणजे लोक त्यांच्या पायां पडत. महाराज इच्छेप्रमाणे गांवांत फिरत, गांवास प्रदक्षिणा घालीत किंवा एक मैलावर जंगलांत (वाळूच्या रणापलीकडे) ''नळेश्वर'' म्हणून शंकराचें स्थान आहे तेथें दर्शनास जाऊन परत येत.

श्री बेचरानंद महाराजांचे पूर्ववृत्त

सिद्धपूर ज्याला मातृगया म्हणतात, तेथून सुमारे ८ मैलांवर सिपूरनामक गांवी बेचारानंद महाराजांचा जन्म झाला. हे वयांत आल्यावर यांचे आईबाप लग्नाच्या गोष्टी करूं लागले. महाराज म्हणाले ''लग्न करूं नका. स्त्री फार दिवस वांचणार नाहीं.''

आईबाप आग्रह करूं लागले. महाराज म्हणाले ''तुमची आज्ञा मी मोडणार नाहीं. पण बायको मात्र वाचणार नाही. हें खरें आहे.''

लग्न झाले. थोड्याच दिवसांनी बायको मेली. दुसरे लग्न केलें. तीही मेली. याप्रमाणे तीन बायका मेल्यावर आईबापांनी लग्नाचा नाद सोडला. नंतर महाराज काशीस गेले. व गंगेची कावड आणून मातापितरांस अभिषेक केला. नंतर त्यांनी चारही धामच्या यात्रा केल्या व तेथून परत आल्यावर जुंझवाड्याजवळ नळेश्वराच्या जंगलात (परिसरात) बारा वर्षेपर्यंत निंब खाऊन तप केलें. पुढें पूर्वोक्त राजसबाई माताजीच्या मंदिरांत राहूं लागले. हे महाराज इ. स. १८७९ - ८० च्या सुमारास आपल्या वयाच्या ८५ वें वर्षी ब्रह्मीभूत झाले.

बळवंतराव मराठे हे जुंझवाडा जेथें ६० रु. पगारावर इ. स. १८६४ ते

६७ पर्यंत तीन वर्षे पोष्ट मास्तरच्या कामावर होते. तेथें असतांना ते बेचरानंद महारजांच्या दर्शनास जात असत. बळवंतरावची पत्नीही कधीं कधीं महाराजांच्या दर्शनास जात असे. तिची मुले वाचत नव्हतीं. एक मुलगा नुकताच झाला होता. तो तिने महाराजांच्या पायांवर टाकला. महाराज म्हणाले -

''थांब, हा मुलगा अल्पायुषी आहे याला मरूं दे. दुसरा तुला चांगला मुलगा होईल.''

ती ऐकेना ती म्हणाली ''एवढा वाचूं द्या. पुढें न होवो.''

महाराज म्हणाले ''बरें हा मुलगा कांही दिवस वाचेल पण मूढ होईल.''

तो मुलगा मूढ निघाला. १६ वर्षांचा होऊन मरण पावला. पुन्हा बाई जेव्हां दर्शनास आली तेव्हां महाराज म्हणाले ''खबरदार, मी पूर्वीच तुला सांगितले होतें. आतां दुसरा मुलगा मिळणार नाही.'' याप्रमाणे ही बळवंतरावांनी सांगितलेली बेचरानंद महाराजांची हकीकत आहे.

(ही माहिती लेखकाने स्वतः बळवंतरावला विचारून त्यांनी सांगितली तशी वर नमूद केली आहे.)

''तेथल्यापैकीं कांहीं मंडळी येथेंही आहे'' असें जे महाराजांनी देवीच्या देवळांत म्हटलें, त्याचा खुलासा बळवंतरावला विचारला असतां ते म्हणाले :-

''वीरभगतचा नातू जो मरण पावला व जो पुढें उत्तम कुळांत जाणार आहे म्हणून बेचरानंद महाराज बोलले होते तो हरिभाऊ केवले असावा व जोमा म्हणून जो पट्टशिष्य होता तीच महाराजांची पत्नि सौ. मनकर्णिका आई असावी. कारण ''माझा हा तापट स्वभाव जाण्याकरितां पुढील जन्मीं मी तुमची पत्नीच झालों पाहिजे'' असें जोमा बेचरानंद महाराजांस कधी कधी म्हणत असे.

''जुंझवाड्याचे बेचरानंदमहाराज तेच हे गुलाबराव महाराज होत हा निश्चय तुम्ही कशावरून करतां?''

असें विचारलें असतां ''तसें मला वाटतें म्हणून!'' असें बळवंतराव म्हणालें. मनोवृत्तीवरून पूर्वजन्मसंबंध कळतो याविषयी

''अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तंतुरंतर्भूतानि सीव्यति ॥''

इ. वचने प्रमाण आहेत. 'आपला पूर्वजन्म काठेवाडांत होता व आपण ब्राह्मण होतो व हरिभाऊ त्या जन्मी आपल्याकडे येत असत इ. माहिती प्रसंगविशेषीं महाराजांच्या बोलण्यांतही आलेली आहे.

पुस्तकाचे वाचन

रा. रा. निळकंठगडी काठीकर यांना चांदूरबाजार येथें आलेला महाराजांचा अनुभव मागें सिरसगांव प्रकरणांत आलेला आहे. या वेळी त्यांना उमरावती येथें दुसरा अनुभव आला तोही त्यांच्याच शब्दांनी तेथें देतों–

''पुढे कांही दिवसांनी मी उमरावतीस बुटीचे दुकानी बुधवारपेठेंत येऊन राहिलों. श्रीगुलाबराव महाराज मुळेमास्तरचे येथे उमरावतीस येऊन राहिले होते व प्रतिदिवशी प्रातःकाळीं बुटीचें दुकानावरून देवीचे दर्शनास जाण्याचा त्यांचा मामुल होता.

एके दिवशी ते जात असतां माझा परिचित् शब्द ऐकून त्यांनी हाक मारली, तेव्हा त्यांना मी दुकानी बोलाविलें. समागमे त्यांचें कुटुंब श्रीमती सौ. मनकरणिकाबाई व कांहीं मंडळी होती. त्यांना स्वागतपूर्वक बसविल्यावर तेथें ''सुंदरविलास'' नांवाचें मी वाचित असलेलें पुस्तक पडलें होतें. तें त्यांनीं घेऊन मला कांहीं कांहीं वेचे वाचण्यास सांगितलें.

ते मी वाचून दाखवितांच एकपाठ्याप्रप्रमाणें तितकेही छंद त्यांनी तोंडपाठ म्हटले व सर्व मंडळीस सानंद चकित् केलें.

पुढें त्यांनी सुंदरविलासाचीं कांहीं पानें उघडून त्यांवर हात फिरविला व पुस्तक माझे हातीं देऊन हात फिरविलेले वेचे सर्व तोंडपाठ म्हटले.

नंतर त्या रात्रीं महाराजांस मी फराळास बुटीचे दुकांनी बोलाविले व पंक्तीला जैरामशास्त्री कारंजकर व बरीचशी मंडळी होती. पंक्तींत संस्कृत श्लोक शास्त्री म्हणूं लागले व तत्क्षणी त्या श्लोकांचें भाषांतर त्याच वृत्तांत महाराजही म्हणूं लागले व पुढें त्यांचेच कृपाप्रसादें **श्रीमती मनकरणिकाबाईनें कांहीं श्लोकांचे भाषांतर मूळ वृत्तांत म्हटले.** दोघांचाही आवाज अति मधुर व मनोहर होता.''

पुढें याच सुमारास (फाल्गुनशुद्धांत) वऱ्हाडांतील परलोकवासीं सुप्रसिद्ध प्रेमळ हरिदास ह. भ. प. कृष्णबोवा पातुरकर यांची व महाराजांची भेट होऊन परिचय जुळला. व परस्पर एकमेकांच्या भेटीस जाणें येणें होऊ लागलें. महाराजांच्या निरूपणास कृष्णबोवा अत्यंत लुब्ध झाले होते. एके दिवशीं महाराजांनी पातुरकरांच्या घरी ज्ञानेश्वरींचे निरूपण सांगितलें, त्यांत सबंध ज्योतिषशास्त्राचा विषय आला होता. पातुरकरांची कीर्तने भाजीबाजारांतील मुरलीधराच्या मंदिरांत होत असत. ते वेळी महाराजांस ते आग्रहपूर्वक पाचारण करीत. महाराजांसही त्यांच्या कीर्तनापासून मोठा आनंद होत असे. परंतु एके दिवशी पातुरकरांचें कीर्तन एका प्रसिद्ध वकिलांचे येथें झाले. कीर्तन समयी बोलावणे आलें असतां महाराज गेले. ते वेळीं कांही श्रोते मंडळी वस्त्रांत हात घालून सलज्ज नामस्मरण करीत होती. ही

कथाकालची अमर्यादा पाहून मात्र महाराज रागावले, व **''भगवन्नामस्मरण करण्यासही त्यांना लाज वाटते अशांच्या येथें कीर्तन कशाला केलें?''** असें म्हणून तेथून परत आले. असो.

माझा श्रीकृष्ण भेटला

याच सुमारास मुरलीधराच्या मंदिरांत आर्वीचे प्रसिद्ध सत्पुरुष दामोदर आपाजी महाराज वृंदावनची वारी करून आले होते. त्यांची व महाराजांची भेट होतांच ''माझा श्रीकृष्ण मला आज प्रत्यक्ष भेटला.''

असे उद्गार काढून आपाजी महाराज श्रीगुलाबराव महाराजांस कडकडून भेटले व त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहूं लागले. आपाजी महाराज तेथें असतांना कधीं कधीं परस्परांचे हितगूज एकांतांत होत असे.

मुरलीधराचे पुजारी वेद. गणेशभट जोशी नाशिककर म्हणून आहेत; हे आपाजी महाराजांचे शिष्य आहेत. त्यांनीं एके दिवशीं आडून कांही गोष्टी ऐकल्या. त्यात पुढील गोष्ट आपाजी महाराजांनी श्रीगुलाबराव महाराजांस सांगितली:-

राधेचा पुजारी

आपाजी महाराज म्हणाले, ''एकदां मी वृंदावनास असतांना राधेच्या मंदिरासमोर सभामंडपात निजलों होता. राधेच्या पुजाऱ्याला राधेचा साक्षात्कार होता. ते दिवशीं दोन प्रहर रात्रीं राधेच्या मंदिरांत लख्ख प्रकाश दिसला. व पुढीलप्रमाणें राधा पुजाऱ्याशी बोलत होती:-

''बेटा ऐसा नहीं करना भला. जो मै हूं सोही ललिता और बिशाखा है भिन्नभाव नहीं समझना.'' इत्यादि शब्द मोठ्या प्रेमानें व लडिवाळपणानें राधा पुजाऱ्याला बोलत होती.

याचा पूर्वसंबंध असा होता की ते दिवशी पूजेच्या वेळीं ललिता व विशाखा यांना कपडे नेसवीत असतांना ते मधून मधून विसकटूं लागले व पुजाऱ्याला घरच्या कांहीं कामामुळें घाई झाली होती म्हणून संतापाच्या भरांत, ''मैं राधिका का पुजारी हूं, तुम्हारा नहीं हूं, तुम मेरेकूं काहेकू सताती है?''

असें म्हणून त्याने विशाखाचा गालगु□ा घेतला होता.

याप्रमाणें आपाजी महाराजांसारखे सत्पुरुष आपले हृद्‌गत महाराजांना मोठ्या प्रेमानें सांगतात व आपली उपास्यदेवता समजून लीन होतात हें पाहून गणेशभट पुजारी व इतर मंडळी यांना महाराज हे कोणी अवतारी पुरुष असावेत असे वाटून विशेष आदर उत्पन्न झाला व उत्तरोत्तर महाराजांची कीर्ति वाढत चालली.

नूतन सहवासी मंडळीला तर महाराज, त्यांचा साधा खेडवळ पोशाख, बालवेष, शुकाचार्यांप्रमाणे कुरळ केस, गोड स्वभाव, खेळकरपणा, संतोषवृत्ति, अद्वितीय बुद्धिमत्ता, मधुर सामगायन, विनयसौजन्यादि शीलसंपत्ति, उत्कृष्ट व्यवहारनैपुण्य इत्याद्यनेक सद्गुणांमुळें सुहृद्; अभिनव शब्दसौष्ठव व वेदार्थ सागरांतून समर्पक वाक्यरत्ने निवडून काढण्याच्या प्राविण्यामुळें आप्त व अलौकिक भगवत्प्रेमामुळें आपले उद्धारक सद्गुरु वाटूं लागलें.

ओवीबद्ध अध्याय, अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी इत्यादि निरूपणाचा महारजही मेघवृष्टिन्यायाने वर्षाव करू लागले. निरूपणप्रसंगीं सर्व शास्त्रपुराण-वचनांचा समन्वय करण्याचें महाराजांचे चातुर्य निरनिराळ्या ग्रंथांतील व पुराणांदिकांतील प्रमाणवचने व पृष्ट्यर्थ्य श्लोकनिर्देशपूर्वक त्यांची पत्तेसूद माहिती, ओवीबद्ध निरूपणाचे शेवटी ओव्यांची एकंदर संख्याकथनपद्धति, अविद्याभूत असंख्य शंका उपस्थित करून त्यांचे समाधान, भिन्न भिन्न पंथ धर्ममते व मतवादी यांच्या विचारांचें दिग्दर्शन व समीक्षा; इत्यादि कडीबंद प्रतिपादनशैली पाहून त्या श्रवणानंदाने हीं मंडळी विदेही बनली; जेवणखाण, झोंप वस्त्रप्रावरण या आवश्यक गोष्टीही त्यांना रुचेनाशा झाल्या व त्यांच्या सर्व चित्तवृत्ती महाराजांकडे लागून राहिल्या.

ज्ञानेश्वरीतील नवी ओवी

मंडळीच्या आग्रहावरून लवकरच ज्ञानेश्वरीच्या निरूपणास पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या ओवी पासून आरंभ झाला.

'ॐ नमोजी आद्या' व 'देवा तूंचि गणेश' दोन ओव्या निरूपण झाल्यानंतर

''आतां वाच्यवाचका । अभेदू लाहे नेटका ।
नामरूपें टका । तूतें झाला ।।''

ह्या तिसऱ्या ओवीच्या निरूपणास आरंभ झाला. ही ओवी उपलब्ध प्रतीत नाहीं. परंतु -

''भावार्थदीपिका हा ग्रंथ एकंदर १०,००० असून सांप्रत ९००० च उपलब्ध ठेवला आहे'' असें महाराज म्हणाले.

''नारदभक्तिसूत्रेंहीं अशीच थोडीं उपलब्ध आहेत'' असेंही महाराज एक दोनदां बोललें होते. असो. याप्रमाणे हा निरूपणानंद फाल्गुन वद्य दशमी एकादशीपर्यंत चालल्यावर पुढें रामनवमीच्या उत्सवाकरितां रा. रा. रामकृष्णपंत मोटे यांजकडून महाराजांस आग्रहाने कारंजास पाचारण झाल्यावरून कांही मंडळीसह महाराज कारंजास गेले.

शके १८२६ क्रोधीनाम संवत्सरे इ.स.१९०४-०५.

कारंजा येथें घडलेल्या मुख्य गोष्टी :–

स्वामी बेचरानंद महाराज

१. पूर्व जन्मातील बैरागी

महाराज लक्ष्मणराव दहीहांडेकरांचे घरीं बंगळीवर बसले असतांना तेथें सुमारे ५।६ चिमटावाले बैरागी आले.

महाराजांस पाहून एकजण आपसांत बोलला 'यह महात्मा यहां कैसे आये?'

दुसरा म्हणाला 'महात्मा लोग अपने इच्छासे चाहेवहां संचार करते है'

ही त्यांची आपसांत कुजबुज चालली असतां महाराजांनी रामकृष्णपंतास एकदम हाक मारून म्हटलें, 'यांना चांगला सिधा देऊन जाऊं द्या.'

रामकृष्णपंतांनी त्यांस आटा, तूप साखरीचा सिधा दिल्यावर महाराज त्या बैराग्यांस म्हणाले

'तुम यहांसे एकदम चले जाव. बहुत बातचित् मत करो.'

हें ऐकतांच ते बैरागी चुपचाप चालते झाले. त्यांच्या मागें मंडळीपैकी एकाने जाऊन चवकशी केली असतां त्यांनी सांगितलें कीं

''हे महाराज आमच्या गुरूचे गुरू असून यांना आम्ही चाळीस वर्षोपूर्वी पाहिलें आहे''. त्या बैराग्यांपैकी कांही ६०।७० वर्षोचे होते. पुढें महाराजांस या संबंधाने विचारलें असतां

''यांची व माझी भेट नर्मदाप्रदक्षिणेचे वेळीं झाली होती'' एवढेंच त्यांनी सांगितलें.

२. मुसलमानी भाषेतील मर्से

त्या वेळी मोहरमचे दिवस होते. महाराजांनी दिवसां कांहीं वेळपर्यंत एका मडक्यास घागऱ्या बांधून त्यांच्या तालावर मुसलमानी भाषेंत मर्से म्हणत बसावें. ते फार गोड सुस्वर वाटत व ते ऐकण्यास पुष्कळ मुसलमान मंडळी जमा होत असे.

३. भाजी भाकर

कारंजास एक गरीब भट्टजी राहत असतात. ते भिक्षा मागून उदर निर्वाह करीत असतात. त्यांनी एके दिवशीं महाराजांच्या दर्शनास येऊन विनंती केली की

''मज गरीबाच्या येथें येऊन आपण भाजीभाकर ग्रहण करतील.''

महाराजांनी त्यांना उदईक भाजीभाकर तयार ठेवण्यास सांगितलें. तेच दिवशी कारंजा येथील प्रसिद्ध श्रीमान् गृहस्थ रा. रा. रामजी कान्नव यांच्याकडून

भोजनास बोलाविण्यास रामकृष्णपंत मोटे महाराजांकडे आले.

महाराज म्हणाले ''मी भोजनास उदईक येईन परंतु मी मागेन तो पदार्थ तयार असला पाहिजे.''

त्यांनी बरें म्हणून पंचप्र ान्नाची तयारी करविली. भोजनाचे वेळीं महाराज म्हणाले ''भाकर पाहिजे''.

ती तयार नव्हती. इकडे भट्टजी येऊन बसलेच होते. त्यांस महाराज म्हणाले-

''तुम्ही घरची भाजीभाकर घेऊन या.''

भट्टजी मोठ्या संतोषांने ती घेऊन आले. हे भट्टजी आतां चांगल्या स्थितीत आहेत म्हणून ऐकतो.

४. रामचंद्रबापू मोहोड यांना मृत्यूसमयी मार्गदर्शन

महाराजांचा आवडता भक्त माधान येथील रामचंद्रबापू यांस महाराजांनी मृत्यूचा दिवस सांगून मृत्युपत्र करून दिलें होते वगैरे माहिती मागें सिरसगांव प्रकरणांत आलीच आहे. कारंजास एके दिवशी बंगळीवर बसून महाराज आपल्याशींच पुढीलप्रमाणे बोलले :–

''सर्पयोनी घे. सरस्वतीच्या तीरी जा. तेथें सौभरी ऋषी आहेत त्यांचा मंत्र घे.'' इत्यादि भाषण त्यांचें सरासरी पंधरा मिनिटेंपर्यंत चाललें होतें.

तेथून एक दोन दिवसांनी रामच्रंद्र बापूची निधन वार्ता महाराजांस पत्रद्वारें कळली. बापू चैत्र शु. ११ रविवारी ता. २७ मार्च १९०४ रोजी संपले. पत्र पावतांच महाराजांनी महाभारत काढून भीष्माचार्यांच्या निर्याणकालाचे, उत्तरायण, शुक्लपक्ष, अरुणोदय, निर्धूम, प्राणनिरोध, शांत असणे इत्यादि योग जुळवून पाहिले ते सगळे बरोबर जुळून शिवाय रविवारचा योग बापूस विशेष मिळाला.

भावी मृत्यूची वार्ता रामचंद्र बापूंनीही आपल्या आप्तेष्ट मंडळीस आठ दिवसांपूर्वी कळविली होती.

मुलास संस्कृत शिकविणे, श्रीमहाराजांस एक तिफनची जमीन अर्पण करणे व एक गाय देणे वगैरे व्यवस्थाही त्यांनी मरण समयी सांगून ठेविली होती.

माधान येथें महाराजांस राहण्याकरितां एका कायमच्या मकानाची व्यवस्था करण्याच्या हेतूने रामचंद्र बापू त्या उद्योगास लागले होते परंतु त्यांच्या मृत्यूमुळें तें काम अपुरें राहिलें.

याप्रमाणे निःशेष स्वार्थत्यागाने, कडकडीत वैराग्याने, निष्कपट प्रेमाने व निर्विकार शांत वृत्तीने सद्गुरुसेवा करून योग्यालाही दुर्लभ असें मधुरफल

रामचंद्रबापूने मिळविलें व आपलें उदाहरण मोहोड वंशाला भूषण व पुढील शिष्य मंडळीला अनुकरणीय करून ठेविलें. महाराज कारंजा येथें सुमारें तीन आठवडे राहून चैत्रवद्यांत उमरावतीस परत आलें.

माधुर्यामृतसागरास भरती

येथून महाराजांच्या माधुर्यामृत सागरास पूर्ण भरती येऊन विविध शास्त्रांच्या रहस्यमय निरूपणांचा वर्षाव होऊं लागला व भक्तिपदतीर्थामृतादि ग्रंथ जगदुद्धारार्थ निर्माण होऊ लागले. भक्तिपदतीर्थामृत हा महाराजांचा आद्य प्रकरण ग्रंथ असून त्यांत महावाक्याच्या रीतीने भक्तीचें सुंदर प्रतिपादन केलेलें आहे. ज्ञानेश्वरीचें निरूपण पुन्हां सुरूं झालें.

कपिलगीता, अमृतानुभव, भगवद्गीता, हरिपाठ, यांजवरील निरूपणेही चालू लागली. सौ. मनकरणिका आईबरोबर गोड व नवी नवी गाणी म्हणणे, भजन समयींची अंतःस्फूर्तीची कविता व आख्याने, नानाप्रकारचें खेळ, बाळलीला, व हास्यविनोद हा तर महाराजांचा जीवनक्रम व सहवासी मंडळीचा नित्य नवा आनंद होता.

निरूपणाच्या ओघांत निरनिराळ्या किती प्रकारच्या विषयांवर [१]नवीन नवीन माहिती येत असे याची कल्पना इतरांस होणे शक्य नाहीं.

(टीप.- १.उदाहरणार्थ कांही विषयांची नांवे :– *पुराणांचे तीन भाग कोणते? *पुराणे गुरुरूप व भक्तिरूप कशीं? *पुराणे वाचतांना लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी, *वेद हें आप्त कसें? *नित्यानुभूती, संभूती, परार्थगा व रंजकी अशा चार प्रकारच्या कथा व त्यांची लक्षणे, *भगवद्गीता ही नवीन उपनिषद् आहे असें शंकराचार्यांचे म्हणणे, *भगवद्गीतेंत आहेत परंतु कोणत्याही उपनिषदांत नाहींत अशा गोष्टी. *योग, ज्ञान, भक्ति इ. विषयांच्या क्रमाने गीतेच्या अध्यायांचा वाचनक्रम, *आसुरी निश्चय व दैवी निश्चय, *चांद्रायणादि व्रतांची सार्थकता, *ज्ञानेश्वरी अध्याय वाचनक्रम, *ज्ञानेश्वरीच्या कोणत्या अध्यायाने वाचकाच्या मनावर काय परिणाम होतो? *जीवाला मुक्तीपेक्षा भक्ति श्रेष्ठ कां? *भगवद्भक्तांना जन्ममरण मोक्षरूप केव्हां होतें? *भगवद्भक्तीवांचून असंप्रज्ञात योगाचे वैय्यर्थ्य, *नामस्मरणाने पंचक्लेश निवृत्ति, *कोणत्या वृत्तीने काय साध्य होतें? *मनाच्या जड व सूक्ष्म भागाचा परिणाम, *भक्त व योगी यांच्यांतील फरक, *सन्निंदा व स्तुति यांचें रहस्य, *नारदांच्या कळी लावण्याचें रहस्य, *बुद्ध व थिऑसफिस्ट हे आसुरी मार्ग कसें? *'एसोटेरिक प्रिंसिपल्स ऑफ थिऑसफि' या पुस्तकामधील कांहीं व्यंगें व ती बुद्धांची तत्वें आहेत याविषयी निरूपण,

*भगवान् बुद्ध वंदनीय व बौद्ध त्याज्य कां? *बौद्धमतांचें प्रकार, त्यांची समीक्षा व खंडण; *स्वप्नाच्या असत्यत्वाची सिद्धि, *स्वप्नांत महात्म्यांचें दर्शन होते हे थिऑसफिस्टांचे म्हणणे खोटें, *वैद्यशास्त्रांतील स्वप्नाध्यायांतर्गत शुभाशुभ फलें व *ज्योतिषशास्त्रांतील नवग्रहादि दानहोमादिकांचे समर्थन, *कांटमतखंडनार्थ प्रश्नोत्तरे, *ऋषीप्रणीत मार्ग हाच शुद्ध व दैवी मार्ग कसा? *सद्गुरूच्या उपदेशवृष्टीचा मेघवृष्टीपेक्षां चांगला परिणाम, *सद्गुरुस्मरण कसें ठेवावें? *सद्गुरुस्मरणाने संकटनाश व विषयपरावर्तन, *वियोगभक्ति व सेवेचें फळ, *चिंतनाचें फळ, *साधने व प्राप्य वस्तु, *गुरुकृपेने साधनांशिवाय जर प्राप्तव्य वस्तु मिळण्याची चिन्हें असली तर खऱ्या मुमुक्षूने साधनाची इच्छा न करण्यांतच त्यांचें खरे कल्याण आहे याविषयी, *भक्तीची सिद्धी, मननाने भयंकर क्लेश व ते न होऊ देण्याविषयी सद्गुरु काय करतात? *संचित, क्रियमाण व प्रारब्ध कशा कशाने दग्ध होतात? *चित्तशुद्धि म्हणजे काय? *सत्वगुण मोहादिकांमुळें रजस्तम कसा होतो? *दैवादि चार वाद आत्मनाशाला कारण कसे होतात? *निश्चयात्मिका बुद्धीने मोह कसा जातो? *कोणत्या दृष्टीच्या मनुष्याला कोणता उपदेश करावा? *नुसता वितंडवादी असेल त्याच्याशी कसें वागावें? *पामर किंवा बद्ध यांस उन्नत कसें करावे? जिज्ञासूंना व मुमुक्षूंना उन्नत कसें करावें? *भगवद्भक्तिलक्षण, *नेत्रसिद्धांत, अश्रूंमध्यें अस्ति, भाति, प्रिय कसे प्रगट होतात? इ. इ.)

परंतु निरूपण आटोपल्यावर, झालेल्या निरूपणांच्या प्रतिज्ञा (प्रतिपाद्य विषय) संक्षेपतः स्वतःच महाराज सांगत असत.

त्यांचा संग्रह रा. रा. वासुदेवराव मुळे यांनी मोठ्या प्रेमाने करून ठेवला आहे. त्यावरून त्यावेळच्या निरूपणांची कांहीशी कल्पना होते.

पुनर्जन्मसिद्धि

यांतून एक 'पुनर्जन्म' विषयक निरूपण येथें देतो. हा विषय अमृतानुभव निरूपण प्रसंगी ता. १६/०७/१९०४ व १८-७-१९०४ रोजीं झालेला आहे. तो येणेप्रमाणे :– खाली लिहिलेल्या तीन गोष्टींनी पुनर्जन्मसिद्धि होतेः - १. जातिस्मराने, २. सुखदुःखाने, ३. मौक्तिकोपनिषदाने.

१. दहरोपासनेने आपण पूर्वी कोण होतो हें कळतें व स्मरतें. व ह्या जातिस्मराने मागील जन्म दहरोपासनेद्वारें प्रत्यक्ष होतात.

२. सुखदुःखाने अनुमान प्रमाणद्वारा पुनर्जन्म सामान्यतः दृष्ट होतो.

''झाड ओळखिजे फुलें । मानस ओळखिजे बोलें ।
सुखदुःखें जाणिजे केलें । पूर्वजन्माचें ।।'' ज्ञानेश्वरी.

३. मौक्तिकोपनिषदाने - शब्दप्रमाणाने किंवा आप्तवाक्याने पुढल्या मागल्या जन्माचें अनुमान प्रतीत होते. विमूढाला किंवा नास्तिकाला आत्म्याच्या अस्तित्वाविषयीं सामान्यतो दृष्ट अनुमान आहे. म्हणजे मूर्खाला किंवा नास्तिकाला देखील 'आत्मा आहे' 'आत्म्याचें अस्तित्व आहे' हें सामान्यतः दृष्टीने अनुमान काढतां येतें.

(या ठिकाणी महाराजांनी सामायिकाभाव, प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अत्यंताभाव, अन्योन्याभाव इ. न्यायघटित अभावांचे विवरण करून, यांतून कोणत्याच प्रकाराने आत्म्याचा अभाव सिद्ध होत नाही असें सोदाहरण सिद्ध केले आहे व ह्या तर्कांचा उपयोग शास्त्रसिद्धांत समजण्याकरितां कसा करावा हें सांगून शेवटी आत्म्याचें अस्तित्व सामान्यतोदृष्ट अनुमानानेच काढतां येतें हे सिद्ध केलें आहे.)

चैतन्य हें शुक्रशोणिताच्या संयोगाचा परिणाम नाहीं. म्हणजे पूर्वी नसलेला पदार्थ अस्तित्वात येत नाहीं तर असलेलाच पदार्थ अस्तित्वांत येतो हें सामान्यतोदृष्ट[१] (१. शेषवत् अनुमानः– कार्यावरून कारणाचें अनुमान करणे. पूर्ववत् अनुमानः– कारणावरून कार्याचें अनुमान करणे. सामान्यतः अनुमानः– आत्म्याचें अस्तित्व) अनुमानाचें लक्षण आहे. 1st Premiss. अप्रयत्न सुखदुःख संभवत नाहीं हा निर्णय,

2nd Premiss. सेकंड प्रेमिस आपणाला सुखदुःखे होतात. Inference इन्फरन्स म्हणून पूर्वी किंवा पूर्वजन्मी प्रयत्न झाला असला पाहिजे. पुत्रोत्पत्ति मैथुनाशिवाय संभवत नाही हा निर्णय.

सत्रावीच्या अमृताने योगियांस पुत्र होतो ही गोष्ट निराळी. संयमादिक योगाने हें सिद्ध झालें की सूर्यादि रश्मीच्या ठायीं तो आत्मा जातो. तो कसा जातो हें मानण्याला शब्दप्रमाण (आप्तवाक्य-आगम) फार उपयोगी आहे. व हें शब्दप्रमाण फार बलवत्तर आहे. जे गेले आहेत त्यांचा हा अनुभव सिद्धांत आहे. त्यांनी हें प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. प्रत्यक्षाला व्याप्तीचें काम नाही. अप्रत्यक्षालाच व्याप्ति पाहिजे.

पुराणे : शब्दप्रमाण

शब्दप्रमाण बलवत्तर असल्याने आपणाला ऐतिह्य मानलें पाहिजे. व पुराणे ऐतिह्य असल्याने ती आपणाला मानलीच पाहिजेत. म्हणून पुराणे कल्पना किंवा कादंबरी नव्हेत. कल्पनेत परंपरा नसतें. पुराणांत परंपरा आहे व ह्याचा परंपराद्वारा अनुभव येतो. पुराणांत सांगितलेल्या गोष्टी एकानेच पाहिल्या नाहीत; त्या कित्येक भगवद्भक्तांनी प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत व अझूनही दृष्टीस पडतात व

त्यांनी ज्या कांही भगवल्लीला डोळ्यांनी पाहिल्या आहेत त्यात यत्किंचितही फरक पडलेला दृष्टीस आला नाहीं. प्रत्येकाला भगवल्लीलेचा एक सारखा अनुभव येतो. **''तं गच्छ त्वं ध्यानयोगेन''** म्हणून पुराणांवर आक्षेप येऊं शकत नाहीं. पुराणावर आक्षेप आणणारे बहुतकरून प्रत्यक्षवादी असतात. एकवेळ ईश्वर नाहीं म्हटलें असतां चालेल. परंतु पुराणे नाहीं म्हटल्याने सर्व जगच बुडेल. **एक वेळ अनुमान चुकेल परंतु शब्दप्रमाण चुकणार नाही.**

(पारकीय जडवादियांत ज्या निरनिराळ्या थिअरीज काढल्या जात आहेत व दुसऱ्या दिवशी खोडल्या जात आहेत त्यावरून हें चांगलेंच स्पष्ट होतें)

अर्थात आगम-आप्तवचन अनुमानापेक्षांही बलवत्तर आहे. व वेद गुरु हे आपलें आप्त होत. म्हणून ह्या आप्तांवर आपणांला श्रद्धा ठेविलीच पाहिजे व ह्या आप्तांवरच ठेवलेली श्रद्धा आंधळी नसून सकारण व सप्रमाण आहे.

हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं शब्दप्रमाण (गुरु-वेद प्रामाण्यात्) हें अनुमानापेक्षाही बलवत्तर आहे. एवढेंच नव्हें, तर ते प्रत्यक्ष प्रमाणापेक्षा देखील बलवत्तर आहे. ह्या गोष्टीचा चांगला बारीक विचार केला असतां तेव्हांच लक्ष्यांत येईल, व ह्या गोष्टीचा आपण चांगला विचार केला नाहीं, म्हणूनच आपण आपली पोथी पुराणे झुगारून देण्यास तयार झालों आहोत. आपल्या लोकांत चमत्कार दिसून येतो तो हाच की आपण ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास, एकनाथ, मोरोपंत ह्या सर्वांना मोठा मान देतो, साधु समजतो, अनुकरणीय समजतों, त्यांचे ग्रंथ वाचतो, परंतु त्यांच्या शब्दावर आपला विश्वास नाहीसा झाला आहे. ह्याचा अर्थ काय? त्यांना मानणे न मानणे सारखेंच!

जातिस्मराने बालावचारी दहराकाशांत मागचे पुढचे जन्म दिसतात. सारांश, जन्म प्रत्यक्ष होतो अर्थांत दहराकाशांत. हे दहरज्ञान नाहीसें झाल्यामुळेंच सर्व योग (लययोग) नष्ट झाला. कारण शब्दप्रमाणश्रद्धा नाहीशीं झाली म्हणून - ''स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप'' (भगवद्गीता) म्हणून शब्दप्रमाणप्राबल्य व वेदाचें ईश्वरप्रणीतत्व ह्या दोन गोष्टी चांगल्या मनावर वठल्या पाहिजेत.

'वेद' ईश्वरप्रणीत

जीव जीवाला वेद सांगणार आहे असें म्हटल्यास त्यामागल्या प्रत्येक जीवास कोणी तरी वेद (ज्ञान) सांगणारा असला पाहिजे. पण तसा प्रकार नाहीं. म्हणून परमेश्वरच वेदाचा कर्ता आहे; म्हणजे वेद अपौरुषेय होत.

ता. १८-७-१९०४.

पुनर्जन्माला आधार

नत्वा ज्ञानेश्वरं देवं सद्गुरुं परमेश्वरम् ।
अमृतानुभवस्यास्य कुर्वे व्याख्यां समासतः॥

काल त्रिविधप्रमाणांनी पुनर्जन्मसिद्धि झाली. पुनर्जन्माला आधारभूत तीन तत्त्वें आहेत तीं हीं - १ आचरण, २ अदृष्ट, व ३ वासना.

* या जन्मीं केलेले धर्माधर्माचे तें **आचरण.**

* केलेल्या धर्माधर्मानुसार वृत्ति ती **वासना.**

* देवतानुग्रहाननुग्रह हें **अदृष्ट** !

सर्वांचीं सर्व १७ तत्वें मिळून झालेला तो सूक्ष्म देह होय. अपंचीकृत पंचमहाभूतांपासून झालेलें, सुखदुःखादि भोगांचे साधन व पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें, पंचप्राण, मन व बुद्धि अशा सत्रा तत्त्वासंह राहणारें तेंसूक्ष्म शरीर होय. याचा अभिमानी आत्मा तैजस म्हणविला जातो. सूक्ष्म शरीराचें रक्षण त्या त्या लोकीं देवता करतात. अर्थात् वर निर्दिष्ट केलेल्या देवता अपंचीकृत सूक्ष्म शरीराचें रक्षण करतात. पदार्थाला अधिभूत म्हणतात.

पदार्थाचें चालकत्व ज्याकडे आहे ती अधिदेवता होय.

व पदार्थाचें भोक्तृत्व ज्याकडे आहे ते अध्यात्म. नेत्र तेजाचे अध्यात्म होय.

रूप पहाणे तेजाचें अधिभूत व सूर्य तेजाचें अधिदैवत होय.

पंचप्राणांचा विचार

कर्मभोग संपतपर्यंत सूर्य नेत्रास सोडीत नाहीं. तद्वतच, कर्मभोग संपतपर्यंत कर्मभोग देहास सोडीत नाही. अधिभूत हें अध्यात्माचें रक्षण करतें. सूक्ष्म शरीराच्या देवता सूक्ष्म शरीराचे वायुसहित प्राण रक्षण करतात.

वायु ही प्राणाची वृत्ति आहे हें वेदान्तमत आहे व प्राण हे वायुकार्य आहे असें नैय्यायिक म्हणतात. या दोहोंपैकीं वेदान्तमतच बरोबर आहे. न्यायाला दृष्ट प्रत्यक्षता आहे.

खंडन करण्याच्या तीन पद्धति

जिज्ञासा दृष्टीने– * त्याचेंच त्याने खंडन करणे हा कनिष्ट-पक्ष.

* अन्यदोष आणून दुसऱ्याचें मत खंडन करणे हा मध्यमपक्ष.

* स्वसिद्धांत प्रतिपादन करून अन्य मत खंडन करणे हा उत्तमपक्ष.

तर्क दृष्टीने – *त्याचेंच त्याने खंडन करणे हा उत्तमपक्ष.

* अन्यदोष आणून दुसऱ्याचें मत खंडन करणे हा मध्यमपक्ष व

* स्वसिद्धांत प्रतिपादन करून अन्यमत खंडन करणे हा कनिष्टपक्ष. न्यायांत वायूला प्राण मानलें आहे. याचें खंडन संक्षेपाने खाली दिलें आहे. नैय्यायिक म्हणतात कीं - वायु ही वरखालीं येणारी गति आहे.

प्रतिपक्षी - तर मग ही गती समवाय संबंधाने रहातें की काय? व रहात असेल तर बाह्यवायु प्राणसमवाय झाला कीं काय? व असें असेल तर मग ती गती दिसायला पाहिजे होती.

निर्णय– म्हणून समवाय संबंधाने ही गती राहत नाही.

प्रतिपक्षी– निमित्त संबंधाने ही गती रहातें की काय?

निर्णय– नाही.

प्रतिपक्षी– प्राणाचे चालक कोण? पण प्राणाचा चालक मन, इंद्रियें, आत्मा कोणीच नाही. कोणीच निमित्त नाहीं, तर मग तुमच्या मतें वायूला गती देणारा प्राण स्वतंत्र असला पाहिजे.

नैय्यायिक– उपाधिभेदाने प्राणापान वगैरे भेद आहेत. जसें– व्यान हलका आहे. समान जड आहे.

प्रतिपक्षी– व्यान, समान, हे हलके जड कसे? तुमच्या न्यायमतें तर वायूला गुरुत्व किंवा रूपत्व मुळींच नाहीं. *रूपमय म्हणावें तर वायूचें तुकडे तुकडे झाले पाहिजेत. *वायु प्रतिबंधक होत नाही. पण त्याला रूप असल्यामुळें तुमच्या मताप्रमाणे वायु प्रतिबंधक झाला पाहिजे. *दुसरें तुमच्या मताप्रमाणे मेल्यावर वायु जीवंत राहिला पाहिजे. परंतु मरणकाली वायु शरीरांतून निघून जातो हें आम्ही पाहातो; म्हणून वायु प्राण होऊं शकत नाही. इ० इ०.

प्राणाचा व अंतःकरणाचा अत्यंत संबंध आहे. जसें– श्वास बंद केल्याने मनाची एकाग्रता होते. अंतःकरण चतुष्टय (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) सुषुप्तींत लय पावतात. अंतःकरण (मन) हें अंतरिन्द्रिय होय व हें सर्व शरीरांत व्याप्त आहे.

नैय्यायिक व परकीय तत्त्ववेत्त्यांचे खंडन

प्राणाची अविर्भवन व तिरोभवन शक्ति आहे काय? वायुगती बाहेर येऊ शकत नाहीं म्हणजे काय? संस्काराशिवाय ती (वायुगती) मस्तकांत (मेंदूत) पोंचू शकत नाहीं म्हणजे काय? संस्कार कोणाला व कशाचा झाला पाहिजे? ज्ञानतंतूला संस्कार होतो असें मानलें व ज्ञानतंतु घेऊन मध्यें फट मानली, तर सुखदुःखांचें संस्कार होणार नाहींत.

*मन अणुमय आहे असें मानलें तर एके ठिकाणी एक व दुसरे ठिकाणी दुसरें ज्ञान झालें पाहिजे. म्हणून मन अणुमय नाहीं. न्यायमतें एकदम ज्ञान होत

नाहीं. ज्ञान होण्याला कांहीं वेळ लागतो, अर्थात् फारच थोडा. न्यायमतें सर्व ज्ञानशक्त्या एके ठिकाणी राहतात. (ब्रेन विषयीं आंग्ल तत्त्ववेत्त्यांचेंही असेंच म्हणणे आहे. ते म्हणतात ब्रेन अणूंचा- ॲटम्सचा बनलेला आहे. इ० इ०.)

वेदांतियांचें मत असें नाहीं. त्यांचे मतें ज्ञानशक्ति सर्व शरीरीं व्याप्त आहे. व शरीराच्या कोणत्याही भागीं सुखदुःख झालें असतां ते ज्ञान तत्काल तेथेंच होतें.

इंग्रजाच्या मतें तो सुखदुःखानुभव ज्ञानतंतुद्वारा ब्रेनमध्यें गेला पाहिजे व नंतर मग आपणाला सखुदुःखाचा संस्कार त्याच ज्ञानतंतुद्वारा उलट होतो. *(हे म्हणणे अर्थातच असंबद्ध आहे).*

प्राण अंतःकरणाशी संयुक्त आहे हें वर सांगितलेंच आहे.

सूचना– निर्णयवाद दृष्टांतानी सिद्ध करावा. परंतु सिद्धांतवाद दृष्टांतांनी न करतां सिद्धांतानेच झाला पाहिजे. कारण दृष्टांताने सिद्धांतवाद होत नाही.

जे गुण पदार्थ असतांना असतात व पदार्थ नसतांना (पदार्थ नष्ट झाले असता) नसतात ते ते त्याचे गुण होत. परंतु गुण जाऊन पदार्थ किंवा द्रव्य राहूं शकत नाहीं,, चित् प्रसंगी पदार्थ जाऊन गुणसंस्काराचा भास होतो. जसें, फूल नष्ट झाल्यावर फुलाचा वास राहतो.

वेदान्तमतें सर्वज्ञान अहंला- (Ego) होतें. जड व चेतनभेद युरोपियन लोकांना माहीत नाहीं. आपण घेतलेले संस्कार ध्यानाने दृढ होतात. आपण जे संस्कार घेतो ते संस्कार त्या पदार्थांचे आपणाला सूक्ष्म ज्ञान करून देतात. यावरून ठरतें की प्राण मन किंवा मेंदू अणुमय नाहींत.

मृत्युनंतरची गति

वायु ही प्राणाची वृत्ति आहे, हें वेदान्तमत यथार्थ आहे. अंतःकरणाशी प्राणगती संयुक्त असते व वायु पोकळींत विराला म्हणजे (वायु पोकळींत विरतोच कारण तो पंचीकृत आहे म्हणून) मग नुसता प्राण रहातो. हा प्राण अपंचीकृत आहे व हा प्राण शरीरातून निघून गेला म्हणजे तोच मृत्यू आहे. मनाप्रमाणे प्राण सूक्ष्म आहे. मरणानंतर धनंजय वायू शरीरात राहतो. धनंजय वायु ही प्राणवृत्ति आहे खरी, तथापि सर्व वायु पोकळींत विरून गेला असल्यामुळें पाणी निघून गेल्यावर पाण्याचा ओलावा जसा तत्पश्चात् राहतो त्याचप्रमाणे तो धनंजय वायुही आहे. (पाण्याच्या ओलाव्या प्रमाणेच धनंजय वायु आहे. (अ काइंड ऑफ व्हायट्ल एअर नरसिंग द बॉडी) (A kind of Vital air nourishing the body) धनंजय वायुदेवता तुष्ट्यर्थ देहाचें दहन करणे इष्ट आहे. दहन जर न केलें तर देवता देहाला पुढें कष्ट देतील. दहनानंतर हा धनंजय वायु पुढें तेजांत लीन होतो. हें मागे सांगितले आहे. *

(* हा विषय ता. १५/०७/०४ च्या अमृतानुभवाच्या प्रथम ओवीच्या निरूपणांत झाला आहे. तो असाः– हंस=घर्षणशक्ति. चंद्रसूर्य देवतांचे जें चालन तेंच हंस. हा हंस दैविक ठिकाणी स्थित होणारा प्राण होय. हा प्राण शक्तिरूपाने धनंजयांत राहतो. धनंजय ही प्राणाची वृत्ति होय. मरण पावल्यानंतर देखील धनंजय प्राण देह भस्मसात् झाल्याशिवाय देहपाताबरोबर तेजांत लीन होत नाही. म्हणून धनंजय प्राण तेजांत लीन होण्याकरितां देहाला अग्निसंस्कार करावा लागतो. देहपात् झाल्यानंतर व देहाला अग्निसंस्कार होण्यापूर्वी जोंपर्यंत मृतशरीरांत धनंजय प्राण आहे तोंपर्यंत योगी, भक्त, वगैरे मनुष्याला उठवूं (जीवंत करूं) शकतात. व अग्निसंस्कार होईसतों देहांत धनंजय प्राण असतोच.)

सूक्ष्मशरीराभिमानी जीव तेजस्थित असतो किंवा रश्मीस्थित असतो. सतरा तत्त्वे निघून जाणे म्हणजे मृत्यु होय. लिंगशरीर अपंचीकृत असते.

मरणाचीं तीन ठिकाणे - म्हणजे तैजस जीव जाण्याचे तीन मार्ग –

१ रश्मी–अनावृत मार्गाने जाण्याची रीति

२. निद्रा–आवृत्त अथवा धूममार्गाने जाण्याची रीति.

३. लोक-मोघम मार्गाने जाण्याची रीति. तैजस जीव 'लोकी' भोगशरीर ग्रहण करतो व तेथेंही तो पंचाग्निनेच जातो. जन्म कसा होतो ? - जीव कर्मभूमीवर जन्म घेण्याकरितां येतो ते पांच मार्ग– याला पंचाग्नि क्रिया म्हणतात. * हे सर्व दुःखमय असल्यामुळें यांना अग्नि म्हणतात. * पूर्व शरीराची व जीवाची व्याप्ति नाहीं. कारण अनुमानांत व्याप्ति नाही. * वेदान्तमतें पुरुषरेतांत जीव पहिले जातो व * नंतर तें रेत संभोगकाली योनीत जातें.

अपंचीकृत लिंगदेह देवतासत्तेने फिरतो, (१७ देवता) पंचाग्निक्रियेत लिंगदेहाला भोग नाहीं. पंचाग्निक्रिया मनुष्यालाच लागू आहे, वृक्षकीटक पशूंना लागू नाहीं. वृक्षकीटकपशूंना ''त्रिवृत्'' म्हणजे वायु, वृष्टि व अन्न लागू आहे; किंवा द्विवृतच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल म्हणजे वायु व वृष्टि लागू आहे. म्हणजे ते त्या त्या मार्गाने जन्मास येतात.

जीवाचे पंचाग्नीने येण्याचे पांच मार्ग

वायु, वृष्टि, अन्न, पुरुष, व योषित् (स्त्री). पंचाग्नीने लिंगशरीर एक दिवसांत देखील जन्मास येऊं शकेल. पंचाग्नीत तो अपंचीकृत असतो. तो भोगलोकांत वृक्षपाषाणादि जन्म घेतो, कारण सुखदुःखें तेथें असतात. पण बहुतकरून तेथें दुःखेच असतात. तेथल्या दुःखाच्या प्रकाराचा खुलासा खालील उदाहरणावरून

होईल. तो झाड झाला म्हणजे तें झाड खालच्या बाजूने जळलेलें व वरच्या बाजूने हिरवें असून तो भोग भोगीत असतां अशा प्रकारचा ताप अनुभवीत असतो.

सूर्यलोक चंद्रलोक वगैरे हे फक्त भोगलोकच आहेत. येथें जीव सुखदुःख भोगच भोगतात. तेथें ते जीव कर्म मुळींच करीत नाहींत. परंतु पृथ्वी ही भोगाचें स्थान असून कर्मभूमीही आहे. म्हणजे पृथ्वींतील लोक भोगही भोगतात व कर्मेही करतात. ह्या मृत्युलोकीं वृक्षपाषादिकांना देखील आम्ही कर्मे करीत आहों हें कळतें. कोणी सत्पुरुष किंवा दुर्जन वगैरे त्यांच्या आश्रयाखालीं आला असतां त्यांना कळतें.

त्रिविध भोग व त्यांची लक्षणे

मोघम - हें पापस्थान आहे. जसें- यमलोक, पिशाच लोक, गंधर्वलोक, स्थूललोक वगैरे. २. आवृत्त (धूममार्ग)– यज्ञकर्मे करून स्वर्गांत, चंद्रलोकांत, सूर्यलाकांत वगैरे गेलेले लोक. ३. अनावृत्त- अर्चिरादि मार्गाने गेलेले ब्रह्मलोकांत जातात. वरच्या सर्व लोकांमध्ये दहर (हृदयाकाश) आहे.

दहरोपासना

दहरस्थ लययोगी आवृतांतून व अनावृतांतून अपंचीकृत जीवाला सिद्धिसामर्थ्यांने तेथून परत आणतात व उ□नीच कोटींत त्याला घालतात. बहुतकरून हे दहरस्थ लययोगी आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग जीवाला उ□ा कोटींत घालण्याकडेच करतात. नीच कोटींत घालण्याकडे करीत नाहींत. सारांश, दहरस्थ लययोगी बहुतकरून आपल्या सिद्धीचा उपयोग, आवृत व अनावृत जीवांना उ□ाकोटींत नेण्याकडे करतात. परंतु हेंही ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं जर एखाद्या भगवद्भक्ताने एखाद्या आवृत किंवा अनावृतांतील जीवाला आणखी नीच कोटींत घातलें (हें होणे त्यांचा स्वभाव पाहिला असतां असंभनीयच आहे) तर तेथें कोणाचाही कांहीच इलाज नाहीं. परंतु जर योग्याने दहरांत आपली सिद्धी सोडून दिली असेल (सापाच्या कातेप्रमाणे) तर मात्र ते सिद्धीचा उपयोग करीत नाहींत. व मग ते उपदेश वगैरे करणे सोडून दहरोपरि (वर) जातात. परंतु त्यांनी सोडून दिलेल्या सिद्धींचा दुसऱ्या एखाद्या दहरोपासकाला उपयोग करितां येतो. येथें उपासना (दहरोपासना) करणाऱ्या पुरुषांना दहरांत साधू, संत, महात्में, तीर्थ वगैरे दृष्टीस पडतात. ही दहरोपासना निव्वळ गुरुगम्य आहे. ज्याला त्याला ही सुलभ रीतीने प्राप्त होत नाही.

शांकरभाष्यांत हृदय शब्दाने दहर घेतलें आहे. स्वप्नांतल्या गर्भाने मुलगा

झाला असतां तो मुलगा बिनहाडाचा होतो. स्त्रियास्त्रियांच्या संभोगाने गर्भ राहून झालेल्या मुलाला त्वचा नसते. त्याला मांसाचें वर आवरण असतें.

ता.१८–७–१९०४ : अपराह्न

(तेच निरूपण पुढें चालू)

नत्वा ज्ञानेश्वरं देवं सद्गुरुं करुणार्णवम् ।
अनुभवामृतस्यास्य कुर्वे व्याख्यां समासतः ॥

आजचा विषय पुनर्जन्माचा शेवटला भाग असून

''एक एकाते गिळिताहे आंगें'' ह्याचें प्रथम स्वरूप होय.

कालचा विषय - मरण पावल्यानंतर सूक्ष्म देहांतील सत्रा १७ तत्वें आपआपल्या देवतेला आश्रय घेऊन रहातात हा होता.

जीव पंचाग्नींत अपंचीकृत देहानेच जातो. हा जीव योषित् मध्यें (स्त्रीयोनीमध्यें गर्भधारणाच्या वेळीं) पंचीकृत होतो. निर्विषय स्फूर्तीच ज्याचें लक्षण आहे तें अंतःकरण होय. मरणकालीं जीवाची स्थिति म्हटली म्हणजे तो जीव त्यावेळीं अपंचीकृतावर आरूढ होतो. तो त्या समयीं इच्छेने किंवा वासनेने म्हणा जागृत असतो व निद्रिस्त खराच असतो. त्याला त्यावेळी इच्छारूप जागृती असते. पंचाग्नीत तो अत्यंत दुःख पावतो. ज्ञानेश्वर महाराज जागृतीचें स्थान नेत्र घेतात. आचार्य जागृतीचें स्थान नाभी घेतात.

कित्येक पंडितांच्या मतें जागृतीची स्थाने भिन्न भिन्न आहेत. परंतु ती चालू विषयास निरुपयोगी असल्यामुळें त्यांचा पाल्हाळवारीने निर्देश करणे इष्ट नाहीं.

हृदयगुह्य दोन पुरुष आहेत. कोणाच्या मतें हृदयगुह्य पुरुष एकच आहे. - यो वेद निहितं गुहायाम् ॥

प्रश्नः– 'गुहायां प्रविष्ट' परमात्मा की जीव?

उत्तर – एक मत- जीव गुहाप्रविष्ट आहे, परंतु ईश्वर गुहाप्रविष्ट नाहीं. दुसरे मत- हृदयरूपी गुहेंत ईश्वर व जीव निद्रिस्त आहेत. ह्यांत एक लक्ष्य असून दुसरा लक्षित आहे. प्रक्रिया- ज्याचा ज्या ठिकाणीं विदेहीभाव असतो ती प्रक्रिया. स्थिति- ज्याचा जेथें संबंध असतो ती स्थिति.

सूचनाः– पंचकोशस्थिति प्रक्रियामय आहे हें मत चुकीचें आहे. 'गुहायां प्रविष्ट' स्वतः आहे म्हणून तेथें प्रक्रिया नाहीं, हें मत बरोबर आहे. जीव सर्व देहांत पूर्ण असून तो महान् आहे मध्यम नाहीं, म्हणजे तो अणु नाहीं व एकदेशीय नसून सर्व शरीरव्याप्य आहे. जीव देहदृष्टीने ज्याप्रमाणे महान् आहे, तद्वतच ईश्वर सृष्टिदृष्टीने महान् आहे. ईश्वर महान् असल्यामुळेंच महान् जीवाला पुनर्जन्म आहे.

आरूढ चैतन्य जीव आहे व उत्थापक चैतन्य ईश्वर आहे. वृत्ति ईश्वर चैतन्यांतून उठते व त्यावर जीव आरूढ होतो. 'हं' हा आकाशांतर्गत शब्द आकाशबीज, व 'सः' सूर्याचें बीज. 'हं' व 'सः' ह्या दोन बीजाने हृदयाकाश हें नेहमी स्वच्छ असते. अनाहत तेजान्तर्गत हें हृदय आहे. वाचा– सरस्वती– वाणीरूप चंद्र.

आरूढ चैतन्याला उत्थापक चैतन्यांत जातां येत नाहीं. कारण जीवाचें अस्तित्व आरूढ चैतन्यावर अवलंबून आहे.

आकाश वृत्तीवर अवलंबून आहे. परंतु आकाशांतील वृत्ति राहत नाहीं. आकाशाश्रय वृत्तीच आहे म्हणजे आकाशाला आश्रय वृत्तीचा आहे व जीव देखील वृत्तीवरच अवलंबून आहे. जीवाला आरूढ दशेंत आनंद होत नाहीं. वृत्तिसत्तेवर जें चैतन्य तो जीव होय.

सूचना- वास्तविक पाहतां वृत्तिसत्ता एका दृष्टीने तत्त्वसत्ताच आहे.

आकाश वृत्तीला भासतें. वृत्ति आकाशापेक्षां सूक्ष्म आहे. व्यतिरेकांत एका वृत्तीचा त्याग करावा म्हणजे दुसऱ्या वृत्तीची दृढता होते. हा प्रकार आहे. म्हणजे कोणती ना कोणती तरी वृत्ति व्यतिरेकांत नेहमीं कायम राहते. ~~साप्ता~~(सत्ता?) वृत्ति नाहींशी कधींच होत नाहीं. हा व्यतिरेकज्ञानांत मोठा दोषच आहे.

परमानंद प्राप्तीचे गुह्य तत्त्व

१. वृत्ति ध्यानांत ठेवावी – सगुण मूर्तीचे ध्यानांत वृत्ति अडकवून टाकावी.
२. आपलें आरूढत्व (म्हणजेच आपलें वृत्तिसत्तात्व) दास्यत्वांत नाहीसें करावें व
३. तिसरी जी एक गोष्ट आहे ती गुरुगम्य आहे तिची माहिती गुरुजवळून करून घ्यावी म्हणजे आनंदप्राप्ति होते.

विद्यारण्यमतें जीव-ईश्वर एकच आहे, याचा विचार व समज व खंडण-

पंचकोशांत असलेला जीव– हाच जीव, व्यतिरेकज्ञानाने पंचकोशरहित झाला म्हणजे ईश्वर होतो. व ह्याच दृष्टीने जीव व ईश्वर एक आहे असें विद्यारण्य मानतात. परंतु हा समज बरोबर नाहीं हे ध्यानांत ठेवणे.

ईश्वर प्रत्ययाचे दोन प्रकार

ईश्वराधिष्ठानाचें अथवा ईश्वराच्या प्रत्ययाचे दोन प्रकारः-

१. गुरुस्तु दीपवत् मार्गदर्शकः– ह्याने तत्काल ईश्वरप्राप्ति होते.

२. एकांतांत बसून स्थिर विचार करणे. संतशास्त्रमार्गावलंबन करणे व अशा प्रकारें सत्त्ववृद्धि करणे. – ह्याने तत्काल जरी परमेश्वरप्राप्ति होत नाही तथापि जन्मांतराने ईश्वरप्राप्ति होतेच हा निश्चय.

ह्या दोन प्रकारांचा संक्षेपतः विस्तारः–

आपणाला एखाद्या आंधार कोठडींतील वस्तूची माहिती किंवा तत्रस्थित वस्तूचें ज्ञान करून घ्यावयाचें असलें तर आपणाला त्या वस्तू दीपाच्या सहायाने तत्काळ कळतील. तद्वतच हृदयगुहास्थित परमेश्वराची प्रतीति गुरुमाउलीच्या सहायाने तत्काळ होते. कांहींच उशीर लागत नाहीं. म्हणूनच गुरुमाउलीचे महत्व जितकें गावें तितकें थोडेंच आहे. व **अतिशय दीनता प्राप्त झाल्याशिवाय परमेश्वरप्रचोदित गुरुमाउलीची भेटही होणे शक्य नाहीं.** मग उपदेशामृत-रसास्वादन तर पलीकडेच राहिलें.

परंतु दीपाभावीं जर मनुष्य खोलींत जाऊन बसलाच तर त्याला पूर्वी डोळ्यांतील तेजाधिक्याने अंध झालेल्या दृष्टीने जे पदार्थ एकदम दिसत नव्हतें तेच पदार्थ थोडा वेळ अंधार कोठडींत बसल्यावर व दृष्टी साफ झाल्यानंतर किंचित् किंचित् जास्त प्रमाणाने प्रतीत होऊं लागतात. तद्वतच गुरु न भेटतां जर मनुष्य विषयसुखाला कंटाळला व कोणत्याही रीतीने म्हणजे जबरदस्तीने कां होईना, संतांनी व शास्त्राने निर्दिष्ट केलेल्या मार्गाने जाऊं लागला व अशा प्रकारें सत्ववृद्धि करूं लागला म्हणजे त्याला हृदयगुहास्थित परमेश्वराचा किंचित् किंचित् परिचय होऊं लागतो व जन्मांतरांनी त्याला ईश्वरप्रतीति प्रत्यक्ष होते.

येथें हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं मनुष्याने दांतहिरड्या खाऊन जरी परमेश्वप्राप्त्यर्थ सत्कर्मावलंब केला, चुकीचा हठयोग किंवा राजयोग केला किंवा कोणत्याही मार्गाचा अवलंब केला तरी- तो त्याचा प्रयत्न ईश्वरप्राप्तिमूलक मात्र पाहिजे– त्याला आज नाहीं उद्यां, उद्या नाहीं परवां, परमेश्वर भेटेलच हा निश्चय. कारण साधक श्रद्धेच्या जोरावर कर्म करीत असल्यामुळें ईश्वर त्याला वायां जाऊं देत नाहीं.

नुसत्या शुद्धसत्वाने ईश्वराचे व आपलें ऐक्य कसें आहे हें कळावयाचें नाहीं. याला गुरूच पाहिजे. खोलींत गेल्यावर वस्तु जरी दिसल्या तथापि त्या वस्तूंवर मालकी कोणाची आहे हें आपणाला कळल्याशिवाय ईश्वराची महती कळावयाची नाही. ह्या सर्व वस्तू परमेश्वराच्या मालकीच्याच आहेत हें ज्ञान होण्याकरितांच गुरु पाहिजे, नुसत्या सत्वशुद्धीने हें कळणे नाहीं.

ईश्वर कां गुरु होऊं शकत नाहीं?

(१. ईश्वर कां गुरु होऊं शकत नाहीं? २. तत्त्वसत्ता व वृत्तिसत्ता हीं एक कशी? ३. संकेत दृष्टि. ह्या तीन गोष्टींचें सामान्य स्वरूप कळण्याकरितां ता. १८/६/०४ च्या निरूपणांतील कांहीं भाग खालीं देतोः)

ओवी अमृतानुभव – प्रकरण १ लें -

किंबहुना तियें । प्रणवाक्षरीं विरूढतीये ।

दशेचीही वैरियें । शिवूशक्ति ॥४४॥

निरूपण – सांकेतिक दृष्टि म्हणजे भक्तदृष्टि. हे सर्व जगत् चिद्घनानंदमय आहे म्हणजे हें सर्व जगत् अस्ति भाति व प्रियमय आहे. याचें तत्त्व- हे परमेश्वरा, हें सर्व वैभव तुझें आहे. माझें कांहींच नाही. भक्त म्हणतो- हे परमेश्वरा, संकटे पाहिजेत, तीं माझ्यावर येवोत. परंतु तुझ्या सेवेंत किंचित् देखील अंतर न पडो. म्हणजे संकेतदृष्टींत भक्त परमेश्वराची निरपेक्ष बुद्धीने सेवा करतो. सारांश, परप्रीतीत म्हणजे परमेश्वरप्रीतींत भक्ताला भोक्तृत्वेच्छा रहात नाही. हीच पराभक्ति व संकेतदृष्टि होय. संकेत दृष्ट्यनुरूप मनुष्य ज्ञानाने मुक्त झाल्यावर देखील त्याला परमेश्वराचे भक्तीची आवश्यकता आहेच, व जोंपावेतों तो परमेश्वरभक्ति करीत नाहीं तोपर्यंत त्याला सांकेतिकदृष्टि समजली असें म्हणतां येत नाही. हे साधारण मनुष्यानेच काय परंतु आपणाला मुक्त मानून घेणाऱ्या लोकांनी देखील ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. ही सांकेतिक दृष्टि चांगली समजली म्हणजे मनुष्य अमृतानुभवाचे उपदेशास पात्र होतो.

नामांत सांकेतिक दृष्टि आहे, हें गुरुमाऊलीच्या उपदेशाशिवाय कळत नाही. ईश्वर सर्व व्यापक असल्यामुळे त्याच्याने सांकेतिक दृष्टीचा उपदेश होणे शक्यच नाही. गुरुमाउलीच्या उपदेशानेच सांकेतिक दृष्टि येते. म्हणूनच वेदांत जीवाला उपदेश केला आहे तो हा - हे जीव, ''आचार्यवान् पुरुषो वेद'' ह्या श्रुत्यन्वये गुरुयुक्त पुरुषालाच सांकेतिक दृष्टि काय आहे हें समजतें. म्हणूनच नामरूप सद्भावानेच प्रतीत होतें. सद्गुरुच आपणाला सांकेतिक दृष्टि कां देऊं शकतात. व परमेश्वर कां देऊ शकत नाहीं? हें खालील व्यावहारिक उदाहरणावरून स्पष्ट होईलः-

हा मुलगा माझ्याच वीर्यापासून झाला असें जरी बापाने म्हटलें तरी तितका विश्वास बसावयाचा नाहीं, जितका आईने हा माझा मुलगा अमक्याच्याच वीर्यापासून झाला आहे हें सांगितलेलें पटेल. म्हणजे आपण आपल्या बापाच्याच वीर्यापासून झालों ह्याची खात्री बापाकडून न होतां आईकडूनच होते, तद्वतच नामांत सांकेतिक दृष्टि आहे हें जितकें आपणाला गुरूपासून कळतें तितके प्रत्यक्ष परमेश्वरापासून देखील कळत नाहीं, हे पूर्ण लक्ष्यांत ठेवावें.

येथें हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं जसें सत् तेंच चित् व आनंद आहे. तद्वतच अस्ति- भाति- प्रिय हे एकमेकांहून भिन्न नसून एकच आहेत. अस्ति तेंच भाति व भाति तेंच प्रिय होय. म्हणजे नामरूप एकच होत, भिन्न नाहींत. प्रकृति व पुरुष हे सांकेतिक दृष्टीने एकमेकांना नाशक होतात. म्हणजे हे दोन्हीही नाहींत हें ठरते. म्हणजे सर्वच ईश्वरमय/चेतनमय आहे हें मनांत पक्कें बिंबते.

प्रीति-वृत्ति

नानावृत्ति = वासना / एक वृत्ति = भक्ति

आपली प्रीति नानावृत्तींची बनली की ती वासना होते. परंतु तीच आपली प्रीति एका वृत्तीची बनली की भक्ति उत्पन्न होते, म्हणजे सांकेतिक दृष्टि समजली असें समजावें.

मनुष्यदृष्टीने ज्याप्रमाणें पितापुत्र एक, तद्वतच संकेतदृष्टीने तत्त्वसत्ता व वृत्तिसत्ता एकच होत. म्हणून वृत्तिसत्ता नित्य असून ती कांही खोटी किंवा मायाकृत नाहीं, म्हणून परमार्थात व्यवहार व व्यवहारांत परमार्थ सत्य आहे. वृत्तिसत्ता म्हणजे वासना. संकेतदृष्टीनें जन्ममरण म्हणजेच मोक्ष होय. कसें? तर तत्त्वसत्तेंने वृत्तिसत्ता विराजणें हें तत्वसत्तेचें खरें लक्षण होय. म्हणून वृत्तिसत्तेचा विरोध करूं नये. उदा. गोडी आणि गूळ इ. (अमृतानुभव)

ईश्वर गुरु होतो म्हटले तर परमेश्वर भावनापेक्षी नाहीं. तमोदृष्टीने, रजोदृष्टीने, किंवा सत्वदृष्टीने किंवा कोणत्याही दृष्टीने पहा, परमेश्वर हा अज्ञानापेक्षी किंवा भावनापेक्षी मुळींच नाही म्हणून त्याला उपदेश करणे शक्य नाही.

मुख्य संबंध सामानाधिकरण्यें करून असतो. देवतांत व ईश्वरांत सामानाधिकरण्येंकरून संबंध आहे. आरूढ चैतन्य जीव व अधिष्ठान चैतन्य परमेश्वर आहे. म्हणूनच एका वृत्तीचेंही अधिष्ठान ईश्वरच आणि समस्त वृत्तीचेंही अधिष्ठान परमेश्वरच आहे; व म्हणूनच तत्त्वसत्ता व वृत्तिसत्ता हीं एकच[२] होत.

ह्या आपल्या नाना प्रकारच्या वृत्त्या नाहींशा करण्याकरितां आपण पहिले हृदयस्थानी स्थिर रहावें व हृदयीं परमेश्वराची प्रतीति घेतल्यावर मग आपल्या वृत्तीची व्यापकता करावी व मग पुनः हृद्देशीं स्थित करावी. म्हणजे सगुण भक्ति करावी. परमेश्वर हृद्देशीं आहे ह्याच्या समर्थनार्थ गीतेंतील श्लोक ''ईश्वरः सर्व भूतानां''१८-२१ इ. प्रमाण आहे. .

परमेश्वर जाणण्याचे तीन प्रकार

१. अस्तित्वाने सत्ताप्रतीति = सत्.

२. संकेत[३] दृष्टीने चित् प्रतीति = चित्.

३. भगवद्भक्तीने परमानंदप्राप्ति = आनंद. यथाकाशस्थितो नित्य वायुः सर्वत्रगो महान् – मत्स्थानीत्युपधारय ॥९-६॥ या श्लोकाने ईश्वरसत्ता प्रतीत होते. मया ततमिदं सर्वं – न चाहं तेष्ववस्थितः॥९-४॥ मी भूतसत्तेने मर्यादित नाहीं हा वृत्तिसत्तात्मक श्लोक होय. नच मत्स्थानि सर्व भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। भूतभृन्नच भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥ गी. ९-५ या श्लोकाने देखील सत्ता प्रतीत होते.

गीतेंतील ९ व्या अध्यायांतील सहाव्या व पांचव्या श्लोकांनी ईश्वर जगाच्या सत्तेनें मर्यादित नाहीं पण जग ईश्वराच्या सत्तेंने मर्यादित आहे असे प्रतीत होते. सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।। इ. व सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।। इ. तेराव्या अध्यायांतील १३ व १४ ह्या दोन श्लोकांनी तत्त्वसत्ता प्रतीति होऊन चित्प्रतिपादनही होतें, हीच संकेतदृष्टि होय. तेराव्या श्लोकांत जीवाचें आरूढ दशेनें व ईश्वराचें व्यतिरेक दशेनें वर्णन केले आहे.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व भूतानि यंत्रारूढानि मायया ।।६१-अ.१८।।
तमेव शरणं गच्छ.।। स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।।६२।।अ.१८

आपल्या वृत्तिसत्तेचें अधिष्ठान परमेश्वर ओळखण्याला ६१ वा श्लोक उपयोगी आहे व दोन्ही श्लोक भक्ति करून परमानंद प्राप्त्यर्थ आहेत. ''भोक्तारं यज्ञतपसां''[५-२९] व ''मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते''[१४-२६] हेही श्लोक भक्ति करून परमांनद प्राप्त्यर्थच आहेत.

१. तत्त्वावर वृत्ति उठणें[१] ही ध्यानानें नाहींशी होते (१ हीच शिवाची शक्ति)
२. मग वृत्तीवर आरूढभावनेनें अहंत्व येतें. हें दास्यत्वानें नाहीसे होते.
३. मग अहंभावानें शरीर, दारा, पुत्रसंबंधी जें ममत्व उत्पन्न होतें तें वैराग्याने नाहीसें होतें.
४. वृत्तींत तत्त्व स्फुरणें ही अपराभक्ति असून
५. मुळींच वृत्ति न स्फुरणें ही पराभक्ति होय. हीच दोन प्रकारची भक्ति आहे.

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।। गीता १४-२६.

याचाच अर्थ ''शिवो भूत्वा शिवं यजेत्'' असा आहे. अशा भक्ताला पुनरावृत्ति नाही. परंतु हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं आपली वृत्ति सत्वारूढ जर असली तर आपणाला पुनरावृत्ति आहे.

''आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन'' गीता ८-१६. परंतु १४-२६ त सांगितलेल्या पराभक्तीनें गुणातीत होऊन परमेश्वरीं मिळाला म्हणजे याला पुनरावृत्ति नाहीं. ''मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते'' गीता ८-१६ योगी, व्यतिरेकी वगैरेनां अव्यभिचारी भक्ति न घडल्याने व त्यांची वृत्ति नुसती सत्वस्थच असल्याने म्हणजे गुणातीत न झाल्यानें त्यांना पुनरावृत्ति आहे हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेवावें.

पुनर्जन्म विचार

ता. १३/७/०४ चे निरूपणांत, जीवाच्या उत्क्रांतीला किंवा अवनतीला व जीवाची सुटका होण्याला १. संगति, २. प्रक्रिया व ३. सामर्थ्य ह्या तीन साधनांचें विवेचन सांगतानां, हिंदुधर्मदृष्ट्या पुनर्जन्माचा खरा विचार महाराजांनीं सांगितला आहे तो असाः -

* कोणी म्हणतात, मनुष्यजन्म, विशेषेंकरून ब्राह्मणजन्म एकदांच येतो. कोणी म्हणतात मनुष्यजन्म बहुत जन्मानंतर समसमान पापपुण्यें करून येतो. ह्याच जन्मांत आपण कांही केलें तर आपणाला मोक्ष आहे, नाहीं तर नाही. व एकवेळ मनुष्य जन्म व्यर्थ गेला म्हणजे पुनः पुनः मनुष्यजन्म येत नाही.

* कोणी (थिऑसॉफिस्ट) म्हणतात कीं मनुष्यजन्म एकदां प्राप्त झाला म्हणजे तो मनुष्य पुनः नीच कोटीतल्या प्राणिवर्गात जाऊ शकत नाही.

परंतु हे सर्व विचार बरोबर नाहींत. खाली लिहिलेला विचारच बरोबर आहे, हे आपणाला दिसून येईलः-

पाप भोगून पुण्य होत नाहीं किंवा पुण्य भोगून पाप होत नाही. भोगाने श्रम मात्र होतात. श्रमाचा परिहार केला पाहिजे, म्हणजे त्याला विश्रांती दिली पाहिजे. याकरितां श्रमपरिहारार्थ स्वर्गातल्या व नरकांतल्या मनुष्यांना पाषाणादि योनींतच जावें लागतें हा निश्चय. - सारांश, मनुष्य पापभोग भोगून व पुण्यभोग भोगून स्थावरांतच जातो.

पुण्यकर्मे करून व तज्जन्य सुखभोग भोगून दमलेली. माणसें विश्रांतिस्तव पाषाणादि कोटींत अनुक्रमें जन्म घेतात. म्हणजे देवमूर्तीचा पाषाण अथवा देव-पायरीचा तो दगड होतो. मग तो ज्या झाडाचीं फुलें देवाला वाहिली जातील असा पुष्पवृक्ष होतो. मग गाय होतो किंवा रावापक्षी होतो व ह्याप्रमाणें शेवटीं देवकोटींत जातो. हीच सत्त्वाश्रित देवयोनी होते.

निषिद्ध कर्माश्रित म्हणजे पापकर्मे करून व तज्जन्य दुःखभोग भोगून दमलेला मनुष्य विश्रांतिस्तव अनुक्रमें खालील जन्म घेतातः– प्रथम शेतखान्यांतील दगड, मग कंटक वृक्ष, मग व्याघ्र, मग भूत, पिशाच, राक्षस वगैरे योनींत जातो. हीच आसुरयोनी होय. मात्र सर्व पुण्यभोग व पापभोग निःशेष भोगल्याशिवाय प्राणी स्थावर योनींत जात नाही. यत्किंचित् जरी भोग भोगावयाचा राहिला तर त्याला कीटक अथवा दुसऱ्या कोणत्या तरी उ□ा योनीत जावें लागतें.

१) संगतीच्या व २)प्रक्रियेच्या योगानें प्राणी देवांपर्यंत वैकुंठात जातात व ते परत येत नाहींत. परंतु ३)सामर्थ्य दृष्टीने भोगरूप सामर्थ्यानें प्राणी परतही

येतात; कारण स्वसामर्थ्यानें जेवढा भोग भोगावयाचा तेवढा भोग भोगला म्हणजे प्राणी पुनः परत येतात.

(१. गाढ निद्रेंत अपाय असेल तर त्या मनुष्याला आप्तांनी उठवावें ही संगति. २. तो होऊन उठत नसला तर त्याला हात धरून उठवावें ही प्रक्रिया. ३. इतकेंही करून उठला नाहीं तर त्याला तोंडांत मारून उठवावें हें सामर्थ्य ब्राह्मणादि वर्ण स्थावरांचे आप्त होत.)

असो. याप्रमाणें भक्तिबोधार्थ श्रोत्यांच्या वृत्तीगत नाना कुशंकांचे हरण करणारी प्रतिपादनाची हातवटी महाराजांच्या निरूपणांत किती अप्रतीम असते हें वरील एकाच निरूपणावरून दिसून येतें. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या हरिपाठावरील निरूपणें तर फारच महत्वाची आहेत. त्यांतील व इतर निरूपणांतील कांही प्रतिज्ञा पुढें वाङ्मय प्रकरणांत घेण्याचा विचार आहे.

पहिली आळंदी यात्रा

याप्रमाणें निरूपणांचा आनंद चालला असतांना आषाढ शुद्ध १० चे दिवशी सौ. मायबाईस (मनकर्णिका आईस) व आणखी पांचसात मंडळीस बरोबर घेऊन महाराज श्रीक्षेत्रआळंदीस जाण्याकरितां निघाले, व आळंदीची यात्रा करून सुमारे १५ दिवसांत परत आले. आळंदीगमनाची ही महाराजांची पहिलीच वेळ होय. पुढें वर्षातून एकदोन वेळ नियमानें जाऊं लागले.

वेद. गोविंदशास्त्री पंचभाई

उमरावतीस परत आल्यांनतर पूर्ववत् निरूपणादिकांची बहार चालू झाली. तशीच श्रीकृष्णपत्नित्वामुळें स्त्रियांची व्रतें वगैरेही सुरू झाली. श्रावणमासापासून मंगळागौरीचे व्रत महाराज करूं लागले. वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई हे नुकतेच महाराजांकडे येऊं लागले होते. ह्यांस रक्तपिती असल्यामुळे अपंग झाले होते. त्यांची योजना महाराजांनी व्रतोत्सवादि समयीं पूजापाठ सांगण्याकडे केली. श्रावण वद्यांत श्रीकृष्णजन्मोत्सव सुरू झाला. त्यावेळी काल्याचे [1]अभंग, गाणी वगैरे, नेहमींप्रमाणें प्रेमळ, अर्थपूर्ण व श्रवणमनोहर अशी झाली.

(टीप १. उदाहरणार्थ खालील अभंग पहाः- ता. ४/९/१९०४ गोपीवचन गाऱ्हाणींः-

बाई यशवदे आईक । गर्ग चुकला जातक ।
चोर जार तव बालक । त्याचे गुणा वर्णिले ॥१॥
याचे दृष्टी उठें काम । तेणें विसरलों धाम ।
सोडियेलें गृहकाम । येउनी नाम भूललों ॥२॥
कष्ट देतो मोठ्याघरीं । गरीबातें पदरी धरी ।
मस्ती मोडी सर्वांपरी । याची थोरी वेदान्तीं ॥३॥
विंचू सोडितो आंगणीं । करी पापाची झाडणी ।

तुम्ही पाटील म्हणोनी । बोली बोलतां नयें ॥४॥
बाई याचे गुण पाहे । कर्मी बुडविले माहे[१](प्राणी) ।
त्याची संगती धरी स्वयें । मग पाय दावी त्यां ॥५॥
यानें तपी नागवीले । विप्रां स्वर्गी या गोविलें ।
जार वैकुंठासी नेले । हें तों झालें वेदबाह्य ॥६॥
मामी आतां सांडा मौन । बाळका शिकवा गुण ।
पाटीलपणा अभिमान । द्या सांडून सकळ ॥७॥
तुकीं [२. तुलनेतें] नोहे हा बालक । गुणीं गाई तो नायक ।
उगे करिता कवतुक। पुत्र दृष्टीं पाहोनी ॥८॥
जो का वेदबाह्य करी । तया जोतिष नये घरीं ।
लटकी जातकाची परी । गर्गाचार्य बोलिले ॥९॥
सर्व मंत्रांसी आधार । असोनियां हा तस्कर ।
उपरी मोहितो अंतर । वाटे आला पाहिजे ॥१०॥
आम्ही ज्ञानेश कुमरी । जरी आतां आला हरी ।
तरी बांधूं दृढ अंतरी । तव घरीं येऊं न देऊं ॥११॥
तशींच पुढील गाणीं किती अर्थपूर्ण आहेत पहा :-

ईश्वरध्यानयोगें । विक्षेपा उठे भाव ।
संतांच्या नमस्कीरें ग बाई । विश्वची कृष्णराव ॥
रोग्यानें विष खातां । मरणा पुढें करी ।
वैद्याच्या हातें तेंचि ग बाई । अमृत मागें सारी ॥
शास्त्रांच्या योगें ज्ञान । संसारी घाली पुन्हा ।
सद्गुरुमुखें तेंचि ग बाई, दाखवी ब्रह्मपणा ॥
वैद्याच्या योजनेंने । जें मारी तेचिं तारी ।
सद्गुगुरुकृपें तैसा ग बाई । भवसर्प तोही हरी ॥
कृष्णाच्या हातामध्यें । नसता जरी पावा ।
तरी गोकुळामध्यें ग बाई । न येत्या गोपी मोहा ॥
तैसे नसतां संत । भूमीवरी स्वभक्ती ।
एकल्या हरीयोगें ग बाई । स्थापतां नये युक्ती ॥
असोनी जड वेळू । श्रीकृष्णामुखीं आला ।
सद्गुरुनर तैसा गा बाई । हरिहूनी थोरावला ॥
गोपीच्या रासयोगें । कृष्ण हा पूर्णकाम ।
तैसें सद्गुरुकृपें ग बाई । विश्व हें घनःश्याम ॥
यशोदा कृष्णमूखीं । दह्याचे कवळ भरी ।
सद्गुरुमाय माझी ग बाई । तृप्ति दे विश्वभरी ॥
गोपींनी पाळुनीही । श्रीकृष्ण मथुरे गेला ।
सद्गुगुकृपाबंधें ग बाई । गतिमार्गची मोडिला ॥

कृष्णातें भजतां गोपी । वियोग भोगी भारी ।
सद्गुरुकृपायोगें । ग बाई । अखंड कृष्ण ऊरीं ।।
कृष्णाते कृष्णपण । संकेतावीण नाहीं ।
तो संकेत सेवक ग बाई । गुरुवचनाचा पाही ।।
देवाच्या कृतीमध्यें । नानात्व जग झालें ।
सद्गुरुकृतीमध्यें ग बाई । ब्रह्मत्वा विश्व आलें ।।
बाळासी खेळवितां । मायेसी बरोबरी ।
दूध पाजी त्यावेळी ग बाई । वरीष्ठ सर्वांपरी ।।
फिरतां संगतीनें । सद्गुरु दिसे नर ।
उपदेशी ज्ञान जेव्हां ग बाई । तैं वंदी परमेश्वर ।।
हरीच्या कृतीमध्यें । यमासी यमपण ।
सद्गुरु कृपायोगे ग बाई । यमचि नारायण ।।
ईश्वर अवतारीं । दुष्टांसी मृत्युप्राप्ती ।
सद्गुरु अवतरतां ग बाई । कीड्यांही जीवन्मुक्ती ।।
ईश्वरकृत वेदीं । ज्ञानाचें नाना मार्ग ।
सद्गुरु उपदेशीं ग बाई । वैकुंठ होय अंग ।।
ईश्वरकृत सृष्टी जीवासी झोळीगांठ ।
सद्गुरुकृत सृष्टी ग बाई । सच्चिदानंदपट ।।
ईश्वर सृष्टीमध्यें दुष्काळादिक दुःख ।
सद्गुरुसृष्टीमध्यें ग बाई । गाळीव तृप्तिसुख ।।
किंचित द्वेष होतां । ईश्वर नरकीं घाली ।
सद्गुरु माय माझी ग बाई । द्वेष्यां दे मोक्ष खोली ।। स्त्रीगीतसंग्रह पृ.५३-५४)

पुढे नित्यनियमानें महाराजांचे भजन सुरू झालें. भजनप्रसंगी भक्तिप्रेमरसाचा प्रवाह उत्पन्न होऊन श्रोत्यांच्या नेत्रातून प्रेमाश्रू वाहूं लागत व अद्वैतशास्त्रसिद्धांताचा आणि भगवत्कथेचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटून वृत्ती भगवत्प्रेमोन्मुख होण्याला फार साह्य होई. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभवादि निरूपणप्रसंगीं प्रतिपादिलेल्या बहुतेक गोष्टी भजन प्रसंगांतही नूतन अभंग पदांच्या रूपानें ग्रथित करून महाराज उत्तम पटवून देत व निरनिराळ्या रसभरीत भगवत्कथा व हरिभक्तांच्या कथा यांच्या दृष्टांतांनी त्यांना पुष्टि आणीत. याप्रमाणें नित्य भजनाच्या क्रमांत राधाविलास, नारायणदास, शुकगणिका, उपमन्यू आदिकरून सुंदर आख्यानें निर्माण झालीं. ती महाराजांच्या अभंगगाथ्यांत आलीं आहेत.

मागें सिरसगांव प्रकरणांत ज्या गृहस्थाची हकीकत आलेली आहे तेंच काशीरावबापूजी देशमुख पुन्हां या भजनानंदाचा आस्वाद घेण्यास उमरावतीस आले असतां त्या वेळचा आपला अनुभव त्यांनी पत्रांत लिहून कळविला आहे तो असा-

काशीराव बापूजी देशमुख

''इ. स. १९०४ सालांत महाराज उमरावतीस असतांना त्यांचे रसभरीत व प्रेमळ भजनाची फारच विशेष तारीफ रा. ठोंबरे यांचे मुखानें मी ऐकली. त्याचें पूर्वी कधीं कधीं मी महाराजांकडे जात येत असे. व संसारिक कुशल गोष्टी त्यांच्याशीं बोलत असे. पारमार्थिक भक्तिमार्गासंबंधानें बहुतकरून मी त्यांच्याशी फारसा बोलत नसे. कारण माझे मनाचा झोंक त्या दिशेने साधारण बेताबाताचाच होता. मी त्यांचें भजन कधींच ऐकलें नव्हतें. रा. ठोंबरे यांचे तोंडाने त्यांचे भजनाची फारच प्रशंसा ऐकल्यावर महाराजांचे भजन आज ऐकण्यास जावें या हेतूनें मी त्याच दिवशीं सायंकाळीं महाराजांकडे गेलों.

यावेळीं एक पोथी व कांही पुस्तकांचे पार्सल पोष्टांतून नुकतेंच उघडलें. त्यांतील पोथी आणि पुस्तकें काढून कांही पानांवर महाराजांनी डावा हात फिरविला आणि मंडळीस सांगूं लागले की - यात ज्ञानेश्वरीवर टीका केलेली आहे, परंतु ही टीका सबंध चुकली आहे.

लागलीच रा. हरिभाऊ केवले यांस गीतेंतील एक विवक्षित भाग वाचण्यास महाराजांनी सांगितलें. ''त्या भागावरची टीका ज्ञानेश्वरीचे अमके अध्यायांतील अमुक ओव्यांमध्यें आहे ती वाचा.''

असें महाराजांनी सांगितल्यावरून रा. हरिभाऊ यांनी ती वाचून पाहिली. त्याचीच टीका या नवीन आलेल्या पोंथीचे अमुक अध्यायांतील अमुक श्लोकांत अमुक पानांत आहे ती वाचावी असें सांगितल्यामुळें तेंही वाचून पाहिलें. ही टीका गीतेशी- ज्ञानेश्वरीशी जुळत नाही असे महाराजांनी सांगितलें आणि मंडळीने ते कबूल केलें.

वरील प्रकार झाल्यावर मी महाराजांस दुरूनच नमस्कार केला. त्यावर महाराजांनी मला लागलीच ओळखलें व म्हणाले ''आज भजन ऐकण्यास रहा.''

त्यावर मी उत्तर दिलें कीं ''महाराज, मी आज त्याच उद्देशानें मुद्दाम आलों आहें.''

त्या दिवशीं रात्रीं महाराजांचे स्वकृत अभंग, ओव्या वगैरे पद्यात्मक भजन झालें. तें मला फारच प्रेमळ, प्रासादिक आणि रसभरीत वाटलें. त्या दिवशीं भजनी मंडळीचे नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहिले. महाराजांच्या अलौकिक सामर्थ्याबद्दल त्यादिवशी माझी पूर्ण खातरी पटली व अशा महात्म्याची खरी ओळख मला आजपर्यंत पटली नसल्यामुळें मी त्यांच्याशी साधारण गृहस्थाप्रमाणें वागत आलों याबद्दल मला फार पश्चात्ताप झाला. तेव्हा पासूनच महाराजांविषयी माझे अंतःकरणांत

खरी सात्विक पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. यानंतर महाराजांचे भजनास मी बहुतकरून नियमानें जात असे.

भजनसोहळा

''तुकारामांचा एक अभंग किंवा ज्ञानेश्वरींतील एक ओवी अगर गीतेंतील एक श्लोक यांपैकी कांहींतरी एक, प्रथम एका इसमानें वाचावें; आणि त्यावर महाराजांनी स्वकृत भजन करावें. एक चरण महाराजांनी म्हणावे त्यांचे मागून तेंच चरण मंडळीनें म्हणावें व लागलीच त्याचे पुढील चरण स्वयंस्फूर्तीनें महाराजांनी म्हणावें. याप्रमाणे एक तास दोन तास व कधीं कधीं तीन तीन तास भजन एकसारखें चालत असे. करुणारसांत भजन चाललें असतां श्रोत्यांचें अंतःकरण करुणेनें भरून यावें, प्रेमयुक्त भजनाचा भाग आला म्हणजे प्रेमाश्रूंच्या धारा श्रोत्यांच्या नेत्रांतून एकसारख्या वाहूं लागाव्या. भक्तिरसाचे वेळीं श्रोत्यांचें अंतःकरण भक्तिभावानें थबथबून जावें व एखाद्या नास्तिकाचेंसुद्धां अंतःकरण त्यावेळेपुरतें पाझरून जावें आणि वीररसाचे वेळीं आंगांत स्फुरण चढावे. याप्रमाणे ज्या ज्या रसांत भजन चाललें असेल तो तो रस त्यावेळी मूर्तिमंत वठत असे; आणि मंडळी त्यांत दंग होऊन जात असे.''

त्यांच्या त्यावेळच्या प्रासादिक वाणींत इतकें काहीं अद्‌भूत आणि विलक्षण सामर्थ्य असे कीं माझ्यासारख्या पामरानें त्याचें यथायोग्य वर्णन करणें अशक्य आहे. ज्या भाग्यवान् मार्मिक श्रोत्यानें त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला असेल तोच त्याची खरी थोरवी जाणें. मी स्वतः पुष्कळ भजनें ऐकिलीं, अनेक कीर्तनें व पुराणें ऐकिलीं पण महाराजांच्या भजनासारखें भक्तिरसानें ओथंबलेलें व अंतःकरणाला पाझर फोडणारें प्रासादिक भजन मी आजपर्यंत मुळींच ऐकलें नाही. या भजनाचे काळांत नागपूरचे रा. देव या नांवाचे एक गृहस्थ काहीं सरकारी कामाकरितां उमरावतीस आले होते, व त्यांचे मित्र भालेराव गुरु यांचे येथे ते उतरले होते. एके दिवशी महाराज मंडळीला कांही निरूपण करीत असतांना रा. देव हे भालेरावगुरूला तेथें बोलावू आले. त्यावेळी त्यांना उद्देशून महाराज काहीं कडक शब्द बोलले. त्यामुळें रा. देव यांना अर्थातच राग आला. कारण महाराजांची माहिती त्यांना नव्हती. सबब घरी गेल्यावर महाराजांविषयी ते बरेच कुरकुरले. परंतु रा. भालेरावगुरु यांनी त्यांची समजून पटविण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळीं महाराज बुधवारांत रा. मुळे मास्तर बी. ए. यांचे माडीवर रहात असत. त्या ठिकाणी त्याच दिवशी रात्रीं भजन होणार हें ऐकून रा. देव तेथे आले. त्या वेळीं खालचे आवाराचें दार बंद होतें. सबब खाली बसलेले मडंळींपैकी एकजण दार उघडण्यास गेला असतां माडीवरून

महाराजांनी सांगितलें की ''दाराशी आलेल्या इसमास आंत घेऊं नका.'' त्यामुळें ते परत गेले. दुसरे दिवसापासून ते रा. भालेराव यांचे बरोबरच गुपचुप भजनास येऊन बसत असत. पण भजन अगर महाराजांस नमन वगैरे कांही एक करीत नसत. याप्रमाणें तीन चार दिवस गेले. पुढें दसऱ्याचा दिवस आला. त्या दिवशी महाराजांना सोनं देण्याकरितां कांही जास्त मंडळी आली. त्यांत रा. देव हेही आले. त्यावेळीं कांही मंडळीसह महाराज भोजनास बसले होते. मी स्वतः पंक्तीत भोजनास बसलो होतो. सायंकाळचे पांच साडेपांच वाजण्याची वेळ होती. महाराजांसह सर्व मंडळीचें अर्धे अधिक भोजन आटपत आले होतें. सर्वांनीं एक एक श्लोक म्हणावा अशी श्रीमहाराजांची आज्ञा झाली. पहिला श्लोक महाराजांनी स्वतःच म्हटला. नंतर फेरपाळीप्रमाणें सर्वांनी श्लोक म्हटले. अखेरची पाळी रा. देव यांचेवर आली. त्यांनीही श्लोक म्हटला. तो मला आठवत नाहीं. परंतु त्यांतील भावार्थ असा होता कीं 'कर्ताकरविता आणि बुद्धीचा दाता जर परमेश्वर आहे तर मग स्नानसंध्यादि कर्मे न केल्यामुळें व इतर कारणांमुळे मनुष्याचे हातून जें पाप घडतें त्या पापांचा दोष मनुष्याकडे कां लागावा? अर्थात त्याचा दोष परमेश्वराकडे लागला पाहिजे.'' अशा अर्थाचा तो श्लोक होता. हा श्लोक पूर्ण होतांच त्याचें उत्तर महाराजांनी श्लोकांतच दिलें. त्यावेळीं अनेक दृष्टांत देऊन उत्तरा दाखल महाराजांनी चार श्लोक म्हटले. एका श्लोकांत महाराज म्हणाले, 'सूर्याच्या प्रखर किरणांच्या योगानें मृगजळ उत्पन्न होतें व तृषाक्रांत मृग त्याला खरें जल समजून मोठ्या उत्कंठेनें तिकडे धांव घेतात. पळतां पळतां त्यांची तृषा अमर्याद वाढून व अखेरीस प्राण व्याकूळ होऊन खरें पाणी न मिळाल्यामुळें कधीं कधीं ते मरणही पावतात. तरी त्यांच्या मरणाच्या पापाचा अधिकारी सूर्य होऊं शकेल काय? अर्थात नाहीं. त्याप्रमाणेंच ईश्वरांनें दिलेल्या बुद्धीचा सदुपयोग न करितां खोट्या मायेला भुलून जर तुम्ही आपले बुद्धीचा दुरुपयोग कराल तर त्या पापाचा अधिकारी परमेश्वर कसा होईल?'' याप्रमाणें महाराजांचे उत्तर पूर्ण होतें न होतें तोंच रा. देव यांस आलेलें प्रेमाचें भरतें अनावर होऊन ते बिछायतीवरून एकदम उठले व महाराजांचे चरणांवर मस्तक ठेऊन आपल्या प्रेमाश्रूंनी त्या चरणांस अभिषेक केला. महाराज सोंवळ्यांत भोजनास बसले होते व रा. देव यांनी आंगावरील कपड्यांसुद्धां जाऊन महाराजांचे पाय धरले होते तरी विटाळ केल्याबद्दल कांहीं एक न बोलतां पाय सोडण्याबद्दल महाराजांनी त्यांना पुष्कळ आग्रह केला परंतु त्यांनी पाय सोडले नाहींत. अखेरीस ''तुम्ही चिंता करूं नका. तुमचे इच्छेप्रमाणे तुमचे सर्व अपराध क्षमा झाले आहेत; आतां सर्व कांहीं चांगलें होईल'' असें महाराज बोलले तेव्हां त्यांनी पाय सोडले. नंतर भोजन आटपून सर्व मंडळीसह

महाराज सीमोल्लंघनास गेले.

याच दिवशी सकाळी सुमारें १० वाजतां पासून दुपारचे बारावर एक वाजत पावेतो महाराजांनी प्रेमभरांत येऊन कुणबी भाषेंत रुक्मिणी स्वयंवर गाईलें. त्या प्रसंगांस इतका रंग चढला कीं स्नान भोजन वगैरे सोडून श्रोते मंडळी श्रवणांत तटस्थ झाली. ह्या रुक्मिणी स्वयंवराची एकदंर वीस [1]कडवीं आहेत.

१. रुक्मिणी स्वयंवर.

(कुणबी भाषेंतील दडंगी लावणीचे चालीवर)

अंबेच्या देऊळीं लौकर यावें यदुराया ।
हा मज वैरी शत्रू झाला बंधू रुखमाया ॥ध्रु॥
तीर्थामंधी तीर्थ जाना कौंडणपुर भारी । होइन पुंन्याची शामवरी ।
तेथला राज भीमक राना पराकरमी थोर । त्याले होते चवघ पोर ।
चवघां पोरा पाठीवरते कन्या सुदंर । रखुमिनी झाली सकुमार ।
मंग चवघा पोरांहून बापाचा लोभ तिच्यावरं । तिनेंच मोहिलें अंतर ।
पाहुन उपवर इचार करितो आपल्या मनिं राया ॥ हा मज वैरी०॥१॥
सुकीर्ति नांवाचा बाह्मन तव्हा आला मनसबीत ।
चार हाताची मुरति सावळी गून वानत ।
देवलोकीं नागलोकी नाहिं तसा तिरभुवनांत । पाहतां मनिं पुरतो हेत ।
असी ऐकुन गोष्ट पोरगी दचकलि मनांत । मंग तें रूप हुरदयांत ।
किस्न व्हावा पतीं म्हनुन पडे मंग पित्याच्या पाया ॥ हा मज वैरी ० ॥२॥
(इ० इ० पदाची गाथा. पृ० ३०३).

याप्रमाणें भगवद्भजनाचा व भगवज्जनसहवासाचा महाराजांचे सहवासीजन आनंद घेत असतां श्रीनिवासशास्त्री यांनी नागपूर येथे आपल्या वडील मुलास म्हणजे बापूगडीस पत्रद्वारें कळविलें की 'उमरावती येथे एक अत्युत्तम सत्पुरुष आले आहेत. त्यांच्या सहवासामुळे पत्र लिहिण्यास इतके दिवस सवड मिळाली नाहीं. सगळ्यांनी त्यांची भेट घेतली पाहिजे.' ह्या पत्राचा बापूगडीला मोठा चमत्कार वाटला. स्नानसंध्या भगवत्स्मरण, सत्संग ह्या गोष्टींविषयीं कट्टर उदासीनवृत्ती धारण करणारे अण्णासाहेब (श्रीनिवासशास्त्री) ज्यांना अत्युत्तम सत्पुरुष म्हणतात, इतकेंच नव्हे तर घरी पत्र लिहिण्याचीही विस्मृति पडेपर्यंत ज्यांचा सहवास ह्यांना रुचला, असे हे सत्पुरुष कोण असावे? हे पाहण्याकरितां त्याचें मन मोठें उतावीळ झालें. लवकरच बापूगडीस उमरावतीस जाण्याचा योग येऊन कार्तिक शुद्ध ४ गुरुवारीं महाराजांचे दर्शनाचा लाभ झाला. ते वेळीं रा. रा. रामभाऊ डोळे

यांचे वाड्यांत महाराज होते. जवळ बरीच मंडळी जमली होती. महाराजांचें कांहीं निरूपण होऊन ''श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली की जय'' असा घोष चालला होता. महाराज एका बाजेवर बसले होते. त्यांच्या आंगांत बंडी व डोक्यास टोपी होती. नंतर तेथून उठून महाराज भालेरावच्या घरीं गेले. तेथें भजन झालें. व्यंकटरावांनी ''माझा तुझा देवा का रे वैराकार'' हा तुकाराममहाराजांचा अभंग गाथ्यावरून म्हटला. त्यावर उत्तरादाखल महाराजांनी कांही नवीन अभंग म्हटलें व नंतर ''अजापालाचें आख्यान'' नवीन केलें.

भजन झाल्यावर महाराज निजले ते वेळीं झोंपेंतही महाराज म्हणत **''आलास बैस, मी सांगतो इकडे लक्ष दे,''** असे म्हणून नवीन ओव्या म्हणत,रिकामा वेळ अगदी जात नसे. नेहमी ओव्या, भजन, भोजनसमयी गाणी, ज्ञानेश्वरी, अध्याय, चर्चा वगैरे सतत चालत असे.

पूजेच्या वेळीं ज्ञानेश्वरी होत असे. भोजनकाळी गाणीं व्हावी. गाण्यांतही ज्ञानेश्वरी-निरूपणांतील विषय गोवला असे. भोजनोत्तर अण्णासोहबांनी झालेल्या निरूपणावर प्रश्न विचारावे, त्यांची उत्तरें महाराजांनी फार समर्पक द्यावीं. नंतर भजन होत असे. अशा प्रकारचा महाराजांचा नित्यक्रम चार दिवस पाहून बापूगडी परत नागपुरास गेला. जाते वेळीं हे खरोखरच अत्युत्तम सत्पुरुष आहेत अशी बापूगडीची खातरी होऊन महाराजांचे ठिकाणीं त्याची चित्तवृत्ति लागून राहिली.

तुलसी विवाह

याप्रमाणे हळु हळु महाराजांना मंडळी मिळत चालली. कोणाला लौकिक, कोणाला अलौकिक प्रमाणबलानें महाराजांचा सहवास गोड वाटूं लागला. माधुर्य संप्रदायानुरूप श्रीकृष्णपत्नित्वामुळें उपासनामार्गही महाराज विशेष रीतीनें चालवूं लागले. कार्तिक शुद्ध १२ जवळच आली होती. घरोघरीं तुलसी विवाहोत्सव या दिवशी होत असतो. महाराजही हा उत्सव अपूर्व रीतीनें करूं लागले. स्वतःला वधू व श्रीकृष्णाला वर काल्पून मंडळीतील कांही गृहस्थांस व स्त्रियांस वधूपक्षाकडील व कांहीं गृहस्थांस व स्त्रियांस वरपक्षाकडील ठरवायचें व विवाहविधिप्रमाणे स्वतःचे कन्यादान करवून श्रीकृष्णाशीं विवाह करावयाचा असा त्याचा प्रकार होता. हा समारंभ मोठा प्रेमोत्पादक व मनोरंजक होत असे. या वर्षी श्रीनिवासशास्त्री वधूपक्षाकडे व कृष्णराव ठोंबरे वरपक्षाकडे होते.

एकंदरींत महाराजांची नित्यचर्या मोठी अपूर्व, व प्रेमचमत्कृतिजनक वाटे. त्यांची नित्य नूतन शास्त्रीयविषयक निरूपणें व भजन व भोजनसमयीचीं गोड कवनें हा तर एक मोठाच दृष्ट चमत्कार असून त्यांच्या दैवी सामर्थ्याचा

दर्शक होता. परंतु मधून मधून त्यांचें स्वतःचें योगबल व अधिकारिकत्वही सहवासी जनांच्या अनुभवास येत असे. अशा प्रकारच्या कांहीं गोष्टी प्रसंगानुसार मागें आल्या आहेत व पुढेंही येतील व हे अनुभव ज्याचे त्याला स्वसंवेद्य असल्यामुळे खोटे म्हणतां येत नाहींत; तथापि ह्या विषयाच्या सामान्य चर्चेत महाराजांकडून जो ऊहापोह झालेला आहे त्या दृष्टीनें त्यांचा विचार करणें अधिक श्रेयस्कर आहे. तो ऊहापोह पुढें ''अलोक'' प्रकरणांत येणार आहे. असो.

केशवपुरीचे वर्णन

कधी कधीं महाराज स्वतःविषयी अलौकिक अशी माहिती मंडळीला सांगत असत. ते म्हणत कीं

''माझें गांव केशवपुरी म्हणून बदरीनारायणाच्या पलीकडे फार दूर आहे. तेथें जाण्याला मला माहित असलेला मार्ग निराळा आहे. तो भूगर्भातून आहे. मी तुम्हांला त्या रस्त्यानें नेऊं शकतो. त्या रस्त्यानें जेवणाची वगैरे तुम्हांला फिकीर करायला नको. मुक्कामावर सगळी व्यवस्था आपोआप होत जाईल. वरच्या कलकि रस्त्याने एक ठिकाण व्यासांचें पुराण सांगण्याचें म्हणून प्रसिद्ध आहे. आमच्या रस्त्यानें प्रत्यक्ष व्यास पुराण सांगत आहेत असें तुम्हाला दिसेल व अनेक ऋषींची दर्शनें होतील.

परंतु तुमचा अधिकार नसल्यामुळे तुम्हाला त्यांच्याशी भाषण करतां येणार नाहीं. तो अधिकार येण्याकरिता तुम्हाला मी सांगेन त्याठिकाणी कांही दिवस तप केलें पाहिजे.''

[1]केशवपुरीचें वर्णन तर महाराज फारच विलक्षण करीत. महाराजांनी सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट मंडळीला मोठी अश्रुतपूर्व वाटे व एक प्रकारची सत्यान्वेषण जिज्ञासा उत्पन्न होई. महाराजांनी सांगितलेली अमुक माहिती कोणत्या ग्रंथांत आहे? असें मंडळीनें विचारलें असतां महाराज म्हणाले कीं

''असे अनेक ग्रंथ केशवपुरीत आहेत.'' ही वर्णनें ऐकून श्रीनिवासशास्त्री आदि करून मंडळीच्या मनांत व्यासादि महात्म्यांच्या दर्शनाची इच्छा अनावर होत असे.

असा प्रकार चालला असतांना वैकुंठ चतुर्दशीचे दिवशी उत्तररात्रीं योगवासिष्ठांतील चित्ताकाशाचें निरूपण निघालें. त्यांतील प्रतिपादन अशा प्रकारचें होतें की व्यासनारदादि मोठमोठे महात्मे चिदाकाशाच्या दृष्टीनें एकच आहेत.

''चित्ताकाशदृष्टीनें मात्र त्याच्यात भेद दिसतो. यावर मंडळभने शंका केली की, चिदाकाशदृष्टीने जर सर्व महात्में एक आहेत तर विश्वामित्रांनी

प्रतिसृष्टि केली व वसिष्ठांनी केली नाही अशा प्रकारचे भेद त्यांच्या सामर्थ्यांत कां दिसतात?''

महाराज म्हणाले ''हा भेद त्यांच्या तपःसामर्थ्यांत दिसत होता. ब्रह्मज्ञान सगळ्यांचें सारखेच होतें. ब्रह्मज्ञानापुढे तपःसामर्थ्याचें कांही महत्त्व नाही.''

हें निरूपण सांगून महाराजांनी मंडळीला विचारलें की, ''या वेळेला तुम्ही चिदाकाशा मध्यें स्थित असल्याकारणानें तुम्हांला प्रत्येक महात्म्यांत भेद दिसतो काय तें सांगा.''

हें ऐकून श्रीनिवासशास्त्री आदिकरून मंडळी आपल्या मनांत समजली की, व्यासादि महात्म्यांच्या दर्शनाची जी आम्ही इच्छा करीत होतों ती आज महाराजांच्या दर्शनानेंच सफळ झाली. आतां इतर कोणत्याही महात्म्याच्या दर्शनाची इच्छा उर्वरीत राहिली नाहीं. ही मंडळीची समजूत दृढ झाल्यानंतर पुढें बदरीनारायणाच्या रस्त्याची व महात्म्यांची गोष्ट महाराज फारशी काढीत नसत.

निरूपण आटपल्यावर निजतेवेळी महाराज मंडळीला बोलले कीं,-

''आजचें निरूपण मी व्यास होऊनच सांगितलें आहे असें समजा.''

या भाषणाचें विशेष स्पष्टीकरण महाराजांच्या अलौकिक व्याख्यानमालेंत पृष्ठ १३/१४ वर आलेलें आहे. (१. या वर्णनाप्रमाणे कशेवपुरीच्या कांहीं प्रदेशाचा देखावा पुढें स्वाप्निक दृष्टांतांने महाराजांनी मंडळीतील एकाजणास (बापूगडीस) दाखविला आहे तो वृत्तांत पुढें सुहृद्प्राप्ति प्रकरणांत पहावा) त्यात ते म्हणतातः-

''निरनिराळें ज्ञान मी सांगतो हें पाहून कित्येकांना आश्चर्य वाटण्याचा संभव आहे. माझी भेट झाल्यापासून माझें आत्मज्ञान स्थिर असून अलौकिक ज्ञानांतही निरनिराळ्या तऱ्हेनें भर पडत आहे असें दिसण्याचा संभव आहे. परंतु ह्या गोष्टीचा विचार आपल्या तऱ्हेनें केला तर हीही गोष्ट सहज समजण्यासारखी आहे. ह्याबद्दल मी तुम्हांला आणखी एक कथा सांगतोः-

व्यास हेच सर्वधर्मप्रवर्तक

महाभारतांतील शांतिपर्वोतर्गत मोक्षधर्मपर्वोत अशी कथा आहे कीं, सृष्टीच्या पूर्वी भगवान् नारायण परमेश्वरापासून अपांतरतम नांवाचे ऋषीं वेदांचे आचार्य उत्पन्न झाले. त्यांना नारायणांनीं असा वर दिला कीं, ''कली प्राप्त होईल तेव्हां तुझें कृष्ण म्हणजे काळें रूप होईल व त्यावेळीं तूं नाना देशांत नाना कर्माचा प्रवर्तक होशील व तूं नाना देशांत नाना कर्मे करशील, व त्या सर्व कर्मांनी लोकांना तूं तारण्याचा प्रयत्न करशील.'' याप्रमाणे भगवान अपांतरतम मुनी हे सत्यवतीसुत व्यास झाले व तेच कलींत नाना प्रकारच्या कर्माचे व ज्ञानाचे प्रवर्तक होतात. असो.

रामचंद्र गंगाधर भागवत

वरील चित्ताकाशाचा प्रकार इकडे महाराज मंडळीला ज्या वेळीं पटवून देत होते त्याच वेळीं दुसरीकडे एका गृहस्थाला स्वप्न दृष्टान्तानें त्याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर दिसून राहिलें होतें. या गृहस्थाचें नांव रा. रा. रामचंद्र गंगाधर भागवत. यांची हकीकत त्यांच्याच शब्दांत अशी आहेः–

''मी उमरावती येथें १ नंबरचे शाळेंत हेडमास्तर असतांना सन १९०३ सालांत तेथें प्लेग होऊन शाळा बंद झाल्या. तेव्हां मी कायरास राहण्यास आलों. आश्विन, कार्तिक व मार्गशीर्ष हे महिने मी कायरास घालविलें. तेव्हा श्रीगुलाबराव महाराजांची व माझी ओळख नव्हती. त्यांचेविषयीं माहिती नव्हती. किंबहुना त्यांचें नांवही मला त्या वेळी माहित नव्हतें. त्या सालीं सबंध आश्विन महिना मी येथील आपल्या मित्रमंडळीसह गीताचर्चेत घालविला. कार्तिकांत दोन श्रीभागवताची सप्ताह-पारायणें श्रवण केली. कार्तिक शुद्ध एकादशीला भागवतश्रवणानंतर घरीं आल्यावर पांडवप्रताप वाचला व ती रात्र मला फारच पवित्र गेली.

दुसरे दिवशी सकाळीं सूर्योदयाचे वेळीं मला एक चमत्कारिक स्वप्न पडलें, व त्यांत श्रीभगवान् व्यास यांचें दर्शन झालें. त्यांनी गीतेंतला शेवटला श्लोक अक्षयीं पठण करण्याची मला आज्ञा केली. डोळे उघडून पहातों तों एकदम कोमल सूर्यबिंबच माझ्या दृष्टीस पडलें. मी तशाच ठिकाणी त्या दिवशी सहज निजलों होतों. त्या तेजांत ती मूर्ति अंतर्धान पावली. त्या दिवसापासून माझें वृत्तींत फरक पडत गेला. पुढें दोन तीन महिन्यांनी श्रीगुलाबराव महाराज मला मिळाले. तरी बरेच दिवस पर्यंत त्यांचें माझे संघट्टन झालें नाहीं. नंतर कांही महिने मी नागपुरास होतों. तेथून १९०४ चे आश्विनांत उमरावतीस परत आलों. मी एकटाच होतों व एका स्नेहाचे घरीं राहात होतों.

सोमवारचा दिवस. वैकुंठचतुर्दशीची पहांट. तेवेळी श्रीगुलाबरावमहाराज व पूर्वी दिसलेले श्रीव्यासमहर्षि यांचे मला युगपत् दर्शन झाले. अथवा श्रीगुलाबरावमहाराजांचे हवाली मला करण्याकरता श्रीव्यासमहर्षि फिरून मला भेटले. त्यांनी उपदिष्ट श्लोक सुवर्णाक्षरांनी लिहिलेला श्रीगुलाबरावांचे पदकमलावर मला दाखविला व दोघेही अंतर्धान पावले.

मी जागा झालो व श्रीगुलाबरावमहाराज त्यावेळी रा. मुळेमास्तरांचे घरी रहात होते त्यांचेजवळ एकदम निघून आलो. ती वेळ फारच सकाळची होती. कोणी जागे नव्हते. महाराजही पांघरूण घेऊन निजले होते. मी बराच वेळ महाराजांचे पायाशी उभा होतो. मी आलो हें फक्त श्रीनिवासशास्त्री यांसच माहित

झालें. कारण ते जवळच निजले असून कशाकरितां कीं जागे झाले होते. तेही मजशीं कांही विशेष बोलले नाहींत. मी मग कांही वेळानें परत बिऱ्हाडी येऊन आपले कामास लागलो. ते दिवसापासून तो गुरुप्रसादाचा दिवस समजून मी वैकुंठ चतुर्दशीस उपोषण वगैरे करीत असतो.

या सर्व चमत्काराचा स्फोट मी कधींच कोणापाशीं केला नव्हता, पुढील वर्षी म्हणजे इ. स. १९०५ सालीं शुक्लेश्वर वाठोडा यंथें महाराजांची कात्यायनी व्रताचे प्रसंगी गांठ पडली व दोनचार दिवस राहण्यास मला संधि मिळाली. तेव्हां श्रीनिवासशास्त्री यांजकडूनच की काय या गोष्टीचा उकल झाला.''

भगवान् वेदव्यास व भगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या भेटीचा प्रसंग शांकरदिग्विजयांत सातव्या अध्यायांत वर्णन केला आहे. त्यांत व्यासमहर्षीनी शंकराचार्यानां उद्देशून म्हटलें आहे-

''त्वमस्मदादेः पदवीं गतौऽभूरखण्डपाण्डित्यमबोधयन्ते ॥''

ह्या व्यासवचनाची वरील वृत्तांतावरून आठवण होते व श्रीमहाराजांच्या योगसामर्थ्यांचे कौतुक वाटतें.

कात्यायनी २ री : शुक्लेश्वर वाठोडा

अशा दृष्टादृष्टचमत्कारांच्या अनुभूतीमुळें निष्कंटक व सोज्वळ बनलेल्या परमार्थ पथावरून श्रीमहाराजांच्या सहवासांत मोठ्या आनंदानें भगवद्गुणगान श्रवण करीत सहवासी मंडळी मार्ग आक्रमण करूं लागली.

इतक्यांत हेमंतऋतूला आरंभ झाला. उमरावती पासून आठ कोसांवर पयोष्णीच्या कांठीं शुल्केश्वर वाठोडा म्हणून एक रमणीय स्थान आहे. तेथें कार्तिक वद्य १ गुरुवार पासून महाराजांनी कात्यायनी व्रताला आरंभ केला. ते वेळी महाराज जवळच्या मंडळीला म्हणाले,

''गडेहो! आपण सर्व गोपी आहोंत अशी भावना करा व श्रीमद्भागवतांतील कथेंत वर्णन केल्याप्रमाणे गोपकुमारींनी कात्यायनीव्रत करून श्रीकृष्णाच्या रासक्रीडेचा अधिकार मिळविला तसा आपणही मिळवूं या.''

अशा मधुरफलसूचक प्रेमळ वचनांनी त्यांनीं मंडळीला प्रोत्साहन देऊन त्यांची सहानुभूति मिळविली.

व्रतासंबंधी पूजा वगैरे सांगण्याकरितां वेद. गोविंदशास्त्री पंचभाई यांची नेहमींकरितां महाराजांनी योजना केली होतीच. व्रतसंबंधीं पूजा व भागवत ज्ञानेश्वरीचें श्रवण वगैरे नित्यक्रम आटपल्यांनतर महाराजांचा नेहमींचा सच्छास्त्रनिरूपणाचा

व भगवद्गुण- वर्णनाचा व्यासंग अहोरात्र चालत असे. उलूखलबंधन, यमलार्जुनोद्धार इत्यादि आख्यानें या कार्यक्रमांतच निर्माण झालीं.

उमरावतीच्या मंडळीपैकीं रा. रा. वासुदेवराव मुळें यांस नागपूर येथें नीलसिटीस्कुलात नोकरी मिळाल्यामुळें नुकतेच दीडमहिन्यापूर्वी ते गेले होतें. बाकीची श्रीनिवासशास्त्री आदिकरून मंडळी बहुतकरून दर शनिवारीं दुपारच्या सुटींत उमरावतीहून वाठोड्यास जाऊन सोमवारी सकाळीं परत येत असत.

वरील मंडळीस रागनिवृत्तिपूर्वक सद्गुरुभजनाचें तत्त्व कळावें व त्यांची बुद्धि वाढावी या हेतूनें सुहृत्प्रेमाच्या मधुर शब्दांनी लिहिलेली पत्रें पाठवून शिक्षण देण्याचा यावेळीं महाराजांनी उपक्रम केला व त्याप्रमाणें श्रीनिवासशास्त्रीस दोन [1]पत्रें वाठोड्याहून पाठविलीं. पहिल्या पत्रांत चित्तैकाग्रय व सत्संग यांचें महत्व मोठ्या प्रेमळ शब्दांनी ठसवून देण्याचा यत्न केला आहे. उदाहरणार्थ कांहीं ओव्याः–

जय जय श्री सद्गुरु । अखंडैकरस सुखाकारू ।
करोनि आमुचा स्वीकारू । स्वपद दास्य देयावें ॥
आतां सावधान श्रोती । सुकुमार कराव्या वृत्ती ।
अंतर्बाह्य माधुर्य स्थिती । आठवावी ॥
परब्रह्माचा उद्धार करावा । ब्रह्मभाव ब्रह्मीं मुरवावा ।
साक्षित्वें व्यवहार पहावा । ब्रह्मरूप ॥
स्त्रियांशी सांगावा पतिसेवाधर्म । पुत्रासी सांगावे अध्ययन कर्म ।
सच्छिष्या सांगावा सांख्यक्रम । जना वर्णाश्रम उपदेशावे ॥
करोनि गुरुकृपाभावना । प्रेमार्द्र करावें मना ।
अभिषेकावा राणा । वैकुंठींचा ॥
पाषाण आणि रत्न । शेण आणि सुवर्ण ।
पापी आणि संतसज्जन । पहावे चेतन स्फूर्तिरूप ॥
स्वसत्तेनें रक्षाव्या श्रुती । स्वचेतनें स्थापाव्या वृत्ती ।
स्वानंद योगें श्रीहरीची भक्ति । गुरुरूपाकृति करावी ॥
विषयांसी देयावे वर्णाश्रम । इंद्रियांसी देयावे ।
यमनियम । आत्म्यासी द्यावा हरिप्रेम । एकत्वेंचि ॥
अथवा हें सर्व सोडावे । एका गुरुकृपेते स्मरावें ।
तेणेही होआवें । कृतकार्य ॥
विश्वाहूनि थोर व्हावें । किंवा जगा धाकुटे रहावें ।
नातरी दोन्ही त्यागोनि होआवें । ज्ञानेश्वर बाळ ॥
हें लिखित नाकळे जरी स्थिती । तरी स्मराव्या माझ्या पूर्वोक्ती ।

ज्ञानेश्वरीचर्चा भजन आरती । करीत असावें ।
तुम्ही महासमर्थ विद्वज्जन । मी मंदमती अज्ञान ।
हे बोबडे बोल स्वीकरोन । बाळकौतुक करावें ॥
अथवा माझेंचि बाळ होआवें । किंवा मज सच्छिष्य म्हणावें ।
भलत्याही रीति भोगावें । स्वसुखातें ॥
अथवा मज मूर्ख मानोनी । तुम्ही करावी ब्रह्ममय वाणी ।
किंवा मज मानोनि ज्ञानी । विश्वास वचनी ठेवावा ॥
मज पायी लोळवावें । अथवा तुम्ही शरण यावें ।
कोणेही प्रकारे करावें । बरवेंपण आपुलें ॥
तुम्ही आम्ही एक म्हणोन । बोलिलों मी धीट वचन ।
आपुला बाळ मानोन । कृपेनें नयन उघडावें ॥
आपण मज लाजवावें । स्वसुखी सदा रहावे ।
बोललियाचें नाणावें । वैषम्य मनीं ॥
तुमचें नाम श्रीनिवास । तरी एकत्वें भजावा लक्ष्मीविलास ।
मग आम्हीच तुम्हांस । ज्ञानेश्वर म्हणूं ॥
मज तारोनि नेयावें । अथवा माझ्यासवे तरावें ।
किंवा ज्ञानेश्वर चरणीं करावे । तनुमन अर्पण ॥ *(१. द्वि. यष्टि उत्तरार्ध) पत्र क्र. ७*

दुसऱ्या पत्रांत (पत्र क्र.८) परमार्थशिक्षणमीमांसा आहे. परमार्थात प्राथमिक शिक्षण वेदान्ताचें द्यावें किंवा सांख्याचें द्यावें याविषयी श्रीनिवासशास्त्र्यांचा व महाराजांचा वाद होत असे. त्याचा निर्णय करण्याकरितां महाराजांनी हें पत्र लिहिलें आहे. यांत प्राथमिक शिक्षण वेदान्ताचें न देतां सांख्याचेंच कां दिलें पाहिजे याविषयी महाराज म्हणतातः–

शिक्षणाची व्याख्या

''शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार भांडाराचें दान करणें होय. -

संस्कार वस्तुज्ञानजन्य असतो. अपरिच्छिन्नानंदप्राप्ति हें शिक्षणाचें फल होय. यथार्थ वस्तूचें ज्ञान हेंच अपरिच्छिन्नानंद प्राप्तीला हेतुक असतें. म्हणून तदीय संस्कार तें शिक्षण म्हणावें. आणि फलप्राप्ति झाल्यानंतर शिक्षणाची आवश्यकता नाही. आप्तशिक्षणाचें अद्वैत हें फल आहे. आणि तें जातिसमावेशसाध्य आहे. तत्साधक संस्कार संशयनिवृत्तिद्वारा सुसंस्कार प्रदान हेंच शिक्षणाचें तत्त्व आहे. आणि तें सांख्यद्वाराने सिद्ध होतं.''

याप्रमाणे शिक्षणाचें तत्त्व सांगून पुढें नुसत्या वेदान्ताने परोक्षज्ञान कसें होतें. संशयनिवृत्तिपूर्वक अपरोक्ष ज्ञान होण्याला सांख्यद्वारा वेदान्त शिक्षणाची

किती आवश्यकंता आहे हें महाराजांनी सोदाहरण सिद्ध केले आहे.

इतरमतांतील ग्रंथांची समीक्षा वगैरे करण्याचा महाराजांचा क्रमही पूर्ववत चालूच होता. पुढें मार्ग. शुद्ध१४स त्यांनी चांदूरबाजार येथील कुर्याभाईस जे एक पत्र पाठविलें त्यांत असा उल्लेख आढळतोः–

''साधेराज मानभावांचे महंत यांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'हम्' हें स्वार्थी अव्यय मेदिनीकोशांत दिसत नाहीं. सध्यां माझा काशीपतिकृत वैय्याकरण- सिद्धांत बिंदुसार चालला आहे. त्याचीं सूत्रें ६५००० आहेत. कैवल्य दीपिका मी पाहिली. ती टीका चंद्रिका व्याकरणानुसार रचली आहे. चंद्रिका ही जैनप्रणीत असल्यामुळें पुष्कळ स्थळी वेदविरुद्ध आहे. आणि पारस्कराचार्य- कृत व्याकरणानें तिजवर विधिसूत्रानें दोषही प्राप्त होतात. म्हणून ती प्रमाण नाही.'' असो.

डिसेंबरच्या सुट्या लागतांच सर्व मंडळी वाठोड्यास जमली. कात्यायनी व्रतारंभापासून **३३** दिवसांनी मार्गशीर्ष वद्य ५ ता. २७/१२/०४ रोजीं व्रताची सांगता झाली. नंतर शुक्लेश्वर दर्शनास महाराज गेले असतां तेथें एक अध्याय महाराजांनी नवीन म्हटला. त्यांतील निरूपणाचा विषय 'श्रुती गोपी कशा झाल्या' हा होता. या प्रसंगी महाराजांनी एक एक श्रुती म्हणून ती श्रुती गोपी कशी झाली या विषयी विवेचन केलें. व्रतसमाप्तीचे सुमारास बापूगडीही नागपुराहून आला होता. महराजांची गाणीं, ज्ञानेश्वरीअध्याय, आख्यानें वगैरे ऐकून व मंडळीचा परस्पर निरपेक्ष प्रेम पाहून त्याचें मन अत्यंत लुब्ध झालें व सर्वांचा दृढ परिचय झाला. विशेषतः सौ. मनकरणिका आई विषयीं तर त्याला फारच पूज्यबुद्धि वाटली.

भूतांस उद्देशून भाषण

तेथें एक विशेष गोष्ट बापू गडीच्या नजरेस आली ती अशी कीं, शौचेचे वेळीं महाराज कांही भूतांस उद्देशून भाषण करीत असत.

कोणास ह्मणत- 'तूं अमक्याचा ताप घे, तू अमुक माणसास ताप आण, तूं अमुक कल्पपर्यंत या योनींत राहून पुढें उत्तर कुरूंत किंवा अमुक द्विपांत जन्म घे' याप्रमाणे कोणास कांही कोणास कांहीं सांगत.

कात्यायनी व्रताची सांगता झाल्यावर एक दोन दिवसाकरितां महाराज खोलापुरास गेले होते. तेथले विश्वासराव देशमुख हे महाराजांच्या कृपेनें नुकतेंच जीवावरच्या मांदगीतून (अजारातून) सावरले होते व त्यांच्या दर्शनाकरितां फार आतुर झाले होते.

तेथें महाराजांचे एक निरूपण झालें. त्याचा विषय ध्यान व मानसपूजा असून 'आपल्या मनांत आलेल्या दुष्ट वृत्ती ईश्वरार्पण करून चित्ताची शुद्धता

कशी करून घ्यावी' इत्यादि प्रतिपादन त्यांत होतें. नंतर तेथील कांही एका विशेष प्रसंगाकरितां मंडळीला व्यवहारपटुत्वाचें शिक्षण देऊन महाराज उमरावतीस परत आले.

थिऑसफीवर मार्मिक आक्षेप

पुढें थिऑसफीच्या 'पुनर्जन्म' व 'तेजोवलय' नामक दोन ग्रंथावर मार्मिक आक्षेप काढून 'काळ' वर्तमानपत्राकडे पाठविण्यास महाराजांनी एक लेख तयार केला तो येणेप्रमाणें :–

श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराज की जय.

रा. रा. काळकर्ते यांस सां. प्रणिपात विनंती वि.

कांतज सृष्टींत कांतवीर्य गुणापरिहार्यत्वास्तव पतिव्रता स्त्रियांना द्वेष्य असें कांहींच भासत नाहीं, तरी प्रियत्वाची सीमा मात्र संपत नसते. अशातही -

'यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ।।गीता अ.१०-४१

ही भर्तृआज्ञा परिपालन न करून वेश्यापणाचा बुरखा माथ्यावर घेण्याला कोण स्त्री सरसावणार आहे? आणि सरसावली तरी काय फळ मिळणार? म्हणून कांताज्ञानुसार विभूतिमत्वस्थ गुरुत्व ग्रहण करून शंकाप्रवाहपतित मत्स्यांनी तदाधिष्ठातृ उत्तरजालांत बद्ध होऊन मोक्षसुख घेणे श्रेयस्कर होय, पण असें सुख शास्त्रदृष्टीनें दाखवून देऊन जुन्या नव्या विचाराचें साम्य जोडणारें ''थिऑसफी'' शिवाय दुसरें साधनच उरलें नाहीं. म्हणून तदुत्तर जालांत जातां यावें म्हणून हा शंकाप्रवाह पुढें करीत आहे.

थिऑसफीच्या पुनर्जन्मनामक ग्रंथांत जीवोत्क्रांति मानिली आहें आणि तेजोवलय ग्रंथांत सत्वरजस्तम यांचे क्रमाने श्वेत रक्त कृष्ण असे वर्ण सांगितलें आहेत, त्यावर अशी शंका येते कीं अतिवाहिक जीवसंबंधी गुणबद्धता मानावयाची कीं नाहीं? दोन्हीपक्षीं क्रमभंग आणि युगपदुत्पन्न हे दोन्ही दोष येतात. कारण कोणत्याही दृष्टींत गुणप्रत्यक्षता पुरातन सांख्यादिकांनी मानलेली नाहीं. शांकरभाष्यांतही गुणाला रूपत्वाचा निषेध केला आहे. त्याहूनही हा नवा शोध असला तर रूपात्मक पंचीकृतांचा व गुणात्मक अपंचीकृतांचा परिणत कार्यानें विरोधपरिहार झाला असतांही परिणामक्रमभंगपूर्वक कार्य कारणात्मक कसें होतें? आणि होत नाहीं; म्हटल्यास सर्व पुरातन ग्रंथांस अनिष्टापत्ति येते. तसेंच वैषम्यजातिपरिणत कार्यत्वामुळे जीवांचे अवस्थांतरही संभवणार नाहीं.

या दोन प्रश्नांचे कोणत्याही थिऑसफिस्टानें कृपा करून उत्तर द्यावें. लॉजिकली प्रश्न बरोबर नसतील तर ते दोष दाखवावे म्हणजे आम्ही भरून काढूं. दुसरीकडून उत्तर मिळण्याची आशा राहिली नाहीं, म्हणून या संस्थेस विचारले. आतां उत्तराची प्रतीक्षा करीत बसलों आहे.

उमरावती, *आपला एक*
ता. २०/२/१९०५ *थिऑसफी जिज्ञासू.*

हा लेख पुढें प्रसिद्धीकरितां काळपत्राकडे गेला नाहीं. तथापि यांतील प्रश्न मार्मिक असल्यामुळें तो येथें घेतला आहे. रा. रा. वासुदेवराव मुळ्यांकडून नागपुराहून महाराजांस पत्रें येत होतीं. महाराजही त्यांस बोधप्रद पत्रें पाठवून परमार्थ शिक्षण देऊ लागलें.

विरक्तीवांचून शास्त्राध्ययनाचें व योगादिंचे वैय्यर्थ्य

या सुमारास महाराजांकडून त्यास दोन पत्रोत्तरें गेलीं. (द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. २३ व २५ पहा.) त्यांत प्रथम, अनेक ब्रह्मांडांची घडामोड करून जीवाला संसारपाशांत गोवणाऱ्या चित्ताचें वर्णन करून व विरक्तीवांचून नुसत्या शास्त्राध्ययनाचें व योगादि साधनांचे वैय्यर्थ्य सांगून मनोजयाची आवश्कता सिद्ध केली आहे व नंतर परिचय, क्रिया आणि सिद्धि ह्या तृप्तीच्या तीन कक्षांचें निरूपण करून वैराग्यपूर्वक सत्संग व सच्छास्त्र श्रवण हे मनोजयाचे उपाय सांगितले आहेत.

अतिपरिचयाद् अवज्ञा

दुसऱ्या पत्रांत, 'चमत्कार दाखवून संसार वाढविणाऱ्या पुरुषांनांच ज्ञानसिद्धि असते' ह्या लौकिक समजुतीचा निषेध करून खऱ्या आप्तावर विश्वास ठेवण्याविषयी अत्यंत सहवासांतल्या माणसाचीही कशी हेळसांड होते? याविषयीं तुकाराममहाराजांच्या स्त्रियेचें उदाहरण दिलें आहे व स्वतःवर (महाराजावंर) प्रेमपूर्वक दृढ श्रद्धा ठेवून व मनांतून सर्व कामना काढून टाकून स्वहित साधण्याविषयी कर्तव्याची जाणीव उत्पन्न केली आहे व शेवटीं ओवी छंदांत स्वसुखानुभव कथन केला आहे.

थिऑसफीचा डिप्लोमा

याच सुमारास कांही कारणाकरितां थिऑसफिस्ट होण्याची इच्छा होऊन महाराज आकोल्यास गेले. तेथें त्यांचे पूर्वपरिचयाचे पारशी गृहस्थ मिस्टर नसरवानजी मंचरजी देसाई हे होते. त्यांची भेट घेऊन महाराज थिआसफिस्ट

होऊन आले व थिऑसफीचा डिप्लोमाही लवकरच ता. १३ मार्च इ. स. १९०५ रोजीं महाराजांच्या नांवानें उमरावतीस आला.

यापूर्वी मुळें मास्तरजवळ थिऑसफीसंबंधानें बोलतांना महाराज ह्मणत कीं नवीन सुशिक्षित मंडळी बिझांटबाईच्या वक्तृत्वास भुलून महत्वाकांक्षेकरिता थिऑसफिस्ट होतात. ह्या गोष्टीचें स्मरण ठेवून वासुदेवराव मुळ्यांस या सुमारास पाठविलेल्या एका पत्रांत महाराज म्हणतातः– ''मी थिऑसफिस्ट महत्वाकांक्षेकरितां किंवा आकर्षण पडलें म्हणून झालों नाहीं तर यांत माझा कांहीं हेतु आहे.' ह्या पत्राचा उल्लेख वर आलेला आहे.

घोंगेशास्त्र्यांची शास्त्रनिष्ठा

थिऑसफिस्ट होण्याकरितां महाराज आकोल्यास गेले होते तेव्हां ते तेथले प्रसिद्ध वेद शा. सं. बाबाजीशास्त्री घोंगे यांजकडेस उतरले होते. यांच्या संबंधाचा एक गोष्ट येथें सांगावयाची आहे. हें घोंगेशास्त्री मोठे वैदिक, विद्वान, सदाचरणी व प्रेमळ भवगद्भक्त म्हणून अझूनही त्यांचा लौकिक आहे. महाराजांचे आगमन आपल्य येथें झालें आहे असें कळतांच ते देवपूजा करीत होते तरी तसेंच आसनावरून उठून सोंवळ्यानेंच महाराजांजवळ आले, मोठ्या प्रेमानें सद्गदीत होऊन महाराजांस त्यांनी आलिंगन दिलें, त्यांचें यथोचित् आदरातिथ्य केलें, भोजन झाल्यावर स्वतः आपल्या हातांनी त्यांचे उच्छिष्ट पात्र काढलें व ''धन्य माझें भाग्य कीं अशांचें उच्छिष्ट आज माझ्या घरीं पडलें'' असे त्यांनी प्रेमोद्गार काढले.

करितां देवतार्चन । घरा आले संतसज्जन ॥१॥
देव सारावे परते । संत पूजावे आरते ॥२॥
शालिग्राम विष्णुमूर्ति । संत हो कां भलते याती ॥३॥
तुका म्हणे आधीं । पूजा वैष्णवांची मांदी ॥४॥

या भागवत मर्यादेला अगदीं तंतोतंत जुळणारें हें शास्त्रीबोवाचें उदाहरण आहे.

याप्रमाणे शके १८२६ क्रोधीनाम संवत्सरांतील वृत्तांत आहे. माधानास असतांना ''ब्राह्मणाचीं मुलें मिळवून त्यांना विद्या शिकवूं'' इत्यादि प्रकारचे रामचंद्रबापू जवळ महाराजांनी केलेले बेत या संवत्सरांत फलद्रप होऊं लागले. भक्तिमार्गाचें बीजारोपण झालें.

ज्या सहज भगवद्गुणवर्णनाच्या आवडीनें व सद्विद्यादानाच्या उत्कंठेनें प्रेरित झाल्यामुळें परोपकारैकपरायण होऊन महाराज सकुटुंब बाहेर पडले होत त्या त्यांच्या कार्यास विस्तृत क्षेत्र मिळूं लागतांच महाराजांचे अलोक सामर्थ्य, शास्त्ररहस्यज्ञान व दैवीशक्तीसिद्ध विद्वत्ता प्रगट होऊन, गोड निरूपणें, प्रासादिक

पद्यें व नवीन नवीन रसाळ आख्यानें यांचाही सहवासी जनांवर अमृतवर्षाव त्यांच्या प्रेममयी अमृतवाणींतून होऊं लागला. त्यायोगानें श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत दाटलेलें कुशंकातमाचें काहूर दूर होऊन शुद्ध सोज्वल वेदमार्ग त्यांना स्पष्ट दिसूं लागला.

वेदांतपदार्थोद्देशदीपिका, स्वमंतव्यांशसिद्धांततुषार आदिकरून मननार्थ व निदिध्यासनार्थ ग्रंथ निर्माण होऊं लागले; भक्तिज्ञानवैराग्यपोषक पत्रव्यवहार परिचित मंडळीशीं वाढला, जन्माष्टमी, कात्यायनी, इत्यादि व्रतांचे उत्सव वाढत्या प्रमाणावर साक्षेपपूर्वक सुरू झाले; मधुराद्वैताचा उत्कर्ष होऊं लागला; प्रेमळ सज्जनांच्या भेटी होऊन त्यांच्या प्रेमास भरती येऊं लागली;

लोकांस ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद देऊन तिच्या नित्य पठणाचा शक्य तेवढा प्रसार करण्याच्या प्रयत्नामुळें भाविकजनांचें कल्याण होऊं लागलें.

गोपी वेश

बाळपणाचे महाराजांचे कुरळ केश वृद्धिंगत होऊन आतां वेणीफणी होंऊ लागली व श्रीकृष्णपत्नीत्वाला साजणारा त्यांचा गोपीवेश - कुंकू, वेणी व मंगळसूत्र, नित्य बनला. नेहमी त्यांच्या सहवासांत पांचचार सुशिक्षित मंडळी राहूं लागली; व नाना कविमंडन, व्यंकटराव, हरिभाऊ हे तर त्यांचे व्यवस्थापक, ग्रंथवाचक व लेखक बनून ग्रंथ लेखनाचें कार्य अव्याहत चालू झालें व कोठें बाहेरगांवी जाणें झाल्यास ही नेहमींची मंडळी त्यांच्या बरोबरच राहूं लागली. इत्याद्यनेक गोष्टीमुळें हें संवत्सर महाराजांच्या चरित्रांत महत्वाचें आहे.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२७ विश्वावसु नाम संवत्सर / इ.स.१९०५-०६.

आजीची भेट : काकडा मुक्कामी

चैत्रारंभी महाराजांस बाहेर गांवची दोन बोलावणीं होतीं. एक कारंजा येथें रा. रा. लक्ष्मणराव दहीहांडेकरांकडून दत्तविधान समारंभाकरितां, व दुसरें महाराजांच्या आजी (मातामही - हिचें नाव सावित्री नानी होते) कडून होतें. हिनें बालपणीं महाराजांचें संगोपन केलेलें होतें व महाराज तिला ''बाई'' म्हणत असत वगैरे माहिती मागें माधान प्रकरणांत आलेली आहे. ही बाई आतां महाराजांच्या भेटीविषयीं फार आतुर होऊन तिनें निरोप पाठविला होता. वरील दोन्ही ठिकाणी पंधरावीस दिवसांकरितां महाराज गेले होते. बरोबर नाना कविमंडन, कृष्णराव ठोंबरे, गणपत खंडे भालेराव, गोविंद रामचंद्र भक्त, गणपतराव सावळीकर

वगैरे सहवासांतील मंडळी होती. सौ. मनकरणिका आईही बरोबर होती. ती गरोदर होती. महाराजांनी तिला तसबिरीतील श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान सांगितलें होतें व हरिभाऊ केवले हे संतानगोपाल स्तोत्राचें नित्य पठण करून आईला तीर्थ देत असत. आजीबाईची व महाराजांची भेट काकडा येथें झाली. त्यावेळीं महाराज बाईला म्हणाले ''बाई तुझ्या नातसुनेला दिवस आहेत. मुलगाच होईल.''

यापूर्वी मध्यंतरीं कोणाच्या सांगण्यावरून म्हातारीचा असा समज झाला होता की गुलाबराव देवपिसा झाला असून त्याचें लक्ष्य घरादाराकडे, संसाराकडे नाही. त्यामुळे एकवेळ ती भोळी म्हातारी महाराजांस म्हणाली होती कीं ''अरे, दुसऱ्याचें तरी बीज घेऊन वंश चालीव.''

यावर ''असें होईल तर मी कोर्टांत जाऊन सांगेन की माझी पत्नि व्यभिचारिणी आहे'' असें महाराजांनी उत्तरही दिलें होतें. असो.

म्हातारीचा नातू म्हणजे मुलाचा मुलगा याला महाराजांनी पांचवे वर्षी गंडांतर सांगितलें होतें व तें टाळण्याचा उपायही सांगितला होता पंरतु मुलाच्या आईनें तो उपाय केला नाहीं म्हणून पांचवें वर्ष लागतांच मुलगा मेला; वगैरे हकीकत मागें सिरसगांव प्रकरणांत आली आहे. या मुलाचें दुःख आठवून म्हातारी रडूं लागली. ''झाल्या गोष्टीस कांही इलाज नाही. तूं दुःख करूं नको'' इत्यादि गोष्टींनी तिचें सांत्वन करून ''तुझ्यासाठीं मी बगीचा तयार करून ठेवला आहे'' असें महाराजांनी तिला आश्वासन दिलें.

उमरावतीस परत आल्यावर घरोघरी गवरणी होतांना पाहून महाराजांनीही भिवापूरवाल्याचे बगीच्यांत गवरणी केल्या. त्या प्रसंगीं तेथें मनास प्रसन्न करणारा बुक्क्याचा विलक्षण सुंगध सुटला होता व मंडळीला तो दिवस एखाद्या महोत्सवाप्रमाणें आनंदकारक वाटला.

बापूगडी हरदास

श्रीनिवासशास्त्रींचा मुलगा बापूगडी हा कात्यायनीव्रत समाप्तीचे सुमारास नागपुराहून आला होता तो आतांपर्यंत महाराजांच्या सहवासाला लुब्ध होऊन उमरावतीसच होता. त्याला आतां ''मेडिकल स्कॉलरशिप'' मिळून पाटण्यास जाण्याचा विचार ठरला होता. परंतु ''गेल्यास अरिष्ट येईल म्हणून जाऊं नको'' असें महाराज बोलले.

यावर 'म्याट्रिक पास नसतांही ज्या अर्थी आपल्यास स्कॉलरशिप मिळाली व डॉक्टरीची परीक्षा पास होण्याची पुढें उमेद आहे त्या अर्थी ही संधी घालवूं नये' असें बापूगडीस वाटून त्यानें जाण्याचाच निश्चय कायम केला. शेवटीं,

अभक्ष्य भक्षण न करणें, नित्य मृत्युंजय मंत्राचा जप करणें, वगैरे नियम सांगून महाराजांनी त्याला निरोप दिला. पुढें नागपुरास गेल्यावर बापूगडीनें आपल्या हेतूविषयी महाराजांस ता. २६/४/१९०५ रोजीं पत्र पाठविलें. त्यांत मुख्यत्वेंकरून पुढील गोष्टीचा उल्लेख आहेः–

''माझे जाण्याबद्दल सर्व पक्कें जुळून आल्यासारखें दिसत आहे. जसे स्कॉलरशिप मिळण्याकरितां मला प्रयत्न करावे लागले नाहींत, तसेंच ती घालविण्याविषयीहीं प्रयत्न करूं नये असें मला वाटतें. आपण सांगितल्याप्रमाणे श्रीमृत्युंजय मंत्राचा जप मी करीन. इतरही क्रम आपण लिहून पाठवाल त्याप्रमाणें करीन. तिथें जाऊन अभक्ष्य वगैरे कालत्रयीं भक्षण करावयाचे नाहींच व प्रसंगही येत नाहीं. आरिष्टासंबंधानें श्रीज्ञानेश्वरमहाराज समर्थ असतांना माझ्या बापड्याच्या काळजीनें काय होणार आहे? माझे मनांत आपण सांगितलेल्या गोष्टींपैकी ज्ञानेश्वरींतील सहाव्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें शिकावयाचे आहे. स्थानावश्यकता आहे. तत्सदृशस्थानीं नेऊन आपण स्वतः अगर कोणाकडून सांगवीत असल्यास मला स्कालरशिप वगैरे कशाची पर्वा नाही. आपण इथेंच हळुहळु ग्रहण करावी असें म्हणत असल्यास तिकडून आल्यानंतरही होऊं शकेल. अपात्रता होण्याचा संभव आहे असे वाटतें. माझे हातून आपण कांहीं तरी काम करवून घ्यावें अशी उत्कट इच्छा आहे. आपण मात्र वरचेवर पत्र पाठवून धर्माविषयी अरुचि उत्पन्न होऊं देऊं नये इतकी सविनय कर जोडून प्रार्थना आहे.''

कुंभारे बोवा

या सुमारास उमरावती येथें ''कुंभारेबोवा'' म्हणून एक खोलापूरचा ब्राह्मण आला होता. तो आपणास सेगांवाकर महाराजांचा शिष्य म्हणवीत असे. त्यानें आपल्या दंडास एक बाळकृष्णाची मूर्ति बांधली होती. महाराजांनी त्याचें आदरातिथ्य व व्यवस्था वगैरे उत्तम ठेविली होती व स्वतः जातीनें त्याची पायचेपी वगैरे करूं लागले. पुढें एके दिवशी तो ज्ञानेश्वर महाराजांची तसबीर फोडून टाकण्यास सांगूं लागला व ''ज्ञानेश्वर महाराज हे समाधिस्थ आहेत. त्यांची भक्ति कशाला पाहिजे? जे सत्पुरुष आज प्रत्यक्ष आहेत त्यांची भक्ति करा. तुम्ही सेगांवास चला म्हणजे तुम्हांस प्रत्यक्ष देव दाखवितो व मंत्र देववितो तुम्ही ज्ञानेश्वरांचे नांव घेऊं नका.'' इत्यादि वाल्गना करू लागला. एकादशीचे दिवशी त्यानें कांदाभाकर मुद्दाम मागून घेऊन भक्षण केलीह्या कुंभारेबोवा संबंधाने स्वतः महाराज एके ठिकाणी म्हणतातः–

''कुंभारेबोवा नांवाचे एक साधू उमरावतीस आहे. तेव्हा मी मुद्दामच त्यांची सेवा करूं लागलों. यामुळें पुष्कळ मंडळीला ते माझ्यापेक्षां विदेही आहेत असेंही वाटलें. पुढें कुंभारे बोवांनी 'तातांना सोडून द्या' असें मला सांगितलें. त्यामुळें मंडळी बिथरून कुंभारेबोवाला तेथून जावे लागलें. महाराज ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळें ते कसेंही वागतात - असा यामुळें जवळच्या मंडळीचा समज झाला.''

वरील वाक्यसंघाला महाराजांनी ''परीक्षा'' असें नांव दिलें आहे. यांत खरोखरच मंडळीच्या वैराग्याची परीक्षा होती, हें महाराजांनी या प्रसंगाला जे अभंग केले आहेत त्यातील एका अभंगावरून दिसून येते. तातांना (ज्ञानेश्वर महाराजांना) सोडून द्या इ. जेव्हा कुंभारबोवा बोलूं लागलें तेव्हां महाराजांस ते सहन न होऊन तत्काळ ते तेथून निघून तारखेड्यावर रा. हरचंद पाटलाचे घरी गेले व त्यांच्या माडीवर एकटेच भजन सुरू करून करुणामय अभंगवाणीनें त्यांनी आपल्या ज्ञानेश्वर माउलीस आळविलें.पुढें श्रीनिवासशास्त्री आदि मंडळी महाराजांचा शोध काढीत तेथें जाऊन पोंहचली व महाराजांची खरी स्थिती आपण ओळखूं शकलों नाही याविषयीं खेद प्रदर्शित करून त्यांस परत घेऊन गेली. या प्रसंगास झालेले महाराजांचे अभंग त्यांच्या गाथ्यांत 'प्रणयकलहपर' अभंगांत छापले आहेत. (अभंग १४५१ ते १४६२ पहा) त्यांतून स्वतःच्या स्थितीचे व मंडळीच्या स्थितीचें वर्णन केलेले दोन अभंग येथें घेतोः–

अभंग १४५८ आळंदीपर्यंत घालीन लोळण । परी न घे मन मुक्तीकडे ॥१॥
भोगावे वाटती विषारीच नर्क । परी तो हीनार्क मोक्ष नको ॥२॥
तुझा नाहीं जेथें दास ज्ञानेश्वरा । ऐसा तूंही बरा न वाटसी ॥३॥
काय बोलूं आतां पुरे ही सलगी । धरोनियां आंगीं पायीं ठेवा ॥४॥
माझ्या प्रिय पुत्रां वैराग्याची सवे । नाहीं तुझे पाय साक्ष यासी ॥५॥
परी तुझें नांव देयावे तयांसी । म्हणोनि कष्टासी सोशियलें ॥६॥
संवत्सर केला जिवापाड श्रम । परी तुझा प्रेम दिला कांहीं ॥७॥
सकळांसहित येईन अलकावती । पाहीन मी मूर्ति तुमची डोळां ॥८॥
देहाचे परमाणू काढूनि वेगळे । पूजीन सकळे शिलावृक्ष ॥९॥
प्रिय पुत्रांलागीं आणीन देउळीं । मी तों द्वारपाळीं राहीन द्वारीं ॥१०॥
एवढीच आशा पूर्ण बा करावी । धन्य नच द्यावी सिद्धि मुक्ति ॥११॥
तुमचे प्रेमानें आठवितां पाय । जन्म मृत्यु भय आहे कोणा ॥१२॥
मृगजळासाठीं कोणें केल्या नावा । वंध्यासुत गांवा कोण्या गेला ॥१३॥

संध्याकाळ घोळोनि केली साखर । भरिलें बिढार शशश्रृंगे ॥१४॥
इतुकाचि आम्हां भव सत्य वाटे । त्याच्यासाटी फाटे कोण मोडी ॥१५॥
तोडोनियां झाडें अंधारा वाहावी । तैसीच पदवी अपवर्गाची ॥१६॥
भक्ति सांडोनियां मुक्ति जे मागती । नकों आम्हांप्रति तन्मुख दावूं ॥१७॥
सकळांसहित प्रभू लोटांगण । दमलों निर्वाण आरडोनि ॥१८॥
आतां करा क्षमा घ्यावे कडेवरी । सांभाळा कुसरी मज देवा ॥१९॥
आधीं तारा जन मग मज न्यावें । उतावेळ नोहें कदाकाळीं ॥२०॥
ऐसेंही असोनि कां मज सांडिता । आणिकाची सत्ता नका करूं ॥२१॥
परीक्षा पाहतां नाहीं आम्हां बळ । किती वेळोवेळ बोंबलावें ॥२२॥
ज्ञानेश्वर प्रभु समाधि सांडोनि । उचला निर्वाणी मग आतां ॥२३॥
१४६१ ज्ञानेश्वरा मज तुम्ही दिली स्थिती । नाही कोणाप्रति ज्ञान तींचे ॥१॥
वरिलिया स्थिती करिती अनुमाना । जैसें येतें मना बकती तैसें ॥२॥
पाणबुड्याविण सागरींचा हिरा । न शके दुसरा कदा काढों ॥३॥
चांदण्या पाहोनि हंस ते उडती । तैसे जन जाती सिद्धिपुढें ॥४॥
म्हणोनियां ऐसे येताती संकष्ट । आतां तुम्ही कष्ट निवारा ते ॥५॥
म्हणा ज्ञानेश्वर म्हणा ज्ञानेश्वर । उचलितो कर बळें आपणा ॥६॥

यानंतर बरोबरच्या मंडळीसह महाराज सिरसगांवबंड येथें गेले. गुरुशिष्य संवादपर व श्रीकृष्णलीलापर कांहीं स्फुट अभंग पदें वगैरे तेथें झालीं. नंतर यावलीचे गणपतराव अवचित व आकाजीबापू देशमुख यांच्या विनंतीवरून यावलीस जाऊन तेथें महाराज कांहीं दिवस राहिले.

इकडे नागपूर येथें रा. वासुदेवराव मुळें बरेंच दिवस महाराजांची भेट नसल्यामुळें भेटीसाटी आतुर झाले होते. त्यांस आणखी दोन पत्रें महाराजांनी परमार्थ शिक्षणाविषयी पाठविलीं आहेत. (द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. २८ व ३० पहा) त्यांतील पहिल्या पत्रांत - सत्संगतिवांचून नुसत्या साधनाचा निषेध, आत्मप्राप्तीला ब्रह्मज्ञान आणि साधन यांची समु□ायपर्वक आवश्यकता, विद्वत्ता आणि ब्रह्मनिष्ठता या दोहोंचें सारखें महत्त्व व दोन्ही पक्षानें मंडळीला सारखें नेण्याची आपली खटपट, सद्गुरुमुखानें शास्त्रश्रवणाचें महत्व व श्रवणानंदाने समाधी, कोणत्याही भाषेंतून तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्याची आपली प्रवृत्ति व इंग्रेजी भाषा मंत्ररहित असल्यामुळें तिच्यापासून तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध इ. विषय असून, दुसऱ्या पत्रांत - मनोनिग्रहाचा उपाय व स्वरूप दाखविण्याची प्रतिज्ञा, श्रीमद्भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला सांगितलेला वैराग्य, चित्तशुद्धि वगैरे साधनक्रम व स्वरूपदर्शनाला ही

संपत्ति आधीं आंगी आणण्याची आवश्यकता व धैर्यपूर्वक प्रयत्न केल्यास एकाच जन्मांत इतकी तयारी होऊन श्रीकृष्णांप्रमाणें मी तुम्हांस विश्वरूप दाखवीन असें आश्वासन व शेवटीं विदुरव्याधप्रभृति ज्ञानसिद्धां सारखी आपलीही स्थिति व आचरण आहे याविषयी सप्रमाण निरूपण व महात्म्यज्ञान कथन इ. विषय महत्त्वाचे आहेत. आतापर्यंतच्या व यापुढील सर्व पत्रात मंडळीला वैराग्य बोधकयुक्ती शिकविण्याकडे महाराजांचे मुख्य धोरण आहे. व हे धोरण सनातन काळापासून श्रुतीसंताच्या शिकवणित परंपरेने आले आहे. योगवाशिष्ठाच्या निर्वाण प्रकरणात म्हटले आहे ''मनस्युपशमं याते त्यक्त भोगैषणे स्थिते । कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च ।। यांति चेतसि विश्रांति विमला देशिकोक्तयः''।।

अर्थ – मन शांति होऊन तें भोगेच्छारहित झालें असतां, चित्ताचे राग द्वेषादि दोष प्र¯ झाले असतां व सर्व इंद्रियसमूह विषयविमुख झाला असतां गुरूच्या शुद्ध उक्ती चित्तांत स्थिर होतात असा नियम आहे. *(योगवासिष्ठ निर्वाण प्र. पूर्वार्ध सर्ग १०१ श्लो. १०)* यावरून सत्संग व सच्छास्त्र हे पचविण्याला वैराग्याचें केवढें महत्व आहे तें स्पष्ट दिसून येते.

पुढें शाळेला मे महिन्याची सुटी लागतांच वासुदवराव मुळे उमरावतीस निघून आले व महाराजही यावलीहून परत आले.

वासुदेवराव मुळ्यांचे वडील बंधु वेद. बाळकृष्ण शास्त्री मुळे हे हर्दा येथें रहात असतात. त्यांचा एक धाकटा मुलगा नुकताच संपला होता म्हणून त्यांच्या चित्तास विक्षेप वाटत होता. याकरितां त्यांसही महाराजांनी उमरावतीस बोलाविल्यावरून तेही आले होते. तसेच वासुदेवरावांचे सहाध्यायी रा. रा. विठ्ठलराव केकरे हे मंडल्यास वकील आहेत, त्यांनी महाराजांची कीर्ति श्रवण केली होतील म्हणून तेही महाराजांच्या दर्शनार्थ यावेळीं उमरावतीस आले होते. महाराज आळंदीस लवकरच जाणार होते व ही मंडळीही त्यांच्या सहवासांत आळंदी यात्रेची अपूर्व संधी साधण्याकरिता उत्सुक होती. या मंडळीला मुळें मास्तरचे एक आप्त रा. रा. गणपतराव करोडे हेही येऊन मिळाले. तेथें अष्टौप्रहर चालत असलेली महाराजांची सच्छास्त्रचर्चा, गीता, ज्ञानेश्वरी भागवत, यांवरील निरूपणें, नवीन प्रकारची विषयप्रतिपादन शैली, प्रेमळ भगवद्गुणसंकीर्तन, महाराजांची प्रासादिक कविता, त्यांचें स्वभावसिद्ध निर्मळ आचरण सौ. मायबाईचें सच्छील व शुद्ध प्रेमळ वर्तन इत्यादि गोष्टींचा या मंडळीच्या मनावर मोठा विलक्षण परिणाम झाला.

पूर्वजन्मीची आठवण

बापू गोखले : विठ्ठलराव केंकरें

रा. रा. विठ्ठलराव केकरे यांच्या व महाराजांच्या भेटीचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें यावेळीं त्यांच्या मनावर जो कांहीं परिणाम झाला त्या आपल्या विशेष स्वानुभावाचें ते येणेंप्रमाणें वर्णन करितातः–

''श्रीसद्गुरुमहाराजांचे दर्शन घेतल्यावर मला असें वाटलें की मी महाराजांना पूवी कधीतरी पाहिलें असावे व असें मला कां वाटतें ह्या विषयीं मी मनांत विचार करूं लागलों. अर्थात ह्या जन्मी ह्यापूर्वी महाराजांना पाहिलेलें मला आठवत नव्हतें. पण असा भास कां व्हावा? असेंच मला ह्याच्यापूर्वीही बापू गोखले जे आष्टीच्या लढाईत मारले गेले त्यांच्या तसबिरीकडे पाहून वाटलें होतें. या संबंधीची सर्व हकीकत[1] महाराजांनी पुढें मी कळविली आहे. ह्या सर्व प्रकारचा पूर्व जन्माशींच संबंध आहे असें माझ्या मतानें निश्चित ठरलें. असो.

(१) ही हकीकत पुढें इ.स.१९०८ च्या जून महिन्यांत उमरावतीसच विठ्ठलरावांनी स्वतःच्या सहीनिशीं महाराजांच्या ''अदृश्यदीपिकेत'' लिहून दिली आहे ती अशी :–

''मी लहान असतांना मला पंढरपूरच्या यात्रेला जाण्याचा प्रसंग आला समागमें वडील व मातोश्री वगैरे घरची माणसें होतीं. बारशीहून पलीकडे पंढरपुरला जाण्याला तेव्हां रेल्वे नव्हती. म्हणून बारशीहून बैलगाडीनें आम्ही पंढरपूरला जाण्यास निघालों. वाटेंत आष्टीला मुक्काम झाला. तेथे आम्ही दिवसा सुमारें बारा वाजतां पोहचलो.

त्या ठिकाणी पोहचल्यापासून माझ्या मनांत एक प्रकारचा भीतीचा विकार उत्पन्न होऊन तेथून केव्हां जाऊं असें झालें. तेथें असतांना माझ्या मनाची काय स्थिती होत होती हें सांगता येत नाहीं. पण भीति मात्र होती. कांही वेळाने आम्ही ओढ्यावर गेलो. ओढा अगदीं मैदानांत असून जंगल वगैरे कांहीच नाही. ओढ्यांत पाणीही फार नाही. सारांश भीतीचा कांहींच संभव नसतांना तेथेंही मला भीति वाटतच होती. आष्टीचा पूर्वइतिहास मला त्यावेळी मुळींच माहीत नव्हता. नंतर सुमारें ११-१२ वाजतां रात्रीं आम्ही तेथून निघालें.

तें स्थळ सोडल्याबरोबर माझ्या मनाला फार बरें वाटूं लागलें व छातीवरलें ओझें हलकें झाल्याप्रमाणें आनंद वाटला. पहाटे पहाटे चंद्रभागेच्या कांठी पोहोचलों. तेथून पंढरपूरचा देखावा दिसूं लागला. तो देखावा व चंद्रभागेंतीला नांवा वगैरे पाहून असा निश्चय झाला की हें स्थळ पूर्वी आपण कधींतरी पाहिलें असलें पाहिजे.

परंतु आईला विचारतां ती म्हणाली

''आम्हीच येथें कधीं पूर्वी आलों नाहीं मग तूं कसा येशील?''

परंतु माझ्या मनावर जे परिणाम झाले होते ते मात्र तसेच कायम राहिलें.

बापू गोखले

ह्यानंतर चारपांच वर्षे झाली असतील, मी जबलपूर कॉलेजांत शिकत असतांना कांही मंडळीबरोबर आमचे मित्र कृष्णराव पावणस्कर यांचे इथें गेलों. ह्यांच्या बैठकीत पुष्कळसे फोटो लागले होते. त्यांतला एक फोटो पाहून माझें मन तिकडे वेधल्यामुळे तो काढून मी हातांत घेतला व त्याच्याकडेसच पुष्कळ वेळ पहात बसलों. इकडे मंडळीच्या गप्पांच्या चालल्या होत्या. पण मी मात्र एकसारखा त्या फोटोकडे पहात होतो. त्या फोटोंतील गृहस्थ माझ्या फार परिचयाचा व अत्यंत प्रेमाचा आहे असें मला वाटून त्याला सोडावेसें वाटेना. शेवटी मंडळी घरोघर जाऊं लागली असतां ते मला म्हणूनं लागले की - ''तेव्हांपासून तुम्ही फोटोच पहात आहांत तर त्यांत असें काय विलक्षण आहे?''

''मी म्हणालों हा गृहस्थ माझ्या परिचयाचा दिसतो, पण ह्यांना मी कुठें व केव्हां पाहिले ते मुळींच आठवत नाही.''

त्यावर कृष्णराव हंसून म्हणाले, ''यांनां तुम्ही पाहिलें असेल हें मुळीच संभवत नाही.''

मी विचारलें ''हे कोण आहेत?''

कृष्णराव म्हणाले ''हे बापू गोखले आहेत व ते आष्टीच्या लढाईत मारले गेले. लढाईंत जाण्याच्या पूर्वी ते पंढरपूरला विठोबाच्या दर्शनास गेले होते व तेथून पैदल परत येत असतांना त्यावेळी घेतलेला हा त्यांचा फोटो आहे.''

हें ऐकताच आष्टीला मुक्कामाला उतरलों असतां जी माझ्या मनाची स्थिती झाली होती त्याची मला एकदम आठवण झाली व मी त्यांना विचारलें

''बार्शीहून पंढरपूरला जातांना जी रस्त्यांना आष्टी लागते तेथील ही गोष्ट आहे काय?''

ते ''होय'' म्हणाले.

ह्या एकंदर गोष्टीवरून काय निष्कर्ष निघत असले तें मला सांगतां येत नाही. वरील कृष्णराव पावणस्कर हे हल्ली राजपुतान्यांत किशनगड स्टेटमध्यें दिवाण आहेत. ता. १४/६/१९०८ उमरावती. सही - विठ्ठलराव केकरें, वकील, मंडला.)

ooo

कवित्वशक्ती

श्रीसद्गुरुमहाराजांची कवित्वशक्ति पाहून आणि कवितेचा ओघ पाहून असे वाटले की काही विचार न करता सहजगत्या ह्या कविता एकामागून एक अशा सपाट्याने निघत आहेत, तेव्हा अर्थातच ही दैवी शक्ती आहे; मानुषीय नाही.

तसेच दोन्ही डोळ्याने अंध असून वेदातील प्रमाणे ठीक पत्तेसूद देणे, हेया जन्मीच्या अभ्यासाने शक्य नाही.व ह्या गोष्टीचे निराकरण तेव्हा महाराजांच्याच तोंडून झालें.

शूद्र आणि वेद

एका गृहस्थानें शंका केली कीं ''शूद्रानें वेदाचा उ□ार करूं नये असें म्हणतात.'' त्यावर श्रीसद्गुरुमहाराज म्हणाले ''ठीक आहे, आणि शूद्रानें वेदाचा उ□ार केल्यास त्याची जिव्हा छेदन करावी असा दंड शास्त्रांत सांगितला आहे; पण हा प्रत्यवाय सिद्धांना किंवा ज्यांना पूर्वजन्माच्या अभ्यासानें वेद येतात त्यांना नाही.'' - असें म्हणून महाराजांनी ग्रंथांतलें[१] ([१]हे प्रमाण शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीय सूत्र ३८ हें होय. ह्या संबंधानें महाराजानीं वासुदेवराव मुळे यांना पाठविलेल्या पत्रांत उल्लेख केलेला आहे तो असा-) प्रमाण सांगून मंडळीकडून वाचून दाखविलें. पुढे महाराज म्हणाले कीं ''मी पुष्कळ विसरण्याचा प्रयत्न करतो पण विसरत नाहीं याला मी काय करूं?''

हा सर्व प्रकार पाहून ही दैवी विभूती आहे असें वाटणें साहजिकच आहे.

''आणि शूद्र मी पठण करी श्रुती । हा आक्षेप न घ्यावा चित्तीं ।
शांकरभाष्यामाजीं निश्चिती । प्रथमाध्यायीं कथियलें ॥

गद्यः– शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीयपाद यांत शूद्राला वेदांचा अनधिकार सांगून पुढें ३८ व्या सूत्राच्या टीकेंत आचार्यांनी असें म्हटलें आहे कीं, विदुरव्याध प्रभृतींना जें वेदज्ञान दृष्टीस पडलें, तें त्यांना अध्ययन न करतां आपोआप आलें होते, आणि ज्ञानाचें फळ जी भगवद्सिद्धि तीही त्यांना झाली होती. म्हणून त्यांना कोणी दोष देऊं शकत नाहींत, आणि वेदही दोष देण्याला समर्थ नाहींत.

याच भाष्याच्या टीकेंत आनंदगिरी असें म्हणतात कीं, ''वैदिक धर्मांतील चार वर्णांपैकीं सिद्ध पुरुष कोणीही असो, त्याबद्दल विचार नाहीं. साधक शूद्रानें मात्र वेदाध्ययन न करितां पुराणांतून ज्ञान संपादन करावें.'' यावरून मी सिद्ध आहे, असें मात्र म्हणत नाहीं, पण ज्ञानेश्वरकृपेंने तसें झालें यांत काय नवल आहे? आतां तें भाष्य आणि टीकारूप वाक्यें खालीं लिहितोंः–

शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीय पाद ३८ सूत्रः–

''येषां पुनः पूर्ववृत संस्कारवशाद् विदुरधर्मव्याधप्रभृतींनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकांतिकफलत्वात्.''

यावर आनंदगिरीकृत टीकाः– साधकस्याधिकारचिंता न सिद्धस्येत्याह. (आनंदाश्रमांत छापलेल्या पहिल्या भागाचें पृष्ठ ३१३)

या वाक्याचा वर लिहिलेला अर्थ आम्ही भामती टीकेच्या अनुसार केला आहे. तेथें त्यांनी विदुरादिकांनी ब्राह्मणकर्म मात्र केलें नाहीं.

त्याप्रमाणें माझीही वागणूक आहे. धर्मव्याधांनी आपल्या गीतेंत श्रुती

सांगितल्या आहेत. यापेक्षां अन्य कांही मजकडून प्रमाद घडत असेल, तर तो मला परतून शिक्षित सांगावा.

पण इतक्यावरून म्लेच्छांना मात्र वेद म्हणण्याचा अधिकार येत नाहीं, कारण पंचमवेद जो पुराण तो ऐकण्याचा सर्व शूद्रांना अधिकार आहे; आणि म्लेच्छांना तर पुराणही ऐकण्याचा अधिकार नाहीं, असें भागवत माहात्म्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. म्हणून थिऑसफी करतें तें मात्र उत्तम नाहीं - अलम् ॥ *(द्वि.यष्टि उत्तरार्ध पृ ३२-३३- ह्याच पत्रांत महाराजांनी गीतेच्या अनुरोधानें वैराग्यादिकांची अभ्यासाला पूर्व तयारी सांगितली आहे.)*

श्रीसद्गुरुमहारांजांच्या दर्शनानें मनावर जो कांहीं परिणाम झाला तो लिहितांना सौ. मनकरणिका आईचे संबंधांनी जें वाटलें तेंही लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. त्यांची श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या सेवेंत अतिलीन व तत्परवृत्ति आणि सर्व मंडळीवर अतिशुद्ध प्रेमळवृत्ति पाहून त्यांचे ठिकाणी सहजच मातृभावना उत्पन्न होई. त्यांची अजूनही आठवण झाली म्हणजे त्यांच्या चरणावर गडबडा लोळावें असें प्रेम उत्पन्न होते.

तसेच ती सौ. मनकरणिका आईबरोबर महाराजांची जेवायच्या वेळचीं गाणीं ऐकून मनांत जो कांही आनंद होई त्याचें वर्णन करता येत नाहीं. श्रीसद्गुरुमहाराजांची जेवायच्या वेळची ज्ञानेश्वरी देखील (ज्ञानेश्वरीचें निरूपण) प्रतिज्ञानेश्वरीच वाटे.''

वासुदेवराव मुळे याचें बंधू वेद. बाळकृष्णशास्त्री मुळे यांचीही महाराजांशी ही पहिलीच भेट होती. बाळकृष्णशास्त्री हरद्याहून येऊन एकदोन दिवस झाले होते. एकेदिवशी महाराज बंगळीवर बसले होते व दादा (बाळकृष्णशास्त्री) जवळच बसले होते. ते वेळीं महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्रीला दादासंबंधी सगळी हकीकत व विशेषतः दादालाच माहीत असलेल्या कांहीं गोष्टी सांगितल्या. तें पाहून दादाला मोठा विस्मय वाटला. यावेळी ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायाच्या आरंभींच्या कांही ओव्यांवर महाराजांची महत्वाची व नवीन निरूपणें झालीं. तीं विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहींत.

त्र्यंबकेश्वर व आळंदीची यात्रा

नंतर आळंदीच्या यात्रेस सर्व मंडळीसह महाराज निघाले. वैशाख वद्य १, ता. २८/५/१९०५ रोजीं नाशिकला जाऊन जेष्ट शुद्ध २ सोमवारी ते त्र्यंबकेश्वरी गेले. तेथें हरिहर ऐक्यपर नवीन पदें वगैरे करून नंतर आळंदीस गेले. परत येते वेळीं पुणें येथें रा. रा. केशव रधुनाथ देशमुख व विष्णु भालचंद्र पानवळकर यांची महाराजांविषयी विशेष आदर बुद्धि झाली व पानवळकरांनी

महाराजांस चांदीच्या पादुकांचे दोन जोड आळंदीस नेण्याकरितां तयार करवून देण्याचें कबूल केलें.

उमरावतीस परत आल्यानंतर भजनादि पूर्वक्रम पुन्हां चालू झाला. वेदांहून संतांचें महत्व, वैराग्यरहित साधनांची निंदा, ईशावास्य श्रुतीचा गुह्यार्थ, श्रीकृष्ण-शंकरभेट, मधुरभावाचे अभंग, देवगुरूंचें ऐक्य, गुरूचें देवाहून श्रेष्ठत्व, गोपीस्तुति, नाममहिमा इ. पद्यात्मक विषय नवीन झाले. गाणीं, ज्ञानेश्वरीनिरूपण वगैरे नेहमींचा नित्यक्रम होताच. मंडळीला वेदांतविचाराची संवय लावण्याकरितां प्रत्येकाच्या बुद्धिप्रमाणें महाराजांनी तात्पर्यकार, भाषांतरकार, वाचकवर्ग वगैरे विभाग करून त्यांना थोडाथोडा अध्ययनक्रम लाऊन दिला व स्वतःच्या पुस्तकालयाची एकंदर व्यवस्था व्यंकटरावाकडे दिली.

पंचलतिकेचा उखाणा

जेष्ठ शुक्लपक्षांत महाराजांनी आपला श्रीकृष्णाबरोबर विवाह प्रसंग केला. लग्नप्रसंगीं नांव घेण्याविषयीं मंडळीचा आग्रह पडल्यावरून खालील उखाणा घालून महाराजांनी नावं घेतलें:–

नांव घ्या म्हणावयासाठीं निगम झाले भाट ।
पंचलतिके[1]च्या मंदिरी वासुदेवाचा थाट ॥

(१. हें महाराजांनी स्वतःला घेतलेलें श्रीकृष्णपत्नीवाचक नांव आहे).

सुदीन सुदीन उगवला । गगनीं नित्य दिवो ग सखुगडणी ॥
नांव ठेविलें नांव ठेविलें वासुदेव । नांव ठेविलें वासुदेव ॥(स्त्रीगीतातील गाणें)

गंगाधर मुळे

वेद. बाळकृष्णशास्त्री मुळे यांचा थोरला मुलगा गंगाधर हा तेवेळीं उमरावतीस शिकत होता. महाराजांचे रहाणें यांच्या घरींच असल्यामुळे अनायासें याला महाराजांच्या सेवेचा व सहवासाचा लाभ मिळत होता. गोविंद रामचंद्र भक्त म्हणून याचा एक सहाध्यायी तेली आहे तोहीं महाराजांकडे येऊं लागला होता. या दोघांनीही अर्थातच '' [२]महाराजांच्या निरूपणामुळें आपल्या शाळेंत जाण्याकडे दुर्लक्ष केलें होतें. त्यामुळें जीजी बाईच्या (वासुदेवराव मुळ्यांची बहीण) मनावर 'गंगाधर महाराजांच्यामुळें आमचें ऐकत नाहीं' अशा वृत्ती येऊं लागल्या. परंतु महाराजांचें ज्ञान आपल्यास पाहिजे, याकरितां मुळ्यांकडून किंवा कोणाकडून त्यांस स्पष्ट तसें म्हणवलें नाहीं.(२) हे उद्गार महाराजांनी एके ठिकाणी लिहून ठेवले आहे.)

पुढें महाराज यावलीकडे गेले तेव्हां जीजीबाईनें गंगाधरला त्यांचे मागेच हर्द्याला पाठविले. पुढे गंगाधरला बरे न वाटून त्यानें कोठें नोकरी धरली.'' परंतु

ही स्थिति त्याला बरी वाटत नव्हती. आजन्म ब्रह्मचर्य पाळून संसाराच्या किटकिटींत व उदरंभरणाच्या विवंचनेंत न पडतां सगळें आयुष्य महाराजांच्या सेवेंत घालवावें असें याला वाटूं लागलें होते व मनांत घोळत असलेले हे विचार तो महाराजांस पत्रद्वारें कळवीत असें. एका पत्रांत तो म्हणतोः–

''दुसऱ्याचे लग्नविवाहदि मंगलकार्य पाहून माझें मन आतांपासून थरथर कांपतें व वाटतें की माझ्यावरसुद्धां एखादे दिवशीं असा घोर प्रसंग येणार! व नौकरीच्या पाठीं देशोधडीला कोठेंतरी भटकावें लागणार! मग कोठें माझी सद्गुरुमाउली व कोठें मी! कसेंही करून माझ्या शरीराला सुखांत व बंधनाच्या संसारांत मात्र घालूं नको. तुझी संगती नसतांना मला लग्न करून पोटामागें नौकरींत भटकणें मात्र कधींही होणार नाहीं.''

पुढें सुमारे एक वर्षाच्या आंतच गंगाधर आपली ललितपूर येथील नौकरी सोडून महाराजांच्या सहवासाला येऊन राहिला व सुमारे अर्धा तप त्यांनें महाराजांची उत्तम प्रकारें सेवा केली. नोकरी व लग्न वगैरे न करण्याचा त्याच्या मनांतील आग्रह महाराजांनी हरप्रयत्नानें हळुहळू काढून टाकून पुढें त्याला आपल्या आज्ञेप्रमाणें लग्न करावयास लाविलें.

काशीराव बापूजी देशमुख

काशीराव बापूजी देशमुख हे यावेळीं पंढरपूरच्या यात्रेस जाण्याकरितां सिरसगांवाहून उमरावतीस आले होते. महाराजांचे दर्शनास ते गेले असतां आपला स्वानुभव ते येणेप्रमाणे कळवितातः-

''इ. स. १९०५ सालांत आषाढमासीं पंढरीचे यात्रेस जाण्याची मी तयारी केला व माझे वडील-मुलासुद्धां उमरावतीस आलों. महाराजांचें दर्शन घेऊन नंतर रेल्वे मार्गाने त्याच दिवशीं पंढरीस जावें या हेतूने महाराजांचे दर्शनास गेलों, आणि महाराजांस आपला हेतू कळविला. महाराज म्हणाले ''आज जाऊं नका. उद्याचे गाडीने जा.''

आषाढी एकादशी अगदीं जवळ आली होती. सबब त्याच दिवशीचे गाडींने जाण्याविषयीं मी आपली आग्रहाची इच्छा दर्शविली, पण मी दुसरे दिवशीं जावें असाच त्यांचा आग्रह पडला. सबब त्या दिवशीं मुक्काम करून दुसरे दिवसाचे गाडीने मी गेलो. पुढें गेल्यावर पहातो तों मूर्तजापूर स्टेशनाचे अलीकडील पूल पुराने खचला होता, त्यामुळें आधले दिवसापासून रेल्वे बंद होती. मी ज्या गाडीने गेलों त्या गाडीचे थोडा वेळ अगोदर पूल दुरुस्त होऊन नुकतीच रेल्वे सुरू झाली होती.''

बापूगडीला पश्चाताप

बापूगडी हरदास हल्लीं पाटणा (बांकीपूर) येथें टेंपल मेडिकल स्कूलांत अभ्यास करीत होता. तेथून महाराजांस तो पत्रें पाठवीत असे व महाराजही त्याला उत्तरें पाठवीत असत. मेडिकल कालेजांत न जाण्याचा जो त्याला महाराजांनी निषेध केला होता, तो न मानून आपण येथें आलों याचें त्याला वाईट वाटत होतें असें दिसतें. कारण आषाढ वद्य १० ता. २७/७/१९०५ रोजीं जें त्याचें पत्र आलें त्यांत पुढील मजकूर आहे :-

''आपणही इथें येण्याबद्दल मला पुष्कळसे आढेवेढे घेतले परंतु पलीकडे 'मीही कांहीं करीन, तूं मृत्युंजयाचा जप कर म्हणजे झालें' म्हणून सांगितलें. एतावता माझ्या चुकीमुळें म्हणा आगर गैरसमजुतीने म्हणा, इथें तर येऊन पडलों. आतां पलीकडे तरी आपण मार्ग दर्शविल्याप्रमाणे वर्तन करावें अशी इच्छा आहे. विचाराअंतीं मला असें कळून आलें की ''ऐहिक क्षणिक सुखोपभोगाचें विषय जसजसे जवळ येतात तसतसें परमार्थिक सुख दूर जात असतें.'' परंतु हीच गोष्ट कांही दिवस अगोदर कळण्यास पाहिजे होती. असो. झाले ते झालें. महाराज मी अनन्यगतिक आपल्यास शरण आहे. आपण आपल्या चरणापाशीं या दीन बालकास आश्रय द्यावा अशी सविनय विज्ञप्ति आहे. इत्यादि.''

श्रावणमास लागतांच महाराज सर्व मंडळीसह यावलीस गेले व श्रीकृष्ण जन्माष्टमीकरितां तेथून कुऱ्हा येथें गेले. कुऱ्हा येथील रा. रा. तुकाराम बापू देशमुख यांच्या येथें श्रीकृष्ण जन्माष्टमीचा उत्सव झाला. उत्सवाची व्यवस्था देशमुखांनी उत्कृष्ट ठेविली होती. उत्सव समयींचें जातक वर्णन व काल्याचे अभंग वगैरे फारच मनोवेधक झले. एकंदरींत श्रावण महिना, यावली येथें व कुऱ्हा येथें मंडळीला महाराजांच्या सहवासांत अधिक आनंदाचा गेला. यावेळची यावलीची व कुऱ्हा येथें झालेली महाराजांची कविता त्यांच्या गाथ्यांत छापली आहे.

आळंदीस पादुका अर्पण. गुरुवार पालखीचा आरंभ.

मागें विष्णुपंत पानवळकरांनी कबूल केल्यप्रमाणे चांदीच्या पादुकांचे दोन जोड तयार करवून ते कुऱ्हा येथे आणले. पितृपक्ष लागण्याचे पूर्वी हे जोड आळंदीस न्यावयाचे होते. म्हणून कांहीं मंडळीसह महाराज ताबडतोब आळंदीस निघून गेले. पानवळकर बरोबर होतेच. गुरुवारी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुकांबरोबर महाराजांनी आणलेल्या पादुकांस अभिषेक होऊन पूजाअर्चा झाल्यावर व रात्रौ पालखींत मिरविल्यावर त्यांतला एक जोड प्रसाद म्हणून महाराजांनी नित्य पूजेकरितां ग्रहण केला व दुसरा तेथें अर्पण केला. तेव्हापासून- दर गुरुवारी

पालखी काढण्याचा नियम महाराजांनी सुरू केला.

(पादुका गावात असताना गुरुवारी पालखीला राहिलेच पाहिजे, असा नियम आहे., आळंदीप्रमाणेच, पालखी सोडून बाहेरगावी जाता येत नाही.)

श्रीकृष्णमूर्ति व पादुकांचे नित्य पूजन

पुढें थोड्या दिवसांनी पानवळकरांनी काशीहून महाराजांकरितां श्रीकृष्णाची मूर्ति आणली. त्या मूर्तीची व पादुकांची नित्य पूजाअर्चा होऊं लागली व पूजेचे वेळीं महाराजांचे उ□ा स्वरांत अपराधक्षमापन स्तोत्रांचें पठन, ज्ञानेश्वरीचें निरूपण, गुरुवारी पालखीची मिरवणूक व त्यावेळीं महाराजांचे नवीन अभंग पदें वगैरे होऊं लागली.

आळंदीहून पुण्यास पर येतेवेळी रस्त्यानें ''आई मज नको साडी चोळी'' इत्यादि करुणावाणीने आपल्या श्रीज्ञानेश्वर तातांस महाराजांनी आळवून दरवर्षी आपणास दर्शनास आणण्याविषयीं विनंती केली व त्यांच्याच गाडींत पानवळकर होते त्याना काही वेदान्तविषय वगैरे अभंगरूपाने सांगितला.

पुणे येथे महाराज रा. रा. केशवराव देशमुख यांजकडे उतरले. पानवळकर बरोबर होतेच. महाराज कोठेंही असोत, अहोरात्र गद्यपद्यमय सच्छास्त्रचर्चा व भगवद्‌गुणानुवाद त्यांच्या वाणींतून निघत असावयाचे व बहुतेक प्रसंगीं मंडळीचा घोळका त्यांच्या सभोंवती जमून शंकासमाधान-पूर्वक निरूपणे चालावयाची; असा नेहमींचा परिपाठ होता.

आसुप्तेरामृतेकालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरः किंचित् कामादीनां मनागपि ॥

ही सन्नीति त्यांच्या ठिकाणी उपजतच दिसून येत होती, व लोकांनाही ते हाच उपदेश करीत.

मुंबई : निरनिराळ्या शास्त्रांवर चर्चा

केशवरावांचे चुलते मुंबई येथील प्रसिद्ध डॉ. नानासाहेब देशमुख हे त्यावेळीं कांही कामानिमित्त पुण्यास आले होते. तेही महाराजांची असामान्य बुद्धिमत्ता पाहून चकित झाले व निरनिराळ्या शास्त्रांत यांच्या बुद्धीची अप्रतिहत शक्ति कोठपर्यंत चालते हे विशेष रीतीने परीक्षून पाहण्याचें ठरवून सर्व बरोबरच्या मंडळीसह त्यांना मुंबईस घेऊन गेले. तेथे सुमारे सात दिवसपर्यंत अहोरात्र महाराजांची निरनिराळ्या शास्त्रांवर चर्चा होत असे. वेदांत, व्याकरण, न्याय, गायन, प्रचलित कायदे, आर्य व आंग्ल वैद्यक शास्त्र, सर्जरी, इत्यादि विषयांत आजन्म खपून प्राविण्य मिळविलेल्या माणसांबरोबर महाराज बोलू लागले म्हणजे,

आपल्या नेहमींच्या अस्खलित, निश्चयी व प्रमाणसूद भाषासरणीने थोड्याच वेळांत त्यांना कुंठित करून भडकमकर प्रभृति निर्णायक शास्त्री मंडळीस चकित करीत. याप्रमाणे व्यंकटाचल शास्त्री, मनोहर गवई, ब्यारिस्टर सेटलवाड, डाक्टर भाजेकर वगैरे गृहस्थांबरोबर महाराजांची भाषणे होऊन त्यांच्या विद्येचा सत्कीर्तिपरिमळ अधिकाधिक पसरूं लागला, व दोनतीन दिवसांत चार हजारांचा लोकसमुदाय दर्शनार्थ लोटला. नानासाहेब वगैरे मंडळीस तर महाराजांच्या विद्येचा हा एक अलौकिक चमत्कार वाटला.

मुंबईच्या या सात दिवसांत अहोरात्र महाराजांजवळ गर्दी सारखी रहात असे. झोंप देखील या सात दिवसांत महाराजांनी मुळींच घेतली नाहीं. फक्त सायंकाळचे ५ वाजल्यापासून रात्रीचें ८ वाजेपर्यंत शौच, स्नान, पूजा भोजनादि अत्यंत आवश्यक गोष्टीत जेवढा काल गेला असेल तोच! बाकीचा सारा वेळ महाराज सारखे शास्त्रचर्चेत निमग्न असत. पुढें बऱ्याच लोकांकडून महाराजांस आदरपूर्वक बोलावणीं होऊं लागलीं. परंतु उपाधी वाढूं नये म्हणून एकाएकी महाराज तेथून निघून आले.

परत येतांना भाद्रपद शुद्ध १०, एकादशीस नाशिकचे स्टेशनावर महाराजांस मुक्काम होता. तेथें पंढरीवर्णन वगैरे संबंधाने महाराजांची कांही स्फुट पदें झालीं. त्यांत भावी देशस्थितीचें सूचक एक पद होते द्वादशीस महाराज उमरावतीस येऊन पोहचले व पांच चार दिवस तेथें राहिलें.

महात्म्यांच्या वागण्याची रीति

या वेळांत वेद. गोविंदशास्त्री पंचभाई हे कांही कारणामुळें आपलेकडे येऊं शकत नाहींत असें महाराजांस कळल्यामुळे त्यांनी त्यांस एक पत्र पाठविलें. त्यांत महात्म्यांच्या वागणुकीचें सुंदर सोपपत्तिक प्रतिपादन असल्यामुळे तें जसेंचें तसेंच येथें घेतों :-

श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्रयशस्वी ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

श्रीगुरु आचार्य वेदमूर्ति गोविंदशास्त्री पंचभाईमहाराज[१] यांचे चरणी चिरंजीवी पंचलतिका इचा शिरसाष्टांग प्रणिपात विनंती विशेष. (१. गोविंदशास्त्री हे व्रतें, उत्सावादि समयीं पूजापाठादि संकल्प सांगणारे महाराजांचे आचार्य असून ''श्रीकृष्णपत्नि यजमानाऽहं'' असा महाराज संकल्प सोडीत असत, म्हणून ''पंचलतिका'' हें श्रीकृष्णपत्निवाचक नांव महाराजांनी येथें घातलें आहे)

आपल्या एक एक उपकाराचें स्मरण केलें म्हणजे हृदयावच्छेद होऊं पाहातो पण आम्ही मात्र दुर्दैवी असल्यामुळें आमच्या हातून कांहीच सेवा होऊं शकत नाहीं. त्याविषयी वाईट न वाटतां उलटें आपण येथें कां येत नाहीं असे पुष्कळ वेळ उद्‌गार काढले, पण आपण कांहींच उत्तर न देतां उलट भयच मात्र

धारण केलें. एवढा आपला माझे ठिकाणी विश्वास बसण्यापुरती माझी योग्यता नाही. माझ्या आंगीं एवढा कोणताच मोठा चमत्कार नाहीं कीं मी बोलेन तसें होऊं शकेल व पुढेंही हा चमत्कार यावयाचा नाही. त्यामुळेंच माझी निंदा लोकांनी मागें केली, आतां करतात व पुढेंही करतील. आणि माझें वर्तनही सहजच असें असतें की ज्याच्या योगाने लोकांनी माझी [२]निंदाच करावी. (२. याचें विशेष स्पष्टीकरण महाराजांनी सूक्तिरत्नावलि सप्तम यष्टि पृ.११३ यांत केले आहे ते असेः-

''यद्यपि साधु आपला अपमान जरूर करून घेण्याचा यत्न करीत असतात, असें तातांनी ज्ञानेश्वरींत ''वाचस्पतीचेति पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे। परी वेडिवे माजीं दडे । महिमे भेणे'' या ओंवींत म्हटले आहे; तरी त्याचा अर्थ असा आहे कीं, वेदांनी सांगितलेले धर्म दूषित न करितां लोकांनी आपल्यावर आळ आणावी असें वर्तन करावें, तरच त्याचा योग सिद्ध होते; नाहींतर होत नाहीं. हेच विष्णुपुराणांत सांगितलें आहे.

सम्मानना पराहानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः।
जनेनावमन्यतो योगी योगसिद्धिं च विंदति ।
तस्मा□रेत्तु वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतिम् ॥ विष्णु.अंश२अ.१३श्लो४२-४३

भावार्थः- चांगला मान मिळणे यांत योगवृद्धीची मोठी हानी होत असल्यामुळें, लोकांनी केलेल्या अपमानामुळेंच, योगी पूर्णत्वाला पोंचतो. म्हणून लोकांकडून अपमान होईल असे आचरण महात्म्यांनी करावें. परंतु महात्म्यांनी, सांगितलेले धर्म बुडवून मात्र लोकांडून छी थू करवून घेऊं नये. म्हणूनच ''सतां धर्ममदूषयन्'' असे श्लोकांत म्हटले आहे. तर धर्म न बिघडवितां लोक अपमान करतील असें करावें. आपण निष्पाप असून आपला अपमान होतांना, शास्त्रकार त्याला अमृत पिणे म्हणतात.'')

ही गोष्ट सांगण्यासारखी नव्हे, पण तुम्हांला मात्र कांहीं कारणामुळें सांगणे भाग पडलें. म्हणून आपल्या समक्ष माझी निंदा कोणी केली असतांना आपणास वाईट वाटणे साहजिक आहे. कारण पुत्राची निंदा पिता सहन करीत नाहीं. परंतु तसें आपण वाटूं देऊं नये. कारण श्रीकृष्णास जर मी पति मानीत आहे तर त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वागणे हें आमचें सर्वस्वी कर्तव्य आहे. म्हणूनच ''अमानित्वम् अदंभित्वम् अहिंसा क्षांतिरार्जवम्'' या गीतेंतील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे अपमान करून घेण्याकडेच माझें फार लक्ष्य असतें. शिवाय **''तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित्। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः''** हें भगवद्वाक्य सोन्याच्या अक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखें आहे; आणि-

चमत्कार वगैरे जे कांही होतात ते व्यावहारिक लोकांना खुष ठेवण्याकरितां असतात. परमार्थात त्यांचा लेशही उपयोग पडत नाहीं.

म्हणूनच श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात -

सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण । अवघे रानोरान कल्पतरू ॥१॥
करवेल मंत्रयंत्रअनुष्ठान । नेववेल प्राण ब्रह्मांडासीं ॥२॥
ब्रह्माविष्णुशिव होतील चाकर । नित्यची किंकर इंद्रचंद्र ॥३॥
परी ते दुर्लभ श्रीकृष्णाचे पाय । तेथें हे उपाय न चलती ॥४॥
तुका म्हणे माझा ऐसाची निश्चय । आठवीन पाय तुझे देवा ॥५॥

या अभंगांत प्रत्यक्षच चमत्काराचा निषेध केला आहे. आतां निंदेविषयीही तुकाराममहाराज असेच म्हणतातः-

निंदकाचें घर असावे शेजारी । येताती बाहेरी गुणदोष ॥
निंदक हा माझा कंठींचा ताईत । त्याने सर्व हीत केले माझे ॥

याचप्रमाणे कौषीतक्युपनिषदांत एक श्रुति आहेः-

'तस्य ते गृह्णन्ति सुहृदः साधुकृत्यान् ।
विद्विषतः पापकृत्यान् । पुत्रादयो धनान् ।
स वै पापपुण्यं विधूय निरंजनः शाश्वतमुपैति दिव्यम् ॥'

श्रुत्यर्थः- जो ब्रह्मनिष्ठ असतो त्याची *स्तुति करणारे जन त्याचें पुण्य घेतात, *द्वेष करणारे जन पाप घेतात. आणि *त्याचे पुत्र नातवादिक त्याचे धन घेतात. *तो स्वतः तर पापपुण्य या दोहोंचाही नाश करून शाश्वत जे निरंजनपद त्याचे ठिकाणी प्राप्त होत असतो.

या श्रुतींत ब्रह्मनिष्ठांना पुत्र असावे असें सांगितलें; म्हणूनच श्रीगुरुआज्ञेवरून मनकरणिकाचे ठिकाणी मी गर्भस्थापन केला आहे. त्याहीबद्दल पुष्कळ पुरुष विशेषेकरून निंदा करतात. पण त्याबद्दल मला कांहींच वाटत नाहीं. आतां आपणच सांगावें महाराज, कीं मी श्रुतिस्मृति आणि संतांच्या आचरणाप्रमाणे चालावें किंवा लोकांना खुष ठेवण्याकरितां व्यावहारिक चमत्कार दाखवून त्याप्रमाणे चालावें? कबीर महाराज म्हणतातः-

निंदक हमारे इष्ट है ओ माबाप से पैलपार ।
आप डुबे मंझारमें हमें उतारत पार ॥१॥

या सर्व वचनांवरून माझा पक्का निश्चय झाला आहे कीं मला चमत्काराची अगर कोणी साधु म्हटलें पाहिजे याची बिलकूल आवश्यकता नाही. आणि म्हणूनच कोणी मजविषयी कांहींही उद्गार काढले तरी आपण वाईट वाटूं देऊं नका. ऋषीपत्न्यांनी श्रीकृष्णाला अन्न नेऊन देतांना आणि गोपींनीही श्रीकृष्णाबरोबर रासक्रीडा करतांना त्यांचीही निंदा अतिशयच झाली. तितकी तर माझी अजून झालीही नाही. तितकी व्हावी अशी माझी फार इच्छा आहे. परंतु आपल्या कृपेने प्रभु तसें केव्हां घडवून आणील कोण जाणे? शिवाय तुकारामबोवाने एका बाईचें

पोट आलें असतांना आपलें नांव सांगून लोकांकडून आपणास गध्यावर बसवून घेतलेलेही उदाहरणे दिसतात. आपणास ठाऊकच आहे कीं कुंभारे बुवाने मला 'ज्ञानेश्वर सोडा' असें म्हटलें होतें त्यावरून त्यांच्याशी मी भाषण वर्ज्य केलें. असो. आपणाला मात्र माझ्यामुळें फार त्रास होत आहे. पण ही गोष्ट नेमाने व्हावयाचीच. त्याबद्दल खेद करून उपयोग नाहीं. कारण -''त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः'' या भागवतांतील श्लोकांत सांगितल्या- प्रमाणे भगवद्भक्ति पूर्ण बाणेपर्यंत देवता विघ्नें करीत असतात. म्हणून - जे कोणी आपणास त्रास देतात त्यांच्या मनामध्यें देवताच स्वतः प्रेरणा करीत असतात. त्या बिचाऱ्यांचा कांहींच अपराध नसतो. शिवाय -

'सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता । परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥'

इत्यादि श्लोकांत नेहमीं समाधान वृत्तीच ठेवण्यास सांगितले आहे. महाराज, आपलें संचित तर दग्ध होत चाललें आहे. क्रियमाणही हळुहळु अभ्यासाने क्षीण होईल. पण प्रारब्ध जें कर्म ते मात्र भोगलेच पाहजे. ''प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः'' अशी श्रुति आहे. यद्यपि योगशास्त्राने प्रारब्धाला जिंकून टाकतो असे सांगितलें आहे तथापि प्रारब्धकर्माचें दुःख जोपर्यंत येऊन पडले नाही तोंपर्यंतच त्याचा उपाय करावा असें सांगितलें आहे. ''हेयं दुःखमनागतम्'' इत्यादि सूत्र त्याविषयी प्रमाण आहे. पण आपणाला रोग (गोंविंदशास्त्री यांस रक्तपिती झालेली आहे. हें मागे सुचविलेंच आहे.) होण्यापूर्वी जर ह्या कन्येची भेट झाली असती तर बरें झालें असतें. पण आतांही आपली जी आज्ञा असेल ती मजकडून होईल तितकी साह्यता करून पाळण्यास मी तयार आहे. पण दुसऱ्याचें मात्र मी ऐकणार नाहीं. आपण स्वतःच सांगितलें पाहिजे. पुण्यास तर माझा एका रांडेच्या हातून जोडे खाण्याचा विचार होता, पण मंडळींनी ती गोष्ट घडूं दिली नाहीं.

हे महाराज, येथवर मी आपलें रडत गाणे मला वाटलें तितके गाईलें. आतां मुख्य गोष्ट ही कीं जेवढे कांही विश्वांत आपणास चांगलें आणि वाईट भासतें तेवढें आपल्या अज्ञानामुळे भासत असतें. आत्मा, पडदा असल्यामुळें तो आपल्या हृदयांत असूनच कोट्यावधि योजने दूर भासतो. पण खरोखर तो प्रभु आपल्यापुढें उभाच आहे. आपणच मात्र त्याच्याकडे पहात नाहीं. त्याला त्याने काय करावें? आपणच आपणास विसरलों तें न जाणून देवावर दोष देत असतों. पण त्याने तरी आपणास विकत पिसें लावून घेऊन तुम्हाला मिथ्या साह्य देण्याइतकं पुण्य कोठून आणावें? आपणास जो भुलला आहे त्याला श्रुति स्पष्ट चोर म्हणते.

श्रुतिः- योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

तसेंच श्रीमत्सद्गुरु तात ज्ञानेश्वर म्हणतातः-

शास्त्रसिद्ध ब्रह्मबुद्धि उपजविसी । तर कां आपआपणासि बुझसीना रया ॥

निळोबाराय म्हणतातः-

घरी चूकले ठेवणे सर्व काही । उगा धुंडतो भूवरी देश दाही ।
आणि जुने ठेवणे मीपणे ते कळेना'' असें समर्थ रामदासही म्हणतात.

याप्रमाणे हा अल्प लेख पुष्पपंकोळिका न्यायाने द्विजराजचरणी समर्पण केला. - श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थेत्यनेनालम् ॥

ता. क. - हें पत्र ऐकून आपणांस तातडी होईल, पण तसें मात्र पावसांत करूं नये ही माझी विनंती आहे; आणि त्याप्रमाणे कराल अशी आशाही आहे. मात्र प्रसादोत्तर जरूर पाठवावें. कळावें ही विनंती! . . . .

नागपूर येथील हकीकत

नागपुरास येण्याविषयीं रा. रा. वासुदेवराव मुळे यांजकडून महाराजांस आग्रहपूर्वक बोलावणे होतेंच. म्हणून भाद्रपद वद्य द्वितीयेच्या सुमारास महाराज नागपुरास गेले. बरोबर गोविंद रामचंद्र भक्त, नाना कविमंडन वगैरे होते. सौ. मायबाई उमरावतीसच होत्या. नागपूर येथें महाराज वासुदेवराव मुळेमास्तर यांच्या माडीवर उतरले होते. नेहमींच्या क्रमाप्रमाणे बहुतके रात्रौ वेदांतादि निरूपणे होत असत व तीं ऐकण्याकरितां गणपत खंडो भालेरावादि परिचित् मंडळी व शहरांतील व सीताबर्डीवरील इतर जिज्ञासु मंडळीही मुळ्यांच्या माडीवरच रात्रौ येऊन निजत असत.

भोसल्यांचा वाडा : नारदपंचरात्र

एके दिवशी निरूपणप्रसंगी महाराजांनी एक श्रुति प्रमाणार्थ म्हटली व ही श्रुति नारदपंचरात्रांत आहे म्हणून सांगितलें. पुढें महाराज म्हणाले कीं,

''नारदपंचरात्र ग्रंथ हल्ली छापलेला नाही व त्याच्या लेखी प्रतीही फक्त दोनच ठिकाणी उपलब्ध आहेत. एक येथील भोसले सरकारच्या वाड्यांत आहे व दुसरी मथुरेच्या एका चौब्याजवळ आहे.'' इतके सांगून भोसले सरकारच्या वाड्यांतील प्रत महाराजांनी मंडळीला आणावयास सांगितले. पण तेथल्या लायब्ररीचा कारकून त्या मंडळींत नव्हता. म्हणून त्याला बोलवायला त्याच्या ओळखीचे एक दोन इसम निघाले; इतक्यांत तो कारकूनच तेथें येऊन पोहचला. त्याला ग्रंथ

आणावयास मंडळींनी सांगितलें असतां तो म्हणाला की, ''इतक्या रात्रीच्या वेळीं मला अमुक ग्रंथ कोठें ठेविला आहे हें समजणे शक्य नाही. पाहिजे तर सकाळीं आणून देईल.'' ते वेळीं महाराज म्हणाले की ''ती पोथी अमुक आलमारीच्या अमक्या खणांत ठेविली असून तिला अमुक रंगाचें वेष्टण आहे. तिच्या खालचे व वरचे ग्रंथ काढून ठेवून पोथी घेऊन या.'' इतका पत्ता सांगितल्यावर पोथी आली. त्या पोथीच्या अमक्या अमक्या पानांत ती श्रुती आहे असें महाराजांनी सांगितल्यावर गोविंद रामचंद्र भक्त यांनी ती श्रुती काढून दिली.

यानंतर अमृतानुभवाचे निरूपणास आरंभ व्हावयाचा होता. त्या पूर्वी महाराजांनी एका गृहस्थास हाक मारली. तो निजला होता व झोंपेंतून उठविणारास चापट मारण्याची त्याला संवय होती म्हणून त्याला उठविण्यास मंडळी भिऊं लागली. तेव्हां महाराज स्वतः त्याला उठवूं लागले असतांना निद्रावश स्थितींत त्याने महाराजांवरही तोच प्रयोग केला व लगेच डोळे उघडून पाहतो तों समोर महाराज! झाले, त्याला आपल्या कृतीचा पराकाष्ठेचा त्वेष आला. त्या भरांत ताडकन उठून खाली उतरून तो बाहेर जाऊं लागला असतां मंडळी त्याला अडवूं लागली. शेवटीं जोराने लाथ मारून भाडकन् खिडकी उघडून तो तडक घराबाहेर पडून चालता झाला. मंडळीही त्याच्या मागोमाग गेली.

इकडे महाराजांजवळ कोणीच नव्हते. तेव्हां तेही एकटेच बाहेर गेले व त्या गृहस्थाला शोधून हात धरून घरीं घेऊन आले. मंडळीही कांहीं वेळाने परत आली. त्या गृहस्थाला महाराजांनी अभय देऊन फार सांत्वन केलें, तथापि अत्यंत वाईट वाटल्यामुळे दोन तीन दिवसपर्यंत त्याने अन्नपाणी वर्ज्य केले होतें. असो.

येथें सीताबर्डीवर महाराज रा. रा. जठार यांचें घरी एके दिवशी गेले असतां त्यांच्या वडिलांनी महाराजांशी सांख्यशास्त्रांत वाद केला, परंतु त्यांस आपली बाजू व्यवस्थितपणे सांभाळतां न आल्यामुळे त्यांत विशेष कांहींच निष्पन्न झालें नाही.

या वादाचा प्रकार महाराजांनी मुंबईस डॉ. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख यांस जें [१]पत्रोत्तर ता. २७/९/१९०५ रोजी पाठविलें त्यांत लेखन केलेला आहे व ''या गृहस्थाची सांख्य शास्त्रात प्रख्याति आहे, पण अशा प्रकारचा वाद कापिल, आसुरी, पंचशिख, ओढू, सनातन या सांख्य पंचकांतून कोणत्या शास्त्रांत लिहिला आहे, हें मला व सर्व पृथ्वीतील शास्त्रज्ञांना गूढच राहणार आहे. - - - अशा विरुद्ध वादाने माझें हृदय अगदीं क्षीण होऊन मला कांही समजत नाहीं असें

म्हणून मी त्या वादाची कशी तरी पीडा टाळली.'' असे त्यांत म्हटले आहे.

'नये सांख्य मजप्रती । हें बर्डीवरी सिद्ध झालें ।

हें सूचना प्रकरणांतील महाराजांचे व्याजोक्तीचें म्हणणे याच प्रसंगाला उद्देशून आहे. *(१. सूक्तिरत्नावली द्वि. यष्टि. उत्तरार्ध पृ. ३६ पहा.)*

नानाजी कविमंडन

उमरावतीचे नाना कविमंडन हे सतत महाराजांच्या सेवेंत राहून तनुमनधनाने त्यांची होईल तेवढी व्यवस्था ठेवीत असत. अनोळखीच्या ठिकाणी रात्रीं अपरात्रीं महाराजांचा मुक्काम झाला असतां तेथेंही नानांनी महाराजांच्या व मंडळीच्या स्नानभोजनादिकांची नीट व्यवस्था जुळविल्याची उदाहरणे आहेत.

नानाची थोडी पूर्व हकीकत अशी आहे कीं, यांना पूर्वीपासून पंचमुखी हनुमत्कवचाचा पाठ व मारुतीची पूजा वगैरे करण्याचा नाद असे व कांही वैद्यकीही जाणत असत. यांचे वडील उमरावतीस सत्पुरुष या नात्याने प्रसिद्ध होते व श्रीकृष्ण जन्माष्टमीचे नवरात्र व उत्सव वगैरे मोठ्या थाटाचा व भक्तिपूर्वक करीत असत.

त्यांच्या अंतकाळी त्यांनी नानास असा आशीर्वाद दिला होता की ''तुला एका मोठ्या महात्म्याचे दर्शन होईल.'' आकोला येथील प्रसिद्ध प्रेमळ भक्त वेद. शा. सं. बाबाजी घोंगेशास्त्री यांजपाशीं कांही दिवस नानांनी काव्य वगैरे म्हटले होतें.

असो, पुढें कांही दिवसांनी नानाला सत्संगाविषयीं वासना उत्पन्न होऊन सत्पुरुषाच्या सेवेंत रहावें असें वाटूं लागलें होते व लवकरच त्यांची व महाराजांची भेट होऊन ते महाराजांच्या सेवेंत राहू लागले.

पुढें कांही दिवसांनी आपण उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललों आहोंत असे नानाला आढळून आलें व कोणी तरी आपणास विषप्रयोग केला आहे असें मनास वाटूं लागलें. शेवटी अन्न वगैरे चालेनासें होऊन जेव्हां फारच क्षीणता वाटूं लागली व महाराजांच्या सेवेला आपण अंतरतो की काय, अशी नानाला भीति वाटायला लागली तेव्हां एके दिवशी त्यांनी सगळी हकीकत महाराजांस सांगून या संकटांतून आपल्यास वांचविण्याविषयी विनंती केली. महाराजांनी त्यांस अभय दिलें.

पुढें असा प्रकार होऊं लागला कीं बसल्या बसल्या नानाला थोडी झोंप आल्यासारखें वाटावें व एक मोठा भयंकर सर्प आपल्या आंगावर चालून येत आहे. तितक्यांत महाराज हातांत तरवार घेऊन त्याचे तुकडे तुकडे करीत आहेत असें दिसावें. हा प्रकार सुमारें सहा महिनेपर्यंत चालला व नानाही उत्तरोत्तर दुरुस्त झाले.

नागपूर मुक्कामी एके दिवशीं रात्रौ नानाला महाराजांचे मोठमोठें पाणीदार

डोळे दिसले. दुसरे दिवशी महाराजांना पूजेच्या वेळीं पूजासाहित्य देत असतांना त्यांना नाना म्हणाले, ''मी आपल्याला एक गोष्ट सांगूं काय?''

महाराज म्हणाले, ''माझे डोळे तुला दिसले हीच गोष्ट ना?''

नानाजींची भयंकर बिमारी

पुढे आश्विन महिन्याचा पहिला दिवस उजाडला. दसऱ्याच्या नवरात्रानिमित्त सप्तशतीचा पाठ नानांनी महाराजांकरितां केला. व नंतर त्यांना ताप भरला. इकडे महाराजांचा यावलीस जाण्याचा बेत ठरून तांगा आणावयास नानांस सांगितलें. एकवेळ तांगा आणलेला परत पाठवून पुन्हा तांगा आणावयास महाराजांनी सांगितले. नानांचा ताप १०४/१०५ डिगरी वाढला होता. हें महाराजांस नानांनी कळवलें. तथापि -''तुलाच जाऊन तांगा आणला पाहिजे'' असें महाराज म्हणाले, म्हणून नाना जाऊन पुन्हा तांगा घेऊन आले. नंतर महाराज, बापूगडी (हा हल्लीं नागपूरलाच आला होता) दत्तात्रेय गणपतराव खापरे व नाना वगैरे मंडळीसह स्टेशनावर गेले. स्टेशनावर जातांच नानाचा ताप साफ बरा झाला.

गाडी चालू झाल्यावर अमृतानुभवाच्या एका ओवीवर महाराजांचें निरूपण झालें. त्याच्या आरंभी सद्गुरुस्तवन करून तातांच्या अगाध शक्तिविषयी व त्यांची कृपा ज्यावर आहे त्याला इंद्रचंद्रादि वश होतात याविषयी महाराजांनी विवेचन केलें. उमरावतीला पोंहचल्यानंतर नानाला पुन्हां ताप येऊं लागला. महाराज म्हणाले-

''तुला भयंकर बिमारी येणार आहे. तथापि भिऊं नको. येथेंच रहा. बिमारींत तुला एक भयंकर पुरुष दिसेल. त्याला तूं भिऊं नको. एक ज्ञानेश्वर महाराजच सर्व रूपांनी नटले आहेत. सत्कर्माचरण करणाराला ते शिवविष्णुरूप होतात व दुष्टांना यमरूप दिसतात. त्यांनी तुला पदरांत घेतले आहे म्हणून ते कोणत्याही रूपांत दिसले तरी भिऊं नको.''

एवं प्रकारचे संस्कार नानाचे मनावर करून आपण यावलीस गेले. बरोबर बापूगडी व दत्तात्रेय खापरे गेले. सौ. मायबाई पूर्वीच गेल्या होत्या. इकडे नाना उमरावतीस मुळेमास्तरच्या माडीवर होते. त्यांचा ताप वाढत वाढत १०६ डिग्रीपर्यंत वाढला. तथापि बेशुद्ध झाले नाहींत. स्वतः कंदील घेऊन जिना उतरून शौचास जात. स्वतः वैद्य असल्यामुळें त्यांनीच आपली नाडी पाहिली. त्यांत दोष कुपित झालेले दिसले. लवकरच नानांस सन्निपात होऊन मूर्च्छा आली. मूर्च्छेत असतांना त्यांना एक भयंकर पुरुष दिसला. पूर्वी महाराजांनी शिकवून ठेविल्याप्रमाणे त्याच्याशी नाना बोलले. इकडे व्यंकटरावला उमरावतीहून यावलीस पाठवून

महाराजांस नानाचा हाल कळविण्यात आला. ते वेळी सौ. मायबाईने नानांस हरप्रकारें वाचविण्याविषयी महाराजांची विनंती केली.

महाराजांनी उमरावतीस येऊन नानांस पाहिलें. नानाच्या जिभेस काटे येऊन गळा बंद झाला होता. महाराजांनी गळ्यावरून हात फिरविला व 'नाना' म्हणून हाक मारली. गळ्याला महाराजांचा अमृतकरस्पर्श होतांच नानांस बरें वाटलें व ते महाराजांशी बोलू लागले. लवकरच नानाला आराम पडला व त्याच रात्रीं त्यांना रासदर्शन झाले.

या नंतर सुमारें ५।७ तासांनी नानाला तंद्रावस्थेंत असें दिसलें की आपण आळंदीस गेलों व दत्ताच्या देवळांत पादुकांचा डबा ठेवून इंद्रायणीचें स्नान करून येऊन पादुकांची पूजा करूं लागलों. पूजा झाल्यावर आरती करण्याचे वेळीं आरती वाकडी धरली. इकडे महाराज त्याच माडीवर दुसरीकडे कांही मंडळीसह बसले होते ते म्हणाले ''आरती सीधी धर.'' पूजा आटपल्यावर नाना प्रदक्षिणां करूं लागलें तों प्रदक्षिणेची कांही वाट बिकट दिसली. इकडे महाराज बोलले ''संभाळ पडशील.'' यावरून नानाची ही तंद्रागत चर्या महाराजांस प्रत्यक्ष दिसत होती असें दिसतें. पुढें लोकरीतीप्रमाणे जप करून तीर्थ वगैरे दिलें व मंगनीराम वैद्यांचे औषध सुरू केलें. उत्तरोत्तर नानाची प्रकृतीही सुधरूं लागली. महाराज परत यावलीस गेले.

यावली येथें महाराज सर्व मंडळीसह आकाजी बापूंच्या येथेच असत. एके दिवशी महाराज झोंपाळ्यावर बसले असतां बापूगडीशी बोलतांना वामाचाराविषयी गोष्टी निघाल्या व नंतर भूतांच्या गोष्टी निघाल्या. इतक्यांत संध्याकाळ झाली म्हणून सेठ अंबादास मारवाडी यांच्या वाडीत महाराज फिरायला गेले. बरोबर बापूगडी, खापरे वगैरे होतीच. तेथेच चित्ताकाशाविषयी महाराजांचे निरूपण निघालें.

''मृत मनुष्यें कोठें व कशी राहतात? त्यांचीं शरीरे वगैरे कशी असतात? ते आपल्याला ओळखतात काय? आपण त्यांची गांठ कशी घेऊ शकतो? त्यांची ओळख कशी काढूं शकतो? त्यांना ओळख पटते किंवा नाही?''

- इत्यादि प्रश्नावर चर्चा होऊन बापूगडीला महाराजांनी चित्ताकाशांत जाण्याच्या प्रक्रियेवर उत्तम निरूपण सांगितलें. ह्या निरूपणाचा विषय पुढें शके १८२८ च्या चैत्रांत महाराजांनी बापूगडीला पत्रांत लिहून पाठविला आहे. (सूक्तिरत्नावलि द्वि. उत्तरार्ध पृ. ४२) दुसरे दिवशी महाराजांचे भजनांत गुरुसेवेचें महत्व वगैरे विषयावर फार बहारीचे अभंग झाले व त्यांनी म्हटलेल्या एका स्वकृत हिंदी पदाचे बोल तंबुऱ्यांतून निघालें.

भाऊसाहेबजी खापरे

दत्तात्रेय गणपतराव खापरे यांची ही महाराजांबरोबर येण्याची पहिलीच वेळ होती. हे चांद्याचे राहणारे असून नागपूर येथें कॉलेजमध्यें होते व बापूगडीचा व यांचा आप्तसंबंध असल्यामुळें दोघेही यावेळी यावलीस आले होते. महाराज नागपुरास असतेवेळी हे त्यांजकडे येऊ लागले होते.

१. त्या वेळी महाराजांना तीर खेळण्याचा नाद असे. एकवेळ असें झालें की महाराजांनी सोडलेला बाण पलीकडच्यादारापर्यंत सरळ जाऊन तेथें एक बाई सारवीत होती तिच्या पाठीस न लागतां वळून दुसरीकडे गेला.

२. तंबुरीवर भजन करितांना महाराजांच्या गाण्याचे बोल तंबुरींतून निघाले. इत्यादि कांही अपूर्व प्रकार तेथें खापरे यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आले.

नित्य भजनसमयीं नवीन होत असलेलीं गाणीं, भूपाळ्या, गाऱ्हाणीं, उद्धवागमन, रासक्रीडा व श्रीकृष्णलीला वर्णनपर कवितेची बहार तर अपूर्व होतीच. याप्रमाणे श्रीमहाराजांच्या सहवासांत कांहीं दिवस राहिल्यावर विजयादशमी करून आठ दहा दिवसांनी बापूगडी व खापरे परत नागपुरास गेले. या वेळी हरिभाऊ उमरावतीस असून नानाच्या प्रकृतीचा हाल वरचेवर महाराजांस लिहून कळवीत असत. त्यांस महाराजांनी यावेळीं पाठविलेलें [१]पत्रोत्तर विशेष महत्वाचे असल्यामुळे तें खालीं टीपेंत दिलें आहे. त्याच्या ताजा कलमातं - ''मंगनीराम वैद्याला विचारून तो सांगेल त्याप्रमाणे करावे. त्या संबंधांत माझें मत उपयोगी नाहीं.'' असें जें एक वाक्य आहे त्यावरून दुसऱ्या वैद्यावर सोंपविलेल्या प्रकृतीचा स्वतः विचार न करण्याचा महाराजांचा स्वभाव दिसून येतो. स्वतः संबंधानेही ते असेच वागत असत.

(।।श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ।।

[१]साष्टांग प्रणिपात उपरी विनंती विशेष.

ओवी - दो ओठी एक गोष्टी । दो डोळियांत एक दृष्टी ।
तेवीं दोघी जिही सृष्टी । एकचि जेवी ।।१।। (अमृतानुभव)

प्रथम अलंकार आणि नंतर सोन्याची ओळख, ही घातक आहे, हें तुम्हाला पूर्वी सांगितलें होतेंच. म्हणून प्रथम सोने कळलें पाहिजे आणि नंतर अलंकाराची मजा भोगली पाहिजें. ''ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते'' म्हणजे पूर्वांग ज्ञान पाहिजे. याहून बाकीच्या ओवीचा खुलासा मी सध्यांच करूं शकत नाहीं. हे शब्द जरी तुम्हाला व्यर्थ वाटले तरी आम्हालां सार्थ आहेत. पण स्वार्थ सुटून परमार्थ दृष्टीचा सामानार्थ कळला पाहिजे. याला अति आर्त झाल्यावांचून उपाय सोपा नाहीं. म्हणून सद्गुरुकृपाच त्रिविधतापाला निवारिते. कोणी प्रत्यक्ष सूर्यचंद्रलोकांवर जरी गेले तरी तुम्ही तशा नादी न लागून -

''अमृतानुभवाच्या एका एका ओवीचा शंभर जन्मपर्यंत जन्मरहित असा

अभ्यास कराल काय?''- *असें मी तुम्हांस विचारतो. उत्तर यावें. कळावें हे विनंती.*

- आपला, गुलाब.

**ताजा कलम -*

नानाला स्नानार्थ विचारलें तर मंगनीराम यांना विचारून काय तें करावें. त्या संबंधात माझें मत उपयोगी नाही. त्याला विचारून तो सांगेल तसें करावें. आपण दिवाळीचे अगोदर एक दिवस येऊन जात असल्यास येऊन जावें, परंतु नानाचे प्रकृतीस जपत जावे. त्यांची प्रकृति पाहून काय तें करावें.'')

पुत्र जन्म : अनंतराव

सौ. मायबाईस आतां नववा महिना संपून, त्या कार्तिक शुद्ध ५ बुधवारी दुपारी बारा वाजतां प्रसूत होऊन मुलगा झाला. बाळंतपणाकरितां गं. सारजाबाई, (महाराजांची सासू) गं. जीजीबाई, (वासुदेवराव मुळेमास्तर यांची बहीण) ह्यांस बोलाविल्यावरून त्याही आल्या होत्या. पुढें महाराजांनी वेद. गोविंदशास्त्री पंचभाई यांस उमरावतीहून बोलाऊन मुलाचें जातक वगैरे करविलें. मुलाचें जन्मनांव भास्कर व व्यावहारिक नांव अनंता ठेविलें. मूळ नक्षत्राच्या तृतीय चरणावर मुलाचा जन्म होता म्हणून शांती वगैरे करविली.

हरिभाऊला महाराजांनी येथून पुन्हां एक पत्रोत्तर पाठविलें. (१. सूक्ति-रत्नावली द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. ११ पहा.) त्यांत थिऑसफीची अंतःसभा बाह्यसभा व आपल्याकडील अंतःसभा बाह्यसभा ह्यांतील भेद सांगून मनाचे विकार दूर होण्याला भगवत्कृपेची आवश्यकता सांगितली आहे व आत्मप्राप्तीचा बाह्यक्रम व अंतःक्रम सांगून प्रेमाचे निर्देश ओवीबद्ध सांगितले आहेत, व कात्यायनी जवळ आल्यामुळे वाठोड्यास लवकर येण्याविषयी ताजाकलमांत सूचना केली आहे.

कार्तिकी द्वादशीस तुलसी विवाहचे दिवशी श्रीकृष्णमूर्तिबरोबर महाराजांचा विवाह व्हावयाचा परंतु जननाशौचामुळें तो उत्सव महाराजांनी पुढें कार्तिकी पूर्णिमेस केला. या प्रसंगी आकाजीबापू देशमुख यांनी भक्तिपूर्वक साह्य केलें.

पुढें कार्तिक वद्य तृतीयेचे दिवशी सौ. मायबाईकरितां बाळंतिणीच्या औषधांत घालण्याकरिता जीजीबाई गोखरू दळत होत्या. इतक्यांत महाराज माडीवरून खाली आले व जीजीबाईबरोबर दळूं लागलें. सौ. मायबाईलाही महाराजांनी हाक मारली व दोघे मिळून दळूं लागले. त्या वेळी 'दळण दळतां। दळलें सर्व कांही । आतां ते एक उरलें ग बाई । पूजाया शेषयायी ।। इ. गाणीं दोघांनी मिळून म्हटली ती फार [२]बहारीची झालीं. ऐकायला मंडळीही बरीच जमली होती. (२. स्त्रीगीतसंग्रह. चतुर्थयष्टि पृ. ६९ गाणी ७४४ ते ७५६ पहा.)

बापूगडीचे पत्र

या सुमारास पाटण्याहून बापूगडीचें एक गद्यपद्यमय पत्र महाराजांस आलें. त्यांतील मुख्य गोष्टी अशा :-

१. ''मी इथें आलो त्या दिवसापासूनच आपण सांगितल्याप्रमाणे अभ्यास करणे सुरू आहे. निरंतर आपले संबंधीच विचार चालू असल्याकारणाने नाना प्रकारचे सुस्वप्न पडत असत. याप्रमाणे दोन तीन दिवस गेल्यानंतर गुरुवारीं एक विचित्र स्वप्न पडलें. त्याची हकीकत मी येथे देतो. -

मी एका खेड्यावरून दुसऱ्या एका गांवास जाण्याकरितां निघालो. माझे बरोबर माझा आजा (आईचा बाप) हा होता. रस्त्याने चिखल होता परंतु पाऊस वगैरे येत नव्हता. गोष्टी आपल्या संबंधानेच चालल्या होत्या. आपले विषयीं माझे मनांत अश्रद्धाजनक दुरूपदेश ते मला करीत होते. इतक्यांत माझे जवळ असलेले सर्व पैसे तिथें खालीं चिखलांत पडले. हें पाहून तर त्यांना अधिकच स्फुरण येऊन विशेषच मला बोलूं लागलें.

'महाराजांचे संगतीत विशेष काय आहे?' वगैरे वगैरे त्यांचे बोलण्याचा रोख होता. इतक्यांत एक आवाज माझे कानावर आला. त्यांत इतके शब्द मी स्पष्ट ऐकिलेः- ''ए आंधळ्या बोवा, पहाना करना कांही आतां'' इतक्यांत मी पैसे उचलण्याकरिता थांबतो न थांबतों तोंच आपण त्या ठिकाणी येऊन सर्व पैसे उचलून माझे हाती दिले; हे पाहून माझा आजा तर आश्चर्यात मग्नच झाला.

२. इथें आणखी एक गोष्ट लिहाविशी वाटते ती अशी की सर्व मुलांनी मिळून इथें यंदा तुलसीविवाह लाविला. त्या दिवशी म्हटलेल्या मंगलाष्टकांपैकी एक खाली लिहितोः-

श्रीकृष्णा गरुडासना यदुपते राधापते श्रीपते ।
गोविंदा करुणापते मधुपते श्री सत्यभामापते ।
पायी ती अतिलीन पंचलतिका देवा तुझ्या हे हरे ।
श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानदेवतनया घेई करीं श्रीहरे ॥१॥

३. पत्राच्या शेवटी बापूगडीने श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या स्तवनपर स्वकृत ओव्या वगैरे लिहिल्या आहेत; त्यांतले शेवटले अमृतध्वनिवृत्ताचे श्लोक संग्राह्य असल्यामुळे येथें घेतोः-

पापापहा चरण देवतामहाप्रलयकाली अहा तव विभो ।
होईल तरी प्रलयवारी वरी प्रणततारी करी पदविभो ।
अंभोजसा अरुण तापालसा हरणकारी असा मनि वसो ।

ज्ञानेश्वरप्रणत कामेश्वर नमन सर्वेश्वरा तुज असो ॥१॥
धांवोनियां प्रणत होवोनिया चरण वंदोनियां सुख वरूं ।
शर्वादिकां निगम शास्त्रांदिकां अगम त्या पादुका उरिं धरूं ॥
जावोनिया पदज घेवोनिया अमृत सेवोनियां नच मरूं ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा नमन सर्वेश्वरा तुज करूं ॥२॥
देवा तुला नमन केल्या मला न भय कालाकुलासहि कदा ।
पाठीं वसे सतत खाटीं असे मज न सांडी जसें जल कदा ॥
मीना तसें सकल ठाया दिसे अवनकारी असे पदगुरू ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा नमन सर्वेश्वरा तुज करूं ॥३॥
ध्यावे सदा चरण देवा मुदा हृदयी मोदास दायिच खरे ।
होईन मी शरण पायां नमी चरण कामीं रमी नच बरें ॥
गंता तदा भवति हंता सदा खलनियंता मुदा खलु प्रमो ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा सतत सर्वेश्वरा तुज नमो ॥४॥
देवा पहा प्रणत पापापहा त्रिविध तापीं अहा सुकुनियां ।
गेलों अति त्वरित ये बा किती अझुनि काला मिती उठुनियां ॥
ध्यातां तुझे अरुण पादांबुजें हृदयिं माझ कुजें अघ वमो ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा सतत सर्वेश्वरा तुज नमो ॥५॥

(मालिनीवृत्त)

सतनुमनधने हे सर्वही ज्ञानराया । पदकमलिं तुझ्या बा अर्पिलें स्वीकराया ॥
चरणकमलिं राहो प्रीति अत्यंत माझी । विनति सतत देवा नित्य ही पामराची ॥६॥

याप्रमाणे यावली येथील हकीकत आहे. यावेळी महाराजांनी यावलीस असतांना भानुमतीचा खेळ म्हणून आधुनिक Clairvoyance क्लेअरव्हायन्सवर एक निबंध लिहिला. शिवाय गोपीभक्ति, गुरुनामाची श्रेष्ठता, श्रीज्ञानेश्वर महाराजकृत हरिपाठाच्या प्रतिज्ञा, स्फुट पदें व अभंग वगैरे झाले.

असो. नंतर कात्यायनी जवळ आली होती म्हणून कांही मंडळीसह महाराज पुढें शुक्लेश्वर वाठोडा येथें गेले व कार्तिक वद्य १२ च्या सुमारास तेथें व्रतारंभ केला. सौ. मायबाई आठदहा दिवसांनी मागाहून गेल्या. अरुणोदयी स्नान करून कात्यायनी देवीचे पूजन, नंतर भागवत, ज्ञानेश्वरींचें श्रवण वगैरे व्रतसंबंधी नित्य क्रम आटपून नंतर शास्त्रचर्चा, ग्रंथवाचन, लेखन वगैरे करण्याचा महाराजांचा परिपाठ होता. याप्रमाणे एके दिवशी मंदिराचे ग□ीवर व्यंकटराव हे महाराजांस द्रौपदी-वस्त्रहरणाख्यान वाचून दाखवीत होते. दुःशासनाने द्रौपदीची वेणी धरून तिला सभेंत ओढीत आणल्याचा कथाभाग जेव्हां निघाला तेवेळीं

महाराजांनी मोठ्यांने ओरडून एवढी भयंकर गर्जना केली की ती ऐकून सर्व मंदिर दणाणले व व्यंकटराव तर इतका भ्याला कीं पुढें दोन तीन दिवस त्या ग□ीवर जाणेच त्याने वर्ज्य केलें.

काशीराव बापूजी देशमुख

या कात्यायानी प्रसंगीं काशीराव बापूजी देशमुख हे वाठोड्यास महाराजांच्या दर्शनास आले होते. त्या वेळचा त्यांचा अनुभव त्यांच्याच शब्दांनी येथें देतोः-

''इ. स. १९०५ सालचे दिसेंबर (मार्गशीर्ष) महिन्यांत महाराजांचे कात्यायनीव्रताकरितां उमरावतीहून वाठोड्यास मी प्रथमच गेलों. महाराजांची गंगेवरील सकाळची पूजा आटोपल्यावर सर्व मंडळीसह तेथील रामंदिरांत ते आले. मंदिरांत येतांच भागवत सुरू झालें. रा. हरिभाऊ केवले पुराण वाचीत होते. सर्व मंडळी गडबडीनें येऊन पुराण ऐकण्यास बसली. मी महाराजांचे जवळच बसलों. त्या गडबडींत कोण कोंठें बसलें आहे हें महाराजांस सहज समजण्यासारखें नव्हतें. कारण सर्व मंडळी एकदमच येऊन बसली होती. पुराण शांतपणे चालले होतें.

थोड्या वेळांने महाराजांनी माझेकडे तोंड वळवून म्हटलें ''तुम्ही आले हे चांगलें झालें. याचा मोबदला देव तुम्हाला लवकरच देईल. एक महिन्याने तुमचे फायद्याचें कामास सुरुवात होईल आणि एक वर्षाने तें काम पूर्ण होईल''

याप्रमाणे महाराज स्वयंस्फूर्तीने सहजच बोलले. मी त्यांना प्रश्न मुळींच केला नव्हता. मी महाराजांचे जवळच बसलो असल्यामुळें व माझेकडेच तोंड वळवूनमहाराज बोलल्यामुळे ते शब्द मलाच उद्देशून असावेत असें समजून मी आपले नोटबुकांत लागलीच ते शब्द टिपून घेतलें. पुढें एक महिन्याने आमचे कचेरींतून जनाब कमिश्नर साहेब प्रांत वऱ्हाड यांचेकडे रिपोर्ट करण्यांत आला कीं, या कचेरींत कारकून जास्त असलेमुळें दोन दोन कारकून परजिल्ह्यांत पाठवावे. हें प्रपोजल ९-१० महिन्यांनंतर मंजूर होऊन आलें व त्याचे बरोबरच ५० रु. दरमहाची एक नवीन जागा मंजूर होऊन आली. यावेळीं ४० रुपये पगाराचे माझेसुद्धां तीन इसम आमचे कचेरीत होते. त्यापैकी एकालाच ५० रु. पगारावर नेमून द्यावें आणि मला व दुसरे एका इसमाला परजिल्ह्यांत पाठवावें असा विचार सुरू झाला. ४० रु. पगाराचे तीन इसमांत माझा नंबर पहिला होता. तरी ५०रु. पगाराची जागा माझे खालचे इसमास देण्यांत आली. तेव्हां अर्थातच बढती न मिळतां परजिल्ह्यांत जाण्याची पाळी माझेवर आली पण ही अन्यायाची गोष्ट मी वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे कानावर घालतांच त्यांनी ५० रु. ची जागा मला देऊन

उमरावतीसच कायम केलें. ही गोष्ट पूर्ण होण्यास एक वर्ष लागलें. महाराजांचे वचनाचें मला स्मरण झाले व ही गोष्ट मी त्यांना कळविली तेव्हां त्यांस आनंद झाला.''

ल.रा.पांगारकर

रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर हे यावेळी उमरावतीस राष्ट्रीय विद्यालयाचे हेडमास्तर होते. यांनी महाराजांचे भजन व सपत्निक गाणी वगैरे यापूर्वी ऐकलेली नव्हती. ते ह्या वर्षी कात्यानव्रत पाहण्याकरितां वाठोड्यास आले होते. त्यांच्याबरोबर आणखी ८-१० इसम उमरावतीहून आलेले होते. ही सर्व मंडळी अगदीं न बोलतां एके जागी उभी असताना महाराज एकेकाच्या हाताची नाडी पहात पहात ह्यांच्या जवळ आले व नाडी पाहतांच हे पांगारकर म्हणून त्यांनी सांगितले. आलेल्या मंडळींत कोण कोठें उभें होतें हें पूर्वी महाराजांस मुळींच ठाऊक नव्हतें.

उत्स्फूर्त कवित्व

ह्या वेळीं पांगारकर यांस महाराजांच्या अलौकिक कवित्वशक्तीचा अनुभव आला तो पुढें त्यांनी आपल्या मुमुक्षुपत्राच्या शके १८३० भाद्रपद वद्य १४ गुरुवार ता. २४ सप्तेंबर १९०८ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध केला तो येणेप्रमाणे - यांच्या उत्स्फूर्त कवित्वाची एक स्वानुभवांतली गोष्ट सांगतोः-

आम्ही उमरावतीस असतांना एकदां तेथून आठ कोसांवर पूर्णानदीच्या तीरी यांचें कात्यायनीव्रत चाललें होतें तत्प्रीत्यर्थ मुद्दाम गेलों. उमरावतीहून ८/१० इसम बरोबर होते. त्या प्रसंगी आमचे पुण्याचे मित्र श्रीज्ञानेश्वरीभक्त व अत्यंत पुण्यशील आणि खरे मुमुक्षु रा. केशवराव देशमुख बी. ए. हेही होते. आमचे तीन दिवस श्रीकृष्णाच्या नंदगोकुळांत जाण्याइतके परमानंदांत गेले. दुसरे दिवशी दुपारी तीन वाजतां सुमारे ४०/५० इसम एका उपवनांत आम्ही शिवायलयासन्निध पुष्पवाटिकेंत बसलो होतों, गुलाबराव महाराज अर्थोतच बरोबर होते. त्यांची वृत्ति प्रसन्न झाली व ''मी आतां पुराण सांगतो तुम्ही सर्वजण ऐका'' असें ते म्हणाले. पुराणाचा विषय आम्ही सुचवावा असा त्यांचा फार आग्रह पडल्यावरून -

''हें विश्वचि माझी घर । ऐसा मती जयाची स्थिर ।
किंबहुना चरचर । आपण जाहला ॥''

ही ज्ञानेश्वरींतील बाराव्या अध्यायांतील ओवी आम्ही सुचविली. ओवी ऐकतांच गुलाबरावांनी मान दहावीस वेळां फिरविली. (ही त्यांना संवयच आहे) व ओव्या म्हणण्यास आरंभ केला. पुराणाचें मंगलाचरण त्यांनी १५० ओव्यांत केलें! १०० ओव्यांत वरील ओवीचा मागचा संदर्भ जुळवून दिला व एका प्रहराच्या अवधींत

म्हणजे तीन साडेतीन तासांत वरील ओवीच्या अर्थाचें विवरण तात्काळ रचत म्हटलेल्या किंवा म्हणत रचलेल्या एक हजार ओव्यांत त्यांनी केलें !

आमच्या प्राचीन संतकवींचें आम्हांस स्मरण झालें.ओव्या तरी सामान्यांतल्या होत्या असें नाही. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, नाथभागवत, विवेकसिंधु ह्या जगन्मान्य ग्रंथांच्या टीकाकारांला सर्वथा शोभण्या-सारख्या भारदस्त, शुद्ध व अत्यंत प्रेमळ अशा त्या ओव्या होत्या. नामदेव तुकारामांचे अभंग कोटींनी मोजण्यासारखे असणे अशक्य नाहीं असें आम्हांस तेव्हां वाटलें. भागवतावर व रामायणावर नाथ हजारों ओव्या कसे बोलत गेले असतील याची कल्पना आम्हास तेव्हां आली! महाराजांनी दुसऱ्या दिवशीहीं

''म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरें करूनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचरे तूं ।।''

ह्या तिसऱ्या अध्यायांतल्या ओवीवरही अशाच ७०० ओव्या तात्काळ रचीत रचीत म्हटल्या. महाराजांची वाणी अत्यंत शुद्ध, सुरस व प्रासादिक आहे. इ. पूर्व दिवशी पांगारकरांबरोबर एक ग्याज्वेट गृहस्थ होते. ते परत बिऱ्हाडी गेल्यावर महाराजांच्या ओव्यासंबंधी म्हणाले की ''ह्या ओव्या महाराजांनी पूर्वी पाठ करून आज म्हणून दाखविल्या असतील.'' (हेच पुण्याचे केशवराव देशमुख होत)

त्यावर पांगारकर म्हणाले ''अहो पण विषय मी आयत्या वेळीं सांगितला होताना?'' यावर ते निरुत्तर झाले.दुसरे दिवशी हे गृहस्थ पुन्हां पांगारकरांबरोबर होतेच. तेवेळीं महाराज म्हणाले ''मी ओव्या पाठ करून म्हणत असतों अशी जर कोणाला शंका असेल तर त्यानेच मला आज विषय सांगावा.'' हें ऐकून ग्याज्वेटांनी मान खाली घातली.

व्रत समाप्तीचे सुमारास बरीच मंडळी आली. त्यांत उमरावतीची नेहमीची मंडळी श्रीनिवासशास्त्री वगैरे होते. चांद्याहून रा. रा. दाजी साहेब देवईकार वकील, बळवंतराव देशमुख वकील, दत्तात्रेय खापरे व त्यांच्या आप्तसंबंधांत असलेले नारायण पैकाजी पंडित हेही आले होते. हा प्रसंग विशेषतः खापरे यांस अनुपम व व आजन्म आठवणींत राहण्यासारखा वाटला. तेथून जातेवेळीं त्यांस वाईट वाटलें व ''पुन्हां आपली भेट कधी होईल कोण जाणे'' असें ते महाराजांस म्हणाले.

यावर महाराज बोलले की ''तूं मजकडे येत जा म्हणजे माझी भेट होईल किंवा मीच तुझ्या गांवी येईन.''

या महाराजांच्या शब्दांचें महत्व खापरे यांस यावेळीं कांही वाटलें नाहीं. उलट महाराज कसचे आपल्या गांवी येतात असेंच त्यांस वाटले. परंतु परत

गेल्यावर खापरे यांना त्यांच्या ''लाडकी'' नामक मालगुजारी गांवी लवकरच जो एक विलक्षण अनुभव आला त्याच्या योगाने महाराजांचे वरील शब्द त्यांना चिरस्मरणीय झालें. हा त्यांचा अनुभव महाराजांच्या **''अदृश्य दीपिकेंत''** त्यांच्याच (खापऱ्यांच्या) सहीने लिहलेला आहे. तो येणेप्रमाणे :-

खापरे यांना बटुरूपाने दर्शन

''इ. स. १९०६ च्या जानेवारी महिन्यांत मी आपल्या लाडकी नामक मालगुजारी गांवी असतांना श्रीगुलाबराव महाराजांचे सहवासांत अनुभविलेल्या कात्यायनी व्रताची आठवण होऊन मला करमत नसे. यावेळी माझे बरोबर माझे शालक रा. रा. नारायणराव पंडित हेही होते. यावेळी मी निजून राहिलो म्हणजे वाठोडा येथें असल्याप्रमाणेच सर्व गोष्टी स्वप्नांत दिसून आनंद वाटत असे, त्यामुळें मी बहुतेक निजूनच रहात असे. पुढें श्रीज्ञानेश्वरकृत हरिपाठाचे एकदां पारायण केलें व नंतर पारणे केलें.

त्या दिवशी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे नांवाने एका लहान ब्राह्मणास आमंत्रण देण्याविषयी कारकुनास मी मुद्दाम सांगितलें होतें. परंतु तसा ब्राह्मण मिळाला नाहीं. दुसरें निमंत्रित ब्राह्मण येऊन भोजनाची तयारी झाली.

इतक्यांत एक आगंतुक ब्राह्मण तेथें आला. हा साधारण बावळटसारखा दिसत असून वर्ण सांवळा होता. मऱ्हाटी भाषा त्याला येत नसून कन्नडसारख्या भाषेंत कांही शब्द तो बालेत होता. त्याची चर्या व्यवस्थित दिसत नव्हती.

मी त्यास संस्कृत भाषेंत कांही प्रश्न विचरले असता ''यन्था संस्कृतम?'' असें विस्मपूर्वक त्याने उत्तर दिलें. जेवतांनाही तो नीट व्यवस्थित जेवला नाहीं. भोजनोत्तर त्याला दक्षिणा दिली ती त्याने तेथेच टाकून दिली. कांही वेळ तेथें राहून जातेसमयी ''पोता महाराजा'' असे म्हणून चालता झाला. मला त्याच्या स्थितीविषयी विलक्षण वाटले व आदरबुद्धि उत्पन्न झाली.

एके दिवशी मला तोच ब्राह्मण स्वप्नांत दिसला व ''मला ओळखले काय?'' - असें विचारूं लागला.

''मी आपणांस कसें ओळखावें?'' - असें मी त्याला म्हणालों.

तो मला म्हणला - ''मी कोण आहे हें तुला आतां सांगतो.''

असें म्हणून दोन्ही हातांच्या नखांनी त्याने आपलें हृदय दुभंग केल्यासारखें केलें. तोंच एकाएकी लख्ख प्रकाश पडला, व त्या प्रकाशांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची रम्य मूर्ति दिसूं लागली. तत्काळ माझा कंठ दाटून येऊन मी रडूं लागलों. तेव्हां

''असें करूं नये'' असें प्रेमळ शब्दांनी म्हणून त्यांनी मला उचलून धरलें. झालें. स्वप्न संपलें. ही सर्व हकीकत पुढें मी भेटी अंतीं महाराजांस विदित केली असता - ''मधें मधें दर्शन देत असावें असें तूं मला म्हटलें होतें, त्यावरून तुला श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी त्या रूपाने दर्शन दिलें'' असें ते म्हणाले. (हा वृत्तान्त रा. रा. नारायणराव पंडित खांनी आपल्या अभंगात्मक चरित्रातहि वर्णन केला आहे)

बापूगडीला यतिरूपाने दर्शन

बापूगडीचीही या वेळची हकीकत कांहींशी अशाच तऱ्हेची आहे. अभ्यासाच्या वगैरे अडचणींमुळें या प्रसंगी तो व्रताकरितां येऊं शकला नाहीं. परंतु इकडील चिंतनामुळे सात्विक भावनेच्या परिपाक दशेंत काव्यस्फूर्ति, रासदर्शन, यतिरूपाने श्रीगुरूचा स्वाप्निक अनुग्रह इत्यादि मानसप्रत्यक्ष अनुभव त्याला पाटणा येथे आले व ते सगळे त्याने श्रीमहाराजांस व कांही आपल्या तीर्थरूपास पत्रद्वारें कळविलें. त्यांचा यथावकाश निर्देश पुढें ''सुहृत्प्राप्ति'' प्रकरणांत येणार आहे.

ह्या भावनामय गौण कथांपेक्षांही संपूर्ण जीवांच्या संसारयात्रेतील क्लेश हरण करणाऱ्या मुख्य ईश्वरविषयक कथांचा प्रभाव तर महाराजांच्या ठिकाणी अद्‌भूत दिसून येत होता. त्या सत्यज्ञानबोधक व भक्तिज्ञान वैराग्यवर्धक कथा महाराजांच्या छंदोमय अखंड प्रेमळ वाणींतून निघूं लागल्या म्हणजे त्यांचा प्रवाह इतका अनावर होत असे की ऐकणाराला नुसतें अनुसंधानही स्थिर ठेवणे जड जात असे, मग जलद लेखकाच्या शीघ्र लेखनपटुत्वाची गोष्ट तर दूरच राहिली.

वाठोडा येथील सुमारे दीड महिन्याच्या अवधींत महाराजांचे नित्य नवीन अभंग, आख्याने, पदें, गाणी वगैरे नाना प्रकारची कविता निर्माण होत होती तिचें वर्णन कोठवर करावें? जेथें जेथें म्हणून महाराजांचे वास्तव्य होत असे तेथें तेथें हा त्यांचा नेहमीचा स्वयंसिद्ध वाग्यज्ञ सर्व जीवांस कृतार्थ करून पावन करीत असे.

पौष वद्यांत उमरावतीस परत आल्यावर सरासरी दोन महिनेपर्यंत महाराज तेथें राहिले. या अवधींत घडलेल्या विशेष गोष्टीं :-

पुण्याहून रा. रा. केशवराव देशमुख यांजकडून पत्र आलें होतें. त्याचें उत्तर महाराजांनी पाठविलें. तें सूक्तिरत्नावली द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. २१ वर छापलें आहे. त्यांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे सर्वात्मकत्व अनुभवास येण्याकरितां, वैराग्यपूर्वक प्रेमळ चित्ताने श्रीगुरुवचनावर विश्वास ठेवून उक्त साधनाभ्यास स्वानुभवासहित सांगितला आहे.

स्वभाव-वाद

माघ शुद्ध ११ एकादशीचे दिवशी सोमवारीं रामचंद्रराव भागवत मास्तर (यांचा उल्लेख मागें आला आहे) यांनी महाराजांकडे येऊन रा. रा. माधवराव अणे (लोकनायक बापूजी अणे) मास्तर बी. ए. यांच्या स्वभाववादविषयक प्रश्नाचा अनुवाद केला की ''उंदीर बिळांत गेला व मुलगा झाला म्हणून आईबापांची सेवा करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. स्वभावानेच सर्व होतें.''

त्यावर महाराजांनी उत्तरादाखल पुढील अभंग म्हटला :–

कोंवळिया मनावरी नारायणा । विद्या अभिमाना ठाव नको ॥१॥
शुष्क तर्कजाळें हारपतो प्रेम । भासती निगम मूढबुद्धि ॥२॥
तर्कवादियांचे नवल आक्षेप । माय आणि बाप अप्रमाण ॥३॥
म्हणतीबापासी मैथुनी आवडी । आमुची ती गोडी काय ती त्यां ॥४॥
आम्ही तों सहज जन्मलों मैथुने । बापाचें करणे येथें काय ॥५॥
स्त्री जारस्वभाव सहज आचार । आम्हां जन्मभार त्यांचा काय ॥६॥
ऐसियांचें कैसें कीजे समाधान । कैसें तें वचन आकळावें ॥७॥
'वेद पौरुषेय' म्हणाया सिद्धता । आमुची कविता तेथें कोण ॥८॥
ऐसियांच्या पायीं दुरूनी वंदन । निवृत्तिनंदन कडिये राहू ॥९॥

स्वतःच्या पुस्तकालयांतील भारत, भागवत, योगवासिष्ठादि ग्रंथांचे वाचनही यथावकाश चालत असे. असे जे ग्रंथ रोज वाचण्यांत येतील त्यांतील निवडक व गंभीर विषयांचा संक्षेप एका लेखमालेंत ग्रथित करण्याचा महाराजांचा विचार ठरला होता. त्याप्रमाणे प्रथम श्रीमद्भागवतांतील प्रथम स्कंधांतर्गत कांही अध्यायांतील विषयांचा संक्षेप यावेळी ग्रथित झालेला आहे. तो फार सुंदर आहे. त्यांतून कांही उतारे येथें घेतो ०:-

भागवतांतील विषयांचा संक्षेप.

चतुर्थाध्याय– श्लोक ३२ उत्तरार्ध व ३३ १. 'कृष्णस्य नारदो' 'तमभिज्ञा' ती भक्ति सत्संगावांचून प्राप्त नाहीं. पूर्ण ब्रह्मवेत्त्यांनांही सत्संगावश्यकता. २ वेदद्रष्ट्या ऋषींनीही भगवद्भक्तांची पूजा करावी, याविषयीं व्यासांचे घरी नारद आले असतांना व्यासांनी नारदांची पूजा केली हे आप्तवाक्यरूप ऐतिह्य प्रमाण.

पंचमाध्याय - श्लोक ११ 'तद्वाग्विसर्गो' १. हरिभक्तीवांचून व्याकरणाचा निषेध. २. नुसत्या व्याकरणांत अथवा वाणीच्या शुद्ध प्रयोगांत प्रसाद नाहीं. ३. हरिभक्तांचा अशुद्ध वाणीप्रयोगही प्रासादिक असतो. ४. व त्या प्रसादाने जसें जगत्कार्य होतें तसें वैय्याकरण, न्याय, घटपटादि तर्कपटूंच्या शुद्धवाणीप्रयोगाने

होत नाहीं. श्लोक १५ वा. 'जुगुप्सितं'.

श्रीव्यासांनी केलेले अन्याय

हरिभक्तिवांचून व्यासांसारख्यांच्याही हातून अन्याय होतात. याविषयीं व्यासांचा अन्याय नारदांनी दाखविला हें उदाहरण. नारद म्हणतात -

हे व्यासा, इतर पुराणादि ग्रंथांत *कर्मउपासनेचें प्रतिपादन, *जैमिनीचे हातून मोक्षनिषेधरूप धर्मजिज्ञासेचा निषेध करविणे, *भारताला पंचम वेद म्हणणे, व *ब्रह्मसूत्रांत त्याच्या समन्वयाचा विचार न करणे, आणि *योगसूत्रादिकांच्या भाष्यात त्याचे मंडन करणे,म्हणजे रजस्तमोगुणावस्थेला प्रकृति म्हणणे व *ब्रह्मसूत्रात त्याच योगाचा निषेध करून अग्नि, पाणी व पृथ्वि याला प्रकृति म्हणणे, *प्रधान कारणवादांत मन्वादिकांच्या विरुद्ध जाणे, *वेदोपनिषद्भाष्य न करितां तुझ्याच मताने सांख्ययोगादिक विरुद्ध असतांही त्यवर भाष्य करणे, इ. तुझे अन्याय हरिभक्ति केली असता क्षम्य होऊन त्वां केलेल्या सर्व कार्याचा समन्वय होईल. यावरून हरिभक्तास कोणत्याही महापुरुषाची भीति नाहीं. अध्याहारः– पहा त्वां केलेल्या वेदविभागरूप शाखा आपल्या पैलादि शिष्यांना दिल्या, परंतु तर्पणामध्यें पैलसूत्रादिकांचे नांव घेऊन ''व्यासं तर्पयामि' असें तुला कोणीच म्हणत नाहीं.

आक्षेप - अहो पैलसूत्रभाष्य, महाभारत ''धर्माचार्यास्तृप्यन्तु'' इत्यादि महावाक्यांत 'भारतमहाभारतादि' शब्दानें सामान्येंकरून व्यासांचे ग्रहण होत नाहीं काय?

समाधान– अरे सर्वकर्त्या पुरुषाचे सामान्येंकरून ग्रहण व त्याच्या शिष्यांचे विशेषेंकरून ग्रहण हा महापुरुषांचा मोठा अपमानच होय.

दुसरें 'सूत्र' शब्दाने आश्वलायनादिक, भाष्य शब्दाने शबरादिक, भारतशब्दाने जैमिन्यादिक व महाभारत शब्दाने वैशंपायनादिक अपेक्षित नसतील कशावरून? म्हणून नारद म्हणतात -

''हे व्यासा, तूं उरुक्रम भगवल्लीला गान केली असतां तुझ्या ह्या अवताररूप चिरंजीव देहाचें सार्थक होऊन कलियुगासारख्या दुष्ट पुरुषाकडूनही तुझ्या कीर्तीचें गान होईल, मग इतर युगें नाहींत का करणार? नाहींत करणार तर त्यांत त्यांनाच लज्जा प्राप्ति होईल. कारण तूं तर कर्मज्ञानभक्तियोगाने चारी युगांना समान ठेवणारा होशील.''

सप्तमाध्याय. श्लोक ६ 'अनर्थोपशमं' १ सर्व अनर्थांची निवृत्ति करणारी व परमानंदप्राप्ति करून देणारी भक्ति आहे असे जाणून सर्व साधनांचा त्याग करून ही भक्तिप्रधान 'भागवतसंहिता' पाहून लिहिली. (संहिता हे वेदाला नांव

आहे. भागवतालाही वेदत्वच आहे म्हणून त्याला संहिता म्हटलें. हा अर्थ श्रीधरी टीकानुसार आहे)

टीप - ह्या श्लोकाची टीका भगवान् श्रीधराचार्यांनी अति गोड केली आहे व ती भगवान् श्रीवल्लभाचार्य मताला अनुसरून असून श्रीशंकराचार्य मतालाही पूर्ण अनुकूल आहे.

दुसरें, श्रीमच्छुकाचार्य शिष्य विष्णुस्वामी यांचे दोन श्लोक श्रीधरांनी आपल्या टीकेमधे दिले आहेत. आणि याच टीकेंत ईश्वराचें स्वरूप व तटस्थ लक्षण आणि जीवाचें स्वरूपलक्षण अत्युत्तम रीतीने वर्णन केले आहे. ते मुमुक्षुजनांनी अवश्य वाचावें, व यापासून दुसरा फायदा हा की श्रीक्षेत्र गोकुलवासी ब्रह्मसूत्राणुभाष्यकार विष्णुस्वामितानुयायी वल्लभाचार्य व भगवान् श्रीशंकराचार्य या दोघांच्या मतांचें ऐक्य होऊन परस्पर द्वेष नाहीसा होतो.

अध्याहार - आम्ही असे म्हणतो की वल्लभाचार्यांचा द्वेष करणारे शांकरमती भागवतधर्मी नव्हेत, म्हणून त्यांचे ठिकाणी हरिभक्ति उत्पन्न व्हावयाची नाहीं. व तसेच, शंकराचार्यमताचा द्वेष करणारे वल्लभमतानुयायीही भागवतधर्मी नव्हेत, म्हणून त्यांचे ठिकाणी हरिभक्ति उत्पन्न व्हावयाची नाहीं.

भागवतावरून व भगवान् श्रीधरस्वामी सत्कृतीवरून व दोघांचेंही सूत्रभाष्य अवलोकन करून दोघांही आचार्यांचे अत्यंत ऐक्य आहे, असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों.

जास्ती कमी निरूपण ही बुद्धीची व्यवस्था होय. हे ऐक्य संकेतदृष्टीनेच आहे असें आम्ही म्हणत नाही. तर बाह्य दृष्टीनेही स्पष्ट ऐक्य आहे व त्याविषयी कोणी वाद घातला असतां आम्ही सभेंत सिद्ध करूनही देऊ.

वल्लभाचार्य विष्णुस्वामीमती आहेत याविषयी 'शुद्धाद्वैतमार्तंड' यांत प्रत्यक्ष साक्ष आहे व या टीकेंत दिलेले विष्णुस्वामींचे श्लोक आणि वल्लभाचार्यांचे 'ब्रह्मसूत्रभाष्य' या दोहोंचा अर्थही एकच आहे.

श्रीधराचार्य शांकरमताचे असून आपल्या अनुष्ठीयमानमताला न सोडतां विष्णुस्वामीश्लोकांची अवतरणिका देऊन वल्लभमतवती अर्थ केलेला आहे, म्हणून वल्लभाचें 'शुद्धाद्वैत' व शंकराचार्यांचे 'अद्वैत' दोन्हीही एक आहेत; म्हणून ते दोघेही आचार्य हरिहरांप्रमाणे समान अभिनंदनीय आहेत. ते ऐक्य कसें व त्याचा गुणदोषविचार कसा? याचे स्पष्टीकरण येथें विस्तारभयास्तव करीत नाही.

श्लोक ७ - 'यस्यां वै' :- १ भागवताचें महत्व. २ वेदाचे पठनाने फल होते व भागवताचा नुसता ऐकण्याचा निश्चय केला असतांना सर्व दुःखे निवृत्ति करणारी श्रीकृष्णभक्ति उत्पन्न होते; म्हणून वेदाहून भागवताचें वारिष्ठ्य.

श्लोक ८ - 'ससंहितां' :- १. भागवताला वेदरूपत्व. २. वेदांतियांना आश्चर्य

करावयास लावणे. ३. जीवन्मुक्तानेही भक्तिशास्त्राचें पठण व भगवद्भक्ति करणे. ४. याविषयीं श्रीमच्छुकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ व जीवन्मुक्त असतांही त्यांना श्रीव्यासांनी भक्तिप्रधान भागवतसंहिता शिकविली हे ऐतिह्य प्रमाण. ५. व म्हणूनच विदेहीमुक्त असणारे व वनांत पळालेले शुकाचार्य भक्तिप्रेमाने पुन्हा पितृगृहाप्रत आले.

श्लोक ९ - 'स वै' :- विषय - ब्रह्मनिष्ठाला पूर्ण मोक्ष झाला असताही भक्तिशास्त्र पठणाची काय आवश्यकता? हा पूर्वपक्ष. श्लोक १० - 'आत्मारामाश्च मुनयो'

सिद्धांत. १. या श्लोकांतील चकार हा पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थ आहे. २. संकेतदृष्टीच्या ज्ञानाने आत्म्याचेच ठिकाणी स्थिर झालेले मुनी आणि ग्रंथीत्रय नाश झालेला आहे ज्यांचा व वेदादि ग्रंथांपासून झाली आहे निवृत्ति ज्यांची असे जीवन्मुक्तही प्रभूचे ठायीं निर्हेतुक भक्ति करितात. ३. याला कारण प्रभूचे गुण आनंदापेक्षांही आनंदरूप आहेत. ४. याविषयी शुक पूर्णकाम असूनही सगुण भक्तिप्रधान भागवताचें त्यांनी पठण केले हें ऐतिह्य प्रमाण. (हा श्लोक श्रीज्ञानेश्वर- महाराजांचा व माझा अत्यंत आवडता आहे, आणि ''शिवो भूत्वा शिवं यजेत्'' ही श्रुती या श्लोकाला पुष्टिकारी असून भक्ति वाढविणारी आहे. श्रुत्यर्थ- चेतन ऐक्यरूप लक्ष्यांशानें संकेतदृष्टिपूर्वक जगज्जीवेश्वर ऐक्य झालें तरीही ऐक्यत्वोर्मीरूप जें 'वाचाऋण' तें निवृत्त करण्यासाठी व आणखी कांही गुह्य कारणासाठीं व शुद्ध निरपेक्षभाव कळण्यासाठी भगवद्भक्ति करणे अवश्य आहे.)

सनातन भक्तितत्त्वाचें प्रतिपादन पूर्वपंरपरेला न सोडतां वेळोवेळी आपल्या गद्यपद्यान्वित रसाळ वाणीने नवीन तऱ्हेने करण्यात महाराजांचा अधिकार केवढा होता याची कल्पना येण्याकरीतां वर घेतलेले वेचे पुरे आहेत.

सौ. मायबाईंची परीक्षा : 'बाळास विष दे'

सौ. मायबाई महाराजांच्या अत्यंत पतिपरायण पत्नी व सद्गुरुप्रेमैकनिष्ठ शिष्या होत्या, तथापि नूतन जन्मलेल्या चार महिन्यांच्या अर्भकाविषयी त्यांच्या वृत्तीत मोह राहणे अपरिहार्य होतें. महाराजही अत्यंत वृत्तिनिरीक्षणकुशल असून स्वकीय भक्तांचें निरपेक्ष हित साधण्यांत नेहमीं दक्ष असत.

त्यांनी सौ. मायबाईची ही स्थिती व परमार्थ प्रगतीवर होणारा तिचा परिणाम आपल्या दिव्य शास्त्रदृष्टीने जाणला व नुकत्याच झालेल्या कात्यायनी प्रसंगांत वाठोडा येथें असतांना तिच्या हाताने मुलास विष देवविण्याचा एक खोटा व्यूह रचून, व आतां उमरावतीस असतांना मुलास घरीं ठेवून व मायबाईस एकटेंच आपल्याबरोबर काशीराव बापूजी देशमुख बडनेरास यावयास लावून त्यांच्या मनांतील मोहवृत्ति अत्यंत प्रक्षुब्ध केली व नंतर बडनेराहून त्यांस

हरिभाऊबरोबर उमरावतीस परत पाठविलें व आपण बरोबरच्या मंडळीसह चारसहा दिवसांकरितां लोणीस आपल्या आजोळीं गेले. यावेळी मायबाईस खरा प्रकार उमजून आल्यामुळें त्या पुष्कळ वेळपर्यंत मूर्च्छित पडल्या व ''चांडाळा, सद्गुरुसेवेंत अंतर पाडण्याला तूं माझ्या पोटीं कशाला आलास?'' असे शब्द मुलास उद्देशून नंतर त्यांच्या तोंडातून निघाले. याप्रमाणे आपल्या नेहमीच्या अतर्क्य शिक्षणपरिपाटीने मायबाईच्या मनांतला पुत्रमोह महाराजांनी नाहीसा केला.

लोणीहून परत आल्यावर मुळे बंधूंच्या विनंतीवरून महाराज मायबाईसह सर्व मंडळी घेऊन हरद्यास जाण्यास निघाले व फाल्गुन वद्य ५ मीस तेथें जाऊन पोहचले. नंतर फाल्गुन वद्य ११ चे दिवशी नेमावर येथे नर्मदास्नानास जाऊन व तेथें नर्मदास्तुतिपर व हरिहरस्तवनपर नवीन पदें वगैरें करून आपल्या हरिभजनप्रतापाने त्या क्षेत्रास चार दिवस शोभा आणली.

॥श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ॥

शके १८२८ पराभवनाम संवत्सरे.

इ. स. १९०६ - १९०७

चैत्र, वैशाख दोन महिने महाराजांचे वास्तव्य हरद्यासच होतें. नेमावर, मजली येथेंही मध्यंतरी महाराज गेले होते. नेहमीच्या क्रमाप्रमाणे सच्छास्त्रचर्चा, प्रेमळ भजन वगैरे चालू होतें. त्यामुळें भाविक व प्रेमळ जिज्ञासूंस परमार्थ लाभ होऊ लागला. हर्दा येथील नारायण रघुनाथ केकरे व गणपतराव केकरे हे उभय बंधूही महाराजांच्या निरूपणादिकांस लुब्ध होऊन त्यांजकडे येत असत. रामनवमीचा उत्सव हर्दा येथेंच वेद. दादा मुळे यांच्या घरी महाराजांनी केला. उत्सव प्रसंगी जातक, पाळणे, गाणी, काला वगैरेची मोठी बहार झाली.

येथून चित्ताकाशवर्णनपर एक पत्र महाराजांनी बापूगडीस पाठविलें. या पत्राचा संबंध मागें दाखविला आहे. (पृ. २०५ पहा) या पत्रात चित्ताकाशांत जातांना, येणारे चार अडथळे, तन्निवारणार्थ शास्त्रांचा विनियोग, आत्मसिद्धीस शास्त्र, ईश्वर, गुरु व स्वतःचा प्रयत्न या चारही गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता इत्यादि विषयांचें सुंदर विवेचन आहे. (सूक्तिरत्नावलि द्वि. यष्टि पृ. ४२ पहा)

पुढें महाराजांचा आळंदीस जाण्याचा विचार ठरून सौ. मायबाईसह सर्व मंडळीस घेऊन ते निघाले. वेद. गोविंदशास्त्री पंचभाई हे उमरावतीस होते. त्यांस तार करतांच तेही उमरावतीहून निघून इगतपुरीचे स्टेशनावर येऊन मिळाले. या सर्व मंडळीसह महाराज ज्येष्ठ शुद्ध प्रतिपदेस गुरुवारी आळंदीस पोहचले व त्रिरात्र तेथें राहून पुण्यास आले व तेथें दोन तीन दिवस राहून पुन्हा हरद्यास

परत गेले. आळंदीस मायबाईनी महाराजांच्या आज्ञेवरून ज्ञानेश्वरीचें पारायण दोन दिवसांत केले. त्या वेळांत त्यांनी मुलाला पाजलें देखील नाही.

पुण्यांतील खटखट टाळली

या वेळी पुण्यास जो प्रकार घडला त्याविषयी महाराज एके ठिकाणी म्हणतात :-

''या सुमारास मी एकदोन वेळ आळंदी, पुणे व मुंबईला जाऊन आलों होतो. तेव्हां माझ्या विषी बऱ्याच लोकांचा समज चांगला झाला होता. परंतु पुण्याच्या लोकांना कांहीतरी विलक्षण चमत्कार पाहिजे होता. त्याचा मी सारखा निषेध करत असे. शिवाय अशा वेळी पुण्यांतील एका प्रतिष्ठित म्हणविणाऱ्यचें मत मी खोडून काढलें होते. त्यामुळें रा. ब. पेंडशाला एके दिवशीं त्यांनी आणलें. मी त्यांना ''बंधूनि बहुव्रीहौ'' हें सूत्र विचारलें.

त्यांनी सांगितलें. ''तें कौमुदीत नाही. परंतु तुम्हाला सर्व काही पाठ येते असे म्हणता तर आम्हांला भारताचें वनपर्व पाठ म्हणून दाखवा'' असें ते म्हणाले.

''ह्या पूर्वी उमरावतीस एका स्त्रीने माझ्याशी दुर्वर्तन करण्याची खटपट केली होती व ती मी त्याच वेळी खापरें, शास्त्रीबोवा (श्रीनिवासशास्त्री) वगैरेंच्या समक्ष बाहेर काढली. इतकी गोष्ट सत्य घेऊन मी ×× आहे असे लोकांना सांगून मी पुण्यांतील खटखट टाळली.''

''न ये व्याकरण मजप्रती । पुण्यपत्तनांती श्रुत हें ॥'' हे व्याजोक्तीचे उद्गार याच प्रसंगाला अनुलक्षून महाराजांनी एके ठिकाणी काढले आहेत. व 'पुण्यास २।४ तर्कटी मंडळीशी यांचा थोडा बेबनाव झाला तथापि हे अलौकिक बुद्धीचे व भगवत्प्रसादपात्र झालेले आहेत अशी आमची तरी कल्पना होऊन चुकलेली आहे.' असें मुमुक्षु पत्राच्या ता. २४ सप्टेंबर १९०८ च्या अंकांत मुमुक्षुकर्त्यांनी म्हटले आहे.

श्री गोंदवलेकर महाराज

ह. भ. प. गोंदवलेकर ब्रह्मचैतन्य महाराज यांचेंही वास्तव्य अलीकडे हर्दा येथेंच होतें. महाराजांचे व त्यांचें अनेक विषयांवर भाषण होत असे. परंतु पुढें दोघांचा मतभेद झाला. त्यांचें कारण असें की, गोंदवलेकर महाराजांचा अभिप्राय असा होता की ''यज्ञ, याग स्नानसंध्यादि कर्मे सर्व गौण असून नामस्मरणानेच सर्व कांही होते व या आपल्या म्हणण्याला श्रीमद्भावगवताचे ते प्रमाण देत.''

यावर महाराजांचें असें उत्तर होतें की, ''नामस्मरण हे सर्वसाधारण प्रायश्चित असल्यामुळें त्याने फक्त वाक्यप्रतिबंधच दूर होतो. पण अविद्यामूलक

आवरण नष्ट होण्यास सद्गुरुपासून श्रवणमननपूर्वक वेदान्तचिन्तनच घडलें पाहिजे.''.

श्रीमद्भागवत- प्रामाण्या-विषयी महाराज म्हणाले की, त्यांत श्रुतिविरुद्ध मत प्रतिपादन केलेले असल्यामुळे तें आम्ही प्रमाण मानीत नाहीं. हें श्रुतिविरुद्ध मत कोणते असा तेथें प्रश्न निघाला असतां 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' या श्लोकात जीवाची उत्पत्ति मानली आहे हें महाराजांनी दाखवून दिलें व हर्दा येथील शास्त्रीपुराणिकांदि विद्वान मंडळीस तेथें बोलावून त्यांस विचारलें असतां त्यांनीहीं ती गोष्ट कबूल केली.

काशीचे कृष्णानंद सरस्वती

याच सुमारास काशी कैवल्यधाम मठाचे अधिपती कृष्णानंदसरस्वती हे कोल्हापुरास वेदोक्त प्रकरणासंबंधाने गेले असतां तेथें त्यांनी महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकली. या स्वामींच्या विद्वत्तेची ख्याति सर्वत्र आहे. ते कोल्हापुराहून परत येत असतांना एक दिवसाकरिता म्हणून हर्द्यास उतरले होते. त्यांना घेण्याकरता खंडेराव विनायक मजलीवाले वगैरे शिष्य मंडळी रेल्वे स्टेशनावर गेली होती. त्यांजबरोबर महाराजही गेले होते.

गाडींतून उतरतांच खंडेरावांस स्वामींनी विचारले कीं, ''येथें कोणी विद्वान सत्पुरुष आले आहेत म्हणून ऐकतों तर ते कोठें उतरले आहेत?''

खंडेराव म्हणाले ''ते आपल्या घराजवळच आहेत व हल्ली येथें आपल्या दर्शनासही आले आहेत.''

इतक्यांत महाराजांनी येऊन स्वामीस साष्टांग नमस्कार घातला. गोंदवलेकर महाराजही तांग्यांत बसून आले होते त्यांनी स्वामीस आपल्याबरोबर तांग्यांत घेऊन आपल्या बिऱ्हाडाकडे तांगा चालू केला. परंतु तेथें न उतरतां स्वामी खंडेराव मजलीवाले यांचे तेथे उतरले.

पुन्हां स्वामींच्या बिऱ्हाडावर महाराज त्यांच्या दर्शनास गेले होते. परंतु स्वामींनी उपेक्ष्य वृत्ति धारण केलेली दिसली व महाराजांच्या स्त्रीवेषास उद्देशून कांहींसे निषेधपर भाषण त्यांनी केले. ते वेळी अत्यंत विनीत होऊन महाराजांनी त्यांस पुढील शंका विचारल्याः-

१. वेद ईश्वराच्या निश्वासापासून सृष्टीच्या पूर्वी निर्माण झाले असें असून त्यांत हरिश्चंद्रादिकांच्या कथा कशा?

२. कपिलांच्या सांख्यसूत्रांत 'ईश्वरासिद्धेः' या सूत्रात ईश्वराचें अस्तित्व मानले नसून 'ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा' या सूत्रांत ईश्वराची सिद्धि केली आहे हें कसें?

स्वामींचे व महाराजांचे भाषण ऐकण्याकरितां मंडळी बरीच जमली

होती. स्वामी म्हणाले ''ह्या वेळेस मला तुमच्या प्रश्नाकडे लक्ष्य देतां येत नाही. मी नुकताच येऊन बसलों आहे. मग पाहूं.''
हे ऐकून महाराज परत गेले व जमलेली मंडळीही उठून गेले.

ते दिवशी सायंकाळी मुकुंदभट तेलंग स्वामींपाशी म्हणाले की ''येथील कांही ब्राह्मण मंडळी शूद्राच्या नादी लागतात व मंत्र घेतात. त्यांनी विद्वान ब्राह्मण पाहून मंत्र कां घेऊं नये? उगीच एखाद्या शूद्राच्या नादीं लागण्यांत काय अर्थ आहे?''

स्वामी त्यावर म्हणाले कीं, ''त्या शूद्राजवळ तशीच विद्या व अधिकार असेल.'' तेवेळी तेथें खंडेराव बसले होते. ते स्वामीस म्हणाले कीं ''ते (गुलाबराव) महाराज शूद्र आहेत तथापि त्यांचें उत्तम आचरण, विद्वत्ता वगैरे पाहून आमची श्रद्धा त्यांचे ठिकाणी जडली आहे. आपणही अगोदर त्यांची परीक्षा करून नंतर आपलें मत सांगा.'' कृष्णानंद म्हणाले ''बरें. मी आणखी एकदोन दिवस येथें आहेच.''

थोड्यावेळाने महाराजही आले व स्वामीस साष्टांग दंडवत घातला. स्वामींनी 'ऊठ' म्हटल्यावर उठून हात जोडून उभे राहिले व बसण्याची आज्ञा मिळाल्यावर बसून नम्रपणाने शंका विचारली की, ''श्रीमद्भगवद्गीता अ. १३ श्लोक २० यावरील भाष्यांत शंकराचार्यांनी सांख्यांच्या २५ तत्त्वांचा अंगीकार करून ''इतरेषां चानुपलब्धेः'' या ब्रह्मसूत्रावरील शारीरभाष्यांत त्यां तत्त्वांची श्रुतिपुराणांत कोठेंच उपलब्धि नाहीं असें म्हटले आहे हें कसें?''

या प्रश्नाकडे लक्ष्य न देतां स्वामींनी उलट प्रश्न केला कीं ''तुझेही कांही परमेश्वर, काल, वगैरे संबंधाचे वाद आहेत असें मी ऐकतों. ते वाद काय आहेत?''

महाराज म्हणाले ''माझे कसचे वाद? आचार्यांनीच त्यांचा निर्णय केलेला आहे. माझें म्हणणे एवढेंच की - मी ईश्वरकारयत्र वाद, कालबलीवाद, नियतायुर्वाद व चवथा प्रारब्धवाद हे मानीत नाही.''

असें म्हणून महाराजांनी ब्रह्मसूत्रांतील प्रमाण पत्तेसूद सांगितलें. ते स्वामींनी कबूल केले. पुढें स्वामी मंडळीशी क्षेमकुशलादि गोष्टी करूं लागलें. महाराजांनी त्यांस पुन्हां आपल्या शंकेचें स्मरण दिलें. त्यावर स्वामींनी श्रीकंठभाष्य पहावयास सांगितलें.

महाराज म्हणाले ''तें मी वाचलें आहे. त्यांत माझ्या प्रश्नाचें उत्तर नाहीं.'' असे म्हणून श्रीकंठभाष्याचें पुस्तक महाराजांनी मागवून टीका त्यांना वाचवून दाखविली.

तेव्हां स्वामी म्हणाले ''हे कसें झालें कोण जाणे? श्रीकंठाचा असे प्रश्न सोडविण्याचा अधिकार आहे.''
पुढें आणखी कांही टीकाकारांची नांवें सांगून महाराज म्हणाले की, ''त्यांच्या

टीकांतही या प्रश्नाचे उत्तर नाही.''

नंतर स्वामी पुन्हां इकडल्या तिकडल्या गोष्टी परिचित मंडळीशी बोलूं लागले व पुन्हां महाराजांनी प्रश्नाचे स्मरण दिलें. स्वामी म्हणाले -

''मला पोथी सोडून पाहण्याला चाळीस वर्षे झाली. पुन्हा पाहू तेव्हां उत्तर देऊं. आज बरेच दिवसांत ही ओळखीची मंडळी भेटली आहे तर त्यांचें क्षेमकुशल विचारलें पाहिजे.''

वाद ऐकण्याकरितां जमलेल्या मंडळीला जेव्हां दिसून आले की आतां वाद होत नाही तेव्हां सर्व मंडळी उठून गेली.

त्याच दिवशी पुन्हा रात्रीचें बारावर दोन वाजण्याच्या सुमारास महाराज स्वामीकडे जाऊन ते निजले असतां त्यांची पायचेपी करूं लागले. स्वामी म्हणाले - 'हे काय?'

महाराज म्हणाले - 'मी शूद्र असल्यामुळे सेवा हा माझा धर्मच आहे.'

त्यावर स्वामी म्हणाले की - 'तुमच्या प्रश्नांची मी योग्य उत्तरें दिल्यावांचून तुम्ही असें काम करावें हें मला प्रशस्त वाटत नाही.'

महाराज म्हणाले - 'ह्यांत मोठेसें गूढ आहे अशांतली गोष्ट नाहीं. ते आपण केव्हांही सांगूं शकाल. माझा धर्म मी करतो. त्यांत आपल्याला वाईट वाटण्याचें कारण नाही.'

असें म्हणून पुन्हां पाय चेपूं लागले व पाय चेपतांना नम्रपणाने योगाभ्यासाच्या एका प्रक्रियेविषयी प्रश्न केला की '.... या रीतीने अभ्यास करीत असतां अमुक प्रतिबंध येतो तो कसा टाळावा व पुढें कसें जावें?'

यावर स्वामींनी असें उत्तर दिलें की - 'या प्रक्रियेच्या रीतीने मी गेलों नाहीं म्हणून या संबंधाने मी कांहीं सांगूं शकत नाही. तुमच्या विद्वत्तेविषयी माझी खातरी झाली. शारीरक भाष्य वगैरे मीही वाचलें आहे, परंतु इतक्या मार्मिक रीतीने त्याचा विचार मी केला नाही. गोंदवलेकरांनी तुमच्या विषयी माझे मन कलुषित केले होते म्हणून मी पहिल्याप्रथम तुमच्याशी उपेक्ष्यवृत्तीने वागलों.'

स्त्री-वेषाबद्दल स्वामींचे समाधान

महाराज म्हणाले - 'मी स्त्रीवेश घेत असल्यामुळे त्यांचा मजवरील आक्षेप योग्यच आहे, परंतु माझें हें व्यसन आतां सुटूं शकत नाहीं.'

यावर स्वामी म्हणाले की 'भक्तीच्या विषयात स्त्रीवेष घेण्यात मुळीच वाद नाही. नरसी मेहतेही स्त्रीवेश घेत होते. तसेच ही विद्या तुम्हास जन्मसिद्धीने प्राप्त झाली असल्यामुळे श्रुतींचा उ□ार करण्यासही कांही हरकत नाही.'

दुसरे दिवशी सकाळचे सुमारे ९-१० वाजतां स्वामी संध्या करीत बसले होते. महाराजही सन्निध बसले असून कांही मंडळीही परस्परांचें भाषण ऐकण्यास येऊन बसली होती. इतक्यांत तेथें मुंबईहून दोघे गृहस्थ येऊन 'गुलाबराव' महाराज कोठें आहेत?' म्हणून विचारू लागले, व महाराजांकडे मंडळीनी बोट दाखविल्यावर ते म्हणाले - 'आपली कीर्ति ऐकून आम्ही आलों. पारकीय शास्त्रांसबंधाचें आमच्या कांही शंका आहेत त्या आपणास विचारणे आहे.'

महाराज म्हणाले - 'स्वामींपुढें मी काय सांगणार?'

स्वामी म्हणाले - 'पारकीय शास्त्रासंबंधाचे आलोचन मी बऱ्याच वर्षापासून सोडलें आहे. गुलाबराव त्या शंकांचे उत्तर देतील.'

महाराज म्हणाले - 'आपली आज्ञा असल्यास मी उत्तर देतो.' स्वामींनी आज्ञा दिल्यावर महाराजांनी त्या शंकांची सविस्तर प्रमाणसूद उत्तरें देऊन पारकीय ग्रंथ व ग्रंथकारांचा नामनिर्देशही सांगितला व नंतर आपल्या आर्यग्रंथांतील त्याच विषयांवरील माहिती सांगून दोहोंची तुलना करून दाखविली. ही महाराजांची सर्व शास्त्रांत अकुंठित गती पाहून सर्व मंडळी चकित झाली. स्वामी तर अत्यंत प्रसन्न होऊन महाराजांचे प्रत्येक भाषण संपतांच 'अद्‌भुत आहे' असें म्हणूं लागले.

नंतर 'आपलें इष्ट काय?' असा स्वामींनी महाराजांस प्रश्न केला.

महाराज म्हणाले - 'श्रीज्ञानेश्वर महाराज माझे गुरु आहेत व श्रीकृष्ण माझे पती आहेत.'

हें ऐकून त्यांच्या यक्षिण्यादि साधनाविषयी स्वामींची शंका दूर झाली. कारण यक्षिण्यादि क्षुद्र देवता राजस प्रकृतीच्या असल्यामुळे त्यांच्यापासून सात्विक ब्रह्मज्ञान मिळूं शकत नाही व असें क्षुद्रसाधन करणारे एका विवक्षित ठिकाणी बसूनच प्रश्नांची उत्तरें देत असतात.

तिसरे दिवशी स्वामींची काशीस जाण्याची तयारी झाली. महाराज रेल्वे स्टेशनावर त्यांस पोंहचविण्यास गेले होते. निरोप घेते वेळी महाराज त्यांस नमस्कार करूं लागले असतांना -

'तुम्ही असें करूं नका,'असें बोलून स्वामींनी त्यांस जवळ बसविलें व म्हणाले की -

''सत्यापासून न ढळतां - जगाचें कार्य करणारे श्रीकृष्ण व नारद असे दोघेच इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; तिसरे आपण दिसतां!''

आपल्या विद्येची कीर्ति ऐकून फक्त एक दिवसाकरितां म्हणून मी येथें आलों होतों परंतु आपल्या अद्‌भुत विद्येला लुब्ध होऊन तीन दिवस राहिलों.

आपण कोणीही असा. एकवेळ काशीस येऊन आपण माझा आश्रम पवित्र

करावा व मला अंतकाळी आपली भेट व्हावी एवढीच विनंती आहे.

आपण विचारलेली शंका प्रत्यक्ष शंकराचार्यावरच पूर्वपक्ष आहे. त्यांचे उत्तर मी काय देणार? काशीसारख्या ठिकाणी विद्वन्मंडळीची सभा भरवून त्यांच्यासमोर हा प्रश्न विचारल्यास कोणी उत्तर दिलें तर देईल. आपल्या विद्येची किंमत करणारे पुरुष तेथें आहेत.'' असें म्हणून मोठ्या प्रेमाने स्वामीनी महाराजांचा निरोप घेतला.

दोन रूपे : छिदगांव येथील हकीकत

छिदगांव गंजाल हा रा. रा. विठ्ठल भास्कर केकरे यांचा मालगुजारी गांव आहे. विठ्ठलरावांची हकीकत मागें शके १८२७ त आलेली आहे. ते यावेळी छिदगांवास होते व हर्द्याहून अनायासे जवळ असल्यामुळें श्रीमहाराजांस आपल्या गांवीं मोठ्या भक्तिभावाने नेऊन सुमारें १५ दिवस त्यांनी सत्समागमाचा लाभ घेतला. येथें महाराज असतांना एक चमत्कार घडला तो येणेप्रमाणे:-

ज्येष्ठ वद्य १२ चे दिवशी सोमवारी महाराजांनी मंगलस्नान केलें होतें व स्नानसमयीं गाणीं[1] वगैरे होऊन तो दिवस विशेषच (१. स्त्रीगीत संग्रह पृ. ९५ गाणी १०८५ ते १०९२ पहा.) आनंदाचा गेला. विठ्ठलरावांचे चुलत बंधु रा. बळवंत माधव केकरे वगैरे मंडळीही त्यावेळी छिदगांवींच होती.

दुसरे दिवशी पहाटेचे सुमारे ५ वाजतां बळवंतराव महाराजांचे दर्शन घेण्याकरितां माडीवर गेले. तेवेळी महाराज झोपाळयावर तक्याशी टेकून निद्रिस्त असलेले त्यांस दिसले. महाराज फक्त धोतर नेसलेले असून त्याशिवाय आंगावर कांही नव्हते व त्यांच्या कपाळास कुंकवाचा टिळा नेहमीप्रमाणे लागलेला दिसला. यापूर्वी सुमारे १५ मिनिटे अगोदर बळवंतरावाची बहिण गं. बहेनाबाई त्याच माडीवर महाराजांचे दर्शन घेऊन आली होती. इतक्यांत दुसऱ्या माडीवरून बाबासाहेब (विष्णुपंत धामापूरकर) उतरले. त्यांस बहेनाबाई सांगूं लागली की

'इतक्या दिवसांत आज महाराजांचे मला चांगलें दर्शन झालें.'

बाबासाहेब म्हणाले - 'कोठें?'

बहेनाबाई म्हणाली - 'विहिरीजवळच्या माडीवर.'

बाबासाहेब म्हणाले - 'रात्रीचे तीन वाजल्यापासून महाराज भाऊकाकाचे माडीवर असून आम्ही सर्व मंडळी तेव्हांपासून तेथेंच आहोत.'

बहेनाबाई म्हणाली - 'माझ्या म्हणण्यावर तुमचा विश्वास नसल्यास दादास (बळवंतरावास) विचारा.'

बळवंतरावही बहेनाबाईप्रमाणेंच महाराजांचे दर्शन आपल्यास झाल्याचें

प्रतिज्ञेवर सांगूं लागले. पुन्हा बहेनाबाई विहिरीजवळच्या माडीवर जाऊन पाहूं लागली तों तेथें महाराज नव्हते. हळुहळू विठ्ठरावादि सर्व मंडळी पुढें भाऊकाकांचे माडीवरून उतरली. त्यांचा व बळवंतरावांचा वरील गोष्टीसंबंधाने मतभेद पडला. नंतर ती गोष्ट महाराजांचे कानावर गेली. तेव्हां ते म्हणाले की - 'एकच व्यक्ति एका वेळीं दोन ठिकाणी दिसणे शक्य नाही.'

परंतु पुढें बऱ्याच दिवसांनी या गोष्टीचें महाराजांनी विठ्ठलरावांस एका पत्रांत स्मरण दिलें आहे, ते [१] वाक्य असें:- ''तुमच्या येथें बळवंतरावाला मी दोन रूपांनी प्रत्यक्ष दर्शन दिल्याचें आपणांस आठवत असेलच. परंतु असें चमत्कारावर दृष्टि देणे उपयोगाचें नाहीं.'' (१. सूक्तिरत्नावलि सप्तम यष्टि पृ. १२ पहा)

छिदगांवाहून परत आल्यावर सुमारे एक महिनाभर महाराज हर्दा येथें राहिले. कधी कधीं महाराज परोक्ष व्यक्तीस उद्देशून कांही भाषण करीत असत याविषयी मागें उल्लेख आलेला आहे. तसेंच येथेंही ''बायको मेली तरी अझून येतच नाहीं'' हें वाक्य महाराज कधीं कधीं मोठ्याने म्हणतांना मंडळीनी ऐकलें आहे.

मायबाईंचे महानिर्याण

सौ. मायबाईंची (मनकरणिका आईंची) प्रकृति अलीकडे बरीच क्षीण झालेली होती. तिला आम्लपित्ताची बाधा असून दोन चार दिवसांतून एखादे वेळीं गुरळी पडत असे. नाना कविमंडन हे वैद्य असून महाराजांच्या सहवासांत त्या शास्त्रांत त्यांची अधिक प्रगति झालेली होती व प्रसंगीं औषधी उपचार वगैरे महाराज त्यांच्याकडूनच करवीत असत. त्यांस महाराज वारंवार म्हणत कीं -

''मनकरणिकाला औषध दे. हिची प्रकृति बिघडणार आहे; मेली तर मी जबाबदार नाहीं.''

पुढें एके दिवशी मायबाईला वांती होऊन ती मूर्छित पडली. इकडे श्रीकृष्णजन्माष्टमी जवळ आली होती. तेव्हां महाराज नानास म्हणाले कीं ''जन्माष्टमी यावलीची करावयाची. आकाजीबापूस विचारून मला तार करा.''

नाना गेले व दोन चार दिवसांनी तार केला. नंतर महाराज सर्व मंडळीसह हर्द्याहून निघाले व उमरावतीस पोहचल्यावर नानाचे येथें गुरुवारची पालखी करून यावलीस जावयास निघाले. निघण्याचे वेळी नानास म्हणाले कीं - ''चांगलें औषध बरोबर घे. आपल्या मंडळीत एक इसम भयंकर बिमार होणार आहे.''

घरून निघाल्यानंतर महाराजांनी पुन्हा नानास ''औषध घेतलें काय?'' म्हणून विचारलें. नाना तें विसरले होते. त्यांस घरी परत पाठवून महाराजांनी औषध आणविलें. यावलीस गेल्यावर नवरात्राचे प्रथम दिवशी देव मांडावयाचे. ते

वेळीं महाराजांनी दोन देव मांडविले. तेच दिवशी रात्रौ मायबाईला पुन्हां भयंकर वांती होऊन मूर्च्छित झाल्या. कांही वेळाने सावध झाल्या पण औषध घेण्याकरितां तोंड उघडणे त्यांस कठीण पडे. ज्ञानेश्वर महाराजांचे तीर्थ घेण्याकरितां मात्र तोंड उघडीत.

माधानास महाराजांनी निरोप पाठविला. पाटीलबोवा सखाराम आपास घेऊन आले. इकडे मंडळीलाही महाराजांनी जप वगैरे दिला होता. परंतु शेवटीं मायबाईची प्रकृति अतिशय बिघडून श्रावण वद्य चतुर्थीचे दिवशी त्यांनी इहलोकाचा त्याग केला.

मायबाईच्या निरपेक्ष वात्सल्यास लुब्ध झालेली सहवासांतली मंडळी त्यांच्याकरितां शोकाविष्ट झाली. पाटीलबोवाही शोक करूं लागले. पाटीलबोवास महाराज म्हणाले, 'तुम्ही चिंता करूं नका. अनंता तुमच्याकरितां आहे व अंतकाळीं तुम्हांस शिवदर्शन होईल.'

नंतर महाराजांनी सर्वांस वेदांतबोध करून हातीं टाळ घेतला व सुमारें एक प्रहरपर्यंत प्रेमळ पद्यांनी भगवंतास आळविलें.

सौ. मनकरणिका आईंचे व्यक्तिमत्व

मायबाईंनी पाळलेला पत्नीधर्म व शिष्यधर्म त्यांस अत्यंत भूषणावह असून इतरांस परम अनुकरणीय आहे. वटभरणाचे वेळी त्यांनी महाराजांस दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळून परमार्थांत उत्तम साह्य केले. संसारांतल्या अडचणींस अगदीं दाद न देतां पतिसेवेंत चित्तवृत्ति आनंदित ठेविली व सद्विद्यादानाच्या कर्तव्यांत सहवासांतल्या आश्रित मंडळीवर पुत्रवत् प्रेम करून त्यांचें सर्व प्रकारे संगोपन केलें.

मायबाईची मुद्रा अभ्यासांत गढलेली व दृष्टि नासाग्र असून त्यांची रहाणी अगदीं साधी असे. पूर्वीचे दिवस पालटून आतां महाराजांचें वैभव वाढलें असतांही भारी वस्त्रप्रावरणांची किंवा दागदागिन्यांची इच्छा त्यांनी केव्हांच केली नाहीं. पतीची सेवा, त्यांस स्वहस्तें जेऊं वगैरे घालणे, त्यांजबरोबर गाणी म्हणूं लागणे, उ□ा व मधुर स्वरांत ज्ञानेश्वरीचें नित्य प्रेमाने पठण करणे, महाराज रागावले असतांना अति शांत राहून त्यांच्या वृत्त्यनुकूल वागणे, मंडळीची दगदग सोसणे, भजन निरूपणादिकांत रात्रभर जागून मंडळी जेथल्या तेथें झोपेत पडली असतां त्यांच्या आंगावर पांघरूण घालून त्यांची काळजी घेणे, इत्यादि गोष्टींत ही पुण्यशील साध्वी अहोरात्र गढलेली असे.

सौ. मायबाईचें कंठमाधुर्य महाराजांच्या तोडीचें असून गाणीं वगैरे म्हणण्याच्या प्रसंगी त्यांचा आवाज महाराजांच्या आवाजांत मिळून जात असे व हा त्यांचा गीतप्रसंग मोठा अपूर्व व बहारीचा वठून श्रोतृवृंदास त्या आनंदांत तल्लीन करीत असे. तेवेळी सर्वत्रांच्या मुखांतून 'फारच मंजूळ' असे उद्गार निघत असत.

आपल्या सहवासांतील स्त्रिया व पुरुष मंडळींत कोणाच्या हातून चुकी झाल्यास त्याला ताळ्यावर आणण्याची मायबाईत शक्ति होती व सर्वांस त्यांचा वचक असे. विशेषतः मंडळींतील स्त्रीवर्ग सन्मार्गगामी होण्यास त्यांचें आचरण फार उत्तेजक होतें.

एखाद्या अपरिचित् मनुष्यालाही मायबाईला पाहून काय वाटत असे याविषयीं रा. रा. विठ्ठलराव केकरे यांचे उद्गार मागें आलेंच आहेत.

मायबाईना महावाक्योपदेश

मायबाईच्या शिक्षणासंबंधाने महाराजांनी किती काळजी घेतली याविषयींचा उल्लेख मागें आला आहे. वेळोवेळीं त्यांच्या वृत्तींचें निरीक्षण करून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणे हें तर महाराजांचें ब्रीदच होते. गरोदर स्थितीत स्त्रियांच्या मानसिक विचारांचा परिणाम गर्भावर होत असतो.

यासंबंधाने सार्थ श्रीचरकसंहितेंत शारीरस्थानांत अध्याय २ श्लोक २३ मध्यें पुढील वचन आढळतें :- **''गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रीणां यं जन्तुं व्रजेत् तत्सदृशं प्रसूते''** हें जाणून महाराजांनी तिला श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान सांगितलें होते व कुऱ्हा येथें श्रीकृष्णजन्माष्टमीचे उत्सवप्रसंगी महावाक्योपदेश केला होता.

मुलगा झाल्यानंतर, पुत्राचे ठिकाणी आईचा मोह असला तर - **''या माता सा पुनर्भार्या''** या श्रुतीवचनाप्रमाणे तिला दुसरें जन्मीं त्याची पत्नी व्हावें लागतें, हें जाणून हरतऱ्हेने तिच्या चित्तांतला पुत्रमोह महाराजांनी काढून टाकला होता व पुढें तिच्या और्ध्वदेहिक प्रसंगी तिला ज्ञानयोग्य शरीर प्राप्त होण्याचा संकल्प करून पिंड दिला. असो. याप्रमाणे मायबाईची इहपरलोकची यात्रा अत्यंत सफल झाली.

सौ. मायबाईवर महाराजांचा अत्यंत प्रेम होता. तोच पुढें शोकरूपाने परिणाम पावून जगन्नाथराय पंडितादि महात्म्यांच्या शोकाप्रमाणे 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' या न्यायाने त्यालाही एक प्रकारचें उदात्त व गंभीर स्वरूप प्राप्त झालें. ते महाराजांचे शोकपरिप्लुत काव्योद्गार येणेप्रमाणे आहेतः-

पत्नीप्रेमपराग

आर्यावृत्त

मणिकर्णिके प्रिये ग तुजवांचुनि फार जीव तळमळतो ।
मज दीन चातकावर केव्हां न कळे दयाजलद वळतो ॥१॥
अवघे विषय विसरलों विद्याही मिळविली स्मरे ना गे ।
परि योगिं अनाहतसम मम हृदयीं बोलणे तुझें जागे ॥२॥
लाजत मराळ होते तव गतिला कुंभिनीवरी असतां ।
एवढि सुकुमार कशी एकट चढलीस पूर्णपद रस्ता ॥३॥
मजविण आन न जाणे ऐसी तव बुद्धि फार सरला गे ।
अवचित परि मज कैसें फसवुनि पर पुरुष राम वरला गे ॥४॥
निर्दय कळलीस पुरी एकट टाकुनि मला महावळसीं ।
गुप्त मनांत वसोनी स्वप्नी वैरिणि अझूनियां छळिसी ॥५॥
कीं मी अंध असुनिही तुज सुंदरीकरवि करविलें काम ।
त्या कोपें रुसुनीयां मज सोडुनि सेविलें परं धाम ॥६॥
वारंवार तुझे घे नांव वाटला म्हणोनि अपमान ।
पुन्हां न परि करिन असें मजवरिंचा देइं सांडुनी मान ॥७॥
अल्प अशा अपराधा प्राणसखे द्यावया महाशिक्षा ।
तव कोमळ हृदयाला कोणी दिधली नवीन गुरुदीक्षा ॥८॥
देवी देवी म्हणुनी अक्षय वांछित दयाचि तव होतो ।
शेवटि रुसलीस परी वैराग्याविण असाचि भव होतो ॥९॥
रामहि जानकि शोधी, कोठुनि मग मी अविरक्त तद्दास ।
यास्तव कांते त्वांही हृदयांतुनि सांडिजे न मम आस ॥१०॥
यक्षनिरोपीं श्रमला घन व्हाया दूत न घे मम नमना ।
यास्तव असशिल तेथें वरानने पाठवीत मी स्वमना ॥११॥
परलोकीं तुज शक्ति जाणाया म्हणुनि विनवि अळुमाळ ।
क्षमा करुनि अन्याया पुढिले तरि जन्मिं घालि मज माळ ॥१२॥
विलासललिते हृद्‌वनीं सकंटकहि परि गुलाब फुल पाळी ।
सौरभ मिळेल तुजची जीवन सुकवूनि न पाकळ्या गाळीं ॥१३॥

×××

तात्पर्य 'पाहे पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमें मानिजे ।
ते पतिहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता ॥'

या ज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणे मायबाईची योग्यता होती. मायबाईचा भाऊ रा. दत्तात्रय गणाजी भुयार यांस पुढें महाराजांनी आपल्या सहवासांत बाळगून व

त्याचें लग्न वगैरे करून देऊन त्याचा प्रतिपाळ केला. सौ. मायबाईचें और्ध्वदेहिक करण्याकरितां महाराज माधानास गेले होते व देऊरवाड्यास पयोष्णीच्या तीरावर यथाविधि क्रिया वगैरे केली. मायबाईच्या अस्थि दहा दिवसांच्या आंतच महाराजांनी आकाजीबापू बरोबर प्रयागास पाठविल्या होत्या. ग्रंथवाचन लेखनादि नित्य व्यासंगाकरितां उपयोगी पडणारी नेहमींची मंडळी हरिभाऊ वगैरे बरोबर होतीच. गंगाधार मुळेही नुकताच आलेला होता. मुलाचें (अनंताचें) संगोपन करण्याकरितां सारजा आजी (सौ. मायबाईची आई) येऊन राहिली होती. पुढें देऊरवाडा, मोठा सिरसगांव इ. ठिकाणी कांही दिवस फिरून एकदोन दिवस महाराज बह्यारामच्या पहाडावर (सालबर्डीवर) राहिले. हें या प्रांतांत एक रम्य ठिकाणी असून कार्तिकांत येथें यात्रा भरत असते. पुढें दसरा माधानचा करून नरक चतुर्दशीचे दिवशीं महाराज देऊरवाड्यास नृसिंहमंदिरांत राहिले. हा प्रदेश महाराजांचा लहानपणचा एकांतवासाचा होय. तेच दिवशी यावलीहून आकाजीबापू महाराजांस दिवाळीकरितां नेण्यास गाड्या घेऊन आले होते.

भूतांची भीती

मध्यरात्रीं महाराज सिद्धेश्वरावर जाऊन निजले व बऱ्याच वेळाने उठून सिद्धेश्वरापाशीं -

'आदौ कर्मप्रसंगात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितं माम्'

इ. अपराधक्षमापन स्तोत्राची एकदोन आवर्तने उ□ा स्वराने म्हणून परत नृसिंहमंदिरांत गेले व तेथून आकाजीबापूच्या विनंतीवरून यावलीस परत गेले.

सिद्धेश्वराचें ठिकाण गांवाबाहेर असल्यामुळें रात्रींचे वेळीं जाणारास भीति उत्पन्न करते व जवळील गढींत भूतें आहेत असें तेथील लोक सांगतात. महाराज तेथें निजले असतांना जवळ असलेल्या आकाजी बापू वगैरे कांहीं मंडळीस असे कांही प्रकार भासल्यामुळे ते भीतिग्रस्त झाले होते, परंतु महाराजांच्या स्तोत्रपठणाने त्यांची ती भीति दूर झाली व परत जातांना वातावरणांत पसरलेला बुक्क्याचा उत्तम सुगंध त्यांस येऊं लागला.

प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणे कार्तिक शुद्ध द्वादशीस तुलसीविवाहाचे दिवशी महाराजांचा श्रीकृष्णाशीं विवाहोत्सव मोठ्या थाटाचा झाला. त्यासुमारास सौ. रंगूबाईही यावलीस आली होती. ती या प्रसंगांत श्रीकृष्णाची बहीण झाली होती.

त्रिपुरवारांचे आगमन

''बायको मेली तरी अझून येतच नाहीं'' हे शब्द ज्या परोक्ष व्यक्तीस उद्देशून महाराज कधी कधी बोलत असत, ती व्यक्ति आतां कार्तिक वद्य १३ चे दिवशी श्रीमहाराजांचे सन्निध उपलब्ध होऊन त्यांच्या कृपाछायेंत राहूं लागली. ती व्यक्ति म्हणजे चरित्रलेखक –''मिलिंद.'' (राजराजेश्वरशास्त्री त्रिपुरवार, चंद्रपूर)

यावलीहून सुमारे ८ कोसावर पिंगळाई म्हणून एक देवीचें स्थान टेकडीवर आहे, तेथें मंडळीसह महाराज मार्गशीर्ष शुद्ध १२ स दर्शनास गेले व दुसरे दिवशी देवीची पूजा, नैवेद्य ब्राह्मणभोजन वगैरे करून परत आले व कात्यायनीव्रत जवळ आलें होतें म्हणून उमरावतीहून मंडळीसह वाठोड्यास निघून गेले.

कात्यायनी व्रताकरितां यावर्षी हरदा, छिदगांव, नागपूर वगैरे ठिकाणाहून मंडळी आली होती. वार्षिक क्रमाप्रमाणे ३३ दिवसांनी व्रताची सांगता झाल्यावर शुक्लेश्वराचें दर्शन वगैरे घेऊन नंतर महाराज नागपुरास गेले व तेथें १५-२० दिवस राहून यावलीस परत आले. यावेळीं नागपूर येथें महाराज लिंबाचा पाला खाऊन रहात असत.

यावलीस पुढें दोन तीन महिनेपर्यंत राहून महाराजांनी सौ. रंगुबाईस योगवासिष्ठाचें निरूपण सांगितलें. ते फार सुलभ व गोड होतें.

मोक्षपट

मंडळीला खेळण्याकरितां यावली येथें महाराजांनी एक क्रीडापट तयार केला, त्याचें नांव श्रौतक्रीडाविशेष. तो खेळण्याच्या शास्त्रीय माहितीचें एक पुस्तकही त्यांनी तयार केलें. त्यांत १. खेळण्याचे नियम, २. खेळाचे वेळीं करावयाच्या भावना, ३. श्रुत्यादि आधारें खेळाची उपपत्ति व ४. फलश्रुती संपूर्ण गोष्टींचा विचार केलेला आहे.

गणपतरावबापू अवचित

पहिल्या प्रथम महाराज जेव्हां उमरावतीस जमनाबाईच्या येथें जाऊं लागले होते तेव्हां तेथें त्यांची व यावलीचे गणपतरावबापू अवचित यांची ओळख झाली व त्यांस गणपतरावाचे हातची पोळी आवडत असे, वगैरे विषयी उल्लेख मार्गे सिरसगांव प्रकरणांत आलेला आहे. हे गणपतराव सरळ मनाचे व भाविक गृहस्थ होते. आपल्या संसारिक वासनांचा बोजा त्यांनी महाराजांवर केव्हांही टाकला नाहीं. या निरपेक्ष प्रेमाचें फळही त्यांस महाराजांकडून उत्तम मिळालें. नित्य पठणाकरिता महाराजांनी त्यांस ज्ञानेश्वरी प्रसाद दिली व होईल तेवढी

फुरसत करून आपल्या सहवासांत राहण्याची आज्ञा करून त्यांस वेदान्तादि शास्त्रचर्चेचें श्रवण करविलें. याशिवाय त्यांजवरील संसारिक संकटांचेंही महाराजांनी अकल्पित निवारण केलें. त्यापैकी एक गोष्ट यावेळी महाराज यावलीस असतांना घडली ती अशी :-

लग्न मोडले

(१) गणपतरावांची एक पुतणी उपवर झालेली होती व तिचे राक्षसगण असल्यामुळे लग्नाचें कोंठेंच जुळेना. घरांत कर्ते गणपतरावच होते. शेवटी मोठ्या प्रयासाने एक स्थळ मिळालें व तिथीनिश्चयही ठरला. उभय पक्षाकडील तयारी होऊन वराकडील मंडळी यावलीस येऊन दाखल झाली. लग्नातिथी फक्त दोनच दिवस राहिली, इतक्यांत महाराजांनी गणपतरावास बोलावून हें लग्न अवश्य मोडण्याविषयी आग्रहपूर्वक सांगितलें व ''वराकडील मंडळीने तुमची निंदा केली तरी सहन करा व त्यांनी केलेला खर्च ते भरून मागतील तर मी भरून देतो; पण लग्न मोडाच.'' असें निक्षून सांगितले.

गणपतरावाने त्याप्रमाणे लग्न मोडलें. वराकडील मंडळी परत गेली व जातेवेळीं त्यांचा तात्पुरता हिरमोडही झाला. परंतु दोनतीन दिवसांनेच मुलगा संपल्याची तिकडून बातमी आली. पुढें महाराजांनी एक स्थळ पसंत करून लग्न करण्यास आज्ञा दिली व त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे लग्न झालें. वधूवरें हल्लीं सुखरूप नांदत आहेत.

कैदेतून सुटका

(२) दुसरी एक गोष्ट पुढील संवत्सरांत घडलेली आहे व ती गणपतरावांनी आपल्या सहीनिशीं महाराजांच्या 'अदृश्यदीपिकेंत' लिहून दिली आहे. ती येणेप्रमाणे-

''माझा भाचा नामें माधवराव कावलीकर याजवर इं. पिनल कोडाच्या १४७/१४८ कलमाप्रमाणे आरोप आला होता व त्याच्या दहा साथीदारांसह त्याला कैदेची शिक्षा झाली होती. तेव्हां मी नागपूर येथें अपील करण्याकरितां गेलों. अपीलाच्या दोन तीन तारखा झाल्यावर वकीलांच्या तक्रारी झाल्या व निकालाकरितां मुकद्दमा तहकूब राहिला. निकाल कोणत्या दिवशी होणार याचा नेम नसल्यामुळे मी सेंदूरजणे येथें गेलों.

तेथें तारीख १६/१/०८ रोजीं गुरुवारी सायंकाळी मी जेऊन निजलों असतां दोन प्रहर रात्रीनंतर मला स्वप्न पडलें कीं श्रीगुरुमूर्ती गुलाबरावबाबा माधवरावाला घेऊन आले आणि म्हणाले ''हा माधवराव आला'' असे सांगून महाराज मागच्या मागेंच निघून गेले व माधवराव आपल्या पूर्वीच्या कपड्यांसह

तेथें उभा राहिला. मी महाराजांचे मागें जातों तों ते अदृश्य झाले व मी चकित होऊन एकदम जागा झालों.

तेथून तिसऱ्या दिवशी म्हणजे शनिवारीं मला माधवराव सुटल्याचें समजलें व दुसऱ्या दिवशी (रविवारीं) मी कावलीस गेलों. त्याच दिवशी माधवरावही घरी आला व त्यानें सांगितलें कीं ''वर दिलेल्या तारखेस म्हणजे गुरुवारींच मला सोडण्याचा कोर्टाचा हुकूम झाला परंतु तेथून तो हुकूम सेशन कोर्टात व तेथून अव्वल कोर्टांत व तेथून जेलमध्यें आल्यावर माझी सुटका झाली. याला एक दोन दिवस लागलें. मात्र स्वप्न दिसलें त्याच दिवशी हुकूम आला ही गोष्ट खरी आहे.''

पुढें शके १८३१ सांत महाराजांचा मुक्काम मंडला येथें असतांना गणपतरावही तेथें आले होते व महाराजांनी त्यांस बरेच दिवस परत जाऊं दिलें नाही. गणपतरावही मृगनक्षत्र लागलें तरी शेतीवाडीच्या कामाकडे दुर्लक्ष्य करून महाराजांच्या सहवासांत स्वस्थ राहिले व महाराजांनी जेव्हा जाण्याची आज्ञा केली तेव्हांच ते परत घरीं गेले. त्यावर्षी त्यांस इतर वर्षापेक्षां पीकही चांगलें आलें. असो

मी शूद्र आहे'

माधानाहून उमरावतीस आल्यापासून वर्णाश्रमधर्मावर अतिशय जोर देऊन महाराज साधारणतः वागूं लागले होते व त्यांची अमानित्वादि शीलसंपत्ति अढळ होती त्यामुळें 'मी शूद्र आहे' असे स्पष्ट सांगून ते कोणास- विशेषतः ब्राह्मणांस- नमस्कार करूं देत नसत.

रात्री योगसाधना

पुढें प्रियपत्नीचा वियोग झाल्यामुळें- परस्त्रीवर आपलें मन जाऊं नयें, परस्त्रीगमन आपल्या हातून घडूं नये; असें त्यांस फार वाटूं लागलें म्हणून पूर्वीचा योगाभ्यास धारण करावा असा त्यांनी निश्चय केला व माधानाप्रमाणेच निद्रेमध्यें सर्व कांही करण्याचा त्यांनी क्रम ठेविला. याविषयीची विशेष माहिती पुढें 'स्वभावविवेचन' प्रकरणांत येईल.

चक्कर, भोंवरा, कोयाळ, भिंगरी वगैरे बाललीलेचे खेळ व बालवृत्ति तर महाराजांपासून केव्हांच विलग झाली नाहीं व वेदशास्त्रचर्चा, भगवद्भजन व निरपेक्ष दयावृत्ति ही तर त्यांची सहज लीला होती. याप्रमाणे या पराभवनाम संवत्सरांतील वृत्तांत आहे.

येथपावेतों वर्णन केलेल्या महाराजांच्या स्वैरबोधकथामृतसिंचनाने अंकुरित होऊन वाढीस लागलेलें माधुर्यभजनाचें बीज उत्तरोत्तर मनोहर वृक्षरूपाने विस्तार पावून त्याचा संप्रदाय सुरतरु कसा भरारला व त्याचें संरक्षण करण्याकरितां

परमतछेदक व माधुर्यपरिपोषक विचारांनी परिप्लुत अशी ग्रंथसंपत्ति व संरक्षक मंडळी निर्माण करून संसारतप्त जनांस त्याची सुशीतल छाया देण्याकरितां महाराजांनी पुढील आठ वर्षात किती आस्थापूर्वक प्रयत्न केले हें आगामी वृत्तांतावरून कळून येईल.

×××

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२९ प्लवंगनाम संवत्सरे : इ.स.१९०७-१९०८

वाङ्मयप्रसार

श्रीज्ञानेश्वर प्रासादिक मुद्रणालय

पुढें मधुराद्वैत प्रतिपादक वाङ्मय निर्माण करून त्याचा विशेष प्रसार करण्याची आपली उत्कट इच्छा या संवत्सरारंभी महाराजांनी प्रगट केली व तिची पूर्ति करण्याकरितां त्यांच्याच संमतीने श्रीनिवासशास्त्री प्रभृति मंडळीने नागपूर येथें श्रीज्ञानेश्वर प्रासादिक मुद्रणालयाची स्थापना करून त्यांचे भक्तिपदतीर्थामृतादि ग्रंथ 'सूक्तिरत्नालि' या नांवाने छापण्यास आरंभ केला. या कार्यास चांदा येथील रा. रा. बळवंतराव देशमुख वकील व मंडल्याचे विठ्ठलराव केकरे वकील वगैरे मंडळींनी उदारपणाने साह्य केलें.

ग्रंथ लेखन

ग्रंथ लेखनवाचन वगैरे करितां *हरिभाऊ केवले, *गंगाधर मुळे, *व्यंकटेश नारायण देशपांडे, *गोविंद रामचंद्र भक्त वगैरे नेहमीं जवळ राहणारी मंडळी होतीच. महाराजांचे ग्रंथ लेखनवाचन वगैरे काम करून श्रीकृष्णजन्माष्टमी सारख्या उत्सव प्रसंगीं, दर गुरुवारीं पालखीचे वेळी व आणखी इतर वेळी होत असलेली महाराजांची कविता ही मंडळी मोठ्या साक्षेपाने व दक्षपणे लिहून घेऊन संग्रह करूं लागली. त्यांत हरिभाऊ केवले यांची लेखनशैली शीघ्रगतीची असल्यामुळें महाराजांच्या पुष्कळ काव्यसंग्रहाचें श्रेय त्यांजकडेच आहे.

काशीराव बापूजी देशमुख

फुरसती अंती मधून मधून महाराजांचे दर्शन घेऊन जाण्याचा काशीराम बापूजी देशमुख यांचा क्रम चालूच होता. या खेपेसही महाराज यावली येथें असतांना ते दर्शनास आले होते. यावेळी त्यांजवर महाराजांचा जो एक अनुग्रह झाला त्याचें वर्णन ते येणेप्रमाणे करितातः-

''इसवी सन १९०७ सालचे उन्हाळ्यांत (अंदाजा एप्रिल महिन्यांत) महाराज यावली तालुके उमरावती येथें रा. आकाजी बापू साहेब देशमुख यांचे

येथें होते. तेथे मी त्यांचे दर्शनास गेलो. माझा एकुलता एक मुलगा चांगला वागत नसून उडाणटप्पूपणा करीत असल्यामुळे त्याचेपासून मला बराच त्रास होत होता. त्याला सुधारण्याविषयी महाराजांना यापूर्वी अनेक वेळां मी विनंती केली होती.

सबब यावेळी माझे मुलासंबंधाने महाराजांनी मला प्रश्न केला कीं ''गोपाळ आतां कसा वागत असतो? त्याची कांही सुधारणा झाली आहे काय?''

त्यावर निराशेने मी उत्तर दिलें की ''महाराज आपण सर्व जाणतच आहांत. मी स्वतः आपले तोंडाने काय सांगावे?''

महाराज हंसले आणि म्हणाले ''खरोखरच तुम्हांला या मुलापासून फार त्रास झाला. बरें असो. तुम्हांला एक चांगला गुणवान् व तेजदार पुत्र होईल आणि त्याचेपासून तुम्हाला चांगलें सुख होईल.''

मला संततीमुळे व इतर कारणांमुळें संसारांत बराच त्रास झाला होता. सबब महाराजांस हात जोडून मी उत्तर दिलें.''महाराज संततीचें सुख मी पूर्णपणे भरून पावलों आहे. आतां मला पुत्र वगैरे कांहीं नको.''

त्यावर महाराज पुन्हां म्हणाले '' मी म्हणतो तसा पुत्र तुम्हांस खात्रीपूर्वक होईल असें तुमचे आवाजावरून दिसतें.''

मी पुन्हा उत्तर दिलें 'मला पुत्र नको हेंही मी खात्रीपूर्वकच म्हणतो.''

तिसऱ्याने पुन्हा महाराज निश्चयात्मक स्वरांत म्हणाले, ''तुम्हाला पुत्र होणारच व तो लवकरच होणार, हें मी अगदीं निश्चयपूर्वक म्हणतो.''

त्यावर पुन्हा निश्चयपूर्वक पहिल्यासारखेंच उत्तर देण्याच्या बेतांत मी होतो. इतक्यांत रा. नाना कविमंडन जे तेथेंच उभे होते.

ते मध्येंच मला म्हणाले, ''कायहो, महाराज आग्रहपूर्वक पुन्हा पुन्हां तुम्हांला आशीर्वाद देत असतां तुम्ही त्यांचें इच्छेचे आड कां येता? तथास्तु म्हणण्यांत तुमचें काय जातें?''

त्यांचें हे शब्द ऐकतांच मी चपापलों; आणि नंतर मी 'तथास्तु' म्हटलें. पुढें थोडकेच दिवसांनी महाराजांनी मला एक मंत्र दिला व दररोज त्या मंत्राचा नियमित जप करण्याची आज्ञा दिली. त्याप्रमाणे मी सुरू केले. थोडकेच दिवसांनी गर्भ राहून आश्विन वद्य १० संवत १९६६ म्हणजे इ.स.१९१० रोजीं पुत्रजन्म झाला. याचे पूर्वीची माझी ९-१० मुलें आठवे महिन्यांत जन्मून पहिले दिवशीच गेली. हा मुलगा मात्र पूर्ण ९ महिन्यांचा होऊन जन्मला. तो निरोगी असून चांगला बुद्धिवान आहे. त्याचें जातक महाराजांनेच केलें व त्यांनीच पुरुषोत्तम हे त्याचें नांव ठेविलें आहें.

ईश्वराचे अस्तित्व

याप्रमाणे अधिक चैत्रमास संपत पावेतों यावलीस राहून नंतर महाराज चार आठ दिवसांकरितां रा. शिवरामजी पेठे यांच्या विनंतीवरून मोरशीस गेले. तेथें त्यांचे बंधू रा. रामकृष्ण पेठे हे ईश्वराचें अस्तित्व न मानणाऱ्यापैकीं एक होते म्हणून महाराजांनी बऱ्याच वर्षापूर्वी त्यांस ईश्वरास्तिक्य वाद समजाऊन देण्याचा उपक्रम केला होता.

पुन्हां या खेपेस तोच वाद उपस्थित करून व ''नऊ वर्षापूर्वी मी तुम्हांस जे सांगितलें होते त्याच्यापुढें आतां सांगतों.'' अशी प्रस्तावना करून त्यांस महाराजांनी ईश्वराचें अस्तित्व सप्रमाण सिद्ध करून दिलें.

तेथून परत येतेवेळी महाराज खंबित बेलोऱ्यास एक दिवस राहिले. येथें रा. रामराव बळवंत देशपांडे जे पूर्वी माधानास मास्तर होते ते व त्यांची पत्नी सौ. रंगुबाई हे उभयंता रहात होते. त्यांस आपल्या आगमनाने संतोष देऊन महाराज यावलीस परत आले व रामनवमीचे दिवशी नागपुरास जाऊन रा. वासुदेवराव मुळे यांच्या येथें रामजन्मोत्सव केला.

प्रथम यष्टीचे मुद्रण

नागपुरास महाराजांच्या ज्ञानेश्वर मुद्रणालयांत वेद. श्रीनिवासशास्त्री यांनी सूक्तिरत्नावलीची प्रथम यष्टी छापण्याचें काम प्रकाशक या नात्याने सुरू केलें होतें. त्या यष्टीकरितां 'श्रीमद्भगवद्गीतासंगती' या नांवाचें ५१५ ओव्यांचे एक प्रकरण आठ दहा तासांच्या एका बैठकींत लेखन करवून महाराजांनी छापावयास दिलें व 'निदिध्यासन प्रकाशाचे' कांही समासही तयार करून दिलें. याशिवाय ज्ञानेश्वरीनिरूपण वगैरे नित्यक्रम चालू होताच.

विष्णुपंत धामापूरकर

गत संवत्सराच्या ज्येष्ठ महिन्यांत महाराज छिदगांवीं असतांना तेथल्या केकरे कुटुंबातील ज्या मंडळीस महाराजांचा सत्सहवास लाभला त्यांत रा. रा. विष्णु बापुजी धामापूरकर हेही होते व तेव्हांपासून त्यांची महाराजांचे चरणाचे ठिकाणी दृढ निष्ठा आहे. विष्णुपंत हे इ. स. १९०१ सालांत बी. एस्. सी. ची परीक्षा पास होऊन अलीकडे पुण्याजवळील खडकी येथील सरकारी शेतकी कॉलेजात अभ्यास करीत होते व हल्लीं ते उन्हाळ्याचे सुटींत महाराजांचे दर्शनार्थ नागपूर येथें आले होते. अशा प्रकारें फुरसतीअंती ते कधीं कधीं महाराजांकडे आले म्हणजे त्यांजबरोबर 'फिजिकल सायन्स, ऑकल्ट सायन्स' इ. सायन्स विषयांवर महाराज बराच वेळ चर्चा करीत बसत व नानाप्रकारच्या आशंका घेऊन त्यांस

अडवीत व नंतर त्यांचें समाधान करीत असत. या खेपेसही ते महाराजांस कांहीं प्रकरण वाचून दाखवीत असतांना महाराजांनी त्यांस जो एक प्रयोग करून दाखविला त्याची हकीकत त्यांच्याच (विष्णुपंताच्या) सहीने महाराजांच्या 'अदृश्यदीपिकेंत' लिहिलेली आहे ती अशी -

महाराजांच्या दोन रूपांचे दर्शन

पुढील गोष्ट जरी मी स्वप्न म्हणून लिहितो तरी तें स्वप्न नसून अगदी जागृतीत घडलेली गोष्ट आहे.

शनिवार ता. २ मे इ. स. १९०७ रोजीं रात्रीं म्हणजे आदितवार तारीख ३ चे पहाटेस चार वाजतां मी वे. मा. श्रीनिवासशास्त्री यांचे घरच्या माडीत, श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराजांना उमरावतीचे प्रख्यात वकील रा. खापर्डे यांनी मायर (*) साहेबांच्या ह्यूमन परसनॅलिटी नांवाच्या पुस्तकाचा सारांश थोडक्यात एका वहींत लिहिला आहे, तो वाचून मराठींत सांगत होतो. हे सांगत असतां श्रीगुरुमहाराजांना थोड्या वेळांत झोंप लागली. श्रीगुरुमहाराजांना झोप लागलीसे पाहून मी सांगणे बंद केलें व स्वतः मनाशीं पुढे वाचूं लागलों. *

*(टीप-*एफ.डब्लू.मायरर्स ह्यूमन पर्सनॅलिटी आणि सर्व्हावल ऑफ सोल आफ्टर बॉडीली डेथ)*

अदमासें पाव तासाने माझ्या डोळ्यांपुढील वही न दिसतां तेथें कोणी मनुष्याचा गुडघे व पावले यांच्या मधील भाग दिसूं लागला. हें काय म्हणून मी दचकलों व भीति उत्पन्न झाली व वर नजर फेंकतों तो सद्गुरुमूर्तीच तेथे उभी असलेली दिसली.

मी आपली दृष्टि पुन्हां एकवेळ खालून वर करून खाली फेंकली. इतक्यांत ती मनोहर मूर्ति तेथून नाहीशी होऊन आंथरूणावर परत जातांना पाहिली. मी तिकडे पाहूं लागलों. तेव्हां एक शरीर आंथरूणावर निजलें आहे व दुसरें बसलें आहे असा देखावा दिसूं लागला. दोन्ही शरीरांचा कमरेपासून खालचा भाग मात्र एक. याप्रमाणे काहीं कौतुक, आश्चर्य, भीति, आनंद अशा पुष्कळ विकारांनी गोठलेली माझी दृष्टि त्या मूर्तीवर सरासरी बराच वेळी लागून होती. पुढें ती मूर्ति एकदम दिसेनाशी झाली.

दुसरे दिवशी ही गोष्टी मी श्रीगुरूंना विदित केली पण त्यावर त्यांनी कांहींच लक्ष्य दिलें नाही. त्यामुळें मी पुन्हा ती त्यांचेपुढें काढली नाही.

दुसरे दिवशी रात्रीं त्याचवेळी, त्याच जागी, त्याच माडीत, तेंच पुस्तक वाचीत आम्ही तसेच होतों. मी सांगत होतों. ते भाषांतर कांही वेळ ऐकल्यावर मला महाराज म्हणाले ''मी आतां स्वप्नांत जातों. तूं वाच.''

त्याप्रमाणे मराठीत सांगणे बंद केलें. पुढें लगेच मला पहिल्या दिवसाची आठवण

झाली व पुन्हां तसेंच तर काहीं दिसणार नाहींना? म्हणून विशेष सावधगिरीने वाचीत बसलों.

सरासरी पाचं मिनिटांनी मला आपल्या डाव्या बाजूस महाराजांचे आंग दिसूं लागलें. तेव्हां कांही हालचाल न करितां व मानही न हालवितां मी डावीकडे नजर फिरवून पाहूं लागलों तों मला असें आढळलें की,

महाराज आपले पाय पोटाकडे घेऊन माझे शेजारीं अगदीं मला चिकटून बसले आहेत. त्यांचें अर्धे शरीर तर माझ्या शरीरांतच शिरलें आहे व डोकावून मी वाचीत आहे ती वही वाचीत आहेत.

हा देखावा मी यावेळी विशेष स्वस्थ चित्ताने व किंचितही न भीतां चांगला पाहिला. परंतु पूर्वीप्रमाणेच एक दोन मिनिटांचे आंत तो नाहींसा झाला. हा नाहीसा झाल्यावर थोड्याच वेळाने, महाराजांनी उठून मला विचारलें -

''काय झालेरे?''

तेव्हा घडलेली हकीकत मी त्यांना सांगितली. तेव्हां ते म्हणाले-

''मी मुद्दाम तुला हा प्रयोग करून दाखविला.''

कधिं तरि हरशिल रे ..

एके दिवशी महाराजांची वेदान्तचर्चा चालली असतांना रा. गणपत खंडो भालेराव हे महाराजांस म्हणाले कीं संसारांत स्त्रीपुत्राकरितां द्रव्यार्जन करून त्यांस पोसणे हाही परोपकारच आहे. त्यावर उत्तरादाखल महाराजांनी पुढील पद केले.

स्त्रीपुत्राणां कृपयैव संसारं करोमि नान्यथा स्वार्थमित्याशंक्योत्तरमाह -

पद

कधिंतरि हरशिलरे । कितिकांवरी करुणा करशिल रे ॥ध्रु०॥
देतां स्त्रीपुत्रातें धन जन । मार्गी किती संहरशिलरे॥ ॥१॥
रुसतां बाइल पहिली मग तूं । लग्नें कितितरी करशिलरे ॥२॥
पाहुनि यमदंडाच्या बेड्या । शेवटी मागें सरशिलरे ॥३॥
पापें धन मेळवुनी अंती । घर चोरांचे भरशिलरे ॥४॥
ज्ञानेश्वर प्रभु तात न नमुनी । संसृति किंपरि तरशिलरे ॥५॥

बाबू प्रियनाथ मुकर्जी

पुढे भालेरावला महाराजांनी सांख्यसाराचें निरूपण सांगितलें व बाबू प्रियनाथ मुकर्जीपासून प्रो. जगदीश चंद्र बोस यांचे ''रिस्पॉन्स इन लिव्हिंग अँड नॉन लिव्हिंग'' व ''प्लँट रिस्पॉन्स'' हे दोन ग्रंथ समजून घेतलें.

मुकरजी हे यावेळीं नागपूर येथील मॉरीस कॉलेजांत सायन्सचे प्रोफेसर होते. हे मोठे प्रेमळ भगवद्भक्त होते व महाराजांच्या परिचयामुळें स्वतःस धन्य मानीत होते. त्यांजपासून वरील ग्रंथ समजून घेतांना महाराजांनी त्यावर स्वबुद्धीनें नोट्स लिहून त्या विषयाची समीक्षा केली. ती पाहून मुकरजी आश्चर्यचकित् झाले व महाराजांस ईश्वरी विभूति मानूं लागलें.

नव्या शब्दांची निर्मिती

आंग्लभाषेंतील पारिभाषिक शब्द संस्कृतांत नवीन बसविण्याची मुकरजीस फार आवड असे. वरील ग्रंथ महाराजांस समाजाऊन देतांना Mirror Golvanometer ''मीरर गॅल्व्हानामीटर'' हा शब्द त्यांस नडला, तेव्हां तत्काल महाराजांनी ''सदर्पण तडित्प्रवाह मापक यंत्र'' हा नवीन संस्कृत शब्द बनविला. तेव्हां मुकरजीस त्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयी आश्चर्य वाटलें.

अदृष्य दीपिका

महाराजांच्या 'अदृष्यदीपिके' विषयीं या पूर्वी एकदोन वेळा उल्लेख येऊन गेलेला आहे. हिचा आरंभ या सुमारास नागपूर मुक्कामींच झाला. जडशास्त्राच्या आटोक्यांत न येणाऱ्या, सत्य व कोठेंना कोठें तरी नेहमी घडत असणाऱ्या जगांतील अद्‌भुत चमत्कारांचा संग्रह लेखकांच्या सहीनिशी यांत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. स्वतः महाराजांच्या व त्यांच्या परिचित् मंडळीच्या संबंधाच्याही पुष्कळ गोष्टी यांत लिहिलेल्या आहेत.

कोलकात्यास

बाबू प्रियनाथ मुकरजींचा व महाराजांचा पहिल्याच भेटीस विलक्षण प्रेम जुळला व हा प्रेम जन्मांतरीय आहे असें परस्परांनी बोलूनही दाखविले. याच वेळीं नागपूर येथील मॉरीस कॉलेजांत नवीन युरोपियन प्रिन्सिपालची योजना झाली होती. त्याच्याशीं बेबनाव होऊन मुकरजीने आपल्या सायन्सच्या प्रोफेसरीच्या जागेचा राजीनामा दिला व नागपूर सोडून ते कोलकात्यास गेले. मुकरजी कोलकात्यास जाण्याचे अगोदर महाराज मधून मधून त्यांच्याकडे जात असत. मुकरजी बाबूने राजीनामा दिला व ते दिवशीही महाराज त्यांचेकडे गेले होते त्यावेळी त्यांना घरीच असलेले पाहून महाराजांनी कारण विचारलें तेव्हां मुकरजी म्हणाले ''आज हमारी मुक्ति हो गई.''

मुकरजी पुढें कलकत्त्यास गेल्यावर महाराजांस त्यांनी एकवेळ आग्रहपूर्वक तेथें बोलाविले. म्हणून ज्येष्ठ वद्यांत बरोबरच्या मंडळीसह महाराज कलकत्त्यास गेले व तेथून मुकरजीचें 'धर्मादा' म्हणून रहाण्याचें गांव आहे तेथेंही एकदोन

दिवसाकरितां गेले होते. मुकरजीच्या पत्नीचेंहि महाराजांवर अत्यंत पुत्रवत् प्रेम जडलें व महाराज धर्मादास गेले त्याच्या एक दिवस अगोदर तिला स्वप्नांतही महाराजांचे दर्शन झाले होते.

कलकत्त्यास महाराजांचा मुक्काम सुमारें ८-१० दिवस होता. येथेंही मोठमोठ्या विद्वान मंडळीशी महाराजांची भाषणे झाली व महाराजांच्या अपूर्व विद्येस ते लुब्ध झाले.

कलकत्त्यास असतांना तेथल्या मत्स्यभक्षणाच्या रूढीमुळें व बाजारातील दाळतांदुळादि आवश्यक पदार्थांसही मत्स्यसंसर्ग लागत असल्यामुळे महाराज तेथें नुसता दुग्धाहार करून रहात असत.

जगन्नाथपुरीस

कलकत्त्याहून नंतर महाराज जगन्नाथपुरीच्या यात्रेस गेले. हें भैरवी चक्र असल्यामुळे - **''प्राप्तेषु भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः द्विजातयः।''** या वचनाधारे सर्व मंडळीसह महाराजांनी श्रीजगन्नाथाचा प्रसाद एकत्र बसून ग्रहण केला. परंतु ब्राह्मण मंडळीस पाणी मात्र शूद्रांच्या हातचें पिऊं दिले नाही.

क्षेपकवाद

जगन्नाथपुरींतील गोवर्धन मठाचे शंकराचार्यांशी व महाराजांशी परस्पर भेटी अंती परिचय होऊन संभाषणादि प्रकार झाला. ती हकीकत पुढे महाराजांनी मुमुक्षु वर्तमानपत्राच्या ता. २५ सप्तेंबर इ. स. १९१२ च्या अंकात ''शिवगंगा मठाधिपति आचार्यचरणीं विनंती'' या लेखांत पाश्चात्य क्षेपकवादाचा संस्कार कर्णोपकर्णी आचार्यांच्याही मनावर कसा झाला आहे, हें दाखवितांना प्रसिद्ध केली आहे ती येणे प्रमाणे :-

''मागे चारपांच वर्षापूर्वी मी जगन्नाथाला गेलों होतो तेव्हां तेथील शंकराचार्यांचें व माझे प्रत्यक्ष भाषण झालें. त्यांत ते म्हणाले की, 'उपलब्ध असलेली सांख्यसूत्रें खास कपिलांची नव्हत, कारण सांख्यकारिकेच्या तुकड्यासारखी ती दिसून पडतात.''

तेव्हां मी त्यांना म्हटलें कीं - ''ईश्वरासिद्धेः'' इत्यादि जी सूत्रें आहेत त्या विषयांचा कारिकांमध्यें नामनिर्देशही नाही. तेव्हां सूत्रे कारिकांचा तुकडा आहेत असें कसें म्हणतां येईल?''

यावर ''नवीन लोकांचें हें म्हणणे आहे माझें नाही'' असें आचार्यांनी म्हटले. हे आचार्य फार सरळ असून गुरुस्थानी मला पूज्य आहेत, परंतु अशा प्रकारचें प्रतिपादन धर्माचार्यांच्या मुखांतून निघालें म्हणजे मजसारख्या शूद्राला तर ''ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'' इत्यादि पुरुषसूक्तांतील मंत्र व ''स्त्रीशूद्रद्विजबंधूंनां

त्रयी न श्रुतिगोचरा'' इत्यादि पुराणांतील श्लोक सर्व मागून लु□या लोकांनी घातले आहेत असें म्हणण्याला कांहींच प्रत्यवाय रहाणार नाहीं.'' असो.

मायर्सवरील नोट्स

यात्रेहून परत आल्यावर कांही दिवस महाराज नागपुरासच राहिले. यावेळीं त्यांनी इ. मायर्स या अमेरिकन ग्रंथकाराचा 'ह्यूमन परसनॅलिटी' किंवा' सर्व्हाइवल ऑफ सोल आफ्टर बॉडिली डेथ' हा ग्रंथ मॉरिस कॉलेजांतील फिलॉसफीचे प्रोफेसर रॉयबाबू यांजपासून समजून घेतला व पूर्वक्रमाप्रमाणे त्यावरही त्यांनी आपले समीक्षापूर्वक विचार लिहून काढलें. (यष्टी १५)

पुढें श्रीकृष्णजन्माष्टमी व सौ. मायबाईचें वार्षिक श्राद्ध जवळ आलें होतें म्हणून श्रावणांत महाराज माधान येथें गेले. हे दोन्ही प्रसंग माधानास करून दीपावळीपर्यंत माधान, देऊरवाडा, काजळी इ. ठिकाणी राहिले.

योगप्रभावाचें निरूपण

काजळी येथें महाराजांनी योगप्रभावाचें निरूपण सुरू केलें होतें, ते पुढें माधान येथेंही होऊं लागलें. माधानला हें निरूपण शिवमंदिरांत बहुतकरून उत्तर रात्रीं होत असे. योगसूत्राचें विवरण प्रथम सांगून नंतर महाराज भक्तांची रीति कथन करीत असत. योगप्रक्रियेने साध्य होणाऱ्या गोष्टी भक्तिमार्गांत भक्तांना नुसत्या निस्सीम भगवत्प्रेमामुळें किती सौलभ्याने मिळतात हे मोठ्या मार्मिक रीतीने सोदाहरण व सोपपत्तिक महाराज सिद्ध करीत. तेवेळीं लेखक मिलिंद नुकताच महाराजांच्या सहवासाला राहूं लागला होता. भक्तांची रीति सिद्ध करण्याकरितां पूर्व संतांची वचने जेव्हां महाराज प्रमाणार्थ बोलून दाखवीत तेव्हां शिवमंदिराचा तो रम्य प्रदेश, प्रभातकालचा प्रशांत समय, मधुर शीतल वायु व महाराजांची छंदोमय रसाळवाणी यांचें ऐक्य होऊन मिलिंदचित्ताला अभूतपूर्व आनंदाचें भरतें येत असे व महाराजांच्या चरणकमलाची नित्य नूतन आवडी उत्पन्न होत असे. ही निरूपणे पुढे वाठोड्यास गेल्यावरही तेथील कात्यायनी व्रतोत्सव संपतपर्यंत चालली होती. समाधीपादाच्या एकंदर ४४ सूत्रांचें निरूपण याप्रमाणे झालेले आहे.

काजळी येथें असतांना आपल्या ज्ञातिबांधवांसही वेदान्तशास्त्राच्या काही युक्त्या वगैरे महाराजांनी सांगितल्या व भोजनप्रसंगीं ज्ञानेश्वर माउलीचा घोष, श्लोकरूपाने प्रश्नोत्तरें वगैरे नित्यक्रमाच्या योगाने त्यांस सत्समागमाचा लाभ दिला. चित्तोपदेशाचे श्लोक व सद्वैजयंतीच्या आर्या येथील भोजनाचे वेळांतच बहुतेक झालेल्या आहेत.

आकाजीबापू देशमुख यावलीकर

''घोडा घे म्हणजे तुझा उदयकाल होईल'' हे शब्द कोणा एका परोक्ष व्यक्तीस उद्देशून महाराज येथे केव्हा केव्हां बोलत असत. याचें प्रत्यंतर पुढें असें कळलें की, हे शब्द आकाजीबापू देशमुख यावलीकर यांस उद्देशून होते. ह्यावेळीं पैशाच्या संबंधाने ते फारच अडचणीत आले होते व घोडा घेतल्यानंतर ती त्यांची अडचण दूर झाली.

शिवाची पार्थिव पूजा

पुढें दिवाळीस महाराज उमरावतीस आले व थोडे दिवस तेथें राहून कात्यायनीकरितां वाठोड्यास गेले. वाठोडा येथें असतांना महाराजांनी स्वतः पार्थिव पूजनाचा नित्य नियम सुरू करून मंडळीतील माणसांसही पार्थिव देण्याचा उपक्रम केला, व संप्रदायक्रमाप्रमाणे हरिहरभक्तीचें स्थापन करण्याचा मनांतला फार दिवसांचा हेतु सिद्धीस नेला.

तशीच मंडळीला चांगदेवपासष्टी व सांख्यकारिका यांची निरूपणे सांगितली व पाश्चिमात्य तत्त्वेत्त्यांच्या मतांची व थिऑसफीची समीक्षा करून वासुदेवराव मुळें यांस ती (१. सक्तिरत्नावलि द्वि यष्टि उत्मरार्ध पृ. ३३ पहा.) पत्रद्वारें कळविली. याशिवाय श्रीमद्भागवताच्या प्रथम स्कंधावर प्रियलीलामहोत्सव नांवाची गद्यपद्यात्मक टीकाही येथेंच महाराजांनी सुरू केली.

स्वर परीक्षा

महाराजांच्या स्वर परीक्षा ज्ञानाविषयी येथें एक गोष्ट आढळून आली ती त्यांच्या 'अदृश्यदीपिकेंत' लेखकाच्या हस्ताक्षराने व सहीने लिहिलेली आहे ती अशी :-

आज रोजीं (सोमवार ता. १०/२/१९०८) दुपारचे सरासरी २ वाजतां महाराज नित्यक्रमाप्रमाणे भागवताचें प्राकृत निरूपण नुकतेंच आटपून बसले असतां बाहेर एक भिकारी ओरडला. महाराजांनी त्याला कांही भिक्षा वाढायला सांगून नंतर म्हणाले ''त्याच्या छातींत कांही दुःख आहे कीं काय तें विचारा.''

मी स्वतःच ते विचारायला गेलों. तो म्हणाला ''सुमारे सात वर्षापूर्वी दुष्काळाचे वेळीं मी वेडा झालों होतो तेव्हा गोट्याने मी छातीला बडवून घेतली होती. तेव्हांपासून छातीत कधी कधी दुखत असते.'' या इसमांचें नांव 'दसऱ्या' जात महार, राहणार मलकापूर, वय सरसरी ३७/३८ इतकें आहे. हा भिक्षा मागत फिरत असतो.''

मृताचा शोध

एका गृहस्थाचा आवडता मुलगा संपल्यामुळे त्याला शोक झाला होता व तो मुलगा पुन्हां परत मिळण्याचा कांही मार्ग असल्यास पहावा म्हणून तो वाठोड्यास महाराजांकडे कात्यायनीव्रतांत आला होता. त्याला महाराजांनी येथून एक पत्र (सूक्तिरत्नावलि द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. ३८) पाठविले आहे. त्यांत मृत मनुष्य कोठें व कसे पाहतां येतात, हे सांगून प्रयत्नाने व तपाने प्रतिसृष्टिसारख्या मोठमोठ्या गोष्टीही सिद्ध होऊ शकतात, याविषयी प्रतिपादन केलेले आहे.

ooo

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

शके १८३० कीलकनामसंवत्सरे : इ.स.१९०८-१९०९

अलौकिक व्याख्यानमाला

कात्यायनीव्रतोत्सव संपल्यानंतर पुढें पांचसहा महिनेपर्यंत महाराज वाठोड्यासच होते. रामनवमीही तेथलीच झाली. येथें असतांना ''अन्तर्विज्ञानसंहिता'' म्हणून महाराजांनी अलोकविद्येसंबंधी कांही नवीन सूत्रे संस्कृतभाषेंत रचून एका एका सूत्राचें स्पष्टीकरण व्याख्यानरूपाने करण्याचा उपक्रम केला. ही व्याख्याने ''अलौकिक व्याख्यानमाला'' या नांवाने सूक्तिरत्नावलीच्या पांचव्या यष्टींत छापून प्रसिद्ध झाली आहेत. या व्याख्यानांतील विषय नेहमींप्रमाणे नवीन व श्रुति-युक्ति-अनुभवप्रचूर असून शेवटी पारकीय तत्त्वज्ञानाची समीक्षा करीत करीत पुढील वाक्याने उपसंहार केला आहेः-

''झाला तितक्या रीतीने सर्व पारकीय दृश्य-अदृश्य शास्त्रांचा विचार करून, प्रियबांधवहो! आपण जसे लिंगशरीरापर्यंत येऊन पोहचलों आहों, तसे त्या शास्त्रांचें निर्माणकर्तेहि पोहचले नाहींत. म्हणून असाच विचार कितीही चालू ठेविला तरी ह्याच्यापुढें आपल्याला वैदांतिक पद्धतीवांचून जाणे शक्य नाही.' (अलौ व्याख्या. पृ. १६०)

बापूगडीचे लग्न

अस्तु. वाठोड्याहून पुढें महाराज शिंगणापुरास गेले व तेथें थोडे दिवस राहून वैशाखांत बापूगडीचे लग्नाकरितां अकोला येथे गेले. 'बापूगडीचें लग्न करूं नका' असें श्रीनिवासशास्त्री यांस महाराजांनी पूर्वीच सुचविले होतें व बापूगडीचीही इच्छा नव्हती, तथापि सहज लग्नाचा योग जुळून आल्यामुळें श्रीनिवासशास्त्रींनी अनुमोदन दिलें. होतें. बापूगडीला पुढे लवकरच क्षयरोगाची भावना झाली व त्याची पत्नीही क्षयरोगाने संपली. या लग्नासंबंधाने महाराज एके ठिकाणी म्हणतातः-

''त्याच्या (बापूच्या) लग्नाविषयी शास्त्रबोवांनी मला विचारलें, परंतु मी करूं नका असें सांगितलें. तथापि त्यांनी (श्रीनिवासशास्त्री यांनी) कोणत्या तरी रीतीने माझ्या तोंडांतून 'ठीक आहे' असें म्हणवून घेऊन बापूचें लग्न केलें.''

तळेगांव दशसहस्र येथील रा. रा. गिरीराव केशवराव कमेटी हे याच सुमारास बिमार होऊन अत्यवस्थ झाले होते व वैद्य, डाक्तर, यांनीही त्यांची आशा सोडली होती. तेव्हा त्यांच्या सासऱ्यांनी महाराजांकडे वाठोड्यास येऊन त्यांस वांचविण्याची विनंती केली. महाराजांनी ज्ञानेश्वर महाराजांचे तीर्थ पाठविले. त्याने त्यांस आराम पडला व हळुहळु दुरुस्त झाले. पुढें त्यांस महाराजांनी पार्थिव दिला.

जेष्ठ व आषाढ हे दोन महिने उमरावतीस राहून श्रावणांत जन्माष्टमीकरितां रा. रा. गोविंदराव किडे यांच्या विनंतीवरून महाराज कारंजास गेले व जन्माष्टमी तेथली करून भाद्रपदांत हर्द्यास गेले.

प्रयत्न व प्रारब्धाचा वाद

हर्द्याहून जवळच चारवा येथें गुप्तेश्वरमंदिरांत एकदां महाराजांचा मुक्काम झाला. तेथें रा. रा. भगवंतरावभय्या म्हणून एक पेनशनर नाझर आहेत, यांनी उपनिषदें व आचार्यांची त्यांवरील भाष्यें वगैरे बरीच वाचली आहेत; ते वेदांतासंबंधाने शंका वगैरे विचारण्यास महाराजांकडे येत असत. त्यांनी एके दिवशी प्रयत्न-प्रारब्धावादाचा विषय काढला व आचार्यांच्या भाष्यांतील तद्विषयक परस्पर विरोध दाखवून म्हणाले कीं, हा वाद अनादि असल्यामुळें याचा निर्णय होणे अशक्य आहे. महाराजांनी तत्काल आचार्यांच्या भाष्यांतील विरोधी स्थळें कागदावर टिपून घेऊन दोन्ही वचनांचा समन्वय केला व प्रयत्नवादाचे उत्तम मंडन करून भगवंतरावभय्यांस ते पटवून दिलें. तें टिपण येणेप्रमाणे:-

अथ श्रीमदाचार्यैः स्ववचनविरोधः परिहीयते ।

(१) ईश्वराधीन एव जीवः पुण्यपापं करोति, न स्वतंत्र इति कौषीतकि भाष्ये ।

(२) पूर्वकृत-धर्माधर्म-संस्कारवशादिति गीताभाष्ये । एवं विरोधे सति उच्यते ।

यो न्यायानुगृहीतो दृष्टान्तः स बलवान् यद्यथेहेत्यादि न्यायानुगृहीतश्रुतिवत् ।

न्यायो युक्तिप्रतीतिः। सोऽपि कश्चिच्छ्रुत्यनुकूलस्तत्प्रामाण्य- स्थापकश्चेत् ।

अन्या श्रुतिरपि युक्त्यनुकूला व्याख्येया इति सूत्रभाष्याभ्यामवगम्यते ।

सूत्रं तु ''कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय्यर्थ्यादिभ्यः'' भाष्यं चैवम् -

परायत्ते ऽपिहि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वन्तं हि तमीश्वरःकारयति ।

अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयद्

इत्यनादित्वात् संसारस्य इत्यनवद्यम् ।

कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ।

विहित प्रतिषिद्धावैय्यर्थ्यादिभ्य इत्याह ।
एवं हि- 'स्वर्गकामो यजेत्' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' - इत्येवं जातीयकस्य अविहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैय्यर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधि-प्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यंतपरतंत्रत्वात् जीवस्य तथा विहित-कारिणम् अप्यनर्थेन संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणम् अप्यर्थेन ।
ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् ॥

अर्थ- भगवान् आचार्यच आपल्या वचनांचा विरोध नाहीसा करितात.

(१) ईश्वराधीनच जीव पापपुण्य करतो, स्वतंत्र करीत नाहीं, असे ते कौषीतकिभाष्यांत म्हणतात व (२) पूर्वजन्मकृत धर्माधर्माचे जसे संस्कार असतील त्याप्रमाणे जीव करितो असें तेच गीताभाष्यांत म्हणतात.

असा स्ववचनविरोध प्राप्त झाला असतां, सूत्रभाष्यावरून त्यांच्या म्हणण्याचा भाव असा दिसतो कीं, न्यायानुगृहीत दृष्टान्त न्यायानुगृहीत श्रुत्यनुकूल असून तिचें प्रामाण्य स्थापन करणारी असल्यास त्या श्रुतीच्या विरोधी भासत असलेल्या दुसऱ्या श्रुतीहि त्या युक्त्यनुकूल लावाव्या. ईश्वर कृतप्रयत्नाच्या अपेक्षेंने करवितो, असें मानल्यासच विहितप्रतिषिद्धाचें अवैय्यर्थ्य ठरतें, असा सूत्रार्थ असून त्यावरील भगवान् आचार्यांचे भाष्याचा अर्थ असा आहे :-

जीवकर्तृत्व ईश्वरपरतंत्र असलें तरी जीव स्वतंत्र कर्ता आहेच. करीत असलेल्या जीवालाच तो करावयाला लागतो; किंबहुना संसार अनादि असल्यामुळे पूर्व प्रयत्नाच्या अपेक्षेंने आतां जसें करवितो त्याप्रमाणे पूर्वतर प्रयत्नाच्या अपेक्षेने त्यांनी पूर्व प्रयत्न करविला असें जाणावें.

पुनः परमेश्वर कृतप्रयत्नापेक्षी आहे हें कशावरून? तर विहित-प्रतिषिद्धाच्या सार्थकतेवरून समजावें. असें मानलें असतांच ''स्वर्गकामो यजेत्'' इत्यादि विधि-प्रतिषेध सांगणारें शास्त्र सार्थ ठरतें; नाहींतर अनर्थक ठरतें.

ईश्वरच जर प्रयत्नापेक्षेशिवाय विधिप्रतिषेधाच्या ठिकाणीं जीवाला अत्यंत परतंत्रतेस्तव नियुक्त करील तर विधिप्रमाणे चालणाऱ्याला दुःख व निषिद्ध वागणाऱ्याला सुख देतो, असें मानावें लागेल व मग वेदाचें प्रामाण्यच बुडेल.

पुढें थोडे दिवस हरदा, पलासनेर येथें राहून आश्विन महिन्यांत महाराज छिदगांवास गेले व पुढें चार महिने तेथेंच राहिले. दसरा, दिवाळी व कात्यायनी तेथलीच झाली.

श्री पंडितांच्या सेवाव्रतास आरंभ

(शिष्यपंचायनातील अग्रणी)

चांद्याचे नारायण पैकाजी पंडित हे मागें एक वेळ कात्यायनी उत्सवाकरितां वाठोड्यास आले होते व तेव्हांपासून महाराजांच्या सत्समागमाचा लाभ घेण्याविषयी त्यांस आवडी उत्पन्न झाली होती.

या वेळींही ते कात्यायनी व्रताकरितां छिदगावास आले होते व येथून दृढनिश्चयपूर्वक ते महाराजांच्या सहवासाला राहूं लागले व महाराजांचे स्नान, पूजा, भोजन, ग्रंथलेखन, वाचनादि सर्व प्रकारच्या परिचारकर्मात पुढाकार घेऊन मनोभावाने एकनिष्ठपणे त्यांची सेवा केली व त्यांच्या कृपेने आत्यंतिक श्रेय संपादन केलें.

ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे

या कात्यायनी उत्सवाकरितां हरद्याहून जी मंडळी आली होती, त्यांत रा. रा. वामनराव चारवेकरांबरोबर पुण्यांतील नामदेव शिंपी ज्ञातीचा एक सुमारें १५ वर्षाचा मुलगा आला होता. त्याचें नांव दत्तु. याचा भाविकपणा पाहून महाराजांनी त्याला अनुग्रह दिला.

मद्यमांस आजन्म वर्ज्य करण्याचें त्याजकडून कबूल करून घेतलें. त्याला नित्य पठणाकरितां ज्ञानेश्वरी प्रसाद दिली व 'दत्तु' या नावांने त्याला गंडांतर असल्याचें सांगून 'ज्ञानेश्वर' असें त्याचें नांव ठेविलें.

पुढें पांचसहा महिन्यांनी हा 'दत्तु' एका मोठ्या भुजंगाच्या तावडींतून सुटून त्याचें गंडांतर टळलें व ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे हें त्याचें नांव रूढ झालें. पुढें त्याला पूर्वजन्मार्जित उपासनेच्या साह्याने ह्या जन्मी स्वसांप्रदायिक श्रीकृष्णोपासनेचा मार्ग सुलभ करून देणारा उपाय सांगून सर्वतोपरी महाराजांनी त्याचें संगोपन केलें. अशा रीतीने शरणागताला अभयदान देण्याविषयीं महाराजांच्या अनेक गोष्टी आहेत.

येथून परिचित् व प्रेमळ मंडळीशीं महाराजांचा संबंध जसाजसा वाढत चालला, तसतसें सद्विद्यादानाचे क्षेत्रही वाढलें. वृत्तिनिरीक्षणपूर्वक परमार्थमार्गात हळु हळु परिचित् मंडळीची प्रगति करण्याच्या हेतूने त्यांस पत्रे पाठवून, निरूपणे सांगून काव्यप्रबंधादि रचना करून शिक्षण देण्याचा महाराजांचा क्रम आतां वाढत्या प्रमाणांवर सुरू झाला.

छिदगांव येथील शाळेच्या मुख्यशिक्षकास महाराजांनी हिंदी भाषेंत गीतेचें निरूपण सांगितलें. तसेंच केकरे यांच्या कुटुंबांतील मंडळीस गीता, ज्ञानेश्वरी,

सांखयसुरेंद्रादि निरूपणे चालूच होती. जवळच्या मंडळीस वेदान्त व भक्ति यांतील रहस्यांचें निरूपण, आचार्यांच्या मनीषापंचकादि स्तोत्रांचें आपल्या प्राकृत मधुर भाषेंत पद्यरूप भाषांतर, गुरुवारचे पालखीच्या वेळचे अभंग व समस्यापूर्ति वगैरे काव्यशास्त्रादि विनोद यांची बहार तर नेहमींचीच होती. नवीन ग्रंथांचें लेखन व मुद्रणही चालू होतेंच.

विष्णुपंत धामापूरकर

येथल्या कात्यायनीच्या उत्सवाचे वेळची एक गोष्ट सांगावयाची राहिली. त्यासुमारास कांही दिवस पर्यंत एका विवक्षित दिशेकडे तोंड करून 'उदासीन ही वृत्ति जीवी धरावी । रड रे लेका रड'

असे शब्द महाराज मोठ्याने उ□ारित असत. त्याचा प्रत्यय लवकरच आला. विष्णुपंत धामापूरकर हे रायपुराहून छिदगांवी आले, तेव्हां त्यांचे हजार बाराशे रुपयांचे दागिने वगैरे माल छिदगांवच्या स्टेशनावर रात्रीचे वेळी चोरीस गेला.

संस्कृतातून पत्रे

यावेळी महाराजांनी रा. रा. विठ्ठलराव केकरे यांस व त्यांच्या कुटुंबातील मंडळीस अधिकारानुरूप परमार्थशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने लिहिलेली संस्कृत श्लोकबद्ध अशी सुंदर पांच पत्रें आहेत तीं फारच वाचनीय व मननीय आहेत.

*परमार्थोन्मुख वृत्ति होऊन जे अभ्यासाला लागलें आहेत. त्यांना भक्त्युद्बोधार्थ सांख्ययोगवेदान्ताचें रहस्यमय विवेचन शिकविणे व चित्त संसारांत आसक्त असून जे कंटाळून विकारवश होऊन संसार सोडूं पाहतात त्यांस दक्षपणाने नीटनेटका संसार करून भगवत्प्रेमाने हळुहळु वैराग्य संपादन करावयास शिकविणे व *सामान्य अधिकाराच्या मंडळीस मातृपितृसेवा, पतिसेवादि स्वधर्माचरणांचें महत्व शिकविणे, याप्रमाणे सर्व धोरणे संभाळून मुख्य माधुर्यप्रेमबोधक युक्ति व संप्रदायनीति न सोडतां मोठ्या कुशलपणाने शिक्षण देण्याची हातवटी या पत्रांत दिसून येते.

स्त्री-पुरुषांचे चातुर्य

उदाहरणार्थ, पहिल्या पत्राच्या शेवटी संसारांत धन्यता कोणास येते या विषयी स्त्रीपुरुषचातुर्याच्या ज्या ओव्या महाराजांनी लिहिल्या आहेत त्यांवरून संसारदक्ष व नीतिमान स्त्रीपुरुषांचे वृत्तिज्ञान त्यांस किती सूक्ष्म रीतीचें होतें याची उत्तम साक्ष पटते. या ओव्यांच्या शेवटी महाराज म्हणतात :-

''धर्म अर्थ काम । हे विरुद्ध असती परम ।
परी जेथ स्त्रीपुरुषांचा धार्मिक प्रेम । तेथ विरोध नाही ऐसें भारतीं ॥

असो स्त्री अथवा पुरुषा । जंव नाहीं तीव्र मुमुक्षा ।
तंव सोडुनी संसारविशेषा । विटंबना करूं नये ॥
पंचज्ञानेंद्रियें सहावें मन । यांचे न करितां निर्दळन ।
होऊनियां विकाराधीन । संसार सोडणे विटंबू ॥
अंतरीं परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा ।
आवडी भगवंत भजावा । हळुहळु मिळवावा विराग ॥
जोंवरी विकारी आपुलें चित्त । तोंवरी दुर्जनासी करून नये मात ।
आपुलें निर्विकारी होतां चित्त । मग दुष्ट सुधारणार्थ, किंचित् यत्न कीजे ॥
आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग साधावें परमार्थविवेका ।
तीव्र मुमुक्षा नसतां देखा । हाचि मार्ग उत्तम ॥''(सप्तमयष्टि पृ. ५,६)

वरील ओव्यांत - अंतरीं परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा ।
आवडी भगवंत भजावा । हळुहळु मिळवावा विराग ॥''

ही महाराजांची ओवी अत्यंत महत्वाची आहे. कारण तीत 'सद्बुद्धि' शिकविली आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेंत भगवंतांनी अर्जुनाला सांगितलेली 'व्यवसायात्मिका बुद्धि' हीच होय. या 'सद्बुद्धीचें' महात्म्य श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असें वर्णन करितात.

योगवासिष्ठांतील भूमिका -'शुभेच्छा'

जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी ।
तैसी सद्बुद्धि हे थेंकुटी । म्हणों नये ॥ज्ञाने.३८॥
पार्था बहुतीं परी । हे अपेक्षिजे विचारशूरीं ।
जे दुर्लभ चराचरी । सद्वासना ॥३९॥
आणिकासारिखा बहुवस । जैसा न जोडे परिस ।
कां अमृताचा लेश । दैवगुणे ॥४०॥
तैसी दुर्लभ सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि ।
जैसा गंगोसि उदधि । निरंतर ॥४१॥
तैसें ईश्वरावांचुनि कांही । जिये आणिक लाणी नाहीं ।
ते एकचि बुद्धि पाही । अर्जुना जगीं ॥४२॥
येर ते दुर्मती । जे बहुधा असे विकरती ।
तेथ निरंतर रमती । अविवोकिये ॥४३॥
म्हणोनि तया पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था ।
आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥४४॥

योगवासिष्ठांत ज्ञानाच्या ज्या सात भूमिका सांगितल्या आहेत त्यांतली

''शुभेच्छा'' नाम आद्य भूमिका आणि वरील ''सद्‌बुद्धि'' ही एकच होत.''सद्‌बुद्धि'' विषयीं सोपपत्तिक शास्त्रीय विवेचनाचें एक संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र महाराजांनी श्रीयुत बाळकृष्ण भास्कर केकरे यांस पाठविलें आहे. त्याचा उल्लेख पुढे यावयाचा आहे. अंतःकरणांत भगवत्प्रेमाची आवडी असणे हेंच सर्व सिद्धींचें मूळ आहे, असें तुकाराम महाराजही म्हणतातः-

नलगे सायास जाणे वनांतरा । सुखें येतो घरां नारायण ॥
ठायीच बैसोनी करा एकचित्त । आवडी अनंत आळवावा ॥

तुकाराम महाराजांच्या पूर्णाधिकारी शिष्या मातोश्री संत बहिणाबाई यांचे वरील विषयवरील सुंदर उद्गार पहा

अभंग–भक्ति हे कारण साधन वरिष्ठ । रोकडें वैकुंठ हाती वसे ॥१॥
स्थिर करी चित्त प्रेम अखंडित । पावसी अच्युत पद पाहे ॥२॥
भक्तीपाशी ज्ञान वैराग्य आंदण । सर्वही साधने लया जाती ॥३॥
बहेणी म्हणे भक्ति विरक्तीचें मूळ। चित्त हें निश्चळ करी कांरे ॥४॥

भक्ति म्हणजे काय? हें मातोश्री पुढल्या अभंगांत सांगतातः-

संताचे वचनी दृढ जया भाव । भक्ति अभिनव हेचि खरी ॥१॥
सांगितली खूण आइके जो मनी । पावेल निर्वाणीं तोचि एक ॥२॥
संताचें वचन शास्त्राचे आधारें। भक्तीचे निर्धारे दृढ व्हावे ॥३॥
बहेणी म्हणे संतपायीं जया आर्त। हाचि भक्तिपंथ ओळखावा ॥४॥

महाराजांचे खरेंखुरें मनोगत व त्यांच्या शिकवणीचें मर्म मातोश्रींच्या वरील दोन अभंगांत पूर्णपणे बिंबलेले आहे.

तात्पर्य, ''सद्गुरुप्रेमाची चटक मनांत धरून मनोभावाने त्यांची आज्ञा पाळण्यास तत्पर असणे हीच सद्‌बुद्धि होय'' तिच्या साह्याने परमार्थ निधानाचें मुख्य अंजन जें वैराग्य ते आधी संपादन करण्याची युक्ति वरील ओव्यांत महाराजांनी शिकविली आहे. याचें विशेष स्पष्टीकरण पुढील पत्रांतही दृष्टीस पडेल.

यापुढील पत्रांतील विषय म्हटलें म्हणजें, सर्व स्त्रियांनी ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी पुत्रभावना करून त्यांची भक्ति करणे, ज्ञानीपुरुषांनी सर्व स्त्रियांचे ठिकाणी अंबाबुद्धि करणे. श्रीकृष्णपत्नी या नात्याने ''महाराजांचे अनध्यस्तविवर्तत्व'' व सांख्य, योग आणि वेदान्त या तिन्ही शास्त्रांतील युक्तीची भक्तिविषयक योजना, हे होत. या अत्यंत महत्वाच्या रहस्यमय निरूपणांतील कांही उतारें येथें घेतो. सप्तमयष्टि पृ. ७ यांत महाराज म्हणतात -

''या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता ।

इति सप्तशतीवाक्यात् सर्वम् अंबामयं जगत् ॥७॥''

जी देवी सर्वभूतांचे ठिकाणी आईरूपाने वास करीत आहे - या सप्तशतींतील वाक्यावरून सर्व जगत् मला अंबारूप असल्यामुळे कोणतीही स्त्री अंबारूपच वाटते.

गद्य - सर्वांनाच पुत्रभावना ठेवण्यास सांगण्याचें काय रहस्य आहे या प्रश्नाचें उत्तर भगवान् रामकृष्ण परमहंस कोणत्याही स्त्रीला अंबा समजून जे उद्गार काढीत असत त्यांत आहे. -

'नीच पुरुष व सत्पुरुष हे दोघेही स्त्रियांना पूज्य मानतात. पण नीच पुरुष स्त्रियांच्या सौंदर्यामुळें व आपल्या भोगार्थ मान देतात; व सत्पुरुष अंबा समजून मान देतात'. (सप्तम यष्टि पृ. ५,६)

स्वामी विवेकानंद

याविषयीं पाश्चिमात्य लोकांना उद्देशून व आपल्या गुरूला वंदन करून स्वामी विवेकानंदांनी जे उद्गार काढले आहेत ते येथें देतो :-

We hear in the west about worshipping woman but this usually for youth and beauty. This man (Ramkrishna ParamHansa) meant by worshipping woman, that to him every woman's face was that of Blissful Mother and nothing but that. I myself (Vivedkanand) have seen this man standing before those women whom society would not touch, and falling at their feet bathed in tears, saying "Mother, in one form thou art in the street and in anouther form thou art the universe. I salute thee, mother I salute thee."

भाषांतर :- युरोपीय देशांत स्त्रियांना पूज्य मानतात, असें आपण नेहमीं ऐकत असतो. पण हें पूजन म्हणजे नेहमी तारुण्याचें व सौंदर्याचेंच असते परंतु ह्या पुरुषाला (भगवान् रामकृषण परमहंसांना) स्त्री पाहिल्याबरोबर ती आपली अखंड सुखदात्री अंबाच आहे, ह्याशिवाय दुसरें कांहींच वाटत नसे. ज्यांना लोक स्पर्शही करीत नसत, अशा स्त्रियांच्या पुढें उभें राहून त्यांच्या पाया पडतांना व डोळ्यांतून घळघळ अश्रुधारा वाहात आहेत, अशा स्थितीत, ''हे अंबे जननी! ह्या रूपाने तू रस्त्यांत दिसते आहेस; परंतु दुसऱ्या रूपाने, तूंच विश्व झाली आहेस. हे आई ग! मी तुला नमस्कार करतो, मी तुला नमस्कार करतो!'' असें म्हणतांना ह्या सत्पुरुषाला मी स्वतः पाहिलें आहे. हे उद्गार स्वामी विवेकानंदांनी इंग्लिशमध्यें 'माय मास्टर' नामक ग्रंथात लिहिले आहेत. अशा प्रकारें कोणतीही

स्त्री भगवान् रामकृष्ण परमहंसांना अंबारूप वाटत असे. पुनः ते म्हणत असतः-

`One day is gone, mother, and thou dose not come'

आई ! एक दिवस गेला, अजून तूं येत नाहींस' यावरून त्यांची भक्ति दिसून येते.

`One day of my short life has gone and I have not known thetruth.'

'या माझ्या क्षणिक आयुष्यांतील एक दिवस व्यर्थ गेला पण अझून मला सत्य समजलें नाही.' यावरून त्यांची जिज्ञासा दिसून येते.'' पुढे महाराज म्हणतात

कथमेको हि सर्वासां पुत्रो भवितुमर्हति ।
नैषा शंका प्रकर्तव्या जगतो भावरूपतः ॥

अर्थ - परंतु आई अशी शंका करतील की एकचपुरुष सर्व स्त्रियांचा पुत्र कसा होऊ शकतो? पण ही शंका करण्याचे प्रयोजन नाही. कारण सर्व जगतच भावनारूप आहे.'' यापुढे, जगत भावनारूप म्हणजे कल्पित असूनही खरे कां वाटते? याचे वेदान्तयुक्तीने समाधान करून महाराज म्हणतात (पृ ११)

अतः सर्वं ब्रह्मरूपे भावनापरिकल्पितम् ।
दृष्टिसृष्टिविवादेन द्रुतं सिध्यति नान्यथा ॥

म्हणून एका ब्रह्माचे ठिकाणी हे जगत भावनेने कल्पित आहे, हे प्रत्यक्ष सिद्ध असल्यामुळे तीन सत्ता मानणाऱ्या वेदान्त्यांच्या मतापेक्षा दृष्टिसृष्टिवादच सम्यक आहे. कारण त्यावाचून भावनामय जगत आहे हे दुसऱ्या रीतीने चांगले समजत नाही.

दृष्टिसृष्टि विवादोऽयं सर्ववेदान्तसंमतः ।
श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा त्वं सुखिनी भव ॥

सर्व वेदान्तामध्यें हा दृष्टिसृष्टिवादच श्रेष्ठ आहे व योगवासिष्ठादि ग्रंथांत तोच उत्तम सांगितला आहे. याविषयीं वासिष्ठांत एक विपश्चिताख्यान आहे. त्या विपश्चिताने अविद्या केवढी आहे हें पाहण्याकरितां आपल्या भावनेने अग्नीपासून चार शरीरें निर्माण करून चार दिशेने शोध केला.

तुमच्या येथें बळवंतरावाला मी दोन रूपांने प्रत्यक्ष दर्शन दिल्याचें आपणांस आठवत असेलच. परंतु असें चमत्कारावर दृष्टि देणे उपयोगाचें नाहीं. कारण- ''चमत्कारांत सांपडलेला मनुष्य ब्रह्मवस्तूला सोडून आश्चर्याने वाहत जातो.'' असो.

सर्व जगत् भावनामय आहे हे आपल्या तर्काने, वेदवाक्याने व अनुभवाने जाणून सुखरूप हो. आतां भावनामय जर जगत् आहे तर वाईट भावना करून दुःखांत कां पडावें? चांगली भावना करणेच श्रेयस्कर आहे.

दिव्यभावना

पुढें रुद्रयामल तंत्रांतील १. दिव्यभावना २. नरभावना व ३. पशुभावना व त्यांची लक्षणे सांगून दिव्यभावनेविषयी महाराज म्हणतात :-

दिव्यभावात् भवन्त्याशु ह्यारूढा योगपत्तने ॥

तिसरी जी दिव्य भावना आहे ती साधूंच्या ठिकाणी व ईश्वराचे ठिकाणी करितां येते. कारण साधु व परमेश्वर ह्यांच्यामध्यें भेद नाहीं असे ''तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात्'' ह्या नारदसूत्रांत सांगितलें आहे. ही दिव्यभावना केली असतां जीव ब्रह्मविद्येच्या राज्यावर लवकर बसतात.'' आतां संसारांत राहून ही दिव्यभावना आपोआप साधण्याचा उपाय सांगतात :-

पुत्रभावना

यावद् बुद्धिर्विमग्ना स्यात् संसारे बांधवान्विते ।
तावन्न दिव्यभावोऽतो ज्ञानिनं भावयेत् सुतम् ॥

''मुलें, सुना भाऊ इत्यादिकांनी पूर्ण संसारामध्यें जोंपर्यंत चित्त गुंतले असतें, तोंपर्यंत दिव्यभावना करतां येत नाही. म्हणून ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी पुत्रभावना करावी. म्हणजे दिव्यभावना आपोआप साधते. ज्याप्रमाणे भ्रमराचें ध्यान करून भ्रमरच होतो.

पुढें, संरासारांतील कुपुत्र असोत किंवा सुपुत्र असोत ते मोक्ष देणारे होत नाहीत हे दाखवून, **'आत्मा वै पुत्र नामासि'** या श्रुतीवचनाप्रमाणे आत्म्याचे ज्ञान ज्याला झालें आहे अशा ब्रह्मनिष्ठालाच पुत्र समजावें व वरील विपश्चिताच्या दृष्टांताने व गणेश पुराणांतील 'एकोऽहं पंचधा जातो' या वचनाने- एकही पुरुष तीव्रभावनाबलाने सर्वांच्या गर्भांत जाऊं शकतो हे युक्तीने समजून घ्यावें असें सांगितलें आहे.

ईश्वरधर्म घेऊन उपदेश

आतां, जीवाने ईश्वरधर्म सांगणे म्हणजे आसुरकोटींत जाणे होय. या शंकेचे निराकरण करण्याकरितां ''शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्'' या व्याससूत्राचे प्रमाण देऊन महाराज म्हणतात की, महात्म्या वामदेवाला गर्भांतच ज्ञान झाले तेव्हां त्याने आपल्या ठिकाणी ईश्वरधर्म घेऊन सर्वांस बोध केला अशी कथा वेदांत आहे. ह्याप्रमाणे- **कोणीही ईश्वरधर्म घेऊन परमार्थ वाढविण्यास हरकत नाही.** आतां तुम्हाला असें वाटेल कीं मला ज्ञानाचा अभिमान आहे परंतु आपल्या जवळ दोन पैसे असल्यास आहे म्हणणे अभिमान नव्हे, तर नसून आहे म्हणण्यांत अभिमान आहे. दुसरें, चांगला अभिमान असणे ह्याची तातांनी (ज्ञानेश्वर

महाराजांनी) प्रशंसा केली आहे.

''जे अभिमान वाहती आंगी । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं ।।''

सारांश, याप्रमाणे श्रुतीने, युक्तीने व स्वानुभवाने, आपले ठिकाणी पुत्रभावना ठेवण्यास सांगून नंतर केवळ व्यावहारिक पुत्राप्रमाणे ही भावना न ठेवतां महात्म्यज्ञानाने ईश्वरभावनाही जागृत ठेवतां यावी म्हणून प्रथम वसुदेव-देवकी चें उदाहरण देऊन महाराजांनी श्रीकृष्णाचें अनध्यस्त विवर्तत्व सिद्ध केलें आहे, व जीवाप्रमाणे परमात्मा गर्भात जन्म घेत नसून केवल भावनेनेच त्याला पुत्र मानावें लागते व एकाच वेळी भगवंतापासून पुत्रसुख, मोक्ष व भक्तिसुख मिळविण्याकरितां पुत्रभावना, ब्रह्मभावना व प्रेम हीं तिन्ही त्याच्या ठिकाणी ठेविली पाहिजेत; याविषयी श्रीमद्भागवतांतील श्लोक प्रमाण घेऊन सुंदर विवेचन केलें आहे व भगवंताचें गर्भात येणे, देवकीला आठवा गर्भ राहिला इ. गोष्टी अविद्येने भासत असून त्या अविद्येचा भगवंताला जसा स्पर्श नाहीं तसा त्यांच्या भक्तलाही नाही म्हणून भगवंताचें गर्भांत येणे वगैरे गोष्टी केवळ विनोदमात्र आहेत असा देवांच्या स्तुतीचा भावार्थ दर्शविला आहे.

महाराजांचे आधिकारिकत्व

श्रीमद्भागवतांतील श्लोकद्वयांचें असें रहस्यमय विवरण करून, श्रीकृष्णाप्रमाणे आपलेही ठिकाणी प्रेमपूर्वक पुत्रभावना व ब्रह्मभावना ठेवून स्त्रियांनी परमगतीला प्राप्त व्हावें, म्हणून स्वतःचें आधिकारिकत्व स्पष्ट करण्याकरितां महाराज म्हणतात-

इति श्लोकद्वयं सम्यक् प्रोक्तं भागवते हितम् ।
ममापि कृष्णपत्नीत्वाद् अधिकारस्तथास्ति हि ।।

याप्रमाणे हे दोन श्लोक भागवतामध्यें कल्याणप्रद सांगितलें आहेत. आतां हे श्लोक देवाविषयीं आहेत अशी शंका करूं नये. कारण मी श्रीकृष्णाची पत्नी असल्यामुळे माझेही ठिकाणी तो अधिकार सहजच येतो.

दंपत्योरेकरूपत्वं प्रोक्तं चानुभवामृते ।
'यतस्तदीयेति' सूत्रं प्रमाणं नारदस्य हि ।। (संधिः- छांदसः)

परंतु तूं जरी श्रीकृष्णाची पत्नी आहेस तरी पतीपेक्षा पत्नीचा अधिकार कमी असतो अशी शंका मात्र करूं नये. कारण इतर लोकांप्रमाणे आमचा पतिपत्नीसंबंध संसाराकरितां नाही तर तो ज्ञानमय आहे. श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराज अमृतानुभवांत म्हणतात :-

'जो प्रियूचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचे सरोभरी ।
चारुस्थळी एकाहारी । एकांगाचा ॥''

आणि ज्या अर्थी साधु ईश्वराचेच असतात त्याअर्थी त्यांच्यात व ईश्वरांत भेद नाहीं असें नारदसूत्रही प्रमाण आहे.

अतो मां नंदनं मत्वा तीर्त्वैतन्मरणार्णवम् ।
ब्रह्मज्ञानं परं प्राप्य व्रजस्व परमां गतिम् ॥

आतां तुला पुष्कळ माता असल्यामुळे कितीकांचे ठिकाणी प्रेम ठेवूं शकशील अशी शंका करूं नये. कारण मी जें तुम्हा सर्व स्त्रियांना माता म्हणतों तें कांही मी आपल्याकरितां म्हणत नाही. तर तुमच्या सर्वांच्याच हिताकरितां म्हणतो कारण मला तुम्हांला माता म्हणून तुमच्याजवळून कांही मिळवावयाचें नसते; तर उलटें तुम्हांलाच ब्रह्मज्ञान करून द्यावे लागतें.

दुसरे, पुष्कळ आया आहेत हा भेद तुमचेच ठिकाणीं आहे. पण मला सर्व स्त्रियांचे ठिकाणी भगवती अंबाच भरली आहे असें वाटते. निरनिराळेपणा हा देहबुद्धीने वाटत असल्यामुळें -

देहबुद्धि राखून पुत्रभावना अशक्य

''माझे ठिकाणी पुत्रभावना ठेवल्यावर माझ्या ज्या दुसऱ्या आया आहेत त्या व मी एकच हीही भावना त्याबरोबरच वाढत गेली पाहिजे'. तात म्हणतात **'मी झालिया संभवे । भक्ति माझी'** आतां हा मार्ग दुस्तर आहे खरा; परंतु यावांचून तुम्हांसारख्या साध्वी स्त्रियांना दुसरा तरणोपायच नाहीं. तेव्हां तुम्ही माझे ठिकाणी पुत्रभावना ठेवून माझ्या ज्या दुसऱ्या आया आहेत त्या व मी एकच आहे असें मानीत जाल तेव्हां तुम्ही अंबेस जाऊन मिळाल व अंबेस जाऊन मिळाल्यावर जीवब्रह्मैक्य सहजच झालें. हा मार्ग जरी कठीण आहे तरी येथें निराश होण्याचें कांही कारण नाही. हळु हळु अभ्यास मात्र करीत जावा. म्हणजे अधिकारानुरूप लवकरच फलसिद्धी होईल. म्हणून हे आई! मला पुत्र मानून व ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन या जन्ममरणरूपी सागरांतून पार होऊन परम गतीला प्राप्त हो.'' वरील निरूपणासंबंधांने सूक्तिरत्नावली द्वितीय यष्टि उत्तरार्धाच्या सूचना प्रकरणांत महाराजांनी म्हटलें आहे :-

आणि कांही पत्रीं निश्चिती । मियां पुत्रभावें स्त्रियांस सांगितली स्वभक्ती ।
तयाचा अभिप्राय की मजप्रती । व्हाव्या सर्व युवती अंबिका ॥

येथपर्यंत स्त्रीवर्गाच्या उद्धारार्थ वात्सल्यभक्तीचें निरूपण झाल्यावर पुढें ब्रह्मनिष्ठांची सर्वत्र समबुद्धि झाली असतां मग त्यांना स्त्रियांचे ठिकाणी अंबाभावना

करून उपासनामार्गाचें अवलंबन करण्याचें प्रयोजन काय? अशी आशंका घेऊन त्याविषयी महाराजांनी तात्त्विक निरूपण केले आहे व त्यांत व्रजगोपिकांची श्रीकृष्णाविषयीं **'स एवाहं' भक्ति** व नंदयशोदेची **'ममैव-असौ' भक्ति** यांचेंही स्वरूप ओघाने स्पष्ट केले आहे.

सांख्य, योग, वेदान्ताचें रहस्य तर एकंदर पांचही पत्रांत मधुराद्वैत दृढीकरणार्थ महाराजांनी उत्तरोत्तर विस्तारपूर्वक निरूपण केलें आहे. सारांश, या पत्रपंचकांत अनेकविध सुंदर प्रक्रिया, युक्त्या व विवरणादि प्रकार प्रकट करणाऱ्या महाराजांच्या भक्तिप्रेमरसपूर्ण अभिनव वाग्झरीचें कोठवर वर्णन करावे! त्याकरितां मूळ पत्रेंच वाचलीं पाहिजेत. तथापि एवढें मात्र येथें म्हटल्यांचून रहावत नाहीं कीं, प्रियलीलामहोत्सवांतील शुकरंभा संवादांत रंभेच्या मुखांतून महाराजांनी वदविलेल्या-

तुम्हां ऐसे संतजन । स्त्रियांस पावन करिती वात्सल्य सांगोन ।
पुरुषांस पावनकरिती उपदेशून । आपण नारायण स्वयें होती ॥

या उद्गारांचे मनोभिराम चित्र वरील पत्रांत पहावयास मिळतें. असो.

यावेळी जवळच्या मंडळीस महाराजांनी हरदा येथें रमाबाई लष्करवाले यांच्या येथें ठेवून त्यांना सकाळचे ६ पासून रात्रौ ११ वाजेपर्यंत स्नान, संध्या, भोजन, वेदांतचर्चा, देवदर्शन, आरती वगैरे नित्याचरणाचे नियम बांधून दिले होते व नारायणराव पंडित व गंगाधर मुळे यांस मंडळीवर देखरेख करण्याचें काम नेमून दिलें होतें व स्वतः आपण जरूरीच्या एकदोन मंडळीसह कधी छिदगांवास व कधी हरद्यास रहात असत.

असा क्रम चालू असतांना, सद्गुरुसेवेच्या आवडीनें आपोआप सत्ववृद्धि कशी होत जाते हें दाखविणारी एक गोष्ट यावेळी हरदा येथें घडून आली, ती अदृश्यदीपिकेंत हरिभाऊ केवले यांच्या सहीने लिहिली आहे. ती अशी -

सौ. रंगुबाईची सत्त्ववृद्धी

शनिवार ता. २३/०१/०९ रोजी म्हणजे माघ शुद्ध द्वितीयेचे दिवशी, संध्याकाळीं महाराज छिदगांवास गेले. ते दिवशी रात्रौ सुमारे साडेदहा वाजतां सौ. रंगुबाई (रमाबाईच्या) माडीवर निजली असतांना एकाएकी हांसूं लागली व मधून मधून झोंपेंत काहीं बोलूंही लागली. त्याच माडीवर नानाजी कविमडंन, मी (हरिभाऊ केवले) व्यंकटराव, नारायण पंडित वगैरे आम्ही जागे होतो व आम्हांस तें ऐकून आश्चर्य वाटलें.

व्यंकटराव मला म्हणाले - ''आईला जागी करा.''

त्यावरून नारायण पंडित यांने तिला उठवून बसविलें असतां ती म्हणाली ''मला त्रास देऊं नको. निजूं दे.''

त्यावर मी म्हटले की ''तुम्ही तिला निजूं द्या. घाबरण्याचें कांही कारण नाहीं.''

असें म्हटल्यावर ती पुन्हां निजली. पुढे सरासरी अर्ध्या तासानंतर पुन्हां ती पूर्ववत् मधून मधून हांसू लागली व ''वा महाराज, वा महाराज'' असें मधून मधून म्हणूं लागली.

तेव्हा मी तिला विचारलें की - ''महाराज कोठे आहेत?''

ती म्हणाली - ''पहा समोरच पाटीवर बसले आहे.''

तेव्हा त्रिपुरवार म्हणाले - ''तेथें कोण कोण मंडळी आहे हे तिला विचारा.''

तसें विचारलें असतां ती म्हणाली ''महाराज, दुर्गाआई व गंगाधर असे बसले आहेत व महाराज दुर्गाआईशी छानदार गोष्टी बोलत आहेत.''

तेव्हां मी विचारलें की, – 'तेथें त्रिपुरवार, मी व नारायण पंडित आहेत काय?''

ती म्हणाली - ''दिसत नाहींत.''

याप्रमाणे मधून मधून हंसणे सरासरी तास दीड तास चाललें होतें. त्यानंतर ती म्हणाली - कायगं काकू तूं अशी दूर का बसलीस?

तेव्हा मी म्हटलें, - ''काकू कोठें आहे?''

ती म्हणाली, - ''आतांच खाली गेली.''

याप्रमाणे पुढें पुढें तर ती सारखीच हंसूं लागली. ती इतकी की सारखा पाऊण तास झाला! तेव्हां मी तिला उठवून बसविले.

ती म्हणाली, - ''तुम्हीं मला का उठविले? महाराजांचे फारच चांगलें निरूपण मी ऐकत होते.''

मी विचारलें की, - ''काय काय निरूपण चालले होते?''

ती म्हणाली, - ''स्मरत नाही.''

नंतर दुसरे दिवशी महाराज छिदगांवाहून येथे आले. त्यांनी सांगितले की खरोखर असाच प्रकार त्या दिवशी रात्रीं त्याच वेळी होत होता व सौ. दुर्गा आईही त्या रात्री फारच हंसत होती.

मथुरा वृंदावन

या नंतर सुमारें १५ दिवसांनी महाराज मथुरावृंदावनाच्या यात्रेस जावयास निघाले. बरोबर फक्त दोन तीनच माणसें त्यांनी यावेळेस घेतली होती. बाकीची मंडळी पूर्ववत् हरदा येथेंच होती. महाराजांच्या या प्रवासांत घडलेल्या गोष्टी :-

आंधळा मुलगा

हरद्याहून निघाल्यावर मध्यंतरीं इटारसीच्या स्टेशनावर सौ. दुर्गा आई व लक्ष्मणराव केकरे हे मंडल्यास जात असतांना महाराजांस भेटले. त्यांजबरोबर महाराजही नैनपूरच्या स्टेशनापर्यंत गेले होते. वाटेंत जबलपूरच्या स्टेशनाजवळील मुशाफरखान्यांत महाराज उतरले असतां तेथें सुमारे १७-१८ वर्षांचा एक आंधळा मुलगा मोठ्याने रडत होता. त्याला कोणी पैसा, खाऊ, वगैरे देऊ लागले असतां तें न घेतां तो अधिकच रडूं लागे. इतक्यात महाराज पटकन आपल्या जागेवरून उठले व त्या मुलाजवळ जाऊन बसले व गुढघ्यावर गाल ठेवून त्याच्याशीं येणे प्रमाणे बोलूं लागेल :-

''मुला तूं रडूं नको. तुला काय पाहिजे तें बोल.''

तो मुलगा म्हणाला - ''माझा भाऊ मला सोडून गेला. मला त्याच्याकडे पोचवा.''

महाराज म्हणाले - ''तो तुला सोडून गेला असतांना पुन्हां त्याच्याकडे कशाला जातोस? मजबरोबर चल. मी तुझी सर्व प्रकारें उत्तम व्यवस्था ठेवतो.''

मुलाला तें म्हणणे रुचलें नाही. इतक्या वेळांत तेथें लोकांची गर्दी जमली होती त्यांत तेथले स्टेशनमास्तरही होते. सर्वांस मोठें कौतुक वाटलें. महाराजांची मंडळी बेल फुलें वगैरे आणावयास गेली होती तीही परत आली. पुढें स्टेशनमास्तर व तेथले आणखी एक गृहस्थ यांस सांगून त्या मुलास त्याच्या भावाकडे पाठविण्याची महाराजांनी व्यवस्था केली.

श्री. रामराव कृष्ण जठारांची भेट

ग्वाल्हेरला गेल्यावर स्वानंदसाम्राज्यकर्ते श्री. रामराव कृष्ण जठार यांच्या भेटीस महाराज गेले होते. स्वानंदसाम्राज्यांत स्पेन्सरप्रभृति पारकीय तत्त्वज्ञान्यांच्या ग्रंथसंबंधाने जो भाग आहे त्याविषयी त्यांचे व महाराजांचे कांही भाषणही झालें. परंतु आपल्या पूर्वपत्रव्यवहाराचें त्यांस महाराजांनी स्मरण दिलें नाही.

सौ. रंगुआईस रासदर्शन

इकडे हरदा येथें महाराजांच्या मंडळीपैकी सौ. रंगुबाईस दोन तीन दिवसांपासून ताप येत होता. एके दिवशी मध्यरात्रींच्या सुमारास तिचा ताप उतरूं लागून ती बेशुद्ध झाली. पुढें सुमारे दीड तासांनी ती कांहीशी शुद्धीवर आली परंतु नुकतीच थोड्या दिवसांपूर्वीप्रमाणे सत्वातिरेक मानस स्थितींत जाऊन मधून मधून हंसूं लागली व पुढील उद्गार बोलूं लागेली[१] :- (ही गोष्टही मागीलप्रमाणेच अदृष्यदीपिकेत लिहीली आहे)

''वा महाराज, काय प्रभा आहे! निळी निळी प्रभा दिसते आहे. देवाची मूर्ति किती साजरी आहे!''

मंडळीपैकी एकाने तिला विचारलें,''महाराज तेथें आहेत काय?''

उत्तर - आहेत.

प्रश्न - कोणत्या वेषांत आहेत?

उत्तर - स्त्री वेषांत. (पुन्हां उद्गार) वा महाराज, काय प्रभा आहे! निळी निळी प्रभा दिसते! देव नाचत आहेत! देवाची मूर्ति काय साजरी आहे! वा महाराज वा! अरे पहाना रे! डोळे असून तुम्ही कां नाहीं पहात! बेटे लोक संसारांतच गढून रहातात! ही मजा कोणीच पहात नाही! वा काय रास आहे !!'

निळूभाऊ धर्माधिकारी तिला यावेळीं म्हणाले - 'आतां महाराज कोठें आहेत?'

उत्तर – 'आतां दिसत नाहींत. त्यांत मिळून गेलें! प्रकाश किती सुंदर निळा निळा आहे! सुंदर नाद ऐकूं येत आहे! कमळाचें झाड पहा किती सुंदर आहे! झाडावर देव वस्त्र घेऊन गेले! गोपी उघड्याच उभ्या आहेत. केश पाठीवर मोकळे आहेत! गोपी वस्त्र मागत आहेत. गाणे म्हणत आहेत -

'नंदाजी लाल देव मेरे कपडे'

''वा काय प्रकाश आहे! देवाची साजरी मूर्ति आहे! तुम्ही यावलींत देवाला बांधीत होते, आतां पहा बरें देवाचा कसा थाट आहे? देवाकडे पहाण्याची कोणाची छाती नाहीं!''

(हे उद्गार महाराजांस उद्देशून आहेत. मागें यावली येथें असतांना एक वेळ महाराजांनी पूजेंतल्या श्रीकृष्णमूर्तीस दोरीने बांधून ते रंगूबाईस कळविलें. ते वेळी ती घरांत दुसरीकडे कांही काम करीत होती व महाराज इतर मंडळीसह आकाजी बापूच्या घरी दुसऱ्या बैठकीत होते. रंगुबाईने तेथें येऊन देवास दोरीने बांधलेले पाहतांच ती फार मोठ्याने रडूं लागली व महाराजांस प्रार्थना करून देवास सोडण्याविषयीं आग्रह करूं लागली. नंतर देवास महाराजांनी सोडल्यावर तिला बरें वाटून ती आपल्या कामास लागली. असा खेळ कधी कधीं करून महाराज जवळील स्त्रियांचा वात्सल्य प्रेम वाढविण्याचा प्रयत्न करीत.)

'देवाचे पाय किती सुंदर आहेत! कोमल आहेत! पायांत बांकी आहेत! घुंगरू आहेत! वा कसे साजरे पाय आहेत!'

तिला लेखक म्हणाला ''त्या साजऱ्या पायावर नमस्कार कर बरें''.

हें ऐकून निजल्या निजल्याच दोन्ही हात जोडून मान वांकवून तिने

नमस्कार केला. नंतर म्हणाली -

'देवाची नाभी कशी साजरी आहे. व्यंकटेश स्तोत्रांत सांगितल्याप्रमाणेच आहे. देवाचे वक्षस्थळकसे चमकत आहेत. कानात कुंडले चमकत आहेत. वा, देव हांसत आहेत. बासरी किती गोड वाजवीत आहेत! वा महाराज वा ! देवाच्या हातांत पावा आहे.''. . .

पुन्हां ती हंसूं लागली. कारण विचारलें असतां आणखी जास्तीच हंसूं लागली व म्हणाली

''देवाने राधेच्या कानांतली कुंडलें काढून घेतली.''

याप्रमाणे प्रकार दिवस निघेपर्यंत चालला होता. पुढें ती चांगली जागृत स्थितींत आल्यावर, पाहिलेल्या देवाच्या लीलांची आठवण करून रडत असे व पुन्हां पुन्हां पूर्व स्थितीत जाऊन आनंदाने हंसणे व लीला वर्णन करणे हा तिचा क्रम चालू होई.

यामुळें मंडळीला बरें न वाटून तिची प्रकृति अधिक बिघडेल या भीतीने त्यांनी वृंदावनाला महाराजांकडे विद्युत्संदेश पाठवून ही स्थिती कळविली. त्याचे महाराजांकडून उत्तर आलें की ''घाबरण्याचें कांही कारण नाहीं. मी लवकरच येतो.''

रंगुबाई ज्यावेळीं प्रथम बेशुद्ध झाली, त्यावेळी तिकडे महाराज प्रवासांत आगगाडींत बसून चालले असतांना एकाएकीं स्तब्ध बसले. विष्णुपंत धामापुरकरांनी हांका मारल्या तरी बोलले नाहींत. नंतर कांही वेळाने एकदम महाराज मोठ्याने ओरडले व म्हणाले कीं,

''ही मुलगी (रंगुबाई) मजकडे आली आहे. ती संपली काय? मी तिला हरद्याला परत पोंचवून आलों.''

वृंदावनाला पोचल्यानंतर महाराज तेथें त्रिरात्र राहिले. तेथें श्रीमद्भागवतांतील रासपंचाध्यायीवर महाराजांची ओवीबद्ध प्रवचने व स्फुट अभंग पदें वगैरे झाली व नंतर महाराज हरद्यास परत आलें.

परत आल्यानंतर सौ. रंगुबाईच्या प्रकृतीसंबंधाने विचारपूस होऊन, ब्रह्मज्ञानाचा निश्चय न करितां नुसत्या सत्वगुणाने विकारावश होऊनचित्त एकाग्र करण्याविषयी तिला महाराजांनी दोष दिला व आत्मज्ञानाकडे अनुंसधान ठेवण्याविषयी उपदेश केला. पुढें फाल्गुन मासांत एकवेळ महाराज आळंदीसही जाऊन आले.

शके १८३१ सौम्य नाम संवत्सरे

इ.स.१९०९-१०

चैत्रांत रामनवमी करितां महाराज छिपानेर येथें रा. रा. रामचंद्र शामराव केकरे यांच्या विनंतीवरून गेले होते. तेथें मंडल्याहून गणेश प्रसाद म्हणून एक गृहस्थ महाराजांकडे आला होता. त्यास महाराजांनी सुमारे १५ दिवसपर्यंत आपल्या सहवासांत राहवून घेतलें व पुढें तो मंडल्यास परत गेल्यावर त्याला हिंदी भाषेंत दोहा, चौपाई वृत्तांत एक लहानसें पत्रोत्तर पाठविलें.

या पत्रांत प्रथम प्रयत्नवादाची महती वर्णन करून नंतर चित्ताचे मलविक्षेपावरण दोष निवृत्त करण्याकरितां सुंदर निगमार्थ सांगितला आहे. यांतील हिंदी कविता फार सुरस आहे.(सूक्तिरत्नावलि द्वि. यष्टि उत्तरार्ध पृ. ४७ पहा.)

वैशाखारंभी महाराज मंडल्यास गेले व श्रावणापर्यंत तेथें राहिले. शके १८२९ त वाठोडा येथें आरंभ केलेलीं भागवताच्या प्रथम स्कंधावरील गद्यपद्यान्वित निरूपणे येथें बहुतेक रोज तालसुरांत होत असत. ह्या निरूपणांची बहार बरेच दिवसपर्यंत चालली होती व प्रथम स्कंध संपल्यांनतर ''प्रियलीलामहोत्सव'' या नांवाने तीं निरूपणे छापून प्रसिद्ध झाली.

याशिवाय येथें ब्रह्मसूत्रावर महाराजांनी फार सुलभ व बालबोध अशी निरूपणे कांही दिवस सांगितलीं. विठ्ठलराव केकरे यांचा भाचा रा. शांताराम मांजरेकर हा नुकताच बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन मंडल्यास आला होता. त्याला ''सर्वमान्य धर्माची कल्पना'' (समयोपदेश य. १७) या विषयावर एकंदर आठ निरूपणे महाराजांनी सांगितलीं.

महाराज कोठेंही असले तरी त्यांची जुनी ओळखीची मंडळी व नवीन मंडळी होईल तेवढा वेळांत वेळ काढून त्यांची गोड निरूपणे ऐकण्यास येत असत. या नियमाप्रमाणे मंडला येथेंही नवी जुनी बरीच मंडळी जमली होती.

ही मंडळी कधीं कधीं नुसते तार्किक पद्धतीचेही प्रश्न महाराजांस विचारीत व महाराजही त्यांची उत्तरें योग्य व सयुक्तिक देऊन त्यांचे समाधान करीत. अशा प्रकारचीं कांही प्रश्नात्तरें येथे देतोः-

तार्किक प्रश्नोत्तरे

प्रश्न - जन्ममरणपरंपरा पाहण्याची इच्छा कशानें तृप्त होईल?

उत्तर - योगानें! कारण जन्ममरण परंपरा कोणत्याच प्रमाणांनी प्रत्यक्ष होण्यासारखी नाहीं. प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध करतां येत नाहीत अशा पुष्कळ गोष्टी जगांत आहेत.

उदा- १. गुरुत्वाकर्षण आपल्यास कोणत्या प्रत्यक्ष प्रमाणानें समजते?

२. स्वप्नांतील गोष्टी जेव्हा जागृतींत आठवतात तेव्हां देखील प्रत्यक्ष प्रमाण कामी येत नाही. स्मृतीच फक्त कामीं पडते. म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणानें जन्ममरणपरंपरा प्रत्यक्ष सिद्ध होऊ शकत नाही तर स्मृतीच वाढविली पाहिजे व स्मृति वाढविण्याला योग केला पाहिजे. म्हणजे मन तितके व्यापक केले पाहिजे.

प्रश्न - त्रिवेणींत देह ठेवल्याने मोक्ष होतो असें वचन आहे तर ज्ञानाशिवाय मोक्ष होतो काय?

उत्तर - त्रिवेणींत देह ठेवल्यानें देवलोकाची प्राप्ति होते व तेथें सद्गुरुपासून ज्ञान होऊन मुक्ति होते.

प्रश्न - त्रिवेणीत पशुपक्ष्यादिकांचा देह पडला असतां त्यांनाही मोक्ष होतो काय?

उत्तर - नाही. परंतु वस्तुमहात्म्यामुळें त्यांना पुण्यलोक प्राप्ति होऊन पुण्य क्षीण झाल्यावर ते खाली पडतील.

योग्यांचा देहपात : विश्लेषण

प्रश्न - योग्याचा देहपात कां होत नाही?

उत्तर - योग्याचा देहपात होतो परंतु इतरांस त्याचा देहपात झाला असें वाटत नाहीं. कारण त्याचा नवीन देहही पूर्वसदृशच असतो.

दुसरें, आपण ज्याला देहपात किंवा मरण म्हणतों त्याचा अर्थ इतकाच कीं पूर्वसदृश देह आपणास जेव्हां दिसत नाही तेव्हां त्या देहाचा पात झाला किंवा तो देह मेला असें आपण म्हणतों.

उदा. आपण गाडींत बसून प्रवास करीत असतां प्रत्येक स्टेशनावर गाडी थांबते. पण तीच गाडी व तेच उतारू आपणास दिसत असल्यामुळें विशेष फरक वाटत नाहीं. पण आपण इष्ट स्टेशनावर उतरून गाडी निघून गेली म्हणजे गाडी गेली असें म्हणतो. पण ती गाडी व त्यांतले उतारू जसेचे तसेच असतात.

त्याप्रमाणें प्रत्येक जीवाचा देह क्षणोक्षणी नवीन होत असतो परंतु वेगातिशयामुळें भ्रमानें आपल्यास 'तोच देह आहे' असें भासतें.

संसाराचीही अशी वस्तुस्थिति आहे. संसार हा क्षणांत अनेक वेळ उत्पन्न होऊन नाश पावतो. त्यांतील सुखदुःखेंही तशीच भासमात्र आहेत. पण अज्ञान्याला ती सत्य वाटून तो मोहांत पडतो व ज्ञानी हा सर्व ब्रह्माचा विलास समजून आनंदांत राहतो. सुंदरदास म्हणतात :-

ज्ञानी अरु अज्ञानीकी क्रिया सब एकसीही ।
अज्ञ आशवान, ज्ञानी आश न निराश है ॥

अज्ञ जोई जोई करै, अहंकार बुद्धि धरै ।
ज्ञानी अहंकार बिनु, करत उदास है ॥
अज्ञ सुखदुःख दोऊ, आपविषे मानि लेत । ज्ञानी सुखदुःखकूं न जानै मेरे पास है ॥
अज्ञकूं जगत यह, सकल संताप करै । ज्ञानीकूं सुंदर सब, ब्रह्मको विलास है ॥

प्रश्न - श्रीकृष्ण परमात्मा ईश्वर होते तर त्यांनी भारतीययुद्धांत मेलेल्या दुर्योधनादिकांना जिवंत कां नाहीं केले?

उत्तर - त्यांना जिवंत केलें असते तर संसारच वाढविला असता. मग संसार अनित्य आहे व विषय दुःख देणारे आहेत असें विषयदोषदर्शन होऊन जीवांना जें वैराग्य व्हावयाचें तें न होतां त्यांस संसारच नित्य वाटला असता.

दुसऱ्या एकानें तर महाराजांस पुढील मौजेचा प्रश्न विचारलाः-

प्रश्न - शेंडी कां ठेवावी?

उत्तर - रोमकूपांचें पोषण केसांनी होतें. कांही जागीं कमी केसं असल्यानेंच रोमकूपांचे पोषण होतें. उदा. छाती. कांही ठिकाणी जास्तच केस असावे लागतात. शेंडीच्या जागी केस लांब असावे लागतात. मेदूंचे इच्छित व अनिच्छित असे दोन भाग आहेत. शेंडी राखली नाहीं तर अनिच्छित मेंदूला विकार होईल. म्हणून शेंडी राखून इतर केस काढावे लागतात. स्त्रियांचा अनिच्छित मेंदू डावीकडे असतो. त्यांना केस जास्त वाढवून भांग केल्यानेंच मेंदूची शक्ति उत्तम राहते. दुसरें, केसाग्रानें पृथ्वीतला ओषधी रस शोषून घेता येतो. म्हणून केस लांब ठेवून त्यांचें अग्र पाठीवर पडावें.

शास्त्री पंडितांचा वेदांत

ता. ८/५/१९०९ रोजीं ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्याचें निरूपण झाल्यावर एकानें महाराजांस पुढील प्रश्न विचारला-

प्रश्न - शास्त्री पंडितादिकांना इतक्या सुलभ रीतीनें वेदान्त विषय समजावून देतां येत नाहीं याचें कारण काय?

उत्तर - कोणताही विषय दुसऱ्यास चांगल्या रीतीनें समजाऊन देण्याकरितां त्या विषयापेक्षां अधिकतर विज्ञानवत्ता पाहिजे. सद्गुरु ''शाब्दे परे च निष्णातं'' अशा प्रकारचे पाहिजेत. नुसते श्रोत्रीय किंवा नुसते ब्रह्मनिष्ठ राहून उपयोग नाही. श्रोत्रीय म्हणजे विद्वान. नुसता विद्वान असला व निष्णात नसला – त्याला विषयापेक्षां अधिकतर विज्ञानवत्ता नसली - तर त्याला शिष्याची उपाधी ओळखतां येत नाही. वेद ईश्वराने केले पण वेदांपेक्षा अधिकतर विज्ञानवत्ता ईश्वराचे ठिकाणी आहे म्हणून ईश्वर सर्वज्ञ आहे. सद्गुरुही महावाक्यबोधानें शिष्याला

ज्ञान करून देतात व महावाक्य वेदांतलेंच आहे. त्याअर्थी सद्गुरूचे ठिकाणीही अधिकतर विज्ञानवत्ता आहे. म्हणून सद्गुरु जीव नसून ईश्वरच आहेत. अधिकतर विज्ञानवत्ता म्हणजे 'अग्नीनें वस्त्र धुवून आण.' असें वाक्य कोणी उ□ारलें असतां एकदम आपल्यास तें पटत नाही. कारण जलानें वस्त्र भिजते हें आपण अनेक वेळां पाहिलेले आहे. येथें वाक्यापेक्षा आपली विज्ञानवत्ता अधिक झाली.

(अधिकतर विज्ञानवत्ता ही ईश्वरानुग्रहावांचून किंवा श्रीगुरुकृपेवांचून नुसत्या शास्त्राध्ययनाने किंवा सृष्टिनिरीक्षणानें येत नाही हे महाराजांनी संप्रदाय सुरतरूंत उत्तम सिद्ध केले आहे)

त्याच दिवशी दुपारचे तीन वाजतां देवार्चनकालीं महाराजांनी ''एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या'' हा श्रीमद्भागवतांतला श्लोक म्हणून त्याचें असें विवरण केलें

भगवंताविषयी शोकाचे विश्लेषण

आपला प्रिय भाऊ, पिता किंवा जिवलग मित्र गांवास गेला असतांना ज्याप्रमाणे शोक होतो तसा शोक भगवंताविषयी झाला असतां सहज वृत्ति स्थिर होऊन आनंद उत्पन्न होतो व तो आनंद नित्य राहतो. ज्याला कोणतेंही साधन करवत नाही, विरक्ति नाही, इंद्रियदमन नाही त्यानें भगवंताविषयी शोक करावा. म्हणजे त्याचीं इंद्रिये आपोआप लीन होतात. मात्र असें त्यानें व्रतच धारण केलें पाहिजे. मग असा अभ्यास वाढतां वाढतां **''उन्मादवन् नृत्यति लोकबाह्यः''** अशी त्याची स्थिती होते.

याप्रमाणें आषाढ अखेरपर्यंत मंडला येथें राहून पुढें महाराज रायपुरास गेले व मार्गशीर्षापर्यंत तेथें राहिले. श्रीकृष्णजन्माष्टमी व दसरादिवाळी तेथलीच झाली. रा. रा. बाळकृष्ण भास्कर केकरे, चिंतामणराव तांबे, राजीमवाले वकील, पावणसकर, नारायण सदाशिव कुसरे वकील, केशवराव बक्षीमास्तर, नारायण दाजीबा वाडेगांवकर, नारायण मनोहर वाडेगांवकर मेडिकल प्रॅक्टिशनर, वगैरे तेथली मंडळी महाराजांच्या नवीन परिचयाची झाली. रा. रा. रघुनाथराव भगाडे हेही यावेळी रायपूर येथेंच मुनसफ होते. यांचा व महाराजांचा पूर्वपरिचय होता.

अमृतपानयोग : स्वतःचा अपमान

''स्वतः निष्पाप असून आपला अपमान होतांना शास्त्रकार त्याला अमृत पिणें म्हणतात'' या अमानित्व तत्त्वाला अनुसरून व स्वाभाविक बालभावाच्या खेळकर वृत्तीमुळे, बहुशः लहान मुलांप्रमाणें बोबडें बोलणें, कुत्र्याप्रमाणें भुंकून नक्कल करणें, नवीन अपरिचित् मंडळी जमली म्हणजे कधी कधीं ''दारू आण'' म्हणून मोठ्यानें म्हणणें इत्यादि गोष्टी महाराज गमतीनें करीत असत. त्याचा

परिणामही पुष्कळ वेळ महाराजांना इष्ट असा होऊन अपरिचित् मंडळीच्या चलबिचल वृत्तींची मौज दृष्टीस पडत असे. असाच कांहींसा प्रकार एकवेळ येथेंही झाला. महाराजांच्या अनुयायी मंडळीपैकी विष्णु बापुजी धामापुरकर हे यावेळीं रायपुराजवळील लभांडी येथील सरकारी शेतीवर ओव्हरसीयर होते. त्यांजकडे एकवेळ महाराज गेले असतां त्यांजपाशी असलेला साहेब लोक घालतात तसा एक टोप महाराजांस दिसला. तो त्यांनी मागून घेऊन जवळ बाळगला व एखादे वेळी लहर लागली म्हणजे भोजनोत्तर सडकेवर शतपावली करतांना तो डोक्यास घालीत असत व नंतर तेथूनच पुस्तकें वगैरे पाहण्याकरितां सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांत जात असत.

एके दिवशी महाराज याप्रमाणें साहेबी टोप घालून लायब्ररींत पुस्तके पहात बसले असतां तेथें एक गृहस्थ आले व त्यांनी महाराजांविषयी तेथल्या इतर मंडळीस कोण काय? म्हणून प्रश्न केला व महाराजांचे नांव कळल्यावर त्यांच्या जवळ जावून ते म्हणाले, ''महाराज, चांद्याच्या गणपतीबोवांच्या मुखानें मी आपली सत्कीर्ति ऐकली आहे.''

हें ऐकतांच महाराज मोठ्याने म्हणाले ''कोण आहे रे दारू आण.''

तें ऐकून हे साहेबी टोप घालतात त्या अर्थी दारूही पीत असले पाहिजेत असें त्या गृहस्थास वाटून तेथून ते निघून गेले. पुढे गुरुवारचे पालखीचे वेळी महाराजांचे तात्कालिक स्फूर्तिजन्य नवीन अंभग ऐकून त्यांचा पूर्वग्रह बदलला व दुसरे दिवशी ''गुलाबराव महाराज हे विसाव्या शतकांतील तुकाराम महाराज आहेत'' असे त्यांचे उद्गार निघाले. असो.

नवीन परिचयाच्या मंडळीला महाराजांचा सहवास जसजसा होऊं लागला तसतसे ते त्यांच्या विद्येला लुब्ध होऊन निरूपणें ऐकण्यास तत्पर राहूं लागले व वेळांत वेळ काढून अनेक विषयांवर महाराजांशी चर्चा करून त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ घेऊं लागले. रा. रा. नारायण दाजीबा डिस्ट्रिक्ट जज्ज यांनींही अशा रीतीनें पंचदशीवर महाराजांबरोबर चर्चा केली.

श्रीकृष्णजन्माष्टमीच्या उत्सवप्रसंगीं वरील चिंतामणराव तांबे प्रभृति मंडळीच्या साह्याने जागेची व्यवस्था वगैरे स्वतंत्र व उत्तम होती.

एक नैय्यायिक

उत्सव झाल्यावर हिंदी भाषा बोलणारा एक नैय्यायिक पंडित महाराजांकडे आला होता. त्याच्याशीं महाराजांचा वाद चालला असतांना 'संयोगा'विषयी प्रश्न निघून महाराज म्हणाले की, ''घटाचा व भूमीचा अत्यंत संयोगच होऊ शकत

नाही. कारण त्यांच्यामध्यें आकाश असतें व लहान लहान जंतू (जीव) त्यांतून जाऊंही शकतात; असें असतांना न्यायशास्त्रांत संयोग कसा मानतात? हें मला समजत नाही.'' याचें समाधान तो नैय्यायिक करूं शकला नाही.

एक हिंदी पंडित

याच सुमाराम दुसरा एक हिंदी तरुण पंडित महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकून वाद करण्याकरितां आला होता. तेवेळीं महाराज रा. रा. बाळकृष्ण भास्कर केकरे ए. अ. कमिश्नर यांच्या माडीवर निजले होते. त्यावेळीं तेथें रा. रा. चिंतामणराव तांबे, र. मा. भगाडे मुनसफ व कुसरे, राजीमवाले वकील वगैरे बरीच मंडळी जमली होती. वेळ रात्रीची सुमारे ११ वाजतांची होती. कांही वेळपर्यंत तो पंडित व मंडळी बसल्यानंतर मध्यंतरी महाराजांना थोडा जाग आल्यावर ''कोण आहे?'' असा त्यांनी प्रश्न केला. तोंच ''कानि कानि शास्त्राण्यधीतानि भवता?'' असा प्रश्न त्या पंडितानें विचारला. महाराज पडल्या पडल्याच म्हणाले, ''हा कोण संस्कृत बोलतो? मला संस्कृत येत नाहीं.'' अ सें म्हणून महाराज पुन्हां झोपूं लागले. आणखी थोड्या वेळाने महाराजांनी ''कोण आहे?'' म्हणून पुन्हां विचारतां त्या पंडिताने हिंदी भाषेंत महाराजांस एक प्रश्न विचारला. त्याचें महाराजांनी खंडण करून पूर्वपक्ष केला. याप्रमाणे कांही वेळ जीं प्रश्नोत्तरें झालीं तीं कांही महाराजांच्या झोंपेच्या तंद्रेंत व कांही जागृतीत अशी झाली. एवढ्याच प्रश्नोत्तरांनी ''महाराजका अध्ययन बहोत है'' असे उद्गार त्या पंडितानें काढले. पुढें महाराज उठून बसले व आपल्या स्वयंविद्या प्रभावानें त्याला सहज कुंठित केलें. तो पंडितही अत्यंत प्रसन्न झाला व ''कीर्ति के अनुसारही महाराजाकी विद्या अगाध है.'' असें म्हणून त्यानें निरोप घेतला.

महाराजांनीही रुपया नारळ वगैरे आपल्या नेहमींच्या पद्धतिप्रमाणें त्याला देऊन त्याचा योग्य सत्कार केला.

गीता, ज्ञानेश्वरी, प्रियलीलामहोत्सव वगैरे निरूपणें चालू होतींच. ''गुरुचरण कौमुदी'' म्हणून पंचदशीवर एक नवीन टीका येथें महाराजांनी लिहिण्यास आरंभ केला.

एका साधूची नाचक्की

रायपुरांत यावेळी एका साधूचें प्रस्थ बरेंच वाढलें होतें. परंतु त्याचें गुप्त अनीतीचें आचरण कोणास माहीत नव्हते. महाराज येथें आल्यावर त्यांनी तो सगळा प्रकार युक्तियुक्तीने बाहेर परिस्फुट केला, तेव्हां तेथल्या चालक मंडळीत

त्या साधूची नाचक्की होऊन त्यांनी तेथून त्याला हांकून दिलें.

साधूंचा अनाचार : श्रीधरबोवा परांजपे, वर्धा

अलिकडे मध्यप्रांतांत वर्धा येथें एक नवीन 'रामदासी' म्हणविणारा पंथ निघून बऱ्याच सुशिक्षित लोकांत त्याचा प्रसार होऊ लागला होता. श्रीधरबोवा परांजपे बी. ए. हे या पंथाचे प्रवर्तक असून ''वर्णाश्रमधर्म सदाचारादि वेदविहित क्रिया न पाळतां नुसत्या नामस्मरणावर विश्वास ठेवून अंत्यवर्णाशी खानपानादि व्यवहार केला तरी हरकत नाही'' असे त्यांचे मंतव्य होते. श्रीधरबोवाचा मुक्कामही यावेळी श्रीकृष्णजन्माष्टमी प्रीत्यर्थ रायपूर येथेंच होता व कीर्तन प्रसंगी अस्पर्श स्त्रियांनाही श्रोतृसमूहांत एकत्र बसण्याविषयी त्यांचा आग्रह होत असल्याबद्दल लोक सांगूं लागले. असा आचरणासंबंधानें महाराजांशी वाद करण्याबद्दल तेथील कांही मंडळींनी श्रीधरबोवास म्हटलें व त्यांनीही ती गोष्ट कबूल केली परंतु वादाच्या प्रसंगाची तयारी होतांच ''सध्या वाद करण्यास समर्थांची मला आज्ञा नाहीं.'' असें श्रीधरबोवांनी सांगून वाद करण्याचें टाळले. असो. पुढे महाराजांनी रा. रा. रधुनाथराव भगाडे यांस एक संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र पाठवून त्यांत या संप्रदायाचा दोष दाखविला आहे.

हे पत्र सूक्तिरत्नावलीच्या सप्तम यष्टीत ५८ व्या पृष्ठावर छापलें आहे (प्रथमावृत्ति) त्यांतील कांही श्लोक येथें घेतों :-

सद्धर्मान्वितोपास्त्या मनश्चांचल्यमुत्सृजेत् ।
सद्धर्मरहितं नाम वृथा स्यादिति मे मतिः ॥१२॥

आपल्या विहित कर्मासह परमेश्वराची उपासना करून मनाचे चांचल्य दूर करावे. स्वधर्माचरणावाचून नामस्मरण व्यर्थ आहे असे मला वाटते.

विपरीतं प्रशंसंति भोगसौलभ्यवादिनः।
शारीरान् मानसं कर्म सुलभं न कदापि हि ॥१३॥

केवळ विषय भोगच जास्त सुलभ करण्याकरितां नाम सुलभ आहे असें कर्मरहित भक्तिवादी म्हणत असतात. परंतु शारीरिक कर्मापेक्षा मानसिक कर्म आपणास कधीं तरी सुलभ वाटतें काय? मला तर वाटत नाही.

तथापि सुलभा भक्तिः प्रवदन्त्यन्धदृष्टयः ।
बत तेषां कुतो धैर्यं जनतादुःखदायकम् ॥१४॥

तथापि प्रेमादि मानस भाग जिच्यांत जास्त आहेत अशी भक्तीच शारीरिक कर्मापेक्षां जास्त सुलभ आहे असें कित्येंक मूर्ख लोक सांगत फिरत असतात.

कुमारं मातृभुंजानं यथा तातोप्युपेक्षति ।
भक्तिवादिनमुन्मत्तं तद्वदीशोप्युपेक्षति ॥१५॥

मातृगामी मुलाची ज्याप्रमाणें बाप उपेक्षा करितो तद्वतच ईश्वर देखील भक्तीच्या पांघरूणाखाली वाटेल तसें करणाराची उपेक्षा करितो.

भोगानां सुलभत्वार्थं भक्तिर्यद्युपदिश्यते ।
किमीशेन तदा कार्यं वनितावयवं भजेत् ॥१६॥

केवळ विषयभोग वाढविण्याकरितांच जर भक्तीचा उपदेश असेल तर ईश्वराचें काय करावयाचें? खुशाल वेश्येच्या घरीं जाऊन तिच्या अवयवांचे पूजन करीत पडावें.

सद्धर्मानारब्धभूता भक्तिर्येनोपदिश्यते ।
पाचयेत्तप्ततैलेन मूढं तं भोगवर्धकम् ॥१७॥

उत्तम प्रकाराच्या वर्णाश्रम धर्मानें जिचा आरंभ नाहीं अशी भक्ति सांगून केवळ विषयोपभोगप्रवृत्ति वाढविणाऱ्या मूर्खांनां तापलेल्या तेलाच्या कढईंत टाकून शिजवावें.

इत्यादि प्रकारें वरील पत्रांत महाराजांनी या संप्रदायाचा तीव्र निषेध करून वर्णाश्रमाचाराचें महत्व उत्तम प्रतिपादिलें आहे.

असो. पुढें कार्तिकांत आळंदीस जाऊन आल्यानंतर मार्गशीर्ष वद्यांत महाराज उमरावतीस आले व तेथून सुमारें आठ कोसांवर थूगांव आहे तेथ प्रतिवार्षिक कात्यायनी व्रतोत्सव करून पौषमासारंभी पुन्हा रायपुरास परत गेले.

इकडे महाराजांच्या नागपूर येथील अनुयायी मंडळीपैकीं एका गृहस्थाचें मनःस्वास्थ्य यावेळीं कांही विशेष कारणानें बिघडलें होते व ती गोष्ट रायपूर येथें महाराजांस कळली. त्यामुळे आठदहा दिवसांनीच रायपुराहून महाराजांस नागपुरास जावें लागलें.

लेखक मिलिंद यावेळी महाराजांच्या आज्ञेवरून त्या ज्ञानेश्वर मुद्रणालयांत काम करण्याकरितां नागपूर येथेंच राहिला होता व त्याला तेथें ताप येऊं लागला होता. परंतु महाराजांचे आगमन होतांच त्याचा ताप बरा झाला.

यथार्थ स्वप्न

चांद्याचे बळवंतराव देशमुख वकील हे यावेळीं नागपुरास कांही कामाकरितां आले होते. त्यांस महाराजांसंबंधानें एक यथार्थ स्वप्न यावेळी पडलें तें त्यांच्या सहीनें अदृश्यदीपिकेंत लिहिलें आहे तें असेंः- ''ता. २१/१/१० रोजीं मला नागपूर येथें पहाटेला असें स्वप्न पडलें कीं, माझी व श्रीगुलाबराव महाराजांची गांठ पडली. ह्या

दिवशी महाराज रायपूर येथें होते. ते दुसरे दिवशी म्हणजे ता. २२/१/१९१० इसवी रोजीं नागपूर येथें आले व स्वप्नांत दिसल्याप्रमाणे त्यांचे दर्शनाचा लाभ घडला.''

नागपुराहून एकदोन दिवसांनी महाराज छिदगांवाकडे गेले व सुमारें दीडमहिना छिदगांव, हरदा व अजनास (होळकर स्टेट) इतक्या ठिकाणी राहून फाल्गुन शुद्ध पूर्णिमेस प्रयागला गेले. रा. रा. बाबूराव तांबे हे यावेळीं प्रयाग येथें बी. एल्. च्या परीक्षे करितां शिकत होते, त्यांस पाठविण्याकरितां महाराजांनी संस्कृत गद्यपद्यात्मक एक पत्र लिहून ठेविलें होतें तें त्यांस यावेळी दिलें.

ललितशास्त्र

या पत्रांत ललितशास्त्राची (एस्थॅटिक्स) उत्तम वैदान्तिक पद्धतीची शास्त्रीय मीमांसा असून ललितकलेचा माधुर्यप्रेमांत सुंदर विनियोग सांगितला आहे व गुरु व शास्त्र यांचे योगानें जो हें ललितकलेचे रहस्य जाणतो तोच प्रेमानें श्रीकृष्णाचें यजन करितो व त्याहून इतर सर्व जीव संसारांत पडतात असें शेवटच्या श्लोकांत म्हटलें आहे. तो श्लोक असा :-

य एतदभिजानाति रहस्यं गुरुशास्त्रतः ।
स कृष्णं यजतेऽन्यस्तु निमज्जति भवार्णवे ॥

वरील पत्र सप्तमयष्टीत ७९ व्या पृष्ठावर छापलें आहे.

पंडित आदित्यराम भट्टाचार्य

यावेळीं प्रयाग येथील प्रसिद्ध पंडित आदित्यराम भट्टाचार्य यांच्या एका फार दिवसांच्या शंकेचें महाराजांनी निरसन केल्यामुळें पंडितजींचा महाराजांचे ठिकाणी अतिशय प्रेम जडला. तो वृत्तांत येणे प्रमाणें :-

पंडितजीची व महाराजांची प्रथम भेट झाली तेवेळीं पंडितजी त्यांस म्हणाले की ''मला सगुण भक्तीची फार आवडी असून ती भक्ति ज्ञान झाल्यावर रहात नाही असें सर्व ज्ञानी पुरुष प्रतिपादन करितात व श्रुतिस्मृतींचा अभिप्रायही असाच दिसतो. त्यामुळें माझें मन अस्वस्थ असून अशा भक्तिरहित ज्ञानाविषयी आदर वाटत नाहीं. बद्रीनारायण, हरिद्वार, हिमालयादि स्थानें पहात मी फिरलों व मोठमोठे योगी, सिद्ध व ज्ञानी पुरुष पाहिले परंतु तेही असेच सांगतात. या संबंधाने आपण मला विशेष कांहीं सांगू शकाल काय?''

त्यावर महाराजांनी उत्तर दिलें कीं ''खऱ्या भक्तीचा अधिकार ज्ञान झाल्यावांचून येतच नाही.''

''ज्ञानपूर्वकाली जी भक्ति असते तिला शास्त्रांत उपासना म्हणतात.''

असें उत्तर देऊन त्यावर महाराजांनी पंडितजीस सुमारे तीन दिवसपर्यंत निरूपण सांगितलें. हें निरूपण फार बहारीचें होते. निरूपण प्रसंगीं ओघानें जेव्हा योगशास्त्राचा विषय निघाला तेव्हां 'ईश्वरप्रणिधानाद् वा' या पातंजल सूत्रांतील 'वा' हें पद विकल्पार्थी नसून निश्चयार्थीच आहे; हें महाराजांनी पंडितजीस उत्तम रीतीनें पटवून दिलें व योगाभ्यासाच्या एका प्रक्रियेवर बोलतांना अमुक भूमिकेवर अमुक अडचण येत असते असें अनुभवप्रचूर भाषण जेव्हां महाराज करूं लागले तेव्हां तर पंडितजी अत्यंत प्रसन्न होऊन आश्चर्यचकित झाले.

याप्रमाणे प्रयागची यात्रा करून पांचसात दिवसांनी महाराज पुन्हां छिदगांवास परत आले.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

इ.स.१९१०-११ / शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे

तत्त्वज्ञानाचे मूळ : श्रद्धामय

रामनवमी छिदगांवची करून पुढें सुमारे दोन अडीच महिनेपर्यंत महाराज तेथेंच राहिले छिदगांवास एके दिवशी सकाळचे ६-७ वाजतां महाराज रा. दत्तात्रेय खापरे यांजबरोबर ''सायन्स'' विषयावर बोलत बसले होते. इतक्यांत 'बोस' नांवाचे कोणी बंगाली गृहस्थ एम्. ए. च्या पहिल्या परीक्षेस बसलेले हुशंगाबादेहून महाराजांकडे आले व त्यांनी ''बार्कलेच्या'' फिलॉसफीतील कांही शंका महाराजांस विचारल्या. त्यावर महाराजही त्यांच्याशी बोलूं लागले. हें त्यांचें परस्पर भाषण सकाळचे सुमारे ८ वाजल्यापासून तों दुपारचे ४ वाजेपर्यंत, एकंदर सुमारे ९ तासपर्यंत चाललें होतें.

महाराजाच्या भाषणाचा त्या गृहस्थाच्या मनावर चांगला परिणाम झाला व तत्त्वज्ञानाचे मूळ शोधलें असतां तें श्रद्धामय आहे अशी त्याची खात्री होऊन महाराजांविषयी त्याची आदरबुद्धि विशेष वाढली.

या सुमारास महाराजांनी रा. रा. शांताराम गणेश रेगे (मु. अजनास) यांस एक पत्र पाठविलें आहे. त्यांत आत्म्याचें नित्यत्व युक्तीने सिद्ध केलें आहे. (द्वि. यष्टि. उत्तरार्ध पृ. ४५पहा)

यावेळी नाना कविमंडन हे उमरावतीस होते. ते ज्येष्ठ शुद्धांत आपले एक मित्र रा. रा. लक्ष्मणराव सराफ यांस बरोबर घेऊन छिदगांवास आले व

विनंतीपूर्वक महाराजांस उमरावतीस घेऊन गेले. उमरावतीस आल्यावर महाराज लक्ष्मणराव सराफ यांचे घराजवळील श्रीअंजनीतनयाचें मंदिरांत राहूं लागले.

सिद्ध व संत एकच

वेद. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांनी एक वेळ महाराजांस सिद्ध-संतभेद विचारला होता व सिद्ध हे पूर्वसंस्कारानें होतात व संत भक्तीनें होतात असें कोणाचें म्हणणें दर्शविले होते. हें म्हणणे बरोबर नसून सिद्ध व संत हे दोन्ही शब्द भक्तांविषयींच असून ते दोघेही एकच आहेत हें स्पष्ट करण्याकरितां या सुमारास एक पत्र महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्रीस पाठविलें आहे. हें गद्यपद्यात्मक संस्कृत भाषेंत असून सातव्या यष्टींत ६५ व्या पृष्ठावर छापलें आहे. यांत सत्वगुणानें धर्माची उत्पत्ति, सगुण भगवद्ध्यानानें सत्ववृद्धि, चार प्रकारचा सत्वोत्कर्ष, त्यांचे अंतर्बाह्य स्वरूप व लक्षणें, साधू व अवतार यांमधील भेद व त्यांचे ठिकाणी राहणारा सत्वोकर्ष, सत्पुरुष व जीवन्मुक्त पुरुष यांना लोक कल्याणोपयोगी आचरण ठेवण्याची आवश्यकता, ज्ञानानंतरही भगवद्भक्तीची आवश्यकता इ. विषयांचे फार सुंदर विवेचन आहे. यानंतर थोडे दिवस तापाच्या आजारानें महाराजांची प्रकृति अस्वस्थ होती.

महाराजांचे माधानाचे लहानपणचे शिक्षक रा. रामराव बळवंत देशपांडे हे केव्हां त्यांच्या सहवासाला येऊन रहात असत. यावेळींही ते उमरावतीस महाराजांकडे आले होते. प्रकृति साधारण सुधरल्यावर एके दिवशी रात्रौ महाराजांनी पुनर्जन्मविषयक कांहीं माहिती रामरावांस सांगितली व मंडळीतील कांहीजणांची जन्मांतरेंही सांगितली.

पुढें श्रावण वद्यांत श्रीकृष्णजन्मोत्सवाकरितां महाराज बिलासपुरास गेले व उत्सव आटपल्यावर पौषवद्यापर्यंत बिलासपूर व रायूपर येथेंच त्यांचें वास्तव्य होतें. विशेषतः रायपूर येथें त्यांचें रहाणें या खेपेस अधिक झालें. दसरा व दिवाळी रायपूरचीच होऊन कात्यायनीव्रतोत्सव बिलासपूरचा झाला.

पुन्हा रायपूर येथें नेहमींप्रमाणें महाराजांची वेदांतविषयक चर्चा वगैरे झाली. श्रीमद्भागवताच्या द्वितीय स्कंधावरील टीकाही (प्रियलीला-महोत्सव नांवाची) येथें महाराजांनी सुरू केली.

मागल्या खेपेस ज्यांचा परिचय झाला होता त्या मंडळीबरोबर निरनिराळ्या विषयांवर चर्चाही होत असे व या चर्चेत सुसंस्कारद्वारानें मंडळीच्या मनावर सद्बुद्धीचे बीजारोपण करून देण्याचा गुण तर महाराजांच्या वाणीत उपजतच होता. कांही दिवसांपूर्वी महाराजांनी रा. रा. बाळकृष्ण भास्कर केकरे यांस एक

संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र पाठविलें आहे.

त्यांत नास्तिकांच्या जडवादादि मटॅरियालिझम (Materialism) कारणांचें निरसन व वेदांताच्या चेतन कारणवादाची सिद्धी असून अनादि विषयवासेनचा रोध करण्याविषयी व 'सद्वासना' जागृत करण्याविषयी सोपपत्तिक शास्त्रीय विवेचन थोडक्यांत सुंदर केले आहे. त्या पत्रांतील कांही निवडक श्लोक येथें घेतोः-

मनसो मृदुसंवेगो वासनाशब्दभाग्भवेत् ।
मध्यमः स्वप्नस्स्याद्, जगद्भानं तु तीव्रता ॥१८॥

अर्थ - मनाचा मृदुसंवेग याला वासना म्हणतात व मध्यसंवेगानें त्या वासनेनुरूप स्वप्नांत प्रत्यक्ष गोष्टी दिसतात व तीव्र संवेगाने जागृतीत दिसतात. याप्रमाणे हे जगत् आपल्या मनाच्या तीव्रसंवेगानें उत्पन्न झालें आहे.

पूर्वजन्मस्मृतिर्नास्ति मैवमाशंक्यतां कदा ।
बाल्यस्यापि स्मृत्यभावात् स्वाभावस्तत्र किन्नहि ॥१९॥

स्मृति नाहीं म्हणून पुनर्जन्म नाहीं असे म्हणतां येत नाही. कारण आपल्याला बाल्यावस्थेची तरी काय स्मृति आहे? व ती नाहीं म्हणून बाळपणी आपला अभाव होतां असें म्हणतां येत नाही.

स्वाज्ञानाद्वासनाकर्म तस्यध्यानाज्जनिर्मृतिः।
'ध्यायतीवेति' वेदोक्तेर्वासनाबंधनं महत् ॥२०॥

मागें सांगितलेल्या अनादि अविद्येच्या योगाने आपल्या स्वरूपाची विस्मृति व त्यामुळें वासना व कर्म होत असून त्या वासनेच्या तीव्र ध्यानानें जगत् भासतें व सुखदुःखे होतात. ''ध्यायतीवेति'' या श्रुतीवरून वास्तविक हें कांहींच होत नसून वासनेच्या ध्यानानेंच सर्व घडून येतें असें सिद्ध आहे. या प्रमाणें वासनारूपी हें एक मोठे बंधनच आहे.

विवेकपूर्वकज्ञानात् ध्यानाद्भवविपर्ययात् ।
अत्यंत दुःख संबाधः परमानंदसंस्थितिः॥२१॥

विचारानें व युक्तीनें नीट समजून घेऊन व हें जें बंधनकारक ध्यान याच्या उलट ध्यानानें तिन्ही दुःखांची अत्यंत निवृत्ति व परमानंदाची प्राप्ति होते.

विवेक सांख्यनिर्धारात् ध्यानयोगाद्विशेषतः।
ज्ञानं वेदांततः किंतु देशिकोक्ति व्यवस्थया ॥२२॥

सांख्यशास्त्रानुसार पुरुष असंग आहे अशा तऱ्हेचा विचार करून योगाने तसेंच ध्यान करावें. ज्ञान वेदान्तशास्त्रध्ययनानेंच होतें. गुरु सर्वत्रच पाहिजे. कारण गुरुवाक्यावांचून परस्परशास्त्रांमध्यें काय रहस्य आहे कळत नाही.

दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं तन्नाशेच्छा प्रजायते ।
देहादिभ्योप्यात्मरत्याधिक्यादानंदतात्मनि ॥२३॥

दुःख हें साधारणतःच कोणाला आवडत नाहीं व म्हणूनच त्याच्या नाशाची इच्छा असते व सर्वांपेक्षां आपणच आपल्याला जास्त प्रिय आहोत. आपल्या सुखाच्या आड येणाऱ्या सर्व वस्तू आपल्याला नकोशा होतात. देह देखील रोगां वगैरेनी ग्रस्त झाला असतां नकोसा होतो. परंतु आपण आपल्याला कधींच नकोसे होत नाही.

संस्कार विषयाभ्यासं साकारोपासनाज्जहि ।
ध्यातृध्येयैक्यतावाप्तौ निरालंबे मतिः स्थितिः॥२७॥

सर्व विषयांपेक्षां अत्यंत सुंदर अशा सगुणरूप मूर्तीची उपासना करून अनेक जन्मांतील विषयाच्या अभ्यासानें झालेल्या संस्कारांचा नाश होतो व नंतर ध्याता व ध्येय एक होऊन त्यांतील सगुणपणा जाऊन निर्गुणाचे ठिकाणीं मति स्थिर होते.

तथापि पुनरुत्थाने भाति विश्वस्य सत्यता
कर्तव्यं तन्निरासार्थं वेदान्तश्रवणादिकम् ॥२८॥

तथापि पुन्हां व्युत्थाान झालें असतां जग खरें वाटतें. त्याकरितां श्रवण मनन निदिध्यासनेंकरून वेदान्ताभ्यासच केला पाहिजे. म्हणजे रज्जूवर सर्पाभास झाला असतां तेथून पळून गेल्यास तो दिसणार नाही. परंतु, येथें सर्प दिसला होता अशी बुद्धि राहते, आणि रज्जूच्या ज्ञानानें त्याचा बाध झाला असतां तशी बुद्धि रहात नाही. करितां ज्ञानच आवश्यक आहे.

श्रोतव्यं गुरुशास्त्राभ्यां मंतव्यं चोपपत्तिभिः।
ध्येयं सततया वृत्त्या ज्ञातव्यं स्वानुभूतितः॥२९॥

श्रीगुरु व शास्त्र यांपासून श्रवण करावें. युक्तीने मनन करावें व मननाने ठसलेल्या सिद्धांताचे सतत चिंतन करणें याला निदिध्यासन म्हणतात. ब्रह्माचा जो साक्षात्कार होतो व तो अनुभवाशिवाय कोणत्याच रीतीनें गम्य नाहीं.

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।
ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञेति हि स्मृतिः ॥३०॥

श्रीवसिष्ठमुनि सांगतात- रामा, बरोबर व्यवस्था लावून देणें हेंच गुरूचें काम आहे. जाणणें केवळ शिष्याच्या बुद्धीवर अवलंबून असते. असो.

काव्यसूत्रसंहिता

मंडळीबरोबर अशा रीतीनें चर्चा होत असतां एके दिवशी या मंडळीपैकी

एक गृहस्थ चर्चा ऐकण्यास आले नव्हते. त्यांची आठवण निघून आज त्यांच्या येथें श्राद्ध असल्यामुळे त्यांचें येणे झालें नाहीं असे समजलें. तेवेळी श्राद्ध हें काय आहे? व तें कां केलें पाहिजे? या विषयी श्रीयुत बाळकृष्णपंत केकरे यांनी प्रश्न विचारला. त्यावर महाराजांनी श्राद्धविषयक निरूपण सांगून तो विषय तेथील मंडळीस सयुक्तिक व सप्रमाण पटवून दिला. तसेंच, काव्यसंबंधी कांही माहिती रा. बाबूराव तांबे यांस समजाऊन देण्याकरितां महाराजांनी नवीन ''काव्यसूत्रें'' रचली.

शिष्य प्रेम

जवळ राहणाऱ्या मंडळीला कोणी विनाकारण दोष दिलेला महाराजांना सहसा खपत नसें. याचें एक उदाहरण यावेळी रायपूर येथें घडून आलें. एका गृहस्थाच्या मनांत महाराजांचे आवडते शिष्य नारायणराव पंडित यांच्याविषयी कारण नसतांना कांही किंतु आल्याचें महाराजांस खात्रीपूर्वक समजतांच त्या घरून ते एकदम निघून दुसऱ्या ठिकाणीं गेले व तेथून नागपुरास गेले. ही गोष्ट पौष वद्यांतली आहे.

माघ महिन्यांत महाराज नागपुराहून चांद्यास गेले. माघ व फाल्गुन हे दोन महिने चांद्यास मोठ्या आनंदाचे गेले. महाशिवरात्रीचा उत्सव, रंगपंचमी, हिंगळाज देवीच्या वनांत गोवर्द्धनोत्सव, नवीन गोवर्द्धनोद्धरणाख्यानाची बहार व वनभोजनाचा थाट वगैरे प्रसंग मोठे प्रेक्षणीय झाले. सौ. रंगुबाईला योगवासिष्ठाचें निरूपण वगैरे सांगणेंही चाललें होतें.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३३ विरोधनाम संवत्सरे

इ.स.१९११-१९१२

रामनवमीचा उत्सव, गोपाळकाला वगैरे चांद्याचाच झाला. प्रत्येक द्वादशीस काला करण्याचा नियमही येथूनच सुरू झाला. काल्याचे वेळी ''गायी गोपाळ यमुनेचे तटीं / चला बाई पांडुरंग पाहूं वाळवंटी'' इ. तुकाराम महाराजांच्या अभंगावर मधुराद्वैतबोधक ओवीबद्ध अवतरणें महाराज नवीन म्हणत, ती फार गोड असत.

श्रीधरबोवा परांजपे यांचा बिमोड

वर्धा येथील नवीन रामदासी संप्रदायासंबंधानें यावेळीं लोकमत फारच खवळलें होतें व त्या संप्रदायाचे संस्थापक श्रीधरबोवा परांजपे यांजवर प्रथम मुमुक्षु पत्रांत व नंतर केसरी पत्रांत कडक टीकात्मक लेख येऊं लागले होते.

पुढें वैशाखारंभी महाराज जेव्हां चांद्याहून नागपुरास गेले तेव्हां तेथेंही

श्रीधरबोवांच्या विरुद्ध लोकमत बरेंच क्षुब्ध झालें होतें व त्यांस बहिष्कार टाकण्याकरितां हरिभक्तिपरायण मोतीबाबा जामदार प्रभृति प्रमुख धार्मिक नागरिकांची एक सभा झाली. याच सुमारास वाई येथील प्रसिद्ध रामदासी व गोभक्त हरिभक्तिपरायण चवंडेबुवाही तेथें आले व महाराजांच्या दर्शनास येऊन या नवीन संप्रदायाचा मोड करण्याच्या कामांत पुढाकार घेऊन आपणास साह्य करण्याविषयी त्यांनी विनंती केली. महाराजांनी ती गोष्ट मान्य केली.

परांजपे बुवा

पुढें ता. १३ व १४ जून १९११ इ. रोजीं श्रीधरबोवा हे नागपुरास आले असतां चवंडेबोवांनी त्यांस बोलाविलें व शुक्रवार तलावाववरील राममंदिरात सभा होऊन तेथें घडलेला वृत्तांत मुमुक्षु पत्राच्या ता. २९ जूनच्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला. तो असा :-

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :- सा. न. वि. विशेष.

सांप्रतचा काल विद्वत्तेचा असून नुसत्या श्रद्धेपेक्षां तार्किक पद्धतीनेंच प्रत्येक गोष्टीची मीमांसा करण्याकडे विद्याविभूषित मनुष्यांची प्रवृत्ति दिसू येते व तर्कपद्धतीच्या कोटिक्रमांतून छानून निघालेलें मतच ग्राह्य करण्याचा प्रघात बहुशः सर्वत्र दृष्टोपत्तीस येतो. ही गोष्ट सामान्य विद्वानांची झाली; परंतु भक्तिमार्गाचा प्रसार करून संसारी जनांस परमार्थामध्यें अधिकारी करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या विद्वानांची गोष्ट त्याहून फार निराळी आहे.

त्यांच्या ठिकाणी विद्वत्ता व अनुभव म्हणजे शास्त्रीय परिभाषेत ज्याला श्रोत्रियत्व व ब्रह्मनिष्ठता म्हणतात, हे दोन्ही गुण वास्तव्य करीत असून श्रुति, युक्ति व अनुभवद्वारां ते साधकांचे संशय निरसन करीत असतात व निःसंशय झाल्यावर मग सत्पुरुषाच्या व्यक्तिविषयक आचरणाकडे विशेष न पाहतां ''यान्यस्माकं सुचरितानि तान्येव त्वयोपास्यानि'' ह्या तैत्तिरीय शिक्षाध्याय वचनाला अनुसरून साधक त्यांच्या उपदेशाप्रमाणे वागत असतो.

अशी वस्तुस्थिती मला माहित असल्यामुळें परवां येथील शुक्रवार तलावाजवळील राममंदिरांत (नागपूर) जो प्रकार घडून आला त्याचा उलगडा माझ्या अल्पमतीला होत नसल्यामुळे आपल्या पत्रांत प्रसिद्धीकरितां मी पाठवीत आहे. आपल्या वाचकांपैकी कोणी त्याचा विचार करून योग्य उत्तर कळविल्यास फार उपकार होतील.

हल्लीं ह्या शहरांत साताऱ्याकडील ह. भ. प. बाळकृष्ण महाराज चौण्डे रामदासी हे आले आहेत व वऱ्हाडांतील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीगुलाबराव महाराज

यांचाही मुकाम हल्ली येथेंच आहे. ह्याच सुमारास वर्धा येथील हनुमानगडावर राहणारे नवीन रामदास संप्रदायाचे उत्पादक प्रो. श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए. हेही येथें दोन दिवसांकरिता येऊन गेले. ता. १३ ते १४ जून रोजीं त्याचा मुक्काम येथें होता. ता १३ रोजी मंगळवारीं ते राममंदिरांत चौण्डे महाराजांनी बोलाविल्यावरून त्यांना भेटण्याकरितां आले.

त्या प्रसंगास चौण्डे महाराजांनी त्यांना विचारिलें कीं, ''अंत्यजाबरोबर अन्नव्यवहार व रजस्वलास्पर्शादि वेदबाह्यआचार करण्याचा तुमच्यावर लोकांचा आरोप आहे तो सत्य आहे काय? व तो सत्य असल्यास रामदासी सांप्रदायाला ही मोठी काळिमा आहे. यावर आपलें म्हणणें काय आहे?''

यावर रा. परांजप्यांनी उत्तर दिले ''आपण म्हटलेंल्या गोष्टीप्रमाणें मी वागत असतों व तसें कां वागतो याविषयी अनेक प्रमाणें आहेत. दुसरें, रामदासी सांप्रदायाचा अधिकार आपणांसच आहे व मला नाही असें तुम्हांस वाटणें योग्य नाहीं! कारण दासबोध हा जो या सांप्रदायाचा मुख्य प्रमाणभूत ग्रंथ आहे त्याचा अर्थ, ज्याप्रमाणें वकील लोक पिनलकोडांतील कलमांचा भिन्नभिन्न. अर्थ करितात त्याचप्रमाणें भिन्न भिन्न होऊं शकतो; म्हणून माझ्या मताप्रमाणें त्याचा जो योग्य अर्थ मला वाटला तदनुसार माझें वर्तन आहे, यांत मला कांहींच वावगें वाटत नाहीं व याविषयीं कोणाहीबरोबर वाद करण्यास माझी तयारी आहे. यावर लेखीं प्रमाणें कोणास पाहिजे असल्यास ती देखील मी देऊं शकतो.''

यांत नुसत्या सांप्रदायाचाच प्रश्न नसून वर्णाश्रमविषयक प्रश्न असल्यामुळें चौण्डे महाराजांनीं श्रीगुलाबराव महाराजांस त्या प्रसंगास पाचारण केले व तेहि निमंत्रणास मान देऊन सभास्थानीं (राममंदिरांत) आले. त्या प्रसंगीं ह. भ. प. कृष्णबोवा पातुरकर, रा. गोविंदराव सुभेदार, रा. सदाशिवराव सुभेदार, वेद. शा. सं. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास वगैरे ३०/४० गृहस्थ तेथें होते.

गुलाबराव महाराज येतांच रा. परांजप्यांनी त्यांच्या पायांवर डोके ठेवून नमस्कार केला व गुलाबराव महाराज बसल्यानंतर चौण्डे बुवांनी परांजपे यांजविषयींची लोकवार्ता त्यांच्या कानावर घातली. तेव्हां गुलाबराव महाराज चौण्डेबुवांना म्हणाले, ''नुसत्या लोकवार्तेवरून परांजपे यांवर असा आरोप ठेवणें प्रशस्त नाही; आणि म्हणून अशा दृष्टीने विचार न करितां जर आपल्याला बोलावयाचें असेल तर प्रथम आपण वर्णाश्रम मानावयाचें किंवा नाही? याविषयी विचार करूं.''

हे भाषण गुलाबराव महाराज किती शांतपणें करीत होतें. ही त्या वेळी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होती. ते पुढें म्हणाले,

''वर्णाश्रम मानावयचे ते गुणकर्मानें मानावयाचें किंवा जन्मकर्मानें मानावयाचें? हें आपण पाहूं.''

सात मुद्दे - ह्याच्या निर्णयार्थ त्यांनी सात मुद्दे काढलें ते असेः- १. प्रमाणपर्यालोचना. २. प्रमाण मानावयाचें तें प्रत्यक्ष, अनुमान किंवा शाब्द यापैकीं कोणतें मानावयाचें? शाब्दप्रमाण मानावयाचें असल्यास शब्दाचा एकांश प्रमाण मानावयाचा किंवा सर्वांश प्रमाण मानावयाचा? ३. धर्मानें ऐहिक विषयप्राप्ति आहे किंवा पारलौकिक विषयप्राप्ति आहे? ४. वर्णव्यवस्था प्रमाणजन्य आहे किंवा भ्रांतिजन्य आहे? ५. वर्ण हा शरीरांत असतो किंवा अंतःकरणाश्रित असतो किंवा आत्माश्रित असतो? ६. जन्मकर्मपर वाक्यांचा व गुणकर्मपर वाक्यांचा समन्वय. ७. वाक्य मुख्य कोणते व गौण कोणते? वाक्याची स्वविषयाहून अन्यत्र गती कोठें होते?

''अशा तऱ्हेने कोणी बोलणार असल्यास मी त्याच्याशी वाद करावयास तयार आहे.'' असें गुलाबराव महाराज म्हणाले.

ते असेंही म्हणाले की, ''रजस्वलास्पर्शादि सर्वथैव निषिद्ध आहेत हें मी प्राचीन व आधुनिक दोन्हीही शास्त्रांनी सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. तसेंच लययोग, हठयोग, नामस्मरणादि प्रक्रिया इत्यादिकांच्या अनुभवाविषयींही मी वाद करीन.''

त्यावर रा. परांजप्यांचे भाषण ऐकण्यास सर्व मंडळीं आतुर होती. परंतु त्यावर कांहींच न बोलतां ते मौन धारण करून माळ ओढीत बसले व मधून मधून गुलाबराव महाराजांस नमस्कार करीत होते! जमलेल्या मंडळीपैकीं कांहींजणांनी गुलाबराव महाराजांच्या प्रश्नास उत्तरें देण्यास त्यांना बरेचदां आग्रहपूर्वक विनंति केली, तथापि त्यांनी आपले मौन शेवटपर्यंत सोडलें नाही किंवा लेखीप्रमाणे देऊं असें चौंडे महाराजांपाशी जें पूर्वी ते बोलले होते तींही प्रमाणें त्यांनी दिली नाहींत! असा प्रकार सुमारें तासभर चालला होता.

शेवटीं गुलाबराव महाराज म्हणाले ''हें कांहींच बोलत नाहीत तेव्हां माझा नाइलाज आहे. मी मात्र जन्मकर्माने वर्णाश्रम मानणारा आहे.''

हा पहिल्या दिवशींचा प्रकार झाला. दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. १४ जून रोज बुधवारीं रा. परांजपे हे डॉ. परांजपे प्रभृति स्वकीय मंडळीसह सकाळचे सुमारे ८/९ वाजतां पुनः राममंदिरांत चौण्डे महाराजांच्या भेटीला आले व

त्यांच्याशी कडाक्याचा वाद करूं लागले.

यावर ''गुलाबराव महाराजांना बोलावणें पाठवितो'' असें चौंडे महाराज म्हणाले असतां ''गुलाबराव कुणबी आहेत हें तुम्हांला माहीत आहे काय?'' असें रा. परांजपे म्हणाले व -

डॉ. परांजपे म्हणाले कीं, ''गुलाबरावमहाराज शूद्र असल्यामुळें त्यांना वर्णाश्रमविषयक वाद करण्याचा अधिकार नाही व ते बोलतील तर त्यांना आम्हीं बंद करूं.''

तथापि चौंडे महाराजांनी गुलाबराव महाराजांना बोलावणें पाठविलेंच; परंतु ते येण्यापूर्वीच रा. परांजपे व त्यांची मंडळी तेथून निघून गेली! गुलाबरावमहाराज आल्यावर त्यांना हा प्रकार कळविण्यांत आला. तेव्हां ''चौही वर्णाला वर्णाश्रमविषयक वाद करण्याचा अधिकार आहे किंवा नाहीं याचाच आपण विचार करूं'' असा निरोप त्यांनी रा. परांजपे यांजकडे पाठविला.

परंतु ''ते थोर आहेत, त्यांचें इतकें माझें शास्त्राध्ययन नाही; त्यांच्याशी बोलण्यास मी कोणत्याही रीतीनें योग्य नाही, म्हणून आम्हांला त्यांच्याशी वाद कर्तव्य नाही'' असे उत्तर त्यांनी पाठविले! व तेच दिवशी वर्धेकडे निघून गेले.

नागपूर,१८/६/१९११ *- आपला 'प्रेक्षक'*

प्रश्नोत्तरे

न्या.भवानीशंकर नियोगी, डॉ.परांजपे

नंतर महाराजांनी वर्णाश्रमविषयक निरूपणांच्या द्वारें कर्मरहित उपासनेचे दोष दाखवून नागपूर येथील डॉ. परांजपे, त्यांची मित्रमंडळी व वर्धा येथील मंडळी यांस धर्माचें यथार्थ स्वरूप समाजाऊन दिलें व वैदिक धर्माकडे त्यांची मनें वळविण्याचा प्रयत्न केला.

ता.१६ जुलाई १९११ इ.रोजीं श्रीयुत भवानीशंकर नियोगी एम्.ए.यांनी आपल्या कांहीं मित्रमंडळीसह नागपूर येथें डॉ. परांजपे यांच्या माडीवर रात्रौ जमून महाराजांस कांही शंका विचारल्या. तेवेळीं महाराजांबरोबर वेद. श्रीनिवासशास्त्री, रा. गोविंदराव सुभेदार, रा. वासुदेवराव मुळे, दत्तात्रेय खापरे प्रभृति सुमारे ३०/४० मंडळी तेथें होती. तीं प्रश्नोत्तरें येणेंप्रमाणें:-

प्रश्न - इहलोक परलोक यांतील हितसंबंध काय आहेत?

उत्तर - ह्यांतील हितसंबंध भिन्न आहेत.

प्रश्न - ते परस्पर विरुद्ध आहेत काय?

उत्तर - नाहीं. ते एकाहून एक उ□ा आहेत.

प्रश्न - कशावरून ?

उत्तर - परलोक म्हणजे काय हें जर तुम्हास समजल्यास हें कळून येईल.

प्रश्न - परलोक म्हणजे काय?

उत्तर - परलोक म्हणाजे काय हें जर तुम्हास माहीत नव्हते तर तुम्ही परलोक व इहलोक ह्यांतील संबंध विचारले कसे? प्रश्न करतांना धर्मी एक असून प्रकारक अंशाविषयी मात्र विवाद असतो.

प्रश्न - जो लॉजिशियन असेल त्याची गोष्ट अशी होईल, पण ज्याला लॉजिकचा गंध नाहीं त्यानें कसें करावें?

उत्तर - जो अत्यंत अज्ञानी असतो त्याला प्रश्नच करतां येत नाहीं व जो अत्यंत ज्ञानी असतो त्याला प्रश्न करण्याची गरज नसते. म्हणून ज्या सामान्यतः ज्ञात व विशेषेकरून अज्ञात वस्तु असते तोच प्रश्न करीत असतो. ही गोष्ट लॉजिशियन व इतर या सर्वांना सारखीच लागू आहे. तेव्हां तुम्ही जो प्रश्न केला त्यात परलोकसंबंधाची तुमची काय कल्पना आहे?

प्रश्न - शारीरिक क्रिया व मानसिक क्रिया आपण ज्या शक्तीच्या योगाने करतो ती शक्ति पारलौकिक आहे असे आम्ही म्हणतों व तिला जाणणें म्हणजेच परमार्थ अथवा अध्यात्म ज्ञान होय.

उत्तर - हें तुम्ही केवळ श्रद्धेने मानता! श्रद्धेने म्हणजे तुम्हांस स्वतः ज्ञात नसतां शास्त्रावर विश्वास ठेवून. ह्या शक्तीचें ज्ञान आपणाला कशाला पाहिजे? ही शक्ति आपणाहून अभिन्न असेल तर तिच्या ज्ञानाची गरज नाहीं व भिन्न असून अज्ञात असेल तर ती आहे असें आपल्यास म्हणतां येणार नाही. अशा प्रकारची श्रद्धा मला नको आहे.

प्रश्न - म्हणजे केवळ अज्ञानी असून जो मुमुक्षु आहे त्यानें प्रश्नच करूं नये असें झालें.

उत्तर - पहा आपल्या बोलण्यांत व्यर्थ शब्दच फार येतात. आपणाला मोक्षाची काय कल्पना आहे? कारण निरनिराळ्या पंथांत मोक्ष निरनिराळा मानला आहे. आपली मोक्षाची कल्पना एक असून मी दुसऱ्याच मोक्षाविषयीं उत्तर दिलें तर तें चालेल काय? प्रश्न बरोबर लॉजिकलच असला पाहिजे.

प्रश्न - अशाप्रकारे प्रत्येक शब्दाची व्याख्या देत गेल्यास वर्षानुवर्ष लागून आपण conclusion कनक्लूजन वर कधीच येणारी नाही.

उत्तर - असें मात्र नाहीं. ज्या गोष्टी लोकप्रवृत्तीला धरून असतात त्यांची व्याख्या देण्याची गरज नसते. परंतु ज्या गोष्टी लोकप्रवृत्तीला धरून नसतात

त्यांची मात्र व्याख्या दिलीच पाहिजे. नाही तर एकाचें म्हणणें दुसऱ्याला कळणारच नाही. आपण प्रथमतः जो प्रश्न केला त्यांत इहलोकाची व्याख्या देण्याची गरज नाही. कारण तो शब्द लोकप्रवृत्तीला धरून आहे. परंतु परलोक या शब्दाचा अर्थ संदिग्ध असल्यामुळें त्याचें मात्र आपणाला एक्स्प्लेनेशन दिलेंच पाहिजे.

''मी लॉजिकशिवाय एक पाऊलही पुढें चालणार नाही.''

प्रश्न - ॲकॅडॅमिकल डिस्कशन करितां असें चालणें योग्य आहे. पण नेहमींच लॉजिकनें चालून उपयोग नाहीं व हे शक्यही नाही. माझें तर मत असें आहे कीं सर्व लोक नेहमीं व्यवहारांत श्रद्धेनेंच चालत असतात.

उत्तर - नाहीं. मी असें म्हणतों कीं सर्व लोक व्यवहारांत श्रद्धेने चालत नसून उलट लॉजिकनेच चालत असतात.

प्रश्न - असेंच जर आहे तर डिफरन्स ऑफ ओपिनीयन्स राहिला नसता. माझ्या मतानें डिफरन्स ऑफ ओपिनीयन्स असणें अपरिहार्य आहे.

उत्तर - नाहीं. लॉजिकनें चालल्यास डिफरन्स ऑफ ओपिनीयन्स कधींच रहाणार नाहीं. आपणास जो डिफरन्स दिसतो त्याचें खरें कारण हे आहे की त्यांत ते आपले स्वतःचे इमोशन्स मिळवीत असल्यामुळे conclusions एकसारखे येत नाहीत. ही चूक Logic ची नसून उलट श्रद्धेचीच आहे.

प्रश्न - एवढाले greatest thinkers लॉजिकनें चालले नाहींत असें कसें म्हणतां येईल? त्याचे
ways of thinking निरनिराळे असल्यामुळे conclusions
निरनिराळे येणें स्वाभाविक आहे. बार्कलेनें आपल्या विचाराची दिशा निराळीच धरल्यामुळे materialism चे जे conclusions आहेत त्यांवर तो आला नाहीं व निराळा एक Idealism च त्यानें स्थापित केला.

उत्तर - अहो तुम्ही यांना ग्रेटेस्ट थिंकर कां म्हणतां हेंच मला समजत नाहीं. त्यांच्या लेखांत इमोशन्स कशा मिसळल्या आहेत हें मी तुम्हास पदोपदीं दाखवून देईन. बार्कलेचीही गोष्ट तशीच झाली आहे. हा ड्यूएलिस्टिक आयडियालिस्ट होता. त्यानें ईश्वर आहे असें प्रथमच गृहीत केलें असल्यामुळें व विचारानें हा स्वतः आयडियालिस्ट असल्यामुळे त्याचे कन्क्लूजन्स विसंगत असे दिसतात. ही चूक लॉजिकची नसून त्याच्या श्रद्धेचीच होय. अशा प्रकारच्या चुका सर्वांनीच केल्या असल्यामुळें त्यांच्यांत डिफरन्स ऑफ ओपिनियन दिसून येतो.

प्रश्न - तर मग बरोबर लॉजिकनें चालणारा कोणीच नाहीं असें म्हणावे लागेल आणि हेंच बरोबर आहे. प्रत्येकांत विचाराचा अंश कमी असून श्रद्धेचा अंशच पुष्कळ असतो व त्यामुळेंच हे डिफरंट स्कूल्स झालें आहेत. ज्याची ज्यावर श्रद्धा असते

त्यावरच तो आपल्या विचाराची मांडणी करीत असतो व ही गोष्ट सार्वत्रिक आहे.

उत्तर - सर्वच फिलॉसॉफर्स श्रद्धेने गेले असा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नसून पाश्चात्यात स्पेन्सर व कांट व आपल्याकडे श्रीहर्ष शंकराचार्यादि अगदी लॉजिकनेंच गेले व त्यामुळें त्या सर्वांचे कन्क्लूजन्स ही अगदी बरोबर आले आहेत.

प्रश्न - ठीक आहे. अॅकेडेमिकली हें बरोबर आहे पण व्यवहारांत मात्र यांचा कांहीच उपयोग नाही. केवळ लॉजिकनेंच चालल्यास कधीच कार्य होणार नाही. ग्रेटेस्ट मेन ऑफ द वर्ल्ड हे श्रद्धाळूच होते असें त्यांच्या चरित्राकडे पाहिल्याने दिसून येईल.

उत्तर - असें मात्र नाही. जगांतील प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या परी लॉजिकनेंच चालत असतो. परंतु जेव्हां तो त्यांत आपली श्रद्धा मिसळतो तेव्हां मात्र त्याच्या हातून चुका होतात.

ही गोष्ट सामान्य लोकांची झाली. परंतु ज्यांना greatest men म्हणतां त्यांच्यात तर श्रद्धेपेक्षां लॉजिकचाच अंश अधिक असतो. आणि म्हणूनच त्यांच्या हातून एवढाली मोठमोठी कार्ये होतात. उदाहरणार्थ एखाद्या एंजिनीयरला पूल करावयाचा असल्यास तो श्रद्धेनें कसाही करीत सुटत नाही. तर प्रथमतः आपल्या मनांत लॉजिकली त्याची सप्रमाण रचना आणून मग पूल करण्यास सुरुवात करतो. असें केलें नसतें तर तो पूलच मोडून पडला असता.

प्रश्न - आपल्याला तर असेंच वाटतें की जगांत एवढाले जे आणीबाणीचे प्रसंग घडून आले ते श्रद्धेनेच झाले. मोठमोठाले शूर कधी लॉजिक करीत बसले होते?

उत्तर - शूरांतही लॉजिक होतें आणि म्हणूनच ते शूरही पण झाले. कोणात्या ठिकाणाहून कसा वेध घ्यावयाचा, कोठें संधान केलें असतां काय कार्य होईल इत्यादि लढाईस अवश्य लागणाऱ्या गोष्टी तंतोतंत लॉजिकली जर माहित नसल्या तर हातून बऱ्याच चुका होतील. सारांश, शूरांतही लॉजिक होतेंच.

प्रश्न - तर मग सगळेच लॉजिक थिंकर्स झाल्यावर त्यांत मतभेद कां?

उत्तर - असें मात्र नाहीं. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच की प्रत्येकजण आपआपलें काम लॉजिकली करीत असतो व जेव्हां तो चुकतो तेव्हां श्रद्धा असते.

फिजिक्स

प्रश्न - थिऑरिटिकली जरी लॉजिकचें काम पडत असलें तरी Practically त्याचा कांही विशेष उपयोग आहे असें मला वाटत नाहीं. जसें फिजिक्समध्यें कांहीं assumptions घेऊन त्यांवर मटेरियलिस्टस्नी फिजिक्सची सर्व उभारणी

केली आहे व त्यामध्यें प्रॅकिटकली काहींच बाध आलेला दिसत नाही.

उत्तर - येथें तुम्ही चुकता. मी फिजिक्सवरचे बरेच ग्रंथ वाचले आहेत व मला ॲटमिक थियरीपासून आतांच्या डॉ. डॉड्स्च्या इलेक्ट्रॉन थियरीपर्यंतची सर्व माहिती आहे. प्रथम जेव्हां ॲटम थियरी होती तेव्हां असें दिसून आलें की त्या थियरीनें बऱ्याच गोष्टीचे एक्स्प्लेनेशन देता येत नव्हतें. उदा. एक्काबोरम् व दुआबोरम् ह्यांच्यामध्ये कोणता दुवा आहे हेंच त्यांना सांगता येत नव्हतें व म्हणूनच त्यांनी ॲटॉमिक थिअरी सोडून इलेक्ट्रॉन थियरीचा स्वीकार केला आहे. थॉमसननें एका व्ह्याक्युम् ट्यूबमध्ये हैड्रोजन व ऑक्सिजन ह्यांचे ॲटम, इलेक्ट्रीसिटीच्या साह्यानें विभागून असें ठरविलें आहे की ह्या दोन्ही द्रव्यांत एकाच जातीचे परमाणू आहेत व असे सर्वच एलिमेंट्समध्ये सारख्याच जातीचे परमाणू सांपडतात व ह्यांनाच आता इलेक्ट्रॉन्सअशी संज्ञा आहे.

प्रश्न - सायन्स हा माझा प्रॉव्हिन्स नव्हे.

उत्तर - बरें, फिलॉसफी, पोलिटिकल एकॉनमी अगर वाटेल तो दुसरा विषय आहे त्यांत विचारा.

प्रश्न - आपण लॉजिकने चुकी व्हावयाची नाही ह्मणता पण इंडक्शन मध्ये दहापांच उदाहरणें पाहून त्यावरून एक सिद्धांत काढतात ही श्रद्धा नव्हे काय? व ह्यांत चुकी होणार नाहीं काय?

उत्तर - आपण ह्मणतां ही गोष्ट जनरल सिद्धांताची आहे. युनिव्हर्सल सिद्धांताची नाहीं. युनिव्हर्सल सिद्धांत कधीच खोटे व्हावयाचे नाहीत. जनरल सिद्धांताला अपवाद असतात. पण युनिव्हर्सल सिद्धांताला अपवाद नसतात.

प्रश्न - असें आपण कसें ह्मणतां? रोजच्या रोज नवीन थिअरीज होत आहेत, एक सिद्धांत जाऊन त्याच्या जागी दुसरा सिद्धांत येत आहे व खरेपणा कोठेंच दिसत नाही.

उत्तर - जे सिद्धांत केवळ मेथड ऑफ ॲग्रीमेंटने ठरविले असतात तेच असे बदलत असतात. जे सिद्धांत मेथड ऑफ ॲग्रीमेंट व मेथड ऑफ डिफरन्स ह्या दोन्ही रीतीनी सिद्ध झाले आहेत ते कधींच बदलत नाहीत. केवळ मेथड ऑफ ॲग्रीमेंटनें जे सिद्धांत ठरलेले असतात. ते जनरल असतात. पण युनिव्हर्सल ट्रूथ ह्या दोन्ही रीतीने सिद्ध असतात. अशाच युनिव्हर्सल ट्रूथ वर आपल्या धर्माची एकंदर उभारणी केली आहे.

प्रश्न - ठीक आहे. Logic नसतेंच असें कांहीं मी म्हणत नाही. पण त्याबरोबर श्रद्धाही असली पाहिजे. निव्वळ लॉजिकनेंच भागत नाही.

उत्तर - येथें मात्र आपण भयंकर चुकी करतां ! लॉजिक व श्रद्धा हे तुह्मी

भिन्न मानतां किंवा अभिन्न मानतां?

अभिन्न मानल्यास केवळ नाममात्रच वाद होईल. भिन्न मानल्यास आतांपर्यंतच्या सर्व अडचणी पुन्हां येतील. एकाच मनुष्यात श्रद्धा एक करावयास सांगेल व लॉजिक दुसरें करावयास सांगेल. एकाच्या अनुरोधाने दुसरें चालते ह्मटल्यास मनुष्य केवळ लॉजिकनेंच किंवा केवळ श्रद्धेनेंच चालतो असें ह्मणणें बरें. दोन्हीही मानण्याची कांहीं गरज नाही.

आतां मनुष्य केवळ श्रद्धेनेंच चालतो असें ह्मटल्यास प्रत्येकजण आपआपल्या श्रद्धेंत स्वतंत्र होईल व असे झाल्यास कोणास कोणी काही म्हणण्याचा अधिकार राहणार नाहीं. म्हणजे तुम्हांस आमची सोशियालिझमची तत्त्वेंच बरोबर आहेत, त्याप्रमाणें तुम्ही चला असें दुसऱ्यास म्हणतां येणार नाहीं. ह्या सर्व अडचणी केवळ श्रद्धेनेंच सर्व चालतात असें मानल्यानें येतात.

प्रश्न - कां ? आम्ही जरी श्रद्धेनें चाललों तरी तें जर दुसऱ्यास बरें वाटेल तर त्यानें करावे असें सांगण्यास काय हरकत आहे?

उत्तर - त्याची ज्या ठिकाणी श्रद्धा असते ती सोडून तो ती दुसऱ्यास ठिकाणी कां ठेवील?

प्रश्न - आम्ही त्याला त्याच्या श्रद्धेत व आमच्या श्रद्धेत काय फरक आहे, किती फायदा आहे हें समजून सांगूं. मग त्यानें वाटेल तर स्वीकारावें किंवा स्वीकारूं नये.

उत्तर - तुम्ही जे समजून सांगूं म्हणतां तें तरी लॉजिकनेंच सांगणार की नाहीं? कसेंही केलें तरी तुम्हांला लॉजिक झुगारून देतां येणार नाही. माझें म्हणणें काय हें तुम्हांला समजलेंना?

प्रश्न - होय. आपला स्टँड पॉइंट मला कळला.

उत्तर - आतांपर्यंत आपण जो वाद केला तो योग्यच आहे. आपण परस्पर मित्र आहोंत. आपण कोणतेही प्रश्न विचारले तरी मला त्यांत कांही वाटत नाहीं. पण समजा आपण जेव्हां मघां असें म्हटलें कीं आम्ही श्रद्धेनेंच कोणतीही गोष्ट घेत असतो व दुसऱ्याला तसें करण्यास समजून सांगता, तेव्हां एखादा कुत्सित असता तर त्यानें ह्या तुमच्या म्हणण्याचा असा अर्थ केला नसता काय? की

'ह्यांना वाटेल तसें करावयाला पाहिजे. दुसऱ्याला मात्र हे लॉजिक सांगतात'.

आपण ''मी श्रद्धा मानतों'' असें म्हणत होतां व असें कां म्हणून विचारले असतां त्याचें कारण आपण लॉजिकली देण्याचा प्रयत्न करीत होता. असो. आतां माझे म्हणणें आपणाला पटलें ना ?

प्रश्न - होय. आपला स्टँड पॉइंट काय आहे हें मला कळलें.

असो. ह्यानंतर लवकरच डॉ. परांजपे व भवानीशंकर प्रभृति मंडळींनी श्रीधरबोवांच्या यथेष्टाचरणाचे प्रकार ''श्रीधरबोवा परांजपे'' या नांवाच्या एका चोपड्यांत छापून लोकांत प्रसिद्ध करून त्यांच्या संप्रदायाशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकला.

प्रश्न इंग्रजीत : उत्तरे मराठीत

या खेपेस महाराज नागपुराहून वर्धा येथें गेले असतांना तेथें पुढील गोष्ट घडली:-

वर्ध्यास महाराज रा. गोविंदराव गाडे डॉक्टर यांच्या येथें उतरले होते. त्यांच्या घरासमारेच एक मद्रासी गृहस्थ रहात होते हे बी. ए. असून ब्यारिस्टरीच्या परीक्षेकरिता विलायतेस जाणार होते ते एके दिवशी रात्रीं महाराजांचे भोजन आटपल्यानंतर त्यांच्याशी भाषण करण्याच्या इच्छेने तेथें आले. त्यांना मराठी भाषा स्वतः बोलतां येत नव्हती. परंतु दुसऱ्यानें बोललेली मात्र समजत होती.

महाराज त्यांना म्हणाले ''तुम्हांला जें विचारण्याचें असेल तें तुम्ही इंग्रजीत विचारा. मी मराठीत त्याचीं उत्तरें देतो.''

अशा रीतीनें बहुतेक रात्रभर उभयतांचे भाषण होऊन तो विषय महाराजांनी त्यांना समजाऊन दिला. भाषण प्रसंगी दुभाषा कोणी नव्हता. विषय पारकीय सायन्स् संबंधी होता. ही गोष्ट महाराजांचे मुख्य शिष्य नाराणराव पंडित यांच्या समक्ष घडलेली त्यांनी सांगितल्यावरून येथें नमूद केली आहे नारायणराव पंडित हे एफ्. ए. पर्यंत इंग्लिश शिकलेले असून इंग्रजी भाषा चांगली समजतात. वरील संभाषण प्रसंगावरून बराच काळ लोटल्यामुळे तो संवाद आतां त्यांस सविस्तर स्मरत नाही.

पुढें श्रावणमासांत श्रीकृष्णजन्मोत्सवाकरितां महाराज चांद्यास गेले व प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणें उत्सव काला वगैरे तेथला केला.

तेथें रा. दाजीसाहेब देवईकार व बळवंतराव देखमुख वकील यांनी कलंकी[१] ब्राह्मणांस जातींत घेण्याविषयी चळवळ चालविली होती तिला अनुमोदन देऊन महाराजांनी असें मत दिले की क्षुल्लक बाबीकरिता आप आपसांत द्वेष माजविण्यापेक्षां प्रायश्चित्त द्वारा त्यांस ब्राह्मण समाजातं घेऊन ब्राह्मणसंघ जास्त दृढ करणें चांगलें.

(१. नागपूर, वरोडा व चांदायेथील कांही ब्राह्मण मंडळी नागपूरकर रघोजीराव भोसल्यांच्या वेळेपासून जातिबहिष्कृत आहेत त्यांस कलंकी म्हणतात.)

येथें नित्य भजन समयीं महाराजांचे नवीन अभंग वगैरे होत असत त्यांत जुन्या कर्माग्रही शास्त्रीपंडितांस उद्देशून पुढील प्रश्नरूप अभंग झालेला आहे:-

कोण तो प्रसंग दुःखामाजी सुख । आनंदाचि चोख वाटूं लागे ॥१॥
कोण तो प्रसंग विषयी उदास । कैवल्याची आस हारपते ॥२॥

कोण तो प्रसंग चित्तीं तळमळ । परि कांहीं फळ वांछा नाहीं ॥३॥
सोडवावे प्रश्न शास्त्री पंडितांनी । कैं न पितां पाणी तृप्ति होय ॥४॥
कोण तो प्रसंग जड होय श्वास । संधी समाधीस मन वीटे ॥५॥
ज्ञानेशकन्येतें उत्तर न देतां । शास्त्री म्हणवीतां पडो कीडे ॥६॥

त्रिकांड सार

भाद्रपद वद्यांत उमरावतीस परत जातांना वाटेंत महाराज वर्धा येथें उतरले.ते दिवशी गुरुवार होता.पालखीचे वेळीं जे नवीन अभंग झाले त्यांत कर्म, उपासना व ज्ञान या तिन्ही कांडांचा सारभूत असा एक अभंग झाला तो असाः-

सांडूं नये कदा आपुलें उचित । दुःखाचे पर्वत पडलियाही ॥१॥
नाही नाही जगा माय श्रुती ऐसी । येर अविश्वासी मार्ग नाना ॥२॥
वर्णाश्रमाचारें नियमी शरीर । नियमी अंतर उपासना ॥३॥
ज्ञानें ब्रह्मरूप भासताती भूतें । नाहीं या परौतें जाणायाचें ॥४॥
हाचि हातां आला कांडत्रयसार । सखा ज्ञानेश्वर अंतर्बाह्य ॥५॥

नंतर भाद्रपद वद्य १२ चा काला उमरावतीचा करून विजयादशमी करितां महाराज माधानास गेले.

अभयदान व दुर्गुणांची उपेक्षा

यावेळी माधान येथील रा.केशव बाळकृष्ण पांडे हे क्षयरोगानें अत्यासन्न होऊन थोड्या दिवसांचे सोबती राहिले होते.यांच्याविषयी मागें माधान प्रकरणांत उल्लेख आलाच आहे व महाराज यांस काका म्हणत असत हेंही सांगितलेंच आहे.यांची थोडी मागील हकीकत अशी आहे की घरची गरीबी असल्यामुळं त्यांचें लग्न वगैरे झाले नव्हतें.त्यामुळे ते नेहमी उद्विग्न असत.एके दिवशी महाराजांस ते म्हणाले की ''माझी लग्नांत इच्छा आहे.कसेंही करून माझें लग्न होईल असें आपण कराल तर बरें होईल.''

तेव्हां महाराजांनी त्यांस विचारले की,'त्यांत सुख आहे काय?

केशवराव म्हणाले- 'संसार न होवो पण एकदा माझें लग्न मात्र झालें पाहिजे.'

तेव्हां महाराज म्हणाले की - ''तुमचे लग्न होईल पण संसार होणार नाही.''

त्याप्रमाणें त्यांचें लग्न तर झालें पण स्त्री वयांत येण्याच्यापूर्वीच त्यांस क्षयाची भावना झाली.तोच क्षय वाढून आतां त्यांची अशी स्थिती झालेली होती.पूर्वी त्यांस महाराजांनी निश्चलदासांचा ग्रंथ विचारसागर वगैरे समजावून दिला होता.परंतु त्यांचें आचरण मात्र फारसें सुधरलें नव्हतें.आतां महाराज त्यांच्या भेटीस गेले असतां मागील कृत्यांविषयी पश्चात्ताप होऊन केशवराव रडूं लागले.तेव्हां त्यांस अभय देऊन महाराज म्हणाले की -

''तुम्ही धैर्य सोडूं नका.

सत्पुरुष जे असतात ते एकवेळ अंगीकार केल्यावर त्याला हातचे सोडीत नाहीत.
कितीही दुर्गुणी असला तरी दुर्गुणांची उपेक्षा करून त्याला हळुहळू सुधारण्याचा ते यत्न करितात.''.

असें त्यांस धैर्य देऊन रोज महाराज त्यांच्या जवळ प्रहर प्रहर बसत व भक्ति, ज्ञान, वैराग्यपर उत्तम उत्तम निरूपणें सांगून भगवद्ध्यानाचा अभ्यास त्यांच्या मनावर दृढ करून देत असत.

''अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्'' व ''अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्'' हे दोन श्लोक महाराजांनी आपल्या निरूपणास आधार घेतले होते. महाराज म्हणाले, ''दुष्कर्मामुळें भूतयोनी झाली तरी हे शंकरा, मी तुमचा गण होऊन सेवा करीन अशी दृढ भावना ठेवा.''

इत्यादि प्रक्रियामय सुंदर उपदेश महाराजांनी त्यांच्या मनांत ठसूवन दिला व आपल्या सान्निध्यानें अंतकाली त्यास कृतकृत्य करून ''मायबापाहूनी होऊं कृपावंत'' हे संतवचन यथार्थ केलें.

माधान, काजळी, देऊरवाडा व तेथील पयोष्णीचा प्रवाह, नृसिंहमंदिर व सोमतीर्थ, सिद्धेश्वरादि स्थानें हे पूर्वीचे महाराजांच्या बालक्रीडेचे रम्य प्रदेश होत व येथल्या हल्लीच्याही त्यांच्या लीला रमणीय होत्या हे निराळें सांगावयाला नको. एके गुरुवारी महाराजांनी नृसिंह मंदिरांत पालखी काढली. त्यावेळी 'रक्षिला प्रल्हाद ज्या बिरूदासाठी । धरूनीया पोटीं कळवळा' इ. नृसिंहस्तुतीपर अभंग, आरती वगैरे बहारीची झाली. पुढें दिवाळीस मंगलस्नानादि उत्सव माधान येथील शिवमंदिरांत मोठ्या थाटाचा झाला. तें वर्णन पुढें सुहृत्प्राप्तिप्रकरणांत पहावें.

जन्म मीमांसा

या सुमारास एलिचपूर येथें श्रीयुत महादेव प्रसाद म्हणून पोलिसचे असि. सुपरिंटेंडेंट होते. ते ता. २९/१०/१९११ इ. रोजीं माधान येथें शिवमंदिरांत महाराजांचे दर्शनास आले होते. त्यांनी वर्णजातिविषयक प्रश्न विचारल्यावरून महाराजांनी त्यांस तद्विषयक माहिती सांगितली त्यांतील सारांश असा :-

वर्ण गुणकर्मावरून मानावे किंवा जन्मकर्मावरून मानावे याविषयी मीमांसा - चित्ताचे मृदु, मध्य व तीव्र संवेग असतात. अंतःकरणाच्या तीव्र संवेगावर जन्म व मध्य संवेगावर गुण अवलंबून असतात. जन्म शरीराश्रित असतो व गुण अंतःकरणाश्रित असतात.

''जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्'' या योगसूत्राचें प्रमाण देऊन पुढें महाराज म्हणाले की ज्या गुणाचा अंतःकरणांत तीव्रसंवेग होईल तदनुसार शरीराचे परमाणू बदलतात, तोच जन्म होय.

इस्लामचे हिंदुधर्माशी साम्य

नंतर मुसलमानी धर्माविषयी कांहीं चर्चा झाली. महाराज म्हणाले ''सर्वच धर्म ज्याचे त्याला श्रेयस्कर आहेत. हिंदुधर्माचा व मुसलमानी धर्माचा एकच सिद्धांत आहे. येथें महाराजांनी एका फार्शी कवीचें वचन म्हणून दाखविलें व त्याचा अर्थ असा सांगितला :-

''नाव पाण्यावर राहिली तर ती तारते पण नांवेंत पाणी राहिलें तर नाव बुडते, त्याप्रमाणे तूं बायकामुले वगैरे संसारांत राहिलास तर तरशील पण बायकामुलें वगैरे संसार तुझ्यांत राहिला तर मात्र तूं बुडशील.''

महाराज म्हणाले ''हिंदुधर्माचाही सिद्धांत असाच आहे.

मी मुसलमानांस त्यांच्याच धर्माप्रमाणे वागावयास सांगतो व

हिंदूस वेदाप्रमाणें वागावयास सांगतों.''

वेदांचे व अनेक भाषांचे ज्ञान

''वेदाच्या अर्थावर संयम केल्यानें मला श्रुतिज्ञान होते. इतर शास्त्रसंबंधानें, वेदांतशास्त्रविषयक भाषा मला जगांतील कोणतीही समजते.

व्यवहार भाषा समजण्याविषयी मी व्यर्थ खटपट करीत नाहीं.''

याप्रमाणें चर्चा श्रवण करून महादेव प्रसाद म्हणाले

''आपल्या विद्येची कीर्ति मी ऐकली त्याहून मला विशेष अनुभव आला.''

ज्ञानेश्वरीची निरूपणें वगैरे नेहमीप्रमाणे चालू होतीच. देऊरवाड्याला भूताटकीविषयी प्रसिद्ध असलेल्या गढींत कधी कधी मंडळीला बरोबर घेऊन महाराज फिरावयाला जात, तेवेळी निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयांवर चर्चा होत असे. पुढेपुढे रात्रौ बहिर्दिशेलाही तेथेंच जात व मध्यान्ह रात्रीपर्यंत तेथें बसत. तेवेळी सायन्स, स्पिरिचुआलिझम् वगैरे पारकीय ग्रंथांचे वाचन वगैरे चालत असे. आमांशादि व्याधीमुळे त्यास इतका वेळ शौचाला लागत असे.

नवी योगसूत्रे

ता. १८/११/१९११ रोजीं रात्रौं पूजेचे वेळीं नमस्कार करीत असतांना ''ठीक आहे आपले आज्ञेप्रमाणें करतो'' असें बोलून महाराजांनी योगसूत्रांचे

चारही पाद नवीन ह्मटले. त्यांतील शेवटल्या सूत्राचा अभिप्राय असा होता कीं ''अशाकरितां पातंजलयोगाहून हा योग श्रेष्ठ आहे व याचें श्रवण मनन करणाराला तो लौकर साध्य होईल.'' शेवटीं फलश्रुती सांगून सूत्रें समाप्त केली. महाराजांच्या वाणीचा वेग यावेळीं फारच जलद असल्यामुळे सूत्रें लिहिली गेली नाहींत.

मार्गशीर्षात महाराजांनी देऊरवाडा येथें कात्यायनी व्रतोत्सवाला आरंभ केला. पंचदशी, योगवासिष्ठ व योगसूत्र वगैरे नवीन निरूपणेंही चालू झाली.

ग्रंथाध्ययन कसे करावे ?

ता. २७ नोव्हेंबर रोजीं रात्रौ फराळानंतर ग्रंथाध्ययनासंबंधानें महाराजांनी फार उपयुक्त माहिती सांगितली. - तर्क वगैरे कसे काढावे? आत्मप्रतीतिपूर्वक तर्क काढून ते बरोबर आहेत काय, अशा बुद्धीने गुरूला विचारले असतां ते त्यांतील चुक्या दाखवितात, स्वतःच्या बुद्धीचा उपयोग करावा इ. गोष्टी त्यात होत्या.

ता. १५ दिसेंबरला रायपुरास, पावणस्कर यांस महाराजांनी एक पत्र पाठविलें. त्यांत श्रीमद्भागवताच्या अभ्यासाविषयी व रासक्रीडेच्या उपपत्तीविषयी फार सुंदर विचार केलेला आहे. हें पत्र सूक्तिरत्नावली सप्तम यष्टि पृ. १०४ वर छापलें आहे.

ता. १७ दिसेंबरला रात्रौ पंचदशीचे निरूपण आटोपल्यानंतर **''धर्मोऽपि मुमुक्षूणां पाप एव''** या आचार्यांच्या गीताभाष्यातील वचनाचे महाराजांनी विवेचन केले. त्यावर रा. गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांनी प्रश्न विचारल्यावरून-

वेदान्त श्रवण कोणी करावे? धर्माचरण कोणी करावे? ईश्वरीकृपेचे फळ काय? आरूढपतीत कोण? धर्मबंधने कशाकरिता आहेत? धर्माचरण व्यर्थ कंव्ह होते? इत्यादि विषयांचे महाराजांनी फार सुंदर विवेचन केले.

ता. २२ दिसेंबर रोजीं व्रतमंडपांत रात्रौ सर्व मंडळीसह महाराज बसले असतांना रासक्रीडेच्या कथानकाविषयी मिलिंदानें एक शंका विचारली. तिचें महाराजांनी समाधान केल्यानंतर वेद. श्रीनिवास शास्त्री यांनीं 'जहुर्गुणमयं देहं' या भागवत वचनांतील 'गुणमय' शब्दाचा अर्थ विचारला. त्यावरून पुढील प्रश्नोत्तरें झालीः-

प्रश्न - गुणमय देह म्हणजे काय?

उत्तर - लिंगशरीर.

प्रश्न - वासनाक्षय झाल्यावर रास खेळण्याची प्रवृत्ति कशी संभवते?

उत्तर - जीवन्मुक्ताला पूर्व संस्कारबलानें वासना प्रवृत्त करितात. याविषयी विवेचन करितांना महाराजांनी भागवतांतील अध्याय काढून पुष्कळ वेळपर्यंत निरूपण केलें.

त्यांत, *कर्तृत्व अहंकार धरूनच साधन सांगण्यास वेदाची प्रवृत्ति कां आहे? *अध्यास शब्दमूलक व इंद्रियमूलक दोन प्रकारचा कसा असतो? शब्दमूलक अध्यासाचें स्वरूप, *वेदद्रष्टृत्व जात्यंतर परिणामाने कसें येतें? *मनाचा लय व मनाची एकाग्रता यांत काय भेद आहे? *परोक्षज्ञान होण्याला शब्दश्रवणाची कशी आवश्यकता आहे व तें सत्संगानेंच कसें होऊं शकतें? इत्यादि गोष्टींचे उत्तम स्पष्टीकरण होते. याप्रमाणे ज्ञानियांची स्थिती, ज्ञानी व भक्त यांमधील भेद व दोघांसही विदेहमुक्तीचा समान लाभ इत्यादि विषयांवर शंकासमाधानपूर्वक रोज चर्चा होत असे.

''इंग्रजी भाषा मंत्ररहित आहे''

असें एक वाक्य महाराजांच्या पत्रांत आलेलें आहे, त्यावर एस. के. वाळिंबे नांवाच्या एका गृहस्थानें शंका घेऊन देऊरवाड़्यास महाराजांस पत्र पाठविलें. त्याचें उत्तर महाराजांनी ता. ८/१/१९१२ रोजीं पाठवून त्याचें समाधान केलें. (हे पत्र सप्तम यष्टींत १०८ व्या पृष्ठावर छापलें आहे)

मराठा परिषद्

क्षत्रिय-मराठा-शिक्षण-परिषदेची ह्या वर्षीची बैठक नागपूर येथें होणार होती. तिच्या वतीनें चारपांच गृहस्थांचें एक डेप्युटेशन महाराजांस परिषदेस बोलावण्याकरितां देऊरवाड्यास आलें होतें. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन व्रतसमाप्तीनंतर येण्याचें महाराजांनी कबूल केलें. परंतु प्रवासांत अत्यंत आवश्यक अशा एक दोन मुनष्यांस आयत्या वेळी ताप आल्यामुळें त्यांचा निरूपाय झाला. ही गोष्ट त्यांनीं परिषदेच्या व्यवस्थापकास विद्युत्संदेशानें कळविली होती. परंतु त्यांस तो संदेश न पोंचल्यामुळें तेथल्या मंडळीचा गैरसमज झाला असावा असें दिसते. कारण पुढें ता. १८/११/१९१२ तारखेचें एक पत्र डेप्युटेशनमध्यें हजर असलेल्या एका गृहस्थाकडून महाराजांस आलें, त्यांत सरसकट महाराजांस व त्यांच्या जवळील ब्राह्मणमंडळीस दोष दिलेला आहे. तो मजकूर येणेंप्रमाणें-

''आपण परिषदेला येण्याबद्दलचें खात्रीलायक वचन देऊन माझा व एकंदर सर्व मंडळीचा असा फजीता करण्यांत आपला काय हेतु असेल तो मला समजत नाही. महाराजांनी दिलेलें वचनाचा भंग कसा झाला याचें प्रत्येकास सखेदाश्चर्य वाटूं लागलें व अखेरीस नामधारी ब्राह्मणांनीच केवळ आपलमतलबी बुद्धीनें व द्वेषबुद्धीनें फांसे मांडून ही आमची महापर्वणी बुडविली असे उद्गार सर्वांचे तोंडून सहजच निघूं लागले. कारण त्याचा अनुभव डेप्युटेशनचे मंडळीला अगोदरच येऊन चुकला होता. (हा अनुभव कसाकाय होता हे पत्रांत स्पष्ट केलेलें

नाही) अस्तु.

अशा केवळ आपमतलबी लोकांच्या नकली फाशांत अगाध सामर्थ्यवान महाराज कसे अडकले गेले व एकदां दिलेलें वचन कसे पाळलें नाही याचेंही मंडळीला आश्चर्यच वाटलें. मराठा मंडळीचे दुर्भाग्याचे दिवस अझून संपले नाहींत म्हणूनच ''मकडीके जालेमें अटका हय शेर'' या म्हणीप्रमाणें ही असंभवनीय गोष्ट संभवली. स्वार्थसाधु व आपल्यावरून जग ओळखणाऱ्या कोत्या समजुतीच्या कित्येक ब्राह्मण म्हणविणारे गृहस्थांच्या निराधार द्वेषमूलक तर्काप्रमाणें ब्राह्मणांचे विरुद्ध एक शब्दसुद्धां परिषदेंत उ□ारला गेला नाही. इतकेंच नाही तर त्यांचे गोडवे मात्र अनेक प्रकारें गाईले गेले. यावरून कोणते लोकांचें अंतःकरण कोणते प्रकारचें आहे याचें अंतर्बाह्य सूक्ष्म निरीक्षण महाराजांनींच आपले ज्ञानदृष्टीनें करावें.' इ. इ. पुढल्या वर्षीही नाशिक येथील मराठापरिषदेची निमंत्रणपत्रिका तिचे व्हाईस प्रेसिडेंट श्री. खासेराव जाधव यांजकडून महाराजांस हरदा मुक्कामी आली होती परंतु पूर्वोक्त ब्राह्मणद्वेषाच्या भीतीमुळें महाराज गेले नाहीत.

मोहोड कुलाची तपोभूमी
'माधानचे शिवमंदिर'

असो. कात्यायनीव्रतोत्सवानंतर थोडे दिवस देऊरवाडा व कुन्हा येथें वास्तव्य करून पुढें माघवद्यांत महाशिवरात्रीचें उत्सवाकरितां महाराज माधानास गेले. तेथे आपल्या कुलपरंपरागत शिवमंदिरांत शिवरात्र्युत्सव थाटाचा करून फाल्गुन शुद्धांत प्रयागाला जाण्याकरितां माधानाहून उमरावतीस आले. माधानाहून निघतांना आपण पुन्हां प्रयागाहून परत येणार नाही अशा प्रकारची महाराजांनी लीला दाखवून प्रेमी जनांच्या वियोगोपलालन वृत्तींस भरती आणली. उमरावतीस आल्यावर तेथे कैलासमानससरोवराचे दर्शनाविषयी प्रसिद्ध असलेले सत्पुरुष गजाननराव नाटेकर ऊर्फ हंस हे आले होते त्यांची महाराजांनी भेट घेतली.

बिऱ्हाडी परत आल्यावर **'द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ति । न रिघता दृश्यपथीं । तरी कां ह्या उपास्ती । आकळता तो'** या ज्ञानेश्वरीच्या ओवीवर महाराजांचें निरूपण झालें. त्यांत श्रीगुरूचें अनध्यस्त विवर्तत्व व प्रेमातिशयानें त्यांचा अंतःकरणांत आविर्भाव इत्यादि विषयांचे मोठें प्रेमभरित व मार्मिक प्रतिपादन होते.

पुढे सोमवार ता. २६/२/१९१२ रोजीं सकाळीं ९-३० च्या गाडीनें प्रयागाला जाण्याकरितां महाराज उमरावतीहून निघाले व मध्यंतरी मुंबई, पुणें व आळंदी करून हरद्यास गेले. यावेळीं मुंबईस प्रत्यभिज्ञाहृदय व शिवतत्वविमर्षिणी हे दोन ग्रंथ नुकतेच निर्णयसागर छापखान्यांत छापल्याचें महाराजांस कळलें होतें म्हणून त्यांचा शोध करून ते दोन्ही ग्रंथ महाराजांनी विकत घेतले, व शिवाय झेंदावेस्ता वगैरे कांही पारशी धर्माचेही ग्रंथ घेतलें.

हरद्याहून पंडित व दिनकर गोखले या दोघांस बरोबर घेऊन महाराज प्रयागला गेले व एक अहोरात्र तेथें राहून पुन्हां हरद्यास परत आले.यावेळीं नाना कविमंडन हरद्यासच राहिले होते व महाराज पुन्हां प्रयागावरून परत येत नाहींत अशा समजुतीनें त्यांनीं शोक करून मोठा आकांत केला.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

इ.स.१९१२ - १९१३

शके १८३४ परिधावीनाम संवत्सरे

पुढें कांही दिवस महाराजांचे वास्तव्य हरदा येथेंच झालें. रामनवमीही तेथलीच झाली. तेथें वर्ध्याच्या परांजपे प्रकरणासंबंधाची माहिती एका गृहस्थाने त्यांस सांगितली. त्यासंबंधानें तात्विक विचाराचें एक पत्र महाराजांनी नागपुरास रा. रा. वासुदेवराव मुळें यांस पाठविलें. (तें सूक्ति. सप्तम यष्टींत पृ. ९४ वर छापलें आहे)

या पत्रांत मुक्त पुरुष व दांभिक साधु या दोघांच्याही खऱ्या स्वरूपाचा निश्चय न कळल्यामुळे धार्मिक मनुष्याच्या मनाची कशी स्थिती होत असते, या घोटाळ्यांतून पार पडण्याला ज्ञान व उपासना या मार्गाच्या अवलंबनाची रीति, स्वतः आपण परांजप्याच्या उलटपक्षाचे असण्याचें कारण, कोठें कधींही न फसण्याला दृढ निष्ठा व प्रबल वैराग्य यांचें महत्व, इत्यादि गोष्टीचा सुंदर मार्मिकविचार केलेला आहे.

नाट्यकलेचा उद्देश

वैशाख शुद्धांत यावलीचे आकाजीबापू देशमुख यांच्या मुलीच्या लग्नाची निमंत्रण पत्रिका आल्यावरून महाराज यावलीस गेले होते.परत येताना उमरावतीस लक्ष्मीकांत प्रासादिक संगीत नाटकमंडळींतील रा. गोखले व चिंतोपंत नामक दोन गृहस्थ महाराजांचें दर्शनास आले होते. त्यांनी नाट्यकलेसंबंधानें महराजांशी बराच वेळ चर्चा केली. तेवेळी महाराजांनी नाट्यकलेचा मुख्य उद्देश -

''चांगल्या व वाईट गोष्टींचे परिणाम जसे इतिहासांत घडले असतील तसे यथार्थ दाखविणें''

असा सांगितला व भगवत्प्रीत्यर्थ अभिनय वगैरे करण्याविषयी व देवाच्या उत्सवाकरितां पडदे वगैरे करण्याविषयी शास्त्राची आज्ञा, नीलमण्याच्या भुकीचा रंग करून पडद्यावर नदीचे वगैरे उत्तम सीन दाखविणें, रत्नाची भुकी व सोन्याचें पाणी यांच्या योगानें अक्षय्य रंग तयार करणें इत्यादि उपयुक्त माहिती सांगितली. दुसरे दिवशी महाराज हर्द्याकडे परत गेले.

कृष्णराव नारायण रेगे

हर्दा येथें रा. रा. कृष्णराव नारायण रेंगे जहागिरदार हे एक विद्याव्यासंगी गृहस्थ आहेत. हे आर्यसमाजिस्ट आहेत. आपल्या गांवीं येणाऱ्या साधु, संत, योगी इत्यादिकांस भेटून सत्यान्वेषण जिज्ञासेने त्यांच्याबरोबर शास्त्रचर्चा करण्याची यांस आवडी असे. परंतु त्यांस नास्तिक व तर्कटी समजून ते त्यांची उपेक्षा करीत. पुढे महाराजांची व त्यांची भेट होऊन महाराजांचें श्रुती, युक्ति व अनुभवयुक्त भाषण जेव्हां त्यांनी ऐकलें तेव्हां त्यांना फार आनंद वाटला व महाराजाचें ठिकाणी त्यांचा प्रेम जुळला. फुरसतीच्या वेळांत महाराजांकडे येऊन वेदशास्त्रपुराणादि अनेक विषयांवर महाराजांस त्यांनी प्रश्न विचारावेत व महाराजांनीही त्यांच्या प्रश्नांची योग्य बिनतोड उत्तरे देऊन त्यांची जिज्ञासा तृप्त करावी. पु ढें आर्यसमाजाचा मुख्य ग्रंथ जो सत्यार्थप्रकाश त्यांसंबंधाने चर्चा करून त्यांतील कांही दोष महाराजांनी सप्रमाण दाखवून दिले व यांत विचारपूर्वक एकही गोष्ट लिहिलेली नाहीं असें आपलें मत सांगितले व

(१) **स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनम् वा'**

(२) **'विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिर्निबन्धिनी'**

ह्या दोन पातंजलयोगसूत्रांनी अलोकवाद त्यांस पटवून दिला.

मूर्तिपूजेची सिद्धी

पुढें एके दिवशी मूर्तिपूजेचा विषय निघाला असतां पुढील युक्तीने महाराजांनी मूर्तिपूजा सिद्ध केली :-

व्यापकता आणि भिन्नता एके ठिकाणीं राहूं शकत नाहींत व तसें मानल्यास नित्य व अनित्य अशा विरोधी गुणांचें एके ठिकाणी अस्तित्व मानावें लागेल. व्यापकता मानली तर भेद नाहींसा झाला पाहिजे. भेद सत्य वाटतो तोंपर्यंत विशिष्ट उपाधीचे ठिकाणी सत्वगुणाची अभिव्यक्ति मानली पाहिजे. अशा युक्तीने मूर्तिपूजेची आवश्यकता सिद्ध होते.

अशा रीतीनें कृष्णराव हे उत्तरोत्तर महाराजांच्या विद्येला लुब्ध होऊन व्याकरण, भागवत, भारत, वेदवेदांगें, गृह्यसूत्र, वाल्मिकी रामायण, ज्योतिष, वैद्यकी इत्यादि निरनिराळ्या विषयांवर रोज होईल तितका वेळ काढून त्यांच्याशी चर्चा करूं लागलें. विशेषतः मनुस्मृती संबंधानें अधिक चर्चा करण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. या चर्चेत महाराजांपासून त्यांस रोज नवीन नवीन माहिती मिळूं लागली व त्यामुळें इतक्या दिवसांच्या आपल्या विद्याव्यासंगाचें कृष्णरावांस सार्थक वाटलें. महाराजही त्यांचा मान ठेवून त्यांस काका म्हणत.

कृष्णरावकाकाचा विष्णु या नांवाचा एक नातू आहे. त्याला क्षयाची भावना होऊन दुसरी स्टेज लागली होती व त्याची वाढ खुंटून डॉक्टर व वैद्य यांनी त्यास असाध्य ठरविलें होतें. त्याला महाराजांनी अभय दिलें व स्वतःच्या देखरेखीखालीं औषधी उपचार सुरू करून हळुहळु त्याला दुरुस्त केलें. तो मुलगा आतां चांगल्या स्थितीत असून त्याची वाढ वगैरे झालेली आहे.

महाराजांच्या विद्वत्तेविषयी हर्दा येथील कांही ब्राह्मण मंडळीस मत्सर वाटून कोणत्यातरी रीतीनें त्यांचा तेजोभंग करण्याविषयी त्यांची गुप्त खटपट चालली होती. मागें कृष्णानंदसरस्वती आले होते तेव्हां ही इच्छा पूर्ण होण्याची त्यांस कांही आशा वाटत होती, परंतु उलट कृष्णनंदानींच महाराजांच्या विद्येचें अभिनंदन केल्यामुळें मत्सरी मंडळीचा हिरमोड झाला.

पुढे श्रीवासुदेवानंदसरस्वती हे महाराजांच्या विद्येविषयी अमुक म्हणतात तमुक म्हणतात अशा प्रकारच्या गोष्टी महाराजांच्या कानावर येऊं लागल्या. त्यांचा उल्लेख महाराजांनी एका पत्रांत मनोरंजनार्थ करून मत्सरग्रस्त मनुष्याला आपल्या विद्वान ठरवितांना कशा अडचणी येतात याचे मोठे मजेदार वर्णन केलें आहे. अशीच एक गप्प मागील वर्षी महाराज चांद्यास असतांना तेथेंही त्यांच्या कानावर आली होती. त्याचेंही निराकरण महाराजांनी एका[१] पत्रात प्रेमळ शब्दांनी केलेलें आहे. असो.

सोहागपुरचा नैय्यायिक

पुढें मार्गशीर्षात महाराजांचे कात्यायनीव्रत सुरू असतांना हर्द्याला सोहागपुरचा एक नैय्यायिक आला होता. त्याच्याशी महाराजांचा वाद व्हावा या विषयी तेथील मंडळींनी पुष्कट खटपट केली. परंतु महाराजांनी लेखी वाद करण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून तो प्रसंग घडून आला नाही. परंतु नारायणराव पंडित, बापूगडी वगैरे मंडळी त्या नैय्यायिकाकडे जाऊन त्याच्याशी चार विभूविषयी बोलणें करून आली. हा सगळा प्रकार महाराजांनी एका[२] पत्रात लिहिलेला आहे तो येणेंप्रमाणें:-

(१,२ - श्रीवासुदेवानंद सरस्वतिविषयी व सोलापूरच्या नैय्यायिकाविषयी वृत्तांत सूक्तिरत्नावली सप्तम यष्टि पृष्ठे १००, १०२, १३३ पहा)

''विशेष सूचना – हर्द्याला असतांना सोहागपूरचा एक नैय्यायिक आला होता. त्याच्याशीं माझा वाद व्हावा अशी तेथील मंडळींनीं पुष्कळ खटपट केली; पण लेखीवाद करण्याला मी तयार आहे, बोलण्याचा वाद करण्याला तयार नाहीं

असें मी तीन कारणामुळे उत्तर दिलें. * पहिलें कात्यायनीव्रतांत वेळ नव्हता. * दुसरें कारण तो म्हणाला, मला प्रश्नच करावा मी त्याचें उत्तर देईन. मी मात्र प्रश्न करणार नाही व * तिसरें कारण मला व्याकरण म्हणजे कौमुदी येत नाहीं हें!

न्याय : चार विभूविषयी प्रश्न

तथापि पंडित, बापू वगैरे मंडळी या चार विभूविषयी प्रश्न विचारण्यास त्याच्याकडे गेली होती, या विभूच्या प्रश्नावर त्यांनीं यांची निष्क्रियसंबंध आहे असें उत्तर दिलें. पण निष्क्रियसंबंध पडला मीमांसकाचा; मी उत्तर मागितलें होतें न्यायांतून; आणि न्यायशास्त्रांतच उत्तर देण्याविषयी तो आग्रह करीत होता. पण लेखी वाद करण्यास तो तयार नाही. या घोळाघोळीत बापूचें काम स्पृहणीय झालें. असो. तो भेदधिक्कारापर्यंत वेदांतग्रथ वाचले असें म्हणत होता. पण विभुचतुष्टयाच्या प्रश्नाचें तर्कसंग्रहासारख्या लहानशा ग्रंथानें होणारें समाधान मीमांसकाच्या निष्क्रिय संबंधाचा आश्रय करून करण्याची बुद्धि झाली. पण निष्क्रिय संबंधाचें न्यायानेंच उलटे उत्तम खंडन केलें आहे, आणि तें इतकें उत्तम आहे की पुनः त्या निष्क्रियसंबंधाच मंडन आजपर्यंत कोणा मीमांसकाच्यानें झालेंच नाहीं. इ. इ.''

उमाजी नायकाचे चरित्र

या सुमारास उमाजी नायकाचे चरित्र नुकतेंच छापून प्रसिद्ध झालें होतें. तें वाचीत असतांना त्यासंबंधाचे आपले विचार महाराजांनी रा. रा. भय्यासाहेब तांबे यांस पाठविलेल्या एका पत्रांत नमुद केले आहेत ते येणेंप्रमाणे :-

''मी सध्यां एक पुस्तक वाचीत आहे. हें पुस्तक म्हणजे कांही तत्वशास्त्र नव्हे किंवा परलोकाची वाट दाखविणारें. एखादें धर्मशास्त्रही नव्हें. हें एका गरीब व शूर माणसाचें चरित्र आहे.

पैसा व स्त्रिया प्रसंगी कशा घातक होतात, ब्रह्मज्ञान, भगवद्भक्ति, आणि वैराग्य या तीन गोष्टी बाजूला ठेवून बाकीचा व्यवहार पाहिल्यास सद्गुण व दुर्गुण कशास म्हणावें हें निश्चितपणें कळणें कठीण आहे. कारण दैवानें यश आल्यास दुर्गुणी पुरुष व्यवहारांत सद्गुणी बनतो व दैव प्रतिकूल झाल्यास पुरुष दुर्गुणी बनतो. मातींत टाकून दिलेलें सुवर्ण जसें मळत नाहीं त्याप्रमाणे दैवानें अपयशाखाली झांकलेल्या पुरुषाचे सद्गुणही लोकांना मोहून टाकीत असतात.

''सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥''

हें कर्णाचें एका नाटकांत दिलेलें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. इत्यादि उत्तम गोष्टी ह्या पुस्तकात मला वाचण्याला मिळाल्या. हें पुस्तक उमाजी नायकाचें चरित्र होय.

बायकांतील कजागपणा व पुरुषांतील परोत्कर्ष-असहिष्णुत्व हे दोन दोष ज्या दिवशी निघून जातील त्या दिवशी नियम्य नियामकाची आवश्यकता मुळींच लागणार नाही. असो.''

इतक्या कालावधीत महाराजांची दैवीविद्या, निस्सीम स्वार्थत्याग, योगशक्ति, अहेतुक दयाप्रवाह, भजनपूजन निरूपणादि, नित्यपुण्यमय चर्चा व कात्यायनी- जन्माष्टमी आदि मंगलोत्सव यांच्या प्रभावानें सनातन आर्यधर्माचें शुद्ध स्वरूप लोकांच्या हळुहळु निदर्शनास येऊन महाराजांवर त्यांचें प्रेम अधिकाअधिक जडूं लागलें व महाराजांची अत्यंत साधी व सरळ वागणुक व मिळून मिसळून हंसतखेळत परमार्थपर निरूपणें सांगण्याची त्यांची शैली यामुळें त्यांच्या प्रसादवाणीला लोक लुब्ध होऊ लागले. परंतु प्रेमाला मर्यादामार्गीय वळण देऊन अंतःकरणात सद्भक्तिबीजांकुर रुजविण्याची सुसंधि आयती मिळाली असताना तिचा लाभ करून घेण्याची सद्बुद्धि फारच थोड्या भाग्यवानांस झाली आमच्या सारख्यांवर चमत्कारांची इच्छा, विद्याकुतूहल, सलगीचा अतिरेक, लोकलाज, मानीपणा इत्यादि विघातक वृत्तीच बहुतेक पगडा बसवूं लागल्या. काय करावे दुर्दैव आमचें ! आमची भाग्यहीनता !

'कां कमलकंदा आणि दुर्दुरीं । नांदणुक एकेचि घरी ।
परी पराग सेविजे भ्रमरीं । येरां चिखलची उरें ॥'

या दृष्टांतांतील दर्दुराच्या साम्यतेस आम्ही जाऊन बसलों. तथापि वृत्तिविद्येचे महाराज पूर्ण ज्ञाते असल्यामुळे सर्वांवर समान प्रेम ठेवून ''धर्म, प्रेम व त्यांतील गुर्वाज्ञापूर्वक व्यवस्था या तीनच गोष्टी आत्यंतिक श्रेय संपादनास आवश्यक आहेत हें मोठ्या कंठरवानें अधिकाधिक आमच्या निदर्शनास आणून देण्याचा प्रयत्न करूं लागले. आगामी वृत्तांतावरून हे विशेष स्पष्ट रीतीनें कळून येईल.

मागील कात्यायनीचे वेळीं देऊरवाड्यास कांहीं शूद्र (ब्राम्हणेतर) लोकांनी क्षुल्लक कारणावरून ब्राह्मण मंडळीशी तंटा उपस्थित केला होता. ती गोष्ट महाराजांच्या लक्ष्यांत होतीच. त्यानंतर कांही स्वज्ञातीय लोक आपले शिष्य म्हणवून ''वर्णाश्रम महाराजांना मान्य नाहींत, ब्राह्मण व इतर जाती एक झाल्या पाहिजेत;'' असें गुप्तपणें वऱ्हाडाकडील खेड्यांत सांगत असतात, असेंही त्यांच्या कानी आलें.

या प्रकाराला आळा घालण्याकरितां महाराजांनी केसरी व मुमुक्षु पत्रांत एक पत्र[1] प्रसिद्ध केलें व यापुढें आपल्या भेटीकरितां व कात्यायनी व्रताकरितां येणारांनाही कांही निर्बंध घालून -

''**कोणी आपलें शिष्यत्व बळानें आपणावर ओढूनच घेत असल्यास त्यानें आपल्या ग्रंथांच्या विरुद्ध तरी जाऊं नये.''**

असें सर्वांस जाहीर केलें. *([1]सप्तम यष्टि पृ. १११)*

कांही गृहस्थांनी योगशाळेकरितां (महाराजांजवळून योग शिकण्याकरितां) वर्गणी करून ते पैसे महाराजांजवळ ठेविले होते व पुढें तेच गृहस्थ महाराजांवर मिथ्या आरोप करूं लागले म्हणून 'सयाजी विजया' च्या ता. २ नोव्हे. १९१२ च्या अंकांत जाहिरात देऊन त्यांस महाराजांनी कळविलें कीं -

'मी योग शिकविण्यास नालायक असल्यामुळे आपले पैसे व्याजासुद्धां परत घेऊन जावे व इतके दिवस मजवर विश्वास ठेवून फसल्याबद्दल क्षमा करावी.' वरील गृहस्थाच्या वृत्तीची मीमांसा यानंतर महाराजांनी एका पत्रांत अशी केलेली आहे :-

''पुष्कळ मंडळी प्रथम माझ्याशीं बोलणें करितात व नंतर मनांतील कामना वगैरे न सोडतां व आपले विकार व लौकिकाची चाड तितकीच्या तितकीच कायम ठेवून, मनुष्य जन्मांतही मृत्यूची भीति न बाळगतां, मजपासून योगाभ्यासाची अपेक्षा करितात.''

कोणी महाराजांच्या शुद्ध उपकारक हेतूंचा विपर्यास करून उलट त्यांच्याविषयी आपला अविश्वास व्यक्त करूं लागले. अशा मंडळी विषयीही क्षमावृत्ति धारण करून दयायुक्त अंतःकरणानें त्यांच्या वृत्तिगत दोषांचे निरीक्षण करीत सयुक्तिक विचारणसरणीने त्यांस सामान्यव्यवहार- कक्षेच्या पलीकडील सुंदर, निष्कंटक व विस्तीर्ण परमार्थपथ महाराजांनी पत्रलेखनद्वारानें स्पष्ट दाखवून दिला व अशा वृत्ती उत्पन्न होण्याची सकारण शास्त्रीय मीमांसा सांगून त्या वृत्तींच्या शुद्धीचा सुंदर उपाय सांगितला.

उदाहरणार्थ सप्तम यष्टींतील १७ वें पत्र पहावें. या पत्रांतील महाराजांचें पुढील शब्द सर्व धर्मसंस्थापक महात्म्यांच्या शिक्षणाचें सारसर्वस्व असून साधकांस ते अत्यंत चिरस्मरणीय आहेतः -

धर्मसंस्थापकांची शिकवण

''कैवल्यापुरतीच सात्विक वृत्ति कशी वाढवावी, हे बहुप्रासंगिक असल्यामुळे गुरुवांचून केवळ शास्त्राच्या हातांत नाही.

शास्त्र प्रमाणप्रवीण आहे, प्रक्रियाप्रवीण नाहीं.

ह्या गोष्टीचे अज्ञानादि अनेक कारणांमुळें प्रेम करणाऱ्यापासून देखील बहुशंकापूर्वक ताप होतो व तो कोणत्याही निस्पृह महात्म्याला होईल असें माझें मत आहे. धर्म, प्रेम व त्यांतील गुर्वाज्ञापूर्वक व्यवस्था या तीन गोष्टींच्या समु□यानेंच साधक पुरुषाला आपला मार्ग स्पष्ट कळूं लागतो. एखादें न्यून असल्यास सगळीकडे

आंधारच होऊन रहातो.''

याशिवाय आणखीही परिचित मंडळींना या सुमारास महाराजांकडून गेलेली पत्रें नेहमींप्रमाणे फार बोधप्रद व मननार्ह आहेत. रा. रा. चिंतामण मोरेश्वर ऊर्फ भय्यासाहेब तांबे यांस महाराजांनी पाठविलेले अभंगात्मक पत्र संसारचिंतेनें ग्रस्त झालेल्यांस विशेष उपकारक आहे. वर्ध्याचें श्रीधरबोवा परांजपे यांच्या संबंधानें एका पत्रांत लिहितांना महात्म्यांच्या अलोकाचरणाचें रहस्य सांगितलें आहे तेंही फार लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

बापूगडी हरिदास

वेद. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांचा मुलगा बापूगडी याला प्रथम भेटीच्या वेळी महाराजांनी 'पाटणा येथील मेडिकल स्कूलमध्यें शिकण्याकरितां जाऊं नको, गेलास तर विघ्न येईल' असें सुचविलें होतें. परंतु तिकडे दुर्लक्ष्य करून तो पाटण्यास शिकावयास गेला याविषयी मागें उल्लेख आला आहे.

त्याला पुढें क्षयरोगाचा प्रादुर्भाव होऊन तो रोग दुसऱ्या स्टेजपर्यंत वाढला व तेथील प्रिंसिपल यांनी तो असाध्य ठरवून यापुढें अभ्यासाचे श्रम करण्याची त्याला मनाई केली; त्यामुळें बापूला परत यावे लागलें. तेव्हांपासून महाराजांनी त्याला आपल्या सहवासांत ठेवून घेतले व खाणेपिणे, गरम कपडे वगैरे, गोष्टींचे सर्व प्रकारे उत्तम व्यवस्था ठेवून रोज तीर्थ देण्याचा क्रम सुरू केला व त्याला दुरुस्त केले. त्यानंतर एकवेळ आपली प्रकृति डॉक्टरकडून तपासविली असतां लंग टिशूज भरून येत आहेत असें डॉक्टरचें मत पडल्याविषयी बापू सांगूं लागला. पुढें दोन तीन वर्षेपर्यंत तो महाराजांच्या सहवासांत राहिल्यावर 'आतां आपण दुरुस्त झालों. कांही स्वतंत्र उद्योग करावा' असे वाटून व महाराज आपणांस जाऊं देणार नाहींत'' म्हणून त्यांस न कळवितां एके दिवशी तो घरीं निघून गेला.

ही गोष्ट महाराजांस कळल्यावर त्यांनी त्यास परत येण्याविषयी निरोप पाठविला व ''तूं मजजवळ न राहिल्यास तुला पुन्हां रोग होईल.'' असेंही त्यास कळविलें. परंतु तो ऐकत नाही असें पाहून प्रेमामुळें महाराजांनी मुद्दाम मनुष्य पाठवून त्याला आपल्याजवळ आणविलें. परंतु पुन्हां बापूगडीं घरीं परत गेला. याप्रमाणें एकदोन वेळ झाल्यावर महाराजांचा निरूपाय झाला. बापूगडी घरी राहून स्वतंत्र वैद्यकीय धंदा करूं लागला. कांही दिवसांनी त्याला पुन्हा रोग उद्भवून पूर्ववत् झाला. महाराज त्याची वारंवार आठवण काढून हळहळ करीत,

परंतु कांही उपयोग झाला नाहीं. पुढें व्याधिदोषामुळें बापूची बुद्धि चंचल होऊन आज अमुक करूं, उद्यां तमुक करूं, असे निरनिराळे उद्योग सुरू झालें. या भरांत मुंबई पुणें, वगैरे ठिकाणी व शिरडीच्या साईबाबाकडे वगैरे तो कांही दिवस फिरला व कानपूर येथील वैद्यसम्मेलनांत जावून त्यानें व्याख्यान वगैरे दिलें.

नंतर त्यानें मधुराद्वैसंप्रदायास धरून ईशावास्योपनिषदावर अभंगात्मक संस्कृत निबंध लिहिण्याचें योजिलें. परंतु व्याधिप्रभावानें व महाराजांच्या आज्ञाभंगदोषामुळें बुद्धि क्षीण झाल्याकारणानें पूर्वपरंपरेला सोडून स्वतंत्र नवीन मताचें त्यांत तो प्रतिपादन करूं लागला व आपल्या मित्रमंडळींतही त्या मतांचा प्रसार करून त्यांचा बुद्धिभेद करूं लागला. यावर्षी हर्दा येथील कात्यायनी उत्सवास तो आला असतांना त्यानें आपला लिहिलेला निबंधाचा भाग महाराजांस वाचून दाखविला. त्यांतील पुष्कळ गोष्टीसंबंधाने त्याचें व महाराजांचे भाषण चालत असे. याप्रसंगीं महाराजांनी त्याला आपल्या नेहमीच्या शास्त्रसमन्वित वाणीनें निरूपणें सांगून त्यांच्या विचारसरणींतले दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. हीं निरूपणें फार महत्वाची व उत्तमोत्तम असून त्यांत सर्वसंप्रदायपद्धतीचें व गुरुसेवेंच रहस्य सुलभ रीतीनें सांगितलें असल्यामुळें त्यांतील मुख्यमुख्य गोष्टीचा येथें संग्रह करितों-

बापूगडीला उपदेश

महाराज म्हणाले, सगळीं धर्ममतें व सगळेंच पंथ चांगले आहेत व प्रत्येकाने जें ठरवून ठेवलें आहे तें ध्येय त्याला मिळते. ज्या मार्गानें ज्याचें मन तयार झाले असेल त्याहून अन्यमार्ग त्याला हितावह नाहीं. मात्र ध्येय एका मार्गाचें व साधन भलतेंच असें केल्यानें इष्ट ध्येय मिळणार नाही.

यज्ञोपवितावांचून गायत्री मंत्राचें फल किंवा
वाममार्गानें वैदिक कर्माचें फल मिळणें शक्य नाही.

व तसा कोणाचा आग्रहच असला तर त्याचें तें फलही त्या त्या मार्गाच्या फलाहून भिन्न असें मिळून नुसतें शब्दमात्र सादृश्य राहील व त्याचा तो मार्गही स्वतंत्र तयार होईल. ज्या मार्गाचा ज्यानें अनुभव घेऊन फल मिळविलें आहें तेंच फल ज्याला साध्य करून घेणें असेल त्यानें -

* त्या मार्गप्रवर्तकाचें वचन / आज्ञा– डोळे मिटून पाळलें पाहिजे;
* तेथें मात्र तर्क उपयोगी नाहीं;
* अंधश्रद्धाच ठेविली पाहिजे व -

* आपल्याहून भिन्न मार्गानें जावून भिन्न फल मिळविण्याचा ज्यांचा प्रयत्न असेल त्यांनाही त्याने उपसर्ग देता कामा नये.
* आपल्या मार्गाला उपसर्ग लाऊं पाहणाराला आपणही तितकाच उपसर्ग देऊन प्रतिकार करणें, हें सामान्य मनुष्याचें व
* दुसऱ्याचा उपसर्ग सहन करून आपला मार्ग न सोडणें हे उत्तम मनुष्याचें कर्तव्य आहे.
* निरनिराळ्या अनंत मार्गांचें जरी पंथ असले तरी सर्वांविषयी समबुद्धि ठेवणें ज्याला साधलें असेल तोच आचार्य किंवा जगद्गुरु होण्याला पात्र होईल.

आचार्यांनी सर्व पंथांला जिंकून वैदिक मार्ग स्थापन केला अशी जरी लोकांत प्रसिद्धि आहे, तरी त्यांनी पुन्हा निरनिराळ्या पंथांच्या आचार्यांना आपआपली मतें स्थापन करण्याची अनुज्ञा दिली ही वस्तुस्थिति आहे व ती आनंदगिरींच्या शांकरदिग्विजयांत लिहिली आहे.आनंदगिरी आचार्यांच्या समकालीन असल्यामुळें त्यांनी लिहिलेलें चरित्र विद्यारण्यकृत शांकरदिग्विजयापेक्षां जास्त प्रमाण आम्ही मानतो.

अद्वैतानुसार समतेचे लक्षण

'कितीही भिन्न पंथ असले, नवीन निघाले, किंवा पुढें निघतील तरी सर्वाविषयी सारखी समता ठेवणे' हेंच अद्वैत मताचेंही लक्षण आहे. नाहींतर त्याचा अद्वैतपणाच राहणार नाही.

रुचीनां वैचित्र्याद् रुजुकुटिल-नानापथजुषाम् ।
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

या वचनाप्रमाणें सर्व मार्ग सत्य आहेत, असत्य कांहींच नाही, असा निश्चय समतेचें लक्षण आहे.

अन्य पंथ

*आतां वेदमार्गाला सोडून जे पंथ किंवा मार्ग आहेत त्यांना वैदिक मोक्ष मिळेल किंवा नाहीं? हा प्रश्न स्वतंत्र आहे. फलाच्या शाश्वतीसंबंधांत तरतम भाव राहील पण फल मात्र ज्याला त्याला त्या त्या मार्गानें ठरलेलें मिळेल व त्याचा जो प्रवर्तक असेल त्याची आज्ञा निमूटपणें पाळणें हें कांही आपलें स्वातंत्र्य गमावून दुसऱ्याचें मत लादून घेणें नव्हें. ज्याला त्या मार्गानें जावयाचें नाही तो अर्थातच त्या मार्गानें जाणार नाही व म्हणून तोही परतंत्र होणार नाही.

परांजप्यांच्या मंडळीचा दोष

मी परांजप्यांच्या मंडळीला दोष देतो तो ह्याचकरितां! त्यांची मनें त्यांचे मार्गानें तयार होत होती. म्हणून त्यांना तो मार्ग सोडणें इष्ट नव्हतें. आतां मी जो परांजप्यांचा निषेध केला तो नवीन मनुष्याच्या वैदिक मताला उपसर्ग लागूं नये म्हणून!

सारांश, अढाऊ (आपोआप उगवलेले उपद्रवी) झाड उपयोगाचें नाहीं. तें ज्याला त्याला प्रतिबंध करील व तें कोणीही तोडावें. परंतु बागेंत व्यवस्थेनें रहात असलेलें झाड कोणी तोडूं पाहील तर मात्र त्याला प्रतिकार करावा.

मी, उपनिषत्कालांतील ऋषींचें जें मत कीं, 'जीवन्मुक्तीला भक्तीची आवश्यकता आहे' त्या मताचें मधुराद्वैत संप्रदायानें प्रतिपादन करीत आहे; व तें मत ज्याला खोडावयाचें असेल त्याने माझ्या समक्ष खोडावें, माझ्या मागें कोणी खोडूं पाहील तर त्याचा काय प्रतिकार करतां येणार? तो तें वाटेल तसें खोडील व त्याचेंच मत कदाचित् इतर सामान्य मनुष्यांत मान्यही होईल.

एक म्हणतो मी धर्मानें मोक्ष मिळवीन, दुसरा म्हणतो ज्ञानानें मिळवीन, तिसरा म्हणतो मातृपितृभक्तीनें मिळवीन. या सर्वांचेच निश्चय खरे आहेत व निश्चयानें त्यांना ती ती वस्तु प्राप्तही होईल.

''ज्याको ज्यापर सत्य सनेहू । सो तेहि मिलत न कछु संदेहू ॥''

असें तुलसीदास म्हणतात. परंतु एक ध्येय ज्यानें ठरविलें त्यानें त्याकरितां इतर सर्व धर्माधर्माचा त्याग करून नरकही भोगण्यास तयार झालें पाहिजे. तरच तो स्नेह सत्य समजला जाईल-

''सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ॥''

इत्यादि वचनें याविषयी प्रमाण आहेत.''

महाराजांचे पुढील निरूपण किंवा भाषण यद्यपि बापूगडीला उद्देशून झालेलें आहे, तथापि इतर अत्यंत निकटवर्ती मंडळीचाही त्यांत संबंध येत असून महाराजांवर त्यांचा जो राजस स्वरूपाचा प्रेम होता त्याला शुद्ध सात्विक असें धार्मिक स्वरूप देण्याचा त्यांत उदात्त हेतु असल्यामुळें तें येथें सारांशरूपानें घेणें अवश्य वाटतें. ते भाषण असें-

प्रेमाचे उदात्तीकरण

तुम्ही मला सामान्य जीवांहून वरिष्ठ व ज्ञानी मानतां यांत संशयच नाहीं. कारण तसें नसतें तर घरदार सोडून तुम्ही मजकडे आलाच नसता. मला ज्ञानी समजून जो तुम्ही मजवर प्रेम करतां, तो आरंभी जरी सात्विक स्वरूपाचा असला तरी तोच रजस्तमांत पर्यवसान पावण्याचा संभव आहे. कारण मला त्रास

किंवा दुःख होऊं नये हें तुमच्या प्रेमाचें आतांचें स्वरूप आहे.

पण अशा रीतीचें प्रेम देहाला धरून असल्यामुळे गुरुभक्तीचें खरें स्वरूप जी आज्ञापालनरूपी मर्यादामार्गीय भक्ति तिकडे तुमचें दुर्लक्ष होते व 'आपल्यापासून महाराजांना त्रास होतो हें आपल्याच्यानें पाहवत नाहीं म्हणून थोडें दूर राहून प्रेम केलेलें बरें' असे तुम्हाला वाटूं लागतें.

ह्या प्रेमाची पराकाष्ठा, तुम्ही माझ्या देहावसानानंतर मजबरोबर आपल्याला दहन करून घेण्यांत जरी केली, तरी तें तुमचें प्रेम राजस स्वरूपाचेंच होईल, ज्ञानोपदेशपर्यवसायी होणार नाहीं.

नंद-यशोदेनें अति तीव्रतर देहशोषणादि तपानें श्रीकृष्णाकरितां पूर्वजन्मी देह झिजविला त्यामुळे पुढल्या जन्मात त्यांना श्रीकृष्ण तर मिळाले पण नुसतें अपत्यप्रेमच त्यांना श्रीकृष्णाकडून मिळालें व त्यांजकडून त्यांनीं गायी राखण्याची सेवा करून घेतली. परंतु तपाचें सुकृत संपण्याबरोबर देव मथुरेस निघून गेले.

तद्वत्, अवतार समजून तुम्ही मजवर प्रेम करीत असलां तर तुम्ही त्या प्रेमबलानें मजकडून गायी राखण्यासारखी संसारिक सेवा करवून घ्याल. ज्ञानी समजत असलां तर मला पुढें जन्मच येणार नाहीं, पण तुम्हांला मात्र तुमच्या भावनेनें व आतां मजवर केलेल्या प्रेमानें माझ्यासारखा अज्ञानी पुतळा मिळेल व तो तुमची सेवा करील. याला उदाहरण श्रावणाचे!

श्रावणाची कथा

श्रावण पूर्वजन्मी कपोतपक्षी होता. वणवा लागला असता त्याच्या आईबापांनी त्याला वणव्यांत सोडून देऊन आपला जीव वाचविला होता व दुसऱ्या एका कपोतपक्षाच्या जोडप्यास त्याची दया येऊन त्यांनी वणव्यांत आपल्या पंखांनी त्याला झांकून त्याच्यासह ते जळून मेले होते. त्या पूर्वसंबंधाने दुसऱ्या जन्मी तो कपोतपक्षी श्रावण झाला व तें जोडपें त्याचे आईबाप झाले व श्रावण त्यांस कावडींत बसवून ती कावड तो स्कंधावर वाहत होता. पण पूर्व कर्म संपण्याबरोबर तो दशरथाच्या हातून मारला गेला.

'मला तुम्ही आधिकारिक मानीत असले तरीही अशा राजस प्रेमानें मी पुढले जन्मी तुम्हांस मिळेन पण ज्ञानोपदेश न करितां अवताराप्रमाणेंच नुसती सेवा करीन व सुकृत संपल्याबरोबर निघून जाईन. मला बद्ध तर तुम्ही समजत नाहींतच कारण तसे असतें तर तुम्ही मजकडे आलाच नसता.'

सारांश, कोणत्याही रीतीनें मी तुमच्या स्वाधीन होऊन वागावें असे तुम्हाला वाटणें इष्ट नाहीं. तर माझी आज्ञा पाळण्यांतच तुमच्या प्रेमाचें पर्यवसान

झालें पाहिजे.

महाराजांनी आमच्या मतानें वागावें, असें तुम्हाला वाटत असलें व असें वागूनच कल्याण होतें अशी तुमची समज असली तर तुम्ही अजिबात माझ्यावरचा प्रेम काढून टाकून दुसरा महात्मा पहा. पण कोणीही असला तरी आज्ञापालनपूर्वक जोपर्यंत श्रवण घडणार नाही तोंपर्यंत तें प्रेम मोक्षपर्यवसायी न होतां सांसारिक बंधनच होईल. वासुदेवानंद सरस्वतींस किंवा आणखी कोणा महात्म्याला याविषयी विचारा किंवा तप करून हरिहरांना विचारा तेही असेंच सांगतील.

पण माझ्यावरलें प्रेम काढून टाकणें आतां तुमच्या हातीं राहिलें नाहीं. कारण महाराजांची प्रकृति सुधरावी व ती सुधरण्याकरितां आम्ही सांगतों तसे महाराज वागत नाहींत म्हणून तुम्ही दूर रहाण्याची खटपट करीत आहांत.

दूर राहून गुरूवर प्रेम करणें शक्य आहे पण त्याला पुष्टिमार्गीय प्रेम म्हणतात व तो ज्ञानियांवांचून इतरांस साध्य नाही. तुम्ही ज्ञानी झालां नाहीं, कारण महाराजांनी आमच्या म्हणण्याप्रमाणें वागावें अशी देहबुद्धिविषयक मोहमयी वृत्ति तुमचे ठिकाणी आहे.

माझी प्रकृति बिघडणें माझ्या प्रारब्धाच्या स्वाधीन आहे व थोडीशी मी हठानेंही बिघडवितो. मी हठच केला तर तुमचें कांही चालणार नाही. म्हणजे मला प्रतिबंध तुम्ही करू शकणार नाही. पण प्रकृति बिघडल्यावर मंत्र, औषधी वगैरे उपाय करणें तुमचें कर्तव्य आहे. तें न केलें तर तुम्ही दोषी व्हाल.

दूर राहून मर्यादामार्गीय प्रेम होणें शक्य नाही. कारण देहाहून भिन्न होण्याला उपदेशसाध्य वर्तन पाहिजे व तें आज्ञापालन होय. ते दूर राहून साधणार नाहीं व आमच्यापासून महाराजांना त्रास होतो तर दूर राहिल्यानें तो टळेल ही राजसवृत्ती असल्यामुळें अशा प्रेमाचा परिणाम उपदेशपर्यवसायी न होतां पुढील जन्मी मजकडून सेवा घेणें हाच त्याचा परिणाम होईल, हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु जवळ राहूनही नुसता देहविषयक प्रेम नको आहे. मर्यादामार्गीय प्रेमच तुम्ही केला पाहिजे.

आमच्या सांगण्याप्रमाणे महाराजांनी वागावें व आमच्या स्वाधीन रहावें, महाराजांनी मात्र आमची परीक्षा पाहूं नये किंवा आज्ञापालनांत अथवा योग्य वर्तन करण्यांत आम्ही चुकलों तर महाराजांनी रागाऊं नये अशा प्रकारचा प्रेम उपदेशसाध्य होत नाहीं.

नामदेवांचा प्रेम कांही कमी नव्हता. डोकें फोडून दगडाची मूर्ति त्यानें जेवविली. पण ज्ञानप्राप्तिकरितां देवानें त्याला विसोबा खेचरा कडेच पाठविलें. पण अर्जुनाला देवानें गीतेचा उपदेश केला.

म्हणून आज्ञापालनपूर्वक प्रेम केला पाहिजे. कांही मंडळी स्वतःला मुक्त समजून माझें निरूपण ऐकत नाहीत. हा विषय आपण ऐकलाच आहे असें त्यांस वाटतें अशी माझी त्यांच्याविषयी समजूत झाल्यास माझा काय दोष? कांही मंडळी दूर राहूनच प्रेम करूं व महाराजांचे ग्रंथ वाचून आपली सुधारणा करूं अशा मताची आहे. यावरून 'गुरूच्या साह्यावांचून नुसत्या ग्रंथवाचनानें ज्ञान होणें शक्य आहे' असे त्यांच्या मतानें ठरूं पाहते.

गुरु आपणच कल्पिलेले आहेत, हा दृष्टिसृष्टिवादाचा सिद्धांत आहे. त्याचा अर्थ जर तुम्ही भलताच करून आपल्या भावनेनें महाराजांना आम्ही वाटेल तेव्हां मिळूवन आपली सुधारणा करून घेऊं अशा घमेंडीनें आज्ञापालन करण्याला चुकाल तर भयंकर परिणाम होईल. दूर राहून भावनेनें मला मिळवून ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे मागील अनेक जन्माची मृदु भावना जी या जन्मी तीव्र झालेली आहे ती सोडून आतां पुन्हां मृदु भावना तीव्र होतपर्यंत अनेक जन्मपरंपरा भोगण्याचा प्रयत्न करणेंच होय.

शंका - एकलव्यानें एकाच जन्मांत भावना तीव्र केली.

समाधान - त्या भावनेनें त्याला कुत्र्याच्या तोडांत बाण कसे भरावे ही शस्त्रविद्याच मिळाली. ब्रह्मास्त्रासारख्या मंत्राची अस्त्रविद्या त्याला भावनेनें मिळाली नाही व मिळणें शक्यही नाही.

एकाच जन्मांत प्रारब्ध टाळण्याचा प्रयत्न सामान्य मनुष्याला शक्य नाही, **''सर्व मनुष्यप्रयत्नांचे पर्यवसान एका जन्मीं ब्रह्मज्ञान करून घेण्यांतच होणे शक्य आहे व धर्म, प्रेम व आज्ञापालन यांच्या समु□ायपूर्वक संतसेवा हीच त्याची योग्य दिशा होय.''**

तुम्ही म्हणाल, 'आमच्या वृत्तीतील दोष पाहून तदनुसार नियम बांधून द्या व त्याप्रमाणे आम्ही वागतो किंवा नाहीं हें आपण आमच्या म्हणण्याप्रमाणें शांत वृत्तीनें वागून एकदोन वर्षे पहा.' - तर शौचमुखमार्जनादि बाह्य शारीरवृत्तीच जर रोज तुमच्या हाती रहात नाहींत तर अंतःकरणाच्या वृत्ती तर घटकेंत अनेक उठणाऱ्या आहेत व तदनुसार योग्य उपाय करून त्यांचे दोष घालविण्याची खटपट मलाच केली पाहिजे. असें असतांना वर्ष दोन वर्षाचे नियम मला कसे बांधून देतां येणार?

कांही मंडळी (पंडितादि) माझ्या आज्ञेनुसार वागून तापांत माझ्या हातावर माती व पाणी टाकणे वगैरे गोष्टीनें माझी प्रकृती जास्त बिघडवितात व

त्यामुळें त्यांना मोक्ष न होतां उलटा नरक होईल; असें तुम्ही समजत असल्यास तुमच्या अकल्याणाची आज्ञा करून तुम्हांस नरकप्राप्ति करून द्यावी इतका मी कांहीं दुधखुळा नाहीं व ते (पंडितादि) गुरु समजून माझी आज्ञा पालन करीत असल्यामुळें त्यांना नरक होणेंही शक्य नाही.

अशा तुमच्या भलभलत्या समजुतीमुळें - एक तर तुम्ही आपलें नुकसान करून घेतां व प्रथम ज्यांच्या सोईनें वागून त्यांची रागनिवृत्ति करण्याचा मी यत्न केला आहे व आतां द्वेषनिवृत्ति करण्याकरितां त्यांना थोडें कडक रीतीनें वागवून आज्ञापालनमर्यादेवर आणण्याचा सुसमय आला आहे अशा कांही नवीन मंडळीचाही गैरसमज करून त्यांना त्या भूमिकेवरून खाली पाडण्याचें श्रेय घेतां.

तुमच्या अकल्याणाची आज्ञा मी तुम्हांस कधींच करणार नाहीं. उदा. - 'माझें शीर कापा' असें मी तुम्हांस कधीच सांगणार नाहीं.

पण अशाही काही कथा वेदांत आहेत व त्यांचा अभिप्राय निराळा म्हणजे शिष्यकल्याणार्थच आहे. उदाहरणार्थ,

हयशीर ऋषींची कथा

हे ऋषी ब्रह्मवेत्ते होते. एकदां अश्विनीकुमार त्यांचेकडे गेले व ज्ञानोपदेश मागूं लागले. ऋषीनें त्यांस 'तप करून या म्हणजे ज्ञानोपदेश सांगतो' असें आश्वासन दिलें. ते तपाला गेल्यानंतर इंद्र तेथें आला व त्या ऋषींला ज्ञानोपदेश मागूं लागला.

ऋषी म्हणाले - 'तुला वैराग्य झालें नाहीं म्हणून तूं उपदेशाला पात्र नाहींस. स्वर्गभोग, इंद्राणीचा भोग इत्यादिकांत तुझें चित्त आसक्त आहे. विषयसुखाचा आनंद तुला जो आहे तोच कुत्र्यासही आहे. यज्ञादि कर्मांनी दिव्य भोग मिळविले म्हणून विषयानंद कांही अधिक नाही. कुत्रीशी रममाण होण्यांत जो आनंद कुत्र्याला आहे तोच आनंद इंद्राणीशी रममाण होण्यांत तुला आहे. विशेष नाही.'

इंद्राला वाटलें की ज्या अर्थी हा ऋषी वैदिक कर्माची निंदा करतो त्या अर्थी हा पाखंडी असला पाहिजे. असें वाटल्यावरून इंद्र ऋषीला म्हणाला - 'तुम्ही आजपासून कोणाला ज्ञानोपादेश कराल तर मी तुमचें शीर कापून नेईन.'

ऋषी म्हणाले - 'बरें आहे. हा तुझा माझ्यावर उपकारच झाला. कारण ज्ञानोपदेशाची प्रवृत्ती ही आपण ज्ञानी व दुसरा अज्ञानी, आपण गुरु व दुसरा शिष्य, अशा देहाभिमानानेंच होत असते. ती माझी देहबुद्धि त्वां नाहीशीं केलीस.

आतां मी मौन धरितों.'

याप्रमाणें ऋषींनी मौन स्वीकारल्यानंतर अश्विनीकुमार तपाहून परत येऊन ज्ञानापेदेश मागूं लागले. त्यांस एकवेळ ऋषी आश्वासन देऊन चुकले होते. त्यांस इंद्राबरोबर झालेलें सर्व भाषण सांगून ऋषी म्हणाले -

मी इंद्रालाही वचन दिलें आहे व त्यापूर्वी तुम्हालाही दिलें आहे. म्हणून तुम्हांला मी ज्ञानोपदेश करतो परंतु इंद्र विघ्न करील यास्तव असें करा. तुम्ही माझें शीर कापून घेऊन घोड्याचें शीर मला लावा. मग मी तुम्हाला ज्ञानोपदेश करण्याचा संकल्प केल्याबरोबर इंद्र माझे शीर कापून नेईल. तेव्हां माझें पूर्व शीर तुम्ही मला लावून द्या. म्हणजे मग निर्विघ्नपणें तुह्यांस ज्ञानोपदेश करतां येईल.''

याप्रमाणे केल्यावर पुन्हा दुसरे वेळीं जेव्हां इंद्र शीर कापण्यास आला तेव्हां ऋषी संतापून त्याला ह्मणाले - 'दोन वेळ शीर कापण्याची प्रतिज्ञा नव्हती म्हणून तूं आतां येथून चालता हो.'

शारीरिक स्थिति व नित्यचर्या

महाराजांच्या वरील निरूपणांतील कांही गोष्टींचा संबंध समजण्याकरितां त्यांची अलिकडची शारीरिक स्थिती व नित्यचर्या यांची थोडी माहिती येथें सांगितली पाहिजे. माधानाहून महाराज प्रथम उमरावतीस आले ते वेळी त्यांची शारीरिक स्थिती चांगली होती व पुढील दोन तीन वर्षात तर फारच चांगली झाली. परंतु पुढें उत्तरोत्तर त्यांची प्रकृति खालावत जावून अलिकडे ती बरीच क्षीण झालेली होती. तथापि ग्रंथ लेखनादि कामें जोराने चालूच होती व उपासना व ज्ञानमार्गाबरोबर मृज्जलादिकांनी शरीरशुद्धि वगैरे क्रियामार्गाचा प्रकारही वाढला होता. तशीच मंडळीच्या मनांतील द्वेषवृत्ति काढून टाकून आज्ञापालनरूपी मर्यादामार्गीय प्रेम शिकविण्याकरितां आईच्या रोषयुक्त प्रेमाप्रमाणें थोडी वरपांगी क्रोधवृत्तीही महाराजांनी धारण केली होती. इकडे महाराजांची बिघडलेली प्रकृति सुधरून ताळ्यावर यावी म्हणून जवळची मंडळी व विशेषतः नानाजी कविमंडन, बापूगडी वगैरे काळजीपूर्वक खटपट करू लागले. परंतु खाण्यापिण्याच्या बाबतींत महाराजांचा नियम नसल्यामुळें मंडळीला वाईट वाटत असे. यांत मंडळीचा महाराजांवरील प्रेम रजोगुणात्मक कसा होता हे वरील निरूपणांत त्यांनी स्पष्ट केलें आहे व आपली प्रकृति उत्तरोत्तर बिघडण्याचें कारणही त्यांनी एके ठिकाणी असे लिहून ठेविलें आहे :-

''उमरावतीच्या पूर्वी कोणी मला जेव म्हणणारा नसल्यामुळें ज्या वेळी व ज्या दिवशी मला भूक लागेल तेव्हा मी जेवीत असे. मनकरणिका (पत्नी)

संपल्यानंतर शोकाच्या बलानें व माझ्या श्रमानें मला अजीर्ण होऊं लागलें व व्यायामही वर्ज्य झाला. पोटांतील पित्त श्लेष्ममिश्रित होऊं लागलें. त्यामुळेंही भूक नाहीं म्हणून मी बरोबर जेवीत नसें. माझ्या वर्तनाचा मंडळीच्या मनावर आधींच परिणाम झाल्यामुळें 'मी मुद्दाम जेवीत नाहीं' असें नाना वगैरे मंडळीला वाटत असे.

माझा समज आहे की मी आपल्या मताप्रमाणें वागूं लागलो म्हणूनच आतापर्यंत वाचलों. दुसऱ्या वैद्यादिकांच्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागलों असतो तर आतांपर्यंत माझे कित्येक श्राद्ध होऊन गेले असते. असो.' या कारणांशिवाय मध्यंतरी बरेच दिवस धौतिबस्ति वगैरे महाराजांच्या योगक्रिया सुटल्या होत्या व पूर्वीचा एकांतवास, स्वच्छंद विहार वगैरे पुष्कळ कमी झाला होता. त्यामुळेंही प्रकृतीवर परिणाम झाला होता

माझ्या वर्तनाचा मंडळीवर परिणाम

ज्या आपल्या वर्तनाचा मंडळीचा मनावर परिणाम झाला असें वर म्हटलें आहे ते वर्तन महाराज सांगतातः- ''जेव्हां मी एकटा माधानकडे रहात असे तेव्हां खोटें बोलण्याचें काम मला पडत नसे. परंतु उमरावतीपासून माझ्या निरूपणाचा कोणाच्या मनावर कमी व कोणाच्या मनावर अधिक परिणाम ठसावत चालला व त्यामुळें कांही माणसें सतत मजजवळ राहूं लागलीं. त्या मंडळीची खाण्यापिण्याची व्यवस्था जमविण्याकरितां आणि माझे कात्यायनी, अष्टमी व शिवरात्री या व्रतांकरितां आणि पुस्तकांकरितां मला जी पैशाची गरज पडली ते पैसे मिळविण्याकरितां व मंडळी सुधारण्याकरितां मला थोड्याशा असत्याभासरूपी वाणीचा आश्रय करणें भाग पडलें. त्या आचरणाचाही मंडळीच्या मनावर परिणाम झाला. शाळेंतील विद्या येण्यापूर्वी तेथील मुलांचे वाईट गुण लौकर येतात. अशीच कांही अंशी मंडळीची स्थिती झाली.'' असो.

न्याय शास्त्रावर प्रश्न

पौष मासारंभी महाराज उमरावतीस गेले व तेथून त्यांनी नागपूरच्या मंडळीस एक पत्र पाठविले. आतांपर्यंत महाराजांचे कांही ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले होते व त्यांचें वाचन, चर्चा वगैरे विशेषें करून नागपूरच्या मंडळीत होऊं लागली होती.

या चर्चेला थोडी नवीन विचाराची संवय लावण्याच्या हेतूनें साक्रेटिसाच्या प्रश्नोत्तर पद्धतीचा उपक्रम करून कांही न्यायाचे प्रश्न या पत्रांत *(सूक्तिरत्नावली सप्तक यष्टी पृ. १२५ पहा)* महाराजांनी विचारले आहेत व या प्रश्नांचे उत्तरही न्यायशास्त्रांत निष्कर्षतः आहे - असें सांगून ते प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करितांना शब्दांचा अर्थ मात्र शास्त्रकारांनी घेतला असेल तोच घेण्याविषयी सूचना केली आहे. ग्रंथकाराचें

म्हणणें काय आहे हें योग्य न समजून घेतल्यामुळें पुष्कळ वेळां शब्दांचें विपरीत अर्थ मनांत कसे येतात व यामुळेंच अर्धवट नवीन वादकांच्या हातून होणारे वेदान्तसंबंधीं शब्दांचे अर्थविपर्यास, त्यांचे अयोग्य शब्दार्थ प्रयोग, योगवासिष्ठासारख्या वेदान्तग्रंथांच्या भाषांतरकारांच्या चुका, व बार्क्ले, फिष्टे, हेगेल इत्यादि युरोपियन ग्रंथकारांवर झालेला त्यांचा दुष्परिणाम, आजकालच्या वेदान्त वाचणारांची वेदान्तज्ञानाविषयी खेदकारक स्थिती इ. गोष्टींचे सोदाहरण स्पष्टीकरण करून शब्दाचा फलतः, तात्पर्यतः आणि शक्तितः अर्थ कोशांतून किंवा आपल्या ग्रंथांतून समजून घेऊन नंतर आपल्याशी चर्चा करण्याबद्दल जीव तोडून विनंती केली आहे व केव्हां केव्हां 'आपल्या सहज बोलण्यात येत असलेल्या एखाद्या शास्त्रावरील आक्षेपाचें उत्तर त्या शास्त्रांत नाही अशा समजुतीनें मंडळीचा त्या शास्त्राविषयी उगाच अनादर कसा होतो व त्या शास्त्राचा विचार करणाऱ्या पंडितांचीही निरनुभव प्रवृत्ति कशी दिसून येते' याचें एक उदाहरण सांगून,

''आपण काढलेल्या कोणत्या आक्षेपाचें उत्तर त्या शास्त्रांत खरोखरच नसतें'' हेंही स्पष्ट सांगितलें आहे. याच पत्रांत सोहागपूरच्या नैय्यायिकाविषयीं मजकूर आहे त्याचा उल्लेख मागें आला आहे.

पुस्तकांचें विषयवार वर्गीकरण

उमरावतीला थोडे दिवस महाराजांचा मुक्काम होता. या अवधींत त्यांनी 'भक्तितत्त्वविवेक' नामक ग्रंथाचें लेखन करून आपल्या पुस्तकसंग्रहाचें विषयवार वर्गीकरण करण्यास सुरुवात केली.

सलगीची क्षमा

एके गुरुवारीं (ता. १३-२-१९१३ रोजी) पालखीचें वेळी जे नवीन अभंग झालें त्यांत आजपर्यंत आपण देवाशी जीं सलगीची भाषणें केली त्याची क्षमा मागितली आहे. तो अभंग असा :-

बोलिल्या बोलाची मागताहे क्षमा । सख्या मेघःश्यामा मायबापा ॥१॥
मागील्या भक्ताचा पाहूनिया शेष । मीही काव्यघोष तैसा केला ॥२॥
करावया तुझी कारुण्य कविता । दुर्भाग्य अनंता पुरे झाले ॥३॥
नाही बोलणार आजपासुनीयां । तुज देवराया भलतें मी ॥४॥
आळंदीवल्लभा स्वामी ज्ञाननाथा । वाहते मी माथा पायावरी ॥५॥

वरील अभंगांत केलेली ''नाहीं बोलणार आजपासुनीयां। तुज देवराया भलतें मी'' ही काव्यप्रतिज्ञा यापुढें महाराजांनी केव्हांच मोडली नाहीं.

'पाषाण्याला उपदेश'

पुढें महाशिवरात्रीच्या प्रतिवार्षिक उत्सवाकरिता महाराज माधानास गेलें. उत्सव आटपल्यावर पारण्याचे दिवशी ब्राह्मणभोजन वगैरे झाल्यानंतर सायंकाळचे सुमारे ५ वाजतां तेथें राहणारा पाषाण्या नांवाचा एक वृद्ध महार महाराजांचे दर्शनास येऊन मोठ्या प्रेमानें त्यानें दुरून नमस्कार केला.

याला महाराजांनी लहानपणीं एका विजयादशमीस सोनें वाहिलें होतें तेव्हांपासून त्याचा महाराजांचे ठिकाणी प्रेम जडला होता. महाराजांनीही मोठ्या प्रेमपूर्वक त्याची विचारपूस करून त्याला पारण्याचा प्रसाद दिला एक चांदीची आंगठी दिली व 'आजपासून जेवणाचे वेळी नित्य श्रीकृष्णाचें नामस्मरण करीत जा म्हणजे तुला पुढें उत्तम जन्म येईल' असें सांगितलें. ही महाराजाची आज्ञा त्यानें फार प्रेमानें मान्य केली व मरेपर्यंत ती पाळण्याचें कबूल केलें.

फाल्गुनांत रा. रा. रामराव बळवंत देशपांडे महाराजांचें बाळपणचे शिक्षक यांची द्वितीय कन्या सौ. मथुरा इचें लग्न जुळलें. यांच्या मोठ्या मुलाचा विवाहप्रसंगही येथेंच (माधानांत) महाराजांचे हस्तें साजरा झाला होता. तसाच हा प्रसंगही त्यांच्याच सान्निध्यांत फार उत्तम रीतीनें सिद्धीस जाऊन रामरावांस मोठी धन्यता वाटली.

महानुभवाचे महावाक्य

या सुमारास माधान येथें नानेराज महाराज पाथ्रीकर म्हणून मानभावांचे एक महंत महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकून त्यांच्या भेटीस आले होते. तेवेळी महाराज रा. दलपतजी पाटलाचे वाड्यांत बसले होते. तेथें परस्परांचें संभाषण होऊन महानुभावधर्मविषयक चर्चा झाली त्यांत -

''सत्पद तें ब्रह्म चित्पद ती माया । आनंदपदीं जया म्हणती हरी''।। या एकनाथ महाराजांचे अभंगांत महानुभावांचें महावाक्य आहे असें नानेराज महंतांनी कबूल केलें.

काला कसा खावा?

आपल्या नेहमीच्या क्रमाप्रमाणें येथूनही महाराजांनी दोन तीन पत्रें नागपुरास पाठविली आहेत. एका पत्रांत, उत्सवादि प्रसंगीं जो काला होत असतो तेवेळीं पाय धुवून व बिछायतीवर वगैरे न बसतां काला घेण्याचा निर्बंध आपल्या मंडळीनें पाळावा असें लिहून सध्याची काला घेण्याची रूढी वर्णसंकरकारक कशी हें सांगितलें आहे व कात्यायनी प्रसंगांत आपल्या कित्येक सांप्रदायिक मंडळीकडून घडलेल्या एका चुकीचा उल्लेख केलेला आहे.

डॉ. मुंजे यांना पत्र - धर्म सुधारणा

दुसरें पत्र सामाजिक धर्मसुधारणे संबंधी असून नागपूर येथील समजाधुरीण डॉ. बा. शि. मुंजे यांच्या प्रश्नांस उत्तर म्हणून लिहिलें आहे. हे प्रश्न त्यांनी वेद. श्रनिवासशास्त्री हरिदास यांच्या द्वारानें पाठविले होते, व त्यांत ''वेदान्त सर्वतोमुखी झालाच आहे पण धर्माचें ज्ञान सर्वतोमुखी करून द्यावें. केसरीच्या लेखाकडे जशी सर्वांची दृष्टि जाते तशी धर्माच्या लेखाकडे सर्वांची दृष्टि जावी आणि सर्व समाजाचा तुलनात्मक समन्वय व्हावा'' हा मुख्य हेतु दर्शविला होता.

या विषयाचे महाराजांनी प्रथम खंड व द्वितीय खंड असे दोन भाग करून प्रथम खंडांत, अनादि वैदिक परंपरेनें चालत आलेला वेदान्ताध्ययनाचा क्रम सोडून वेदान्ताचा विचार करणाऱ्या आधुनिक लोकांचें वर्गीकरण केले आहे व त्यांचे प्रमादमूलक हेतुवैचित्र्य व त्यांच्या विचारसरणीतींल दोष मोठ्या मार्मिक रीतीनें वर्णन करून शेवटी ''अशा स्थितींत वेदान्त सर्वतोमुखी झालाच आहे असे लिहून त्याची उपेक्षा करणें धाडस होय'' असें आपलें मत दिलें आहे.

दुसऱ्या खंडांत धर्मशब्दाची मीमांसा करून समाज-सुधारकांस अभिमत असलेला - भौतिक अभ्युदय, मटेरियल प्रास्पेरिटी (material prosperity) धर्मद्वारां मिळविण्याची दुर्घटता सिद्ध केली आहे. व धार्मिक लेखांविषयी केसरीचा दृष्टांत विषम आहे हें सयुक्तिक दाखविलें आहे.

प्राचीन भौतिक शास्त्रे - न्याय - वैशेषिक यांतून

शेवटी भौतिक अभ्युदय वाढविण्यास न्यायवैशेषिकांतून जुनें भौतिक शास्त्र मटेरियल सायन्स (material science) काढून नवीनही शोध लावण्याची शक्यता व दिशा सुचवून या दिशेनें प्रयत्न केल्यास ५०।६० वर्षातच अभ्युदय दृष्टीस पडेल असें वचन दिलें आहे.

या विषयासंबंधानें पुढील संवत्सरांतही महाराजांनी कांहीं पत्रें लिहिली आहेत. त्यांत पूर्वी आपल्या इकडे भौतिक शास्त्र अतिशय सुधारलेले होतें पण सध्या त्याची परंपरा अगदी नष्ट झाली आहे हें सप्रमाण दाखवून त्या शास्त्राचें पुनरुज्जीवन करण्याचीं साधनें वगैरे सुचविली आहेत. या पत्रांचा निर्देश पुढें येईल.

तिसऱ्या पत्रांत मध्वाचार्यांच्या मतावर पूर्वपक्ष आहे. हें पत्र महाराजांनी वेद. श्रीनिवासशास्त्री यांस लिहिलेलें असून त्यास कारण असें घडले की मध्वायाचार्यांचा मुक्काम या सुमारास नागपूर येथें कांहीं दिवस झाला होता.

त्यावेळी आचार्यांकडे बरीच जिज्ञासु मंडळी जाऊन शास्त्रचर्चा करीत असत.

या प्रसंगांत श्रीनिवासशास्त्री यांनाही आचार्यांकडे जाऊन कांहीं प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याची इच्छा झाली परंतु त्या चर्चेस महाराजांवांचून महत्व येणार नाहीं हें जाणून व महाराजांस बोलावलें असतां, ते येतीलच असा नियम नव्हता म्हणून, त्यांची ती इच्छा मनांतली मनांतच राहिली.

ही गोष्ट रा. गोपाल लक्ष्मण पाध्ये यांजकडून पुढें महाराजांस कळल्यावरून त्यांनीं हे पत्र लिहिलें आहे. या पत्रांत मध्वाचार्याशीं वाद कोणत्या विषयावर सोयीचा झाला असता ती दिशा दाखवून जीवेश्वरभेदासंबंधानें पूर्वपक्ष मांडतांना शाब्दप्रमाणाविषयी- वेदाविषयी- ज्या कोट्या केलेल्या आहेत त्यांचें खंडण स्वानुपयुक्त मायावृत्तिनियमान्वयें करतां येतें व तें आपणास माहित आहे असें महाराजांनी सुचविलें आहे. वरील तिन्ही पत्रें सप्तम यष्टींत छापलेली आहेत. (पृष्ठ क्र १३४,१३६,१४४ पहा)

कुणबाऊ भाषेत सयनाजीचे गीत

यावेळी माधानास महाराजांची वऱ्हाडी भाषेंत श्रीकृष्णजन्म वर्णनपर कांही नवीन गाणीही झालेली आहेत. ती वऱ्हाडांत माडीपूर्णिमेच्या दिवसांत कुणब्याच्या बाया म्हणत असतात- त्या चालीवर असून प्रत्येक चरणाच्या शेवटी ''सयनाजी'' असें पालुपद आहे.

ooo

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३५ प्रमाथीनाम संवत्सरे

इ.स.१९१३-१४

रामनवमी माधानची करून पुढें दोन अडीच महिनेपर्यंत महाराज माधान, सिरसगांवबंड, कुऱ्हा या भागांतच राहिले. यावेळेस महाराज बहुतकरून जवळ एकतारी बाळगीत असत.

हाती एकतारी आहे, मुखानें ज्ञानराज माउलीचें नामस्मरण चाललें आहे, ''धांवरे ब्रजराया । किती अंत पहासी'' इत्यादि नवीन प्रेमळ पद्यमय वाणीनें भगवंताला आळवीत आहेत व वैशाख मासाच्या प्रखर उन्हांतून मार्ग क्रमीत आहेत, असा त्या वेळचा बहुतेक थाट असे.

सिरसगांवबंड येथें मुक्काम असतांना धनलोभी शिष्याचे वर्णनपर एक कुशिष्याख्यान महाराजांनी अभंगवृत्तांत रचलें.

सार्वजनिक धर्मनीति-शिक्षण

या संवत्सरांतील महाराजांच्या पत्रव्यवहारांत सार्वजनिक धर्मनीति-शिक्षणाचा भाग विशेष दिसून येतो.

* धर्मग्लानीच्या काळांत मानवी जीवाची होणारी संशयग्रस्त स्थिती,
* बुद्धियोग देणारें भगवद्ध्यान सुटून बुद्धिनाश करणाऱ्या विषयध्यानाचें प्राबल्य,
* धर्माच्या नांवाखाली अधर्माचा प्रसार,
* शास्त्रविहित सत्तर्काचा लोप होऊन कुतर्की बुद्धिवादाचे प्राबल्य व भोळ्याभाविकांच्या श्रद्धेवर होणारे त्याचे आघात,

पूर्वपरंपरारहित वेदान्तादि शास्त्रांचें अध्ययन व त्यापासून येणारी ''क्रियेवीण वाचालता'' - इत्यादि धर्मसंकटकालीन आपत्तींची जाणीव पूर्व धर्मस्थापकांनी आपल्या प्रभावशाली श्रुतिनिष्ठ वाणीनें समाजांत उत्पन्न करून व त्यांच्या भेदभ्रमाचा छेद करून सनातन धर्मजागृति करण्याची जशी खटपट केली—

तशीच महाराजांनीही समाजात सांप्रत रूढ असलेल्या धर्मनीतिविषयक दोषांचे आविष्करण करून व केवळ स्वार्थैकपरायण वृत्तीनें परमार्थज्ञानाचा आभास दाखविणारा गुरुवर्ग, साधुवर्ग, योगीवर्ग व नुसतें ब्राह्मण म्हणवून घेण्यासाठी ब्राह्मणांशी व्यर्थ कलह माजविणारा ब्राह्मणेतर वर्ग इत्यादिकांच्या मनोव्यापाराचें निरीक्षण व परीक्षण या पत्रव्यवहारांत करून जुनाट भक्तिपरंपरेची वाट निष्कंटक करण्याची खटपट केलेली आहे. या पत्रांचा सारांश थोडक्यात यथाक्रम पुढें देतोः-

दांभिकांना 'प्रश्न-कदंब'

गुरु म्हणविणाऱ्या दांभिक साधु वर्गाची परमार्थज्ञानाची कसोटी पाहण्याच्या हेतूनें, आरंभी ''प्रश्नकदंब''[१] म्हणून एक ओवीबद्ध पत्र *(सप्तम यष्टि पृ. १५७ पत्र २४ पहा)* महाराजांनी नागपूरस्थ मंडळीस पाठविलें आहे व त्यांत तें पाठविण्याचा हेतु असा दर्शविला आहे :-

''सर्व, धर्म व भक्ति न मानून वेदान्ती म्हणविणारांची परीक्षा पाहण्याकरिता हा मी प्रश्नकदंब लिहीत आहे. योगावांचून जे ब्रह्मसुख आम्हांला मिळाले म्हणतात त्या द्विरेफांना आमचें कांहीं म्हणणें नाही. परंतु जे जिज्ञासु आहेत त्यांनी सद्गुरुपासून काय विचारलें पाहिजे तेच प्रश्न या लेखांत मी लिहित आहे. याच्या योगानेंच आम्हासारख्या लोक मारून खाणाऱ्यांची नाडी हातां येणार आहे तो (प्रश्नकदंब) मराठींत लिहिण्याचें कारण असें कीं संस्कृतवेत्ते वादामध्यें जी लबाडी करितात ती त्यांना करतां येऊं नये. मला या प्रश्नांचे उत्तर देण्याचा प्रसंग आल्यास मी

तुकारामबोवांचे अभंगानें सुद्धां देईन. पुष्कळ संस्कृतवेत्त्यांनी बोलतांना मला ज्या शिव्या दिल्या आहेत त्यामुळें त्यांच्याशीं बोलतांना मला कंटाळा आला आहे. भगवान् श्रीमच्छंकराचार्य स्वतः अनुभवस्वरूपच होते, परंतु वादी कोणी त्यांना अनुभवी भेटला नाहीं. माझ्या प्रश्नांचें उत्तर मराठींत दिलें पाहिजे. मला संस्कृत येत नाही. इ.'' हे प्रश्नकदंब एकंदर चार आहेत व त्यांत सामान्यशब्दवादापासून न्याय, योग, वेदान्त, भक्ति आदि शास्त्रांपर्यंत अनुभवाचे प्रश्न विचारलेले आहेत. अशाच प्रकारचे प्रश्न यापूर्वी महाराजांनी कृष्णानंदप्रभृतीस विचारले आहेत व त्याचें सारभूत तत्त्व 'संप्रदायसुरतरूंत' येणेप्रमाणे नियत करून ठेविलें आहेः-

ओवी :- पूर्वी भाष्यांतीलआक्षेप काढून । वेदान्ताभिमानियांस करीत होतो भाषण ।
कीं कोणीतरी उत्तर द्यावें भाष्य समजून । परी अवघेचि मान डोलवित होते ॥
यास्तव मज आलें कळून । की ज्ञान नोहे सद्गुरुरहित शास्त्र वाचून ॥

सारांश, ''तद्विद्धि प्रणिपातेन'' या भगवदाज्ञेप्रमाणें 'सद्गुरुसेवा-पूर्वक संप्रदाय परंपरागत ज्ञानाभ्यास न करतां नुसतीं पुस्तकें वाचून योगी, वेदान्ती, किंवा भक्त बनणें शक्य नाहीं' - या त्रिकालाबाधित तत्त्वाचेंच पुनरुज्जीवन करण्याच्या हेतूनें महाराजांनीं वरील प्रश्नकदंबाची योजना केलेली आहे. असो.

सांप्रदायिकांचे मुख्य कर्तव्य

आर्यधर्माचें भव्य, उदात्त, व उज्वल स्वरूप संप्रदायपरंपरेनेंच कायम राहणें शक्य आहे व - **''पूर्वाचार्यांची कीर्ति निष्कंलंक ठेवणें हें संप्रदायिकांचें मुख्य कर्तव्य आहे.''** हें तत्त्व पुढील पत्रांत महाराजांनी प्रतिपादन केलें आहे. (पत्रांक२२)

न्यायवैशेषिक शास्त्रांतून जडशास्त्र मटेरियल सायंस काढून स्वपद्धतीचा ग्रंथ रचतां येईल. असे आपलें मत नागपूरचे डॉ. मुंजे यांना कळविण्याकरितां महाराजांनी हे पत्र लिहिलें आहे व अशा प्रकारचा ग्रंथ रचावयाचा असल्यास तो - **'' मूळाचें भाषांतररूप न होतां भाषांतराचें मूळरूप झाला पाहिजे.**[१] *(१. मूळाचें भाषांतर म्हणजे आंग्ल ग्रंथांवरून स्वभाषेंत किंवा संस्कृत भाषेंत केलेला ग्रंथ व भाषांतराचें मूळ म्हणजे आंग्ल ग्रंथ आर्यग्रंथांची भाषांतरें आहेत असें स्पष्ट दाखविणाऱ्या पद्धतीचा ग्रंथ. हें पुढें महाराजांनी स्पष्ट केले आहे)*

अशी आस्था न बाळगल्यामुळे कांही संस्कृत ग्रंथकारांनी कशा विचित्र चेष्टा केल्या आहेत व त्यामुळें वैशेषिक व जडशास्त्र यांना कायमचें वैकल्पिकत्व कसें आलें आहे, हें सप्रमाण सिद्ध करण्याकरितां न्यायशास्त्रावरील न्यायप्रदीप नामक ग्रंथाची महाराजांनी समीक्षा केली आहे. त्यांतली महाराजांची पुढील

अभिप्राय वाक्यें वाङ्मय मर्मज्ञांस मननार्ह आहेत : -

''यांत (न्यायप्रदीपांत) न्यायाचे तात्पुरते विषय सर्व आले असून ग्रंथकाराने पाश्चात्य समन्वयाची खटपट केली आहे. ती ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची दर्शक असली तरी महामुनि अक्षपाद व कणादकीर्तीला उज्वल करणारी नाहीं. स्वतःचें नांव करून घेणें गौण कर्णाला देखील सुलभ आहे. पण तेवढ्याने तो योग्यतेस चढला तरी कुळाचें नांव होत नसतें.

''कुळाच्या नांवाकरिता परंपरागत सचोटी दाखवावी लागते,
तेव्हांच तें कुल पुढें हजारों पिढींनां सन्मार्ग दाखविणारें होतें. ''

जड शास्त्राचें ग्रंथ हक्सले, टिंडाल, जेम्स इत्यादिकांचे पाठ करून एखादा संस्कृत ग्रंथ लिहिला तर त्यांत लिहिणारा गुणग्राहक व अव्याहत श्रम करणारा आहे, असें कोण म्हणणार नाहीं? पण अखेर तें ठरणार वैश्याचेंच काम! सर्व जगत व्यापारी बनविण्याचाच त्याचा उद्देश! परंतु निजभावाची व औदार्याची खूण यांत सांपडावयाची नाहीं.

कोणत्याही कुलांत असून स्वतः वर येणें मोक्षसाधक होईल कदाचित् पण अभ्युदयाकरितां कीर्तिदिवाकर परंपरेनेंच मेघ-अनाच्छादित ठेवित आले पाहिजे.

समन्वयाचे शास्त्रीय लक्षण

अलीकडे समन्वय शब्द फार बोकाळला असून पतिव्रता व वेश्या एका पंक्तीला बसविण्यापर्यंत त्याला वाचकत्व येऊं लागलें आहे

''एकाधिकरणक-भिन्नवृत्तित्वे सति, संप्रदायविच्छेदरहितत्वे सति च, पूर्वानेक-फलोष्टंभानंतरम् एकफलजनकत्वम् समन्वयलक्षणम् ॥'' *(श्रीमहाराजकृत)*

हे त्याचें स्वरूप आतां लुप्त होत चाललें आहे.

समन्वयाच्या नांवाने सबगोलंकार

* सर्व जातींचा एकंकार करणें याचें नांव जसें अद्वैत रूढ झालें आहे,

* तसें बालाचें, महात्म्याचें, वेश्येचें, वेड्याचें वाक्य कोणत्यातरी अर्थानें एकत्र मिळविणें यालाच समन्वय म्हणणें आतां रूढ झालेलें आहे.

* यामुळें कांही दिवसांनी प्रत्येकाचें बोलणें शास्त्रच होईल की काय असेंही मन मांडे खाऊं लागलें आहे.

ही गोष्ट बापूदेवशास्त्रीचे बीजगणितावरील ग्रंथ वाचल्यास कळून येण्यासारखी आहे. याचा स्पष्ट मासला वर नामनिर्देश केलेल्या न्यायप्रदीपांत आहे. आतां आमचें असें म्हणणें नाहीं कीं गुणाग्राहकतेनें कोणाचेही गुण घेऊं नयेत.

परंतु मी अमुकाचें भाषांतर केलें आहे असें तरी स्पष्ट म्हणावें. आर्षनिरूपण करतांना नवीनांची घालघुसड करूं नयें.

याच पत्राच्या द्वितीय खंडात महाराजांनी न्यायप्रदीपकारावर एक प्रश्न टाकला आहे. तो असा की योगियाला जर परमाणु दिसतात तर ते कणादांना दिसले असलेच पाहिजेत, आणि कपिल व पतंजली योगी होते मग त्यांना ते दिसून त्यांनी त्याचा अंगीकार कां केला नाही? वेदान्ती, सांख्य व योगी यांच्यावर हा प्रश्न कसा येऊं शकत नाहीं ते सांगून नैय्यायिकालाच महाराजांनी त्यांचें उत्तर मागितलें आहे.

''आपण भाषांतरावरून ग्रंथ लिहीत असतों'' या नगरकराच्या आक्षेपाचेंही निरसन याच पत्रांत महाराजांनी सप्रमाण केले आहे व ''मी मराठी ग्रंथ लिहितो म्हणून नगरकराचें तें नुसतें माझ्या विषयीचें अनुमान होतें'' असे म्हटले आहे. पुढें आपला संस्कृत भार्षेविषयी यद्यपि अत्यंत आदर आहे, तथापि तुकारामादिकांच्या ग्रंथांना तुच्छ समजणारे धातुमात्रसंस्कृवेत्ते कोठें चुकतात तें स्पष्ट दाखवून, व्याकरण हें वादास अनावश्यक आहे व 'आगमपूर्व सिद्धीला संस्कृत' आणि 'मंत्रसिद्धीला व ज्ञानाला कोणतीही भाषा चालते' असें आपलें मत दिलें आहे.

जैन मतातील विसंवाद

तिसरें पत्र (पत्रांक २३) जैनमताच्या उद्घाटनासंबंधी असून महाराजांची सत्यान्वेषण जिज्ञासा त्यांत उत्तम दिसून येते. ते म्हणतात - ''नैकस्मिन्नसंभवात्'' या सूत्रभाष्यांत जैनमताचें खंडन करतांना भगवान् शंकराचार्यांनी नित्यमुक्त, मुक्त व बद्ध असे जीवाचे तीन प्रकार जैनमतांत मानतात असें म्हटलें आहे व त्या भाष्यावरील रत्नप्रभा, आनंदगिरी, भामती व ब्रह्मविद्याभरण या प्रसिद्ध टीकाकारांनींही तसेंच म्हटलें आहे. परंतु आपल्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आलेल्या प्राचीन १४ व अर्वाचीन ३ अशा एकंदर १७ जैन ग्रंथांत दोनच प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें स्पष्ट दिसतें व विद्यारण्य स्वामींनी निरूपण केलेल्या जैन दर्शनांतही दोनच प्रकारचे जीव सांगितले आहे. तेव्हां आनंदगिरी प्रभृतींनीं वर दिलेले तीन प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें कसें म्हटलें असावें?

अशी शंका काढून महाराज म्हणतात :-

''भामतीवर कल्पतरू नांवाची टीका आहे त्यांतही हें स्पष्ट केलें नाही. जेथें आम्हांला संशय तेथें टीकाकारांनी निरूपण करूं नये अशा प्रकारची उदाहरणें आपल्याकडील ग्रंथाचींच मला मोजून हजार देतां येतील. तेव्हां आपल्या

लोकांच्या विद्याव्यासंगाचें मला आश्चर्य वाटतें. मर्जी प्रभूची!

यामुळें ''शंकराचार्यांनी जें जैन मताचें खंडन केलें आहे तें बरोबर नाही. असा जैन मताकडून येऊ पाहणारा दोषारोप व जैनांच्या प्राचीन 'समयसार' व अर्वाचीन 'सम्यक्ज्ञानदीपिका' या दोन ग्रंथात झालेली शांकर वेदान्ताची भेसळ दाखवून व 'सप्तभंगीनयाविषयी' तत्वनिर्णयप्रासादकारांच्या म्हणण्याचे खंडण व भगवान् शंकराचार्यांच्या म्हणण्याचे मंडण करून महाराजांनी असे अनुमान काढले आहे की -

''तीन प्रकारचे जीव मानल्यास आपल्या महत्वाच्या बाबी सोडून द्याव्या लागतात असे समजून जैन लोकांनीहि ग्रंथात बदल केला असावा. व गुप्त रीतीने जीवाचे तीन प्रकार अझूनहि जैनात मानले जात असावेत.''

शेवटी ''आनंदगिरी प्रभृति खोटे बोणारे नव्हते असे माझे पक्के मत आहे. 'आर्यांचे म्हणे योग्य आहे हे सिद्ध करण्याशिवाय मला व आपण प्रभूति माझ्या हितचिंतांना दुसरे कोणतेहि काम नाही. योग, सांख्य, वेदान्त जें काही असेल ते आमचे हेंच'' म्हणून आपण काही ओळखीच्या जैन पंडितांशी गांठ घेऊन - जीवाचे तीन प्रकार कोण्या ग्रंथात सांगितले आहेत, याचा उत्तम शोध करून आनंदगिरी प्रभूतीवरील कलंकसंभावना मिटविण्याकरिता मला कृपा करून पत्रोत्तरी कळवावे'' अशी महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्री यांस विनंति केली आहे.

यापुढील पत्र (पत्रांक २५ पृष्ठ १७४) प्रयत्न-प्रारब्ध वादासंबंधाचे असून वेदान्ताच्या दृष्टिसृष्टि-वादान्वयें प्रयत्नवादाचे त्यात शास्त्रीय विवेचनपूर्वक महाराजांनी मंडण केले आहे. नागपुराहून रा. गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांजकडून नुकतेच जे पत्र आले होते त्यात प्रारब्ध आणि प्रयत्न यांच्या गुंतागुंतीचा संबंध दाखविला होता, त्याचा निर्णय करण्याकरिता हें पत्र महाराजांनी लिहिले आहे.त्यात वैयक्तिक प्रयत्नाचे योग्य स्वरूप, तो फसण्याचे किंवा जय येण्याचे कारण, त्यात निश्चयाने जय केव्हा मिळतो व नैसर्गिक प्रयत्नावर जय कशाने मिळतो, याविषयी प्रथम सांगून, नंतर प्रयत्नवादाचा व दृष्टिसृष्टिवादाचा खरा अर्थ न समजल्यामुळे कशा चुका होतात याचे सोदाहरणस्पष्टीकरण करताना अद्वैतसिद्धिसारख्या जल्प ग्रंथात प्रतिपादिलेल्या दृष्टिसृष्टिवादाची झालेली हानी, अन्य शास्त्रांचे परिष्कार वेदान्तशास्त्रास लावून विचार करण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न व त्यामुळे वेदान्तशास्त्रावर येणारे दोष, नुसत्या चमत्कारानी धर्मनिश्चय करूं पाहणाऱ्यांना चार्वाकापेक्षांही येणारी हीन कोटी, इ. गोष्टींचे तात्त्विक विवेचन केलें आहे व शेवटी दृष्टिसृष्टिवादाचें यथार्थ लक्षणसूत्र सांगून त्या वादांत- ''यावत् दृष्टिप्रत्यक्षत्वास्तव प्रयत्नवाद दैववादापेक्षां प्रबल आहे,'' असा सिद्धांत सांगितला आहे.

आर्यांचे भौतिकशास्त्र

याच पत्राच्या दुसऱ्या भागाला अणुखंड हें नांव देऊन व त्यांत आर्यभौतिकशास्त्र न्यायवैशेषिकांतून कसें काढतां येईल याविषयी दिग्दर्शन करून मुंजें डॉक्टरच्या पत्राला मागें दिलेल्या उत्तरांची बहुतेक परिसमाप्ति केली आहे. यांत प्रथम न्यायाच्या ''तत्त्वचिंतामणि'' ग्रंथाची अंशतः समीक्षा असून न्यायसंबंधी विचाराचें बाबतीत त्याचा अपूरेपणा दाखविला आहे; व न्यायाचा विचार भौतिक शास्त्राचें दृष्टीनें कसा करावा ती दिशा दाखवितांना आपल्या इकडील गणित करण्याची रीति, सदृष गणित, व कालगणणेची पद्धति या संबंधानें नव्या शिकलेल्या लोकांच्या म्हणण्यांतील चुका सोदाहरण व सप्रमाणे दाखविल्या आहेत व हीट, लाइट, वगैरे फिजिक्सचीं प्रकरणें न्यायांतून सांगतांना पारकीय सायन्सवर कसकसे आक्षेप येतात हे मोठ्या मार्मिक रीतीनें शास्त्रीयमीमांसापूर्वक दाखविलें आहे; व आधुनिक सुशिक्षित लोक जसें ईथरला ब्रह्म,इलेक्ट्रॉन थियरीला वेदान्त व बोसच्या रिस्पान्सला चैतन्य म्हणूं लागले आहेत, तसें आभासमात्र किंवा बळकविणारें आपलें म्हणणें नसून, तें भाषांतराच्या मूळाप्रमाणें, म्हणजे इंग्लीश सायन्स तंतोतंत संस्कृताचे भाषांतरच आहे हें सिद्ध करून देण्याच्या धाटीचें असल्याविषयी सांगून व शेवटी, कोणकोणत्या आर्यग्रंथांतील उपपत्ति व कलावचनें मिळून भाषांतराचें मूळरूप असें आर्य भूतशास्त्र प्रयत्नाअंती तयार करतां येणे शक्य आहे व 'दुर्घटवृत्ति' आदि प्राचीन ग्रंथांवरून नवीन शब्द करण्याची आज्ञा व वैशेषिक शास्त्रांत शब्दप्रमाण न मानतां प्रत्यक्ष व अनुमान ही दोनच मानलेली प्रमाणें, इत्यादिकांमुळें फिजिक्स तयार करण्याची मोठी सवड आहे हें सांगून

''अर्धवट धार्मिक लोकांनी व नव्याबांड तरुणांनी सायंटिफिक धर्माची अपेक्षा करण्यापेक्षां - सायंटिफिक वैशेषिक शास्त्राची अपेक्षा करावी.''

असें आपलें मत दिलें आहे. त्या पुढील पत्रांत (पत्रांक२६ पृ.१८९) धर्ममीमांसा असून ज्याचा धर्म त्याला श्रेयस्कर कसा आहे याचें प्रतिपादन आहे. या पत्रांतील मुख्य विषय असेः-

धर्माची निष्ठेपासून उत्पत्ति, जगांतील सर्व धर्मांचा कर्मशरण्य व ईश्वरशरण्य या दोन कोटींत अंतर्भाव. आर्यधर्माचा विशेषेकरून ईश्वरशरण्य कोटींत अंतर्भाव. त्याचा उदात्तपणा व व्यापक दृष्टि. आर्यधर्माचे आगमिक व कल्पित असे दोन भेद. आगमाचें तत्त्व पाळण्यांत चुकीची शक्यता व अनेक धर्मांचा व पंथांचा उगम. चुकीची सर्वथा क्षमा करणें किंवा शिक्षा देणें याविषयी

इतर धर्मांचें व आर्यधर्माचें म्हणणें. आर्यधर्मातील ईश्वराचें स्वरूप. अनादि आगमाच्या दृष्टीनें केलेल्या चुकीचे फळ भोगल्याशिवाय वासनाप्रवाह दाबण्याची अशक्यता व अशा प्रमादशीलांना मिळणाऱ्या गतींतील तारतम्य. परांजप्यांच्या शिष्यांचें उदाहरण. स्वतःचा स्पष्ट वक्तेपणा. नारदमुनीचें उदाहरण. आगमाच्या दृष्टीनें चुकलेल्याची कल्पित धर्माच्या द्वारानें गति. जन्मजातीवादाचें थोडें महत्त्व. गुणकर्मवादाचा ऋषीसारख्या तीव्रसंवेगियांना उपयोग. निष्ठा ठेवतांना रागद्वेष केव्हां उत्पन्न होतात? चुकीचें फळ भोगून कंटाळा आल्यावर आपलें अध्यस्त स्वरूप सोडून देण्याकरितां अडचणींतून गति शोधण्याला कर्मशरण्य धर्मात जीवाची अशक्यता व आर्यधर्मात अशा अनंत गती शोधण्याचें सौलभ्य असल्यामुळें त्यांची ईश्वरशरण्य कोटींत गणना.

अशा रीतीनें सांप्रदायिक व परिचित मंडळीच्या निमित्तानें पत्रद्वारा समाजशिक्षण देण्याचा महाराजांचा क्रम चालू असतांना जुन्या भोळ्या भाविकांच्या श्रद्धेवर तर्कटीविचारपद्धतीचे आघात पारकीय उदारशिक्षण पद्धतीच्या सुधारणा यंत्रांतून होऊ लागले होते. त्यांचा वेग थांबविण्याकरितां वर्तमानपत्रीय लेखमालेची प्रतिक्रिया महाराजांस सुरू करावी लागली.

श्रीतुकाराम महाराजांचे सदेह वैकुंठगमन

नुकताच अशा प्रकारचा एक लेख केसरी वर्तमानपत्राच्या ता. २२ व २९ एप्रील १९१३ च्या अंकांतून रा. रा. वामन परशुराम फणसळकर यांनी प्रसिद्ध केला होता. हा लेख मुमुक्षु पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या ता. २० मार्च १९१३ च्या ''तुकाराम महाराजांचे सदेह वैकुंठगमन'' या लेखावर १९ कलमी प्रतिपक्ष असून वारकरी मंडळांत पूर्वापर चालत आलेल्या समजुतीवर एक मोठ आघातरूपच होता. मुमुक्षूच्या लेखांतील ''पारसनीस, राजवाडे, केळूसकर प्रभृति अर्वाचीनास तुकाराम महाराज सदेह वैकुंठास गेले ही कल्पना मान्य नाहीं तथापि संतसज्जनांची परंपरा अशी आहे की, महाराज सदेह वैकुंठास गेले व महाराजांचे प्रयाणासंबंधाचे अभंग हेंच सांगत आहे.'' या व अशा प्रकारच्या विधानावंर केसरीतील लेखकांचा कटाक्ष असून त्यांचे त्यांनी खंडन करण्याचा यत्न केला होता. त्यांच्या लेखांत विशेषतः-

''तुकोबांनी हा मर्त्य देह ह्या मर्त्यभूमीतच म्हणजे इंद्रायणीच्या डोहांत सोडून दिला असला पाहिजे. त्यांनी यदृच्छेनें इंद्रायणींत जलसमाधी घेऊन आपला मलमासांचा देह येथेंच विसर्जन केला. तुकाराम महाराज वैकुंठास सदेह गेले हें भोळसट वारकऱ्यांचें मत असून ही हूल पिकविली गेली. निळोबाराय व रामेश्वभट्ट

यांच्या म्हणण्यांत कांही विशेष तथ्यांश नाहीं. ते अंधभक्तीनें जें बोललें तो केवळ अर्थवाद आहे. सत्पुरुष भक्तिभावानें जें लिहितात तें सर्वच खरें असतें असें नाहीं. त्यांत कवित्व, प्रेमातिशय, अर्थवाद वगैरे गोष्टी असतात. मलमूत्रानें भरलेला हा ओल्या मातीचा देह वैकुंठांत राहण्यायोग्य नाहीं. कारण तो दुर्गंधादिकांनी पूर्ण आहे. आणि देवांचे देह तेजोमय असतात व सौगंधिक असतात. पूर्व देहाचें रूपांतर देह पडल्यावांचून होत नाहीं. चुडाला राणीने आपला देह खोलींत कोंडून ठेवून दुसऱ्या देहानें शिखिध्वजाला ज्ञानोपदेश केला, श्रीशंकराचार्यांनी अमरू राजाच्या शरीरांत प्रवेश केला, सनकादिक व पांडुरंगाची मूर्त्यादिक तुकाराममहाराजांना प्रत्यक्ष दिसले नाहींत.'' इत्यादि मुख्य मुद्दे व युक्ति असून देह टाकल्यावाचून त्याचें रूपांतर होत नाही असा त्यांचा सारांश काढला आहे व तदनुसार कांही वचनांचा अर्थही केला आहे.

या सर्व आक्षेपांचें निरसन महाराजांनी मुमुक्षु वर्तमानपत्राच्या तारीख ८ मे १९१३ व ता. २९ मे १९१३ या दोन अंकांत विस्तृत व सप्रमाण लेख लिहून केलें आहे व आपल्या नेहमीच्या श्रुती, युक्ति, व अनुभवयुक्त प्रतिपानदशैलीनें

* भौतिक देह देवलोकीं रहाण्यास योग्य आहे.

* पूर्व देह न पडतां पार्थिव देह तैजसप्रधान करतां येतात व ते आकाशांतून देखील चालण्यास समर्थ असतात.

* तुकाराम महाराजांचा देह अवतारदेह होता व अवतारदेह मायाकार्य किंवा सात्विक भूतकार्य असल्यामुळे त्याला वैकुंठांत रहाण्यास हरकत नाही.

* इत्यादि गोष्टी सिद्ध करून तुकारामांनी जलसमाधी घेतली या आक्षेपांचें निरसन केलें आहे व लेखकांनी अर्थवादाचें केलेंले लक्षण अपुरें कसें आहे तें दाखवून अर्थवादाचें यथार्थ लक्षण सांगितले आहे व तुकाराम महाराज वैकुंठास गेले या वाक्याचा भूतार्थवादांत समावेश होत असून त्याला स्वार्थी प्रामाण्य येत असल्यामुळें बळेंकरून तुकाराम महाराजांच्या सदेह वैकुंठ गमनाची सिद्धी कशी होते तें दाखविलें आहे.

पुढें सत्पुरुषांच्या बोलण्यांतील काव्य देखील तीव्र संवेगानें सत्य होतें हें योगवासिष्ठाचें म्हणणें, देवतांचे व पूर्व लोकांचे समागम होत होता याविषयीं श्रीमच्छंकरभाष्याचें प्रमाण, ब्रह्मवेत्त्याचें सशरीर आकाशगमन श्रीमच्छंकराचार्यांना मान्य होतें याविषयी सूत्रभाष्यांतील उदाहरण इ. प्रमाणें देऊन लेखकाच्या मुद्यांचें महाराजांनी मार्मिक समीक्षण केले आहे. त्याचें स्वारस्य कळण्याकरितां महाराजांचे दोन्ही लेखच साग्र वाचून पाहिले पाहिजेत.

योग साधना

असो. आतां पुन्हां पत्रव्यवहाराकडे वळले पाहिजे. (सप्तम यष्टि. पत्रांक २७ पृ १९३) या पत्रांत राजयोगासंबंधानें चर्चा आहे. यांतील विषयक्रमः - सर्व योगप्रक्रियेंत राजयोगाची श्रेष्ठता. राजयोगाची व हठयोगाची सांगड. व त्यांत येणारा निरनिराळ्या शक्तीचा निरोध. अभ्यास आणि वैराग्य या दोहोंची निरोधास आवश्यकता. चित्ताच्या मूढ, क्षिप्तादि अवस्था संपून पूर्ण निरुद्धावस्था प्राप्त होण्याला संपूर्ण योगशास्त्राचा थोडक्यात क्रम. मृत्यूच्या भीतीचा निःशेष त्याग करण्याची आवश्यकता. मृत्यूची भीति सोडणाऱ्या लोकांच्या स्थितीविषयी विचार. गीतेंत सांगितलेल्या जन्मजरादि दोषदर्शनांचा हेतु. योगाचा अधिकारी व योगांत पूर्णता मिळविणाराचे गुण. शारीरिक भयामुळें भक्ति सोपी व योग कठीण अशी बऱ्याच लोकांची चुकीची समजूत. सामान्य लोकांस भक्तिहून योगाचें सौलभ्य, रजोगुणाच्या अनादि प्रवृत्तीचा रोध करण्यांत सत्वगुणाचा अतिशय एकात्मक प्रबल वेग व स्थैर्य.

धर्म निष्ठा

पत्रांक २८ (पृ.१९७) यांत धर्मनिष्ठेविषयी विचार आहे. मागे २६ व्या पत्रांत धर्माची मुख्यतः निष्ठेपासून उत्पत्ति सांगून स्वधर्मनिष्ठेचें महत्व सांगितले आहे. प्रथम संशयी विद्वानापेक्षा निष्ठावान् भोळ्या माणसाचीच अधिक योग्यता परमार्थांत किती आहे ते सांगून सांप्रतच्या काळात लोकांची धर्मशून्यता, शास्त्रावर अर्धवट विश्वास ठेवणाराची स्थिती व त्याचें विपरीत फळ याविषयी निरूपण केलें आहे.

पुढें स्वधर्मावरील निष्ठा क्षीण होण्याला जगांत जी साधारण कारणें घडतात त्यांपैकी मुख्यतः *कोणी साधु म्हणविणारा आपल्यास फसवील काय? ही शंका व *सामान्य नीति ईश्वराचे ठिकाणी किंवा महापुरुषाचे ठिकाणी आत्यंतिक असूं शकते असा फाजील विश्वास ठेवणें; या दोन्ही संशयांचें सयुक्तिक निरसन करून न फसावें अशी इच्छा असल्यास विषयासक्ति सर्वथा सोडणें हा उपाय सांगितला आहे व **''खऱ्या निष्ठावंतांना अनेक ठेंचा लागल्या तरी त्या ठेंचांनी त्यांचे अदृष्टच नाहीसें होतें, निष्ठा नाहीशी होत नाही; पण धरून बांधून ठेवलेल्या निष्ठेचा मात्र अशा स्थितीत चुराडा होतो.''**

हा निष्ठेचा स्वभाव सांगितला आहे व सामान्यनीति साधकांकरितां असून त्यानेंही तिचा अभ्यास समु□ाय-पूर्वक केल्यानेंच उपयोगी कसा होतो याविषयी विवेचन करून श्रद्धा अढळ ठेवण्याचा मार्ग दाख वून दिला आहे.

समाजातील परस्पर कलह

पुढील दोन पत्रें (पत्रांक ३० व २९) ब्राह्मण जातीशी कलह करणाऱ्या इतर जातींची स्थिती सुधारण्यासंबंधाची असून 'आपणांस वेदविद्या शिकविली नाही' एवढ्याच मुद्यावर व्यर्थ कलह करणाारांस त्यात प्रश्न विचारलेले आहेत व सरकाराच्या दृष्टीनें व धर्मदृष्टीनें हें भांडण किती निरर्थक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां त्या प्रश्नाचें सविस्तर विवरण करून मुद्देसूद चर्चा केलेली आहे. या दोन्ही पत्रांचा पूर्वापर संबंध कळण्याकरितां मागल्या सिरसगांव प्रकरणांतील सत्यशोधकांच्या वृत्तांताची आठवण केली पाहिजे. (सिरसगांव प्रकरण पृ. ६७ पहा) त्यावेळीं सत्यशोधकांनी महाराजांस आपल्या समाजात ओढण्याचे केलेले प्रयत्न. त्यांच्या सभेंत महाराजांनी त्यांच्या मताच्या विरुद्ध केलेलें भाषण. ''याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेविलें आहे, या पोराचें ऐकून आपल्या जातीचें काय पुरे पडणार आहे'' असें त्यावर त्या मंडळीचें मिळालेलें प्रत्युत्तर, व ''मोठ्या शहरांत जाऊन आपल्या वाणीचा परिणाम दाखविल्याशिवाय या नीच लोकांवर आपलें वजन बसणार नाहीं व फुकट आपलें नाव सत्यशोधकांत गणलें जाईल'' असें वाटून धर्मस्थापनेची आपली मूळची वृत्ति यशस्वी करण्याच्या हेतूनें महाराजांचे उमरावतीस येणें; इ. गोष्टींचा विचार केला असतां या पत्रांतील निरूपणाचें महत्व कळून येणार आहे व २९ व्या पत्राच्या शेवटी महाराजांनी काढलेले उद्गार (सप्तमयष्टि पृ. २०३) किती निःपक्षपाताचें व सार्थ आहेत याचीही साक्ष पटविणारे आहे. ते उद्गार हे : -

''(सत्यशोधक) समाज स्थापन होतांना व्यक्तीच्या देखील मनांत हे विचार आले नाहीत व कोल्हापूरच्या प्रकरणांत शंकराचार्यांनी देखील काढले नाहींत तेव्हां हिंदुधर्माला कोणी कळकळीचा त्राता नाहीं असेंच म्हणावे लागतें.''

असो. महाराजांच्या बुद्धीत प्रमाणप्राविण्य, प्रक्रियाप्राविण्य, व श्रुतिस्मृत्यादि ग्रंथांतून सारभूत तत्त्व ग्रहण करण्याची शक्ति इत्यादि गोष्टीचें सतत ऐक्य असल्यामुळे या पत्रव्यवहारांत अर्थातच त्यांचा अत्यंत अल्पकाल जात असे. बाकीच्या वेळांत त्यांचे नेहमींचे ग्रंथलेखन, शास्त्रनिरीक्षण, वेदान्त चर्चादि कामें चालत असत. यावेळी कांही दिवस महाराज कुऱ्हा येथें राहिले होते.

शास्त्रचिंतनांत महाराजांची वृत्ति जशी रंगत असे तशीच ती लौकिक मनोरंजनाच्या कथा, कहाण्या, गाणीं वगैरे गोष्टीतही रममाण होऊन त्यांतून सारभूत तत्त्व काढण्यांत तत्पर रहात असे. याविषयी मागें वर्णन आलेंच आहे. त्याप्रमाणें कुऱ्हा येथील महाराजांच्या कार्यक्रमांत शांकरदिग्विजयादि ग्रंथांचे

जसें वाचन चालत असे व तात्त्विक गोष्टींचा ऊहापोह होत असे त्याप्रमाणेच एखादे वेळीं रात्रीचें एक दोन प्रहर वाघ्यांचे गायन ऐकण्यांत खर्च होऊन

''परात परमेश्वर देव भक्तांचा कैवारी ।
हरिभजनाला इसरू नको पावल अंतरीं ॥''

इत्यादि अशिक्षित कवीच्या प्रासादिक वाणींतील भक्तिरसाचेंही महाराज अभिनंदन करीत असत. याप्रमाणें चोख्यांचें भजनही महाराजांनी एकदोन वेळ ऐकलें. घरच्या वडील माणसाशीही महाराजांचे वर्तन किती चोख व न्यायीपणाचे असे त्याचे एक ताजे उदाहरण यावेळी घडून आले ते असे.

पाटील बोवांस पत्र

मागें देऊरवाड्याच्या कात्यायनीचे वेळी पुढील कांही विशेष सांप्रदायिक कार्यावर नजर देऊन आपल्या वडिलोपार्जित मिळकतीचा हिस्सा महाराजांनी पाटीलबोवा जवळून (चुलत्याजवळून) घेतला होता. हल्ली महाराजांचा मुक्काम इकडील भागांतच असल्यामुळें पाटील बोवांची जेवणाखाणाची अव्यवस्था जाणून माधानास आपल्या इकडेच त्यांनी त्यांची जेवणाची व्यवस्था ठेविली होती. इतक्यावरूनच पाटीलबोवांनी पुन्हां पूर्ववत् एकत्र राहण्याविषयी महाराजांस पत्रद्वारें कळविलें. या पत्राचें उत्तर महाराजांनी पुढीलप्रमाणें कुऱ्हाहून पाठविलें-

तीर्थस्वरूप आपाजी ऊर्फ रघुजी पाटील माधान यांचे चरणी,
बाळकें गुलाब याचा त्रिकाळ चरणावर मस्तक ठेवून,
शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपला घराचा निरोप मला कळला. आपली सेवा करणें माझें कर्तव्य आहे व तें मी माझ्याच्यानें होईल तेवढें करीन. परंतु ज्या कारणाकरितां चार लोकांसमोर धिंदवाडेपंचवाडे झाले त्यांत मला पुनः पडावें अशी इच्छा नाही. असें जर आपणास करावयाचें होतें तर लोकांजवळ माझ्याविषयी विचित्र बोलण्याचें कांही कारण नव्हते.

आतां पुनः त्यांत पडल्यास पाटीलबोवांचें डबुलें सावडण्याकरितां महाराजांनी त्यांना मिळवून घेतलें असें म्हटल्याशिवाय लोक सोडणार नाहींत. तेव्हां जिकडून लोकांचा शब्द मजवर येणार नाहीं असें करणें बरें. मी जी आपली थोडीबहुत सेवा करण्याची इच्छा करितो ते कांहीं हिश्याकरितां नाहीं तर मी आपलें कर्तव्य समजतो म्हणून! आपला हिस्सावाटा आपण खुशाल विकून टाकून किंवा शंकराला अर्पण करून माझ्याजवळ येऊन रहावें.

माझी व्यवस्था होते तशी आपलीही करीन. परंतु चार लोकांचा फुकट शब्द घेणें ठीक वाटत नाहीं. यावर आपली इच्छा असेल तशी पत्रोत्तरीं कळवितील. ती. काकाजीनें (बकारामजी) देखील आपला हिस्सा कृष्णार्पण केल्यास मी नाहीं म्हणत नाहीं. पोरांना मात्र देऊं देत नाही. त्याबद्दल मी अडथळा केल्यावांचून राहणार नाहीं व आपणही खटपट करावी. तुम्ही आपले दोघांचेही हिस्से शंकराला वाहिल्यास फार बरें होईल. वरवर सांबजी सांबजी म्हणून पैसा झांकून ठेवल्यानें देव मिळत नाहीं. कळावें ही विनंती.

– ***आपला उद्धट, गुलाब***

श्रीनिवृत्तिनाथांचा दृष्टांत

असा कार्यक्रम चालला असतांना वैशाख वद्य अष्टमीचे दिवशी उत्तर रात्रीं महाराजांस श्रीनिवृत्तिनाथांचा दृष्टांत झाला. ही गोष्ट महाराजांनी अभंगवृत्तांत *(महाराजांची अभंगाची गाथा. अभंग २०४६ ते २०५० व ५२५ ते ५३९ पहा.)* वर्णन करून रात्रभर भजन केलें व दुसरे दिवशी ब्राह्मणभोजन वगैरे केलें.

यानंतर कुऱ्हाहून वैशाख वद्य १३ चे दिवशी महाराजांनी सर्व मंडळीसह उमरावतीस प्रयाण केलें व तेथून पादुका व देव सेठ अंबादास मारवाडी यांजबरोबर कांही मंडळीसह यावलीस पाठवून बाकीच्या मंडळीसह आपण नागपुरास गेले व तेथल्या मंडळीस सुमारें दोन महिनेपर्यंत आपल्या सत्सहवासाचा लाभ देऊन आषाढ अखेर उमरावतीस परत आले.

नवा वेदान्ती वर्ग

उमरावतीहून पुन्हां सात पत्रें सांप्रदायिक मंडळीला महाराजांकडून गेलेलीं आहेत. (सप्तम यष्टि पत्रें ३१ ते ३७) त्यांपैकी पहिल्या दोन पत्रांत अलिकडील दांभिक साधुवर्गावर टीका असून वर्णाश्रमकर्म, भगवत्कीर्तन किंवा साधनचतुष्ट्यसंपत्ति यावांचून नुसतें हरिनाम घेऊन वाटेल तसें वागावयास शिकविणारा अशिक्षित वर्ग व संप्रदायपरंपरेने वेदान्त विषय अनुभवारूढ करून न घेतां विद्यार्थ्याप्रमाणें वेदान्ताचें ग्रंथ घडघड पाठ म्हणून यथेष्टाचरण शिकविणारा सुशिक्षित वर्ग यांच्या दंभवृत्तीचें यथार्थ निरीक्षण केलें आहे, अशा प्रकारच्या लबाडीच्या कचाट्यांतून सुटून उदरभरण करण्याचे दुसरे उपाय सुचविले आहेत व 'खरे वेदान्ती प्रारब्धाच्या भोगाबद्दल नाखुष असून आत्मनिष्ठ असूनही आपल्या चुका पहिले पासूनच कसे कबूल करीत असतात' तें सांगून चहूंपायी मोकळा वेदान्ती गुरु होण्यास पात्र होत नाहीं असें आपलें मत दिलें आहे.

तिसरें पत्र (पत्रांक ३३) उपासनामीमांसेविषयी आहे. यांत अध्यात्मज्ञानाला

मनुष्यजन्मच योग्य. थोड्या श्रमानें कोणाला आत्मप्राप्ति होते? तीन प्रकारच्या मानसिक क्रिया व त्यांचें सौलभ्य कोणाला असतें? ''चंचल मन जितकें जास्त तितकी बुद्धि मट्ट.'' वैदिक ऋषींना पंचावयवी तर्काची अनावश्यकता. निर्विकार दृढ श्रद्धेचें महत्व व तिचा अनिवर्त्य स्वभाव इ. गोष्टीचें निरूपण आलें आहे.

चवथ्या पत्रांत (पत्रांक ३४) आधुनिक कालांतील वेदान्ताध्ययनाच्या हीन स्थितीविषयी आणखी कांही आधिक उदाहरणें देवून वेदान्त शिकतांना कोणत्या खबरदाऱ्या घेतल्या पहिजेत याचें विवेचन आहे.

आर्य लोकांचे भौतिकशास्त्र

पांचवें व सहावें ही दोन पत्रे (पत्रांक ३५ व ३६) भौतिक शास्त्रांत शिक्षकाची पदवी मिळविलेल्या एका गृहस्थास (देवरसमामा) महाराजांनी लिहिली आहेत. पूर्वी आपल्याकडे भौतिकशास्त्र अतिशय उज्वल व सुधारलेलें होतें, त्यांत विमानादिकांच्या यांत्रिक कला अत्यंत पूर्णतेस आलेल्या होत्या इ. गोष्टीचें नवीन सोपपत्तिक विवेचन या पत्रांत असून

न्यायांतील अश्रौत असा परमाणुवाद मोक्षाकरितां नसून भौतिक उन्नतिकरितांच आहे व ह्या परमाणुवादादिकांचा उपयोग लोकांनी भौतिक उन्नतिकडेच करावा, असा आमच्याकडील महात्म्यांचा प्रायः ध्वनीरूप आशय. आपल्या न्यायसंज्ञक भौतिक शास्त्रापासून नास्तिकवाद वाढण्याचा असंभव. त्या शास्त्राची सध्या नष्ट झालेली परंपरा व संस्कृत पंडितांकडून त्याच्या (न्यायशास्त्राच्या) पदार्थ खंडाला चालन मिळण्याची जरूरी.

इत्यादि मुद्दे विचार करण्यासारखे आहेत व सध्या हे आपले लेख बाल्यदशेंतलें असल्यामुळें भौतिकशास्त्रज्ञांनी व नैय्यायिक पंडितांनी त्यांवर टीका न करिता त्यांचा विचार करून उत्तेजन द्यावे. त्यात सुचविलेल्या प्रयत्नाच्या दिशेनें एखादा समाज काढून आपल्या सूक्ष्मबुद्धीचा उपयोग करावा. व या विषयावर एखादा स्वतंत्र ग्रंथ लिहून भाषांतराच्या मूळाप्रमाणें त्याला शोभा आणावी म्हणजे -

लोप झालेलें आपलें आर्य लोकांचे भौतिकशास्त्र पुनः उदयास आल्यावांचून रहाणार नाहीं असा महाराजांनी आपला आशय व्यक्त केला आहे.

धर्मसुधारकांचा विपरीत हेतू

सातव्या पत्रांत (पत्रांक ३७) अलीकडील धर्मसुधारकांच्या विपरीत हेतूचें समीक्षण असून -

(१) ''इहलोकाकरितांच होईल त्या रीतीनें धर्माच्या सामुग्रींत फेरफार केल्यास धर्माची अगदी खेदप्रद स्थिती कशी होते'' याविषयी फार मार्मिक

विवेचन केलें आहे. या पत्रांतील पुढील विधानें व विचार धर्मजिज्ञासु सज्जनांस चिरस्मरणीय होण्यासारखी आहेत :-

(२) ''धर्माचा अभ्यास केवळ धर्माकरिता करावयाचा असून कोणतेंही आमिष दाखवून त्याचा अभ्यास करविणें अगदी निंद्य मानलें गेलें आहे.

परंतु इहलोकाच्या सुखाकरितां हपापलेले कांहीं लोक आतां धर्माच्या चिंधड्या करीत आहेत खास. एखादा सुधारक पुढें आला कीं, मला दोन प्रकारची भीति वाटत असते.

(१) एकतर तो वैदिक धर्मापासून आपला पंथ निराळा काढील ही, व

(२) दुसरी धर्माचा अदृष्टसंबंध तोडून टाकून ऐहिक सुखाकडे झुकवील ही.''

*थियॉसफी संबंधानें खरें ठरलेलें पूर्वीचें आपलें भविष्य. *अशीच स्वामी विवेकानंदांविषयी पूर्वी आपल्यास पडत असलेली व आतां खरीं ठरलेली स्वप्नें. *विवेकानंदाचा उदार धर्म व वरील दोन्ही प्रकारचें त्यांच्या मतांत दिसून येणारें धोरण. *कबीर, नानक वगैर नवीन पंथांचा थोडा स्वीकार. *केवळ सामान्य नीतीच्या दृष्टीने जुन्या धर्मावर टीका करणाऱ्या व अर्धा हिंदुधर्म स्वीकारून अर्ध्यावर टीका करणाऱ्या अनेक सुधारकांचा एककल्लीपणा. *विवेकानंदांच्या हातून झालेला तसाच थोडासा प्रकार. *लोककल्याणाकरितां मुद्दाम ग्रहण केलेले रागद्वेष व अनीति यांतील तारतम्य व या कसोटीप्रमाणें स्वामी विवेकानंदाच्या कांहीं धार्मिक वैदान्तिक विचारांचे सप्रमाण समीक्षण व त्या विचारांच्या मूळाशी दिसून येणारी स्वामींची श्रद्धारहित वेदाधिकाराची हांव. *पण नुसत्या चमत्कारामुळें, नुसत्या बुद्धिमत्तेमुळें किंवा दोन्ही गोष्टींमुळें एखाद्या महात्म्यावर विश्वास ठेवण्याचा दोष व अधिकारान्वयें तिन्ही कांडाला अनुसरून उपदेश करणाऱ्यावर विश्वास ठेवण्याचा सुरक्षित मार्ग. *देशकालानुसार आगमव्यवस्था व *त्या व्यवस्थेंतही बुद्धीपेक्षां किंवा थोड्याशा चमत्कारापेक्षां आगमाचेंच प्राधान्य. असो.

देवासच्या राजांना पत्र

यावेळी महाराजांचा मुक्काम उमरावतीस असतांना देवास संस्थानचे अधिपती श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार यांस त्यांच्या सहवासची इच्छा उत्पन्न होऊन त्यांनीं त्यांस दोन विद्युत्संदेश व पत्र पाठविलें. महाराजांच्या विद्येची व भगवत्परायणतेची कीर्ति श्रीमंताच्या कानावर होतीच व संतसेवा आणि श्रीकृष्णभक्ति यांची आवडीही त्यांच्या ठिकाणी वास करीत असल्यामुळें ह्या वर्षीचा श्रीकृष्णजन्माष्टमीचा उत्सव देवाशास करण्याविषयी त्यांनी वरील पत्रांत

मोठ्या प्रेमाने महाराजांस विनंती केली होती. या पत्राचें उत्तर महाराजांनी प्रेम, सौजन्य व बोधपूर्ण अभंग वाणीनें श्रीमंतास पाठविलें तें येणेंप्रमाणे :-

अभंग - १.कल्याणनिधान मंगळ मंगळ । स्वानंद सोज्वळ सत्यरूप ॥१॥
निर्गुण जया म्हणे वेद । नामीरूपी भेद न सांपडे ॥२॥
जगाचा सोयरा सुखाचा सांगाती । श्रुतीपदें गाती ध्याती मुनी ॥३॥
मायबाप गुरु स्वामी ज्ञानराज। कृपें भवत्काज त्यांचे नामें ॥४॥
२.इंदिरेनें मज दिधलें टाकूनी । श्रीकांत म्हणुनी मायबाप ॥१॥
जन्माचा दरिद्री अखंड करंटा । वरी दृढ ताठा अल्पज्ञानें ॥२॥
तुम्ही महाराज पूर्वी तपःशील । तेणें हें सोज्वल राज्य प्राप्त ॥३॥
मेळ कैसा होय दीना भाग्यवंता। आळंदीच्या कांता गातां सौख्य॥४॥
३.तान्हेपणा पासुनीयां मी आंधळा । नाहींच लाभला मायबाप ॥१॥
नाहीं सद्गुरूची झाली आंगें सेवा । न पूजिलें देवा स्नेहभावें ॥२॥
हासक्तिस्तव प्रमादही होती । उंचवर्णा हाती घेत सेवा ॥३॥
ऐसें लाजिरवाणें परमार्थी जीणें। हित माझें जाणें ज्ञानराज ॥४॥
४.यान संधी विग्रहांत जे कुशलें । तयांसी भूपाळें मान द्यावा ॥१॥
साम दाम भेद दंडा अनुकूले । तयांसी भूपाळें मान द्यावा ॥२॥
आम्हां गरीबांचें तेथ नाहीं काज । तुम्ही महाराज भाग्यवंत ॥३॥
आळंदीवल्लभ चिंतावा आवडी । प्रेमाच्या कावडी वाहोनियां ॥४॥
५.माझी तंव स्थिती उनाड जन्माची। नेणें समर्थाची मैत्री करूं ॥१॥
न कळे श्रीमंता कैसा द्यावा मान। रामराम कोणे परी करूं ॥२॥
उभें व्हावें कोठें कैसी कीजे स्तुती। न कळे निश्चिती मज कांहीं ॥३॥
कृपें तुम्ही पाठविलें आज्ञापत्र । परी त्या उत्तर काय देऊं ॥४॥
अत्यंत दरिद्री नेणें धनसुख । मागतसें भीक व्रतासाठी ॥५॥
व्रतासाठीं देवें [1] बोलाविलें मातें । परी म्यां दोघांतें भाक दिली ॥६॥

(१. जुन्या संस्कृत ग्रंथांत राजाला देव म्हटलें आहे)

म्हणोनियां माझा हरला उपाय । ज्ञानेश्वरमाय न क्षोभावी ॥७॥
६. प्राण गेलियाही असत्य भाषण । न कीजे भूषण सज्जना हें ॥१॥
नाहीं माझी शक्ति थोर चमत्कारी । तुम्हां कोणेपरी रीझवें मी ॥२॥
कौमुदी सारिखें नेणें मी संस्कृत । तेथें तो पंडित असतील ॥३॥
त्यांचा मज धाक वाटे बहु मनीं । तेथें मी येऊनी काय करू ॥४॥
माझी विद्या थोर आहे हें सांगूनी । तुम्हां नेणो कोणी फसवीलें ॥५॥
ज्ञानेश्वरीविण मज नये कांहीं । ज्ञानराज आई जाणताहें ॥६॥

७. स्वप्न परमाणु आरंभ वादातें । पुसतां मी तेथें काय बोलूं ॥१॥
पंचद्रव्यवाद दिधीतीकांरांचा । पुसतां मी साचा काय बोलूं ॥२॥
स्फोटवाद किंवा पदशक्तिवाद । बोलतां आनंद कोण तेथें ॥३॥
वादांत रंजन होय पंडितांचे । विनोदें आमुचे हास्य मात्र ॥४॥
आळंदीवल्लभ दीनांचा सांगाती । तयांचे संगती मात्र इच्छा ॥५॥
८. शीलनाथस्वामी महाराज भेटी । घ्यावी ऐसें पोटीं होतें फार ॥१॥
शीलनाथ स्वामी सोयरा सज्जन । तयांचे चरण आठवावे ॥२॥
करावा जतन आपुला विश्वास । कदा आणिकांस स्मरूं नये ॥३॥
आळंदीश तेणें होय कृपावंत । करिताती संत सर्व दया ॥४॥
९. माझिया शरीरा लागलाहे रोग । सुदैवाचा भोग ईश्वरेच्छा ॥१॥
तयामुळें जातां कोणाच्या घरास । होतो फार त्रास आणिकांसी ॥२॥
म्हणोनियां देवें ठेविलें ज्या स्थिती । राहे तैशा रीति जेथें तेथें ॥३॥
आळंदीवल्लभ ज्ञाननाथस्वामी । विश्वअंतर्यामी सर्व जाणे ॥४॥
१०. न होती हे माझे बोल गौरवाचे । अंतरीचें साचें सांगितलें ॥१॥
मजहुनी माझे स्नेही विद्यावंत । मजपुढें ग्रंथ वाचिती जे ॥२॥
गुरु श्रीनिवास मुळे भालेराव । नाना हरिभाऊ खाप्रे बापू ॥३॥
पंडितादि त्यांत बोलावुनी कोणी । फेडावी पारणी लोचनांची ॥४॥
व्यर्थ निजगर्वी मज पडूं द्यावें । ज्ञाननाथीं भावें वेडभरें ॥५॥
११. तुमचिये गृही होतां माझा मान । तेणें माझें मन फोफांवेल ॥१॥
विसरेल मग झणीं ज्ञाननाथा । भय वाटे चित्ता फार ऐसें ॥२॥
वंदूं नये माथां पायीची पादुका । मी तों प्रजा निका राव तुम्ही ॥३॥
एवढा समर्थे द्यावा आशीर्वाद । उपजावा बोध ज्ञानेदवीं ॥४॥
१२. व्रत संपलिया,, चिद्दैवापाटीं । शीलनाथ भेटीं येईन मी ॥१॥
तेव्हां मी घेईन देव दरूषण । आणो नारायण घडवोनी ॥२॥
बोबडीये बोल ऐकुनी मराठी । न मानावी पोटी खंती देवा ॥३॥
ज्ञाननाथें मज सांभाळावें आतां। पुरे झाली चिंता संसाराची ॥४॥
१३. बोलतो तेवढा नाहीं मी विरक्त । कवित्व करीत मानासाठीं ॥१॥
परी मज एक विश्वास बरवा । तुम्हीही धरावा तोचि चित्ती ॥२॥
नीतीनें संसार करावा बाहेरी । अखंड अंतरी कृष्ण ध्यावा ॥३॥
हेंचि केलियानें माझें समाधान । व्रतही संपूर्ण केलें जाणा ॥४॥
सद्गुरुमुखानें जाणावें निजउणं । भजावे सगुण आवडीनें ॥५॥
ज्ञानानें तोडावा उपाधीचा भास । ज्ञानगर्वनाश भक्तिबळे ॥६॥
वैराग्यानें कीजे दोहींचे रक्षण । नीतीनें शिक्षण प्रजालोक ॥७॥

परावीया नारी माउली समान । संतांपुढे मान वाकवावी ॥८॥
देवासस्वामीया आणिक यावीण । तेथेंही येऊन काय सांगूं ॥९॥

हे पत्र देवासच्या राजांना पाठविल्यानंतर लवकरच श्रीकृष्ण जन्माष्टमी व्रताकरितां महाराज हरद्याकडे निघून गेले व नाराणराव पंडित यांस यावलीस पाठवून पादुका, देव व मंडळी यांसह मागाहून लवकर येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें देव व मंडळी येऊन पोहचल्यानंतर प्रति वार्षिकी पद्धतीप्रमाणें नवरात्रास आरंभ होऊन श्रीकृष्णजन्मोत्सव हरदा येथें सांग झाला.

शब्दश्रवणावरून व्यादीचा पूर्व इतिहास

उत्सवानंतर एके दिवशी (बुधवार ता. २७-८-१९१३) नित्यक्रमाप्रमाणें महाराज सच्छास्त्रचर्चा करीत बसले असतांना हरदा येथील रेलवे दवाखान्याचे डॉक्टर रा. बळवंत शंकर नेने हे आपल्या एका स्नेह्याबरोबर महाराजांच्या दर्शनास आले व महाराजांस आपल्या व्याधीची हकीकत कळवून त्यांनी आपला दोन वर्षांचा अनुभवही सांगितला. तेव्हां त्यांच्या शब्दांवरून व्याधीसंभवाचा पूर्वेतिहास महाराजांनी त्यांस सांगितला तो असा -

तुमचे वय हल्ली ३७/३८ वर्षोंचं असावें. तुमचा जन्म तुमच्या आईच्या ३० व्या किंवा ३२ व्या वर्षी झाला असावा. तुमची आई फार रागीट स्वभावाची असावी. तिला निजते वेळीं दिवा नकोसा आसावा. तुमचे वडील फार शांत स्वभावाचे असावे व तुमची आई त्यांच्यावर रागावली असतां ते शांतपणानें ऐकून घेत असावे. तुमचा रोग कफ अपस्मार हीनवात आहे. हा वरील कारणामुळें झालेला असून अडीच वर्षांपासून असावा. तुह्मांस गोड आवडत नाही. तिखटावर तुमचें प्रेम आहे. रोगाच्या फिट्स बहुतकरून तुम्हांस पहांटे येतात. याप्रमाणें सांगून महाराज म्हणाले ''नुसतें ''हो'' ला ''हो'' न म्हणता मी सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या असतील तर कबूल करा नाहींतर नाहीं म्हणा.'' तेव्हां डॉक्टर यांनी वरील गोष्टी अक्षरशः खऱ्या असल्याचें कबूल करून हा सर्व प्रकार आपल्या सहीनें लिहून दिला. या पूर्वी त्यांची व महाराजांची ओळखही नव्हती. असो.

सनातन धर्मनीतीच्या तत्त्वांवर होणारे आघात चुकविण्याकरितां वर्तमान पत्रात लेख लिहिण्याचा महाराजांस उपक्रम कसा करावा लागला याविषयी मागें सागिंतलें आहे. त्या क्रमास अनुसरून या सुमारास महाराजांनी ''यज्ञोपवित धारणाचा हक्क'' हा तिसरा लेख लिहून मुमुक्षुपत्राकडे प्रसिद्धीकरितां पाठविला. तो ता. २८ आगष्ट १९१३ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला. त्याचा सारांश थोडक्यांत असाः-

या पूर्वीचे दोन लेख नुकतेच यष्टींत (सप्तमयष्टींत) येऊन गेले आहेत. पूर्वीच्या दोन लेखांत वेदोक्त प्रकरणासंबंधी बरेंच उद्घाटन केलें आहे व इतरांनी वेदाचा अधिकार मागणें युक्तिदृष्ट्या बरोबर कसें नाहीं हें मी आपल्या मतें सिद्ध केलें आहे.

आतां दुसरा मुद्दा या मुद्यामुळेंच उत्पन्न झालेला आहे. तो प्रत्येकाचा यज्ञोपविताचा अधिकार हा होय. सुतार, सोनार, शिंपी, रंगारी, न्हावी, कलार वगैरे लोक यज्ञोपवीत घालीत असून घालण्याची खटपटही करीत आहेत. मीही त्यापैकींच एक आहे. पण केवळ यज्ञोपवीताने माझें समाधान होत नसून मला प्रश्न उत्पन्न होतात ते असेः-

१. आम्ही यज्ञोपवीत घालणाऱ्यांनीं स्वतः काय ब्राह्मण म्हणवून घ्यावयाचें, क्षत्रिय म्हणवून घ्यावयाचें किंवा वैश्य म्हणवून घ्यावयाचें?

२. वर्ण हे गुणकर्मानें मानावयाचें, संस्कारानें मानावयाचें, किंवा जन्मानें मानावायाचे?

३. इतकेंही करून आम्ही जे द्विज होणार तें काय धर्माकरितां कीं द्वेषाकरितां?

४. आज नाहीं तर उद्यां तरी चर्चारहित द्विजत्व आम्हांला मिळणें शक्य आहे काय? -

या चारही प्रश्नांची पुढें महाराजांनी युक्तिदृष्ट्या क्रमशः समीक्षा करून वेदोक्तप्रकरणाप्रमाणे हें अन्य यज्ञोपवीत प्रकरणही कोणत्याही दृष्टीनें निष्फल व मत्सर वाढविणारेंच होईल असें सिद्ध केले आहे.

देवासचे राजे

देवासच्या महाराजांचा व महाराजांचा जो पत्रव्यवहार उमरावतीहून झाला होता त्याचें उत्तर देवासच्या महाराजांकडून विद्युत्संदेशानें पुढीलप्रमाणें आलें.

``Your holiness most gracious and kind letter received with intense feelings of gratitude by the undersigned underserrving person. Please forgive delay in reply as busy with utsawa. May I again humbly request your holiness to grace this place if your sacred functions and duties at Amraoti are finished. The utsawa here will last till Friday 29 th. inst here if possible and absolutely convenient to your holiness. May I request you to so as come here straight from Amraoti to reach this place before the utsawa is over. Please forgive trouble. ***- Tukojirao Pavar***

हा संदेश अर्थातच प्रथम उमरावतीस जाऊन नंतर हरदा येथें महाराजांस मिळाला व पांचचार दिवसांनींच देवासच्या महाराजांकडून रा. त्र्यंबकराव फडणवीस हे पत्र घेऊन हरद्यास येऊन पोहचले. या पत्रांतही देवाशास येण्याविषयी आग्रहाची व प्रेमाची विनंती होती. त्याप्रमाणें आठ दिवसांत येण्याविषयी आश्वासन लिहून महाराजांनी पुन्हां पुढील अभंगबद्ध पत्रोत्तर बरोबर देऊन रा. नारायणराव पंडित यांस पूर्व व्यवस्था पाहण्याकरितां त्र्यंबकराव बरोबर देवाशास पाठविलें. तें पत्रोत्तर येणेंप्रमाणें :-

देवासचे राजे (श्रीमंत तुकोजीराव पवार) यांना पत्र २ रें

हरदा ता. २/९/१९१३

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

१. ज्ञानराज स्वामी सदा यशवंत । नित्य श्रुतिसंत गाती जया ॥१॥
कोटी विघ्नें ज्याच्या नामें हरताती । सर्व भूतपती तोचि एक ॥२॥
वैष्णवांचा विष्णु शैवांचा शंकर । सच्छिष्या दातार गुरुराज ॥३॥
आळंदीवल्लभ पायीं नमस्कार । करुनियां पत्र पाठवितें ॥४॥
२. इहलोक काय जीवितावधीचा । परलोक साचा श्रुतिसिद्ध ॥१॥
स्वर्गमोक्ष दोन्ही तयाचेचि भाग । मिळती अव्यंग सज्जनातें ॥२॥
एका सुख एका दुःख हे दिसती । म्हणोनि प्रतिती पूर्व कर्मा ॥३॥
एकची ईश्वर भिन्न भिन्न करी । कर्मावीण तरी विषम तो ॥४॥
प्रकृतीस्वभावें नियंता मुकुंद । भक्तांवरी शुद्ध दया त्याची ॥५॥
कर्मफळ देणें राजसस्वभाव । सात्विक स्वभाव दासकृपा ॥६॥
उपाधिविरोध उपहितीं नाहीं । दयान्याय दोहीं चालविता ॥७॥
आळंदीवल्लभ सुखाचा सांगाती । सर्व धरुं चित्तीं आवडीनें ॥८॥
३.अत्यंत विश्वास अत्यंतची युक्ति । दोन्ही व्यर्थ होती प्रसंगानें ॥१॥
युक्तिनें सामान्य ओळखावें आधीं । विशेषाची सिद्धि विश्वासानें ॥२॥
जन्मला जो तया पाहिजे जनक । सामान्य सम्यक युक्तिसिद्ध ॥३॥
पितयाचें नांव विश्वासेंचि फळे । म्हणोनि सोंवळें चित्त कीजे ॥४॥
सुखदुःख फळे कर्म अनुमानें। धर्माधर्म मनें आकळावे ॥५॥
बळियासी संधी साधितां उत्तम। सुरक्षावा धर्म आपुलाची ॥६॥
जया रोगीं त्याची औषधीचें काम। उंचनीच नियम त्यांत नाहीं ॥७॥
तैसा उंचनीच नाहीं धर्म कोणी। सर्व नारायणीं आवडते ॥८॥

परी ज्याचा त्यानें उचीत करावा। स्वामी ज्ञानदेवा आवडें तें ॥९॥
४.आरंभ नाहींच कोण्याही वस्तूसी । अवस्था विशेषी मात्र भासे ॥१॥
म्हणोनियां जन्म मृत्यु सर्वासवें । मोक्ष विश्वीं जीवें मिथ्यादृष्टि ॥२॥
ऐसें दृढ ज्ञान वृत्तिसंधी ध्यान । मोक्ष तरी पूर्ण हातां चढे ॥३॥
वृत्तिव्युत्थानी तों धर्म काम अर्थ । तीन पुरुषार्थ सेवावेची ॥४॥
धर्माच्याचि पाठीं लागूं नयें ऐसें । जेणें अर्थ नाशें समूळची ॥५॥
अर्थीही तेवढें घालूं नयें मन । जेणें प्रजाजन कंटाळती ॥६॥
काम तो सेवावा शरीरापुरता । कामा हातीं चित्ता देऊं नये ॥७॥
देशकाळवशें धर्म तो अधर्म । अधर्म तो धर्म होऊं लागे ॥८॥
तथापि तयांत एक मुख्य बीज । शरण्य सहज ज्ञानराजा ॥९॥
५.समर्था भेटणें मज नाहीं ठावें । म्हणोनि न यावें होतें मनीं ॥१॥
परी चारपांच आलीं पाचारणें । भेटीचा म्हणोनि विनिश्चय ॥२॥
आहे ऐसी देवें ठेवितां प्रकृती । येईन निश्चिती आठदिनीं ॥३॥
उशीर झाल्याची असूं द्यावी क्षमा । तुम्ही गुणोत्तमा महाराजा ॥४॥
सुहृद पाहाया पाठविलें पुढें । तयासी रोकडे क्षेम कीजे ॥५॥
ज्ञानेश्वर माझा विश्वाचाची राव । आश्वासन देवो तुम्हां आम्हां ॥६॥

ooo

दूरस्थ सांप्रदायिक मंडळीला पत्रद्वारानें अभ्यासक्रम सांगून त्यांच्या बुद्धिवर्धनाचा यत्न महाराजांचा सुरू होताच. त्याप्रमाणें या सुमारास महाराजांकडून एक पत्रोत्तर नागपुरास रा. वासुदेवराव मुळेमास्तर यांना गेलें आहे. यांतील अभ्यासाचा भाग व्यक्तिविषयक असल्यामुळें अर्थांतच महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें तो प्रगट करणें योग्य नाहीं, परंतु साधकाची सद्बुद्धि जागविण्याकरितां सार्वजनिक कल्याणाचा एक नियम महाराजांनी त्यांत सांगितला आहे तो येथें घेतों :-

चमत्कार व श्रद्धा

''वेदकालापासून तों तहत आतांपर्यंतचे सर्व धार्मिक इतिहास वाचून पहा आणि आतांच्याही साधूंची वर्तनें मनांत आणून पहा. सर्वांनी सर्वांना सारखेच चमत्कार कोणी दाखविले आहेत काय? व सर्वांनी सर्वांच्याच सारख्या इच्छा कोणी पूर्ण केल्या आहेत काय? साधूच्या एखाद्या चमत्कारापासूनच जर कोणाला उपरती झाली असेल तर आताही तशी स्थिती नसते काय?

कितीही विचार केला तरीही विचारानें भावना मृदुच राहते व तीव्र होते

ती विश्वासानेंच होते. पण आपल्या विश्वासाला कितीतरी विघ्नें आहेत! घरांतल्या पोराबाळांचा व बायकोचा त्रास, शरीराच्या असक्तीचा त्रास, सावकाराच्या तगाद्याचा त्रास, वरच्या दडपशाहीचा त्रास व इतकेंही करून जर आपल्यांत थोडासा श्रद्धेचा ओलावा असलाच तर तो एखाद्याच्या भूत घालून देण्यानें व फुकट चर्चेनें नाहीसा होत असतो. त्याचें तें भूत घालून देणें व फुकट चर्चा करणें किती सत्य आहे याचा दांत खाऊन शोध करावा व मग श्रद्धा काढणें असल्यास काढावी व ठेवणें असल्यास ठेवावीं.''

देवासला गमन

याच पत्रांत प्रस्तुतच्या देवासगमनाच्या धोरणासंबंधानें महाराज म्हणतातः-

''दुसरें, देवासचें महाराज फारच पाठीमागें लागले असून त्यांचेकडून दोन मनुष्यें मला घेण्याकरितां काल येथें आले. त्यांचे बरोबरही दुसरें अभंगबद्ध पत्र दिलें आहे. कदाचित् अतिहठानें मी तेथें गेलोंच व जर मराठे वेदोक्त प्रकरण निघालें तर मी महाराजांच्या सणसणीत विरुद्ध बोलल्याशिवाय कांही रहाणार नाही. मग त्याचा परिणाम कसाही होवो.''

देवासगमनाची याप्रमाणें तयारी चालली आहे तों तिकडे उमरावतीस महाराजांचे मंडळीतील रा. लक्ष्मण सीताराम सराफ हे अत्यवस्थ असून महाराजांचे दर्शनाकरितां कंठीं प्राण धरून असल्याचा तार आला. या गृहस्थास सुमारे पांच महिन्यांपूर्वी महाराजांनी सुचविलें होतें कीं तुला विषप्रयोग होणार आहे. सावध रहा. या इशारतीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलें होतें. शेवटी तोच प्रसंग ओढवला. बिमारींत यांची वांती उमरावती येथील डाक्तर भट यांनी तपासून विषप्रयोग झाल्याचेंच सांगितले होते.

अस्तु. तार पोंचतांच तेच दिवशी महाराज मेलगाडीनें निघून उमरावतीस गेले व लक्ष्मणरावला भेट देऊन दोन दिवसांनी परत आलें. यानंतर लक्ष्मणरावला किंचित् आराम पडला परंतु पुढें प्रकृति जास्त बिघडून सुमारे दीड महिन्यांनी त्यांचा अंत झाला.

शंकराचार्य चरणीं विनंती

ता. २८ आगष्ट १९१३ च्या मुमुक्षूच्या अंकांत एका गृहस्थानें (श्रीयुत श्रीकृष्ण व्यंकटेश शुक्ल) एक पत्र प्रसिद्ध करून त्यांत शांकरदिग्विजय विद्यारण्यकृत नसून भागवतचंपूकारांचा आहे असें शिवगंगामठाचे शंकराचार्य श्रीसुब्रह्मण्याभिनव सच्चिदानंदभारती यांचे म्हणणें दिलें होते व डिंडिमकारांना व अद्वैतराज्यलक्ष्मीकारांना झुगारून देऊन आचार्यांचा असा अभिप्राय कां असावा?

अशी पृच्छा केली होती. या पत्राला उत्तर देण्याकरिता महाराजांनी यावेळी ''शिवगंगामठाधिपति आचार्यचरणीं विनंती'' हा लेख लिहून तो मुमुक्षूच्या ता. २५ सप्तंबर १९१३ च्या अंकात प्रसिद्ध केला.

या लेखांत आधुनिक क्षेपकवादाची सोपपत्तिक व सविस्तर मीमांसा करून हल्लींच्या धर्माचार्यांच्या मनावर देखील या पाश्चात्य क्षेपकवादाचा पगडा बसत चालला आहे याविषयी महाराजांनी दुःख प्रदर्शित केले आहे व यद्यपि मनुष्य हा जीवकोटींतील असल्यामुळं विकारवश होणें अपरिहार्य असलें तथापि,

विकारकालीही धर्मच सांगावा

खऱ्या धार्मिक मनुष्याला विकार उत्पन्न होऊनही धर्माचें प्रतिपादन त्याला विकाररहित व यथातथ्ये करतां येणें कसें शक्य आहे, याविषयी सप्रमाण व सोदाहरण विवेचन करून-

''हल्लीचें धर्माचार्य जीव असल्यामुळें त्यांना विकार होणें जरी संभवनीय असले तरी **उत्पन्न झालेल्या विकारांचा साक्षी होऊन व्युत्थानकाळीं धर्माचें प्रतिपादन यथार्थ करणें हेंच त्यांचें पहिलें व खरें कर्तव्य आहे.''**

असें सुचविलें आहे व नंतर शिवगंगा मठाधिपति आचार्याच्या आक्षेपास उत्तर देऊन ''आचार्यांना इंग्रजी येवो किंवा न येवो परंतु कर्णोपकर्णी पाश्चात्य क्षेपकवादाचा त्यांच्या मनावर संस्कार झाला आहे यांत संशय नाही.'' असें श्रीयुत शुक्लांच्या प्रश्नास उत्तर दिलें आहे व असाच संस्कार जगन्नाथ येथील गोवर्धन मठाच्या शंकराचार्याच्याही मनावर झाला होता याविषयी चारपांच वर्षाच्या पूर्वी त्यांची व आपली समक्ष भेट होऊन जो भाषणप्रसंग झाला त्याची हकीकत सांगून त्यांचें (गोवर्धनमठाच्या आचार्यांचे) म्हणणें महाराजांनी प्रमाणार्थ दिलें आहे व त्यांच्या सरळपणाविषयी आपली अत्यंत पूज्यबुद्धि व्यक्त केली आहे.

शेवटी एकंदर वस्तुस्थिती लक्ष्यांत घेऊन मोठ्या समर्याद व विनीत शब्दांनी शिवगंगामठाधिपती आचार्यांच्या चरणी महाराजांनी अशी विनंती केली आहे.

विनंती - ''अशा प्रकारचें प्रतिपादन धर्माचार्यांच्या मुखांतून निघालें म्हणजे मजसारख्या शूद्राला तर ''ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'' इत्यादि पुरुषसूक्तांतील मंत्र व ''स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा'' इत्यादि पुराणांतील सर्व श्लोक मागून लु□ा लोकांनी घातले आहेत असें म्हणण्याला कांहींच प्रत्यवाय राहणार नाहीं.

मी ब्राह्मणेतर जातींत जन्मलों असून माझ्या दुर्दैवानें लागलेल्या व्यसनामुळें कोणाशी बोलतांना **'प्रसंगी मला वेदाचें प्रमाण देण्याचे काम पडते. परंतु मी आपल्या जातीपुढे आपण शूद्रांनी वेद म्हणावे असें सांगत नाही.'** - कारण जरी

मी व्यसनामुळें वेद म्हणतों तरी मी पातक करीत असून त्याबद्दल मेल्यांनतर भगवान् सूर्यनंदन मला योग्य शासन करणार हें मी पूर्णपणें जाणून आहे.

या व्यसनांतून सोडविण्याला मला कोणीही वैदिक ब्राह्मण भेटला नसून उलट धर्माचार्यही जर क्षेपकवादाचा अंगीकार करीत आहेत तर -

''मी वेद जरी म्हणतो तरी- हें मी पातक करीत आहे हा आपला समज सोडून देऊन- शूद्राला अधिकार नाही इत्यादि मंत्रांना क्षेपक समजून- वेदाची प्रवृत्ति आपल्या जातींत करावी काय?'' असे शुक्लांप्रामणें मीही आचार्यांचे चरणाजवळ विचारण्याचें धाडस करितो कारण मी शांकरमताचाच अनुयायी आहे. प्रभूनीं आपलें दीन लेंकरूं समजून मला उत्तर द्यावें.

अमुक गोष्ट अमक्यांनी केली की नाहीं ही गोष्ट कोणत्याही अनुमानिक साधनाने समजत नसून दिव्यदृष्टीनेंच कळत असतें असा आर्ष इतिहासकारांचा समज आहे त्यावर जर क्षेपकवादानें आचार्यमातेचा विश्वास नसेल तर मजसारख्या अडाणी मुलानें तरी तो कसा ठेवावा? समर्थ बालभाषेंतील गुणदोषाकडे पहात नाहींत हा माझा विश्वास आहे.'' असो. इकडे देवाशाहून नारायणाराव पंडित व त्र्यंबकराव फडणवीस हेही परत आले होते. मग सर्व मंडळीसह निघण्याची महाराजांची तयारी झाली.

''आपण सर्व पोरेंपोरें आहोत. आपल्यांत प्रौढ मनुष्य एकही नाहीं. राजदर्शनास आपणास जावयाचें आहे. तेथली वागणुक कोणास माहित नाही. कोणी वयोवृद्ध मनुष्य आपल्याबरोबर असल्यास बरें. दादा मुळे यांस तरी समागमे घ्या'' अशा प्रकारची लौकिक लीला क्षणभर करून निघण्याचे वेळी महाराज म्हणाले ''मी सर्व शिकून आलों आहे. कोणी काळजी करूं नका.''

नंतर भाद्र. शु. १० बुधवारीं रात्रौ पुण्याहवाचन करून मंडळीसह महाराजांनीं पंजाब मेलनें हरद्याहून प्रयाण केले. प्रवासांत व्यवस्था ठेवण्याकरितां त्र्यंबकराव फडणवीस हे बरोबर होतेच. ''गेल्याबरोबर प्रथमच वेदोक्त प्रकरण निघणार नाही तर बरे होईल.'' असें दोन तीन वेळ महाराज वाटेत म्हणाले. गुरुवारी सकाळी दहा वाजतां इंदुर राजधानीस येऊन तेथून स्नेहशक्तिरथानें (मोटार) महाराज देवास मुक्कामी पोहचले. श्रीमंतांनी मोठ्या प्रेमातिशयानें स्वागतपूर्वक दर्शन घेतल्यावर मुद्दाम महाराजांकरिता योजना केलेल्या वाड्यांत महाराजांची मूर्ति स्वस्थानी विराजमान झाली. नंतर देवास संस्थानचे मोठ्या पातीचे दिवाणसाहेब श्रीयुत नाराणप्रसाद यांनी वेदोक्त प्रकरणाचा उपक्रम काढलाच व गुणकर्म जातिवादाचा स्वीकार करून महाराजांना प्रश्न विचारूं लागले.

महाराजांनी नेहमीच्या श्रुतियुक्तिअनुभवप्रचूर कोटिक्रमानें त्यांच्या प्रश्नांची

समाधानकारक उत्तरें देऊन जन्मजातिवादाचे उत्कृष्ट समर्थन केले व शेवटी स्पष्टोक्तीनें सांगितलें की -

'धर्माला अनुसरून जेवढे असेल तेवढेंच मी सांगेन. कोणाची मर्जी संभाळण्याकरितां, धर्माच्या विरुद्ध कधींच बोलणार नाही. धर्माच्या बाबतीत क्षिप्रानदीचें तीर व राजाचा राजवाडा दोन्ही मला सारखेच आहे.'

यानंतर आणखी कांही मंडळीबरोबर शास्त्रविषयक चर्चा वगैरे होऊन रात्रौ महाराजाचें स्नान, देवपूजा व ज्ञानेश्वरीचें निरूपण झालें. 'पुष्कळांना भक्ति योगाहून सोपी वाटते परंतु भक्तितत्व फार कठीण आहे. ते कळण्याला यमनियमादिअष्टांगयोगच आरंभी फार सुलभउपाय आहे,

अशा अभिप्रायाचें ज्ञानेश्वरीचें निरूपण होते. नंतर गुरुवारची पालखी झाली. ते वेळी नवीन अभंग वगैरे नेहमी प्रमाणेंच झालें. दुसरे दिवशी सकाळचे सुमारे दहा वाजतां द्वादशीनिमित्त काला वगैरे होऊन महाराजांचे भोजन झालें. काल्याचें वेळींही अभंग नवीन झाले ते असें:-

देवास मुक्कामी

काला भाद्रपद शुद्ध १२ ता. १२-९-१९१३ :

१.सज्जनांनी कैसे व्हावें । यथार्थ तेंचि वदावें ॥१॥
राव रंकी समभाव। मानाची न कीजे हांव ॥२॥
धरूं नये केव्हां भीड । हरि प्रेमा कीजे दृढ ॥३॥
परधन परनारी । उपेक्षावे सर्वापरी ॥४॥
स्वामी ज्ञानेश्वर माझा । त्राता त्रिभुवन राजा ॥५॥
२.इच्छाचारें मही धुंडितां आवडी । घालूं नये उडी मानामागे ॥१॥
शपथ वाहुनी करूं नये खोटें । सुखदुःख मोठें सहावे कीं ॥२॥
राव ऋषी संग महाभारतीचा । अंतरीं तो साचा धरा दृढ ॥३॥
विषम विषयी न देयावें चित्त। निश्चय यथार्थ सोडूं नये ॥४॥
असतां रक्षक आळंदी विलास । आणिकांची आस धरूं नये ॥५॥
३.वैराग्यावांचुनी सांगूं नये ज्ञान । शुद्ध फसवण दीनाची ते ॥१॥
रागद्वेष ज्यांचे नाहींत निमाले । बोल वाया गेले सर्व कांही ॥२॥
शरीरापुरते अन्न आच्छादन । आणीक थुंकून सर्व घाली ॥३॥
सुलभा-जनक शब्द आणी ध्यानीं। न रहावें मौनी सापराधा ॥४॥
शिष्य वाढवोनी करूं नये सोंग । येणें रमारंग अंतरतो ॥५॥

आळंदीवल्लभ येवोनी अरण्यी । घाली मुखी पाणी दासाचीया ॥६॥

४.मानचि पाहतां जया वाटे प्रेम । अपमानी धर्म द्वेषभाव ॥१॥

ऐसे गुरुशिष्य दोन्ही कुंभीपाकीं । होऊनीयां शेखी देव नाही ॥२॥

म्हणो नियां मिळे तैसेंचि रहावे । न पेटावे हावे कशाच्याही ॥३॥

आळंदीवल्लभी ठेवावा विश्वास । स्वर्गादिकी आस सांडोनियां ॥४॥

५.धनमान दोन्ही प्रारब्धाचे हाती । यत्नें रमापती मात्र भेटे ॥१॥

म्हणोनि संसारी सदा व्हावें सम । व्रजवरी प्रेम ठेवोनियां ॥२॥

हर्षविषादातें तिळांजुळी देणें । षडरी दमणें युक्त सदा ॥३॥

आळंदीवल्लभ न उपेक्षी दीना। उ□ा किंवा हीना सम तारी ॥४॥

महाराजांचे भोजन चालू असतांना देवास येथील विद्याखात्याचे मुख्य अधिकारी श्रीयुत गंगाधर शास्त्री एम्. ए. यांनी शंका विचारली की साधु हे शांत असतात असें वर्णन आहे. परंतु केव्हा केव्हा त्यांचें ठिकाणी क्रोधाविर्भाव दिसून येतो याचें कारण काय? यावर महाराजांनी एक श्रुती म्हटली व तिचें स्पष्टीकरण करून सांगितले की सकाम लोकांनी जवळ येऊं नये म्हणून साधूंनीं वरून मुद्दामच क्रोधाविर्भाव दाखवावा व अंतरी शांत[1] असावें. खऱ्या मुमुक्षूचें यामुळें कांहीच नुकसान होत नाही. (१. या अभिप्रायाचा महाराजांचा पुढील अभंग पहा)

एक आह्मांपाशी एवढीच गोष्टी । व्हावें समदृष्टि सर्वांभूती ॥१॥

नारळ जैसे कां वरती कठीण । अंतरी प्रमाण गोडरूप ॥२॥

वानरें तयासी अव्हेरूनि जाती । मानव सेविती गोड भाग ॥३॥

तैसा दुष्टजनी साधु अव्हेरावा । सज्जनी सेवावा प्रेमभावें ॥४॥

ऐसेंची वर्तन जेव्हां आंगीं बाणें । मग नाहीं उणे त्रिभुवनी ॥५॥

ज्ञानेश्वरकन्या नंदनंदनाचा । धरीतसे साचा वामकर ॥६॥ (गाथा १०७४)

या विषयावर कांही वेळ चर्चा झाल्यावर पुन्हां दुपारी भक्ति-ज्ञानाविषयक प्रश्नोत्तरें वगैरे झाली. तिसरें दिवशी योगविषयक चर्चा निघून तपोबल, योगाभ्यास व ईश्वरप्रणिधान या तिहींच्या समु□ायानें योगसिद्धि मिळविणारांना उत्तम फल कसें मिळतें, पूर्वजन्म सांगणें वगेरे धारणेच्या भूमिवरील गोष्ट असून त ते 'समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः' या योगसूत्राप्रमाणें समाधीत या सिद्धी कसे विघ्न करतात? भूत-राक्षसादिकांची बाधा कोणाला होते? वगैरे विषयांवर निरूपण झालें. श्रीमंत सरकार बापुसाहेब महाराज हे नेहमीं सन्निध राहून महाराजांची निरूपणें मोठ्या आवडीनें श्रवण करीत. मोकासी उपनावांचे एक योगी यावेळी तेथे

आले होते. त्यांसही महाराजांच्या योगविषयक निरूपणांपासून फार आनंद होत असे.

ब्रह्मविद्या ब्राह्मणांपासूनच आली

चवथे दिवशीं प्रो. पाटणकर हे महाराजांच्या भेटीस येऊन वेदांचें अपौरुषेयत्व, क्षेपकवाद व ब्रह्मविद्या क्षत्रियांपासून ब्राह्मणांस मिळाली याविषयी छांदोग्यवचन. या तीन मुद्यांवर त्यांनी पूर्वपक्ष केला.

या तिन्ही मुद्यांवर सप्रमाण चर्चा करून महाराजांनी वेदांचें अपौरुषेयत्व सिद्ध केलें, क्षेपक वादाचें खंडन केलें व ब्रह्मविद्या, क्षत्रियांपासून आली याविषयी ते असें म्हणालें कीं 'इमं विवस्वते योगं' या श्लोकांत सांगितलेली विद्या ही ब्रह्मविद्या नसून पंचाग्निविद्या आहे. म्हणजे हें संसारज्ञान आहे, ब्रह्मज्ञान नव्हे. 'ब्रह्मविद्या ब्राह्मणांपासूनच आलेली आहे.'

राजेसाहेबांकडून सेवा

दुपारी छोट्यापातीचे दिवाण सरदार माधवराव किबेसाहेब हे महाराजांच्या दर्शनास येऊन त्यांनीही कांही वेळ वेदांच्या अपौरुषेयत्वा- संबंधाने महाराजांशी भाषण केलें. याप्रमाणें चार दिवस सत्सहवासाच्या सुखसोहळ्याचा लाभ देऊन महाराजांनीं परत जाण्याची इच्छा दर्शविली.

तेच दिवशी रात्रौ श्रीमंत सरकार साहेबांनी महाराजांस आपल्या खासगी वाड्यांत नेऊन स्वहस्तानें पादप्रक्षालनास मृज्जलादिक देऊन परिचार कर्मानें स्वतःस पुनीत करून घेतलें व पहाटेंचे सुमारें ५ वाजतां पुन्हां त्यांस परत बिऱ्हाडीं घेऊन आले. वाड्यांत जाते वेळी 'आज मीच महाराजांची सर्व सेवा करून घेतो' असे प्रेमळ शब्दांनी म्हणून सेवेकरी मंडळींपैकी एकासही त्यांनी बरोबर घेतलें नव्हतें. पुढें वाड्यांत गेल्यानंतर श्रीमंतांनीं महाराजांचा अनुग्रह घेण्याची आपली उत्कट इच्छा दर्शविली. तेव्हा ''×× सोडा म्हणजे तुम्हांस अनुग्रह देऊं'' असें महाराज म्हणाले.

श्रीकृष्णासह महाराज व मंडळींचा फोटो : देवास

याशिवाय श्रीमंतांचे व महाराजांचे आणखीही बोलणें झालें. तें खासगी स्वरूपाचें असल्यामुळें येथें देण्याची आवश्यकता नाहीं. राजवाड्यांतून परत आल्यानंतर महाराजांनी सर्व मंडळीस जाण्याची तयारी करण्यास सांगितलें. श्रीमंतांनी महाराजांस साडेतीन वस्त्रें, मंडळीस शेलापागोटी व बायामंडळीस खण-लुगडी वगैरे स्वहस्तें गौरवपूर्वक समर्पण केली व महाराजांची स्वारी स्नेहशक्तिरथारूढ होण्याचें वेळी श्रीकृष्णमूर्तिसह त्यांचा व मंडळीचा फोटो घेवविला

व पुनर्दर्शन देण्याविषयी विनंती करून प्रेमपूर्वक निरोप दिला.

परत इंदुरास आल्यावर तेथें देवास सरकारच्या कोठींत ता. १५ ते १८ सप्तेंबर पर्यंत चार दिवस महाराजांचा मुक्काम झाला. परत आले तो दिवस चंद्रग्रहणाचा होता. हा बहुतेक वेदांतचर्चा, स्नान, पूजा, भोजन वगैरे नित्यक्रमांत गेला. दुसरें दिवशी किबेसाहेबांच्या येथील व ने. ज. लायब्ररीमधील पुस्तकसंग्रह पाहणें, रुद्रयामल, विष्णुयामल, नारदपंचरात्रादि अनुपलब्ध ग्रंथाचा शोध विचारणें वगैरे नेहमींच्या संवयीच्या गोष्टी झाल्या.

रात्रौ सुमारें ७।८ वाजतां कांही विद्यार्थी मंडळी महाराजांच्या दर्शनास आली. त्यांनी ब्रेन व माइंड यांचा संबंध व इगो विषयी कांही प्रश्न विचारलें. त्यांची महाराजांकडून विवेचनपूर्वक समर्पक उत्तरें मिळाली.

नंतर महाराजांचें स्नान व पूजा होऊन 'माझीया भक्ता । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ।। या ज्ञानेश्वरींतील ओवीवर नेहमींप्रमाणें महाराजांचे ओवीबद्ध निरूपण झालें. त्यांत भक्तीचें फार सुंदर प्रतिपादन होतें. नंतर महाराजांचें भोजन, शतपावली वगैरे झाली. इतके होतपर्यंत रात्रही दोन अडीच प्रहर झाली. पुढें पहाटेचे तीन चार वाजेंपर्यंत एका गृहस्थाशी महाराजांचें भाषण चाललें होते. त्यांत उत्क्रांतिवादाचें खंडन व थिऑसफीविषयक चर्चा होती.

याप्रमाणें चार दिवस इंदूर येथें वास्तव्य झाल्यावर ता. १८ सप्तेंबर रोजीं [1]गुरुवारची पालखीची मिरवणुक काढून महाराजांची स्वारी इंदुराहून परत निघाली.

[1]या गुरुवारचे अभंग

१. पटु झाला सर्वापरी । तरी न भेटे मुरारी ।।१।।
येथें पाहिजे वैराग्य। ज्ञान आणि भक्तिभाग्य ।।२।।
रागद्वेष विमुक्तता । याचें नांव विरक्तता ।।३।।
उपाधी वेगळा जीव । ब्रह्मज्ञान याचें नांव ।।४।।
नारायणावीण नेणे । याचें नांव भक्ति जाणें ।।५।।
स्वामी आळंदीवल्लभ। नोहे चंचळा सुलभ ।।६।।
२.आपुलें मरण देखिल्यावांचोनी । निर्भय हा मनीं जीव नोहें ।।१।।
जंव नव्या नव्या वाढती वासना । तंव साधूपणा विटंबू कीं ।।२।।
सद्गुरुवचन नाणितांनुभवा । शास्त्रसंगसेवा चाळवीतु ।।३।।

ज्ञानेश्वरपाय नमस्कारावीण । आघवाची शीण साधनांचा ॥४॥

३.देखता देखणें गेलें हारपोनी । एके दृष्टिपणीं उभारीतां ॥१॥

अंशपूर्णभाग निमालेति चांग । दृष्ट्याचेंचि अंग दृष्यमीषें ॥२॥

उपाय अपाय साध्याचीया गावा । मुकलें स्वनांवा मुळींहुनी ॥३॥

उरला पुरता ज्ञानेश्वरप्रेम । सर्वत्र सुगम निजदासा ॥४॥

पुढें खंडव्यास पोहचल्यावर नारायणराव पंडित व नानाजी कविमंडन या दोघांसह महाराज परभारे मुंबईकडे निघून गेले व बाकीची मंडळी व पुस्तकाच्या पेट्या वगैरे सामान हरद्यास परत पाठविलें.

सत्प्रवृत्ति : बीज रक्षण महत्वाचे

यावेळी महाराजांचे वास्तव्व इंदुरास असतांना एका मार्मिक गृहस्थानें त्यांच्या दर्शनभाषणाचा लाभ घेऊन पुढें त्यांच्या देवासच्या सफरीचा वृत्तांत मुमुक्षु पत्राच्या ता. १ जानेवारी १९१४ च्या अंकात ''ग्रंथांचा शोध'' या सदराखालीं 'गुरुदासानुदास' या सहीनें छापून प्रसिद्ध केला आहे.त्यांत महाराजांच्या विद्येविषयी व त्यांच्या धार्मिक मंतव्याविषयी ते असें म्हणतातः- ''श्रीगुलाबराव महाराज हे जातीचे शूद्र (कुणबी) असून बालपणापासून अंध आहेत, असें असतां त्यांची संस्कृतादि अनेक भाषांतील पारंगतता व वेदान्तादि विषयाचें गाढावगाहन पाहून इकडील लोकांस फारच आश्चर्य वाटलें.

ते वर्णाश्रमधर्मसेतूचे कट्टे रक्षक आहेत. त्यावर हल्ला करणाऱ्या आधुनिक वीरास ते चीत केल्यावांचून राहत नाहींत.

''वर्णाश्रमधर्मनिष्ठेमुळें संघशक्ति कमी झाली तरी चिंता नाहीं, परंतु केवळ संघशक्तीचे लोभानें सद्धर्मसेतूचा विघात होऊं नये. सद्धर्मनिष्ठ आर्यबंधु कमी होतां होतां मूठभर बीजभूत राहिले, तरी तो इष्ट परिणाम समजला पाहिजे, संख्येच्या किंवा बाह्य वैभवाच्या लालचीनें आपलें ब्रीद कधीही सोडूं नये.''

असें त्यांचें ठाम मत आहे. कारण श्रौतधर्मावर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे. मोहप्रमादादि दोषरहित वैदिकऋषिमुनीने लावून दिलेला मार्गच अखेरीस कल्याणप्रद होईल असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे.''

मुंबईस सरदारगृहात

मुंबईस पोहचल्यानंतर महाराज प्रथम कांदेवाडींत अक्कलकोट मठामध्यें श्रीयुत विष्णु भालचंद्र पानवळकर यांचेकडेस उतरले होते. तेच दिवशीं त्यांची व रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांची पुस्तकाच्या दुकानावर अकस्मात भेट झाली.

तेव्हां पांगारकरांनी अत्यंत आग्रहपूर्वक महाराजांस सरदारगृहांत रहावयास नेलें. सरदारगृहाचे मालक रा. तात्यासाहेब साळवेकर यांसही महाराजांच्या आगमनानें फार संतोष वाटला. तेथें नित्य महाराजांची ज्ञानेश्वरीची निरूपणें वगैरे होऊं लागली. ती ऐकण्यास श्रोते मंडळीची फार गर्दी होत असे.

वाई येथील प्रसिद्ध दीक्षित काशिनाथ वामन लेले शास्त्री हेही यावेळी मुंबईसच होते. त्यांची व महाराजांची भेट सरदारगृहांत झाली. ते दिवशी भाद्रपद वद्य १२ निमित्त काला होता. काल्याच्या वेळचे अभंग व गोपीगीतावरील महाराजांची निरूपणें वगैरे ऐकून लेले शास्त्रींना फार आनंद वाटला व ''असें अपूर्व प्रवचन यापूर्वी कधी ऐकण्यात आले नाहीं, महाराजांची कीर्ति ऐकत होतों त्याहून विशेष पाहण्यात आली, हे विदुराचे अवतार आहेत'' इत्यादि उद्गार त्यांचे मुखांतून निघाले.

या प्रसंगी वेदविहित कर्माकडे स्वतः प्रवृत्ति ठेवून लोकांसही तेंच वळण लावण्याविषयी पांगारकर व चवंडेबुवा यांस महाराजांनी उपदेश केला.

याच वेळी मुंबईस करवीर मठाचे शंकराचार्य (ब्रह्मनाळकर) यांचाही मुक्काम होता. त्यांनी महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकली होतीच व हल्ली ते येथेंच सरदार गृहांत उतरले आहेत असें कळतांच त्यांनी आपलेकडले एक शास्त्री महाराजांकडे पाठवून भेटीची इच्छा प्रदर्शित केली. त्याप्रमाणें दुसरे दिवशी महाराज त्यांच्या दर्शनास गेले. आचार्यांनी महाराजांची फार प्रेमपूर्व भेट घेतली. परस्पर संभाषण प्रसंगी त्यांस महाराजांनी शांकरभाष्यांतील दोन विरोधी स्थळें दाखवून मोठ्या विनयानें त्यांचा समन्वयविषयक प्रश्न विचारला. ते विरोध असेः-

(१) ''इतरेषां चानुपलब्धेः'' ब्रह्मसूत्र अ. २ पाद १ या सूत्रावरील भाष्यांत आचार्यांनी सांख्याच्या २४ तत्त्वांची उपलब्धि वेदांत नाहीं असें म्हटलें आहे आणि ''महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च - - सविकारमुदाहृतम्' या श्लोकावरील आचार्यांच्या गीताभाष्यांत वरील २४ तत्वांचा स्वीकार केलेला आहे. हा विरोध आहे.

(२) पुन्हां मांडुक्योपनिषद्भाष्यांत जगन्मिथ्यात्व सिद्ध केलें आहे व ''वैधर्म्या□ा न स्वप्नादिवत्'' या ब्रह्मसूत्रावरील शारीरभाष्यांत जगत् सत्य आहे असें म्हणून बौद्धमत खंडन केलें आहे. हाही विरोधच आहे.

या महाराजांच्या प्रश्नावर आचार्य कांही बोलले नाहींत. नंतर त्यांनी महाराजांच्या विद्येचें अभिनंदन करून त्यांस बहुमानपूर्वक एक शालजोडी दिली. ती घेऊन परत येत असतांना महाराजांस गिरगांवांत वेद. शा. संपन्न लेलेशास्त्री यांची त्यांच्या

(शास्त्रीबोवांच्या) दुकानांत भेट झाली. तेवेळी त्यांस महाराज म्हणाले,

''महापंचार्णवं घोरं यदि शूद्रोऽपि तीर्णवान् ।
तस्मै दानं प्रदातव्यं अप्रेमयं युधिष्ठिर ॥''

या महाभारत वचनाप्रमाणें वैराग्यशील शूद्रालाही यद्यपि दान घेण्याचा अधिकार आहे तथापि माझी योग्यता नसल्यामुळें व मराठ्यांच्या अन्नानें करवीर आचार्याची बुद्धि भ्रष्ट झाली तशी या शालजोडीनें माझीही होऊं नये म्हणून ती मी आपणांस देतों, असें म्हणून महाराजांनी शास्त्रीबुवांस ती शालजोडी देऊन टाकली.

स्वजातिबांधवांचे चरणी विनंती

यावेळी महाराजांनी सरदारगृहांतून ''स्वजाति बांधवांचे चरणी विनंती'' व ''धार्मिक व वैद्यक दृष्ट्या गोरक्षणाची आवश्यकता'' हे दोन लेख प्रसिद्धी करितां पाठविलें. पहिला लेख भाद्रपद वद्य १३ ता. २८/९/१९१३ रोजीं पाठविला. तो मुमुक्षु पत्राच्या ता. २/१०/१९१३ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला.

यापूर्वी वेदोक्त प्रकरणांत आपल्या जातीचा आग्रहीपणा व कलहमूलकता दाखवून ब्राह्मणांशीं त्यांचा सलोखा करण्याच्या हेतूनें महाराजांनी लिहिलेलीं दोन पत्रें व एक मुमुक्षूमधील लेख यांचा सारांश मागें दिला आहे. प्रस्तुतच्या लेखांत, आपण पाहिलेल्या कांहीं देशी संस्थानांत दिसून आलेल्या आपल्या जातीचा व ब्राह्मणांचा बेबनाव मोडून त्यांचें सख्य जुळविण्याची महाराजांनी खटपट केली आहे.

देशी संस्थानांत मिळणारे अर्धवट शिक्षण, त्यामुळें विद्यार्थ्यांची होणारी ज्ञानलवदुर्विदग्ध स्थिती, व एखाद्या तत्त्वावर दृढ श्रद्धा ठेवण्याला किंवा पूर्ण निश्चय कळण्याला लागणाऱ्या तीव्र बुद्धीचा अभाव, अर्धशिक्षित मुलानां उ□ा प्रतीचें शिक्षण देण्याची आवश्यकता, दुसऱ्या धर्मास इजा न देतां ज्याचा धर्म त्याला पाळूं देण्याचे ब्रिटीश सरकारचें स्तुत्य धोरण, ब्राह्मणांशी सख्य केल्यानेंच ब्रिटिश राज्याला अधिक बळकटी आहे असा ''हिवेल'' साहेबांचा अभिप्राय, धर्म बाबतीत ब्रिटीश सरकारनें मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारलेलें धोरण देशी संस्थानिकांनी आपआपल्या संस्थानात लहान प्रमाणांत स्वीकारल्यास त्यापासून होणारें आत्यंतिक हित, विद्येच्या दृष्टीनें ब्राह्मणांनी इतर वर्णास दिलेल्या सवलती विसरून वेदाच्या नुसत्या अक्षरांविषयीचं आग्रह धरण्याचा फोलपणा, इ. इ. गोष्टींचा मार्मिक व सयुक्तिक विचार करून पुढें महाराजांनी आपल्या ज्ञातिबांधवांचे ठिकाणी असलेला धर्माचा ओलावा व स्वामी दयानंदापेक्षा अधिक विचारीपणा दाखवून दयनंदांच्या म्हणण्यांत परस्पर विरोध कोठें आहे तोही दाखविला आहे व शेवटी देशी संस्थानिकादि सर्स स्वजाति बांधवापाशी मोठ्या कळकळीच्या शब्दांनीं अशी विनंती केली आहे :-

''बापहो, अपसांत भांडूं नका. धर्मबाबतींत तरी ब्रिटिशसरकारच्याच धोरणाचें अनुकरण करा. अर्थ जर तुम्हांला शिकतां येतो तर अक्षरांविषयी उगाच आग्रह करूं नका. ज्याचा त्याचा धर्मवेडेपणा ज्याच्या त्याच्याजवळ राहूं द्या. केवळ अक्षरें न पढविण्यानें तुमच्या बुद्धीच्या उन्नतीस अडथळा होत नाही.

बिभीषणाला जसें रामापासून राज्य मिळवावयाचें होतें त्याप्रमाणें मला ब्राह्मणांपाून कांही मिळवावयाचें नाहीं. माझ्या व्रतादिकांस पैसे देणारे बहुधा ब्राह्मणेतरच असून उलट हर्दा, थूगांव आदि ठिकाणी ब्राह्मणांच्या हातून थोडासा माझ्या विरुद्ध प्रयत्नही झाला होता; असें असतांही मला जे विचारानुकूल वाटतें तेंच लिहितों विकारानें कांहीही लिहीत नाहीं. माझी विनंती मानिल्यास आपलें सर्वांचे हितच आहे. म्हणून गरीबाच्या वाणीचा अव्हेर करूं नका. निदान विचार तरी करा. श्रीआळंदीवल्लभ ज्ञानेश्वरमहाराज आपणां सर्वांस सुविचार व सुबुद्धि देवोत!''

गोमातेचे रक्षण

'धार्मिक व वैद्यकदृष्टया गोरक्षणाची आवश्यकता' हा महाराजांचा दुसरा लेख ''गोवर्धनमाला'' मासिक पुस्तकाच्या भाद्रपद महिन्याच्या (शके १८३५) अंकांत प्रसिद्ध झाला. हाही लेख नेहमींप्रमाणेंच श्रुती, युक्ति व अनुभवप्रचूर असून म्लेच्छादि सर्व वर्णास धार्मिक व वैद्यक दृष्टीनें गोरक्षण हें किती हितप्रद आहे हें अनेक प्रमाणें देऊन महाराजांनी सिद्ध केलें आहे व शेवटी पुढील शब्दांत लेखाचा उपसंहार केला आहे.

'गाई व ब्राह्मण वैदिक धर्माचा मुख्य पाया आहे, तथापि प्रसंगाविशेषीं कलींतील ब्राह्मण धर्म सोडतील असें म्हटलें आहे, परंतु गाईमधील धर्म निघून जाईल असें वाक्य कोठेंही नाही. म्हणून वेदोक्ताचा व्यर्थ हट्ट धरणाऱ्या लोकांचा ब्राह्मणांशी थोडासा विरोध असला तरी गोरक्षणाकरितां त्यांनी उत्तम झटलें पाहिजे. तात्पर्य, कोणीच धेनुजननीचा अव्हेर करूं नये अशी माझी गरीबाची सर्वांच्या चरणाजवळ विनंती आहे. तिचा आळंदीवल्लभकृपेनें सर्वच स्वीकार करोत.'' असो. याप्रमाणें मुंबईस महाराजांचा मुक्काम १८ दिवस होता. नंतर आश्विन शुद्ध ८ चे दिवशी तेथून ते हरद्यास परत आले.

विदुरांचा अवतार

या अठरा दिवसांतील महाराजांच्या निरूपणादिकांस ह. भ. प. पांगारकर यांनी 'बैठे कीर्तन' असें नांव देऊन त्या एकंदर प्रसंगांच्या बहारीचें वर्णन आपल्या मुमुक्षु पत्राच्या ता. २ आक्टोबर १९१३ च्या अंकात ''श्रीगुलाबराव महाराज'' असा अग्रलेख लिहून फार सुंदर केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात :-

''त्यांची विद्वत्ता व साधुत्व दोन्हीही अपूर्व आहेत व बहुधा सर्व विषयांवर अस्खलित, प्रेमळ व निश्चयानें ते इतकें सशास्त्र व सुंदर भाषण करतात कीं, 'तिये सिद्ध प्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुभे । मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें। निघती मुखें ।। (ज्ञानेश्वरी ६-४५४) ह्या ज्ञानोबारायांच्या उक्तीची आठवण पदोपदी होतें.

श्रुतिस्मृतिपुराणें, महाराष्ट्र, हिंदी व संस्कृत वाङ्मय, फारशी व आरबी भाषेंतील वाङ्मय, द्वैताद्वैतसिद्धांत, महंमदीधर्म, ख्रिस्तीधर्म, जैन व लिंगाईतधर्म, हिंदुस्थानांतील नानाविध पंथ, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, योगशास्त्र, सांख्यशास्त्र, ज्योतिष, वैद्यशास्त्र, मीमांसाशास्त्र, वेदांत इ. अनेक विषयांचे ते इतक्या सुलभ रीतीनें, सावतरण व सोदाहरण उत्कृष्ट प्रतिपादन करतात की, ह्या पुरुषाचें हें ज्ञान ह्या जन्मांत संपादिलेलें नसून प्राग्जन्माच्या अध्ययनाचें किंवा दैवीकृपेचे व उपासनेचें फळ आहे असें कोणासही वाटल्यावांचून रहात नाही. इतकेंही असून कर्म, ज्ञान व उपासना या तिहींचाही त्यांच्या भाषणांत व आचरणांत इतका उत्कृष्ट मिलाफ झालेला आहे कीं, त्यांना येथें एका मार्मिकानें म्हटल्याप्रमाणें 'विदुराचा अवतार' म्हणावेसें वाटतें.

हिंदुधर्म यांच्या पासून शिकावा व यांच्या आचरणांत पहावा. वर्णाश्रम धर्म व जातिभेद पाळण्यांतच हिंदुराष्ट्राचें आत्यंतिक कल्याण आहे असा यांचा निश्चय आहे. हे संस्कृतांतही बोलतात. यांची वाणी अत्यंत मधुर असून स्पष्ट व खणखणीत आहे.

यांचें बैठें कीर्तन व पुराण चाललें की श्रोत्यांच्या वृत्ती अगदीं तन्मय होतात. पुराणांत तात्कालिक स्फूर्तीने शेकडों ओव्या व अभंग हे रचत रचत म्हणतात. ज्ञान, भक्ति आणि आचार हे तिन्ही एकत्र,, चित् दिसतात पण यांच्या ठायीं एकवटलेलें आहेत. यांची उपासना श्रीकृष्णाची असून श्रीज्ञानेश्वरांच्या ठिकाणी यांचें मधुर प्रेम आहे. यांचें ज्ञान पाहिलें म्हणजे जन्मांतराचा सिद्धांत सहज मनावर ठसतो.'' इ. इ.

असें म्हणून शेवटी भाद्रपद वद्य १२ चे दिवशी काल्याचे वेळीं झालेले ७ अभंग दिले आहेत. त्यांतला शेवटला अभंग येथें घेतों :-

सर्व कुटुंबांने मिळून भजन करावे

वेळेवरी पाणी वर्षोत कां मेघ । धान्यपूर्ण सांग भूमि होवो ।।१।।
सर्वत्र देशांत वाढो कां स्वधर्म । विषयाचा काम हारपोनि ।।२।।
सर्वत्र ब्राह्मण असोत निर्भय । वेद बापमाय रक्षावया ।।३।।

सपुत्र सधन होवोत कां जन । मिळोनि भजन करावया ॥४॥
अनंत आयुष्य हो गाई गोपाळा । प्रगटो सावळा कृष्णनाथ ॥५॥
ज्ञानेश्वरस्वामी कारुण्याची खाणी । सत्य माझी वाणी करा ताता ॥६॥

हरद्यास आल्यावर महाराजांनी कार्तिक शु॥१ चे दिवशी ''जातिभेद विषयक संवाद'' हा लेख मुमुक्षूत छापण्याकरितां पाठविला. तो मुमुक्षूंत ता. ६ नोहोंबर १९१३ च्या अंकात छापला आहे. या लेखांत खानपानासंबंधी ब्राह्मणेतरांच्या कांहीं किरकोळ आक्षेपांस उत्तरें असून वर्णाश्रमपोषक इतर कांही बाबतींतही जिज्ञासु व धार्मिक यांच्या संवादरूपानें चर्चा केली आहे. त्यांतील निवडक वचनांचा व प्रश्नोत्तरांचा येथें संग्रह करणें इष्ट वाटतें :-

सर्व ऐहिक धंदे ब्राह्मणांनी इतर जातींच्या हातीं दिले आहेत. केवळ तोंडाचाच धंदा आपल्याकडे घेतला आहे. प्रत्येक जातीनें एकी केली तर ब्राह्मणाला घर बांधून देण्याला सुतार लोहार देखील मिळणार नाहींत ही कल्पना त्यांचे मनांत आली नसेल असें म्हणतां येणार नाही; पण त्यांनी तडजोड केली नाही.

धंदे चोरून ठेविल्याने जितकें आजच्या कालांत लोकांचें अडत आहे, तितकें धर्म चोरून ठेविल्याने अडत नाही. पश्चिमेकडे राष्ट्रीय बाब व धर्माची बाब हे दोन निराळे मानले जातात त्याचेंही कारण हेंच आहे. याचा तूं चांगला विचार कर व व्यर्थ भांडणाचें मूळ मनांतून काढून टाक.

धर्मान्तर

दुसऱ्या राष्ट्रांत जाऊन वसाहती करणें जसें राष्ट्राला घातक आहे त्याप्रमाणें धर्मांतर करणेंही धर्माला घातक आहे.

तसेंच दुसऱ्या देशांतील लोक आपल्या देशांत येऊं देणें जसें राष्ट्राला घातक आहे, तसें दुसऱ्या धर्मांतील लोक आपल्या धर्मांत घेणेंही घातक आहे. शिवाय,

धर्मांतर केल्यानें अमुक धर्म उ□ा व अमुक धर्म नीच, अशी भेदबुद्धि उत्पन्न होत असते. सर्व धर्म सारखेच परमेश्वराकडे जातात, अशी समबुद्धि रहात नाही.

जिज्ञासु - हिंदु धर्मांत कांही अनीतीचे प्रकार फार आहेत म्हणतात?

धार्मिक - तसे ते सर्वंच धर्मात आहेत. धर्म केवळ नीतीवर अवलंबून नसून आगमावर अवलंबून आहे.

जिज्ञासु - मग पतितपरावर्तनाविषयी आपले म्हणणें काय आहे?

धार्मिक - कर्ममार्गाने पतितपरावर्तन करण्याला मी अनुकूल नाही, पण

भक्तिमार्गांत पतितपरावर्तनाविषयी मी अनुकूल आहे. कारण आपली पूर्वीचीच भक्ति संस्कारानें दृढ होणारी असते. धर्मान्तर केलेल्याची मरतांना मानसिक स्थिती चांगली नसते हें म्याक्समुलरनीं दिलेल्या गोरेशास्त्रीच्या उदाहरणावरून तुला कळेल. धर्म सर्वांच्या आंत असणारी मनोवृत्ति आहे. तिचें मूळ अंतःकरणाला अधिक चिकटलेलें असलें पाहिजे. पण बाह्य कुटुंबाच्या प्रेमाइतकीही तिला जो किंमत देत नाही तोच अनेक धर्मांतरें करितो.

जिज्ञासु - मग सर्व धर्मांचें ऐक्य कसें ओळखावें?

धार्मिक - तें आचाराच्या द्वारानें ओळखावयाचें नाही तर विचाराच्या द्वारानें ओळखावें लागतें.

जिज्ञासु - सर्वांना जर आपआपल्या धर्माप्रमाणे एकच फळ मिळतें तर ब्राह्मणांच्या माथी एवढें कठीण धर्म कां लावून दिले? व ते त्यांनी तरी कां पाळावेत? कोणता तरी एखादा सोपा धर्म पाळावा म्हणजे झाले.

धार्मिक - ही गोष्ट तूं ईश्वरास विचार. मनुष्य व स्त्री सारख्याच दर्जाचे असून गर्भाचें दुःख बायकांनाच कां अधिक? मला वाटतें ते त्यांच्या कर्माप्रमाणे आहे. जसें पाणी सर्व झाडांना साधारण कारण असून त्याचें त्याचें बीज असाधारण कारण आहे.

जितका जितका रोग जास्त तितका तितका त्याला वर्ज्य प्रतिबंध जास्त. तसें जितका जितका आपल्या कर्मानें जो खाली उत्पन्न होतो तितके तितके त्याला जास्त प्रतिबंध असतात. तसाच जितका जो उंच उत्पन्न होतो तितकी त्याला जबाबदारी जास्त असते.

सर्व गोष्टी सर्वांना सुलभ नाहींत. मनुष्य उ□ा आहे. त्याला आकाशांत उडण्याकरितां विमानादिकांचे श्रम करावे लागतात. पक्ष्यांना ते करावे लागत नाहींत. पण त्यांना बोलण्या वगैरेचे इतर प्रतिबंध आहेत. तसें उ□ा ब्राह्मण वर्गाला कठीण धर्म सांगितला आहे. खालच्या वर्गाला तेवढा कठीण सांगितला नाहीं. तर इतर वैदिक प्रतिबंध अधिक आहेत. मिळून बेरीज सारखीच. म्हणून कोणी कोणाबद्दल मत्सर करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.

जिज्ञासु - मग भक्तीनें, एकत्र झालेल्या सर्वांनी सर्वाचें हातचें जेवावें काये?

धार्मिक - छेः! जेवणें हें भक्तीचें फळच नव्हे. भक्तीचें फळ एकादशी. जेवतांना चित्राहुती घालणें इत्यादि कर्मकांडाची जरूरी आहे. एवढ्याकरिता जेवणें यथाव्यवहारच झालें पाहिजे.

धर्माचें ऐहिक प्रयोजन मनांत धरून,

धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा मेळ घालण्याची तूं खटपट करूं नको.

जिज्ञासु - महात्मे विश्वकुटुंबी असले पाहिजेत असें म्हणतात आणि आपले मनांत तर आपलेपणाचा संकोच फारच. दिसतो?

धार्मिक - विश्वकुटुंबी वर्तन म्हणजे ब्रह्मरूपानें विश्व हें एक आहे. असें पहाणे होय. जगद्रूपाने तें एक आहे असें पहाणें नव्हे. जगद्रूपाने जर आपलेपणा वाढवावयाचा असेल तर जेवणाच्या ताटावरील माशा वारण्याचें कांही कारण नाहीं. डसणाऱ्या चिलटांकरितां मच्छरदाणी नको व प्लेग जंतूंच्या निवारणार्थ कमिशन बसविण्याचे कांही प्रयोजन नाहीं. तुझ्या बायकोवर व मुलावर प्रत्येक जण हक्क दाखवूं लागला तर तुला आवडेल काय?

जिज्ञासु - अशानें तर उ□ा मनोवृत्तीही नाहीशा होतील व आपली जाति सोडून दुसऱ्या जातीवर कोणीही दया करणार नाही?

धार्मिक - मनुष्यादिक जातिभेद सत्वगुणाच्या संकोचाकरितां नाहींत तर रजोगुणाच्या संकोचाकरितां आहेत.

जेवणें, खाणें, लग्न करणें इत्यादि विषयांना आळा बसावा म्हणूनच जातिभेद शास्त्र सांगते.

दया वगेरे सात्विक धर्म आहेत. ते कोणावरही करण्याकरिता जातिभेद अडथळा करीत नाही.

आतां एखादी महारीण जर विधवा झाली तर तिला एखाद्या ब्राह्मणाने बायको करून घेणे या दयेला जातिभेद अडथळा करतो खरा. पण तेवढा अडथळा स्वतःची मुलगी विधवा झाली तरी तो करतो.

जिज्ञासु - हिंदुधर्मापेक्षां इतर धर्माचे लोक सृष्टींत फार आहेत.

धार्मिक - पहिलें कारण की हिंदुधर्माकडून इतर धर्मावर आपत्ती आल्या नाहींत. हिंदुधर्मावर सर्व बाजूनीं आपत्ती आल्या असूनही त्याचे तेवीस कोटी लोक आज हयात आहेत. इतका आपत्काली टिकाव धरणे हें कांही थोडे नव्हे.

जिज्ञासु - आम्हांला असें वाटतें की एखादे दिवशी हिंदुधर्म अगदी नष्ट होईल. कारण त्याची योगशास्त्रासारखी शास्त्रे फार कठीण आहेत व ती थोडक्याच लोकांत रूढ होण्यासारखी आहेत.

धार्मिक - हिंदुधर्म अगदी स्वाभाविक आहे. संसारिक सुख सगळ्यांनाच सारखे मिळत नाही, हा सृष्टिनियम आहे. त्यामुळे कंटाळून जाऊन विषयाचा परित्याग करणारे जे थोडके लोक निघतील त्यांच्याकरिताच योगशास्त्रासारखी शास्त्रें हिंदुधर्मात आहेत.

सृष्टीतील दुःख बंद पडावयाचें नाहीं तोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचे नाहीं व जोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचे नाही तोपर्यंत योगशास्त्रही बंद पडावयाचें नाही.

आता थोड्या माणसांजवळ तें राहील एवढें खरे पण तें थोड्यांकरितांच आहे. सुखदुःखाच्या अनुमानानें कर्माचा नियम अबाधित आहे, एवढयाच करितां हिंदुधर्म अबाधित आहे.

वत्सा, माझे स्पष्ट मत असे आहे कीं ज्यांनी त्यांनी आपल्या धर्माप्रमाणे वागूनच सिद्धि मिळवावी. परमेश्वर कोणाचाही पक्षपाती नसल्यामुळे तो त्यातच राजी आहे. इ. असो.

यापुढील पांचसहा महिनेपर्यंत हरदा येथेंच महाराज राहिले. नेहमीप्रमाणें ग्रंथलेखनाचे काम चालू होतेंच. प्रेमनिकुंज, संप्रदाय सुरतरु, व 'साधुबोध' नांवाचा प्रश्नोत्तररूप ग्रंथ; यांचें लेखन विशेष त्वरेनें चाललें होतें. ''जांभूळाख्यान'' म्हणून पौराणिक कथेवर साक्या, दिंड्या वगैरे नानावृत्तांत एक नवीन आख्यान महाराजांनी रचलें होते.त्याचेंही वाचन, गायन वगैरे मधून मधून होत असे.महाभारतादि ग्रंथांचे वाचन, शास्त्रचर्चा वगैरे नेहमीचा क्रमही चालू होताच. या प्रसंगास श्रीयुत कृष्णराव नारायण रेगे जहागिरदार हे नित्य महाराजांच्या सन्निध राहून त्यांची शास्त्रचर्चा वगैरे मोठ्या आवडीनें श्रवण करीत व नाना शंका वगैरे महाराजांस विचारून समाधान करून घेत. या त्यांच्या शंकासमाधानामुळें इतर श्रोतेमंडळीलाही बरीच करमणुक होऊन काव्यशास्त्रविनोदांत त्यांचा काल जात असे.

पाराशरी होरा / गणित

असो. रा. रघुनाथराव काका केकरे हेही कधी कधी या चर्चेत येऊन बसत. एके दिवशी महाराज बंगळीवर (झोपाळा) बसून त्यांजबरोबर बोलतांना ज्योतिष शास्त्राचा विषय निघाला. त्यावेळी 'पाराशरी होरा' या ग्रंथासंबंधानें महाराज म्हणाले की कलियुगांत हा ग्रंथ अत्यंत प्रमाण असून त्यांत विलक्षण गणित सांगितलें आहे.

सूर्यादि ग्रहांचे गणितही त्यात आहे. सूर्य किती काळानें थंड होईल व त्याजागीं दुसऱ्याच गोलाला सूर्यत्व येईल ह्याचें देखील गणित त्यांत आहे. प्रश्न करणाराची स्वरपरीक्षा, त्यावरून कुंडली काढणें, मैथुन काळीं स्त्रियेनें काय भक्षण केले होतें, मातापिता यांचें वर्णन, त्यावरून त्या बालकांचे पूर्वकर्म वगैरे सगळें या पाराशरी होऱ्याच्या साह्यानें सांगतां येतें. याप्रमाणें विविध शास्त्रांतील नवी नवी माहिती महाराजांच्या तोंडून नित्य ऐकायला मिळत असे.

घारपुरे मास्तर

एके दिवशी साताऱ्याचे कोणी घारपुरे मास्तर महाराजांचे भेटीकरितां मुद्दाम हरदा येथें आले व ३० अध्यायांचा एक स्वकृत ओवीबद्ध ग्रंथही त्यांनी बरोबर आणला होता. यापूर्वी हा ग्रंथ घेऊन ते श्रीवासुदेवानंद सरस्वती यांजकडे

गेले होते, पण त्यांनी तो पाहण्याचे नाकारल्यामुळें ते इकडे आले असें त्यांच्या म्हणण्यावरून दिसलें. या ग्रंथाचा मधून मधून कांही भाग त्यांनी महाराजांस वाचून दाखविला व पुनर्जन्म विषयक भाग वाचून दाखवितांना बराच वेळ चर्चा करून कांही प्रश्न वगैरे त्यांनी विचारले.

त्यांची उत्तरें देऊन कर्माच्या समु□ायक व अभिचायक ह्या दोन प्रकारांचे महाराजांनी विवेचन केलें व पुढें सायन्सचा संबंध निघाला असतां सायंस ऑफ सायंसेस Science of sciences या पुस्तकाचें प्रमाण देऊन अलीकडे H_2O ही थिअरी मोडून नुसत्या H नेंच पाणी बनतें असें नवीन मत निघाल्याचें महाराजांनी सांगितलें.

कात्यायनीव्रत

पुढें गोपीप्रिय हेमंतऋतूस आरंभ होऊन भगवद्विभूति मार्गशीर्ष महिना लागतांच शुद्ध तृतीयेच्या दिवशी रविवारी कात्यायनीव्रतास आरंभ होऊन यथाविधी कार्यक्रम सुरू झाला. व्रतसंबंधी पूजाअर्चा आटपल्यावर नेहमीचा महाराजांचा लेखन वाचनादि व्यासंग चालूच असे. मात्र ३० दिवसपर्यंत व्रतस्थ राहून स्थलांतर वगैरे करीत नसत.

श्री भटांचे पत्र

याप्रमाणें व्रत सुरू असतांना मुंबईचे प्रसिद्ध हायकोर्ट वकील रा. रा. महादेव वामन भट यांजकडून पूर्वी एक पत्र आले. त्यांत डॉ. देशमुख यांचे घरी व अलीकडे सरदारगृहांत असें दोन वेळ मुंबईस महाराजांचे आगमन होऊनही दोन्ही प्रसंगी प्रत्यक्ष भेट घेण्याचा योग आळसामुळें आपल्या हातून जमून आला नाहीं असें लिहून नंतर पुढील दहा प्रश्नांची उत्तरे पाठविण्याची विनंती केली आहे. हे प्रश्न बहुतेक इतर धार्मिक गृहस्थांनाही उपकारक असल्यामुळें ते येथें घेतो :-

१. कर्मानें चित्तशुद्धि होते असें ठरलेलें आहे, तरी ती कर्मे करतांना मनावर त्यांचा संस्कार किंवा व्यापार कसा घडून चित्तशुद्धि होते? चित्तशुद्धि म्हणजे संकल्प विकल्प नाहीसे होऊन चित्त स्थिर होणें असा मी समजतो.

आपल्या समाजांत जुन्या पद्धतीनें त्रिकालसंध्या, पंचमहायज्ञ वगैरे रोजची नित्य व नैमित्तिक कर्मे करणारे व तीं कर्मेही श्रुतिस्मृतिप्रणीत मार्गानें करणारे भिक्षुक, शास्त्री, वेदांती व गृहस्थ बरेच आहेत व ६०।७० वर्षेपर्यंत अशी कर्मे करीत राहिलेले दिसतात, पण त्यांच्या मनाचे संकल्पविकल्प जाऊन त्यांचे चित्त शुद्ध झाल्यासारखें त्यांच्या बाह्य वर्तनावरून तरी दिसत नाहीं. इतकेंच नाही तर रागलोभादि मनोविकारही तादृश कमी झाल्याचें दिसत नाही याचें कारण काय?

२.''मनसैव कृतं कर्म न शारीरं कृतं कृतं'' (योगवासि.) या न्यायानें नित्य कर्मे करतांना म्हणजे पूजा अर्चा, रुद्राभिषेक, जपादि कर्मे करतांना मन पूज्य देवतेकडे एकाग्र करून त्या कृत्यांत गुंतवल्याखेरीज नुसता शब्दो□ार करून कर्माचा संस्कार मनावर अल्प तरी घडणें शक्य आहे कीं काय?

३. ध्यान करतांना 'हृदि विन्यस्य' म्हणजे देवतेचें ध्यान हृदयामध्यें करावें असें सांगितलेलें आहे, मग हृदयांत देवाचें ध्यान केल्यावर आपली बैठक म्हणजे ध्यान करणाऱ्या जीवाची बैठक कोणती? ''देवो भूत्वा देव यजेत्'' हें तत्त्व ध्यानांत ठेवून ध्याने कसें करावयाचें?

४. मंत्राचे न्यास शरीराच्या अवयवाचे ठिकाणी करावयाचे म्हणजे त्या क्रियेचा अर्थ काय? मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे काय? पृथ्वी वगेरें तत्वांचें गंधफूल वगैरे उपचार ध्यानस्थ देवतेस करतात हें काय? ध्यानकर्ता, ध्यानविषय, ध्यानक्रिया या तिहींची संगति ध्यान करतांना कशी जमवावयाची? हे मला कळत नाहीं, त्यांची फोड कृपा करून करावी.

५. रोजचें कर्म कसें करावें? म्हणजे ते करतांना मनाची बैठक व भावना कशी ठेवावी? उदाहरणार्थ- संध्या करण्यास सुरुवात केली तर केशवादि नामो□ार केल्याबरोबर परमेश्वरानें हे अवतार घेऊन भक्तांचे रक्षण पूर्वीच्या काळीं केलेलें आहे, ही भावना जागरूक असली पाहिजे की नाही? मार्जन करतांना अंतःशुद्धि व बहिःशुद्धि पाणी मंत्रून तद्द्वारा करीत आहों अशी कर्त्याची भावना पहिजे की नको? याचप्रमाणें अर्घ्य, उपस्थान व ब्रह्मयज्ञ वगैरे करतांना तशी भावना नसेल तर चित्तशुद्धि होण्यास कर्माचा उपयोग होईल की काय?

६. नामस्मरण करतांना (यांत मी वेदाध्ययन, जप यांचाही समावेश करतो) नामाचा जो उ□ार आपण करतों तिकडे आपले लक्ष्य ठेवावें असें 'ब्रह्मसिद्धांतमाला' म्हणून रा. बाबा गर्दे यांनी केलेल्या ग्रंथांत म्हटलेले आहे. नामाचा उ□ार करतांना नामी याचें स्मरण ठेवलें पाहिजे. तर नामाच्या उ□ाराकडे लक्ष्य गुंतून राहिल्यास ध्यानाचा विषय जो नामी म्हणजे देव तिकडे लक्ष्य कसें ठेवावें?

७. संचित, प्रारब्ध क्रियमाण अशी कर्मे आहेत. या जन्मांत भोगून संपवून टाकण्याकरितां संचितांतून काढून ठेवलेलें जें कर्म तें प्रारब्ध, त्या कर्माच्या भोगांत क्रियमाण कर्मानें फरक होईल किंवा नाही? होत नसेल तर मंत्र, वैद्यक व ज्योतिष वगैरे शास्त्रांनी भोगपरिहारार्थ जो औषधी मंत्रतंत्रादि उपाय सांगितला आहेत त्यांचें वैय्यर्थ्य होतें. फरक होत असेल तर कोणत्या ठरीव गोष्टी बदलतात व कोणत्या बदलत नाहींत?

८. मंत्राच्या जपाचा व्यापार प्रारब्ध बदलण्याचे कामी कसा घडतो? म्हणजे मी मंत्राचा जप केला म्हणजे जपाची अक्षरें बीजें वगैरेंचा पुनरुच्चार वारंवार केल्यामुळे आकाशांत त्या ध्वनीचा कोणता परिणाम घडून मागील ठरीव गोष्टी बदलतात?

उदाहरणार्थ - एखाद्या जीवास प्रारब्धभोग म्हणून ४० व्या वर्षी प्लेगसारखा मोठा रोग होण्याचें नियतीनें ठरलेलें आहे. टाळतां येणारे प्रारब्ध व न टळणारें प्रारब्ध असे दोन भाग मानतात त्या समजुतीप्रमाणें हें प्रारब्ध त्या जीवाचे टळणाऱ्या प्रारब्धापैकीं आहे अशी आपण कल्पना करूं व तें टळण्याकरितां त्या जीवानें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें मृत्युंजयाचा जप केला किंवा करविला तर जप करण्यामुळें मंत्राच्या बीजांच्या व इतर अक्षरांच्या पुनरुच्चारानें सृष्टीत असा कोणता व्यापार घडतो व त्यामुळें अशी कोणती अदृष्ट शक्ति निर्माण होते कीं त्या योगानें ह्या जीवाचीं प्लेगच्या रोगाची सर्व लक्षणें नाहींतशी होऊन त्यास तो व्यापार रोगमुक्त करतो?

थिऑसफीच्या कांहीं ग्रंथांत असा उल्लेख आहे की अंतरिक्षांत जीवांच्या कर्माचा रेकार्ड असतो, म्हणजे त्याचे प्रारब्ध लिहिलेलें असतें तर तें कसें पुसलें जातें? ध्वनिशास्त्राप्रमाणे *''साउंड क्रिएट्स् - साउंड प्रीझर्व्हस् - साउंड डिस्ट्रॉयस्''* असें ठरलेले आहे, तर ध्वनीच्या योगाने वस्तु उत्पन्न कशा होतात व नष्ट कोणत्या व्यापारानें होतात?

९. हल्लीं जुन्या वैद्यकास उतरती कळा लागून तें नष्टप्राय झाल्यासारखेंच आहे. कोट्यावधी रुपयांची विलायती औषधें येथें खपत आहेत व जुन्या मात्रा, रसायनें, भस्में, काढे, वगैरे सर्व औषधांचें प्रकार निरूपयोगी ठरल्यासारखे आहेत- वैद्यसंम्मलनें, सभा वगैरे मधून मधून भरतात व डाक्तरांचे व वैद्यांचे वादविवाद होतात; त्या वादाचे विषय पुष्कळ आहेत, पण महत्त्वाचा विषय म्हणजे आर्यवैद्यकाची वातपित्तकफ या त्रिधा प्रकृतीच्या पायावर रचलेली रोगनिदानाची पद्धत, हा होय.

वेदान्त शास्त्रांत पांचभौतिक शरीर असून अमुक भाग पार्थिव, अमुक तैजस असें ठरलेलें आहे. आपल्या सर्व शास्त्रांच्या मुख्य सिद्धांतांची एकवाक्यता असल्यामुळें वातपित्तकफाची मीमांसा आपल्यासारख्या अधिकारी पुरुषांनी लोकांपुढे मांडल्यास पुष्कळ डाक्तरांचे दुराग्रह नाहीसें होऊन जुन्या पद्धतीचें पर्यालोचन करण्याची त्यांस बुद्धि होईल व आर्यवैद्यक सजीव होऊन महत्कार्य होईल; तरी या वातपित्तकफाच्या पद्धतीचें विवरण आपण करावें अशी विनंती आहे.

१०. एखादा मुमुक्षु पुरुष वर्णव्यवस्थेनुरूप श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मकर्मे करीत आहे तर त्याच कर्मानुष्ठानानें त्याच्या चित्ताचे संकल्प विकल्प नाहींतसे होऊन चित्त शुद्ध होऊन सद्गुरु त्यास भेटतील? किंवा त्यानें गुरूच्या शोधार्थ गांवोगांवी हिंडून गुरु शोधून काढले पाहिजेत? सद्गुरुही सच्छिष्य शोधितच असतात व तसा शोधून काढून त्यास कृतार्थ करतात. वाळलेल्या गवतास काडी ओढून तें पेटविण्यासारखाच सद्गुरु उपदेशाचा प्रकार आहे असें वाचल्याचें स्मरतें म्हणजे शिष्याच्या मनाची पूर्ण तयारी होणें म्हणजे ओलें गवत वाळून जळण्यास तयार होण्यासारखेंच आहे व गुरूच्या एका शब्दाने शिष्याचे कार्य होतें असें म्हणतात तर यापैकी खरें कोणतें?

वरील प्रश्नांची उत्तरें महाराजांकडून गेली ती अशी :-

भटांना पत्रोत्तर

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

हरदा , ता. २-१२-१९१३

रा. भटसाहेब वकील यांचे चरणीं साष्टांग दंडवत वि. वि.

आपलें कृपापत्र ता. १ चें आजच मिळालें. मजकूर समजला. आपण माझी भेट घेतलीच पाहिजे होती अशा प्रकारचा मी अधिकारी असेन असे मला वाटत नाहीं. शिवाय मी शूद्र आहे. त्यामुळें माझ्या वाणीमध्यें अधिकार येणेंही शक्य नाही. तथापि आपण जे प्रश्न लिहिले आहेत त्यांचीं उत्तरें यथामति लिहून पाठवितो. आपणास पसंत पडतील तर पहावें.

१. पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर - कर्माचा नियम प्रत्यक्षाने किंवा अनुमानानें निघतो असें हिंदुशास्त्राचें मत नाहीं. कारण प्रत्यक्ष प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाणानें समजणारी गोष्ट तिन्ही काळीं असूं शकेल असा निश्चय सांगतां येत नाही.

अनुमान प्रत्यक्षापेक्षां व्यापक आहे खरें पण तेंही सामान्य गोष्टीचा बोध करीत असतें. विशेष गोष्टीचा बोध करीत नाहीं. जसें फोनोग्राफ पाहिला म्हणजे कोण्यातरी माणासाने हा केला आहे येवढें ज्ञान अनुमान करून देतें. पण एडिसन् साहेबानीच तो केला आहे असें ज्ञान अनुमानानें होत नाही. तर ते केवळ शाब्दप्रमाणानेंच होऊं शकतें.

कितीही अनुमानावर अवलंबून राहिलें तरीही कांही गोष्टी शाब्द प्रमाणांतील घ्याव्याच लागतात. जसा आपला पिता कोण? याविषयी आपल्याजवळ तादृश प्रत्यक्ष प्रमाण कांही नसतें. बरें अनुमान प्रमाणाचा देखील येथें कांहीं उपयोग होतो

असें म्हणावें तर तसेंही होत नाही. कारण 'सर्वांना बाप आहे म्हणून मलाही बाप असला पाहिजे' इतकेंच काय तें अनुमान होऊं शकतें. तेव्हां आपलें पितृज्ञान आपल्याला अत्यंत शाब्दजन्य आहे असें म्हणणें भाग पडतें. जें जें अत्यंत शाब्दजन्य असतें तें तें अत्यंत अदृश्य असतें.

कर्माचेही असे दोन परिणाम होतात. एक दृष्ट व दुसरा अदृष्ट. अदृष्ट परिणामाचें फळ दुसऱ्या जन्मांत होते. दृष्ट परिणामाचें फळ याच जन्मांत होतें. कर्मापासूनच आपण प्रश्न केला असल्यामुळें चार्वाकवाद आपल्याला पसंत नाहीं असें मी गृहीत करतों. कारण वरच्या पायरीपासून आरंभ करणारानें खालची पायरी उल्लंघिलीच असली पाहिजे असें अनुमान करणें साहजिक आहे. कर्मानें चित्तशुद्धि होतें असें ठरलेलें आहे असें आपल्या प्रश्नांत वाक्य आहे. तेव्हां अर्थातच चार्वाकाची पायरी आपण घेतलेली नाही. म्हणूनच मी दिलेल्या उत्तरावर चार्वाकाचे आक्षेप आपल्याला करतां येणार नाहींत. वादामध्यें पहिली पायरी चार्वाकाची आहे. पण ती आपण सोडली असल्यामुळें तेच संशय पुन्हां काढून पूर्वीच्या प्रश्नाच्या खालचे प्रश्न न करण्याविषयी मी विनंती करतो.

पूर्व जन्मांतील कर्म मानलें तर विनाकारण एकाला सुख व एकाला दुःख देणाऱ्या परमेश्वराकडे विषमता येते. म्हणून अदृष्ट मानणें भाग आहे. आतां या अदृष्टाचा व जन्माचा अन्योन्याश्रय अनादि आहे असे आमच्या हिंदुशास्त्राचें मत आहे.

मला वाटतें हे अनादि सांगणें काही अलौकिक नाहीं. विचार केला तर कोणत्याच पदार्थाला आरंभ आहे असें दिसत नाही. कोणताही पदार्थ आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेचें अवस्थांतर असतो. हें जडशास्त्रानेंही ठरल्यासारखेंच आहे. हाच नियम कर्मासही लागू आहे. परंतु हें कर्म दोन प्रकारचें आहे. (१) यमरूप आणि (२) नियमरूप.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह या पांचास यम म्हणतात. स्नान, संध्या, देवतार्चन, जप इत्यादिकांस नियम म्हणतात. यम व नियम दोन्ही बरोबर केले असता चित्तशुद्धि अवश्य होते. पण जे केवळ नियम करितात व यम करीत नाहींत त्यांना त्यापासून कांही फायदा होत नाही. आपण साठ साठ वर्षेपर्यंत कर्म करणारांचें जें उदाहरण दिलें ते याच कोटींतील असावेत असें माझें मत आहे. मनुमध्यें असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तो श्लोक येणेप्रमाणें :-

यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः।
यमान्पतन्त्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥श्लोक२०४॥ मनुस्मृति अ. ४

भावार्थ - यमाचें नित्य सेवन करावें. नियमांचे ज्यावेळी सांगितलें असेल

त्यावेळींच सेवन करावें. म्हणजें संध्या प्रातःकाळीं व संध्याकाळींच करावी. परंतु अहिंसा व सत्य इत्यादिकांचे सेवन सतत करावें. जो यमांचें सेवन करीत नाहीं केवळ नियमाचें पालन करितों, तो पतन पावतो, असें म्हटलें आहे. तेव्हां- ''साठ वर्षे काय, हजार वर्षे जरी यमावांचून नियमांचे सेवन केले तरीही चित्त अशुद्धच राहतें.'' - ते साहजिक आहे. आपण संकल्प विकल्प नाहीसे होणें ही चित्तशुद्धीची व्याख्या केली आहे. पण ती थोडीशी व्यापक झाली आहे. हिंदुशास्त्रांत ''संकल्प विकल्प नाहींसें होणें हें उपासनेचें फळ'' सांगितलें आहे. कर्म, उपासना व ज्ञान या तिघांची तीन कार्ये वेदांतडिंडिमकारांनी दाखविलीं आहेत. ती येणेप्रमाणें :-

कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थम् एकाग्र्यार्थमुपासना ।
मोक्षार्थं ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः।।

भावार्थ - कर्मानें चित्तशुद्धि, होते, उपासनेनें चित्त एकाग्र होतें आणि ब्रह्मज्ञानानें मोक्ष होतो. असा वेदान्ताचा डिंडिम आहे. आपण केलेल्या चित्तशुद्धीच्या लक्षणाचा एकाग्रतेंत अंतर्भाव होतो. म्हणून,'असद्वासना मात्र निवृत्त होणें याचेंच नांव चित्तशुद्धि आहे.' चित्तशुद्धि झाली तरी चांगल्या वासना हजारों मनांत येत राहतात. त्याला विक्षेप म्हणतात. त्यांच्या निवृत्तीकरितां उपासनेची जरूर आहे. चित्तशुद्धि झाल्यावरही चांगल्या कामाकरितां कामक्रोध असले तरी मला हरकत वाटत नाहीं. मुक्तेश्वरांनी स्पष्ट म्हटलें आहेः-

(ओवी) काम असावा ईश्वरभजनी । क्रोध असावा इंद्रिय दमनीं ।
तीर्थप्रसाददि ग्रहणी । लोभ अत्यंत असावा ।।

नियमांचा संस्कार अदृष्टरूपानें होत असून यमांचा दृष्टरूपानें मनावर संस्कार होतो. म्हणजे यमाची मनास संवय लागतें व नियमांपासून देवता या मार्गांतील विघ्नें दूर करितात. म्हणून या दोहींचाही अभ्यास समु□ायानें केल्यासच कर्मापासून चित्तशुद्धि होते. हेंच आपल्या पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसे दिलें.

२. दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर - माझ्या मतानें असें आहें कीं मनांत दोन वस्तु एकाकाली धरतांच येत नाहींत 'युगपत् ज्ञान-अनुत्पत्तिर्मनसो लिंगम्'। असें गौतमाचार्यांचे न्यायदर्शनांत सूत्र आहे. दोन ज्ञानें एकाकाली न होणें हें मनाचे लक्षण आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. पाश्चात्य सायकॉलाजींतही 'अटेन्शन्' संबंधानें असेंच म्हटलें आहे. तेव्हां,'तोंडानें जे केवळ रुद्राचा जप करितात व मन दुसरीकडे लावतात त्यांचा तो जप सुटतच असला पाहिजे. मन जर कर्मांत गुंतलेलें असेल तर शब्दो□ार पुरा होणें शक्यच नाहीं. आणि इतकेही करून जर कोणी करीत असेल तर फोनोग्राफप्रमाणें चित्तावांचून नुसत्या शब्दो□ारानें कांहींच फायदा होत नाहीं असें माझें मत आहे. कारण तसें करणें म्हणजे यम सोडून नियम

करणेंच होय. म्हणून या प्रश्नाचें उत्तर देखील प्रथम प्रश्नाच्या उत्तराचा शेषच आहे.

३. तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तरः - ध्यान ही योगांतील सातवी पायरी आहे. त्यामुळें ध्यान करणाऱ्याला हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. कारण तेथपर्यंत गेलेला पुरुष प्रथमच प्रत्याहार व धारणा यांच्या योगानें सूक्ष्म देहावर आपला तैजसाभिमान स्थापन करीत असतो व विश्वाभिमानाचें त्यांत प्रविलापन करितो. त्यामुळें हृदयाकाशांत ध्यान करणें त्याला सहज होतें. स्थूल देहाला जशी बैठकीची अपेक्षा आहे तशी सूक्ष्म देहाला नाही. कारण तो अपंचीकृत आहे.

आतां प्राणायामामध्येही ध्यान सांगितले आहे खरें. परंतु वितर्क समाधी पूर्ण झाल्यानंतर सांगितले आहे. नविशक्याला सांगितलें नाही. नवशिक्याला ध्यानाचा उपदेश शरीराच्या बाहेर सांगितला आहे व या नवशिक्याच्या ध्यनाला मानसपूजा म्हणतात. तुकाराम महाराजांनीही आपल्या मानसपूजेंत

''रत्नसिंहासन वर प्रभावळ । त्यावरी सोज्वळ वस्त्र मृदु ॥
लोड उशा मागें टेकाया बाजूला । त्यावरी बैसला स्वामी माझा ॥''

असें म्हटलें आहे. त्यांत हृदय कमळांचे नांव नाहीं.

'देवो भूत्वा देवं यजेत्' हे वाक्य ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर भक्ति करणारांविषयी आहे, नवशिक्याविषयी नाही.

शिवाय या प्रश्नाचें उत्तर देण्याला सद्गुरूच समर्थ असतात. माझ्यासारख्या गरीबानें काय उत्तर द्यावें?

४. चवथ्या प्रश्नाचें उत्तरः - मंत्राचे न्यास करणें म्हणजे त्या त्या देवतांना हाका मारून त्या त्या देवता आपल्या अवयवांवर बसवून ठेवून पिशाच्यादिकांना आपल्या शरीरांत शिरूं न देणें असा न्यासाचा अर्थ आहे. या न्यासाचें फळ अदृष्ट आहे. कारण हा न्यास नियमांत येतो. म्हणून याचें उत्तर पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरात आलेंच आहे. मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे तो मंत्र त्या देवतेचें नांव आहे. एखाद्यानें हाक मारली असतां जसा एखादा 'ओ' देतो, त्याप्रमाणें तो मंत्र माझें नांव आहे असें ती देवता समजत असते. पत्रांत या गोष्टीचा इतकाच खुलासा मी करूं शकतो. मन हें अपंचीकृत, आहे म्हणून मनानें ध्यान केलेल्या देवतेस, अपंचीकृत ज्या पृथिव्यादि पंचतन्मात्रा, त्यांचे उपचार करणें योग्य आहे. कारण त्या भूतांचा ईश्वरामध्यें लय व्हावा व आपल्या मागचें संसार झेंगट सुटावें, असा त्या क्रियेचा अर्थ आहे. त्याचा ईश्वरांत लय झाला म्हणजे संसार नष्ट होतो असें हिंदु योगशास्त्राचें मत आहे. ''लय होणें म्हणजे अर्पण केलेल्या पदार्थांचे विस्मरण पडणें.'' इतकाच अर्थ योगशास्त्रांत घेतला आहे.

या गोष्टीची फोड माझ्यानें झाली तितकी केली आहे. विशेष महात्म्यांना

ठाऊक असेल. ध्याता, ध्यान व ध्येय या तिहींची संगति कशी जमवावयाची हा प्रश्न योगशास्त्रानुसार ध्यान करणारास येतच नाहीं.

नवशिक्यानें असें करावें की, ध्येय आपल्या पुढें सिंहासनावर धरावें. ध्यानकर्ता शरीरी असतोच. ध्येयाला एकसारखें मनापुढें आणणें याचें नांवच ध्यानक्रिया. तेव्हां तिची विशेष संगति कशी? याची जरूर नाहीं. इतकेंच मला याविषयी येथें लिहितां येतें. याप्रमाणें चवथ्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसें दिलें.

५. पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर वर आल्यासारखेंच आहे. फक्त केशवादि नांवांचा अर्थ अवतारपर न घेतां नित्य मूर्तिपर घ्यावा. सर्व कर्मांत भावनेची अपेक्षा आहें हें मीमांसाशास्त्रात शाब्दीभावना व अर्थीभावना इत्यादि सांगून स्पष्ट केलेंच आहे.

६. सहाव्या प्रश्नाचें उत्तर :- माझें मत असे आहे की वाचकाकडे व वाच्याकडे पृथक लक्ष्य ठेवण्याची गरज नाहीं. वाचकाचा स्वभावच असा आहे की त्याच्याकडे लक्ष्य लागलें कीं वाच्याकडे लागतेंच. वाच्यवाचकाच्या संबंधाचें मात्र ज्ञान करून घेतलें पाहिजे.

पण वेदाध्ययन मात्र यांत येत नाहीं. कारण अध्ययन हें उपासनेंत येत नसून नियमाचें अंग आहे. आणि नामस्मरण हे उपासनेचें अंग आहे. म्हणून वेदाध्ययनाचें फळ निराळे आहे. मला सहावा प्रश्न जितक्या रीतीनें समजला तितक्या रीतीनें मी उत्तर लिहिले.

७. सातव्या प्रश्नाचें उत्तर :- कर्म–फल-सिद्धान्ताचे विश्लेषण- माझे मत असें आहे की ''जीव कर्म करतांना स्वतंत्र आहे व फळ भोगतांना परतंत्र आहे''. ''कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा वैय्यर्थ्यादिभ्यः'' असें ब्रह्मसूत्र असून ज्याचा जसा प्रयत्न असेल तसेंच ईश्वर त्याच्याकडून करवितो असा त्याचा अर्थ आहे. या सूत्राच्या भाष्यांत आचार्य म्हणतात ईश्वर हा पाण्याप्रमाणें साधारण कारण आहे. आणि ज्याचा त्याचा यत्न बीजाप्रमाणे असाधारण कारण आहे. आंब्याच्या झाडालाही पाणी पाहिजे व निंबाच्या झाडालाही पाणी पाहिजे. म्हणून पाणी हें साधारण कारण होय. पण आंब्यानें गोड होणें व निंबानें कडू होणें हें त्याच्या त्याच्या बीजावर अवलंबून आहे. म्हणून बीजें ही असाधारण कारणें होत. अनेक कार्यांचें जे कारण त्याला साधारण म्हणतात. आणि एकाच कार्याचें जें कारण त्याला असाधारण म्हणतात.

आतां प्रारब्धाची निवृत्ति यत्नानें होते असें माझें मत आहे. पण प्रारब्ध बलवान असलें तर यत्न लंगडा पडतो, तेव्हा प्रारब्ध कोणत्या प्रकारचे आहे हे पाहिले पाहिजे. प्रारब्ध केवळ साधारण असेल तर औषधीसारख्या यत्नानेंच त्याचा जय होतो. प्रारब्ध जर दैविक असेल तर औषधीसारखा भौतिक प्रयत्न

लंगडा पडतो. त्याला मंत्राची किंवा योगाची अपेक्षा लागतें. ''योगानें अनेक शरीरे निर्माण करून आपलें कर्म एकदम भोगून टकातां येते.''

शिवाय प्रारब्ध म्हणजे भोग होण्याची सुरुवात होते तेव्हांच म्हणतात. बाकीचे कर्म संचितांत असते. समजा की तीन वर्षांनी तुम्हाला कांही व्हावयाचें आहे. तर आतां तें कर्म प्रारब्ध झालेले नाहीं. सध्यां तें संचितांतच आहे, असें माझें मत आहे.

प्रत्यक्ष भोग सुरू झाल्यास मग मात्र प्रारब्ध कर्म भोग दिल्यावांचून निवृत्त होत नाही. म्हणूनच भुक्त दुःखाविषयी निवृत्तीचा उपाय शास्त्रांत सांगितला नाही. आणि वर्तमान दुःख देखील भोगल्यावांचून निवृत्त होत नाही. आतां ज्वरावर औषध घेतलें तर आतांचा ज्वर निवृत्त होत नाही. तर पुढच्या क्षणीं येणारा ज्वर निवृत्त होतो. मलेरियाची आलेली पाळी ,निीन दाबत नाही. तर येणाऱ्या पाळीचा निरोध करिते. ''हेयं दुःखमनागतम्'' असें पतंजलींचें योगशास्त्रांत सूत्र आहे. आणि पुढें येणाऱ्याच दुःखाचा नाश होतो असा त्याचा अर्थ आहे.

आतां एखाद्याला एवढ्या प्रयत्नाचें ज्ञान नसेल तर कसें करावें? तर तो त्याचाच अपराध आहे असें मी म्हणतो. त्यांत दैवाचें कांही नाहीं. ते ज्ञान त्यानें मिळवून घ्यावें.

समजा की तसें ज्ञान होण्यासारखी परिस्थिती नसली तर ज्या परिस्थितीत तो असेल त्या परिस्थित्यनुसार शास्त्रानें जो त्याला धर्म सांगितला असेल तो पाळावा. म्हणजे हळु हळु दुसऱ्या जन्मांत तरी फायदा होईल.

मुंबईला पत्रानें बातमी येण्याला येथून एक दिवस लागतो. परंतु तारेनें बातमी एक मिनिटांत येते त्याप्रमाणें तीव्र प्रयत्न करतो तोच एका जन्मांत संचिताचा नाश करूं शकतो. साधारण मनुष्याला जन्म लागतात. पण कोणाच्याही शुभ यत्नाचा नाश होत नाही. **''नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति''** असें भगवंताचें वाक्यही आहे.

आतां जसें पापाचा शुभ कर्म नाश करितें तसें पापही शुभ कर्माचा नाश करण्यास समर्थ आहे अशी शंका योग्य होणार नाही. कारण पापाचा नाश करण्याकरिता प्रायश्चित म्हणून निराळे कर्म सांगितले आहे.

आतां शास्त्रावर जर विश्वास नसेल तर पुण्यपापावरही विश्वास असणे शक्य नाही. कारण पुण्यपापांची सिद्धि प्रत्यक्षानें किंवा अनुमानानें होत नाही. हिंदु, बौद्ध व जैन या तीन धर्मात कर्मवाद विशेष मानला आहे. पण तो आप्तवचनावरच अवलंबून आहे. हेंच आपल्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसें दिलें. तथापि याविषयी पुष्कळ ऊहापोहाची जरूरी आहे.

८. आठव्या प्रश्नाचें उत्तर : - हा प्रश्न थिऑसफीला अनुसरून आहे. पण

थिऑसफीला अनुसरून मला उत्तर यावयाचें नाही. कारण तिकडे माझा विशेष व्यासंग नाहीं. या प्रश्नाचें माझ्या मतानें उत्तर असें आहे कीं - वारंवार जपाने जपाची देवता प्रसन्न होऊन रोग करण्याचा आपला बेत रहित करितें. हें मंत्रशास्त्रानुसारें उत्तर झालें.

मंत्रोचराची शक्ती - योगशास्त्रानुसार याचें उत्तर असें आहे कीं मंत्राचा वारंवार उ□ार केल्याने व भावना त्या मंत्रावर एकाग्र केल्यानें मनाची तीव्र शक्ति वाढते. आणि शरीर हें मनाच्या अत्यंत ताब्यांत असल्यामुळे रोगाचा प्रतिबंध होतो. योगशास्त्राचें मत असें आहे कीं मन तीव्र झाल्यास कोणत्याही वस्तूचें आकर्षण करितां येतें.

ध्वनीचा परिणाम मनांत होतो असें व्याकरणशास्त्र व पातंजल-शास्त्राचें मत आहे. आपल्याला थिऑसफीप्रमाणे उत्तर पाहिजे असल्यास माझा नाईलाज आहे.

९. नवव्या प्रश्नाचे उत्तर :- जुन्या वैद्यकाविषयी मी स्वतः खटपट करीतच आहे. त्याबद्दल ''वैद्यवृंदावन'' नांवाचा ग्रंथ मी लिहीत आहे. परंतु मी गरीब आहे. मजजवळ पैसा नाहीं.

पैशाची भिक्षा

''मी व्रतापुरत्या पैशाची मात्र भिक्षा मागत असतो. बाकी कोणास पैसा मागावयाचा नाहीं, असा माझा निश्चय आहे.''

- कारण पैसा देणाऱ्यानें इतक्या लौकर कार्य कां झालें नाहीं? असें विचारलें तर मजजवळ देण्याला पुरावा नाहीं व तो गोळा करण्याकरितां खटपटही करण्याची माझी इच्छा नाहीं. शिवाय -

''मी ब्राह्मणांच्या पक्षाचा असल्यामुळे माझी जाती जोरानें माझ्या विरुद्ध आहे व मी शूद्र (कुणबी) आहे एवढ्यावरच कांही ब्राह्मणही माझ्या विरुद्ध आहेत.''

या दोन पेचांत मी सांपडल्यामुळें माझ्या हातून एखादे कार्य सुरळीत होईल असें मला वाटत नाहीं.

''बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः''

हे भवभूतीचे उद्गार सर्वत्रच खरे होत आहेत. त्याला टक्कर देण्याची माझी छाती नाही.

१०. व्या प्रश्नाचें उत्तर :- ज्या श्रुतिस्मृतींत वर्णाश्रम कर्मे सांगितली आहेत त्या श्रुतिस्मृतीत तीर्थाटण व सत्संगही सांगितला आहे. तेव्हां गांवोगांवी सत्संगाकरितां फिरणे हें ज्या मुमुक्षूला अभिमान नाही त्याला योग्य वाटणें साहजिक आहे.

शिष्याने गुरूकडे जावे

सद्गुरु सच्छिष्य शोधित असतात असें माझें मत नाही. कारण सर्व वेदांतशास्त्रांत साधनचतुष्टयसंपन्नालाच गुरूकडे जाण्याचा अधिकार सांगितला आहे. ''गुरूनें शिष्याकडे जावें असें कोठेंही सांगितलें नाही.'' एखाद्याच्या दैवानें कदाचित् घरीच सत्पुरुष भेटत असतील पण तेवढ्यानें सत्संगाकरितां फिरणें सोडणें म्हणजे एकाला द्रव्याचा हांडा सांपडला म्हणून दुसऱ्यानें शेतांत जाणें सोडून देण्यासारखें आहे. आतां ज्याला आपल्याला साधु फसवितील असें वाटत असेल त्यांनी पाहिजे असल्यास जाऊं नये. पण -

जो मुमुक्षु आहे त्याला फसविण्याला कोणीही समर्थ नाही. - असें माझें मत आहे. याविषयी पुष्कळ ग्रंथांत मी लिहिलेलेंही आहे. स्वतः गुरु शोधण्याविषयी तुकाराम महाराजांचे उद्गार काय आहेत ते येथें लिहितो : -

अग्नि हा पाचारी कोणासी साक्षेपें । हिवें तोचि तापे जाऊनियां ॥१॥
उदक म्हणे काय या हो मज प्यावें । तृषित तो धांवे सेवावया ॥२॥
काय वस्त्र म्हणे या हो मज नेसा । आपुले स्वइच्छा जग वोढी ॥३॥
तुक्यास्वामी म्हणे काय मज स्मरा । आपुल्या उद्धारा लागुनियां ॥४॥

श्रुतीही असेंच म्हणतें : -

'तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेव अभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥'

झालें. आपल्या प्रश्नांची उत्तरें माझ्या मतीला सुचली तशीं दिली. तीं रुचल्यास गोड करून घ्यावीं. आतां हे कोण्या ग्रंथांत आहेत असें मला ठाऊक नसल्यामुळं मी एकदमच लिहून पाठविली. प्रेमाची वृद्धि असावी. कळावे ही विनंती.

– आपला अपरिचित -गुलाबराव गोंदुजी मोहोड,
मोकदम माधान, हल्ली मु. हरदा

यानंतर पुन्हां वकील साहेबांकडून एक पत्र आलें. त्यांत वरील महाराजांच्या पत्रोत्तरांतील कांही गोष्टींचे विशेष स्पष्टीकरण व रोजच्या अभ्यासांतील कांही अडचणींवर उपाय वगैरे विचारले आहेत. याचेंही उत्तर महाराजांकडून गेलें आहे व त्यांत वकील साहेबांच्या सर्व शंकांचे निरसन असून अडचणींवर उपायही सुचविले आहेत. परंतु त्यांत वैय्यक्तिक अभ्यासाचा भाग विशेष असल्यामुळे येथे घेतां येत नाही. अभ्यासांतील अडचणीवर उपाय सुचवितांना महाराज म्हणतातः-

ब्राह्मणांना गायत्रीमंत्रच हितावह

''रोजच्या कर्मात ज्या आपल्याला अडचणी येतात त्या आपण मला विचारतों म्हणतां तथापि,

''ब्राह्मणांपासूनच ब्राह्मणाला आलेली विद्या वीर्यवती होत असतें.''

असें श्रुतीस्मृतींचें म्हणणें आहे. तथापि मला जसें ठाऊक होतें तसें उत्तर दिलें.''

या पत्रोत्तरांत महाराजांनी एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट लिहिलेली आहे. तेवढी मात्र सार्वत्रिक हिताची असल्यामुळे येथें नमूद करतो :-

''माझे तर मत असें आहे कीं, ब्राह्मणांनी गायत्री जननीवांचून दुसऱ्या मंत्राकडे धाव घेणें कल्पतरू सोडून एरंडाजवळ भिक्षा मागण्यासारखे आहे.

वेदोक्त मंत्राची योग्य पुरश्चरणें कलींत चतुर्गुण सांगितली आहेत. तींच ब्राह्मणाला हितावह आहेत.'' असो.

वकील साहेबांच्या प्रश्नमालिकेंतील नवव्या प्रश्नांत सूचना केल्याप्रमाणे आर्यवैद्यकाच्या कफवातपित्त या त्रिदोषपद्धतीची मार्मिक व शास्त्रीय मीमांसा एका स्वतंत्र लेखांत करून तो लेख महाराजांनी पुढें लवकरच केसरींत छापून प्रसिद्ध होण्याकरितां पाठविला परंतु तो तेथें छापला न जातां सुमारें एक महिन्यानें परत आला!

अस्तु. वरील नवव्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना भवभूतीच्या वचनाचें स्मरण देऊन महाराजांनी जे निराशाजनक उद्गार काढले आहेत तशा प्रकारचे उद्गार आणखीही पुष्कळ प्रसंगीं त्यांस काढावे लागले आहेत यावरून केवळ परोपकारपरायण अशा अत्यंत निःस्वार्थी महात्म्यांसही व्यवहारांत कशा अडचणी येतात हें दिसून येतें व **'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्'** या भगवद्वचनाचें व **'पुण्य गेलें दोषावरी । अविद्येची चाले थोरी'** या तुकाराम महाराजांच्या उक्तीचें समर्थन होते.

शब्दपरिज्ञान विद्या

महाराजांच्या 'शब्दपरिज्ञान विद्ये'च्या संबंधानें मागें दोन गोष्टी आलेल्या आहेत; तशीच एक गोष्ट या वेळींही घडली.

कोणी एक दीर्घ व्याधीनें पिडलेली बाई तिच्या पतीच्या अनुज्ञेनें औषधी उपचाराकरितां महाराजांजवळ येऊन राहिली होती व हल्ली तिची प्रकृति सुधरत चालली होती. परंतु ती क्षीण असल्यामुळें घरांत फार हिंडण्या फिरण्याची व श्रम वगैरे करण्याची तिला महाराजांनी बंदी केली होती. एके दिवशी दुपारी महाराजांचे

कांही निरूपण चाललें असतांना ती बाई आंतल्या बाजूला अगदी पाऊल न वाजवितां कवाडाच्या आड उभी राहून तें ऐकत होती. इतक्यांत तिच्या हातांतली बांगडी वाजली. त्याबरोबर महाराज एकदम म्हणाले 'ही गोपिकां येथें कां आली?' हे ऐकून सर्वास आश्चर्य वाटलें. ती गोपिकाच होती.

हें पाहून ते वेळीं तेथें रा. रघुनाथराव काका होते ते म्हणाले बांगडीच्या आवाजारून ही गोपिकाच आहे असें आपण कसे ओळखलें? महाराजांनी त्यासंबंधानें थोडी शास्त्रीयमीमांसा सांगून ते म्हणाले

''स्त्रियांच्या बांगड्यांचा आवाज त्या बायांच्या आवाजासारखाच असतो असा नियम आहे. नवीन बांगड्या घातल्या म्हणजे प्रथम त्यांचा आवाज भिन्न असतो परंतु पुढें उत्तरोत्तर तो त्या स्त्रियांच्या आवाजासारखा होत जातो.''

कात्यायनी व्रताची सांगता डिसेंबर महिन्याच्या सुट्यांतच होत असल्यामुळे बहुतेक सर्व सांप्रदायिक मंडळीला त्या प्रसंगास येण्यास सवड मिळत असे व ही मंडळी अष्टौप्रहर महाराजांजवळ जमून त्यांची अमृत तुल्य निरूपणे ऐकत व प्रश्नोत्तरें करून शंका समाधान करून घेत. याप्रमाणें या वेळींही मंडळी जमली असतां एकानें प्रश्न विचारला कीं,

'गुरुलोक शिष्यांपासून ज्ञान छपवून कां ठेवतात?'

यावर महाराज म्हणाले - उत्तम शिष्यापासून गुरु कधीच ज्ञान छपवून ठेवीत नाहींत. पुत्रापेक्षांही शिष्यालाच ते अधिक ज्ञान देतात. द्रोणाचार्यांनी पुत्रापेक्षा अर्जुनालाच अधिक ज्ञान शिकविलें. परंतु सामान्य शिष्यलोकही आपला पैसा-अडका, शेतीवाडी, शरीर ही गुरूपासून छपवून ठेवितात. म्हणून गुरूही आपली विद्या त्यांजपासून छपवून ठेवितात. वास्तविक एक शब्दही ज्यानें शिकविला त्याचे उपकार फेडले जात. नाहींत, मग ज्यानें ज्ञान दिलें त्याला देहही देणें थोडें आहे. म्हणून गुरु वागतात तें योग्यच होय. **''शठे शाठ्यं समाचरेत्''**

गोदावरीबाई भडकमकर : स्त्रीशिक्षणावर व्याख्यान

ह्या वर्षी हुशंगाबाद येथील भडकमकरशास्त्री हे आपल्या विदुषी कन्येसह कात्यायनी व्रतोत्सवप्रसंगी आले होते. सर्व मंडळींच्या आग्रहावरून दुसरे दिवशी म्हणजे ता. १ जानेवारी १९१४ रोजी कुमारी गोदावरीबाईचें 'स्त्रीशिक्षण' या विषयावर व्याख्यान झालें. त्या प्रसंगी अध्यक्षस्थान महाराजांनी सुशोभित केलें होतें. दोघांच्याही भाषणांचा सारांश पुढें उमरावती येथें निघणाऱ्या नूतन प्रमोदसिंधू च्या ता. २६ जाने. व २ फेब्रुवारी १९१४ च्या अंकात छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

तो येणेप्रमाणें :-

वऱ्हाडांतील प्रसिद्ध विद्वान सत्पुरुष श्रीगुलाबरावमहाराज यांचा प्रतिवार्षिक कात्यायनी व्रताचा दहावा उत्सव नुकताच हरदा (मध्यप्रांत) येथें ता. ३०-१२-१९१३ मंगळवारी सांग झाला. उत्सवाकरितां आलेल्या मंडळीत हुशंगाबाद येथील भडकमकरशास्त्री व त्यांची विद्याविभूषित कन्या कुमारी गोदावरीबाई हेही यंदा होते. उत्सवानंतर गुरुवारी ता. १-१-१९१४ रोजीं सर्व मंडळींच्या आग्रहावरून गोदावरीबाईंनी 'स्त्रीशिक्षण' या विषयावर एक चटकदार व्याख्यान दिलें. त्या प्रसंगास सर्व मंडळींच्या विनंतीस मान देऊन श्री गुलाबराव महाराज यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारलें होतें. महाराजांचें या प्रसंगीचें भाषण अध्यक्ष व श्रीकृष्णपत्नी या दोन्ही नात्यानें असून त्यांत स्त्रीशिक्षणावर त्यांचे विचार अगदी प्रथमच प्रगट झाले असल्यामुळें ''स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा'' या महाभारतांतील उक्तिप्रमाणें तें मोठें महत्वाचे आहे. या दोन्ही भाषणांतील सारांश असाः-

कुमारी गोदावरीबाई म्हणाल्या :- स्त्रीशिक्षणापासून तोटा होतो अशा प्रकारचा समज आपल्या समजांतून आतां बहुतेक नाहीसां होत चालला आहे ही संतोषाची गोष्ट आहे. शिक्षण दिल्यानें स्त्रिया अविनीत होतात असें समजणारी जी थोडी मंडळी हल्ली आहे त्यांनी हे लक्ष्यांत वागवावें कीं, विद्येपासून अविनय कधींच उत्पन्न व्हावयाचा नाहीं. उलट विद्येपासून विनयच उत्पन्न व्हावा असा तिचा स्वभाव आहे. जर -

''शिक्षणापासून स्त्रिया अविनीत होतात अशी वस्तुस्थिति असेल तर तो दोष शिक्षणपद्धतीचा आहे, स्त्रियांच्या बुद्धीचा नव्हे.''

घोड्यासारख्या पशूंना शिक्षण देऊन आजकाल त्यांच्याकडून अनेक गोष्टी करवून घेतांना आपण पाहातो. या पश्वादिकांपेक्षा स्त्रियांची बुद्धि खचित कमी नाही. स्त्रिया लिहिणें वाचणें शिकून सगळा दिवस पुस्तकें वाचूं लागल्या तर घरगुती कामाकडे त्या दुर्लक्ष करतील अशी भीति बाळगण्याचें कांही कारण नाहीं. घरची कामें संभाळून फावल्या वेळात त्यांना पुस्तकें वाचून ज्ञान मिळवितां येईल. शिक्षण न देऊन तरी स्त्रियाच्या फुरसतीचा वेळ कोठें चांगल्या कामांत जातो? दुसऱ्यांची निंदा, भांडण, तंटे इत्यादि गोष्टींतच त्यांचा पुष्कळ वेळ जातो.

घरी कथापुराणें ऐकून मन सुसंस्कृत करण्याची जुनी पद्धतीही आतां नाहींशी होत चालली आहे. म्हणून त्यांना लिहिणें वाचणें शिकविल्याने बुद्धीच्या विषयांत तरी त्यांना करमणूक होऊन शिवाय ज्ञानप्राप्तीही होईल.

हल्लीं पुरुषांना नोकरीच्या मागें जावें लागत असल्यामुळें पूर्वीच्या-प्रमाणें

कुटुंबव्यवस्थाही राहणें अशक्य झालें आहे व कीर्तनपुराणांवर लोकांचा अनादर दिसून येत आहे. म्हणून पुस्तकें वाचून विद्या संपादन करणें हाच मार्ग स्त्रियांना मोकळा दिसत आहे व त्याला शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

आज आपल्या विस्कळित झालेल्या समाजाची घटना सुधारण्याकरितां स्त्रियांना शिक्षण देणें अगदीं अवश्य आहे. 'मुलांना बाप शिक्षण देऊं शकतो. आईच कशाला सुशिक्षित असली पाहिजे?' असें म्हणणें योग्य नाही. कारण मुलांचा लहानपणापासून आईशी जितका निकट संबंध असतो तितका बापाशी असत नाही.

'यावन्न साक्षरा माता तावद् अज्ञाश्च बालकाः'

असें एके ठिकाणी म्हटलें आहे. सारांश, स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना योग्य रीतीनें सुसंस्कृत करण्याविषयी पुरुषवर्गानी अनास्था करूं नयें अशी माझी त्यांना विनंती आहे.

श्रीमहाराजांचे भाषण

महाराज म्हणाले, **'मी मनानें स्त्री असून शरीरानें पुरुष आहे'.** म्हणून दोघांनाही आजचे प्रसंगीं कांही सांगतो :- आमची भगिनी कुमारी गोदावरीबाई यांनीं आजच्या प्रसंगी जें भाषण केलें ते त्यांच्या वयाच्या व विद्येच्या मानाने स्पृहणीय झालें. त्यांत,, चित् किरकोळ दोष असले तरी तिकडे लक्ष न देतां त्यांतील अर्थ ग्रहण करावा. कारण सर्वगुणसंपन्न असा एक परमेश्वरच आहे, इतरांचें ठिकाणीं अपूर्णता ही असणारच !

युरोपियनांकडून स्त्री-शिक्षणाचा नायनाट

स्त्रीशिक्षणाविषयी आपल्या देशांत अझून बरीच अनास्था दिसून येतें ही गोष्ट खरी आहे. परंतु आपल्या देशांतील लोक स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध नुसते तोंडानेंच बोलून दाखवितात. हातीं सत्ता नसल्यामुळे विशेष कृतीनें ते कांहींच करूं शकत नाहींत. परंतु -

युरोपीय लोक स्त्रीशिक्षणाचा सशास्त्र नायनाट करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. डॉ. फोरेल साहेब आपल्या पुस्तकांत म्हणतात की, ''स्त्रियांच्या मेंदूंचें वजन पुरुषांच्या मेंदूच्या वजनाहून कमी असतें.'' ह्या म्हणण्याच्या सत्यासत्यतेचा विचार करण्यापूर्वी शिक्षणाचें यथार्थ स्वरूप काय आहे हें आपण पाहूं.

शिक्षणाचे यथार्थ स्वरूप

वस्तुतः शिक्षणापासून जशी विद्या प्राप्त होते तसाच विनयही शिक्षणापासूनच प्राप्त होतो. शिक्षणांत दोन प्रकारच्या गोष्टी असतात. एक उपदेशानें येणाऱ्या गोष्टीं, व दुसरे अनुकरणानें येणाऱ्या गोष्टी. यांपैकी -

१. उपदेशानें येणारें ज्ञान हेंच खरें शिक्षण होय.

२. **'अज्ञातार्थज्ञापको विधिः'** माहीत नसलेल्या गोष्टी सांगणें तें शिक्षण होय.

अनुकरणानें येणाऱ्या गोष्टी शिकवाव्या लागत नाहींत. जसें मुलांना पाटीवर उगीच रेघा ओढणें, खोड्या करणें इत्यादि गोष्टी शिकाव्या लागत नाहींत, त्या अनुकरणानें येतात.

अनुकरणानें येणारें ज्ञान हे काही शिक्षणाचे फळ नव्हे.

परकीय स्त्रियांच्या सुशिक्षितपणाविषयी इकडील पुष्कळ लोकांना नुसता भ्रम आहे. एका पाश्चात्य ग्रंथकाराने मॅन अँड वूमन ह्या पुस्तकांत म्हटले आहे कीं, शिक्षणापासून आमच्या देशांतल्या स्त्रिया काय शिकल्या आहेत तर पोषाख घालणे. परंतु हे त्या अनुकरणानें शिकल्या, शिक्षणानें नव्हे. आतां पुरुषांपेक्षा स्त्रिया कमी दर्जाच्या आहेत असें जे पारकीय विद्वान म्हणतात तें योग्य नाहीं. मेंदूचें वजन कमी असल्यामुळे स्त्रियांची बुद्धिशक्ति कमी आहे हें म्हणणें समीचीन नाहीं. कारण मेंदूमधला इन्टलेक्च्युअल सेंटर अझून शास्त्रीय शोधकांना सांपडला नाहीं.

बाह्य पदार्थाचा मेंदूवर संस्कार होऊन आपल्यास त्या पदार्थाचें ज्ञान होतें असें पाश्चात्य सायन्सवादी म्हणतात. बाह्य पदार्थांचे ठसे प्रकाशाच्या किरणांच्या द्वारे मेंदूंत येऊन जो एक सांठा जमतो त्याचे मन बनतें, असें त्यांनी मनाचें लक्षण केले आहे.

परंतु अनुकूल पदार्थापासून सुख होणे व प्रतिकूल पदार्थापासून दुःख होणे ह्या सुखदुःखाच्या संवेदनाही बाहेरूनच येतात काय? त्या बाहेरून येणे शक्य नाही. स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन कमी म्हणून त्यांची बुद्धिशक्ति कमी असें घेऊन चाललें म्हणजे त्यांचा आत्मा व मन निराळें न मानलें पाहिजे. हा पारकीय दृष्टीनें विचार झाला. आतां वेदान्तदृष्टीनें स्त्रिया बुद्धिमत्तेंत पुरुषांहून कमी ठरतात काय हे पाहूं.

वेदान्तदृष्टीनें स्त्रियांची बुद्धि

पंचकर्मेन्द्रियादि सतरा पदार्थ मिळून लिंग शरीर झालें आहे. स्त्रियांचें लिंग शरीर व पुरुषाचें लिंगशरीर सारखेंच आहे व स्त्रियांच्या आणि मनुष्यांच्या बुद्धीत चिदाभास समान आहे, असें वेदांतशास्त्राचें म्हणणें आहे. स्त्रिंयाच्या मेंदूचें वजन कमी आहे म्हणून त्यांना शिक्षण देऊं नये असें मानलें म्हणजे बाह्य पदार्थावरच अवलंबून रहावे असें होईल व तसें झालें म्हणजे आत्मा व मन हें शरीराचेच भाग मानण्याची पाळी येऊन देहाला आत्मा मानावा, अशी चार्वाक

मताची संप्राप्ति होईल. याप्रमाणें चार्वाकमत पुष्ट होऊं लागलें असता अंतर्गत वेदान्तज्ञानावर सहजच धाड येऊन स्त्रियांना मुक्तीचा मार्ग जो श्रुती मातेनें सांगितला आहे तो प्रतिबद्ध होईल. ही अनर्थावह शृंखला टाळण्याकरितां -

''स्त्रियांना बुद्धिमत्तेंत पुरुषाच्या बरोबरीचेंच मानणे भाग पडते.''

आतां स्त्रिया जर पुरुषांच्या बरोबरीच्या आहेत तर त्यांनी पतीच्या आज्ञेंत का वागावें? असा आक्षेप घेण्याचें कारण नाहीं. स्त्रियांनी पतीची आज्ञा पाळावी हा जसा शास्त्रांत विधि आहे तसा पुत्रांनी मातेची आज्ञा पाळावी असाही विधि शास्त्रांत सांगितला आहे. हा नीतिमार्ग समाजघटनेलाही अत्यंत हितावह आहे व तो मोडला तर सर्वत्र घोटाळा होईल व नीतिमत्ता दृढ ठेवण्याचा सरकारचा जो एवढा प्रयत्न आज चालू आहे त्यालाही आडकाठी होईल. स्त्रीनें जर पतीच्या आज्ञेंत वागूं नये तर पुत्रानें तरी मातेच्या आज्ञेंत कां वागावें? मुलगा शिकून सवरून मोठा विद्वान झाला व तो जर म्हणूं लागला कीं, 'अशा अशिक्षित व वेडगळ समजुतीनें भरलेल्या आईच्या आज्ञेंत मी काय म्हणून वागावें? उलट आईनेंच मी बाहेरून आलों असतां चटकन उभें राहून हातांत बांगड्या नसल्या तरी तशाच हातानें 'गुड मॉर्निंग' करून माझा आदर केला पाहिजे' तर हें म्हणणें योग्य दिसेल काय? अशा विचारांची परंपरा दैववशात सुरूं झाली तर मानापमानाचे तंटे न्यायासनापर्यंत निकालाकरितां जाऊं लागतील.

सारांश, आज्ञापालनादि गोष्टी नीतिमत्तेच्या आहेत व त्या सर्वांना सारख्याच पाळल्या पाहिजेत. तेवढ्यावरून कोणाची बुद्धिमत्ता कमी जास्त ठरत नाही.

इतिहासावरूनही पाहिले असतां स्त्रिया पुरुषापेक्षां बुद्धिमत्तेंत कमी ठरत नाहींत. गार्गी, सुलभा, मैत्रेयी इत्यादि स्त्रियांची नांवें प्रत्यही ब्राह्मणांच्या तर्पणांत येत आहेत, एवढी त्यांची योग्यता आहे.

जनकाची अध्यात्मज्ञानांत एवढी ख्याति असूनही सुलभा नांवाच्या योगिनीनें आपल्या बुद्धिमत्तेनें त्याला लाजविले होते, याविषयी महाभारतांत 'सुलभाजनक संवाद' प्रसिद्ध आहे.

जनकाच्या दृष्टीशी आपली दृष्टि मिळवून तिनें त्याच्या शरीरांत त्या वेळी प्रवेश केला होता. डोळ्यांशी डोळा मिळवून दुसऱ्याच्या मनावर ताबा चालविण्याचा हा प्रकार 'मेस्मर याने शोधून काढला नसून आपल्या इकडे ही विद्या फार प्राचीन काळापासून पूर्णतेस गेलेली आहे.

याप्रमाणें आपल्या देशांतील पौराणिक काळाच्या स्त्रिया बुद्धिमत्तेंत पुरुषाच्या बरोबरीच्या किंबहुना त्यांच्याहून,, चित अधिकही होत्या. युगमानाप्रमाणें

त्यांच्या इतकें ब्रह्मचर्यादि गुण आज जरी साध्य नसले तरी यथाशक्ति प्रयत्न करून, होईल तितक्या गोष्ट साध्य करण्याला झटले पाहिजे. याला पराशर स्मृतीचें वचन प्रमाण आहे तें असें : -

युगे युगे च ये धर्माः तेषु धर्मेषु ये द्विजाः।
तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा हि ब्राह्मणाः।।

शाळेत कोणी जावे ?

मात्र शिक्षणपद्धतींत तारतम्य असले पाहिजे. तें एवढेंच की, - अनुकरणानें येणाऱ्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांना दाबण्याइतका खंबीरपणा ज्यांच्या मनाचा असेल त्यांनी शाळेत जाऊन शिक्षण घ्यावें व तो ज्यांचे ठिकाणी नसेल त्यांनी घरीच पति किंवा पिता यांजकडून शिक्षण घेऊन आपली उन्नति करून घ्यावी.

व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तर झालें ते :-

प्रश्नोत्तरे

प्रश्न :- लिंगशरीर सर्वांचे सारखें आहे तर पश्वादिकांनाही शिक्षण देणें शक्य आहे काय?

उत्तर :- लिंगशरीर मनुष्याचें व पश्वादिकांचें सारखें नाही, कारण त्यांत कांही इंद्रियाचा गोलकांशी संयोग नसतो. मनुष्यांतही जे बहिरे व मुके असतात त्यांना शिक्षण देणें शक्य नाही, कारण त्यांचीही इंद्रियें तशीच असतात. अस्तु.

वर्णाश्रम धर्माविषयीं महाराजांचा सर्वसामान्य उपदेश असे.

महाबळेश्वराचा एक ब्राह्मण काशीस जाण्याकरितां निघालेला वाटेंत हरदा येथें येऊन महाराजांस भेटला व म्हणाला मी 'रमल'(विद्या) शिकलों आहे पण त्यांत डोकें चालत नाही याला काय उपाय करूं? त्याला महाराजांनी ब्राह्मणाचें मुख्यकर्तव्य वेद शिकणें, गायत्री पुरश्चरण करणें इ. आहे असे सुचविलें.

मराठे जातीला - संस्कृत भाषा

देवासच्या महाराजांचे धाकटे बंधु श्रीमंत जगदेवराव उर्फ भाऊसाहेब पवार यांजकडून महाराजांस हल्लीं एक पत्र आलें होतें. त्यांस महाराजांनी वेदान्तविषयक पत्रें पाठविण्याचें कबूल केलें होते म्हणून वरील पत्राचें उत्तर या वेळी त्यांस महाराजांकडून गेलें. या पत्रांत प्रथम महाराजांनी-

'मराठे जातीला सध्यां इंग्लिश भाषा शिकण्यापेक्षां संस्कृत भाषा शिकण्याची जास्त आवश्यकता आहे.'

- असें सुचवून नंतर खऱ्या भगवद्भक्ताची लोकांत वागणूक कशी असते

याविषयी मोठें मार्मिक विवेचन केले आहे.

खाण्यापिण्याच्या बाबतीत सावधपणा व बाकीच्या बातींत विदेहपणा हे भगवद्भक्तीचें लक्षणच होऊं शकत नाही, असें न्यायसूत्राधारें सिद्ध करून प्रेमसमाधि व व्युत्थान अशा भक्ताच्या दोन दशा वर्णन करतांना प्रेमसमाधींत भक्तांचा व्यवहार क्षीण होतो पण इतरवेळीं भगवद्भक्त लोकव्यवस्थेविषयी किती सावध असतात याविषयी -

''मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदूं ऐसे''
''ऊठ भडवीच्या जाय तूं येथूनी । आमुचे कीर्तनीं बैसूं नको''

ही तुकाराम महाराजांची वचनें व 'वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि' हे भवभूतीचें वचन प्रमाण दिलें आहे. नंतर परमेश्वर निराकार असला तरी प्रथम साकारावर चित्त स्थिर करण्याची आवश्यकता सांगून गणितशास्त्रानें परमेश्वराचें अस्तित्व सिद्ध केलें आहे.

शेवटी, हल्ली लेखन चालू असलेला ''संप्रदाय सुरतरू'' तयार होत आला आहे व त्यांत प्रतिपादलेलीं माझीं अंतस्थमतें उदात्त आहे किंवा नाहींत हें वाचनान्ती कळून येईल असें लिहून पुढें महाराज म्हणतात :-

''याप्रमाणे मी आपली स्थिती लिहिली आहे तसा मी आपला उणेपणाही थोडासा लिहितो. कारण आपला उणेपणा न दाखवून केवळ भपकेपणा दाखविणें म्हणजे फसविणें होय, असें माझें मत आहे.

प्राचीन ऋषींनी आपला उणेपणा देखील दाखविला आहे. मी जरी निस्पृह आहे तरी व्रतांकरितां व ग्रंथादिकांकरितां माझ्या मनांत केव्हां केव्हां पैशाच्या अशेचा अंकूर उत्पन्न होतो. तो कलंक आहे हें मला ठाऊक आहे व तो मी कमी करण्याची खटपटही जोरानें करीत आहे.'' अस्तु.

इंग्रजी वैकृत-भाषा - तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध

इंग्रजी भाषा वैकृत असल्यामुळें ती मंत्ररहित कशी आहे व वैकृत भाषेनें वेदान्तश्रवण केलें असतां तिजपासून तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध कसा होतो याविषयी एका गृहस्थाचा महाराजांशी मागें पत्रव्यवहार झालेला आहे (सप्तम यष्टि पृ. १०८ पहा) व महाराजांकडून गेलेलें पत्रोत्तर त्या गृहस्थानें पुढें मुमुक्षूंत प्रसिद्धही केलेलें आहे. त्यावर पुन्हा शंका घेऊन संस्थान फलटन जि. सातारा येथील एका गृहस्थांनी मंत्रशास्त्रविषयक व आणखी कांही इतर प्रश्न या सुमारास महाराजांस पत्रद्वारें विचारलें आहेत. ते प्रश्न असे :- १. ''आरबी, फारशी, इजिप्शियन,

खाल्डीया, अखाडियन, चिनी, जपानी वगैरे भाषांत मंत्रशास्त्र आहे व त्याबद्दल ग्रंथ आहेत. ''अब्राव ३ ब्रा'' ''काबला'' वगैरे ज्यूइश लोकांत मंत्रयंत्रशास्त्राचे प्रकार आहेत. सदरहू वेदबाह्य मतांत देखील मंत्रशास्त्र आहे. मग त्या भाषा वैकृत आहेत तर मंत्रमय कशा? २. महानुभाव भाषा व त्यांचे मंत्रशास्त्र व लिपी कशी आहे? ३. नंदपुत्र कृष्ण व वसुदेवपुत्र कृष्ण एकच आहेत काय? यमल तंत्रावरून भिन्न असल्याचा मोहमय वाद निघाला आहे. मोहनिवारणार्थ विनंती केली आहे.

वैदिक मंत्र व साबर मंत्र

वरील पत्राचें उत्तर महाराजांकडून माघ वद्य १४ ता. २३-२-१९१४ रोजी गेलें. त्यांत नैगम आणि साबर असे मंत्राचे दोन प्रकार सांगून साबरमंत्र तत्त्वज्ञानाविषयी अदृष्टोत्पादक नाहींत तर दृष्य क्षुद्रफल देणारे आहेत. त्यांची भाषा नियत नसून बहुतेक साबरमंत्र विकृत भाषेंत आपल्याकडील भूतडामरादि तंत्रांतही आहेत. आरबी वगैरे भाषेंत असें मंत्र आहेत ते साबरच आहेत इ. गोष्टीचा ऊहापोह केलेला आहे व साबरमंत्र हिंदुस्थानांतूनच अनेक देशांत गेले आहेत व चांडाल व द्वीपांतरवासी लोकांनी साबरमंत्रांचा अभ्यास करावा ब्राह्मणांनी करूं नये. - असें मेरुतंत्राचें म्हणणें प्रमाण देऊन पुढें मेरुतंत्राचे बरेंच प्राचीनत्व सिद्ध केलें आहे व नंतर नैगममंत्राविषयी थोडक्यात माहिती सांगून पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर दिले आहे.

२. दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना, हिंदुस्थानांतील भिन्न भिन्न पंथांचे ऐक्य अढळ राखण्याविषयी महाराजांची अत्यंत जपणूक दिसून येते. ते म्हणतात :-

मानभावांचे नियम

''मानभावांची तीन स्थळें व त्यावरील बंध मला येत आहेत हे खरें आहे. तथापि लोकांना उपदेश घेतल्यावांचून कळवूं नये असा त्यांचा निर्बंध असल्यामुळें लोकांपुढें त्या गोष्टी जाहीर करून एका समाजाला आपलें शत्रुत्व पत्करावयास लावण्यास मी तयार नाहीं म्हणून त्यांची लिपी व शास्त्र मला माहित आहे तरी उघडपणें सांगणार नाही. पण एवढें मी खास सांगतों की मानभावधर्म कोणाला कितीही संशययुक्त वाटत असला तरी तो थिऑसफीपेक्षां लाखपट चांगला आहे असें मी म्हणतो.

जितके उपासक - तितकी रूपें

३. तिसऱ्या प्रश्नाला महाराजांनी दिलेलें उत्तर उपासक दृष्टीनें अत्यंत उपकारक आहे. तें असें : -

''दोन कृष्णांबद्दल जो यामलतंत्रांत उल्लेख आहे तसा तो स्कंदपुराणांत व

पद्मपुराणांतही आहे. आणि चैतन्यसंप्रदायांतील लघुभागवतामृत ग्रंथातही आहे. कृष्ण जरी दोन आहेत तरी त्यांची मूल मूर्ति एकच आहे. शिवाय प्रत्येक गोपीला जर एक एक कृष्ण रासांत मिळाले होते तर या दोन कृष्णांतच काय आश्चर्य आहे?

''जितके उपासक तितकी रूपें धरणें हें परमेश्वरशीलच होय.''

दोन कृष्ण असलें तरी ते दोन ईश्वराची रूपें आहेत असें कांही म्हटले नाही. तेव्हां ईश्वरानें कोटी कृष्णरूपें धरिलीं तरी उपासकाला मोह पडण्याचें कांही कारण नाहीं. अशा रिकाम्या मोहानें लाभ कांहींच होत नसून साधारण उपासनेच्या अंतःकरणाला मात्र प्रतिबंध होतो."

इस्लाम

हें चालू संवत्सर संपतां संपतां आणखी दोन लेख महाराजांनी मुमुक्षु पत्रांत प्रसिद्धिकरितां पाठविले आहेत. त्यांतला एक ''हिंदु व महंमदादि'' हा असून तो मुमुक्षुकर्ते रा. लक्ष्मणराव पांगारकर यांच्या सूचनेवरून पाठविला आहे व तो मुमुक्षूच्या ता. ५ मार्च १९१४ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. प्रस्तुत लेखांत हिंदु व मुसलमान यांच्यांत धर्मसंबंधी सख्य सर्वदांच आहे ही गोष्ट महाराजांनी सप्रमाण सिद्ध केली आहे. प्रथम, **''द्वेष हा धार्मिक किंवा राजकीय असा दोन प्रकारचाच असूं शकतो व त्यापैकी धार्मिक द्वेषच परंपरागत टिकूं शकतो.''** याविषयी सांगून नंतर महाराजांनी मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धार्मिक इतिहासांतली प्रमाणें देऊन व शिवाजी व अवरंगजेबाच्या काली ऐतिहासिक लढा प्रत्यक्ष असतांही शेखमहंमदबाबा सारखे मुसलमानमहात्मे हिंदूशी मिळूनच होते व माणिकप्रभु वगैरेंच्या स्थानी अजूनही हिंदुमुसलमानांत धार्मिक द्वेष कधीच उत्पन्न झाला नाहीं व होणें शक्य नाहीं हे सिद्ध केले आहे.

ख्रिस्ती व बौद्धांचे हिंदुधर्माशी ऐक्य

पुढें ख्रिस्तीधर्माचें व बौद्ध धर्माचेही ऐक्य हिंदुधर्माशीं मूळचेंच कसे आहे ते सप्रमाण दाखविले आहे व **''विचारदृष्टीनें सर्व धर्म एक आहेत म्हणूनच सर्वांना गोडीगुलाबीनें वागतां येत असून अधिकारी पुरुषांच्या सोयीप्रमाणें आचार मात्र प्रत्येकांचे भिन्न आहेत; व ते तसेच राहूं देणें, हेंच प्रत्येक समाजाला भूषणावह आहे.''**

असें हिंदुधर्माचें म्हणणें सांगून व हिंदुस्थानांत कोणाशीही धार्मिक द्वेष उत्पन्न होऊं नये अशी हिंदुसमाजाची मांडणी दाखवून हिंदुधर्माचें श्रेष्ठत्व सिद्ध केले आहे व शेवटी युरोपखंडांत सध्यां धर्माची अवनति झाली आहे व तेथे धर्माची आवश्यकता भासूं लागली आहे हे सांगून युरोपला देखील शांतता कायम ठेवण्याकरितां कोणत्या तरी धर्माचा अवश्य आश्रय करावा लागेल असें भाकित केले आहे.

योग आणि विपर्यास

दुसरा लेख ''योग आणि विपर्यास'' हा आहे व तो मुमुक्षूच्या ता. २६ मार्च १९१४ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. योगाचें अंतिम ध्येय मनाचा निरोध हे असून त्याला अभ्यास आणि वैराग्य ह्या दोन गोष्टींची अत्यंत जरूरी आहे; हें जें योगशास्त्रप्रसिद्ध प्राचीन तत्त्व, तिकडे लोकांचे दुर्लक्ष होऊन आपल्याकडील वामतंत्रांत रूढ असलेल्या हिप्नॉटिझम्सारख्या क्षुल्लक चमत्काराच्या गोष्टी हल्लीच्या काळांत योगाच्या नांवाखाली मोडूं लागल्यामुळें योगशास्त्राचा कसा विपर्यास झाला आहें हें लेखांत महाराजांनी दाखविले आहे.

वर्णाश्रमकर्म केल्यावांचून किंवा साधनचतुष्टयसंपत्तिवांचून नुसते वेदान्ताचे ग्रंथ वाचून ''वेदान्ताचा व व्यवहाराचा मेळ घालूं पाहणाऱ्या आधुनिक वेदान्त्यांची व साधुवर्गाची स्थिती'' जशी यापूर्वी महाराजांनी वर्णन केली आहे. तशीच, योगाच्या नांवाखाली हिप्नाटिझम्चे क्षुल्लक चमत्कार दाखवून व योगाचे अनेक खेळ करून अविरक्त लोकही हल्ली अधिकारीपणाचें बंड कसे माजवितात व त्यांच्या नादीं लागून भोळे लोक व मोठमोठे शिकलेले लोक देखील कसें फसले जातात ती स्थितीही या लेखांत महाराजांनी वर्णन केलेली आहे व प्राचीनकाळी हिंदुस्थानांत भरभराटींत असलेल्या योगशास्त्राला केवळ कोल्हाट्यांच्या कसरतीच्या साम्यतेस आणून बसविणाऱ्या अशा आधुनिक भोंदू योगीवर्गाचे आक्षेप खोडून त्यांची परीक्षा पाहण्याकरितां कांही योगशास्त्राचे प्रश्न विचारून शेवटी महाराजांनी सर्वांस अशी विनंती केली आहे :-

''याप्रमाणे थोडेसे प्रश्न लिहिले आहेत. यांचें उत्तर कृपाकरून कोणी द्यावें. या थोड्याशा प्रश्नांची उत्तरें दिल्यास प्राणायाम, दृष्टियोग, व मुनिचित्त साक्षात्कार यांतील भयंकर अडचणीचें प्रश्न करीन. यांचें उत्तरच नाही असें मात्र कोणी समजूं नये. उत्तर खास आहे. योगियांनी खटपट करावी.

आतां कोणी म्हणेल की, मोठे मोठे शब्द प्रश्नांत उगीच घातले आहेत, तर असें म्हणणाऱ्याकरितां माझे हे प्रश्नच नाहींत. ज्यांनी योगशास्त्र वाचून त्याचा थोडा तरी अनुभव घेतला आहे. अशांनाच मी हे प्रश्न विचारीत आहे. एखादा टोपण योगी या प्रश्नांनी जर भंडावून गेला तर शिकलेल्या लोकांनी प्रश्न विचारून अशा गुरूला भंडावून सोडावें असें माझें मतच आहे. बरोबर न समजतां - **''पुत्रानें आईबापांची सेवा सोडून व स्त्रियांनी पतीची सेवा सोडून, व्यर्थ बोवांच्या नादीं लागूं नये.''**

अशी माझी गरीबाची सर्वांस विनंती आहे आणि जे वैदिक मार्गावर

अवलंबून असतील ते योगीच आहेत असें मीच समजतो. त्यांनी उत्तर दिले नाही, तथापि त्यांचा अपमान करण्याकरितां हे प्रश्न नाहींत तर योगाचे अनेक खेळ करून दाखविणाऱ्या सर्वांकरिता आहेत.''

(वरील लेखाचा अभिप्राय महाराजांच्या पुढील अभंगांत थोडक्यांत समाविष्ट झाला आहे).

लावोनियां डोळे झगमगरूपा । जपती अजपा श्वासामध्यें ॥१॥
छेदन चालन दोहन जिव्हेचे । होती खेचरीचे अधिकारी ॥२॥
जंव नाहीं वृत्ती निरोधिल्या पांच । तों न योग साच अवघे चाळे ॥३॥
अभ्यास वैराग्य एक वेळ जरी । घडले नाहीं तरी अवघे चाळे ॥४॥
पर वैराग्याने वीट त्रिगुणांचा । नये जरी साचा अवघे चाळे ॥५॥
जिंकोनि जिंकोनि संयमें भूमिका । स्थिर जों न निका अवघे चाळे ॥६॥
क्लेश कर्मपाक आणिक आशय । भिन्न देवराय तयाहूनि ॥७॥
तयाचें जरी न केलें प्रणिधान । तंव हें साधन अवघे चाळे ॥८॥
जंव नाहीं झाली ज्ञानेश्वरदया । तंव योगक्रिया राजयक्ष्मा ॥९॥

असो. याप्रमाणे या ''प्रमाथी'' संवत्सरांतील वृत्तांत यथामति वर्णन केला. यापुढील ''आनंद'' संवत्सर हें या उमरावती प्रकरणाचें शेवटलें आहे. तेवढे झाले म्हणजे हें चालू उमरावती प्रकरण संपणार आहे. त्या ''आनंद'' संवत्सरांतील रम्य चरित्रकथेस आतां आरंभ करूं.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

इ.स. १९१४-१५ / शके १८३६ आनंदनाम संवत्सरे

श्रीपांडुरंग सद्गुरुनाथ महाराजांच्या कृपेनें उमरावती प्रकरणांतील अंतिम संवत्सराची चरित्रकथा आता लेखन करितो. या संवत्सरांतील वृत्तांत खरोखरच संवत्सराचे आनंद हे नांव सार्थ करणारा आहे. कारण ज्या सद्गुरुसेवेचे महिमान जगास श्रुति जननीनें **''तद् विज्ञानार्थं सद्गुरुम् एव अभिगच्छेत्''** या मंत्रानें मुक्त कंठानें सांगितलें, **''गुरुरित्याख्यया लोके विद्या साक्षाद्धि शांकरी / आघवियांची दैवा । जन्मभूमि हे सेवा''** असे सांगून जिच्या रसभरीत वर्णनांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची वाणी प्रेमानें तल्लीन झाली, **''सकळ देवांचाही देव । सद्गुरुनाथ एकला / तुका म्हणे सद्गुरुसेवा सकळ देवां वरिष्ठ / आधीं पूजा सद्गुरुनाथा । चाले देवावरी सत्ता''** इ. आपल्या अभंग वाणीनें तुकाराम महाराजांनी जिचे पोवाडे गावून ''तुका म्हणे कैसे आंधळे हे जन । गेले विसरून खऱ्या देवा'' या वचनानें लोकांत जिचें पुनरुज्जीवन करण्याचा यत्न केला व याप्रमाणे श्रुतिसंतांनी

कंठशोष करून जिच्या प्रीत्यर्थ आपलें शरीर झिजविलें. त्या सद्गुरुसेवेचें महत्व प्रत्यक्ष अलीकडील ऐतिह्य उदाहरणाने व तेंही स्त्रीवर्गांतील उदाहरणानें दाखवून देण्याचा प्रसंग सहजासहजी या संवत्सराच्या आरंभीच महाराजांस आला.

संत बहेणाबाईंचे श्रेष्ठत्व

हें उदाहरण म्हणजे तुकाराम महाराजांच्या शिष्या मातोश्री बहेणाबाई यांची कवितावाणी होय. या कवितांचे पुस्तक महाराजांकडे अभिप्रायार्थ आलें. ते वाचून त्यांच्या अंतःकरणांतील खऱ्याखुऱ्या प्रेमवृत्ति बाहेर उसळल्या व ''खऱ्या वाणीचा परिणाम'' या नामनिर्देशानें मुमुक्षु वर्तमानपत्राच्या ता. २ एप्रील १९१४ च्या अंकांत त्या लेखरूपानें प्रगट झाल्या. त्यांत महाराज म्हणतात :-

स्त्रीशिक्षणाविषयी आमच्या समाजांत अनेक प्रकारची ओरड चालली आहे. परंतु स्वधर्मानें व खऱ्या भगवद्भक्तीनें शाळेंत न घेतांना शिक्षण जन्मोजन्मी मिळत असतें. माझ्या सुदैवानें न मागतां माझ्याकडे बहिणाबाईंची कविता आली आहे.

बहिणाबाई ह्या तुकाराम महाराजांच्या शिष्यांपैकी एक असून **'शिष्याद् इच्छेत्पराजयं'** एवढी कृपा महाराजांनी त्यांच्यावर केली होती, हा अर्थवाद प्रगट केल्यावांचून राहवत नाही.

बहिणाबाईंच्या कवितेंत भक्तिज्ञानाचें उद्गार इतके स्पष्ट आहेत की, अद्वैतसिद्धीपर्यंत वेदांत पढणाऱ्याला ते डोलवून सोडतील यांत संशय नाहीं.

बृहद्योगवासिष्ठाप्रमाणें त्यांचा दृष्टिसृष्टिवाद शुद्ध आहे. शांकरभाष्याप्रमाणें त्यांची कविता शास्त्रीय आहे.

बहिणाबाईचे १३ जन्म स्त्रियाचेच झाले त्यांत त्या कोण्या शाळेंत शिकावयास गेल्या नव्हत्या. बहिणाबाईचे उद्गार इतके स्पष्ट आहेत कीं, माझ्या तर्काचा अभिमान व वेदांताच्या शोधाचा अभिमान एकाच अभंगांत त्यांनी घालवून मला लाज वाटावयास लावली! ''भागवताप्रमाणें हें पुस्तक गळ्यांत मंगलसूत्र करावें असें मला वाटूं लागलें.'' मायेचें अनिर्वाच्यत्व वेदांताच्या शास्त्रीय युक्त्यांनी यांनी सिद्ध केलें आहे. वेदरहित आत्मज्ञानी यांना खपत नसून वेदाचें रहस्य यांना कळलें आहे असें माझें मत झालें आहे.

ब्रह्मज्ञानियाच्या निवृत्तिमार्गाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाहीं, हे यांचें मत ऐकून तर ह्या वसिष्ठाचा अवतार आहेत काय अशी शंका येते, परंतु त्यांनी आदल्या १३ जन्मांची हकीकत दिल्यामुळें ही शंका आंतल्या आंत दाबून ठेवावी लागते नाहींतर निश्चय केला असता. यांचें वाक्य असत्य असेल ही शंका आणण्याकरितां जन्मल्या दिवसापासून आईच्या वाक्यावरील विश्वास काढून टाकण्याची संवय

केली पाहिजे.

बहिणाबाईंची कविता व त्यांचें चरित्र वाचून त्यांचें मागें जगांत आतां संतांचे कार्य उरलेले नाही, ही एक कल्पना माझ्या मनाला शिवून गेली. ही मी नुसती स्तुति करून लिहीत नाही, तर तातांना स्मरून लिहीत आहे. पंचपादिका, विवरणप्रमेयसंग्रह इत्यादि ग्रंथांतील गूढ प्रमेयें या कवितांत अति स्पष्ट उतरली असून त्यांना स्वधर्माचें पाठबळ व भक्तीचा शिक्का मिळाला आहे. आणि असें होऊनही द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत इकडे कल गेला नाहीं, तर शुद्ध शांकरमतच प्रतिबिंबित झालें आहे.

छापखान्याची चूक सोडून दिली तर कवितेची भाषा वामन पंडिताइतकी तरी शुद्ध आहे. त्यांच्या सर्वच कविता चांगल्या आहेत, पण मला आवडलेल्या कांहीं कवितांचा मासला देतो.

१. प्रपंच असत्य कळों आला जया । विषय हे तया नावडती ॥१॥
उदासीनापरी वर्ततो प्रपंची । आशा हे मनाची सांडानिया ॥२॥
मनाचा स्वभाव संकल्प विकल्प । होये साक्षिरूप तयांचाही ॥३॥
बुद्धीचा निश्चय अनुसंधानीं चित्त । अहंकारी हेत अहंतेचा ॥४॥
सर्वही मायिक व्यवहार जाणती । निश्चय अद्वैतीं ठेवोनियां ॥५॥
बहेणी म्हणे माया सत्य ना असत्य । श्रीगुरूनें तथ्य सांगितले ॥६॥

सुरेश्वराचार्यांचें बृहदारण्यकावरील वार्तिक वाचून नंतर हा अभंग वाचून पहावा म्हणजे मख्खी कळेल.

२. असत्य हे माया म्हणों जाता दिसे । सत्य म्हणतां नसेज्ञानदृष्टि ॥१॥
ऐसा हा संदेह निवारी सद्गुरु । विवेकनिर्धारु करोनियां ॥२॥
ब्रह्मा हरीहर मायेचेचि गुण । माया ब्रह्मी जाण बोलों नये ॥३॥
माया कल्पनीत अकल्पीत ब्रह्म । न कळे यांचें वर्म कोणे परी ॥४॥
माया हे सावेव किंवा निरावेव । न कळे याचा ठाव कोणे परी ॥५॥
बहेणी म्हणे यांचें वर्म कळावया । वोळंगावे पायां सद्गुरूच्या ॥६॥
३.ब्रह्मापासूनिया झाली म्हणों माया । उपाधि हे तया केंवी घडे ॥१॥
करावा निवाडा सद्गुरू वचने । भेद निरसून विकल्पाचा ॥२॥
माया ब्रह्मी नाहीं ऐसें म्हणो जरी । स्वतंत्रता तरी म्हणो नये ॥३॥
बहेणी म्हणे ऐसा संदेह मायेचा । निरसी जो साचा तोचि गुरु ॥४॥
४.ब्रह्म तों अद्वय श्रुतीचे संमतें । वेगळी माया ते म्हणों कैसी ॥१॥
कोणासी पुसावें मायेचें ठिकाण । सद्गुरुवांचून सत्य जाणा ॥२॥

सुवर्ण कांकण नाममात्र भिन्न । ज्ञानदृष्टीं जाण ओळखावे ॥३॥
तोय तरंग एक भेद नाममात्र । ऐक्य हें सर्वत्र ज्ञानदृष्टी ॥४॥
सूतवस्त्र दोन्ही ऐक्यता सहजें । ज्ञानदृष्टीं वोजे पाहिलिया ॥५॥
बहेणी म्हणे ऐसा पाहतां विवेक । सहजचि ऐक्य मायाब्रह्मीं ॥६॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचित विवेकचूडामणींत आणि विद्यारण्यकृत पंचदशींत यापेक्षां अधिक मायाब्रह्माविषयी शास्त्रीय विवरण काय सांपडतें! अशी माझी संस्कृत वाचकांना कर जोडून विनंती आहे. हठयोगादिसाधनें आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें तुच्छ असून मनोनिरोधाच्या दृष्टीनें योगाची थोडीशी जरूर आहे, हें तत्त्व शास्त्रीय तऱ्हेनें बहिणाबाईनें सांगितलें आहेत तें पहा.

५.सांसारिक ज्ञानें तरती संसार । हा तुझा निर्धार जाय वायां ॥१॥
यालागीं तूं मूळ आत्मज्ञान साधी । तोडोनी उपाधि अंतरींची ॥२॥
स्वर्गासी जाशील तें जरी साधिलें । व्यर्थ तेणें गेलें पूर्व तुझें ॥३॥
ब्रह्मांडीं चढविला प्राणवायु जरी । व्यर्थ ते अवधारीं जाई लया ॥४॥
मंत्र-उपासनें साधिलीं दैवतें । श्रम तोचि तेथें फळा आला ॥५॥
बहेणी म्हणे शोध करी आत्मत्वाचा । मग तुज कैंचा जन्ममृत्यु ॥६॥
६. माझिया हा मनें घेतला उ□ाट । पहावें वैकुंठ पंढरी हे ॥१॥
सांडोनियां सर्व काम धाम धंदा । वेधलें गोविंदा गोपिराजा ॥२॥
अधरापासूनी भेदियेली चक्रे । इंद्रियें एकत्रें करूनिया ॥३॥
प्राणाचा निरोध करूनि पाहिलें। निश्चयें गाईलें नाम तुझें ॥४॥
तंव पुढें नाद गर्जताती नाना । तेथील धारणा टाकियेली ॥५॥
सोहं शब्द तोही अरुणाचि पाहे । लक्षीं लक्ष जाय मिळोनिया ॥६॥
सद्‌गदित कंठ दाटतांचि मन । करोनिया स्नान चंद्रभागा ॥७॥
बहेणी म्हणे देव विठ्ठल पाहिला । द्वैतभाव गेला हारपोनी ॥८॥

पहिल्या अभंगांत आत्मज्ञानाकरितां योग तुच्छ सांगून दुसऱ्या अभंगांत मनोनिरोधाकरितां योगाची अपेक्षा किती आहे हें सागिंतलें आहे आतां माझ्या अत्यंत आवडीचें कांहीं अभंग देतो :-

अत्यंत आवडीचे अभंग

७.निवृत्तीसी नाही प्राक्तनाचें बळ । अनुभवी केवळ जाणती ॥१॥
निर्धारी आपुलें असत्य शरीर । मानुनी विचार सार घेती ॥२॥
नाही दंड जैसा निस्पृहा रायाचा। तैसा प्राक्तनाचा निवृत्तीसी ॥३॥

बहेणी म्हणें पाहे पाक्तन वरीष्ठ । प्रवृत्ती हे श्रेष्ठ मानि तया ॥४॥

८.शरीराचें माथां वर्ततें वरिष्ठ । शरीर ते जाण प्रकृतीचें ॥१॥

ज्ञानियांचें मत देह हाचि मिथ्या । प्राक्तनाची कथा तेथें कोण ॥२॥

प्राक्तन भोगवी भोग तो शरीरी । ज्ञानियां अंतरीं सुखरूप ॥३॥

बहेणी म्हणें देह प्राक्तन तोंवरी । विचार अंतरीं निश्चयाचा ॥४॥

हे अभंग नव्हेत तर ब्रह्मज्ञानीपणा गाजवून प्रारब्धाच्या नांवाखाली अनन्वित कृत्यें करणाऱ्या साधु म्हणविणाऱ्यांच्या तोंडावर मारण्याकरितां पैजारा आहेत **ब्रह्मज्ञानियाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाहीं.** बृहद्योगवासिष्ठा सारखें कठीण ग्रंथ वांचून नंतर या अभंगाकडे लक्ष द्यावें म्हणजे हें तत्त्व बहिणाबाईनें किती स्पष्ट केलें आहे हें कळून येईल. वामन पंडिताला सुद्धा इतके स्पष्ट हें तत्त्व करतां आलें नाहीं. आतां वेदांविषयी त्यांचे म्हणणें पहा.

९. असावें स्वधर्मे जाणावें ते वर्म । जेणें कर्मे ब्रह्म हातवसे ॥१॥

तेव्हां ते आतुडे ब्रह्म सर्वगत । भूतीं भगवंत सर्व होय ॥२॥

कर्म आणि ब्रह्म वेगळे न भासे । तया कर्म दिसे ब्रह्मरूप ॥३॥

बहेणी म्हणे ब्रह्म बळेंचि भावितां । कर्म अधःपाता घालील देखा ॥४॥

१०. वेदासी विरुद्ध म्हणे आत्मज्ञानी । पडला तो पतनीं रौरवाचें ॥१॥

ऐसे ते चांडाळ न पडावे दृष्टीं । ज्याच्यानें हे कष्टी उभय कुळ ॥२॥

वेदासी विरुद्ध असतां सर्वथा। अनर्थ परमार्था हाचि एक ॥३॥

बहेणी म्हणे त्यांचें जळो आत्मज्ञान । त्यानें नारायण वैरी केला ॥४॥

पंडित श्रेष्ठांनो! आचार्यपरंपरेंत वेदान्त श्रवणाविषयी सांगितलेला नियमविधि या अभंगांत नाहीं काय? आत्मज्ञान हें कांहीं डोळे दाबून झगझगीत तेज पहाणें नव्हे तर तें गुरुसंतकृपेनें व श्रवणादि साधनानें उत्पन्न होतें असें स्पष्ट सांगतात :-

११. आत्मज्ञान डोळां दिसें ऐसें नाही । लक्षीं जैसे पाहीं कांहीं मना ॥१॥

बुद्धीचा उपरम होईल सर्वही । आत्मज्ञान ठायीं पडे तेव्हां ॥२॥

आत्मज्ञान नव्हे सुवर्णाचा गोळा । चंद्रसूर्य मेळा सांपडेल ॥३॥

बहेणि म्हणे ज्ञान साधेल संगतीं । संतांचे निश्चिती बुद्धियोगे ॥४॥

'संतांचे संगतीं शास्त्रांचे आधारें' असें एका ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहे. कांहीं अभंगांत तर उपनिषदांचें भाषांतर जशाचें तसेच पण मार्मिक रीतीनें उतरलें आहे. महाराष्ट्रातील संतांना न्यायादि शास्त्रीयज्ञान नव्हतें असा आक्षेप करणाऱ्यांनी तें वाचून पहावें. मी विस्तारभयास्तव लिहीत नाही. आता भक्तिविषयी आईसाहेंबांचे काय म्हणणें आहे ते पहा :-

भक्तिप्रेमसुख

१२.भक्तिप्रेमसुख न कळे आणिकां । पंडितां वाचकां वैदिकांसी ॥१॥
जीवन्मुक्त जरी झाला आत्मनिष्ठ । भक्तिप्रेमसुख दुर्लभ त्या ॥२॥
अभेदुनी भेद स्थापिला पै अंगीं । वाढावया जगी प्रेमसुख ॥३॥
बहेणि म्हणे देव कृपा करिल कांहीं । तरीच हें ठायीं पडे वर्म ॥४॥

''देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरूनि डोंगरू । तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा'' या तातांच्या ओंवीचेच ह्या अभंगांत प्रतिबिंब पडलें आहे. गीतेच्या मधुसूदनी टीकेंतील ज्ञानोत्तर भक्ति हीच आहे.

मी अशी शिफारस करितों की, बहिणाबाईंचा कवितासंग्रह मुमुक्षुजनांनीं अवश्य वाचावा; कारण माझ्या ग्रंथांत या कवितेपेक्षां अधिक कांहींच नाही, किंबहुना पुष्कळ कवींच्या ग्रंथांत नाही. उगीच निंदा होईल म्हणून त्यांचीं नांवें देत बसत नाहीं. माझ्या ग्रंथापेक्षां पूर्वी महाराष्ट्र ग्रंथ चांगलें झालें नाहीत. असें माझ्या ठिकाणी पूज्यबुद्धि ठेवणारे कांहीं लोक म्हणतात, त्यांनाही हा कवितासंग्रह चांगलें खाद्य आहे. मला कोणी कांहीं प्रश्न विचारल्यास त्यांना हें पुस्तक वाचण्यास सांगण्याचाच मी नियम केला आहे.

वेदान्ताचे व्यवहाराशीं ऐक्य : अनिष्ट

यानंतर महाराजांनी ''वेदान्त व योग'' हा दुसरा लेख मुमुक्षूकडे पाठविला. (मुमुक्षु ता. ९ एप्रील १९१४ पहा.) या लेखांत -

वेदान्ताची व्यवहाराशीं जुळवणुक करण्याचा अलीकडील सुशिक्षित म्हणविणारांचा प्रयत्न आम्हा आर्यांच्या आनुवंशिक शीलाच्या विरुद्ध असून हिंदुधर्मावर त्याचा किती अनिष्ट परिणाम होणार आहे,

याविषयी प्लेटो, साक्रेटिस, डेकार्टे, कांट वगैरेचीं कांही उदाहरणें देऊन ऊहापोह केलेला आहे. तसेंच, हिंदुयोगशास्त्राच्या नांवाखाली हिप्रॉटिझम् पुढें ढकलणारे 'विपर्यस्त योगी ''आचारप्रभवो धर्मः'' या स्मृतीच्या विरुद्ध वागून हिंदुधर्माचा आचार बुडविण्यास कसे कारण होतात याचेंही थोडक्यात वर्णन करून योगशास्त्राचें यथार्थ म्हणणें काय आहे, तें सांगितलें आहे. असो.

ह्या वर्षी महाराजांचा प्रतिवार्षिक रामजन्मोत्सव हरदा येथील रा. खंडेराव विनायक मजलीवाले यांचे येथें झाला. जन्मोत्सवप्रसंगी महाराजांनी कीर्तन करून ''गासी तरी एक विठ्ठलचि गाई । नाहींतरी ठायीं राहे उगा'' हा तुकोबारायांचा अभंग विषय प्रतिपादनार्थ घेतला होता. कथाप्रसंगांत महाराजांनी नामस्मरण,

भगवत्प्रेम, वैराग्यपूर्व सद्गुरुसेवन ह्या विषयांचें मुख्यतः प्रक्रियामय निरूपण करून, मनांत भगवंताचे ध्यान करतां करतां प्रत्यक्ष अवताररूपानें भगवंताला प्रगट करण्याचा सगळ्यांनीं प्रयत्न करावा अशा प्रकारचा उपदेश केला.

संत बहेणाबाईच्या अभंगांत ''कर्म तेंचि ब्रह्म ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें जिणें वर्म जाणितलें'' असें एक वचन आहे. त्या संबंधानें रा. रा. श्रीहरी केशव वाळिंबे यांनी या सुमारास महाराजांस पत्र पाठवून अशी शंका विचारली की कर्म साहंकारी असून कर्तृतंत्र आहे. वस्तुतंत्र ब्रह्माचे ठिकाणी कर्माची गति नाही. असें असून सदरहु अभंगांत कर्म व ब्रह्म एकच आहे असें मातुःश्री बहेणाबाई सांगातात हें कसें? यावर महाराजांनी पत्रोत्तर पाठवून वरील प्रश्नाचें समाधान केलें आहे. त्यांतली पुढील वचनें साधकाला फार मननार्ह आहेत :-

''कर्म कर्तृतंत्र आहे खरें. परंतु तेवढ्यानें तें मंदज्ञानाच्या विरोधी आहे, दृढ ज्ञानाच्या विरोधी नाहीं. कारण मंदज्ञानामध्यें ब्रह्मध्यानाची अपेक्षा आहे. कारण न्यायदर्शनाधारें मन एकाच वेळी दोन वस्तूकडे लागत नाहीं. आत्मा अकर्ता आहे व कर्म कर्तृबुद्धि घेतल्याशिवाय होत नाही. म्हणूनच - ''मंद बोधाचें रक्षण करण्याकरितां विधिपूर्वक संन्यासाची अपेक्षा आहे.'' आणि ज्यांना संन्यासाचा अधिकार नाही त्यांना वर्णाश्रमकर्मानें 'अपूर्व' उत्पन्न होऊन येथें किंवा अन्य ठिकाणी ब्रह्मज्ञान मिळते.अपूर्व तीव्र उत्पन्न होईल तर येथेंच मिळते.पण जनकाप्रमाणें ज्याचें दृढ ज्ञान आहे त्याच्या ज्ञानाच्या विरोधी कर्म नाही. उलट कर्म न केल्यानेंच ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला आग्रह होणार आहे. जसे 'मी कर्म करीन' हा अहंकार आहे तसें 'मी कर्म करणार नाही' हाही अहंकारच आहे. ब्रह्मज्ञानाची जोंपर्यत जरूर आहे तोपर्यंत मी कर्म करणार नाही हा अहंकार उत्पन्न होत नाही. कारण त्याचें मन तेव्हा दुसरीकडे गुंतलेले असते.

दुसरीकडे गुंतलेल्या मनाला एखादी वस्तु मी मुद्दाम सोडली असा अहंकार उत्पन्न होत नाहीं. पण साक्षात्कारी पुरुषाला निदिध्यासनाची आवश्यकता नसते त्यामुळें पूर्व संस्कारानें प्राप्त झालेल्या वर्णाश्रमधर्माचा तो जर विरोध करील तर दुसरीकडे मन न गुंतल्यामुळें मी कर्म मुद्दाम सोडणार या अहंकारापासून अलिप्त राहातं येणार नाही. ×××× * जे लोक ब्रह्मज्ञान झाल्यावर वर्णाश्रमधर्माला तुच्छ समजतात व निषिद्धकर्म आवडीनें करतात त्यांच्या शाब्दिक ज्ञानामुळें त्यांना देहाभिमान दृढ झाला आहे असें समजावें. * अत्यंत अज्ञानी असेल तर आस्थेनें वर्णाश्रम करावें. * मंदज्ञानी असेल तर गुरुपरंपरारक्षणार्थ पूर्वसंस्कारानें घडून येणारें विहित स्वाभाविक कर्म केल्यानें हानि नाहीं.

ही गोष्ट कर्माविषयी आहें तशी उपासनेविषयीहीं आहे. मधुसूदनांनी आपल्या गीतेच्या गूढार्थदीपिका नामक टीकेच्या उपोद्घातांत म्हटलें आहे की

''जीवन्मुक्तदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्ट्रुत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः॥''

जीवन्मुक्तदशेमध्यें भक्तीच्या फलाची कल्पनाच नसते. अद्वेष्ट्रुत्वादि गुण जसे स्वभावतःच असतात त्याप्रमाणें श्रीहरिगुणानुवाद गाणें हाही त्याचा स्वभावच होऊन रहातो. असो.

सेठ अंबादास रामरख

उमरावती जवळील यावली, तेथले रा. आकाजीबापू देशमुख व त्यांच्या येथें अनेक प्रसंगी महाराजांचे झालेलें वास्तव्य यासंबंधानें मागें बराच वेळ उल्लेख येऊन गेला आहे. तेथले श्रीमान् मारवाडी गृहस्थ सेठ अंबादास रामरख यांनाही अलीकडे महाराजांविषयी विशेष पूज्यभाव वाटून त्यांच्या वार्षिक कात्यायनी व्रताला ते द्रव्यसहाय्य करूं लागले होते. परंतु या गृहस्थाला संतति मुळीच नसल्यामुळें त्यांची ती गुप्त मनोकामना ओळखून तुला संतति होईल असें महाराज बोलले होते व त्याप्रमाणें नुकतीच कांही महिन्यापूर्वी (कार्तिक शुद्ध ८, शके १८३५) पुत्रसंतति झाल्याचें वर्तमान त्यांनी विद्युत्संदेश व पत्रद्वारा हरदा येथें महाराजांस कळविलें होतें व मुलाचा नामकरणादि विधि महारजांच्याच हातानें व्हावा म्हणून त्यांस यावलीस येण्याविषयी विनंती केली होती. या विनंतिप्रमाणें चैत्र शुद्ध १२ चे दिवशी काला वगेरे झाल्यानंतर यावलीस जाण्याकरितां महाराजांनी दुपारी ४ चे गाडीनें हरद्याहून उमरावतीस प्रयाण केलें.

या सुमारास वेद. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री यांनी ''आचार्य'' नांवाचें पाक्षिक वर्तमानपत्र सुरूं केलें होतें. त्यांतील एका लेखांत ''संत'' या शब्दावर कांही टीका आल्यावरून संत या शब्दाचा शास्त्रीबोवांचा विवक्षित अर्थ महाराजांनी त्यांस पत्रद्वारें विचारला होता. त्याचें उत्तर बापटशास्त्रीकडून ता. ९।४।१९१४ रोजी आलें. त्यांत ते म्हणतात

''आपले मुमुक्षूंतील लेख मी वाचतो त्यावरून आपणाविषयी माझा पूज्यभाव झाला आहे. मी त्या परीक्षणलेखांत संत हा शब्द अवतरण चिन्हांत घातला आहे. त्यावरून आमचे महाराष्ट्र संत श्रीज्ञानेश्वरादि हा त्याचा अर्थ नसून कांही आधुनिक अर्ध्या हळकुंडानें पिवळें होणारे संत विवक्षित आहेत. + +

श्रीज्ञानेश्वरादिकांनी प्राचीन आचार्य व शास्त्रें यांचा अनादर केव्हांही केला नाही. पण आधुनिक करतात. या सर्वांना अनुलक्षून लिहिले आहे.''

पुढें श्रावण १३ चे दिवशी बापटशास्त्री यांनी मुद्दाम येऊन उमरावतीस महाराजांची भेट घेतली ते वेळीं महाराजांबरोबर त्यांची वेदान्त विषयावर कांही वेळ चर्चाही झाली. महाराजांनीही शास्त्रीबोवांचे फार प्रेमपूर्वक स्वागत केलें. अस्तु.

जैन पंडित : वाद टाळत असत

उमरावतीस आल्यावर तेथें एका जैनधर्मीय पंडिताबरोबर जैनधर्मासंबंधानें महाराजांचें भाषण झालें. तेव्हां वादाचा प्रसंग मात्र महाराजांनी टाळला. वादाचा प्रसंग होतां होईल तो महाराज टाळत असत याचें कारण कोणत्याही धर्मसमजुतीत मतभेद उत्पन्न करूं नये असें त्यांचें धोरण होते.

याच वेळी महाराजंचे पूर्वगुरु वलगांव येथील गोपालदास महाराज हेही उमरावतीस आले होते. त्यांची व महाराजांची भेट यावेळी बारा वर्षांनी झाली. त्या प्रसंगाचे वर्णन मागें सिरसगांव प्रकरणांत आलें आहे.[पृ.६०]

संत ओळखण्याचे उपाय

या सुमारास ''संत ओळखण्याचा उपाय'' हा महाराजांचा लेख ता. २३-४-१९१४ च्या मुमुक्षूंत प्रसिद्ध झाला. जगांत संतांच्या नांवाखाली होत असलेली फसवेगिरी पाहून साशंक चित्तानें खऱ्या सद्गुरूचा शोध करीत फिरणाऱ्या सामान्य मुमुक्षूंकरिता खऱ्या साधूची कसोटी या लेखांत महाराजांनी सांगितली आहे व अलीकडील गुरूंनी बिलकूल सोडून दिलेला हा जुना संप्रदायिक परिपाठ नव्या तऱ्हेनें निरूपण करितांना पुढील विषयांचे त्यांत प्रतिपादन केलेलें आहेः-

उत्तमाधिकाऱ्याचें लक्षण व त्याला खऱ्या साधूची अवश्य भेट होते हा नियम. सामान्य मुमुक्षूंचें तीन वर्ग व त्यांपैकी तिसऱ्याला खरा साधु ओळखण्याच्या उपायाची जरूरी. साधुपरीक्षेच्या तीन कसोट्या. दोहोंची अव्यवहार्यता व तिसरीचें सौलभ्य. गुरूंनी व शिष्यांनी परस्पर पहाण्याची कसोटी, चित्तशुद्धीला वर्णाश्रमपरंपरेची आवश्यकता. इ.

या लेखांतील पुढील गोष्टी धर्मजिज्ञासूंनीं नेहमी लक्ष्यांत बाळगण्याजोग्या आहेत :- ज्याचें सदाचरण व ब्रह्मज्ञान व महशूर असेल त्यांचा अपमान कोणत्याही रीतीनें करूं नये. शिष्यांनी गुरूची कसोटी पहातांना गुरूंनींही शिष्याची कसोटी पहावी. येथें जें टिकतात तेच धर्माचे आधारस्तंभ होऊन रहतात.

'गुरु पहाण्याची कसोटी मात्र आमच्या हाती असावी आणि गुरूंनी मात्र शिष्याला कसून पाहूं नये' असा ज्या लोकांचा समज असतो त्यांच्याकरितां कोणतीच

कसोटी उपयोगांत पडत नाहीं. 'फसणें' हें त्यांच्यापाठी दैवानेंच लागलें आहे.

वर्णाश्रमाची परंपरा जेव्हां आपण होऊन साधु म्हणाविणारे असुर मोडतात तेव्हां जगताचें कल्याण करण्याकरितां पुन्हां परमेश्वराला अवतार घेऊन तिचे स्थापन करावे लागते व नंतर पुढे योग्य सोपानक्रम सुरू होतो. असो.

यानंतर उमरावतीहून महाराज यावलीस गेले. यावेळी महाराजांस ताप येऊं लागला होता. यावलीस गेल्यावर चैत्र वद्य ९ रोजीं महाराजांनी रा. अंबादास सेठ यांच्या मुलाचा नामकरणविधि करून ''वाणीगुप्त'' हें त्याचें नांव ठेविलें. अंबादास सेठ यांनी महाराजांचा मंत्रोपदेशही याच दिवशी घेतला.

पुढें महाराजांचा ताप अधिक वाढून पांचसात दिवसपर्यंत त्यांची प्रकृति बरीच अस्वस्थ होती. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुका व कांही मंडळी हरद्यासच राहिली होती. त्यांसही पत्र पाठवून यावलीस बोलाऊन घेतलें. पादुकांबरोबर श्रीयुत नारायणराव केकरे हेही महाराजांच्या दर्शनार्थ एकदोन दिवसांकरिता आले होते.

पुढें महाराजांचा ताप कमी होऊन प्रकृति हळुहळु सुधरूं लागली. या सुमारास ''वेदान्त व सायकिकल रिसर्च'' या विषयावर निबंध लिहिण्याचा विचार करून महाराजांनी त्याचें अवतरण लेखन केलें. साधुबोधादि ग्रंथांचे लेखन चालू होतेंच.

सेठ अंबादासांना पश्चात्ताप

असा कार्यक्रम चालू असतांना या आनंदोत्सवप्रसंगी वरील सेठ अंबादास यांच्या हातून दुदैवानें, महाराजांबरोबर आलेल्या कांही ब्राह्मणांचा अपराध घडून त्यांच्यावर महाराजांचा रोष झाला व ''याचा हा मुलगा मरेल'' हे शब्द त्यांच्या वाणीतून निघाले व त्याप्रमाणें एकाएकीं मुलाची प्रकृति बिघडून मुलगा मरण पावला. पुष्कळ वर्षांनी लाभलेल्या पुत्रसंततीस अशा रीतीनें मुकल्यामुळें सेठजीस अर्थातच पुत्रशोक होऊन कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला व त्यांनी अनन्यभावानें महाराजांची क्षमा मागितली. तेव्हां ''क्षणार्धमन्युर्भगवान्'' ह्या आपल्या ब्रिदास अनुसरून महाराजांस त्या गृहस्थाची दया आली व अभय देऊन त्यांनी त्याच्या शोकाचें परिमार्जन केलें. तेवेळीं महाराज त्यास म्हणाले, **''मी केवळ धर्माचा दास आहे''** ''तूं मला व्रताकरितां पैसे देत असतोस म्हणून तुझ्या मुलाच्या नामकरणाकरितां मी येथें आलों. मी केवळ धर्माचा दास आहे. परंतु तुझ्या चुकीचा परिणाम तुला भोगावा लागला याला माझा निरूपाय आहे.''

असें म्हणून महाराजांनी नंतर त्याला परमार्थतत्त्वाचा बोध केला व खरें

हित वासनेचा त्याग करण्यांतच आहे हा सिद्धांत श्रीमद्भागवतांतील चित्रकेतूच्या दृष्टांतानें पटवून दिला व ''तूं आपली वर्तणुक सुधर म्हणजे तुला आणखी एक मुलगा लवकरच होईल'' असें आश्वासन दिलें. या आश्वासनाप्रमाणे पुढील वर्षीच सेठजीस पुन्हां पुत्रप्राप्ति झाली व तो मुलगा हल्लीं उत्तम स्थितींत आहे.

वरील सेठजीच्या उदाहरणांत महाराजांची निग्रहानुग्रहशक्ति पूर्ण दिसून येते व 'आपलें सुकृत केवळ दुसऱ्याला सुधरण्यांतच खर्च करावें' असें जें महाराज कधी कधी म्हणत असत त्याची साक्ष त्यांच्या ह्या आचरणावरून उत्तम पटते.

वरील एकंदर घडलेल्या गोष्टीचा परिणाम ह्या प्रसंगी महाराजांच्या दर्शनास यावली येथें मुद्दाम आलेल्या एका गृहस्थाच्या (श्रीयुत नारायण विष्णु खेर) मनावर विलक्षण घडला व तो त्यानें ''अद्भुत चमत्कार'' म्हणून पुढचे वर्षी मुमुक्षूच्या ता. १० जून १९१५ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध केला. त्यात तो म्हणतो-

''मी आजपर्यंत पुष्कळ साधुसंतांचे चमत्कार वाचले व ऐकलेही, पण अलीकडे शाब्दप्रमाणापेक्षा प्रत्यक्ष प्रमाणावरच आंग्ल संस्कारामुळें जास्त भरंवसा असल्यामुळें बसावा तसा विश्वास बसत नसें. पण माझ्या सुदैवानें **आंग्लविद्यासंस्कारजनित अविश्वास** समूळ नाहींसा होऊन ईश्वराचे जसे या जगांत चमत्कार दिसून येतात तसेच त्याच्या भक्तांचेही चमत्कार होतात असें माझें ठाम मत झालें आहे. नुकतीच प्रत्यक्ष मी व माझ्यासारख्या प्रसंगी असलेल्या पुष्कळ लोकांनी पाहिलेली एक गोष्ट घडली ती अशीः-

आपल्या वर्तमानपत्रांतून ज्यांचे वेळोवेळी 'तुकारामांचे प्रयाण' वगैरे विषयांवर लेख प्रसिद्ध झाले आहेत असे श्रीकृष्णभक्तिपरायण महानुभवी श्रीगुलाबराव महाराज यांचें दर्शन घ्यावें या इच्छेनें मी ता. ५ मे १९१४ रोजीं श्रींची स्वारी यावली मुक्कामी आहे असें समजल्यावरून तेथें गेलों. श्रीमहाराजांना त्यावेळी थोडा ताप येत होता.

तेथें सेठ अंबादास रामरख नांवाचे एक मारवाडी साहूकार आहेत. हेच गृहस्थ श्रीमहाराजांना दरवर्षी कात्यायनी व्रताला मदत करीत असतात. या गृहस्थाला श्रीमहाराजांच्या कृपेनें बऱ्याच कालानें एक मुलगा झाला होता व त्या मुलाच्या नामकरणादि संस्कारास श्रींची स्वारी आली होती. अशा शुभ प्रसंगी कांही सद्विप्रांचा त्या गृहस्थाकडून छल व अपमान झाल्यामुळें विपरीत प्रसंग ओढवला. त्याचें अशा प्रकारचें मत्त वर्तन पाहून संतापानें श्रीच्या तोंडून पुढील उद्गार निघाले -

''ज्याअर्थी हा इतका प्रमत्त झाला आहे, त्या अर्थी याचा मुलगा मरेल.

आतां आपण येथें रहात नाही.''

''भक्ताही तेतुलीच दशा । तरी भक्तीचा सोसू कायसा'' या ज्ञानेश्वरीच्या उक्तीची सत्यता दाखविण्याकरितांच की काय कोण जाणे, वचन निघाल्याप्रमाणें तेच दिवशी संध्याकाळी मुलाची तब्येत बिघडून मुलगा मरण पावला.

तेव्हां अर्थांतच **''असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमांजनम्''** या न्यायानें पुत्रधन नाहीसें झाल्यामुळे बापडा फार दीन होऊन श्रीमहाराजांना शरण गेला. खरोखरच ''मायबापाहूनि होऊं कृपावंत । करूं घातपात शत्रुहूनि'' ही तुकाराम महाराजांची उक्ति सत्य करून दाखविण्यासाठी लगेच सर्वांच्या समोर त्यांनी प्रतिज्ञेवर सागितलें

''झालें तें झालें. शोक आवर. मी तुला आणखी एक मुलगा देतों. पण आपलें वर्तन सुधर.''

मला प्रत्यक्षप्रमाणोपजीव्याला तें कांही खरें वाटेना, तथापि मी तें लिहून ठेविलें व काय होतें तें पाहूं असें समजून उगा राहिलों.

पुढें कात्यायनीव्रताचे वेळी त्या गृहस्थाची बायको गरोदर आहे असें समजलें व आतां प्रत्यक्ष मुलगा झाला आहे.''

योगविषयक पत्र

यावलीहून वैशाख वद्य चतुर्थीचे दिवशी महाराज उमरावतीस परत आले. याच सुमारास त्यांचेकडे मुंबईहून एका गृहस्थाचें पत्र आलें. त्यांत त्या गृहस्थानें मन स्थिर होत नाहीं म्हणून राजयोगाचा अभ्यास करण्याची इच्छा दर्शविली आहे. या पत्राचें उत्तर महाराजांकडून गेले तें योगाची इच्छा करणारांस फार उपकारक आहे म्हणून जसेंचें तसेंच येथें घेतों :-

साष्टांग दंडवत. वि. वि. आपलें कृपापत्र पावलें. वाचून आनंद झाला. आपण जसा प्रश्न विचारला तशा प्रकारचे प्रश्न मला अनेक लोकांनी विचारले आहेत. कांहीं लोक योगाचा अभ्यास करण्याकरितां मजजवळ येऊन × झाला नाही म्हणून निघूनही गेले आहेत. आपलाही प्रश्न त्याच कोटीतला असल्यामुळे यथामति उत्तर लिहितो. रुचेल तर ग्रहण करावें.

मन स्थिर होत नाही. एवढ्या सबबीवर राजयोगाचा अभ्यास करावा असें वाटणें साहजिक आहे. परंतु राजयोगांत तरी मन स्थिर स्वतः करावेंच लागतें. आपोआप होत नाही. आपल्या सारख्यांचा प्रश्न विचारण्याचा उद्देश असा असतो की जसें कांहीं मन कोणी हातानें दाबून स्थिर करावे. पण तसें होत नसतें. आपल्यालाच तें हळुहळु स्थिर करावें लागते.

उदा. - माझ्या आतेच्या मुलाला चिलमेचें व्यसन होतें. म्हणून कोणी सांगितलें की, तूं तंबाखू खात जा. म्हणजे तुझी चिलीम सुटून जाईल. तेव्हां त्यानें तंबाखू खाणें सुरू केलें. परंतु चिलीम सोडण्याचा कांही यत्न केला नाही. त्यामुळें एका व्यसनाच्या ऐवजी त्याला दोन व्यसनें जडली.

तशीच गोष्ट क्रियेची आहे. मनाचा आपल्या हातानें हळुहळु निरोध केल्यावांचून एखादी शारीरिक क्रिया केल्यानें मनाचा निरोध होतो असें नाही. माझा एक स्नेही निंबदेव आहे. त्यानें षट्क्रिया केल्या. जीभ टाळूला लावली. परंतु तो मला म्हणाला 'अमृताच्या ऐवजी टाळूंतून शेंबूडच माझ्या जिभेवर येतो.' मनानें सत्रावीचें ध्यान केल्यावांचून अमृतस्राव होत नसतो. 'कितीही कसरत केली तरी मनाची एकाग्रता स्नायूवंर केल्याशिवाय फायदा होत नाही'- असें सँडो स्वतः म्हणतो. तेव्हा आपल्या हातानें मनाचा मुळींच निरोध न करितां कोणता तरी उपाय शोधणे हें योगशास्त्रसंमत नाही.

बरें, ज्याला आपल्यासारखाच प्रश्न करावयाचा आहे तो ब्रह्मदेवा-सारखा गुरू असला तरी त्याला अडवूं शकेल. गुरूनें प्रथम सांगितलें की 'बाळा सत्य बोल.' म्हणजे तो म्हणेल 'माझें सत्यावरच मन बसत नाही. सत्याच्या ठिकाणी मन स्थिर करण्याकरितांचा मला एखादा योग सांगा.' तेव्हा गुरूंनी काय करावें बरें? सत्य तर योगाच्या पहिल्या पायरींत यमांतच आहे. तेव्हां गुरूनें यमाच्याखाली आणखी कोणता योग आणावा बरें?

एका बाईनें मला विचारलें होतें की माझे पतीच्या सेवेंत मन बसत नाही. तर कांही उपाय सांगा. तेव्हा 'दृढ श्रद्धा ठेव' इतकेंच मला लाचार होऊन सांगावे लागलें. एवढ्यानें तिनें ऐकलें म्हणून बरें झाले. समजा तिनें म्हटलें असतें की 'माझी श्रद्धा बसत नाही. तर यालाच कांही उपाय सांगा.' तर मी काय केलें असतें बरें? श्रद्धा कांही तुळसीची माळ नव्हे की हातानें घेऊन भसकन् तिच्या गळ्यांत टाकली असती. स्वतःहून जो मनाचा निरोध करण्यास तयार नाही, केवळ उपायावरच ज्याची भिस्त आहे त्याला योगापासून तरी काय उपयोग होणार? म्हणूनच अभ्यास आणि वैराग्य या दोघांच्याही योगानें मनाचें ग्रहण करावे (निरोध करावा) असें भगवंतानें गीतेंत म्हटलें आहे. जेथें जेथें मन जातें, तेथून तेथून त्याला बलानें ओढून आणून आत्म्यावर स्थापन करावें असेंही भगवंतांनी सहाव्या अध्यायांत ''यतो यतो निश्चरति ××'' या श्लोकांत म्हटलें आहे.

तात्पर्य, राजयोगांत देखील मननिरोधाकरितां स्वतःचा प्रयत्न पाहिजेच.

ज्याच्यानें प्रयत्न होत नाहीं, जें केवळ परतंत्र आहे, असें क्षिप्त आणि मूढ चित्त योगास अधिकारी नाही. तर ''ज्याला थोडा तरी स्थिरतेचा अनुभव आला आहे असें प्रयत्नवान् विक्षिप्त चित्तच योगास अधिकारी आहे.'' हा योगभाष्याचा सिद्धांत होय. 'माझा उपदेश ऐकण्याकरितां बैस. 'मला बसवतच नाही. तुम्ही मला बसविलें पाहिजे.' असें कोणी म्हणेल तर त्याला उपदेश तरी कसा करावा? अशा सर्वशास्त्रविरुद्धांना शिकविणारें भगवान् सूर्यनंदनच समर्थ आहेत. याविषयी एक गोष्ट लिहितो -

एका स्त्रीची गोष्ट

एका पुरुषाची स्त्री त्याच्याशी कांही बोलत नव्हती. तेव्हां तो खिन्न होऊन घरांतील बायांजवळ त्याने तिचें गाऱ्हाणें सांगितलें. तेव्हा तिची मोठी जाऊ तिला म्हणाली,

'कां ग तूं आपल्या पतीशी भाषण कां करीत नाहींस?'

ती म्हणाली- 'काय करूं? मला त्यांच्याजवळ जाण्याचीच भीति वाटते'.

जाऊ म्हणाली– 'तर मग तूं दुरून बोलत जा.'

ती म्हणाली- 'मला बोलण्याचीच तर लाज वाटते.'

तेव्हा जाऊ म्हणाली-, 'दुसऱ्याच्या हातून सांगून पाठवीत जा.'

ती म्हणाली- 'दुसऱ्या बाईस असें सांगणें मला कसेसेंच वाटतें.'

जाऊ म्हणाली- 'तर मग तूंच खुणेनें त्यांना कळवीत जा.'

तेव्हां ही स्त्री म्हणाली- 'तेंच तर कठीण आहे.'

मोठी जाऊ म्हणाली- 'तर मग मरूं दे त्यांना खुशाल!'

तेव्हां ती म्हणाली- 'देवाची मर्जी !

अशा बिलकुलच प्रयत्नानें खुणाखाणाही न करणाऱ्या मनुष्याच्या मनाचा, राजयोग काय हाताने निरोध करील होय? मनोनिरोधाचा प्रयत्नानें अभ्यास करणें, याचेंच नांव राजयोग आहे. प्राणसंयमन, संधिसाधन, पटलनिरास, त्रिपुटीपरिहार आणि समाधिसंजीवन इत्यादि गोष्टीकरितांच फक्त योगांत गुरूची अपेक्षा आहे; प्रयत्नाकरितां नाही.

कितीही वेळपर्यंत प्राणाचा निरोध झाला तरी मनाचा प्रत्याहार शेवटी प्रयत्नानेंच करावा लागतो. नुसत्या प्राणायामानें मन थोडा वेळ मूर्छित होतें. पण इष्ट स्थलीं एकाग्र होत नाही. असा योगशास्त्राचा सिद्धांत आहे.

आतां मस्तकावर हात ठेऊन जर कोणाच्या मनाचा कोणी निरोध

करीत असेल तर ती कला मी जाणत नाही. ''नाहीं देवापाशी मोक्षाचें गाठोळें। आणोनी निराळें द्यावें हाती '' असें समर्थ श्रीतुकाराम महाराजांनी म्हटलें आहे. गुरूपाशी ज्ञानाचा गोळा नाहीं की जो सगळा आणोन देईल. तर ''गुरु सांगतील तो पंथ शिष्यानें जबरीनें सर केला पाहिजे''. कित्येक बुद्धीच्या विश्वासावर गुरूला मानीत नाहींत. त्यांचा देहाभिमान व नामरूप केवढाही विवेक केला तरी सुटत नाहीं असा अनुभव आहे. जे केवळ गुरूवरच भरंवसा ठेवितात व प्रयत्न करीत नाहींत ते महंमदाच्या वकिलीनें पापांचे बक्षीस मागणाऱ्या मुसलमानाप्रमाणें होत. त्यांचा आळस कधींच जात नाही. म्हणून,

गुरुप्रतीति, शास्त्रप्रतीति व आत्मप्रतीति

गुरुप्रतीति, शास्त्रप्रतीति व आत्मानुभव या तिहींच्या साह्यानेंच मनुष्याने चालावे. १. शास्त्रप्रत्यय म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेला सामान्य मार्ग. २. गुरुप्रत्यय म्हणजे आपल्या अधिकारानुसार शास्त्रांतून गुरूने आखून दिलेला मार्ग. ३. आत्मप्रत्यय म्हणजे प्रयत्नानुसार आलेला निरोधाचा अनुभव व त्याचा गुरुशास्त्रांशी पडलेला मेळ. अशाच अर्थाची एक स्मृतिही आहे.

स्वयंप्रतीतिः स्वगुरुप्रतीतिः शास्त्रप्रतीतिर्मनसश्च निरोधः।
दिने दिने यस्य भवेत् स योगो सर्वेषु कालेषु सुसंमतोऽभूत ।।योगतत्त्वामृत

मागे लिहिल्याप्रमाणेच ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. आपल्या पत्राचें उत्तर लिहिलें. भाषेच्या न्यूनाधिक्याची क्षमा होईल अशी आशा आहे. पत्र वाचून प्रेमोत्तर लवकर पाठवितील. कळावे.

उमरावती. १५/५/१९१४ ***आपला***

माधान. हल्लीं मुक्काम उमरावती. ***गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, मोकदम***

यानंतर नागपुराहून रा. रा. गणपत खंडो भालेराव यांच्या मुलीच्या लग्नाची निमंत्रणपत्रिका आली होती म्हणून एक दिवसाकरितां महाराज नागपुरास जाऊन आले. पुढें पांचसात महिनेपर्यंत महाराजांचा मुक्काम उमरावती येथेंच होऊन त्यांचा ग्रंथलेखनादि नित्यक्रम तेथें चालू लागला.

ज्येष्ठ महिन्यांत महाराजांचीं ज्ञानेश्वरीची पुराणें चालू झाली. ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभी ''जयजय वो शुद्धे। उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतीये ।।'' इ. ज्या गुरुकृपामहात्म्याच्या ओव्या आहेत त्यातील भावार्थाचे स्पष्टीकरण महाराजांच्या रसाळ वाणीनें होऊं लागलें व त्या प्रसादवाणीतून श्रुतिस्मृतिसम्मत प्रमाणें, समर्पक दृष्टांत, स्फूर्तिजन्य पदलालित्य, इ. स्वभावसिद्ध

निघालेल्या गोष्टी प्रकृत विषय सुबोध करण्याला अधिक साह्य करूं लागल्या. विषयविवेचनक्रमांत लौकिक व अलौकिक रसोत्पत्ति, शास्त्रमूलक व वृत्तिमूलक विवेक व शब्दमूलक विवेक, संवादाचे उत्तमोत्तम प्रकार, श्रवणादि भक्तीचे प्रकार इत्यादि मुद्यांचे उद्‌घाटन नवीन नवीन प्रकारचें असून त्या सर्वांचे पर्यवसान सद्गुरुभक्तीत व माधुर्यप्रेमांत जेव्हां होत असे तेव्हा मार्मिक श्रोत्याचीं अंतकःकरणे तल्लीन होऊन जात असत. निरूपणप्रसंगी वीणामृदंगादि वाद्यांचा सुस्वर ध्वनीही महाराजांच्या गद्यपद्यान्वित नानाछंदोबद्ध वाणीशी संलग्न होऊन विशेष बहार आणूं लागला. असा क्रम सुमारे पंधरा दिवसपर्यंत चालला होता. ह्या निरूपणास गांवांतील कांही श्रोतेजनही लुब्ध होऊन श्रवणसुख घेऊं लागले होते. परंतु निरूपणांचा वेळ नियमित नव्हता. दुपारी, संध्याकाळी, रात्रीबेरात्री जेव्हा महाराजांची मर्जी लागेल तेव्हा निरूपणें होत असत. त्यामुळें हा महाराजांचा बोधामृतकाला दैवी होता त्यासच मिळत असे. ह्या निरूपणातून एक दोनच निवडक वेचे येथें घेतो.

''करवी उचित रत्नांचे आगर'' ह्या चरणांतील 'औचित्य' गुणाचें महाराजांनी जें विवरण केलें त्यांतील पुढील अभंगांत औचित्य गुणाचा प्रभाव वर्णन केला आहेः-

अभंग- रस जन्मतांचि हारपती वृत्ती । न सुचे या चित्तीं एकावीण ॥१॥
उचित वागतां जाती मनचाळे । वासनेची मुळे उपडोनी ॥२॥
अर्थज्ञानाभ्यासी उमटे चेतन । हृदयीं सगुण सुखमय ॥३॥
त्रिपुटी मुकुंद झाल्या मग काय । निवटील माया व्यतिरेक ॥४॥
आळंदीजीवन निवटील्या ताप । ब्रह्मरज्जूसर्प दिसे केवीं ॥५॥

अत्यंत निरभिमान झाल्यावांचून सद्गुरुवचनावर श्रद्धा बसत नाहीं हे पुढील अभंगांत महाराज सांगतात -

विश्वास तैं बैसे सद्गुरुवचनी । होय अभिमानीं पारखा जैं ॥१॥
बायलेच्या नेटें करी संतसंग । ज्याचा मनोभंग क्षणोक्षणी ॥२॥
आपण भिकारी होवोनियां जावें । मग तें ठसावे ऐसें नाही ॥३॥
आळंदिवल्लभू सर्वत्र सुखाचा । तनूमनवाचा गातां भेटे ॥४॥

लोकांकडून घेण्याची संवय

या सुमारास हरद्याहून रा. सुकलसेठ यांजकडून महाराजांकडे कांही वस्त्रे मुलीच्या लग्नाप्रीत्यर्थ अहेर म्हणून आली होती. ती न घेता, ''एक वेळ घेतली म्हणजे अशीच घेण्याची संवय लागते'' असें म्हणून महाराजांनी दुसऱ्यांस ती वाटून दिली.

संस्कृतात संभाषण

नाना पंथाचे महंत, विद्वान, शास्त्री, पंडितादि जन महाराजांची कीर्ति ऐकून मधून मधून त्यांजकडे येतच होते. यावेळी पंजाबचे एक महानुभव पंथाचे महंत रा.रा.जैराम हरबाजी मेहरे यांजबरोबर महाराजांकडे आले होते.त्यांजबरोबर कांही वेळपर्यंत महानुभाव धर्मासंबंधी महाराजांचे भाषण झालें.

पुढें एके दिवशी कोणी राजमहेंद्रीकर शेषाद्रि शास्त्री महाराजांचे भेटीस आलें. त्यांनी महाराजासं कांही शंका विचारल्या. यावेळी महाराजांची प्रकृति तापानें बरीच क्षीण झालेली होती. तथापि, प्रथम त्यांच्या कांही प्रश्नाचीं उत्तरें मराठीत देऊन नंतर सुमारें दोन तासपर्यंत महाराजांनी संस्कृतांत अस्खलित भाषण केलें व त्यांच्या सर्व शंकांचे समाधान केलें. शास्त्रीमहाराजही या भाषणानें अत्यंत संतोष पावून महाराजांविषयी त्यांनी स्तुतिपर उद्गार काढलें. यावेळची कांहीं प्रश्नोत्तरें पुढीलप्रमाणें आहेत : -

प्रश्न - शुकाचार्यांना उपनयनसंस्कार झाला नव्हता, कारण ''अनुपेतकृत्य'' असें त्यांच्याविषयी भागवतांत म्हटलें आहे. मग त्यांस राजा परीक्षितानें 'ब्रह्मन्' असें कसे संबोधन दिलें? तसेंच, व्यासादि ऋषींचा जन्म शूद्रकुलांत होऊन त्यांस ब्रह्मत्व कसें आलें ?

उत्तर – शूद्रकुलांत यद्यपि त्यांचा जन्म होता तथापि तपोबलाने व योगसामर्थ्यानें त्यांच्या शूद्रदेहाचे परमाणु बदलून शुद्ध सात्त्विक असे परमाणु येतात व ब्रह्मत्व प्राप्त होतें. याविषयी ''जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्'' हें पातंजलसूत्र प्रमाण आहे. शुकाचार्यांविषयींच्या शंकेचेंही उत्तर यांतच आहे.

प्रश्न - व्यासांनी वेद चार केले असें म्हणतात ते नवीन केले काय?

उत्तर - नवीन केले नाहींत. एकाच वेदाचे चार विभाग केले. म्हणजे ऋगादि वेदांचे मंत्र एकच होते. ते निवडून ऋग्वेद, यजुर्वेद, इत्यादि संहिता व्यांसांनी पृथक् पृथक् केल्या.

प्रश्न - ईश्वर पर्जन्यवत् साधारण कारण कसा?

उत्तर - उपादान कारण व निमित्त कारण दोन्ही ईश्वरच होईल तर सुखदुःख ईश्वरच देतो असें होईल. म्हणून ईश्वर पर्जन्यवत् साधारण कारण व कर्म असाधारण कारण मानावें.

प्रश्न - जीव विवर्तपरिणाम कसा?

उत्तर - अधिष्ठानाहून पृथक नसल्यामुळें जीव विवर्तपरिणाम आहे.

(विवर्त = कारणनाश न होतां कार्य भासणें. जसें– कनककुंडल / विकार = कारणनाश होऊन कार्यच दिसणे जसें– दुधाचें दहीं)

चतुवर्णव्यवस्थेविषयी प्रश्न निघाला असतां महाराजांनी स्वतःच उत्थाप्य शंका घेऊन समाधान केलें तें असें

शंका - चार वर्ण पूर्वी नव्हते. कृतयुगांत एकच वर्ण होता. ''आदौ कृतयुगे नृणां वर्णो हंस इति स्मृतः'' तर मग वेदांत ''ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'' अशी चतुर्वर्णव्यवस्था कां सांगितली?

समाधान - वेदांत चतुर्वर्णव्यवस्था आहे यावरून वर्णव्यवस्था अनादि आहे. परंतु ''आदौ कृतयुगे'' म्हणजे कल्पारंभीच्या कृतयुगांत एक वर्ण असतो. पुढील उत्तरोत्तर कृतयुगांत चतुर्वर्णव्यवस्था राहून सर्व वर्ण आपआपल्या धर्मानें वागतात. नारदादि देवर्षि हे मानससृष्टि असल्यामुळें त्यांचे देह पांचभौतिक नाहींत. म्हणून त्यांच्यात वर्णभेदही नाही. मानससृष्टींत रक्तमांसादि देहसादृश्य असलें तरी त्यांना पितृवीर्याचा व मातृरक्ताचा संपर्क नसतो.

वेदाचा उ□ार

वेदाध्ययनासंबंधानें प्रश्न निघाला असतां महाराज म्हणाले की,

''शूद्र ब्रह्मनिष्ठ असला तरी सामर्थ्यबलानें त्यानें वेदाचा उ□ार करूं नये.''

ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग स्वतंत्र आहे. शूद्राला पुराणवाङ्मयाचा अधिकार आहे.

प्रश्न- पुराणांत 'सत्यं परं धीमही' वगैरे श्रुतींचा उ□ार कसा केला?

उत्तर- **पदाचा किंवा पदव्युत्क्रमानें श्रुतीचा उ□ार करण्यास निषेध नाही. प्रणव, व्याहृति, मंत्र अशा क्रमानें गायत्रीचा उ□ार शूद्राला विहित नाहीं. पण पदें मागेपुढें करून उ□ार करण्यास निषेध नाही.**

धर्मसंकट

(पूर्वाचार्यांच्या नांवावर वेदान्तग्रंथांचे घोटाळे)

धर्ममर्यादा स्थिर राखण्याकरितां संप्रदायशुद्ध ज्ञानाचें महत्व केवढें आहे, त्याच्या अभावी धर्माच्या अंतःस्वरूपाला कसा त्रास पोंचतो व तो त्रास देण्याला आपला स्वतःचाच प्रमाद कसा कारण होतो ह्या संबंधाचे महाराजांचे विचार अधिक स्पष्ट प्रगट होण्याला या सुमारास एक कारण घडलें तें असें :-

धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेनें नुकताच छापून प्रसिद्ध केलेला ज्ञानेश्वर महाराजांचा योगवासिष्ठ म्हणून एक ग्रंथ यावेळी महाराजांकडे अभिप्रायार्थ आला. याची एक एक प्रत मुमुक्षुकर्ते रा. रा. पांगारकर व पुण्याचे प्रसिद्ध हरिभक्ति.

परायण विष्णुबोवा जोग यांजकडेही गेली होती. यांनी ता. १६ जुलै १९१४ च्या मुमुक्षूंत आपआपलें अभिप्राय प्रसिद्ध करून सदर ग्रंथ ज्ञानेश्वर महाराजांचा नव्हे असें ठरविलें. याच अंकांत महाराजांनीही आपला लेख प्रसिद्ध करून वरील योगवासिष्ठांत मानभावधर्मांचें मत कसे प्रतिपादिलें आहे, ते पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे व वेद श्रुति स्मृति पुराणसमन्वित वेदान्तयुक्तीस धरून हा ग्रंथ नाहीं म्हणून तो ज्ञानेश्वर महाराजांचा नव्हे व त्यांचा असला तरी तो आमच्या करितां नाही, असे आपलें मत दिले आहे.

या लेखाच्या उपक्रमांत महाराजांनी आपल्यावरील आजच्या धर्मसंकटाची सुंदर मीमांसा केली आहे व धर्माच्या अंतःस्वरूपास त्रास देऊन हें धर्मसंकट आम्हींच आपल्यावर ओंढून कसें घेतलें हें स्पष्ट करण्याकरितां -

*हल्ली प्रत्येकास धर्मोपदेशक होण्याची सुटलेली हांव, *संप्रदायशुद्ध ज्ञानाविषयी त्यांस असलेली अनास्था व *धर्मोपदेशाच्या मुख्य प्रयोजनाचा पडलेला विसर, *धनमानाच्या लालचीनें कोणासही कोणत्याही ग्रंथांतून कांहींतरी नवीन माहिती सांगून उपदेश करण्याची या नव्या धर्मोपदेशक टोळीची प्रवृत्ति व *त्यामुळे इतर धर्मियांस वेदधर्मात हात घालावयास मिळालेली सवड; इ. वस्तुस्थितीचें वर्णन केलें आहे; व अशा दुस्स्थितीत मोठमोठ्या प्रसिद्ध पूर्वाचार्यांच्या नांवावर वेदान्तग्रंथांचे घोटाळे कसे होतात याचीं उदाहरणें देण्याकरितां तत्त्वसारायण, सिद्धांतसूत्रें व शेवटी धुळ्याचा योगवासिष्ठ या तीन ग्रंथांची महाराजांनी समीक्षा केली आहे.

१. तत्त्वसारायण हा संस्कृत ग्रंथ तेंलंगी लिपींत छापला असून तो मद्रास लायब्ररींत उपलब्ध झाला आहे. या ग्रंथांत व्याससूत्रांचें विवरण वगैरे असून तो वसिष्ठांनी केलेला आहे असें त्यांत म्हटलें आहे. या ग्रंथाला थियॉसफीचा गंध स्पष्ट येतो असें म्हणून व त्या ग्रंथांतीलच प्रमाणें देऊन महाराजांनी आपलें म्हणणें सिद्ध केलें आहे.

२. व्यासांची सिद्धान्तसूत्रें :- ही निरंजनाच्या भाष्यासह आनंदाश्रमांत छापली असून महाराज त्याविषयी म्हणतात की तीं सूत्रें कदाचित् बरोबर असली तरी अलीकडील मेंदूवाद व डार्विनच्या उत्क्रांति वादाचा दंश यांच्या मतांत दाखविला आहे. असें म्हणून निरंजन भाष्यातलें वाक्य महाराजांनी प्रमाणार्थ दिलें आहें.

३. धुळ्याचे योगवासिष्ठ- यांतील युगधर्मप्रकरण श्रुतिस्मृतिपुराणाशी मिळत नसून मानभावांच्या युगधर्म प्रकरणाची बहुतेक प्रतिकृति त्यांत कशी वठली आहे हे महाराजांनी सिद्ध केलें आहे व -

आम्हां वारकरी लोकांना स्तन्य देणारे जरी प्रत्यक्ष तात आहेत तरी

वंशप्रचारक शंकराचार्य आहेत. उपनिषद् बीजपुरुष आणि वसिष्ठ अंकुरपुरुष आहेत. या चौकडीच्या अद्वैतांत कोठें भेद सांपडत नाही;

मग या ओवीबद्ध वासिष्ठांतच तो कां यावा हें समजत नाही. + + आम्हां आर्य वेदान्तियांचा समज असा आहे कीं, ''श्रुतिस्मृतिपुराणाव्यतिरिक्त ज्ञानच कोणत्याही धर्मात नाही.'' असें म्हणून संप्रदायवेदान्तदृष्टीनें व अभ्यासाच्या दृष्टीनेंही यांत पुष्कळ चुका आहेत असा आपला अभिप्राय दिला आहे.

योगवासिष्ठावर असा तिघांचाही प्रतिकूल अभिप्राय वाचून ता. २१।७ च्या केसरींत बा. ग. परांजपे नांवाच्या एका गृहस्थानें तिघांहीवर टीका केली; त्यांत महाराजांना उद्देशून त्यानें लिहिलें की, मानभावांत कोणी ज्ञानदेव झाला कीं नाहीं हे गुलाबरावला सिद्ध करणें प्राप्त आहे.

यावर महाराजांनी ता. ६ आगष्ट १९१४ च्या मुमुक्षूंत 'योगवासिष्ठावर पुन्हां विचार' हा लेख लिहून उत्तर दिलें आहे. व त्यांत, ''प्रत्यक्ष वेदान्तभेदसापंडला असतां अर्थापत्तिप्रमाणाचें अवलंबन करावे मला वाटलें नाही व वाटतही नाहीं ×× (मूळ) योगवासिष्ठ अद्वैतवादाचा असून सांप्रदायिक शांकरमतांत समन्वय हाच पहिलेपासून परिशुद्धीचा मार्ग ठरत आला असल्यामुळे तद्विरुद्ध वचनाला राहण्याला समावेशच नाही असें मी स्पष्ट म्हणतो.'' इ. युक्ति देऊन व

''अमुक नांवाचा मनुष्य झाला किंवा नाहीं हा वाद इतिहासाचा असून तो सतत संदिग्धच राहणार'' असें म्हणून ऐतिह्य वादाची संदिग्धता दर्शविली आहे.

याच संबंधांत दुसरा एक अभंगात्मक लेख मुमुक्षूचे एक प्रसिद्ध लेखक 'गोविंदसुत' यांनी ता. ३०।७।१९१४ च्या मुमुक्षूंत प्रसिद्ध केला. यांत त्यांनी रा. पांगारकर, ह. भ. प. विष्णुबोवा जोग व श्रीगुलाबराव महाराज या ''त्रैमूर्ति'' संबंधानें- विशेषतः महाराजासंबंधानें– विद्वानाच्या शीलास न साजणारी भाषा वापरून त्यांच्या लेखावर आक्षेप घेतले आहेत. याचेंही उत्तर महाराजांनी ता. ६ आगष्टच्याच मुमुक्षूंत ''पुन्हां योगवासिष्ठ'' या दुसऱ्या लेखांकांत दिलें आहे. त्यांत प्रथम, मानभावी ग्रंथकारांत ज्ञानदेव झाल्याचें ऐतिहासिक दृष्टीने सिद्ध करण्याची संधि अकस्मात् सांपडल्यामुळें केसरींतील लेखकाने मागितलेला ऐतिहासिक पुरावा देऊन नंतर गोविंदसुताच्या आक्षेपांस उत्तर दिलें आहे. गोविंदसुताच्या कडक भाषेविषयी महाराजांनी इतकेंच लिहिलें आहे कीं :-

''गोविंदसुत यांनी ता. ३०-७-१९१४च्या मुमुक्षूंत जे माझ्याविषयी लिहिले आहे तशी भाषा वापरण्याला मी तयार नाही. कारण येथें सामान्यसंबंध नसून व्यक्तीचा संबंध आहे. परंतु गोविंदसुत यांना मी इतकेच विनवून सांगतों की -

नुसता विश्वास ठेवावयाला मी कोणास लावीत नाही व लावणारही नाही.

हा काल चिकित्सेचा आहे हे मला ठाऊक आहे.

गोंविदसुत म्हणतात कीं हा ग्रंथ मी वरवर वाचला आहे. तर तसें मुळीच नाही. त्यांच्या जवळून जरी मी पुनः वाचवून घेतला तरी मी आपले बोलणें सिद्ध करण्यास तयार आहे. गोविंदसुताची भाषा कोठें कडक व कोठें नम्रतारूप आहे, तिचा अर्थ कसा होत असतो हे सर्व वाचकांस माहीतच आहे. मी यौक्तिकच (ऑर्ग्युमेन्टेटिव्ह) भाषा वापरणारा आहे. शिवाय माझ्याविषयी मी दुसऱ्या कामाला बसलों असतांना गडबडीनें अभिप्राय दिला गेला इत्यादि जी अनुमानें गोविंदसुतानें काढली आहेत त्यावरही उलट बोलण्याची मला इच्छा नाही. कारण ती पंचावयवरूप ठरवितांना सर्वच वाचकांना कठीण पडणार आहे. तेव्हा आपल्या अनुमानाचें निरसन करीत बसण्यांत मला कांही हांशिल वाटत नाही. आतां गोविदंसुतांच्या भाषेची पुटें सोडून देऊन त्यांनी लिहिलेल्या मुद्यांसंबंधीच मी लिहितो.'' असें म्हणून या ग्रंथांत (धुळ्याच्या योगवासिष्ठांत) संप्रदायवेदान्तदृष्टीनें असलेल्या चुका व योगशास्त्रदृष्टीनें अभ्यासाच्या वगैरे चुका स्पष्ट दाखवून गोंविंदसुतांच्या सर्व आक्षेपांचे महाराजांनी निरसन केले आहे. शेवटीं संप्रदायवेदान्त म्हणजे काय याविषयी या लेखांत महाराज म्हणतात

संप्रदाय वेदान्त ?

''संप्रदायवेदान्त म्हणजे वारकरी वेदान्त असा जो गोविंदसुतांनी अर्थ केला आहे; तो माझा नाहीं तर उपनिषदे, स्मृती, व पुराणांतील अद्वैतकांड, ब्रह्मसूत्रें व त्यावरील श्रीमत् शंकराचार्यांचीं भाष्यें, पंचपादिका आणि विवरणे इत्यादि क्रम हा होय.'' अस्तु.

वैद्यक शास्त्र

उमरावतीचें रा. रा. भाऊसाहेब डोळे यांचा व महाराजांचा फार जुना परिचय होता व महाराजही मधून मधून त्यांच्याकडे जात असत. भाऊसाहेबांचा वैद्यशास्त्र हा आवडता विषय असल्यामुळे महाराजांजवळ त्यांनी तोच विषय चर्चेला काढावा व महाराजांनीही पुष्कळ वेळपर्यत त्या विषयावर चर्चा करून भाऊसाहेबांच्या शंकाचें समाधान करावें व भाषणाचा समारोप शेवटी सांख्य वेदान्तपर करावा. या चर्चेत धार्मिक विषयही कधी कधी निघत असत. भाऊसाहेबही फावल्या वेळांत महाराजांकडे येऊन तेथील शास्त्रचर्चा व भजनपूजनादि नित्यक्रम यांचा लाभ घेत असत.

या क्रमाप्रमाणें याखेपेसही एके दिवशी सकाळी भाऊसाहेब येऊन महाराजांचें व त्यांचें संभाषण चाललें होतें. त्यांत पुनर्विवाहाचा प्रश्न निघाला. ते वेळी

महाराजांनी कांही सामान्य धार्मिक तत्त्वें सांगितली. त्यांत पुढील गोष्टी होत्या.

सामान्य धार्मिक तत्त्वे

मनुष्याला चार बंधनें आहेत- धर्म, प्रेम, काम व दंड. मनुष्यानें विवाह करावा हे धर्मबंधन होय. पुनर्विवाह प्रेमबंधानानें होतो. चोरी केली असतां राजाने शिक्षा देणें हें दंडबंधन होय हे एकेक बंधन उत्तरोत्तर नीच आहे. प्रेमबंधन आसुरी आहे.

मृज्जलानें (मातीपाण्याने) शुद्धि करावी हें शास्त्रवचन आहे. दोन्ही वस्तू सुलभ असतांना हें शास्त्रवचन पाळण्याचा ज्याला आळस वाटतो त्याचें चित्त किती शुद्ध असेल तें त्यावरूनच कळते. बाह्य वेषावरूनच मनुष्याची परीक्षा करावी. आंतर् गुण ईश्वरालाच कळतात व तशी तो कर्मफळें देतों.

''तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपामि-अजस्त्रामशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।।''

तुकारामबोवांच्या विरुद्ध संन्यासी फिर्याद गेले. पुढें तुकाराम बोवांचे कीर्तन ऐकून संन्यासी त्यांच्या पायां पडले. ते वेळी दादोजी कोंडदेव त्यांची धिंड काढीत होते. परंतु तुकाराम बोवा त्यांस म्हणाले,

''तुका म्हणे वेष न विटंबा सर्वथा । नाही पंढरीनाथा साहत हे''

अलीकडे महाराजांची प्रकृति तापामुळें नीट रहात नसे. हें मागें सांगितलेंच आहे. भाऊसाहेब आले तेवेळीं महाराज तापामुळें निजूनच होते. त्यासंबंधानें भाऊसाहेब म्हणाले ''तुम्हाला पैत्तिक दाह आहे ज्वर नाही. ज्वरानें मुखकांति बिघडली असती.'' त्यावर महाराज म्हणाले ''मला २० वर्षांपासून मलेरिया आहे. मुखकांति बिघडत नाही याचें कारण माझे मन अत्यंत बलवान् आहे. तापांत स्नानें करणे, तीन तीन तास शौचास बसणें, हें कोण करूं शकतो? माझें शरीर क्षीण झालें असतां फार तर प्राण क्षीण होतील. पण मन कधींच क्षीण व्हावयाचें नाही. वैद्यशास्त्रावर योगशास्त्राचें दडपण आहे.

शौचाचें (बाह्यशुद्धीचें) फळ शास्त्रांत हेंच सांगितले आहे की, 'शरीर नकोसें वाटणे.'

माझे हात कमरेच्या खाली धोतरास झोंपेंतही लागत नाहीत. हें पाहिजे तर तुम्ही मजजवळ राहून पहारा ठेवून पहा.''

पुढें लवकरच प्रतिवार्षिक श्रीकृष्ण जन्मोत्सवाचा समय प्राप्त झाला व ठरीव कार्यक्रमाप्रमाणे सर्व गोष्टी यथासांग झाल्या. जातकनिरूपण, काला वगैरे प्रसंग नेहमींप्रमाणेच बहारीचे झालें. जातकनिरूपणांत लालन वात्सल्यादि भक्तीचे वर्णन, विवेक व ज्ञान यांतील फरक, सत्संगाचे महत्व, संताचें मुख्य ध्येय, सकाम व निष्काम बुद्धीचें लक्षण, वृत्तींचा स्वभाव, भक्तिवृत्तीचें वैलक्षण्य, माधुर्य

भक्तीचें स्वरूप इत्यादि विषयांचे प्रतिपादन होतें. काल्याच्या पूर्वरंगांत पुढील विषयांचें मुख्यतः विवेचन होतें: - ईश्वर न्यायी असून दयाळु कसा? वेदान्तानें भक्तीची सिद्धि, परमेश्वराचें दयालुत्व, ज्ञानियाला सद्गुरूची आवश्यकता, ईश्वराचा पक्षपातीपणा, गुरूचा पक्षपातीपणा, गुरूवाक्यानुसारच उपासनेचा विधि, अनधिकारियालाही उपदेश करून अधिकारी करण्यांत देव आणि शास्त्र यांच्याहून गुरूची श्रेष्ठता, नियमादृष्ट उत्पन्न करण्यांत कर्मानुष्ठान, वेदान्तश्रवण व उपासना यांच्या सामर्थ्यामधील तरतमभाव व सर्वांहून उपासनेचे महत्व, संप्रदायपरंपरेची आवश्यकता व महत्व, संप्रदायप्रवाह रक्षण करणें हीच भक्ति. इ. इ. या प्रसंगांत झालेल्या नवीन अभंगांतून फक्त दोनच अभंग येथें घेतोः-

१.पतितही संत तारितील काळीं । कृपावलोकनी आपुलिया ॥१॥
न मागतां माय पाजील की स्तन । तिसची म्हणून बाळचिंता ॥२॥
परी बळें मुख मिटविता बाळ । राहिजे स्नेहाळ ठायीं ठायीं ॥३॥
तेवी प्रसंगेची आवडी दवडितां । स्तब्ध होणे संतां लागे तेव्हा ॥४॥
मौनें येऊ द्यावें सांगती तें चित्ता । पुढील तों चिंता ज्ञानराया ॥५॥
२. व्यष्टिचि हे जातां समष्टीच्या वाटे । तेणें वाक्य थाटे शास्त्रमय ॥१॥
यालागी रक्षावा गुरुसंप्रदाय । श्रुतियुक्ति होय प्रत्ययही ॥२॥
दुग्धाचें ते घृत प्रत्येक मंथनी । टाकिल्या विरजणी करणें लागे ॥३॥
आदिनाथापेक्षा माझा कळवळा । अधिक वेल्हाळा आळंदीशा ॥४॥

मागें महाराज देवाशास गेले होते तेव्हापासून देवासच्या महाराजांस त्यांचा अधिक निदिध्यास लागला होता व पुन्हां एकवेळ त्यांचें दर्शन घडावें अशी त्यांस उत्कंठा लागली होती. महाराजही कात्यायन्यादि उत्सव प्रसंगी त्यांस स्मरणपूर्वक निमंत्रणपत्रिका वगैरे पाठवीत असत. हल्ली देवासच्या महाराजांनी रा.बापूराव लंगडे फोटोग्राफर यांस उमरावतीस पाठवून महाराजांकडील क्षेमकुशल विचारलें होतं व पुन्हां एकवेळ देवाशास दर्शन देण्याची इच्छा दर्शविली होती. परंतु प्रकृतीच्या कारणामुळें यावेळेस महाराज जाऊं शकले नाहीं.

यावेळीं बापूरावास महाराजांनी नित्यपठणार्थ ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद दिला, मधुर धर्माचें तत्त्वनिरूपण केलें व ''श्रौतश्रावक'' असें त्यांस अभिधान देऊन प्रेमपूर्वक निरोप दिला.

तबला शिकले

महाराजांच्या आजकालच्या कार्यक्रमांत प्रेमनिकुंज, संप्रदाय सुरतरु, व साधुबोध या ग्रंथांचे लेखन मुख्यतः चालत असे. रा. रा. तात्या कविमंडन हे भजन कीर्तनादि समयी तबला वाजवीत असत. त्यांजपासून महाराज आठ

दिवसांत अत्यंत निर्दोष रीतीनें तबला वाजविण्यास शिकलें. ते पाहून तात्यानें आश्चर्याचे उद्गार काढलें.

कवितांची विषयवार निवड

आज पावेतों महाराजांच्या कवितांचा एकंदर संग्रह जो मंडळीनें लिहून ठेवला होता त्याची विषयवार निवड करण्याचें कामही यावेळी महाराजांनी हाती घेतले. या कामांत वाचनलेखनादि साह्य मुख्यतः महाराजांच्या नेहमीच्या सहवासांत रहणारे (शिष्यपंचायतनापैकी) रा. रा. व्यंकटेश नारायण देशपांडे वरूडकर यांचेंच पहिलेपासून होते.

आख्यान निर्मिती

दुसरें, या सुमारास संतलीलामृतांतील सखूचें आख्यान नवीन पद्यप्रबंधात होऊन लागलें होतें. महाराजांच्या हातांत कधी नुसत्या चिपळ्या आहेत, कधी चिपळ्या व एकतारी किंवा चिपळ्या व तंबुरी आहे, मुखांतून साहजिक पद्यरचना निघत आहे, सन्निध पंडितजी सारखे शीघ्रगती लेखक तत्परतेंने ती पद्यें लिहून घेत आहेत, जवळ व्यंकटराव वीण्याचा तार छेडीत महाराजांची साथ करीत आहेत,,, चित् व्यंकटराव नसले तरी रंगदेवतेची बहाल मर्जी कायमच आहे; असा बहुतेक नेहमीचाच आख्यान निर्माणकालचा देखावा असे. कथासंकीर्तनकाली महाराजांची वाणी तन्मय होऊन तिच्यांतून पद्यप्रवाह अव्याहत चालत असे.

''मायबाप बहिणभाऊ गुरुपति फणिशायी सकला ।
व्रजवल्लभ भजनाविण अवघ्या सु-कला त्या विकला'' व
''बाप विठोबा माय रखुमाई । भाऊ पुंडलिक बहीण भीमाई''

हे या आख्यानाचें मुख्य ध्रुवपद व भजन ठरून गेलें होतें व यांची मधून मधून आवृत्ति होऊन तें संपूर्ण वातावरण भगवत्प्रेमानें भरून जात असे. याशिवाय भजनाचा वगैरे नित्यक्रम होताच.

समस्यापूर्ती

एखादे वेळी समस्यापूर्तीचाही विनोद होत असे. एके दिवशी महाराजांनी मिलिंदाला हाक मारून पुढील दोन समस्या त्याला दिल्या- १. हरिवांचुनी कोण बरा म्हणवे. २. असूनी असेंही कुणाला स्मरावें? यांची पूर्ति त्यानें पुढील प्रमाणें केली

(मदिरावृत्त)- १. रामसदा सुखधाम न सेवुनि कामिनीकाननी जो विचरे ।

वेदविहिताचरणा सोडुनी विषायाचरणमाजिं मरे ॥
तो यमदंड प्रचंडचि भोगिल पात्र न होय हरी कणवे ।
घडिभर भजनें उद्धरि त्या हरिवांचुनि कोण बरा म्हणवे ॥

(भुजंगप्रयात)- २.हरी चिंतनें चित्त ने सद्गतीतें । असें सांगती ते मुनी ब्रह्मवेत्ते।
विरक्तीविणें हें कसें होय ठावें । असूनी असेंही कुणाला स्मरावें?॥

वरील तिसऱ्या चरणांत महाराजांनी अशी दुरुस्ती केली :-

विरक्तीविणें व्यर्थची कां मरावें?

जवळच्या मंडळीस सुलभ रीतीनें बोलावतां येण्याकरितां यावेळीं महाराजांनी एक नवीन घाट आणिविली व आपण कोणास बोलावीत आहों हें प्रत्येकास समजण्याकरितां पुढील अभंगांत त्याचा नियम ठरविलाः-

१. शूद्राची[1] ती एक ताईच्या त्या दोन । पंडिताच्या तीन चार नाना ॥१॥
मारोतीच्या पांच व्यंकटेश सहा । हरिभाऊला हा सात अंक ॥२॥
आठ रंगुबाई नव नारायण । नसतां यांतून दहा पाटे ॥३॥
यांत ज्याचें कार्य करील जो जेव्हां । तितुक्याचि तेव्हां होतु पाटे ॥४॥
पाटीमध्यें मात्रा एक अवसान । व्यवस्था ते आन पासेच्याची ॥५॥
जयाचिये पाटे या माजी नसती । सांगावे त्याप्रती पाटे बद्धे ॥६॥
मात्रावसानीं कोणाचीही हाकां। जाणोनीयां नीका यावें कोणी ॥७॥
नित्य माझ्यापाशीं रहावें पैं दोघी । जातां कार्यालागी लिहावें की ॥८॥
कोणी न भेटतां आळंदीवल्लभ । सर्वत्रसुलभ पाचाराया ॥९॥

(१.शौच्याचे वेळेस माती पाणी वगैरे देण्याकरितां आपल्या जातीचा एक मनुष्य महाराज नेहमीं जवळ बाळगीत असत)

देवापुढे चिठ्ठी

पुढे विजयादशमीचा सण आला. या दिवशी पालखीची मिरवणूक काढून भजन करीत शमीपूजनास जाण्याचा महाराजांचा नियम होता. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे पालखी घेऊन लांब जाणें शक्य नव्हतें. म्हणून देवापुढे चिठ्ठी टाकून त्यांत निघाल्याप्रमाणें शमीपूजनाची व्यवस्था घराजवळच करून महाराजांनी आपला कार्यक्रम पुरा केला. प्रसंगविशेषीं चिठ्ठी टाकून प्रश्नाचा निकाल करण्याचा जुना परिपाठ महाराजांनी अलीकडेच सुरू केला होता व ही प्राचीन रूढी सात्विक असून देवतादेशसूचक आहे. असें त्यांचें म्हणणें होतें. पुढें याविषयीं गरुडपुराणांत आधारही सांपडला.

वरुडकर वेद. शा. सं. गडीभटजी शास्त्री उमरावती येथील वेदशाळेचे अध्यापक हे अलीकडे मधून मधून महाराजांकडे येत असत. वेदान्ताचें कांहीं अध्ययन महाराजांजवळ करावें अशी त्यांची इच्छा होती व त्याप्रमाणें महाराजांनी

त्यांस पंचदशीचे निरूपण सुरू केलें.

विचारस्वातंत्र्य : एक बुद्धिभ्रंश

संप्रदायशुद्ध ज्ञानमार्गापासून आपल्या समाजाला भ्रष्ट करून त्यांचा बुद्धिभ्रंश करण्याला पारकीय शिक्षणपद्धतीची जी कित्येक राजस फळें कारण झाली त्यांतलेंच एक 'विचारस्वातंत्र्य' हे होय. या विचारस्वातंत्र्यामुळे 'क्षेपकवादा' सारख्या दोषांचा प्रभाव धर्माचार्यांपर्यंत कसा पोहचला व या स्वतंत्र विचाररूपी दूषणालाच भूषण मानून अलीकडील नवशिक्षित धर्मोपदेशक मंडळी धर्माची कशी दुर्दशा करीत आहेत यासंबंधी महाराजांचे विचार मागें दिले आहेत.

जुन्या शास्त्री लोकांवरही या विचार स्वातंत्र्याचा पगडा बसून श्रीज्ञानेश्वर महाराजांसारख्या ईश्वरी अवतारास ते आपल्या पंक्तीत कसे खेंचू पाहतात याचें आणखी एक उदाहरण महाराजांनी यावेळी बाहेर आणलें. तें असें:-

शंकराचार्य व ज्ञानेश्वरांचे मत एकच

वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री हुपरीकर यांनी 'विद्यारण्य व ज्ञानेश्वर यांच्या वेदान्तावरील मताचें तात्पर्य' या आपल्या निबंधांत म्हटलें आहे कीं ज्ञानेश्वर महाराज मायेचा अंगीकार करीत नाहींत म्हणून विद्यारण्य व शंकराचार्य यांच्या मताहून ज्ञानेश्वर महाराजांचा वेदान्त मात्र स्वतंत्र आहे. यावर ता. १५ आक्टोबर १९१४ च्या मुमुक्षूंत महाराजांनी ''आचार्य व ज्ञानेश्वर'' हा लेख लिहून त्यांत ''मायेचा अंगीकार न करून नुसत्या स्फुरण पक्षाचाच तात अंगीकार करतात असें मानलें तर श्रीकांतमताचे व वैमर्षण मताचे तात आहेत असें जबरदस्तीनें म्हणावे लागतें. आणि ही दोन्ही मतें तर प्रत्यक्ष वेदविरुद्ध आहेत. जेथें तातांनी अज्ञानाचा अंगीकार केला नाहीं त्या ठिकाणी तो शंकराचार्य व विद्यारण्यही करीत नाहींत - असें विवरणादि पुराव्यानिशी सिद्ध करण्यास मी तयार आहे. म्हणून शंकराचार्यमतांत व तातमतांत भेद नाही असें मी म्हणतो.'' असें आपलें म्हणणे प्रसिद्ध केलें.

'गैरसमजुती व प्रतिकार'

आपल्या जातीच्या मराठे मंडळीबद्दल पहिलेपासून महाराजांचा अतोनात प्रेम होता, त्यांच्यावर वेळोवेळी त्यांनी अनंत उपकार केलें, संस्कृत भाषेचे शिक्षण देऊन त्यांस सुधारण्याची खटपट केली, ब्राह्मणद्वेषाच्या पातकापासून त्यांस निवृत्त करण्याकरितां लेख लिहून उपदेश केला. वगैरे वृत्तांत मागे आलाच आहे. महाराजांच्या या सर्व प्रयत्नांचा इष्ट परिणाम तर झाला नाहींच परंतु त्यांच्या लेखाचा व त्यांनी टाकलेल्या प्रश्नांचा नुसता कोणी विचारही केला नाही.

परंतु उलट, महाराज ब्राम्हणांस अनुकूल आहेत अशा समजुतीनें ही मंडळी त्यांचे धर्मप्रसाराचें कार्य हाणून पाडण्याच्या उद्योगास लागली व ''याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेविलें आहे'' या आपल्या पूर्वप्रतिज्ञेचीच नवीन सुधारलेली आवृत्ति काढून महाराजांविषयी नानाप्रकारचे गैरसमज लोकांत पसरवूं लागली. त्याचा वेळीच प्रतिकार करणें अवश्य झाल्यामुळें ता १९ नोव्हेंबर १९१४ च्या मुमुक्षूंत 'माझ्यासंबंधी गैरसमजुती व त्यांचा प्रतिकार' हा लेख महाराजांनी प्रसिद्ध केला. तो जसाचा तसाच येथें देतोः-

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :- स्वतःची महती गाणें हे प्राचीन अर्वाचीन सज्जन मंडळींत वाईट गणलें गेलें आहे.

'परैः प्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणी भवेत् ।
इंद्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥'

असें एक सुभाषितही प्रसिद्ध आहे. परंतु ''अधर्माला प्रतिबंध करण्याकरितां स्वतःची महती देखील गावी'' असें वसिष्ठ म्हणतात. या वचनाचा आधार धरून एकतीस वर्षे न काढलेले उद्गार कांहीं परिस्थितीमुळें काढणें भाग पडत आहे. त्याबद्दल वैदिक संतमंडळीच्या चरणांजवळ मी क्षमा मागून घेतो.

कांही ब्राह्मण व्यक्ति माझ्याविषयी जरी हलकें मन करीत असल्या तरी त्यांनी माझ्याविषयी लोकांत फारसें वाईट मत फैलाविलें नाही. परंतु ब्राह्मण होण्याकरितां हपापलेले ब्राह्मणेतर माझ्याविषयी गैरसमजुती लोकांत उत्पन्न करीत आहेत. त्यांत 'सर्व मिळून एकत्र जेवावें' असें म्हणणारे कांही वारकरीही आहेत. ह्या गैरसमजुती कसकशा फैलाविल्या आहेत त्या क्रमाने देऊन त्यांचें यथामति उत्तर देतों.

१. पहिली गैरसमजूत - गुलाबराव महाराज देखील स्वतःला कागदोपत्रीं क्षत्रिय लिहितात.

प्रतिकार - आमच्या कांहीं मंडळीनें क्षत्रिय लिहिण्याचा प्रचार नव्याने पाडला आहे. यापूर्वी आम्ही आपल्यास तिरोळे कुणबी लिहीत होतों. तें कांही असलें तरी स्वतःला मी क्षत्रिय लिहित नाही, शूद्र लिहितो. घटकाभर खोटी कल्पना करून मी द्विज आहे असें जरी घेऊन चाललो तरी अनंत कालापासून संस्कार विच्छिन्न झाल्यामुळे कलियुगाच्या शेवटी होणाऱ्या ''मरु व देवापी'' या दोन महात्म्यांशिवाय मला क्षत्रियत्व देणें दुसऱ्याच्या हाती नाही हे वैदिक धर्मावर विश्वास असल्यामुळे मला ठाऊक आहे.

बरें वैदिक धर्मावर माझा विश्वासच नसला तर मग मला द्विजत्वच कशाला हवें आहे? काय इतर लोकांना कलाकौशल्य साधतां येत नाही?

कुत्सित वाद

२. दुसरी गैरसमजूत - ब्राह्मण स्वतः ग्रंथ करितात व त्यांवर गुलाबराव महाराजांचें नांव घालतात. ब्राह्मणांनी गुलाबरावांस मुद्दाम पुढें केलें आहे.

प्रतिकार -ही गोष्ट अंत्यत खोटी आहे. या गोष्टीचे प्रत्यंतर दाखविण्याकरिता मी केवढ्याही मोठ्या समाजांत ग्रंथ रचण्यास तयार आहे. शिवाय मजजवळ असलेल्या मंडळीलाही माझे सर्व ग्रंथ सध्यां समजत नाहींत शिवाय मी स्वतः ग्रंथ रचतो की नाही हे प्रत्यक्ष येऊन वाटेल त्याने पहावे. नाहींतर पुढे -

''गुलाबराव आमच्या जातीचेच होते, त्यांना पुढे करून ब्राह्मणांनी कांहीतरी ग्रंथ रचलेत, असा कुत्सित वाद गुप्तपणे लोकांनी सुरू करण्याचा संभव आहे.''

३. तिसरी गैरसमजूत - गुलाबरावाला मंडळी ग्रंथ वाचून दाखवितात व नंतर इकडचे तिकडचे लिहितात.

प्रतिकार - या म्हणण्यावर प्रश्न असा आहे की मी जे ग्रंथ लिहितो ते समजून लिहितो की न समजून लिहितो? पहिल्या पक्षीं चित्सुखीसारखे ग्रंथ समजावून देणारा मजजवळ कोण आहे, याचा शोध अवश्य करावा. अथवा चित्सुखीसारख्या ग्रंथांतील अक्षरें वाचून त्यांतील प्रमेये तरी या मंडळीतील कोणी लिहून दाखवावी. उमरावतीस येण्यापूर्वी हे ग्रंथ मजजवळ नव्हते, हे सर्व मंडळीस ठाऊकच आहे. मागाहून उमरावतीस येऊन मला १०-११ वर्षे झाली. त्यापूर्वी संस्कृत व्याकरण शिकलेल्या वाचकांशी माझा संबंधच पडला नाही. आणि उमरावतीस येऊन जरी हे ग्रंथ मी मागविले तरी त्यांचा समजदार वाचक मला कोणीच मिळाला नाहीं.

या माझ्या म्हणण्याची सत्यता पाहण्याकरितां कोणाही जवळ कोणीही शोध करावा याबद्दल मी सरसकट परवानगी देतो. या चित्सुखीसारख्या ग्रंथांचे उतारे माझ्या ग्रंथांत समीक्षापूर्वक आले आहेत.

अनार्य भाषेंतील ग्रंथ मात्र मी दुसऱ्याकडून वाचून घेतों हे खरें आहे. वेदान्तग्रंथही मी दुसऱ्याकडून अलीकडे वाचून घेतों पण त्यांचे पूर्वप्रमाण मीच सांगत असतो. यावरून मी कोणी अलौकिक आहे असे भासविण्याचा माझा प्रयत्न नाही. तर ही वस्तुस्थिती खरी आहे की नाही हे माझ्या जातिबांधवाने येऊन पहावे.

यक्षिणी साधन ?

४. चवथी गैरसमजूत - गुलाबरावमहाराज शौचाच्या वेळेस ग्रंथ वाचतात. त्यांनी कांहींतरी यक्षिणीसाधन केले म्हणूनच त्यांना इतका शौचाला वेळ लागतो.

प्रतिकार - चार वर्षांपूर्वी मला शौच्यास इतका वेळ लागत नसे. हे सर्व मंडळीस ठाऊक आहे. पुण्याकडील मंडळीशी देखील माझा पहिला परिचय झाला तेव्हा इतका वेळ लागत नव्हता. हा वेळ मला रोगामुळें लागतो. शिवाय शौचेच्या वेळीं जप करून प्रसन्न होणाऱ्या देवता वेदान्तज्ञान सांगू शकतात असे उपलब्ध तंत्रवाक्यानें जर हे आक्षेपक सिद्ध करतील तर बरें होईल. कारण अशा क्षुद्र देवतांची साधनें तंत्रांतच असावयाची. शौचेला फार वेळ लागतो म्हणून करमणुकीकरतां मी आडून दुसऱ्यानें वाचलेले ग्रंथ ऐकतो हे खरें आहे. परंतु ते ग्रंथ, शौच्याला पाणी घेऊन गेलेच पाहिजे असा नियम जी भाषा सांगत नाही त्या भाषेचेच असतात. आतां शौचाचा रोग असल्यामुळे एनिमा घेण्याकरितां पाणी मागण्यासाठी मला कधी कधी तोंडाने हांका मारणें भाग पडतें. माझा हा रोग कोणी बसवून देईल तर हें पाप मी पुढें करणार नाही हे शपथ घेऊन सांगतो.

विवाहावांचून राहूं नये

५. पांचवी गैरसमजूत- गुलाबराव महाराज ब्रह्मचर्याला पुष्टि देत नाहीत.

प्रतिकार - ही गोष्ट अत्यंत खोटी आहे. माझें मत यासंबंधी इतकेंच आहे की हिमालयावर सतत समाधि लावून बसल्याशिवाय अधुकल्यामधुकल्या खाऊन रामराम जपणाऱ्या माझ्यासारख्याला कडक ब्रह्मचर्य साधत नाही, मग तें झांकून नेण्याकरितां भलते प्रयत्न करण्यापेक्षां विवाह करणेंच उत्तम असें मी स्पष्ट म्हणतो.

''म्हातारा, रोगी, मध्यमप्रकृति आणि एकाही दिवसापुरतें खावयास नाही असा दरिद्री; हे चौघे वर्ज्य करून बाकी राहिलेल्या सर्वांनी विवाहच करावा, असें मी स्पष्ट लिहून ठेवलें आहे.

''ब्रह्मचर्य पाळावयाचेंच असले तर दोघांनी मिळून पाळावे. पण विवाहावांचून राहूं नये. साधु होऊन उप्पाप करणे मला पसंत नाही.''

आतां ब्रह्मचर्याच्या दोन परीक्षा आहेत. पहिली बाह्य आहे ती अशी-

१. गण्यरज्यु कंठापासून स्तनापर्यंत घेऊन नंतर मस्तकावर धरावा. त्या रज्जूंत बालकाच्या मस्तकाप्रमाणें मस्तक आले म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असे समजावे. पण या परीक्षेला अपवाद असण्याचा संभव आहे.

२. दुसरी परीक्षा अशी की, साधुपुरुषाला एक दिवसभर खुर्चीसारख्या उ□ा आसनावर बसलेले ठेवून अन्नपाणी न देतां त्याचे स्वर पहावे. स्वर तिथी,

वार व घटकेप्रमाणे बरोबर पालटत गेले पाहिजेत. आणि ज्या स्वरांत जे तत्त्व चालतें तें त्या त्या वेळी त्याच स्वरांत बरोबर चालले पाहिजे म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असे समजावे. तत्त्व पाहणे ते योग येत असेल तर आपल्या तत्वाशी मिळवून पाहावे आणि योग येत नसेल तर काशाचा आरसा समोर धरून पहावे म्हणजे रंगाची प्रतिबिंबे स्पष्ट कळतात. तसेंच त्याचें वजन पाण्यावर कागद टाकून पहावे. कातणीचे घर मिळाल्यास चांगलें पाहतां येतें. पुन्हां मी प्रबळ निग्रह करत असतों तरीही मला मानसिक विकार कधी कधी उत्पन्न होतात हे दौर्बल्य माझ्यामध्यें आहे. म्हणूनही मी आपल्या ग्रंथांत असें लिहिले. योगाभ्यासाहून निराळ्या वेळी माझें हें क्षणिक मानसिक दौर्बल्य दूर करण्याचा यत्न जर कोणी सांगेल तर मी त्याला ताताप्रमाणें समजून त्याच्या म्हणण्यानें आपल्या ग्रंथांतून हा भाग काढून टाकीन.

धर्म सुचवून मरेन

६. **सहावी गैरसमजूत** - बोवा शूद्र म्हणवितात तर बोवाच्या मुलाला मुलगी मिळणार नाही.

प्रतिकार - मिळणार नाही तर माझ्या वंशाचे जसें व्हावयचे असेल तसे होईल. - **''परिस्थितीनें बलेंकरून मला अधर्मांत ओढून नेलें तरी मी तोंडानें दुसऱ्याला धर्म सुचवून मरेन, हा माझा निश्चय आहे.''**

हा लेख कृपाकरून लवकर छापावा. याची सर्व जवाबदारी मजवर आहे.

आपला
गुलाबराव गोंडुजी मोहोड
मुकदम माधान,

ता. १/११/१९१४
हल्ली मुक्काम उमरावती

विचार करावयास लावीत

महाराजांवर निरंतर श्रद्धाप्रेम ठेवून वागणारी जी थोडी मंडळी त्यांच्याजवळ होती त्यांच्या अधिकारानुरूप महाराज त्यांस कधी कधीं शास्त्रविषयक प्रश्न विचारून विचार करावयास लावीत व स्वतःच्या बुद्धीचा उपयोग करून प्रश्नाचें उत्तर ज्याचें त्यानेंच शोधून काढावें अशी त्यांस फार इच्छा असे. असा एक प्रश्न या वेळी महाराजांनी रा. नारायणराव पंडित यांस विचारला होता. तो असाः-

''अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नतु'' हें मनुवचन आहे. यांत सांगितल्याप्रमाणें अस्वर्ग्यं व लोकविद्विष्ट असें धर्म्याचरण कसें असूं शकतें? कदाचित् लोकविद्विष्ट धर्म्याचरण असणें संभवेल पण अस्वर्ग्य असें धर्म्याचरण कसें असूं शकतें? कारण 'स्वर्गकामो यजेत्' अशा प्रकारच्या श्रुती आहेत व सर्व धर्माचरणाचें फल वेदात स्वर्गप्राप्ति सांगितलें आहे. मग अस्वर्ग्य असें धर्म्याचरण कसें संभवतें?''

या प्रश्नाचा पंडितजींनी पुष्कळ विचार करून मग एके दिवशी जेवणाचें वेळीं मिलिंदाजवळ त्यांनी तो प्रश्न चर्चेला काढला. मिलिंद अकलेचा खंदकच पडला. त्याने त्या प्रश्नावर मनसोक्त चर्चा करून पहिली. शेवटी एकें दिवशी महाराजांनीच पंडितला पुन्हा त्या प्रश्नाचें स्मरण दिलें. मिलिंद ते वेळी जवळच होता. त्यानें लडिवाळपणानें महाराजांबरोबरही त्या प्रश्नावर बरीच चर्चा केली. महाराजांनीही अंशतः त्याच्या म्हणण्याचा स्वीकार केला. परंतु शास्त्रीयरीत्या हें कांही अगदींच बरोबर उत्तर नाही असें ते म्हणाले. शेवटी त्यांनीच मग त्या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें. ते म्हणाले की,

''हें वचन पूर्तकर्माविषयी आहे. उदा. - विहीर खणणें हे पूर्तकर्म आहे. तें धर्म्य आहे. धर्म्य म्हणजे वेदानें सांगितलेलें. परंतु चोरांच्या वाटेवर एकानें विहीर खणली व ही चोरवाट आहे हें त्याला ठाऊक आहे. हें कर्म लोकविद्विष्ट होईल व त्या विहीर खणणारास स्वर्ग मिळणार नाहीं. अशा रीतीनें तें कर्म अस्वर्ग्य व लोकविद्विष्ट असून धर्म्य होऊं शकेल.''

दुसरें उदाहरण - खरें बोलणाऱ्या एका तपस्व्यानें कसायास गाईचा पत्ता सांगितला व कसायानें त्या गाईस मारिलें, त्यामुळें त्या तपस्व्याला दोष घडला. हें प्रसिद्धच आहे. यावरून वेदात सांगितलेल्या गोष्टी करण्यांत तारतम्य पाहिजे. तें सत्संगानेंच कळतें. ''धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्''

श्री. भातखंडेंशी वाद

अलीकडे आणखी एक नवीन व्यासंग महाराजांनी सुरू केला होता व तो गायन शिकणे हा होय. उमरावती येथील प्रसिद्ध गवई रा. रा. नामदेवबोवा यांस कांहीं दरमाहा मुकरर करून त्यांजपासून रोज तास दोन तास महाराज गायन शिकत असत.

याला एक कारण घडलें ते असें की या सुमारास मुंबई येथील श्रीयुत भातखंडे यांचा संगीत शास्त्रावर ''हिंदुस्थानी संगीत पद्धती'' नांवाचा ग्रंथ दोन भागांत प्रसिद्ध झाला होता व त्यासंबंधाने केसरी वर्तमानपत्रांत कांही पत्रव्यवहार चालला होता. हे दोन्ही भाग महाराजांनी बोलावून वाचले व त्यांतील कांही विधानांसंबंधानें भातखंडे यांजबरोबर पत्रव्यवहार करून त्यांस कांही प्रश्न विचारले आहेत. एका पत्रांत महाराज म्हणतात :-

''आपली पद्धती मी दोन तीन वेळ वाचली आहे व पुनः आतां वाचीत आहे. पत्रांत आपण अंधश्रद्धा सोडली पाहिजे असें म्हटलें आहे तें मला मान्य आहे. पण जशी आपल्या इकडे श्रुति मोजण्याची अडचण आहे, तशीच तिकडे नादकल्लोळ

व्हायब्रेशन्स (Vibrations) मोजण्याचीही अडचण भासत चालली आहे.

जयदेवांनी आपल्या 'मणिप्रकाशिकेंत' -

'कंदबगोलकन्यायेन शब्दोत्पत्त्यंगिकारेऽपि नियतगुरुस्थानमपेक्षत एव । अन्यथा अनियतकंपनात् विषमनादोत्पत्तिः। नच संख्यानियत्यैव तन्नैय्यत्यम् । षडजादिस्थाने भ्रंशसंभवात् इति चिन्त्यम् ।''

या शंकेचा खुलासा आपल्या इकडील ग्रंथांत फारसा झालेला दिसत नाही. तसा तो पाश्चात्य ग्रंथांतून तरी व्हावा म्हणून पुष्कळ पुस्तकें वाचली. 'मणिप्रकाशिका' ग्रंथ आपण पाहिलाच असेल. कारण आपण पुष्कळशा पुस्तकांचा शोध केला आहे असें पद्धतीवरून दिसतें. मणिप्रकाशिकेचें सध्या शब्दप्रकरणच मजजवळ आहे. त्याचीं आणखी प्रकरणें आपणासं ठाऊक आहेत काय?

ॲटम थियरी

पाश्चात्य नादकल्लोळ (व्हायब्रेशन्स) संबंधी 'सायंटिफिक अमेरिकन' मध्ये आलेलें टिंडालचे उद्गार मला स्मरतात. त्यांत तो म्हणतो फोटो वगैरे वरून जरी आपल्याला (कल्लोळ मोजतां येतात असें आज वाटत असलें तरी ही बाब दिवसानुदिवस कठीण होत जात आहे. कारण (ॲटॉमिक थिअरीमध्ये) अणूपपत्तीमध्यें अणू केवढा असावा हा नियम ठरलेला नाही. रसायन मिश्रण (केमिकल मिक्श्चर) करतांना पहिले भाग तीन ३ असले तर त्याचा एकजीव होऊन एका भागाची जागा सुटून दोन भागाचीच जागा व्यापतो. म्हणून परमाणूंचा आकार नियत घेतला पाहिजे असें आपल्या बुद्धीस वाटतें. पण केवढाही लहान आकार घेतला तरी त्याचें तुकडे झालेच पाहिजेत हा जो मनांत संशय येतो त्याला उत्तर ॲटमिक थियरीमध्यें सांपडत नाही. पुन्हा अणूचा आकार नियत मानला तर घनत्वाचा (डेनसिटीचा) प्रश्न येऊन पडतो. कारण परमाणु एका पदार्थात अधिक असतील तितके त्याचें गुरूत्व अधिक असा सहजच नियम निघतो. पण तसें मानलें तर हॅड्रोजनच्या अपेक्षेनें ऑक्सिजनच्या एका परमाणूचें वजन १६ पट कसें? या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लागत नाहीं.

बरें, पदार्थाला स्वतंत्र वजन आहे असें मानले तर मोठ्या पदार्थानें लहान पदार्थास ओढणें हा गुरुत्वाकर्षणाचा नियम बराच ढिला पडतो व त्यामुळे मॅटर आणि फोर्स हे दोन पदार्थ गृहीत धरले म्हणजे पुढें 'आम्हांस श्रद्धा ठेवण्याचें काम पडतच नाही' असा बाणा बाळगणाऱ्या आम्हांला खालीं मान घालणें भाग पडतें. कारण या गुरुत्वनियमाच्या घोटाळ्यावरून ''कांही नियमांवर देखील

आम्हांला श्रद्धाच ठेवावी लागते.'' ही अणूपपत्तीची गोष्ट झाली.

इलेक्ट्रॉन थियरी

आतां वैद्युदुपपत्ति (इलेक्ट्रॉन थियरी) इलेक्ट्रॉन थिअरीकडे पाहिले तर त्याच्यायोगाने प्रकाशाचा प्रश्न जरी सुटल्यासारखा वाटत आहे तरी त्याची कठीणता जितकीची तितकीच कायम आहे. कारण इलेक्ट्रॉन हे सर्व पदार्थात सजातीय आहेत त्याचप्रमाणें कंपन होण्याला विरळपणा अवश्य आहे. घनपणांत तें होत नाही. जितका घनपणा अधिक तितके कंपन कमी. पुनः कंपन म्हणजे एका परमाणूचें दुसऱ्या परमाणूस धक्का देणें होय. शून्य जागेंत कांहीं कंपन होत नाही. म्हणूनच नुसत्या आकाशातून (स्पेस) प्रकाश किंवा कांही जाऊं शकत नाही असें आपण म्हणतों. आणि याचमुळे प्रकाशासाठी आपण ईथरचें कंपन मानतों. पण एका परमाणूनें दुसऱ्या परमाणूंस धक्का देतांना मधल्या स्पेस मधून तें कंपन जातें असें म्हणतां येत नाही काय? तसें मानलें तर ईथर ऑल परव्हेडिंग कसें?

बरें, सर्व ईथरचें परमाणू एक होतात असें म्हटलें तर त्यांत कंपन संभवणार कसें? ईथरच्या विभागांचा जर नियत आकार मानला नाहीं. तर नादाचे किंवा प्रकाशाचे अमुक इतकेंच व्हायब्रेशन्स होतात हा नियम कसा घालतां येईल?

टिंडॉलच्या दोन चार वाक्यांचा भावार्थ मला विस्तृत करून सांगता आला तसा लिहिला आहे; आपल्या इकडे परमाणूला नियत आकार न मानल्यास सर्षप/मेरूची (मोहरी/पर्वत) तुल्यतापत्ति होते असें न्यायशास्त्रांत म्हटलें आहें. आणि शेवटी पौर्वात्य नैय्यायिकांनी किंवा पाश्चात्य सायंटिस्ट लोकांनी कितीही विचार केला तरी ही बाब अधिकाधिक श्रद्धेचीच होत गेली असें मला वाटतें.

बरें, वाद्यांच्या षड्जादिकांचे व्हायब्रेशन्स नियमित लिहून ठेवले आहेत खरें, पण तेवढ्यानें वाद्यांतील ऋषभाला जर आपण षड्ज कल्पिला तर त्याचेही तितकेच व्हायब्रेशन्स होतील की काय? तसें झाल्यास ध्वनिभेद दृष्टीस कां पडतो? आणि तसा ध्वनिभेद दिसण्यांत कांही नुकसान नाहीं असे मानले तर ही आपत्ति प्रकाशावरही येणार नाहीं काय? तेव्हा आपल्याकडच्या श्रुति मोजण्याची जी अडचण पडते तशीच कांही अंशी पाश्चात्य पद्धतींतही पडते असें मला वाटतें. म्हणजे मणिप्रकाशिकेंतील शंकेचा खुलासा तिकडेही चांगला होत नाही.

रागानें पाळणा हालणें वगैरे कविकल्पना आहे असें आपण पद्धतींत म्हटलें आहे तें मलाही मान्य आहे. परंतु थियॉसॉफिकल मासिक पुस्तकांत गाण्यानें आग लागल्याची उदाहरणें दिली आहेत ती खरी मानावी कीं नाही?

शिवाय गाण्यानें व वाद्यध्वनि श्रवणानें रोग दूर होतात अशा प्रकारचा तिकडील डॉक्टरांचा शोध आहे व जर्मनींत क्षय न होण्याचें कारण गायनवादनाचा विशेष प्रचार हें आहे असें दिलें आहे. याविषयी बालबोध नांवाच्या मासिक पुस्तकांत नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे.

आपल्या मारुतसंहितेंतही गाण्यानें रोग दूर करण्याचा विधि सांगितला आहे. तो ग्रंथ आपण पाहिला असेलच. त्यांत व यांत कांही साम्य आहे काय? तें अन्यथा असेल काय? मार्गी संगीतांत अदृष्टजनक समय-महत्व मानीत होते पण तें देशी संगीतांतही मानलें पाहिजे.

त्याचा शारीरशास्त्रीय (फिजियॉलॉजिकल) किंवा मानसशास्त्रीय (सायकॉलॉजिकली) पुरावा मिळूं शकतो - असें जे.सी.बोस यांच्या कांहीं प्रयोगांवरून ठरूं शकत नाहीं काय? आपणही पद्धतींत समयमहत्व मानले आहे.

आपल्या लेखांतील मनाचा मोकळेपणा पाहून स्वराच्या या अडचणी संबंधांत खुलासा करण्याविषयी विनंति करीत आहे. पत्रांत माझे उद्गार अमळ कडक झाले असल्यास त्याची मी क्षमा मागतो. कारण पुष्कळ पंडितांना मी हे प्रश्न विचारले व त्यांनी माझ्या प्रश्नांची उडवाउडवीच केली. तसें आपण करणार नाहीं अशी आशा आहे कारण आपणाला सुशिक्षितांची आवडी आहे.

माझ्या आणखी पुष्कळ शंका आहेत. कांहीं रागमिश्रणें कशी करावी याबद्दलही आहेत व कांही रागांच्या रंजकत्वाविषयी सायकॉलॉजिकली किंवा फिजियालॉजिकली पुरावा कोणता व तो केवळ मटेरिअल आहे किंवा इम्मटेरियल सायकॉलॉजिकल आहे, याहीविषयी बऱ्याच शंका आहेत. परंतु घाईनें पत्र लिहिल्यामुळें आणि मी आंधळा असून मजजवळ चांगला इंग्रजी लेखक कोणी नसल्यामुळें इंग्रजींचे मराठी भाषांतर लेखकाला सांगतांना त्रास बराच पडला. आणि पत्राचा विस्तार बराच झाल्यास आपला अमोल वेळही घेतला जाईल असें वाटून पत्र एवढेंच पुरें केलें आहे.

औमापत्य ग्रंथ कोठें मिळतो आपणास ठाऊक आहे काय? कृपाकरून उत्तर लवकर पाठविल्यास उपकार होतील. रत्नाकराच्या ग्राममूर्च्छने विषयी बऱ्याच शंका आहेत. त्यांचा अझून खुलासा झाला नाही. पद्धतींत आपणाला एक पंडिताने पुष्कळ द्रव्य मागितलें होतें असें लिहिलें आहें. तर त्यांचें नांव कळवाल काय? कारण वर्गणी करून तितकी रकम जमवून देऊन तो खुलासा करून घेण्याची माझी इच्छा आहे.''

भातखंडेंचे उत्तर

या पत्राचें श्रीयुत भातखंडे यांजकडून जें उत्तर आलें त्यांतील मुख्य मुद्दे असे :-

आपण वर्णिलेला (मणिप्रकाशिका) जयदेवाचा ग्रंथ मी पाहिलेला नाही. नादशास्त्रावर देशी व पाश्चिमात्य ग्रंथ आपण बरेच वाचले आहेत कॅमेस्ट्रि आणि फिजीक्स Chemistry and Physics शास्त्रांच्या आधाराने आपण निरनिराळ्या पंडितांशी चर्चा करून समाधान न झाल्यामुळें निराश झालां आहां हें ऐकून फारसें नवल वाटलें नाही. मी स्वतः त्या शास्त्रांत निपुण नसल्यामुळें त्या दिशेने चर्चा 'पद्धतीत' करण्याचे मी सोडून दिलें आहे. त्या विषयावर एखादा सुबोध निबंध लिहून आपण मजकडे पाठविल्यास पद्धतीच्या पुढल्या भागांत आपल्या नांवानें दाखल करण्यास मला हरकत दिसत नाही. एक एपेंडिक्स रूपानें घालतां येईल.

पद्धतीत फक्त आज हिंदुस्थानी संगीत (राग) कसें आहे, तें माझ्या शिक्षणाप्रमाणें व अनुभवाप्रमाणें मी लिहिण्याचें योजिलें आहे. हल्लींच्या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथांत आपल्या प्रत्यक्ष संगीताला उपयोगी असा कोणता ग्रंथ आपल्या वाचण्यांत आला तेंही मला कळविल्यास मी तो मिळविण्याचा प्रयत्न करीन. रत्नाकराचा अभ्यास आपण केला असल्यास त्यांतील रागासंबंधी कांहीं माहिती मला आपण लिहून पाठविल्यास तीही मी आदरानें स्वीकारीन.

आपले प्राचीन ग्रंथ जितकें समंजस व सुबोध व प्रत्यक्ष उपयोगी होतील तितके ते करण्याकडे माझा सारा प्रयत्न राहील हें निराळे लिहीत नाहीं. 'नुसतें प्राचीन वैभावचे गुणानुवादांत आतां आपल्या समाजाला कौतुक वाटणार नाही' असें आपलेंही मत असेलच. हा काल असा आहे कीं ज्याला जें व जितकें ज्ञान उपयोगी झालें असेल ते त्याने प्रामाणिकपणें लिहून ठेवावें. मला वाटतें - या संगीतासारख्या प्रत्यक्षोपजीवी विषयांत एकमेकांशी शुष्क चर्चा करण्यांत विशेषसा अर्थ दिसत नाहीं. टाइम,स्पेस, इथर, एटोमिक थियरी, फिजियॉलॉजी, सायकॉलॉजी, इलेक्ट्रिसिटी यांच्या थियरीज वाचून, समजून त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग आपल्या संस्कृत ग्रंथांच्या वाक्यांनी उत्तम करून दाखविणारे समाजांत मोठा मान पावतील हें कोणीही म्हणेल पण तसे लोक आपले येथें अजून उत्पन्न होऊ लागले नाहींत असा माझा समज आहे.

आपण आपल्या २२ श्रुती कायम केल्या असल्यास त्या कोणत्या ग्रंथांच्या आधारानें करूं शकलां व त्यांच्या योगानें कोणत्या प्राचीन ग्रंथातील रागांची

स्वरूपें समंजस झाली अशी माहिती मला पद्धतींत दाखल करण्यास उपयोगी होईल. पद्धतींत ज्या ग्रंथांचे उतारे मी टाकले आहेत त्याहून निराळे ग्रंथ जे आपण मिळवून वाचले असतील त्यांची नांवेंही मला कळविल्यास मी आभार मानीन.

पद्धतीत व्हायब्रेशन्स संबंधीं कांही म्हटलें आहे त्याचे कारण इतकेंच आहे की, आजकाल पाश्चिमात्य लोकांचे कांही सिद्धांत आपल्या संस्कृत ग्रंथांवर लादण्याचे प्रयत्न करण्यांत आलेले मला दिसले. ×× तसे सिद्धांत संस्कृत ग्रंथांवर उगीच लादूं नये व नवीन योजनेला नवीन म्हणण्यास हरकत नाहीं इतकेंच सुचविले आहे. ×× माझी विनंती आपणास इतकीच आहे, मोठाल्या गहन विषयांत मला व्यर्थ प्रश्न वगैरे न विचारता, तसल्या बाबतींवर आपले स्वतःचे विचार आपण स्वतंत्र जाहीर केल्यास अथवा ते जाहीर करण्यास मला परवानगी दिल्यास आपण संगीताची योग्य सेवा केल्यासारखें होईल. ×× रत्नाकराच्या ग्राममूर्च्छनांवर मि. क्लेमंट आय्.सी.एस. यांनी इंग्रजीत ग्रंथ लिहिला आहे. तो आपण एकदां पाहून जावें. इ.''

हिंदुस्थानी संगीत पद्धति वाचतांना महाराजांना त्यांत लौकिक व बौद्ध (बौद्धिक) अनुभवाचेंच बहुतेक प्राधान्य दिसून येऊन आपल्या प्राचीन ऋषींमुनींविषयी पुष्कळ अनावश्यक व अश्रद्धामूलक टीका. केलेली दिसून आली तिचें खंडण करणें इष्ट वाटल्यामुळे महाराजांनी नामदेवबोवा जवळून उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या गायनपद्धतीची प्रथम माहिती करून घेतली व आपल्याकडील आर्यसंगीतपद्धतीशी तिचा कसा मेळ आहे, याविषयी विचार करून 'संगीतदर्पण' व गानसोपान नांवाचा ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ केला. परंतु तो पुरा झाला नाही. आपल्या ''चातुर्यचंद्रोदय (साधुबोध)'' ग्रंथांतही महाराजांनी या विषयावर कांहीं विचार प्रगट केले आहेत. ते संगीतशास्त्रज्ञांस विशेष चिंत्य आहेत. त्यांतले कांहीं येथें उतरून घेतों : -

''आमच्या संगीताला नांवें ठेवणारे आम्हीच असून आमचे ऋषी आम्हांलाच श्रेष्ठ वाटत नाहींत, दुर्दैव आमचें!. मार्गी संगीतांत स्वाभाविक रक्ति असून देशी संगीतांतील रक्ति कृत्रिम आहे. आणि नुसत्या गणितजन्य खड्या स्वरांत रक्तिच नाही असें माझें मत आहे. शिवाय कृत्रिम पाकाचा इष्टानिष्ट शरीरावर व मनावर परिणाम होतो तसा तो स्वरसमुदायाचाही झालाच पाहिजे. म्हणूनच

* गाण्यानें रोग दूर होतो, मुलाला झोंप येतें, गाण्यानें 'जरा' लवकर येत नाहीं हें आमच्या वायुपुरांणांत सांगितलें आहे.

* आणि जर्मनीत गाण्यानें क्षय होत नाही व गाण्यानेंच रोग दूर होतात हे पाश्चात्य पंडितही कबूल करूं लागलें आहेत.(युरोपियन) European संगीतापेक्षा

हिंदुसंगीतच स्वाभाविक आहे असे पाश्चात्य पंडित म्हणतात. हा लेखही एका मासिक पुस्तकांत आला होता. यांतील बरेचसे लेख मी उतरून घेतले आहेत.'' (चातुर्यचंद्रोदय पृ.२२७)

आलीकडे पुराणांवर लोकांचा विश्वास कुंठित झाल्यासारखा कां दिसतो, या संबंधानेंही वरील ग्रंथांत महाराज म्हणतात कीं, ''जे श्रद्धालु आहेत त्यांचा विश्वास कुंठित झाला नाही किंवा जे आमच्याकडच्या शास्त्राचें विचारी आहेत त्यांचाही झाला नाही. परंतु मध्यमवर्गाचा मात्र, पूर्वी पाश्चात्यांना आमची पुराणें खरी वाटत नव्हती म्हणूनच कुंठित झाला आहे. आतां जडशास्त्रामध्ये विमानादिकांच्या कलांनीं आणि मानसशास्त्रामध्यें टेलिपथी आदिक शोधांनी पाश्चात्यांचा विश्वास आमच्या पुराणांवर बसत आहे. परंतु आमचा मध्यमवर्ग इकडे व तिकडे दोन्हीकडे उद्योग करण्याला असमर्थ असल्यामुळें आळसानें अविश्वासीच रहात आहे. हें दुर्दैवच होय. अस्तु. (चातुर्यचंद्रोदय/साधुबोध पृ. २३२)

जैनमताची समीक्षा

वेद.शा.सं.वामनशास्त्री किंजवडेकर हे या सुमारास नुकतेच उमरावतीस येऊन शांकरभाष्यावर प्रवचन सांगूं लागले होतें. महाराजांची कीर्ति ऐकून एके दिवशी ते त्यांजकडे आले श्रृंगेरी मठाचे शंकराचार्य श्री शिवाभिनवविद्या-नृसिंहभारती स्वामीमहाराज यांजजवळ आपण शास्त्राध्ययन केलें आहे असें ते म्हणाले. महाराजांबरोबर प्रथम थोडावेळ त्यांची कांही सामान्य शास्त्राविषयक चर्चा झाल्यावर महाराजांनी त्यांस जैनपंडितांचा शंकराचार्यावर असलेला पूर्वपक्ष सांगून त्याचा खंडणविषयक प्रश्न विचारला तो येणेप्रमाणें :-

जैनमतांचें खंडण करण्याकरितां आचार्यांनी ''नैकास्मिन्नसंभवात्''(अध्याय २ पाद २ सू.३३) या सूत्रांत त्या मताचें प्रथम निरूपण केले आहे.या भाष्यावर आनंदगिरी, भामती, रत्नप्रभा, ब्रह्मविद्याभरण या प्रसिद्ध टीका सर्वांस माहित आहेत.भामतीची अमलानंदांनी केलेली एक कल्पतरु नांवाची टीका आहे. त्या सर्व भाष्यावरील टीकेंत जैनमताचें निरूपण करतांना जीवाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.नित्यमुक्त, मुक्त आणि बद्ध. त्यांत अर्हंत नित्यमुक्त. जे जैनधर्माचें साधन करून मुक्त झालेत ते मुक्त व इतर ते बद्ध. पुनः सर्व जैनांचा सिद्धांत हा आहे की ईश्वर मानावयाचा नाही. कारण एक ईश्वर मानला म्हणजे सप्तभंगीनयाला व जैनांच्या मुक्तीला अडचण येते. ती अशी -

१. एक ईश्वर आहे तर अनेकान्त पदार्थ उत्पन्न करूं शकणार नाही व २. दुसरी जैनांची मुक्ति म्हणजे कर्माचा क्षय झाल्यावर वरवर अलोकाकाशांत

फिरत रहाणें किंवा सिद्धशीलेवर रहाणें. ३. पण नित्यमुक्त जर कोणी मानला तर ईश्वर मानण्यासारखेंच आहे. म्हणून माझ्या अवलोकनांत आलेल्या जैन ग्रंथांत दोनच प्रकारचे जीव सांपडतात. जसें - ''संसारिणो मुक्ताश्च'' (तत्त्वार्थसूत्र अ.२सूत्र१०) ''जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च'' (नयचक्रसार) जीव दोनच प्रकारचे आहेत. संसारी आणि मुक्त पहिलेपासून मुक्त असा कोणीही जीव नाही. तर साधनांनी मुक्त होऊन एकदा अर्हंत होतो. आणि दुसरे त्यांच्या उपदेशानें अर्हंत होऊन मुक्त होतात व सिद्ध होतात. तेव्हां या पक्षांत नित्यसिद्ध जीव कोणीच नसल्यामुळे ईश्वर मानण्याची गरज मुळींच रहात नाही. अशा दोन प्रकारच्या जीवांचें निरूपण सर्व जैन ग्रंथांत सांपडते.

विद्यारण्य स्वामींनी आपल्या ''सर्वदर्शन संग्रहांत'' जैनमतांचें जें निरूपण केलें आहे त्यांत देखील वरील ग्रंथांप्रमाणें दोन प्रकारचे जीव सांगितले आहेत. तेव्हा जीवाचा तिसरा प्रकार आला कोठून? आनंदगिरी प्रभृतीला आमचें मत समजले नव्हतें असें जैनानें सहज म्हणणें संभावनीय आहे. माझ्या पाहण्यांत आलेले जैनग्रंथ येणेप्रमाणें आहेत :- उमास्वामीचे तत्त्वार्थसूत्र, समंतभद्रकृत गंधहस्तीमहाभाष्य, देवागमस्तोत्र, श्वेतांबरांचे कर्मग्रंथ, पण्णवनासूत्त, श्वेतांबराचे दुसरे तत्त्वार्थाधिगम भाष्य, समंतभद्रकृत आप्तमीमांसा, वसुनंदीकृत देवागमवृत्ति, न्यायावतार, नयचक्रसार, प्रकरण रत्नाकर, प्रमेयकमलमार्तण्ड, समवायांग सूत्त, कुंदुकुंदाचार्यकृत समयसार, इत्यादि प्राचीन ग्रंथ व जैनतत्त्वादर्श, तत्त्वनिर्णयप्रासाद, सम्यग्ज्ञानदीपिका, (क्षुल्लकजीकृत) हे अर्वाचीन ग्रंथ माझ्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आले आहेत.

हेमंचद्राचार्यांने एक जैनांचे योगशास्त्र लिहिले आहे. त्यांत परमात्मा म्हणून एक दिला आहे. पण तो परमात्मा म्हणजे साधनानें मुक्त झालेला जीवच असल्यामुळे नित्यमुक्त नव्हे. वर दिलेल्या यादींतील सर्व जैन ग्रंथांत व आपल्याकडील विद्यारण्यस्वामींनीं निरूपण केलेल्या जैनदर्शनांत दोनच प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें स्पष्ट दिसतें. तेव्हा आनंदगिरी प्रभृतीनी वर दिलेले तीन प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें कसें म्हटलें असावें? भामतीवर कल्पतरु नांवाची टीका आहे. त्यांतही हे स्पष्ट केलें नाही. ही जीवांविषयीची गोष्ट झाली.

पुनः अशीच गोष्ट सप्तभंगीनयाविषयी झाली आहे. स्वचतुष्टयाच्या अपेक्षेनें सप्तभंगनय समजून शंकराचार्यांनी जे जैनमाताचें खंडन केले आहे ते बरोबर नाही. असें तत्त्वनिर्णय प्रसादकारानें म्हटले आहे. तो म्हणतो :-

''अहो तुम्हांला आणि तुमच्या आचार्यांना आम्हां जैनांचे मत समजलेंच नाही. कारण स्वरूपादि चतुष्टयाच्या अपेक्षेनें आम्ही वस्तु सत् मानीत असतो

आणि पररूपादि चतुष्टयाच्या अपेक्षेंने असत् मानीत असतो. म्हणजे घट हा घटाच्या रूपानें आहे तसाच तो जेव्हा आहे तेव्हां आहे. म्हणजे आतां घट आहे आणि येथें आहे म्हणजे या भूतलावर आहे. भूतल हें त्याचे क्षेत्र होय. भाव म्हणजे सामर्थ्य. पाणी वगैरे घटांत ठेवतां येतें. इत्यादि सामर्थ्याने घट आहे. आणि पटादि चतुष्टयानें तो नाही. असें न मानले तर ते एकरूप होतील. - आणि असेंच वर यादी दिलेल्या सर्व ग्रंथांत दिले आहे. तेव्हा आपल्या आचार्यांवरील हे वरील आक्षेप कसे खोडतां येतील?'' या महाराजांच्या प्रश्नावर वामन शास्त्री कांही बोलले नाहींत. या सर्व आक्षेपांचे खंडन महाराजांनी आपल्या संप्रदायसुरतरूंत उत्तम व सविस्तर केले आहे.

कात्यायनी व्रत

पुढें कात्यायनी व्रतमहोत्सवाचा समय प्राप्त झाला. त्याकरितां लाखपुरी हें स्थल निश्चित ठरून उमरावतीहून महाराज तेथें गेले व मार्गशीर्ष शुद्ध १२स व्रतारंभ करून पौष शुद्ध १२स मंगळवारी व्रताची सांगता केली. उत्सवाकरितां प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणें सांप्रदायिक व इतर मंडळीही जमली होती. महाराजांची ज्ञानेश्वरीवरील निरूपणे, शास्त्रचर्चा, मंडळीच्या शंकासमाधानविषयक चर्चा वगैरे गोष्टी नेहमीं प्रमाणेंच उत्सवांत चालू होत्या.

पौष शुद्ध चतुर्थीचे रात्रीं पयोष्णीच्या वाळवंटांतील तंबूत ज्ञानेश्वरीवर महाराजांचें निरूपण झालें. निरूपणाची मूळ ओवी 'अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी कां कठीण जाहला । तरी तोचि अनुष्ठिला । भला देखे' ही होती. विषय-प्रतिपादन मुख्यतः जीव हा कर्तृकाली स्वतंत्र आहे व ईश्वर अनुमंता आहे. म्हणून इंद्रियसंयमन करणें जीवाच्याच इच्छेवर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणें जीवानें इंद्रियरोध करून स्वधर्मच पाळण्याची आवड धरावी, अशा धोरणाचे होतें.

रा. रा. निळकंठ शास्त्री धर्माधिकारी, मूलतापीकर हे महाराजांच्या मंडळीतले असून वर्षातून कांही महिने महाराजांच्या सहवासाला येऊन रहात असत. अर्थात् कात्यायनी उत्सवाला प्रतिवर्षी येण्याचा यांचा नियम होताच. अलीकडे कांही वर्षापूर्वी यांची पत्नी निवर्तल्यापासून यांना तप करण्याची प्रबल इच्छा होऊन कडक नियमाचरणाने हे अयाचित वृत्तीचा अवलंब करून राहिले होते व मध्यंतरी श्रीवासुदेवानंदस्वामी महाराजांकडेही जाऊन आले होते. महाराजांच्या सहवासांत यांना पहिले पासून वेदान्तचर्चा वगैरे श्रवण करण्याची आवडी होतीच व श्रवणकाली आपल्या शंका वगैरे महाराजांस विचारून चर्चा करण्याचा त्यांचा

परिपाठ होता.

या उत्सवप्रसंगांत एके दिवशी स्वधर्मचरणासंबंधाने महाराजांचे निरूपण चाललें असतांना निळकंठ धर्माधिकारी यांचे उदाहरण देऊन महाराज म्हणाले की ''त्याचा बाप जीवंत आहे तोंपर्यंत तपादिकांनी त्याला कांहीच फळ व्हावयाचें नाही. पित्याचे ठिकाणीं ईश्वर नाही असे समजून तो तपाला प्रवृत्त झाला आहे.'' असो.

पुराणोक्त होमाचा आरंभ

व्रतसमाप्तीचे दिवशी वेदोक्त होम करण्याचा दरवर्षाचा परिपाठ होता. परंतु ह्यावर्षी महाराज म्हणाले की

''मी वेदोक्त होम आजपर्यंत करूं दिला ही चुकी केली. धर्माचें सूक्ष्म स्वरूप लोकांस समजत नाही, धर्म मला बरोबर समजतो. धर्माकरितां- सूक्ष्म धर्माकरितां- कांही गोष्टी मला सहन कराव्या लागतात. वर्णी देऊन वेदोक्त करविणें हा उत्सर्ग धर्मविरुद्ध आहे. ब्राह्मणांस द्रव्य देऊन करविणें हा धर्मविरुद्ध होत नाही. म्हणून ह्यावर्षी दुप्पट जप करवावा. होम करूं नये. पुढल्या वर्षी पुराणोक्त होम करूं.'' ह्याप्रमाणे होमाची वाटाघाट होऊन शेवटी दुसरें दिवशी पुराणोक्त होम करण्यांत आला.

होम वगैरे आटपल्यावर रात्रौ नित्यक्रमाप्रमाणें तंबूंत मंडळी जमली. तेवेळीं रा. गणपत खंडो भालेराव व गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांनी महाराजांस कांहीं शंका विचारल्या व त्यावर नेहमींप्रमाणें महाराजांचे बहारीचें निरूपण झालें. दुसरे दिवशी द्वादशी होती. या दिवशी होमाची पूर्णाहुती, अवभृथस्नान, द्वादशीचा काला वगैरे कार्यक्रम आटपून नंतर ब्राह्मणभोजन झालें. काल्याचे वेळीं जे नवीन चार अभंग झाले त्यांत पूर्वरात्रीच्या निरूपणाचा सारांश थोडक्यांत गोवला आहे. ते अभंग पुढीलप्रमाणें आहेत : -

१. वृत्ति अनुकारे फावल्या चैतन्य । होउनी अनन्य ठाव राहे ॥१॥
मागें ब्रह्मानंद पुढें भक्तिरस । नाही अवकाश तुरंबाया ॥२॥
अनुराग ब्रह्मीं आपुला प्रत्यय । तनुसह होय चिदानंद ॥३॥
आळंदीवल्लभें दाखविल्या पंथें। नेणताही येथें पावे साच ॥४॥
२. अनादि मायेचा सहज अध्यास । लोभभय त्यास अनुकारी ॥१॥
अध्यासांतभविं अध्यासाच्या कोटी। उठताती पोटीं चिदन्वयें ॥२॥
सहज अध्यास अधिकारी ठेवा । वर्णाश्रमभावा आणि शास्त्रसिद्धि ॥३॥
लोभभयपुढें पतनाचें मूळ । यासाठी उज्वळ कर्म कीजे ॥४॥
सहजाध्यासानें सांगे श्रुतीमाता । आपल्या उचीता सांभाळावें ॥५॥

आणिकाचें कर्म ओढतांना बळें । लोभ तो आदळे उगा आंगीं ॥६॥
ज्ञानेश्वरस्वामी उचिताचा दाता । आणिका समर्था तळी पाडी ॥७॥
३.सहज अशक्ता लेंकुराची माय । घेतसे कडिये उचलोनी ॥१॥
बळें आळसीया थापडेनें हाणी । होईल म्हणोनि पुढेंही हा ॥२॥
सहजाध्यासाचा अधिकार श्रुती । स्वल्पधर्म प्राप्ति सिद्धि दावी ॥३॥
आनधर्मी श्रम नाही आश्वासन । इह अभिमान पर नरक ॥४॥
अविद्या अशक्ता ईश्वर सांभाळी । रागासक्ता जाळी स्तंभाग्रीनें ॥५॥
आळंदीवल्लभ उघड्या मनाचा । न करी पणाचा परित्यागू ॥६॥
४.निर्गुण सगुण दोन्हीही अकळ। एका ज्ञानबळ ध्यान एका ॥१॥
ज्ञानमय साक्षी आपुले अंतरी । सगुण बाहेरी अभिव्यक्त ॥२॥
माय, बाप, गुरु, वनितांचा पती । चार अभिव्यक्ति सगुणाच्या ॥३॥
चौघांच्या हृदयी साहजिक दया । नलगे उपाया करणें बहू ॥४॥
अल्पपुत्रश्रमें मायबाप कृपा । उमटतां सोपा तपोमार्गू ॥५॥
आणिक देवता सांग धाल्यावीण । स्नेहाळासीं शीण उगा देती ॥६॥
अल्पश्रम सेवा प्रियेची पाहोनी । नुचंबळे मनीं ऐसा कोण ॥७॥
सर्व ब्रह्म मग शिष्य कां श्रमावा । सद्गुरु स्वभावा कृपा येणें ॥८॥
होईल तो धर्म साधे येणे माने। उल्हासें सन्मानें पूजिलीया ॥९॥
ज्ञानेश्वर स्वामी नाही पक्षपाती । एका दुजे पंथीं पाठवाया ॥१०॥

(अभंगाची गाथा. अभंग ९२४,१०४२,१०४३,२९६ पहा).

श्री बाबा गर्दे

या उत्सवांतील विशेष संस्मरणीय गोष्ट म्हणजे प्रसिद्ध वेदान्तपारगंत व परमार्थमर्मज्ञ सत्पुरुष खंडो कृष्ण ऊर्फ प्रसिद्ध बाबा गर्दे यांचे महाराजांच्या दर्शनार्थ आगमन हें होय.यांच्या आगमनानें उत्सवार्थ जमलेल्या प्रेमळ सज्जनमंडळीस चार दिवस एका विद्वान, निर्मत्सर व गुणज्ञ रसिकाच्या सहवासाचा अलभ्य लाभ मिळाला. एके दिवशी भोजनप्रसंगी बाबांनी एक नवीन प्रसंगोचित् आर्या रचून म्हटली ती अशी-

श्रीमद्गुलाबवासें झाली काशीच धन्य लाखपुरी ।
हेमंतऋतुमाजीं चंद्रोदयिं शोभते जशी खपुरी ॥१॥

या आर्येत महाराजांचें शिवत्व ध्वनित करून ''ज्ञानं महेश्वरादिच्छेत्'' हें वचन जनांत सार्थ करून दाखविण्याकरितां बाबांनी उत्सवाचा एकंदर कार्यक्रम आटपल्यावर दुसरे दिवशी सकाळीं पंचदशीमधील कूटस्थाचें स्वरूप

''खादित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् ।

कूटस्थेन भासितो देहो धीस्थ जीवेन भास्यते ॥''

हा कूटस्थदीप प्रकरणाचा पहिला श्लोक काढला व लोककल्याणार्थ महाराजांस पृच्छा केली कीं, ''धीस्थ जीवेन भास्यते'' यांतील कूटस्थ व जीव हे दोघेही देहास प्रकाशित करतात याचा अनुभव काय? यावर महाराज म्हणाले की,

''सर्व व्यवहार करीत असतांनाही आपला जो सर्वसामान्य मीपणा राहतो तेंच कूटस्थाचें स्वरूप होय.''

हें मार्मिक उत्तर ऐकून बाबांस फार संतोष वाटता. पुन्हां, रात्रीच्या वेळीं त्यांनी वेदान्तांतील दृष्टिसृष्टिविषयक प्रश्न महाराजांजवळ काढून संवादसुखाचा अनुभव घेतला. याप्रसंगी बाबांच्या सहवासांत दृष्टिसृष्टिवाद, मधुराद्वैत, ज्ञानियाला सत्संगतीची अपेक्षा इत्यादि विषयांवर महाराजांचे प्रतिपाद नेहमींप्रमाणे सर्व श्रुतिसंतसम्मत व युक्ति व अनुभवप्रचूर असें होते. याप्रमाणें हीं सुश्राव्य व चटकदार निरूपणें, काल्याचे व गुरुवारच्या पालखीचे अभंग व एकतारीवर ''ज्ञानराज माउली'' च्या संपुटींत झालेंलें ''म्हणोनि अर्जुना पाही । प्रवेशावया माझ्या ठायी । उपायांची नाहीं । वाणी येथ'' या ज्ञानेश्वरीच्या ओवीवरील महाराजांचें ओवीबद्ध रसाळ निरूपण ही श्रवण करून बाबांची मनोवृत्ती अत्यंत प्रसन्न व महाराजांचे ठिकाणी प्रेमसंलग्न झाली. जातेवेळी बाबागर्दे यांनी महाराजांच्या पायांस स्पर्श करून नमस्कार केला.

तेव्हां महाराज मोठे कळवळून त्यांस म्हणाले, ''अहो, मी शूद्र आहेना ! मला आपण नमस्कार करून पापांत पाडतां होय?''

तेवेळी बाबांच्या नेत्रांतून खळकन् प्रेमाश्रु आले व सद्गदीत कंठानें ते म्हणाले ''महाराज! आतां ही आपली माया मला मोहांत न पाडो.'' तें ऐकून महाराजांचेंही चित्त प्रेमवश झालें. असो.

''ब्रह्मज्ञानी पुरुषाची स्तुति करणारे जन त्याचें पुण्य घेतात व निंदा करणारे जन पाप घेतात'' - अशा अर्थाची एक श्रुति मागें येऊन गेली आहे. त्या वर्णनाप्रमाणें परस्परविरोधी स्वभावांचें अपूर्व सम्मेलन या कात्यायनीप्रसंगांत पहावयास मिळालें. एकीकडे बाबागर्द्यांसारखे सत्पुरुष मुद्दाम लांबून येऊन महाराजांची स्तुति करण्यास तत्पर झाले होते तर दुसरीकडे लाखपुरांतच अलीकडे अगदीं पुरोभागी येऊन रहात असलेले एक गृहस्थ प्रत्यक्ष मंबाजीबोवांची कृति करून ''खे भूतिं यस्त्यजेत्प्राज्ञो मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत्'' या वचनाप्रमाणें आपली मत्सरबुद्धि उघड करून दाखवीत होते. त्यांनी आसपासच्या दर्यापूर वगैरे गावांत फिरून महाराजांविषयी व त्यांच्या सहवासांतील मंडळीविषयी नाना प्रकारच्या निराधार गैरसमजुती फैलविण्याची खटपट सुरू केली. शेवटी त्यांनी

महाराजांची परीक्षा पाहण्याकरितां माघ काव्यांतील दोन कूट श्लोक त्यांच्याकडे पाठविले ते असें -

जजौजोजा जिजिज्ञाजी तन्ततोतितातितुत् ।
भाभो भोभा भिभूभाभू रारारिरदिरीररः॥१॥
दारीदर दरिद्रोरि दारूदारोद्रि दूरदः।
दूरादरीद्रो ददरद्रोदोरुद्दारुरादरी ॥२॥

यावर महाराजांनी त्यांस इतकाच उलट निरोप पाठविला की, ''तुम्हांस माझ्या विद्येची परीक्षा पहावयाची असेल तर असे कूट श्लोक पाठविण्यापेक्षां तुम्ही आम्ही एका मोठ्या शहरांत जाऊं व तेथें विद्वान लोकांची सभा भरवूं. त्या सभेंत तुम्हास काय विचारणे असेल तें विचारा.'' अस्तु.

कात्यायनी उत्सवानंतर सुमारेएक महिनाभर महाराजांनी आसपासच्या दर्यापूर, अळसपूर, कुऱ्हा वगैरे गांवात प्रवास केला व माघ वद्यांत महाशिवरात्रीच्या उत्सवाकरितां उमरावतीस परत आले.

डॉ. धर्माधिकारीकृत स्तवन

दर्यापूरचे डॉ. काशिनाथ अण्णा धर्माधिकारी यांच्या येथेंही या प्रवासांत महाराजांचा मुक्काम झाला होता. काशिनाथ अण्णास सत्संगतीची आवडी असून मयूर (मोरोपंती) काव्याचें परिशीलन विशेषतः ते फुरसतीच्या वेळांत करीत असतात. कवित्वशक्तीही त्यांस अनुकूल आहे. तिचा उपयोग या वेळी त्यांनी महाराजांच्या स्तवनार्थ करून १८ सुंदर आर्यांचे एक सुपत्र महाराजांकडे पाठविलें. त्यांतल्या कांही आर्या येथें घेतो :-

आर्या - श्री अलकावतिपतिपद भावें भज नित्य परम सुखद मना ।
हेंचि खरें बा भेषज दुर्धर संसार-विषय-विषदमना ॥५॥
सद्गुरु गुलाबराया जाया भवभयलया तुम्हां नमन ।
युष्मत्पद पूजावें वाटे वाहोनी सुमसमान मन ॥६॥
सत्संगति गंगेचें अवगाहन गमतसे महापर्व ।
तनुवाक्कायमनाचे निववी तापत्रय क्षणीं सर्व ॥७॥
मत्पूर्वपुण्ययोगें तुमचे पदकमल लागतां सदना ।
सहजचि मजला लाभे मंगलमय पर्व तें कुमतिकदना ॥८॥
बहु गौरवास्पद गमे मज तुमचें चर्मचक्षुहीनत्व ।
स्पष्टचि सिद्ध करी हो या योगानें पुनर्जननतत्त्व ॥९॥
धन्यचि तुमची व्रजपतिपदकमलीं प्रेमलक्षणा भक्ति ।

यदमृतमयरसपानें व्रजवनिता तुच्छ मानिती मुक्ती ॥१०॥
श्रीज्ञानेश्वर सत्यचि तुमच्या शिरीं सदा विलसे ।
चरित अलौकिक ऐसें याविण कोणी गमे न दाविलसे ॥११॥
अनुभवयुक्ति-श्रुतियुत वाणी तुमची अमोघ सन्महित ।
श्रवणीं सादर ऐकुनि साधति निज कितिक सुजन जन्महित ॥१२॥

इ. इ. शेवटल्या आर्येत अशी विनंती आहे :-

विस्तर असो दयाब्धे निजमलमति शुद्धतर करायातें ।
हा काशिनाथ विनवी की प्रेमें आप्तजन करा यातें ॥

वरी एका आर्येत दर्शविलेलें पुनर्जननतत्व पुर्नजन्म न मानणाऱ्यास चिंत्य आहे. या पत्राचें उत्तर महारजांकडून १८ च पद्यांत गेलेलें आहे. त्यांतूनही कांहीं श्लोक येथें घेतों :-

श्री महाराजांचे उत्तर

(वसंततिलका वृत्त)

श्री ज्ञानराजगुरुच्या पदपंकजातें । मी वंदिते स्मरति हो सदपंकजाते ।
पावावयास यदुवल्लभ पादचर्या। साष्टांग वंदन तुम्हांसहि विप्रवर्या ॥१॥
ही काव्यशक्ति तुमची रुचिरा नवाजी । पाहोनि कोण न म्हणे शिखि हा नवाजी ।
जी सूक्तिमाजिं भरिते यमकासमान ।ती आवडे गिरीवरा चमकासमान ॥३॥
जो साधुदेव विषयी नरमाधिकारी । तो काय होइल पदा परमाधिकारी ।
यालागिं सांडुनि भवा रघुराज गावे । नोहे असें तरि उगे मग कां जगावें ॥४॥
गोविंदमाधव अशी सुपदें वदावी । येणेंचि मोक्षपथ सत्कृपदें वदावी ।
नामाविणें न कलिकर्तन आन कांहीं । आसक्ति साधनचर्यी चढवूं नकाही ॥५॥
जो हंस देहिं फिरतो सकला जनांच्या । त्यालाचि देउनी करीं अपुल्या मनाच्या ।
नामास ठेवुनि तदां द्वयसंन्निधाने। सोहं स्वरूप करूनी मिळवा निधाने ॥६॥
हेंही नव्हें परि हरी नयनांत जावा । तैं आधिक इंद्रियचर्या नय ना त्यजावा ।
तो श्यामसुंदर तनू भजकां कृपाळ । भेटे सुदीन सुजनां करुणानृपाळ ॥७॥
कर्मे करोनि अति आग्रह तो नसावा । कर्मे त्यजोनि न घडो विषयी विसावा।
कर्मे समर्पण म्हणोनिच माधवातें। केल्या झडे मळ जसा घनबाध वातें॥८॥
श्रृंगार जो तनुवरी करी चारुगात्री। तो आरशांत दिसतो प्रतिबिंबगात्रीं।
बिबेश्वराप्रति तसा नवमान होतो। देतांचि जीव यदुनाथ समान होतो॥९॥
वैराग्य हें न उपजे जरि इंद्रियातें। सोडी न तो षडरिमुद्गर तंन्द्रियातें॥

यासाठी दोष विषयीं बरवे पहावें । ठेवोनि चित्त चरणी हरिच्या रहावें ॥१०॥
योगेंहि जाय जरि चित्त असें लयाला । प्रारब्ध कर्म फिरवी पुढती तयाला।
श्रीकृष्ण भक्तिच बळें त्रिगुणास वारी । वैराग्यही पर मिळे मग या प्रकारीं ॥१५॥
मागेंचि जे विवरिली अपरा विरक्ति । ती तोडिते विषयिंची रसभावशक्ति।
आणीक बोलिलि पुनः ही परा विरक्ती । ती ज्ञान देउनि पुनः उरवीत भक्ति ॥१६॥
एवंच भक्ति तरु भक्तिच बीज याचें । प्रेमोत्थपक्वफल भक्तिच योग्य साचें।
आळंदिपीठपति नाम सुधारसाला । जे सेविती नच तया विपदा विशाला ॥१७॥
श्रीज्ञानदेव करुणार्णव नित्य गावा । जावों नये किमपि हो कृतिमिथ्य गावा ।
एवं वसंततिलका करुनी रसाच्या । अर्पु गुरुपाउल सारसाच्या ॥१८॥

श्रीमहाराजांचा निरोप घेतल्यापासून सत्पुरुष बाबगर्दे यांच्या अंतः करणांत त्यांच्या विषयी जो अनुराग उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत होता तो बाहेर व्यक्त केल्यावांचून त्यांच्यानें राहवलें नाही. म्हणून एक प्रेमळ छंदोबद्ध पत्र त्यांनीं महाराजांकडे पाठविलें. महाराजांकडूनही त्याचें पद्यमय पत्रोत्तर गेलें. हा परस्पर पत्रव्यवहार **''विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्''** या न्यायानें मोठा मार्मिक, चमत्कृतिजनक, व भक्तितत्त्वबोधक असल्यामुळें येथें घेतल्यावांचून राहवत नाही. तेवढा घेऊन हें आनंद संवत्सर पूर्ण करूं.

बाबागर्दे यांजकडून पहिलें पत्र

(पद - चाल - भला जन्म हा तुला लाधला)

गुलाबराया तुला बघाया इच्छा होती मनीं । होय ती पूर्ण तुझ्या दर्शनी ॥ध्रु०॥
कीर्ति ऐकुनी मूर्ति रेखिली हृदयीं तव म्यां जशी । हुबेहुब दिसली नयनां तशी ॥
धन्य माय ती अशी विभूती जन्मे जीच्या कुशी । विरळा भूवरि रत्नें अशी ॥चाल॥
मम बहुत जन्मकृत पुण्योदय जाहला । त्यामुळेंचि हें तव दर्शन झालें मला ।
ज्ञानेश्वर मम तात असा जो दर्शविशी भाषणी । वाटे सत्यचि मज तो ध्वनी ॥१॥
तात म्हणसि तूं अळंदिनाथा तेवी जो श्रीपती । मानिसी त्यातें माझा पती ।
हेंहि वावगें दिसे न मजला पाहतां गोपीमती । जडल्या भगवंती ज्या अती ॥चाल॥
पडे विसर कदाचित् स्वामीचा सेवका । अंकुरही होइल सख्यभक्तिचा सुका ।
परी क्षणहि पतिविरह न साहे पतिव्रता कामिनी । नचही प्रीति व्यभिचारिणी ॥२॥
ग्रंथविमर्शन सज्जनदर्शन छंद हाचि लागला । बहुता दिवसांपासुनि मला ।
अक्कलकोटस्वामीप्रभृती जो जो यति ऐकिला । तो तो साक्षेपें देखिला ॥चाल॥
कुणि बसे मुक्यापरि खुळ्यावाणि बडबडे । कुणि शैशवलीला दावी लोकांपुढें ।
अशा विभूती वंद्य होति जरि लोकपापवारणीं । न मिळे मोक्ष तयांपासुनी।गुलाबराया०॥३॥

अंध म्हणति मतिमंद तुला जे अंध तेचि तत्वतां । नसती ज्ञानचक्षु ज्यां स्वतां ।
मुनी जागतो तींत असे जी निशाचि सर्वाभुतां । ऐसे हरि सांगे कुंतीसुता ॥चाल॥
निष्णात असे जो शाब्दी परे तो गुरु । उद्धवासि ऐसें वदे भक्तसुरतरु ।
अशा लक्षणे युक्त दिसे जो त्याच्या पदवंदनी । व्हावें तत्पर साधकजनीं ॥४॥
सर्व शास्त्रि तव विचित्र पाहुनि शिक्षणरहिता गती। गमसी केवळ शंकरयती ।
प्राकृत कविता तुझी स्मरवि मज खचित अळंदीपती। बापा तव गुण वानूं किती ॥चाल॥
बा कृपा असावी तव ह्या दीनावरी । मज करी नुपेक्षा भक्त अडाणी जरी ।
द्यावी मज शेवटची जागा भक्तिसुधाभोजनीं। प्रार्थी कृष्णसूनुवंदुनी ॥५॥गुलाबराया०॥

- चरणरज, बाबा गर्दे

या पत्रांत बाबांनी 'शिक्षणरहितागती' व 'शंकरयती' या शब्दात महाराजांचे अवतारत्व ध्वनित केलें आहे. या पत्राचें महाराजांकडून प्रत्युत्तर गेले तें: असे -

बाबा गर्दे यांना उत्तर १ ले

(श्लोक शिखरिणी)

नमस्ते आचार्य स्वपद पदवी प्रेमवरद ।
नमस्ते सर्वात्मन् मुरहर सुरस्वर्गपुरद ।
नमस्ते योऽरातिश्रियमभिनता याप्यघवते ।
नमस्तेऽलंदीश स्वजनसुखकर्ते भगवते ॥१॥
नमो बाबाजीच्या शुभविभवदा पादकमला ।
परब्रह्मी श्रौती तनुमतिरती यत्सुविमला ।
विनंती की मातें प्रभुलिखित तें आज मिळालें ।
पहातां देवाचे अतिमज्जवरी प्रेम कळलें॥२॥
स्वबाळातें वानी जननि जन तैं उत्तम म्हणे ।
अभिप्राय याची स्तुतिपद असें मी गणि मनें ।
उगा या वांचोनि [1]भवपदभवा गौरव कसा । (१शूद्रास)
पदींच्या जूती[2]चा पदिंच दिसतो उत्तम ठसा ॥३॥

(२.जूती हा शब्द वैदिकसंस्कृतांत आहे म्हणून घातला आहे)

स्तुती आत्म्याची ही तरि सहज सौख्यी उभयता ।
स्तुती देहाची तैं मजसि उमटे फार भयता ॥
तनू आधीची हे जडमलिन निद्या सदहिता ।
वरी शूद्राचीया कुळिं उपजली वेदरहिता ॥४॥
स्वधर्मे विप्राची मज चरणसेवा न घडली ।
परंतु दुर्दैवे विपरित कृती मात्र जडली ।
अशा नीचा मातें निज समजुनी लाड करिता ।

न हे आश्चर्याचे सरल सुजनीं प्रेम पुरता ॥५॥
अभावें नेत्राच्या बहुत करुनी अन्नसलिला ।
द्विजां देणे लागे हृदयिं अति हें जाचत मला ।
वृथा वेदान्ताचें मिष करुनि मी वैभव धरी ।
अशा माझी कैसी करिल करुणा कोण उदरी ॥६॥
असो या शोकातें वदुनि पुढती काय करणें ।
भवत्पादांभोजा नमुनि बरवें मौन धरणें ।
व्रजेशप्रेमाचा मधुरतर वाहो हृदि झरा ।
अशा आशिर्वादा वदुनि मजला पावन करा ॥७॥
परब्रह्मज्ञानें जग निखिल हें बाधित गमें ।
तथापि प्रारब्धें पुढति विषयी अंतर रमें ।
तयातें जिंकाया विषय अरपावे हरिपदीं ।
अहंता ही आटे भजन करिता बोलति सु-धी ॥८॥
दिव्यापासोनियां सम जरि दिवा अन्य उजळे ।
तरी आधील्याचें प्रथमपण हें कैंच न गळे ।
कृपें तेवी ज्याच्या चितिमति वळे त्या न भजुनी ।
कृतघ्न ज्ञानी तो भववश सदा चित्समजुनी ॥९॥
अहो स्वप्नी मिथ्या जननि आपुली ही जरि दिसे ।
तदाही सत्पुत्रीं परम पूज्यत्वार्ति उमसे ।
तसा मिथ्या विश्वीं मधुरमय भेटे गुरु हरी ।
उपेक्षा तैं त्याची पशुविण दुजा कोणि न करी ॥१०॥
कळे संधि तेव्हां सुजनहृदयी खेळत चिती ।
उठे वृत्ती तेव्हां विषय अवघे चाल करिती ।
निराकारी संधी, सगुण चरणीं वृत्ति जडतां ।
भवाब्धी आटे हा श्रम बहु निरोधी न पडतां ॥११॥
जशी स्वप्नीं मिथ्या युवति तरि कामार्त डुलवी ।
तसा ज्ञानी रागी तरि मग तया भ्रांति भुलवी ।
यशोदाबाळाच्या चरणकमळावांचुनि कदा ।
अनंतोपायांनी तुटति न महागर्व विपदा ॥१२॥
हिरण्या जाणे त्या नग बघुनियां तोष उपजे ।
हिरण्या नेणे तो बघुनि भूलतो पित्तलहि जें ।
तसा ब्रह्मज्ञानी सगुण-भजने सौख्य मिळवी ।
विना ज्ञानें ध्याता जयविजयसा चित्त चळवी ॥१३॥
पिता तूं माता तूं बहिणसुत तूं या शतपदी ।

बळें अध्यासाच्या सकळ जन होती नत पदी ।
तया आचार्यांचे वचन निवटी त्वं म्हणवुनी ।
परब्रह्माहंता तदपि मनुजाची नच उणी ॥१४॥
गुरूक्तिं त्वं-बोधें परम सुख शिष्याप्रति मिळे ।
तदा त्वं पूज्यत्वें उलट जैं त्याची मति वळे ।
ऋणातें वाचेच्या तहिं मुकुनि घे भक्तिपदवी ।
स्वयें वाचे साधु हरि वदुनि, आनास वदवी ॥१५॥
गुणाच्या दृष्टीतें जरि निरखितां सांख्यविषये ।
तदा मायाबिंबीं यदुपति मिळे सत्वनिचये ।
स्थिति ज्ञाना सत्वाविण नच असें तात वदलें ।
तदा कैसी भक्ति त्यजतिल समोपाधिमधले ॥१६॥
समोपाधी झाले तरि वरपणा ये हरिपदा ।
शुची सत्वादीतो म्हणुनि यजिती सज्जन सदा ।
अदंभादी साधूगुण सहज ज्या रीति उरती ।
तशी ब्रह्मज्ञाच्या मनिं उमटते माधवरती ॥१७॥
श्रमें लाहे बोधा न भजुनि मनीं जो हरहरी ।
विरागाद्यभ्यासीं षडरिचय त्याची मति हरी ।
अहंकर्तृत्वे धी असुनी सुखसंधी न कळवी ।
हरिप्रेमाकृष्ट प्रतिपद परानंद मिळवी ॥१८॥
परज्ञानें ज्यांचें चिदचिदखिल ग्रंथि सुटले ।
मुनी तेहि प्रेमें व्रजवर चरित्रीं विनटले ।
कुठें थारेना तो गुरुशुक नृपा भक्ति वदला ।
उपेक्षूनी देवा किमपि न फिटे वेद वदला ॥१९॥
विदेही साधू तो हरिगुणसुधा अंतरिं भरी ।
अनादि साधूंच्या कृति न कधिंही दूषित करी ॥
जना वाटे वेडा परि अधिकृताचा भव हरी ।
गुरुत्वाच्या इच्छेविण गुरुपणा ज्याप्रति वरी ॥२०॥
विदेही होवोनी बहुत तनुसोंगास करिती ।
दुराचारालागी बळकटपणें चित्तिं धरिती ।
श्रुतीतें नेणोनी विषयफळ जें भोगिती कुडें ।
यमाजीच्या दंडे मरूनि मग त्यां दुर्गति घडे ॥२१॥
अरागद्वेषत्वें शिशुसम जरी पंडित वसे ।
यथेच्छा विण्मुत्रादिकरण परी त्या प्रति नसे ।
असे सूत्रीं भाष्यीं म्हणती मुनि आचार्यहि सवे ।

वृथा चाळे तस्मात् शठ करिति तें उत्तम नव्हे ॥२२॥
पिशाचादी वृत्ती न दिसति कुठें वेदगदिता ।
परी ढोंगी मूर्खां बहुत गमते त्यांत मुदिता ।
विना ज्ञानाभ्यासें सकल करणीं संसृति फळे ।
न दंभें कोणाचें करुनि तपही चित्त उजळे ॥२३॥
चमत्कारेच्छूच्या निजमनि उगा काम उजळे ।
चमत्कारेच्छूची यवनमुखलाळें तनु मळे ।
चमत्कारेच्छू तो निगमरहिता धर्म समजे ।
म्हणोनि मातें हो रुचति तुमच्या वृत्तिसम जे ॥२४॥
स्वधर्माचारानें हृदयशुचिता जैं प्रगटते ।
उपासनें तेव्हा सहजचि अचांचल्य घटते ।
परब्रह्मज्ञाने निखिलहि अविद्या मळ झडे ।
मुकुंदाच्या प्रेमें अभिभवहि दैवाप्रति घडे ॥२५॥
समाधीवांचोनि सहज सुख बुद्धाहि न मिळे ।
हरिप्रेमासक्ता सुखमयचि उत्थानहि फळे ।
समाधी व्युत्थानें जरि विदित-वेद्यास नसती ।
तरी जीवन्मुक्तीपद निरखितां अंगिं दिसती ॥२६॥
यदप्यावृत्यंशा वचनगत सद्बोध हरितो ।
चिदाभासत्वानें तदपि मतिविक्षेप उरतो ।
अहंब्रह्मज्ञानी चरमपद ते चित्तिं धरुनी ।
चिदाभासाहंता हरिति हरि सेवाचि करुनी ॥२७॥
पितामाताबंधुपतिसुत सुमित्रादि भलतें ।
रमानाथी नातें जुळवुनि मिळे भक्तिबळ तें ।
कृतज्ञता त्यांची हरिस भजणें पूर्विल प्रथा ।
जनातें ताराया स्फुरति म्हणुनी मापतिकथा ॥२८॥
रसा यावच्छक्ती रचुनि भरली ही शिखरिणी ।
तुम्हा प्रीती पावो मधुररुचि जेवी शिखरिणी ।
तुझ्या चित्तीं बाळे अतितर वसो ईश्वररती ।
अशा आशिर्वादे मज मिळवुनी द्या व्रजपती ॥२९॥
पदीं पोल्हारांचा रुणझुण असा नाद उठतो ।
करींच्या चक्रानें हृदयरिपुचा बंध तुटतो ।
जना ताराया जो अवतरुनि अलंदित वसे ।
तया स्वामीपाया नमुनि लिखिता अर्पित असें ॥३०॥

यानंतर पुन्हां बाबांकडून दुसरें पत्र आलें तें :-

श्रीहरिगुरुभक्तिपरायण गुलाबरावमहाराज यांचे चरणसेवेसी:-

प्रसाद तुम्हि धाडिला सदय होवुनि जो मला ।
धुळ्यांत असतांचि तो सुसमयी मला पावला ।
गिरा मधुर तूमची मधुर त्यांतही छंद तो ।
जया शिखरिणी कवी म्हणति फारची शोभतो ॥१॥
प्रसन्न तुमची गिरा सुरनदी-प्रवाहापरी ।
कवित्वरचना किती सरल जी मनाला हरी ।
प्रगल्भ उपदेश गार्भित सुनम्रवाणी अशी ।
करी श्रवण जो रुझे त्वरित भक्ति तन्मानसी ॥२॥
द्विजावरि बहू दिसे सहज भक्ति जी त्वन्मनीं ।
दिसें न तसि भूवरी, चितही इदानीतंनीं ।
तसा द्विजहि आढळे जगिं न योग्य जो भक्तिला ।
म्हणोनि न गमें अहो नवल त्यांत कांही मला ॥३॥
जिथें सुदृढ[1] बोध ठाव न तिथें असे भक्तिला । (सुदृढ / प्रखर–पाठांतर)
असाचि बहुधा जगी नियम दीसतो दृष्टिला ।
परंतु तुमच्या प्रभो हृदयिं भक्ति जैसी दिसे ।
तसा सुदृढ बोधही नवल जाहलें हे कसें ॥४॥
विराग तव देखुनी मम मनीं तुका आठवे ।
स्वबोध दिधला तुला मज गमे अळंदीधवें ।
तुझ्या बघुनि भक्तिला झुरति मत्सरे गोपिका ।
शिरी धरिन मी अशा पदभवाचिया पादुका ॥५॥

- चरणरज : बाबा गर्दे. मु. मुंबइ.

शेवटी या पत्राचें महाराजांकडून गेलेलें उत्तर २ रें :-

(श्लोक – पृथिवी वृत्त)

प्रणम्य जगदीश्वरं हृदयशुद्धिकौधीवरम् ।
(निखिललोक हृद्धीवरम् ।–पाठांतर)
अलंदिमणिमद्वयं भवभयाब्धि नौधीवरम् ।
यदीयचरणाश्रितस्सकल-किल्बिषैर्मुच्यते । तदीय
करुणालवाल्लिखितमेतदत्रोच्यते ॥१॥

पदास मिळवावया बिसकुमार बाबजिच्या ।
पदांबुजनना नमो सुसुकुमार बाबाजिच्या ।
सुपत्र तुमचें प्रभो मजसि आज हो पावलें ।
कवित्व सुरपादपा धरणिवृत्त जें फावलें ॥२॥
तुझ्या हृदयिं गोपिवत्प्रभुरती भवद्धोलणें ।
जरि स्तव तथापि हा वर म्हणोनि म्यां डोलणें ।
परंतु विधिच्या वरें दनुजलेंकुरें मातली ।
तसा न मज गर्व हो अटहि पाहिजे घातली ॥३॥
विनिंदि मजलाचि जो सहज तुष्टतो काळ जी ।
परि स्तवित जो मला बहु तदीय हो काळजी ॥
विनिंदक जना ममावगुण सांपडे नेटुनी ।
परि स्तवितया भल्या सगुण दावुं मी कोठुनी ॥४॥
सुमाय रिझतें सुताप्रतिच घालुनी भूषणे ।
भवत्कृत सुतस्तवें गुरु तसे तुम्ही तोषणें ।
गुणी रसिं विहीन मी ललित मात्र कोंडा वरी ।
उनाड निज लेंकुरा स्तवुं नयेचि तोंडावरी ॥५॥
असो घडु भवद्वरें हृदयचित्खतारावली ।
वृथा श्रुतिपथाविणा नयनचित्खतारावली ।
न घालि हरिच्या गळां करुनि नाम हारावली ।
उगे श्रम तदीय ते पढुनि नाम हारावली ॥६॥
रमापपद आसुवें भिजवि ब्रह्मसारागिरी ।
मग पाहिले मनिं कशास कारागिरी ।
जपें न न तपेंहि जो अणुहि गर्विता फावतो ।
न योग करितां कळे भजकपाठिं तो धांवतो ॥७॥
जसा पवन मंत्र हा उलट हंस सोहं ध्वनी ।
तसा सम न जीव हा शिवचि होय सोहंध्वनी ।
अहंपण परंतु तें उभय ठायिचें ना जिरे ।
म्हणोनि यदुवल्लभ स्मरण सर्वदां साजिरें ॥८॥
हरिग्रहणयोग्य तें जंव निजात्मसंबोधनी ।
मग श्रम उगेचि कां करितसा अहंरोधनी ।
खरें तदपि जागणें अधिक नीजणें सांडुनी ।
न संधित अहं पहा मतिविशेषता मांडुनी ॥९॥
परंतु चपळा मना किमपि भाव हा नाकळे ।
तरंग उठतां कसा जलधि थांवसा नाकळे ।

मनस्थित म्हणोनिया करिति योगि ज्या कारणें ।
सवृत्तिकहि तारितो मधुर नाम हाकारणें ॥१०॥
न वृत्ति उठती कशा सलिल बुद्बुदाचे परी ।
अशाच वदल्या बहू अवधुतादि सद्वैखरी ।
खरे परि जलालयी लहरि दों निमित्तीं घटे ।
शुभा शशिज आदिमा पवनजा दुजी संघटे ॥११॥
समुद्र पवने चढें प्रबल जैं तुफानावरी ।
महाकुशल तेधवां तरणिया नफा नावरी ।
शशांकजनिता शुभा लहरि सागरी ऊठती ।
तदा भयविर्जिते सहज तारुही सूटती ॥१२॥
अशा हृदयवृत्तिही द्विविध सत्वजा कामाजा ।
शुभा प्रथम दूसऱ्या अशुभ घेतिना सामजा ।
स्वभावजचि आदिमा म्हणुनि भक्तियोगी सुखें ।
सहाय करिती हरिस्मरण चालतांना मुखें ॥१३॥
तरंग पवनोत्थ ते पवनरोधने नासती ।
तशा विषयवासना पवनरोधनें नासती[1] (१. न + असती=रहात नाहीत)
हरिस्मरण मात्र हें उभय कार्य सारें करी ।
हिरण्य परि घेति हे सुजन आर्य झारेकरी ॥१४॥
सकाम करितां श्रम प्रणवमंत्र पारायणी ।
तदा न उदये दया हृदयसिद्ध नारायणी ।
सुरालय सुरालयी स्वसुख शेवटी अल्पना ।
म्हणोनि हरी चिंतिजे त्यजुनि पोटि संकल्पना ॥१५॥
विराग न नरा बरा जगति राग (क्रोध) जेणें घडें ।
उपासन न मान्य तें चरण- सारणें[3] ऊघडें ।
(सारणे =वैदिकाचार.- ब्रह्मसूत्र अ. ३ पाद१)
रुचें न चितिचातुरी विषय वासना तर्पणें ।
म्हणोनि तनुमानसा दनुजनाशना अर्पणें ॥१६॥
न वागृणविमोचना स्वगुरुरूप शर्वापदा ।
नमी शठतया कशा चुकति बोधगर्वापदा ।
न रंग हृदया जया चढत कृष्णसंकीर्तनी ।
दिनेशकुमरा गृहीं पडत तो महाकर्तनी ॥१७॥
कुणी यदुपभक्तितें म्हणति योग्य कां आयका ।
परद्विपमधीं हिनें विवश होती हो बायका ।

मिळेल मग देशही रिपु पडोनिया खालते ।
अशाऽशुचिकुलोद्भवा समयिं मासंही चालतें ॥१८॥
बहु व्रजप भक्तही म्हणवितात आम्हांमधें ।
स्वमान मिळवावया त्यजिति सिद्धसामामदें ।
त्यजूनि बहु शास्त्र ते महिवरादि आवेशिती ।
परंतु शतमूर्ख हे बत उगे द्विजां द्वेषिती ॥१९॥
पराशरज बोलिले भजनयोग ज्या लाभला ।
द्विषड्गुण धरामराहुनि कुजाति तोही भला ।
न विप्रसम देवता पुढति वाक्य हे फावलें ।
म्हणूनि उभयान्वयें भजनसाम्य हो पावलें ॥२०॥
समत्व भजनी असो विषमता असो भोजनी ।
समत्व हरिकूजनी विषमता क्रतूपूजनी ।
अप्र समदानही विषम कांचनाद्यर्पणी ।
समत्व चितिदर्पणी विषमता बरी तर्पणी ॥२१॥
स्वभक्त्यभिमानमतिस्तव द्विजविधान नासूं नये ।
द्विजेंहि परि कर्मठें हरिजनास हासूं नये ।
दरिद्रचि भले कुणा कधिंहि तोंड वासूं नये ।
अधर्म करुनी गळां रविजरज्जु फासूं नये ॥२२॥
न शूद्र निगम तरे प्रणवकोटि संकल्पुनी ।
न विप्रहि तरे 'वृथा यदुपनाम' हें जल्पुनी ।
पुराण हरिभक्ति दे श्रवणयोग्य शूद्रां जना ।
स्वभक्तिरसिं मीनता हरिच देत मुद्रा जनां ॥२३॥
बळें द्विजचि होउनी निगम जो वृथा सांवडी ।
विरक्ति न तया परी यमचि भक्षितो आवडी ।
स्वकीय अणु सोडुनी परधनार्थ जो धांवतो ।
वदान्य असला तरी सहज चोरता पावतो ॥२४॥
गुरुद्विजपदांबुजी मम अखंड वाढों रती ।
स्वधर्म परिपालनी निजमना जडो आरती ।
न स्वप्नगत भोग्यही जननि जेविं पुत्रांदिकां ।
अधर्म न बरा तसा पठित वेदसूत्रादिकां ॥२५॥
स्वदैववशसन्मुनी बहुत धर्म हो सांडिती ।
परंतु फळ भोगितां मग न दीनता मांडिती ।
व्रजेश परबायका हरि म्हणोनि तद्बायका ।
बळें हरिति भिल्ल हे चरित भारती आयका ॥२६॥

पढोनि निगमांतही उगिच धर्म जो वारिता ।
न पाप चिति मी असे म्हणुनि त्यास संहारिता ।
श्रुति स्फुट कळे असा असल आततायी तरी ।
तयास वधितां म्हणे स्मृति न दोष ये अंतरी ॥२७॥
स्वजीव जरि ईश्वरा रचित दृष्टिसृष्ट्यन्वयें ।
तथापि न तदिच्छया भलतिशीच सृष्ट्यन्वयें ।
स्वयें अबुध होउनी हरिस देत सर्वज्ञता ।
स्वपाद हणि त्या अशा कवण दे अपूर्वज्ञता ॥२८॥
कदापि न शके रचूं उलट ईश्वरा जीव हा ।
वृथाचि मग गर्व कां वचनमात्र निर्भेव हा ।
वडील यदुवल्लभा समजुनी मनीं जो भजे ।
तयाप्रतिच शोभतें निगमवित्त निस्तोभ जें ॥२९॥
उपास्तिसम भक्ति ते म्हणति तुच्छता वासना ।
उपास्ति परि अज्ञ घे रुचत भक्ति निर्वासना ।
उपास्ति निज यत्नजा कृतिसमु□ाता भावना ।
गुणश्रवण ज्या घडे सहज भक्तिनिर्भावना ॥३०॥
म्हणे तनु न हे विभू सगुण माधवाची अणू ।
तयास कळली नसे चिति पढोनि वेदां अणू ।
पुरीततिंत भासते जग नभादि सारे जरी ।
खसाम्य विभुता तदा हरिविषीं नव्हे साजिरी ॥३१॥
न मध्य न महत्यणू सकल शब्दलक्ष्या चिती ।
तथापि सुगमा गमे पदविबोधपक्षा चिती ।
विरुद्ध न तदा कदा सगुण माधवाची तनू ।
दिसे कनकभूषणी वपुगुणी तसा चेतनू ॥३२॥
सुवृत्ति असतां तळी अगुण जो भला आठवी ।
स्ववृत्ति उठतां क्षणीं सगुण अंतरी साठवी ।
स्वयें अगुण होउनी सगुण चिंतितो सादरें ।
तदीय चरणांबुजी भ्रमर चित्त हो आदरें ॥३३॥
तुम्हां विनविते प्रभो चरण मस्तकी घेउनी ।
यथा वचनरूप हें पृथिवीदान हो देउनी ।
प्रसन्न करूं इच्छिते वर गुरो मला पाठवा ।
अखंड अवतार हा मम मनीं वसो आठवा ॥३४॥
अलंदिपति सद्गुरुस्मरणदीप जैं पाजळे ।
तदा चितिविशेषता कळुनि भास हा पां जळें ।

विशेंष चितिसौरसें निखिल हारपे दर्प तो ।
नमोनि शतदा तया लिखित पाउली अर्पितो ।।३५।।अस्तु.

याप्रमाणे श्रीमहाराजांच्या चरित्राचें हें आनंदसंवत्सर व उमरावती प्रकरणही येथें समाप्त झालें. महाराजांनी बालपणापासून स्वतःच्या शारीरसुखाकडे लक्ष्य न देतां, संसारांतील सुखदुःखांविषयी समचित्तत्व ठेवून केवळ परोपकारार्थ-धर्मप्रसारार्थ- आपला देह झिजविला. मंत्र, औषधी, मनोबल यांच्या प्रभावानें संबंधी जनांची शारीरपीडा निवारण केली. सदाचार शिक्षणानें त्यांचे मानस दोष घालविले व भगवद्भजनानें त्यांस प्रेमदान देऊन त्यांची सद्वासना जागृत केली इ. गोष्टी माधान व सिरसगावं प्रकरणांत मागें वर्णन झाल्या आहेत. त्यांवरून महाराजांचा जन्मसिद्ध गुरुत्वाधिकार दिसून येतो व संतांचे जीवितसर्वस्व केवळ परोपकारार्थच कसें असतें याची उत्तम साक्ष पटते.

हीच त्यांची आधिकारिक दैवी कला पुढें अधिकाधिक प्रगट होत जाऊन सामान्य जनांत वर्णाश्रमधर्माचें बीजारोपण, जिज्ञासु जनांस ज्ञानोपदेश, ज्ञानीजनांस हरिगुरुभक्तीचा उपदेश व भक्तीच्या अधिकाऱ्यांस भगवत्प्रेमकलेचें शिक्षण कसें मिळत गेले व ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुरूप मधुराद्वैताचा सर्वसामान्य मार्ग जनांस महाराजांनी कसा सुलभ करून दिला; हें या उमरावती प्रकरणांत नुकतेंच दिसून आलें आहे.

सारांश, माधान, सिरसगांव व उमरावती ही तीन प्रकरणें म्हणजे महाराजांच्या दयारूप अनुग्रहकथांचें विविध प्रकारें दिग्दर्शन असून त्यांच्या परमार्थशिक्षणांची ती ऐतिह्यप्रमाणें होत असें म्हणणे विशेष शोभेल. या एकंदर कथावर्णनांत महाराजांचें जें अत्यंत मनोवेधक अंतरंग चरित्र व जी संप्रदायपरंपरेची मुख्य शीलशिक्षा सर्वत्र अनुगत झालेली आहे त्याचें विशेष स्पष्टीकरण होणें अवश्य आहे. तें त्यांच्याच कृपेनें सुहृत्प्राप्ति, अलोक प्रकरणादि आगामी प्रकरण मालिकेंत यथामति करूं.

हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु.

उमरावती प्रकरण समाप्त

रज ५ वा

सुहृत्प्राप्ति

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ (उत्तररामचरित)

अभंग

लेकुराचे हित । वाहे माउलीचे चित्त ॥१॥
ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभेविण प्रीति ॥२॥
पोटी भार वाहे । त्याचे सर्वस्वही साहे ॥३॥
तुका म्हणे माझे । तैसे तुम्हा संता ओझे ॥४॥

सुहृद्वर्णन

''गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्'' ह्या श्लोकांच्या गीताभाष्यात 'सुहृत्' म्हणजे 'प्रत्युपकारानपेक्षी उपकारी' असा अर्थ भगवान् पूज्यपाद शंकराचार्यांनी केलेला आहे व जो इतका निरपेक्ष दयालु असेल तोच खरा सद्‌गुरु होय. याविषयी आचार्यांच्या प्रत्युत्तर मालेत पुढील वचन आहे :

स्वामी कोण गुरू हे सांगा होई न संशयोन्मुखा ।
शिष्या जो तत्त्वज्ञ प्राणिहिताकारणे सदोदित असे ॥

जो तत्त्वज्ञ असून जीवांच्या हितांविषयी सदा तत्पर असेल तोच खरा सद्‌गुरु होय. हे सर्व श्रुतिसंतांच्या वचनावरून सिद्ध आहे.

श्री महाराजांची मूर्ति वरील वर्णनाप्रमाणेच सर्व सुहृत् प्रेमाचे स्थान व जीवमात्रांचे हृदय होय. याविषयी त्यांचे बालध्यान व पूर्ववर्णन यांचे पुन्हा एकवेळ आपण स्मरण केले पाहिजे.ते वर्णन असे :

बालध्यान

महाराजांचे बालवेष, त्यांचे प्रसन्न वदन, शुकाचार्यांप्रमाणे मस्तकावरील कुरळ जावळे, गोड स्वभाव, विद्याविभूषित वाणी, खेळकरपणा, संतोषवृत्ती, अद्वितीय बुद्धिमत्ता, मधुर सामगायन, विनय सौजन्यादि शीलसंपत्ती, उत्कृष्ट व्यवहार नैपुण्य, इत्याद्यनेक सद्‌गुणांमुळे नूतन सहवासी मंडळीला ते सुहृदय अभिनव शब्दसौष्ठव व वेदार्थसागरातून समर्पक वाक्यरत्ने निवडून काढण्याच्या प्राविण्यामुळे आप्त व अलौकिक भगवत्प्रेमामुळे आपले उद्धारक सद्‌गुरु वाटू लागले.

श्री महाराजांच्या ह्या अंतर्बाह्य स्वरूपाचे यथार्थ वर्णन ''मानस ओळखिजे

बोले'' या न्यायाने त्यांच्याच शब्दांनी सांगणे शक्य होईल. म्हणून ती त्यांची प्रसादवचने येथे उतरून घेतो :

''जेथुनी बोधगंगेचे उमाळे । गोविंद नामाचिया कल्लोळे ।
उठती ते कोवळे । वदनकमळ ॥
तया दोही ओठांचिया तीरी । दोही कपोलांचिया अनुकरी ।
कृपाकटाक्षे विलसणारी । पुतळिका दोन्ही ॥
मुमुक्षकतेचा आवांका । पाहूनि द्रवली करुणांबिका ।
ते मागे पुढे रक्षावया देखा । द्विधा जाहली दोहि नयनी ॥
आर्ताचे उद्‌गारभगीरथ । तया श्रोत्र दाविति पथ ।
तंव दोन्ही अंबिका समर्थ । धावती रक्षावया ॥
पुत्र घेईल एकटी आणिका । हाचि मत्सर धरूनि निका ।
ओष्ठतीरांमधुनि सुरेखा । बोध गंगा निघे ॥
एके एका विसंबिता । झणी विलंब होईल आर्त निवविता ।
म्हणूनि नयनी अंबिका मुखी सिता । एकवटल्या सोहं शिवीं ॥
कधी आर्ताचे वाकडे वचन । नाहीच ऐकिले म्हणून ।
दोहीकडे दोन्ही कर्ण । सुंदर आपण शोभती ॥
की समोरील आर्ता साठी । कृपावंत आहे दृष्टी ।
परी आडिलिया आर्तासाठी । पाहिजे कोणी ॥
म्हणोनि दोहीकडे दोघेजण । विचारी श्रोत्र बैसले आपण ।
भूतदयेचे भूषण । लेवून आंगी ॥
तया कर्ण नेत्रांची मैत्री । साधावया मध्यतंत्री ।
भृकुटिया पुरंधी । दिसती दोन्ही ॥
का कृपादृष्टी चहूकडे जाईल । मग आर्त केवी हा निवेल ।
म्हणुनि प्रतिबंध होईल । तरीच बरे ॥
मग दोन्ही कृपाकिरण सुरेख । आणि आर्तावरीच जातील देख ।
हा उपकार मनी धरूनि सम्यक । नयन उर्ध्वाश्रय घेती भृकुटी ॥
आणि तिहीचे एकपण । म्हणुनि अधिष्ठान ।
हे सुरेखान्वित शोभन । कंठकमल ॥
जेथूनि करूणागंगा निर्झर । हृदयांबुनिधि अतिगंभिर ।
त्रिवलीललित शोभे उदर । अत्यंत साचार रम्य जे ।
विरक्ताही या सुंदर वेशा । निभ्रय आलिंगिती दिशा ।
शेखी बाल्यभाव पाहता सरिशा । वस्त्रचि होती ॥

ती विकीर्ण पाहुनि जावळे । अप्सरांचेही चित्त सोवळे ।
होऊनि मातृपणाचे डोहळे । उठती तया ॥
सकळ देवामाजी गोविंद । तैसाचि शुभ्रवर्ण प्रसिद्ध ।
शामसुंदर भक्तमोद । करूणावृंद अवतरला ॥
ते तारुण्य परी स्त्रीमनास न कळे । सदानंदभरी हास्य मोकळ ।
का हे विश्वपुण्याचे ओतले । एकचि अंग ।
जियांचिया स्पर्शे करोनी । विस्मया पावली फणिशिरमाणिनी ।
की जेव्हा पासुनी मी कृष्णविरहिणी । हा स्पर्श तै पासुनी अपरिचित ॥
की माझीच पाहूनि ग्लानी । परतोनिया आले कैवल्यदानी ।
ऐसे अनुमानुनी मनी । आपणा धरणी धन्य म्हणजे ॥
आंगी वैराग्य तेज लखलखीत । चरणस्पर्शे मी सकाम शांत ।
की तीव्रता कंटाळुनि संज्ञाकांत । तळवे आरक्त जाहले ॥
नखी सशांककोरी सुढाळ । जेथे स्नेहे खेळती आर्तभाळ कमळ ।
वरी अभय द्यावया स्नेहाळ । सुकुमार पाणी ॥
अगाध संतांची भूतदया । जीवे विनटती दीन कार्या ।
निर्माय असोनि दीनाची माया । आश्चर्य लवला ह्या हे वाटे ॥
बोधावया मुमुक्षु जन । वाट पाहती रात्रंदिन ।
आसन भोजन आणि शयन । दीनाकारणे त्यागिती ॥
वास्तविक ज्यांच्या दृष्टी । ब्रह्मावाचून नाही सृष्टी ।
तथापि दीनास्तव होती कष्टी । हेचि आश्चर्य वाटते ॥
निजात्मानुभावे करून । झाले देहासहित नारायण ।
थापि प्रेमे करोनि भजन । तारिती दीन नवल हे ॥ अस्तु.

सुहृत्प्राप्ति

फार प्राचीन कालांत या विदर्भ नगरीला एक वेळी श्रीकृष्ण चरणरजाचा लाभ मिळाला होता. तेवेळी भगवती रुक्मिणी देवीला शिशुपाल प्रभृति परजनांच्या व श्रीकृष्णाविरोधी बंधुवर्गादि कौटुंबिक जनांच्या तावडीतून सोडविण्याकरता श्रीकृष्णाचे आगमन या नगरीत झाले होते तोच प्रसंग आताही या विदर्भ नगरीवर होता. येथील पौरजनांची सद्बुद्धि रुक्मिणी थिऑसफी प्रभृति नाना पाखंडमतीय परजनांच्या व अंतस्थकामादि शत्रुजनांचा तावडीत सापडली होती. तिची सोडवणूक करण्याकरता श्रीमहाराजांचे आगमन होताच श्रीकृष्ण चरणस्पर्शाचा प्रसाद पुन्हा आपणास मिळत आहे. म्हणून ही विदर्भ भूमि प्रमुदित झाली. मग

वासुदेवराव मुळे प्रभृति मंडळी महाराजांच्या दर्शनाने स्वतःस धन्य मानून आपले उद्धारक सद्‌गुरू भेटले म्हणून हर्षित व्हावे यात नवल काय? महाराजांचे चरणरज त्यास सहज लागताच त्यांच्या वासनेचे बीज जे विषयध्यान ते जळून गेले व त्या जागी सद्वासनेचा अंकुर उगवला, रामनामी आवडी उपजली, कुतर्काचा नाश झाला व त्यांचा पुण्याशय नियतविपाकी झाला. महाराजांचे ब्रह्मकर्म समाधिस्थितीने त्यांच्या संपूर्ण दोषांचे क्षालन झाले. महाराजांच्या अखंड श्रीकृष्णप्रेमप्रवाहात मंडळीचेही चित्त कृष्णाकार बनले व त्यांच्या संसारताप विझुन गेला व महाराजांच्या भक्तिभाग्यप्रभावात मंडळीचे दैन्य नाहीसे झाले या प्रमाणे पाप, ताप, दैन्य महाराजांच्या भेटीने नाहीसे होऊन महाराजांनी मंडळीला तत्काळ आपणासारखे केले, काळ वेळ काही पाहिला नाही. याप्रमाणे ही करूणावत्सल सद्‌गुरूमाऊली भेटताच तिच्या सहवासात मंडळीचा भाग्योदय होऊन त्यांचे सुख घडोघडी वाढू लागले.

भगवान श्रीकृष्णानी वेदाचे कार्पण्य मोडून गीतारूपाने त्याचा सर्वास लाभ करून दिला. व ''सुहृदःसर्व भूतांना'' हे गीतेतील वचन पूर्ण केले. तीच भगवद्‌गीता ''ज्ञानेश्वरी'' रूपाने प्रगट करून ज्ञानेश्वर महाराजांनी प्राकृत आर्त जनासाठी त्रिवेणी संगमाचा तीर्थराज निर्माण केला व भलतेणे येथ सद्‌भावे नहावे । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावे । येतुलेनि संसारासी द्यावे । तिलोदक ।। असे आपले विश्ववात्सल प्रगट के ले तेच वेदाचे, गीतेचे व ज्ञानेश्वरीचे रहस्य महाराजांनी मधुराद्वैत शास्त्ररूपाने प्रगट करून संपूर्ण जगाला आपल्या वात्सल्यप्रेमात बद्ध केले व भगवत्प्रेमात चित्तवृत्ति रंगवून सगळा संसारच ब्रह्मरूप करण्याची अलौकिक शिक्षणपद्धति रूढ करून औदर्याचा कळस केला.

श्री महाराजांची शिक्षण पद्धती

'शिक्षण रत्नाकर'

या आपल्या शिक्षण पद्धतीची उपपत्ति व केवढ्याहि संकटावस्थेत जीवाच्या धर्मबुद्धीची स्वतंत्रता महाराज येणेप्रमाणे वर्णन करितात :-

आहार निद्रा भय मैथुन । प्राणिजातां समसमान ।
मनुष्याचे विशेषण । हे अधिकरण शिक्षेचे ।।
मी मनुष्य असे आपण । उ□ा पश्वादिकांहून ।
ऐसे ज्याचे अंतःकरण । तो अधिकारी शिक्षणा ।।
जैसे वाफ्यातील पाणी । न्यावया दुसऱ्या स्थानी ।
एक बांध भरोनी । टाकणे पडे ।।

तैसे आंगी असताहि मनुष्यपण । पाशव देह त्याहूनि निम्न ।
म्हणोनिया बुद्धिजीवन । तिकडेच धांवे ॥
मध्ये वचनादिकांचा बांध घालोनी । उलट वळवावे बुद्धिपाणी ।
हीचि उपपत्ती शिक्षणाची ॥ (शिक्षणरत्नाकर)

अशी शिक्षणाची उपपत्ती सांगून नंतर कशाहि संकटाच्या स्थितीत मनुष्याला धर्मबुद्धि स्वतंत्र राहू शकते असे सांगतात :-

आपत्काळी अर्थकाम । मिळवाया अति दुर्गम ।
शरीर असमर्थ परम । म्हणोनियां ॥
अहिंसादि शुभकर्म । आणि तैसे भागवतधर्म ।
केलिया मानसहि उपक्रम । सिद्ध होती ॥
म्हणूनि अत्यंत संकटी । पडलियाहि शुभ कर्मासाठी ।
स्वतंत्रता गोमटी । आहे जीवा ॥
संपत्काळी त्याहोनी स्वतंत्र । संपद्धर्म करो शके पवित्र ।
यालागी शिक्षणपात्र । मानुष्याभिमानी ॥ (शिक्षणरत्नाकर)

परमार्थाचे शिक्षण

संसारात कर्मपरतंत्रतेमुळे बुद्धि संशयग्रस्त झाली असता आत्मशक्ति जागृत करून दैवी पौरुषाची सुगम दिशा दाखवून देण्याला परमार्थशिक्षण केवढे उपकारी आहे याची महाराजांनी एका पत्रात सुंदर नवीन मीमांसा केलेली आहे ती येणेप्रमाणे:-

(१) वृत्ति जेव्हा सत्ताविषयिणी असते तेव्हा सामान्य चेतनस्थ अविद्येमुळे परतंत्र होते व प्रारब्धादि पारतंत्र्यसामुग्रीला उत्पन्न करिते.

(२) जेव्हा ती चितिविषयिणी असते तेव्हा विशेष चैतन्यामुळे अविद्येच्या विक्षेपांशनाशाने स्वतंत्र होते आणि प्रयत्नादि स्वातंत्र्यासामग्रीला उत्पन्न करिते.

(३) जेव्हा ती आनंदविषयिणी असते तेव्हा तिला दोहोंचेहि खरे फल मिळते. आता,

(४) ''प्रवृत्तिमार्गात सत्ताविषय न आल्यास चितिविषयाची मदत कशी घ्यावी हे समजून घेणे त्याचेच नाव शिक्षण आहे.''

(५) अनाधिकाऱ्यास अधिकारी बनविणे, हे महाराजांच्या शिक्षण पद्धतीचे कौशल्य आहे.

(६) संपूर्ण जीवमात्र अखंड सुखेच्छेमुळे मुमुक्षु आहेत ही तिची उपपत्ती आहे.

(७) सुहृत्प्राप्ति हे तिचे रहस्य आहे.
(८) गुरुशिष्यसंबंध हे साधन आहे.
(९) वेदान्तचिंतन ही मर्यादा आहे.
(१०) धर्म, प्रेम व बल, कौशल्य आणि शुद्धि हे त्रिविध गौण प्रयोजन असून-
(११) पूर्ण सुखस्वातंत्र्य हे मुख्य प्रयोजन आहे. या द्विविध प्रयोजनांचे लक्षण थोडक्यात असे सांगितले आहे.
(१२) बल म्हणजे प्रारब्धाचे आघात सहन करून शुभ कर्म करीत राहणे. हे शारीरशिक्षणाचे साध्य आहे.
(१३) कौशल्य म्हणजे शुभाशुभविकारांचा योग्य उपयोग करणे. हे नीतिशिक्षणसाध्य आहे.
(१४) शुद्धि म्हणजे असद्वासना निःशेष जाऊन नेहमी सद्वासना स्फुरणे. हिला धर्मशिक्षणाची आवश्यकता आहे. व
(१५) शेवटले मुख्य प्रयोजन - स्वातंत्र्य म्हणजे सर्वविकारविनिर्मुक्त होऊन सहज भगवत्प्रेमात रंगून जाणे. हे वेदान्ताच्या व भक्तीच्या शिक्षणाने साध्य होते.

या शिक्षणपद्धतीच्या योगाने मंडळीची सुधारणा करण्याकरिता व त्यांच्या साह्याने आपला मधुराद्वैत संप्रदाय वाढविण्याकरता महाराजांनी कशी खटपट केली व मंडळीला आपल्या वात्सल्यप्रेमात बद्ध करून कसे ऋणी करून ठेविले हे या प्रकरणात लिहावयाचे आहे.

गुरू लक्षण

हा शिक्षणक्रम यशस्वी करण्याकरिता शिक्षकाच्या अंगात कोणकोणत्या गोष्टी अवश्य असल्या पाहिजेत ते महाराज सांगतात :-

(१) पूर्ण परमार्थाचा अनुभव, (२) संसाराचा अविरोध; आणि
(३) दुसऱ्याला सुधारण्याची इच्छा;

ह्या तीन गोष्टी जर एखाद्या व्यक्तीत सापडतील तर ती व्यक्ति गुरुशिष्यभार आपल्या शिरावर घेण्याला समर्थ आहे असे माझे स्पष्ट मत आहे; आता असाच गुरु असावा ही गोष्ट कोणत्याही ग्रंथात जरी निरूपण केलेली नाही. तथापि कार्यकारण संबंधाने मेथड ऑफ कॉनकमिटंट व्हेरिएशन सार्वत्रिक लक्षण होण्याला अशी एक व्यक्तिच परीक्षा आहे. आता वर केलेले गुरुलक्षण आपण न्यायाच्या पद्धतीने कसे जुळते हे पाहूं -

१) पूर्ण परमार्थाच्या टोकावरच गेलेला केवळ गुरु असला तर त्याजकडे

कोणी आपण होऊन गेलेला मुमुक्षूच लाभ करून घेऊ शकेल. स्वतः संसाराशी विरोध असल्यामुळे तो महात्मा सांसारिक जनांना मुमुक्षू करण्याची खटपट करणार नाही.

२) बरे, परमार्थस्थिति आणि संसाराशी अविरोध, हे दोन गुण कायम असून दुसऱ्याला सुधारण्याची इच्छा हा तिसरा गुण नसला तर तो जीवन्मुक्तिसुख भोगू लागेल परंतु औदार्याचे काम त्याचे हातून होणार नाही.

३) तसेच संसाराशी विरोध असून बाकीचे दोन गुण जर असले तर तोहि यथाधिकार उपदेश करण्याला समर्थ होत नाही.

४) आणि पूर्ण परमार्थाचा अनुभव नसला तर काहीच उपयोग नाही.

म्हणून वर सांगितलेल्या तीन गोष्टी शिक्षकाच्या अंगात अवश्य असल्या पाहिजेत. परंतु संसाराशी अविरोध म्हणून जो सांगितला तो मात्र 'मृगजलउष्णतान्याये सत्यमिथ्यासंबधी परस्पर स्वस्मिन्विषमसत्ताक' असावा लागतो. परंतु अलीकडे ही गोष्ट गुरुवर्गातून अगदी वगळली गेली आहे. शिष्यवर्गाला सांगितलेली गुरुभक्ति केवळ शिष्याच्याच माथ्यावर दडपून स्वतःची जबादारी न ओळखता, काही पारमार्थिक माहात्म्यावाचून, चैन करणारा गुरुवर्ग कमी आढळत नाही.

शिष्यावर जशी शिष्यधर्माची जबाबदारी आहे तशी गुरुवरही काही जबाबदारी आहे, हे तत्त्व न कळल्यामुळेच पुष्कळ पंथांचा धर्मनाशक व भयंकर परिणाम होत आहे.

अलौकिक व्याख्यानमाला

वर सांगितलेल्या तिन्ही गोष्टी महाराजांच्या ठिकाणी पूर्णपणे होत्या याविषयी त्यांचे चरित्रच प्रमाण आहे. 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च' ह्या श्लोकात वर्णिलेली परमार्थ चिन्हे त्यांच्या अंगी उपजतच होती व 'स्वभावो भजनं हरेः' हे तर महाराजांचे पूर्ण स्वरूपलक्षणच होते. म्हणून परमार्थाचा पूर्ण अनुभव त्यांना होता. सर्वसंग परित्याग करून तपोवनात प्रस्थान न करिता संसारातच राहून संसाराच्या अडचणीस त्यांनी तोंड दिले व आपले उत्तम व्यवहारनैपुण्य दाखविले, यावरून संसाराशी त्यांचा अविरोध दिसून येतो व -

कुटुंबातील माणसांची स्थिति सुधारण्याचा यत्न केला, धर्मपत्नीचे संगोपन केले, तिला शिक्षण देऊन तिची बुद्धी सुसंस्कृत केली. पारमार्थिक शिष्य या नात्याने तिची मोहवृत्ती नाहिशी करून तिला ज्ञानोपदेश केला. आपले इष्टमित्र व स्वज्ञातिबांधव यांसहि सन्मार्ग दाखवून त्यांस सुधारण्याची खटपट केली; व

त्यांत फारसे यश आले नाही म्हणून न कंटाळता दुप्पट उत्साहाने स्वपत्नीसह उमरावतीस जाऊन अनधिकाऱ्यास अधिकारी बनवून त्यांची बुद्धी वाढविण्याचा उपक्रम केला व 'लोकहानौ चिंता न कार्या' या सूत्राचेच अवलंबन करून एकट्यानेच जीवन्मुक्तिसुख भोगणे हे गौण आहे, हे परोपकाराचे तत्त्व सिद्ध करण्याकरिता आपला पूर्वीचा योगाभ्यास, धौति-बस्तिआदि योगक्रिया, पयोष्णीतीरचे ते सिद्धेश्वर, सोमतीर्थादि रम्य एकांत प्रदेश व तेथले आपले समाधिसुख व भजन, काला वगैरेचा आनंद, आपला यथारुचि स्वैर संचार व यादृच्छिक अशन-शयनादि प्रकार इ. गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले व ''मुझे क्या काम दुनियासे । मुझे श्रीकृष्ण प्यारा है'' ही आपली भागवत धर्माची टेक कायम ठेवून जगाचे आघात सहन केले. केवळ परोपकारैकपरायण होऊन गुरुशिष्यभार आपल्या अंगावर घेतला व मधुराद्वैताचा उत्कर्ष केला; इत्यादि गोष्टींवरून महाराजांचे ठिकाणी दुसऱ्यास सुधारण्याची इच्छा हा तिसराहि गुण पूर्ण रीतीने व्यक्त होतो.

आता, ''संसाराशी अविरोध म्हणून जो सांगितला तो मात्र परस्पर स्वस्मिन्विषमसत्ताक असावा लागतो'' हे तत्त्वहि महाराजांच्या ठिकाणी परमार्थपूर्णतेस्तव ओघानेच सिद्ध होत आहे.

याविषयी ज्ञानेश्वरीत पुढील ओवी आढळते. **''म्हणोनि ब्रह्म तेचि कर्म । ऐसे बोधा आले जया सम । तया कर्तव्यचि नैष्कर्म्य । धनुर्धरा''** या ओवीचे विशेष स्पष्टीकरण महाराजांच्या प्रियलीला महोत्सवात २९७ व्या पृष्ठावर आढळते. ते असे-

दयेने सर्व त्याग

''दयावान पुरुषाला सर्वत्याग सहजच साधतो. परक्यावर दया केली असता ज्याप्रमाणे खरा त्याग होतो त्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने होत नाही. कारण विषयांचे ग्रहण रागाने होत असून त्यांचा परित्याग द्वेषाने होतो. ते दोन्हीही न व्हावेत म्हणून सर्वांवर निरपेक्ष प्रीती करणाऱ्या पुरुषालाच सर्वत्याग मिळतो व त्यामुळे विश्वात असूनहि अलिप्त राहता येते. व दुसरेही दयेने आपल्यासारखे करता येतात म्हणून ''कर्मवाद हा दयेला घातक नसून उलट साधक आहे.'' अशा निरपेक्ष दयावान् सद्गुरूचे महत्व सुंदरदास वर्णन करितातः-

प्रीती प्रचंड लगे परब्रम्हहि, और सबै कछु लागत फीको ।
शुद्ध हूवै मन होई सुनिर्मल, द्वैतप्रभाव मिटे सब जीको ।
गोष्टिरूपज्ञान अनंत चले जह, सुंदर जैसो प्रवाह नदीको ।
ताहिते जानिकारो निशि-बासर, साधुको संग सदा अति नीको ॥

भक्तिसुधेचे संतर्पण

असो. याप्रमाणे हे सुहृत् प्रेमाचे तत्त्व पूर्णपणे महाराजांच्या अंगी बाणले होते. म्हणून भक्तिसुधेचे दिव्यान्नसंतर्पण त्यांनी सुरू केले. या धर्मकार्याला महाराजांची साध्वी पत्नी सौ. मनकरणिका आई यांचेहि पूर्ण सहाय्य होतेच. या श्रीमान् यजमानांनी घातलेले हे दिव्यान्नसंतर्पणाचे मुक्तसत्र सुरु होताच 'वासुदेव मुळे' या आधाशी बुभुक्षिताने या उभय यजमानांस आपल्या घरीच प्रस्थान करवून इष्टमित्रपरिवारासह आकंठ भोजनाचा सपाटा चालविला. याप्रमाणे भक्तिसुधेचे निधान यद्दच्छेने वासुदेवराव मुळ्यांच्या येथे चालत येऊन त्यांच्या भाग्याचा सुदिन उगवला. या भाग्याचे वर्णन महाराजांच्या अभंगवाणीनेच येथे केले पाहिजे. तो अभंग असाः-

तोचि पैं म्हणावा उदेला सुदिन । पावती लोचन प्रकाशाचे ॥१॥
गुरु गृही येतां सुखाचा संसार । बंधु कांता पुत्र दास होती ॥२॥
नाही ऐसे सुख चवथ्या आश्रमी । व्यर्थ होणे श्रमी न पडे की ॥३॥
गुरु आम्हां घेती स्वये कडेवरी । आम्ही खांद्यावरी घेऊ तया ॥४॥
निवटिला भेद झाले एकरूप । ज्ञानेश्वर दीप हृदयात ॥५॥[गाथा अ.१४६]

या अभंगातील वर्णनाप्रमाणे वासुदेवराव मुळ्यांची गृहस्थिती पालटून तिला नवीन स्वरूप आले. राजस, तामस द्रव्यांच्या क्रयविक्रयाचे जे एक दुकान किंवा मायिक व्यवहाराच्या घडामोडीची जी एक बाजारपेठ होती तेथे आता नंदगोकुळातला आनंद व भक्तीच्या नंदनवनातील नयनमनोहर देखावा दिसू लागला.

या भक्त्योद्यानात ''समर्थाचे पंक्ति भोजने । तळिल्या वरिल्या एकचि प्रान्ने'' या ज्ञानेश्वरी वचनाप्रमाणे खासा स्वारीच्या पंक्तीने भक्तिसुधेचे मिष्टान्न भोजन सर्वास सारखे मिळू लागले. हरिभाऊ केवले, श्रीनिवासशास्त्री, वासुदेवराव मुळे, नाना कविमंडन, गणपत खंडो भालेराव, गोविंदराव राजूरकर, व्यंकटेश नारायण देशपांडे ही मंडळी तर नित्याचीच होऊन बसली व महाराजांनी चालविलेल्या उदार कार्यास जीवापाड झटून नानाप्रकारे साह्य करू लागली. कोणी लेखक, कोणी वाचक, कोणी व्यवस्थापक, कोणी तालधरी इ. कामे एकेकाने वाटून घेतली. गंगाधर मुळे, गोविंद रामचंद्र भक्त, मारोती जोशी ही मंडळी परिचार कार्माला तत्पर झाली. वेदमूर्ति गोविंद शास्त्री पंचभाई यांनी पौरोहित्य पत्करले. वासुदेवराव मुळ्यांची बहिण जीजीबाई हीही या मंडळींना हातभार लावू लागली. सिरगांवची ताई व रंगुबाईही पुढे या मंडळीला साह्य करू लागल्या. परंतु एवढ्यानेच या सर्वास तृप्ती वाटत नव्हती, तर आपले दूरचे आप्तेष्टादिकही या सुखाचे विभागी झाले पाहिजेत अशी यांना हांव उत्पन्न झाली.

ठीकच झाले. उदाराच्या संगतीने औदार्य आलेच पाहिजे. 'हे उदारपण स्वभावें। तुमचा प्रसादु' या मंडळीतील कोणी कोणी दूरदूरच्या आपल्या स्वकीय जनांस पत्रे लिहून त्यांस आपल्या भाग्योदयाची शुभवार्ता कळविली. श्रीनिवासशास्त्रींनी बापुगडीस- आपल्या थोरल्या चिरंजीवास- पत्रद्वारे हे वर्तमान कळविले. वासुदेवराव मुळ्यांचे सहाध्यायी विठ्ठलराव केकरे हे मंडल्यास वकील आहेत त्यांस ही वार्ता कळली. हरदा येथे वासुदेवरावांचे वडिल बंधु वेदमूर्ति बाळकृष्ण शास्त्री रहात असतात, या सर्वत्रास हे वर्तमान विदित होऊन वेळात वेळ काढून ही मंडळी उमरावती येथे जमूं लागली. व ''सहजे ब्रह्मरसाचे परगुणे । केले अर्जुनालागी नारायणे । की तेचि अवसरी पाहुणे । पातलो आम्ही ।।'' या प्रसंगाचे त्यांनी स्मरण करून दिले.

पुढे या मंडळीसह महाराज आपापल्या घरी यावेत असे वाटू लागले व महाराजांच्या लेखकवाचक मंडळीसह त्यांस ते आपापल्या गावी बोलावू लागले. अशा क्रमाने कारंजा, नागपूर, चांदा, मंडला, रायपूर, बिलासपूर, हरदा, छिदगांव, इ. ठिकाणी महाराजांचे आगमन होऊन तेथल्या मंडळीस महाराजांच्या पावन पवित्र भगवल्लीलांचा लाभ मिळू लागला. छिदगावची केकरे मंडळी, हरदा येथील मंडळी, विशेषतः गंपुनाना, नारायण केकरे हे बंधुद्वय व यांचे सहाध्यायी दिनकर गोखले, याशिवाय नारायण लष्करवाले, वामनराव चारवेकर, बालकृष्णशास्त्री मुळे व त्यांचे धाकटे बंधु आत्माराम मुळे, खंडेराव मजलीवाले इ. मंडळी; नागपूर येथील श्रीनिवासशास्त्री, बापूगडी प्रभृती मंडळी व त्यांचे आप्त दत्तात्रेय खापरे, नारायणराव पंडित आदिकरून मंडळी, वासुदेवराव मुळ्यांचे सहाध्यायी व मित्रमंडळी विठ्ठलराव केकरे, रघुनाथराव भगाडे, बापुराव जोशी, बिलासपूरची त्रिंबकराव देहनकर, दामोदरराव भावे प्रभृतीमंडळी, रायपूर येथील चिंतामणराव तांबे, त्यांचे चिरंजीव बापुराव तांबे व मित्र केशवराव बक्षी, बाळकृष्णराव केकरे, राजीमवाले, कुसरे प्रभृती वकील मंडळी, ही सगळी महाराजांच्या निरूपणादिकांस अत्यंत लुब्ध होऊन होईल तेवढी सवड काढून श्रवणसुखाचा लाभ घेऊन लागली.

उमरावतीच्या वासुदेवराव प्रभृति मूळच्या मंडळींवर तर महाराजांनी सारखा बोधामृताचा पाऊस पाडला. भगवंताची सगुण चरित्रे गावून त्यांच्या नेत्रातून प्रेमाश्रु वाहविले व त्यांच्या सर्व शंकाकुशंकांचे निरसन करून सुसंस्कार त्यांच्या मनावर दृढ करून दिले. तो प्रकार उमरावती प्रकरणारंभी आलाच आहे.

या पवित्र विचारांच्या शुद्ध गंगाप्रवाहात मनोमल क्षालन होऊन मंडळीच्या मनाला जे समाधान वाटले त्याविषयी आपली स्वतःची मनःस्थिति रा. रा. वासुदेवराव

मुळे आपल्या एका पत्रात येणेप्रमाणे वर्णन करतात :-

वासुदेवराव मुळेंच्या मनाची खळबळ

''महाराजांची भेट होण्यापूर्वी खऱ्या धर्मसंबंधाने माझ्या पुष्कळ वेडगळ समजुती होत्या. त्यांचा उल्लेख केला असता कितीहि जरी कागद लिहिले तरी पुरणार नाहीत. 'उथळ पाण्याला खळखळ फार' या न्यायाने कित्येक उल्लू सुधारकांना आपलेच अनर्गल प्रलाप खरे वाटतात व मला मात्र तसे वाटत नसे. कारण खऱ्याखोट्याची निवड मी लोकांच्या म्हणण्यावर केली नसून ती आपल्या मनाच्या स्थितीवर केली होती. मनाची खळबळ ज्या विचारांनी थोडीबहुत नाहीशी होते तोच विचार व तीच शांती! माझ्या मनाला जसा मनुष्य भेटावा असे वाटत होते तसाच मनुष्य मला भेटला व तसा मनुष्य मला भेटेल असा एक मनाने ग्रहही केला होता. असा मनुष्य भेटला नसता तर माझी स्थिती आजच काय झाली असती हे सांगता येत नाही. अमरावतीने मला अमर केले असे मी आपले मन साक्ष ठेवून सांगतो. खरे किंवा खोटे याला दुसरी साक्ष श्रीज्ञानेश्वरांची होय, तिसऱ्याची नाही आणि तिसऱ्याची आवश्यकताहि नाही. पूर्वपुण्याईने म्हणा किंवा वाटेल ते नांव द्या, त्यायोगे मला असा मनुष्य भेटला, त्याने आपल्याकडून जे सांगावयाचे होते ते माझ्या मनात शिरून सांगितले. माझ्या मनाला त्यायोगे समाधान वाटले, वाटत आहे व पुढेही वाटेल याची खात्री आहे. दुसऱ्याचे समाधान कसे करावे एवढी मात्र शक्ती नाही हे मी प्रांजळपणे सांगतो.

त्याप्रमाणेच मनाला अगदी निश्चल स्थिती प्राप्त झाली नाही हेहि खरे. परंतु आज जी स्थिति प्राप्त झाली आहे ती देखील प्राप्त होण्याकरता किती जन्म घ्यावे लागले असते याचा नेम नाही. किती काळ गेला असता याचे कोणी काय सांगावे? अजून महाराजांनी मला किती सांगावयाचे आहे याचाहि थांग करवत नाही. माझ्या मनाची तयारी व स्थिती कशी आहे. हेहि मला सांगवत नाही 'यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते' अशी जरी स्थिति आज नाही तथापि ती होईल असे मनाला वाटते.''

याच पत्रात थिऑसफीच्या विचारांची वेदांत विचाराशी तुलना करून वासुदेवराव मुळे लिहितात :- ''थिऑसफीकल सोसायटी सारख्या समाजात मोठमोठाल्या थिऑसफिस्ट लोकांचे घृणास्पद, लज्जास्पद, अश्लाघ्य विचार ऐकल्याने कोणत्या सुशील सुशिक्षित मनुष्याला लाज वाटणार नाही? व तिचा संबंध वेदांतविचाराशी जुळविणे म्हणजे महत्पाप होय असे मला वाटते. प्रार्थना

समाज, आर्यसमाज व ब्रह्मसमाज या सर्व समाजांची तरी शुद्धाद्वैताच्या पुढे काय मातब्बरी आहे?

''आपल्या विषयसेवनाला आड न येणारा धर्म सर्वात उत्तम''

अशा प्रकारे ह्या लोकांची समजूत! तेव्हा असे कित्येक समाज जरी निघाले तरी हे खऱ्या फिलॉसाफरपुढे कोठे टिकाव धरू शकतील? तेव्हाच यांचा फडशा उडणार.'' सारांश,

''मनाचा मार न करितां । इंद्रियासी कष्ट न देतां ।
येथ मोक्ष असे आयिता । श्रवणाचि माजी''

अशा प्रकारची 'मनोमार्गगती' महाराजांच्या सहवासात मंडळीला प्राप्त झाली. महाराजांचे नानाप्रकारचे खेळ, कृष्णाच्या बाळलीलांची आठवण होत असे व या नित्यनूतन आनंदाच्या भरात जेवणखाण, झोप, वस्त्रप्रावरण या आवश्यक गोष्टींचे देखील त्यांस महत्व वाटत नसे यात कांही आश्चर्य नाही.

गुरुशिष्य-संबंध

असा हा महाराजांच्या भक्तिज्ञानगंगेचा पवित्र प्रवाह आपल्या अद्‌भुत गतीने मंडळींच्या अशुद्ध विचारांच्या ओहोळास आपल्याबरोबर घेऊन शुद्ध करीत जात असतांना अनायासेच त्यातून गुरुशिष्य संबंध कसा निष्पन्न झाला याविषयी महाराज म्हणतात :-

''काही नवजिज्ञासू लोक माझ्या युक्तीला भाळल्यासारखे होऊन मजजवळ येऊन राहू लागले आणि त्यांचा माझा लोभही चांगला जमला. असे जे साधारणतः जवळ राहणारे लोक हेच माझे अनुयायी किंवा शिष्यमंडळी म्हणून लोकात समजली गेली. यातील कित्येक लोकांनी मला मंत्र मागितला. पण मी शूद्र असल्यामुळे तंत्रात ब्राम्हणाला शूद्रापासून मंत्र घेण्याचे काम पडल्यास ब्राम्हणाचे हातून पिंपळाचे पानावर मंत्र लिहून द्यावा हा जो विधी आहे तसा मी करू लागलो.'' *(आत्मचरित्र य १५)*

सुहृत्प्रेमाचा गुरुशिष्य संबंध

अशा रीतीने सहजासहजी सुहृत्प्रेमामुळे मंडळीला लाभलेला गुरुशिष्यसंबंध दृढ करून जन्मोजन्मी मधुराद्वैताचा प्रसार करण्याचा अधिकार त्यांस प्राप्त व्हावा म्हणून हळूहळू वैराग्य शिकविण्याची महाराज खटपट करू लागले. तथापि त्यात महाराजांची वागणूक मित्रपणाची होती, गुरुत्वाची अधिकारवृत्ती त्यांस केव्हाही शिवली नाही. ''कोणाला चांगले वागता यावे म्हणून भलतेच खेळ करणे,

बालवृत्तीने राहणे, कधी कोणास प्रेमाने मांडीवर घेणे व कधी अतिशय जोराने रागावणे, थिऑसफिस्टांची सरसकट निंदा करणे, वस्तुतः वैराग्य शिकविणे.'' अशा रीतीची महाराजांची वागणूक होती. उमरावती प्रकरणाच्या आरंभी वासुदेवराव मुळे, श्रीनिवासशास्त्री, प्रभृतीस महाराजांनी पाठविलेल्या पत्रांचा उल्लेख आलेला आहे. त्यात महाराजांची ही वागणूक उत्तम रीतीने दृष्टीस पडते. तात्पर्य,

'शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवासारिखे ॥
त्याचा फळे उपदेश । येरा दोष उफराटे ॥'

हा न्याय महाराजांच्या वागणुकीत स्पष्ट दिसून येतो. अशा रीतीने- ''स्वतः काही खटपट न करता, एखादा महात्मा आपल्यावर प्रसन्न होऊन मित्रपणाने सर्व ज्ञान करून देतो तेव्हा त्याला सुहृत्प्राप्ति म्हणतात.' व अनन्यगतिक सद्‌गुरुसेवेच्या आवडीने ''देईल गुरुसेवा । इया बुद्धि पांडवा । शतजन्मांचा सांडोवा । करिती जे ॥'' असा दृढ निश्चय ज्याला बाणतो त्यालाच ही सुहृत्प्राप्ती निश्चयेकरून प्राप्त होत असते असो. 'ही सुहृत्प्राप्ती तुम्हास झालेली आहे' असे महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्री, वासुदेवराव मुळे प्रभृती काही मंडळीस सांगितले व त्यांच्या सुधारणेविषयी खटपट करूं लागले. ही महाराजांची खटपट श्रुतिसंताच्या परंपरागत शीलास अनुरूपच होती.

देहत्रयाच्या निद्रामंदिरात निद्रासुख घेत असलेल्या जीवांना चवथ्या मंदिरात जागवून भक्तिसदनाचा मार्ग श्रुतिसंत दाखवून देत असतात.

'जागर्यायै चिरसुप्तानां श्रुतिरंबावत्'
'या निशा सर्व भूतांना तस्यां जागर्ति संयमी'
'काय सांगू मी या संतांचे उपकार । मज निरंतर जागविती'
'गस्त आली जागा लोकहो । सोडा संसारधंदा'

इत्यादी श्रुतिसंतवचने याविषयी प्रमाण आहेत. कृतत्रेतादि कालविभागही याच नियमाने झाले आहेत. याविषयी ''कलिः शयानो भवति संजीहानस्तु द्वापरः। उतिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्'' ही ऋग्वेदातली शतपथ श्रुति प्रमाण आहे. यावरून एवढेच घ्यावयाचे की, संपूर्ण ब्रह्मांडविभवाचे संत हे चक्रवर्ती असल्यामुळे 'राजा कालस्य कारणम्' या महाभारत वचनाप्रमाणे ते नेहमी कोणत्याही युगात धर्मसेतूचे रक्षण करण्याकरिता अवतार धरून सत्युगाची प्रवृत्ति करतात व प्रजेचे संरक्षण करीत असतात. कलिकालास आरंभ होताच समस्त ऋषिवृदांनी नैमिषारण्यात ब्रह्मसत्र सुरू करून कालाची गती कुंठित केली होती व भगवत्कथाप्रभावाने कृतकाल प्रकट केला होता अशी पुराणांतरी कथा आहे.

परंतु नाथतुकारामादि संतमंडळींनी कलीच्या ऐन भरात संसारात जन्म घेतला व 'निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्' या वचनाप्रमाणे भगवद्भजनात चित्त रंगले असता रागादि विकारही भगवत्पर होऊन दोषनिधि असा हा संसारच नैमिषारण्य कसा बनत असतो, ही भक्तीची अद्भुत किमया लोकास शिकविली. 'अवघाचि संसार केला ब्रह्मरूप । विठ्ठल स्वरूप म्हणोनिया' हा तुकाराम महाराजांचा अनुभव सर्वत्र प्रसिद्धच आहे.

महाराज तर आधीच 'पुनाति भुवनत्रयम्' या अधिकारातले! मग त्यांच्या श्रीकृष्णैकचर्येत 'गोकुळीच्या सुखा । अंतपार नाही लेखा ।। बाळकृष्ण नंदाघरी । आनंदल्या नरनारी' असा आनंद नांदू लागून 'अशा मी एक लाणीचे खागे । मज येवो जे भलतेनी मार्गे । भक्ति का विषयविरागे। अथवा वैरे' ही शिकवण मनास लागावी व जी इंद्रिये स्वाधीन ठेवता ठेवता योगीजनांच्या नाकी नव येतात त्यांच इंद्रियांस सहज महाराजांच्या सेवेचा लळा लागून संपूर्ण विषय भगवदर्पण करण्याचे नैष्कर्म्यतत्व त्यांच्या सहज बोलाने मनावर ठसावे यात काय मोठेसे नवल आहे? एकनाथ महाराज म्हणतात,

'संतांच्या सहज गोष्टी । त्याचि उपदेशाच्या कोटी ।
देहात्मता जीव गांठी । बोलासाठी छेदिती'

ह्या महाराजांच्या सहज गोष्टी म्हणजे अर्थातच मंडळीचे मनोरंजन करीत, हांसतखेळत, मनावर शिक्षणक्रमाचे दडपण पडू न देता, नाना बिकट साधनांचे सायास न करिता, सहज पचनी पडेल असा व इंद्रियांचे विषयचिंतन सुटून ती सेवेत लुब्ध होतील व शास्त्रचिंतन करण्याला मनाला मोकळिक करून देतील अशा प्रकारचा वत्सलसंमित उपदेश होता. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे 'योगेविण दाविती कैवल्य डोळां' या न्यायाने सहज मनाचा लय भगवत्प्रेमात लागून जावा अशी महाराजांची नित्यनैमित्तिक चर्या बनली होती.

महाराजांची नित्यनैमित्तिक दिनचर्या

महाराजांची वेणीफणी व शौचमुखमार्जन, त्यांची मृज्जलादिकांनी गात्रशुद्धी व शौचाचारनिषेवण, महाराजांचा स्नानविधी व त्याचे आसन वसन, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुकांचे व श्रीकृष्णमूर्तीचे षोडषोपचारपूजन व तीर्थग्रहण, महाराजांचे पार्थिवलिंगार्चन, शिवपूजन उ□ा मधुर स्वरातून अपराधक्षमापन स्तोत्राचे पठण, पंचायतनदेवता- प्रसिद्ध संतमंडळादि सर्वांसह मुख्य देवतांस नैवेद्य समर्पण व नंतर महाराजांचे भोजन. भोजनोत्तर देवतास तांबुलसमर्पण, तांबुलग्रहण व

अन्नपाचनार्थ अगस्तिकुंभकर्णादिकांचे स्मरण; महाराजांची शतपावली व वामकुक्षीवर शयन, चक्कर, भोंवरा, कोयळादि महाराजांच्या बालक्रीडा व फुगड्या पिंगा वगैरे विहरण; महाराजांचे लेखनवाचन पत्रव्यवहार व कथाकहाण्या वगैरे मनोरंजन; महाराजांचे भजन, देवदर्शन व ग्रंथपरिशीलन, महाराजांचा स्वेच्छानुसारी प्रवास व त्यांचे ग्रंथसंशोधन, ग्रंथसंरक्षण, महाराजांचे आळंदीवृंदावनप्रमुख तीर्थयात्रागमन, गुणी जनांपासून गुणग्रहण व प्रेमळ जनांपासून महाराजांचे प्रेमसंपादन; महाराजांचे अनाथसंगोपन, दीनसमुद्धरण व गो-विप्र प्रतिपालन; महाराजांचे गुरुशुश्रूषण व संतपूजन, गुरुवारी पालखीचा उत्सव, द्वादशीला मंगलस्नान व रथसप्तम्यादि श्रीकृष्णपत्नीत्वाला उचित अशी स्त्रियांची व्रते, व सोमवार, शिवरात्र, एकादश्यादि उपोषणे; विजयादशमीस पालखीची मिरवणूक, शमीपूजन व परत आल्यानंतर जलकुंभ घेऊन द्वारावर उभ्या राहिलेल्या सुवासिनी बायास मंगलाशीर्वचन; व नंतर नवीन ग्रंथलेखन, ग्रंथ-अध्यापनादि कार्यारंभ, दीपावळीचा श्रीकृष्णासह मंगलस्नाचा समारंभ व गाणी वगैरे; तिळसंक्रांतीचा तिळगुळ व परस्पर पतिपत्नींचे नामग्रहणादि प्रकार; महाराजांची सपत्निक स्त्रीगीतांची गाणी व श्रौतक्रीडापटाचा (सापशिडीचा) शास्त्र-पद्धतीचा खेळ; इत्यादि महाराजांची नित्यचर्या व अहोरात्र भगवद्गुणवर्णनाचा छंद; महाराजांचे वेदान्तनिरूपण व प्रेमपुलकयुक्त हरिनामाचा गजर; हा सगळा प्रकार मोठा चित्ताकर्षक व बोधप्रद होता. त्याच्या योगाने मनास महाराजांच्या सेवेचा लळा लागून भगवत्प्रेमकलेचे शिक्षण सहज कसे मिळत असे हे ज्याचे त्यालाच विचारले पाहिजे.

प्रसंग विशेषी प्रापंचिक जनांच्या विनंतीवरून व त्यांच्या येथे महाराजांचे आगमन झाले असता तेथली प्रपंचरचना तात्पुरती लुप्त होऊन महाराजांच्या सानिध्यात तेथे पुण्य क्षेत्राचा महिमा प्रगट होत असे.

उदाहरणार्थ, ज्या ठिकाणी नेहमी कचेरीची घाई, साहेबांचे बोलावणे, सावकाराचा तगादा, पाहुण्यांचे आदरातिथ्य, सोयऱ्याधायऱ्यांचे स्वागतसत्कार, सणवाराचे दिवस, स्त्रियांचे वस्त्रालंकार, मुलामुलींचे कोड पुरविणे, इष्टमित्रांचे चहापान व उपहारफराळ, नाटके, सिनेमे व सर्कशीचे खेळ, लग्नामुंजीचे अहेर, जावयाचा रुसवाफुगवा, विहिणीव्याह्यांची मनधरणी, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचे तंटाभांडण, पोरासोरांची वर्दळ, ढेकूण-पिसा-चिलटांचा त्रास, इत्यादि गोष्टी माणसाचे आयुष्य व्यर्थ हरण करून त्याला काळाच्या जबड्यात लोटीत असावयाच्या – त्या ठिकाणी गोवर्धनोत्सवाची घाई, महाराजांचे बोलावणे, पुराणनिरूपणांचा तगादा,

शास्त्रीपंडितांचे आदरातिथ्य, संतसज्जनांचे स्वागतसत्कार, भजनपूजनाचे दिवस, श्रीकृष्णाचे वस्त्रालंकार, विवेकवैराग्याचे कोड पुरविणे. व्रतोपवास करणारांचे दुग्धपान व निरशनफराळ, श्रौतक्रीडाविशेषादि खेळ, अहंकाराचा रुसवाफुगवा, दयाक्षमाशांति यांची मनधरणी, मानदंभादिकांचे तंटाभांडण, वृत्तिनिरीक्षणप्रसंगी दुर्जय इंद्रियाची वर्दळ, खलदुर्जनपिशुनांचा त्रास इत्यादि सत्वशुद्धीचे चमत्कार दृष्टीस पडत, व ''कीर्तनाच्या जागेची तयारी करा, देवाचे मखर फुलांनी गुंफा, पुष्पांचे हार व तुळशी घेऊन चला, दही दुधाची भांडी सांभाळा. उद्या रंगपंचमी आहे, देवावर रंगप्रक्षेप करीत महाराज होरी वगैरे म्हणत आहेत.''

हरिभाऊ वगैरे मंडळी ती लिहून घेत आहेत, पुढे वसंतोत्सवाचा प्रसंग आहे, गोपींचा व श्रीकृष्णाचा रंगप्रक्षेपप्रसंग वर्णन होऊ लागला आहे 'गोंविंद राधे गोविंद' या भजनगजरात काल्याचे कवळ मंडळीला महाराज देत आहेत, तो प्रसंग आटपून मंडळी झोप घेण्याला पडतात तोंच योगवसिष्ठाचे, ज्ञानेश्वरीचे, किंवा भागवताचे निरूपण सुरु झाले म्हणून भराभर मंडळी डोळे चोळीत ऐकण्याला चालली आहे, अशा रीतीने रात्र सरून पहाट होत आहे तोंच एकीकडे महाराजांच्या पार्थिवपूजेची गडबड चालली आहे व दुसरीकडे महाराजांचे स्नान चालू असताना कोणी रामपक्षीय व कोणी कृष्णपक्षीय बनून महाराजांसह विनोदकलह चालला आहे. कधी गुरुवारची पालखी शुक्रवारच्या पहाटे पंचपंच उषःकाली निघाली आहे, सर्व जीवांस मंगलकारक असा प्रभातवायु सुटला आहे, ज्ञानराजमाउलीचा गजर, मनोवृत्तीस चटकण ओळख पटणाऱ्या नवीन अभंगाची बहार, उदबत्त्यांचा घमघमाट, पुष्पहारांचा सुगंध, दीपार्तीच्या प्रज्वलित ज्योति, प्रभातकालची प्रशांत सात्विक वेळ, श्रोतृवृंदाच्या प्रसन्न मनोवृत्ती, इ. भगवन्मय पुण्यचर्या व महाराजांचा हरिभजनप्रभाव मनास लुब्ध करीत असे.

माधान - शिवमंदिर

दिवाळीचे मंगलस्नान

एके वर्षी (शके १८३३) दिवाळीस महाराजांचा मुक्काम माधान येथे त्यांच्या शिवमंदिरात होता. तेव्हाचे मंगलस्नानप्रसंगाचे वर्णन पहाः-

या वर्षी नरकचतुर्दशी शनिवारी आली. पूर्वदिवशी शिवरात्र होती. ते दिवशीची पार्थिवपूजा शनिवारी ४ वाजायला ७ मिनिटे कमी असतांना झाली. पूजा झाल्यानंतर महाराज शंकराच्या पूजेस गेले. तेथे शिवपूजन झाल्यावर नरकचतुर्दशीचे मंगलस्नान करण्याचे ठरले. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीकृष्ण व

शंकर यांना पुरुषसूक्ताच्या अभिषेकाची वरणी ब्राह्मणास (त्रिपुरवारास) दिली. ब्राह्मण व सुवासिन यांस भोजनाचे आमंत्रण दिले. ब्राह्मण मंडळीची व इतर मंडळीची स्नाने सुरू झाली.

पुढे महाराजांचा मंगलस्नानाचा समारंभ सुरू झाला. श्रीकृष्णमूर्तिसह महाराज झोपाळ्यावर बसले. औक्षवण झाल्यावर मंगलकारक सुवासिनी बाया तैलाभ्यंग करू लागल्या. वाजंत्री सुरू झाली. बंदूकीचे आवाज होऊ लागले. सखाराम आपांनी भजनी मंडळी आणून भजनाची तयारी केली व्यंकटरावांनी बाजाची पेटी लावली. तैलाभ्यंग झाल्यावर उटणे लावण्यास आरंभ झाला. श्रीकृष्णास मंत्रोक्त अभिषेक होऊन लागला. काही सुवासिनी झोपाळ्याचे दांड धरून उभ्या राहील्या.

प्रथम व्यंकटरावांनी गाणी म्हटल्यावर महाराजांची तात्कालिक नवीन गाणी सुरू झाली सौ. दुर्गाआई, विशाखाआई, स्वयंपाकाची घाई करू लागल्या. पंडित पुरण वाटून देत होते ड्रॉइंग मास्तर व सिताराम मास्तर गाणी लिहून घेत होते. मधून मधून महाराजांचा देवाशी विनोदाचा प्रकार चालला होता. मध्यंतरी महाराजांनी रुद्राध्यायातील ''अग्निश्च मे व गर्भाश्चमे, वत्साश्चमे'' हे ऋद्रातील चमकाचे ९-१० असे दोन अनुवाक म्हटले. स्नान संपण्याच्या सुमारास पांच सुवासिनी बायांनी अक्षवान् करून एकीने पाच वेळा पाणी ओवाळले. नंतर फुलांनी देवाची दृष्ट काढली व नूतन वस्त्रपुष्पे वाहून पुजून झाल्यावर स्वासीन ब्राह्मणासह महाराजांचे भोजन झाले या प्रसंगी महाराजांनी म्हटलेली गाणी पुढील प्रमाणे दिली आहेत :-

गाणी : स्त्रीगीते

॥ मोहनगिरीधारी०॥ आजचि उदयला आनंदाचा दिवस ।
घेऊनी बरोबरी क्रीडती श्रीनिवास ॥
चाल सखू चाल ग । कृष्णाच्या बागामधे खेळू गुलाल ग ॥
योगीयां कळेना करूनि प्राणायाम ।
ते ब्रह्म हातातळी ग बाई ॥ आमुचा घनःशाम ॥
अमृताहुनी गोड बाई वाटते हरिनाम ।
मोक्षही आवडेना चित्ती तो कृष्णकाम ॥ मोहनगिरीधारी०॥
यशोदावचन – **धांगडी तुम्ही बाळा, बाळ माझा हा सुकुमार ।**
निगम ब्रह्मतनू यासी खेळवू नका फार ॥ मोहनगिरीधारी०॥
गोपीवचन – घेऊनी कृष्णनाम न जाय देहभाव ।
कर्म ते तरी मिथ्यांग बाई । ज्ञानही झाले वाव ॥

तुमचे पोर बाई छळीत आम्हां सदा गं ।
लाभले आज हाती प्रेमे बांधु याचे पदांग ।।मोहन०।।
आणिक लेकराला आवडे बहु थट्टा ग । माझीया बाळालागी शब्दाचा नाही बट्टा ग ।।
शब्दाच्या लक्षणेला तुमचा भेटे बाळ । म्हणुनि गोपी आम्ही वाहतो कंठी माळ ।।
सच्चिदानंद तेही राहीले अलीकडे । तो बाळ बाई माझा तुम्हा कसा सांपडे ।।
(किंवा पाठान्तर) तुम्हास का सांपडे । सच्चिदानंद शब्द वाच्यांश अलीकडे ।
लक्ष्यांश अन्वयाने । सगुण ठायी पडे ।।
माझीया बाळासाठी तपस्वी होती पिसे । तो बाई घडी घडी तुमच्या द्वारी दिसे ।।
योगीया अभिमान स्व-लिंगशरीराचा ।
भक्ताच्या चित्ती बाई सेव्य (किंवा सख्य) भाव साचा ग ।।
उपाय कोणी सांगा ठाऊक जर तुम्हा ग । सुंदर श्यामतनु बाई सगुण ध्यानी मनी ग ।।
बाई नयन प्रेमजळे अभिषेक कृष्णपाया ग । सगुण गुण गाता विसरावे ते चारी काय ग ।।
स्थावर पाषाणाच्या योनीत घेऊ जन्म ग । परंतु मागूं सदा बाई गोविंदापायी प्रेम ग ।
तुमचा मौन बाळ बाई बोलक्या आम्ही नारी ग ।
प्रणवलक्ष्यार्थाने बाई प्रगटू हृदयकमळी ग ।।
निर्गुण जाणावया बाई ब्राह्मण श्रुतीवाणी ग ।
सगुण सुखासाठी त्याची पावल्या गोपीजन्म ग ।।
सांगुनि कर्मकांड चित्त आघवे शुद्ध केले ग ।
ज्ञानाच्या वचनाने जीव निर्गुणी मिळविले ग ।।
अन्वय भक्तिबळ तोडाया सर्व भेद । गोपिकारूपे बाई नारी झाल्या श्रुती चारी ग ।।
(पाठांतर) नारिमयचि झाले मन ग ।।
निर्गुण ज्ञानीयास समाधीत सांपडे ग । सगुण प्रेमळाचे बाई नाचत मागे पुढे ग ।।मोहन०।।
श्रीकृष्णाबरोबरी खेळता दिव्य झाले देह ग ।
मन हे ब्रह्मानंदे (किंवा- हृदय ब्रह्मानंदी) व्युत्थानकाळी डोले ग ।
ईशान तत्पुरुष अघोर वामदेव ग ।। सखुगडणी ।।
प्रार्थीते प्रार्थीते सद्योजाताकांत मिळावा वासुदेव ग ।। सखुगडणी ।।
नमस्ते नमस्ते भगवते नमस्ते कपर्दिने ग ।। सखुगडणी ।।
हा एक हा एक वर द्यावा जपावा कृष्ण मने ग ।।
प्राण अपान व्यान अंतःकरणादिक ग ।। सखुगडणी ।।
माझे जे माझे जे सर्व काही यज्ञ हा सर्व एक ग । मोकळ्या हृदयाने गोविंद आलिंगनी ।
मिळता प्रेमभावे आत्मैक्य सहजनी ।। गंगाजमना ।।
सोहळा चहूंकडे गोविंद वाणी गातां । आमुची प्रेम बळे देवाहीवरी सत्ता ।। गंगाजमना ।।

विषय विषय नाशीवंत होताहि सत्यसंग ग ॥ सखुगडणी ॥
श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण भजनाने नेती मोक्षास खोटे सोंग ग ॥ सखु० ॥
म्हणूनी आम्हा कोणी पूजो अथवा ठेवो नाव ग ॥ सखु० ॥
आमुचा आमुचा अंतर्बाह्य गोविंद चरणी भाव ग ॥ सखु० ॥
सद्‌गुरु सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर जाहले न्हाण ग ॥ सखु० ॥
कृष्णाची कृष्णाची देह झाले थोर लहान ग ॥ सखु० ॥ अस्तु ॥

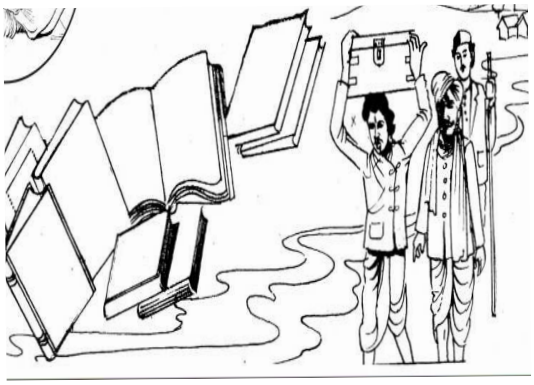

महाराजांची उत्सवमय चर्या

१. कात्यायनी

महाराजांची उत्सवमय चर्या तर खरोखरच उत्साहजनक व भक्तिरसपरिपोषक होती. श्रीमहाराजांची तनु म्हणजे केवळ चालती बोलती प्रयागतीर्थराज! **'जेथे पडे रजधुळी । तेथे करावी आंघोळी'** असा त्यांच चरणरजमहिमा! **'आगमोऽपः प्रजादेशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः॥'** ही श्रीमद्भागवतोक्त दशविध सत्वशुद्धीची साधने ज्यांच्या सान्निध्यात सदा हजर. 'जगी तीव्र व्हाया मानसीचा भाव। करावे उत्सव वारंवार' अशा हेतूने जेथे उत्सवांची योजना होत असते;

'गडेहो, आपण सर्व गोपी आहोत अशी भावना करा व
श्रीमद्भागवतांतील कथेत वर्णन केल्याप्रमाणे
गोपकुमारींनी कात्यायनी व्रत करून श्रीकृष्णाच्या
रासक्रीडेचा अधिकार मिळविला तसा आपणहि मिळवू या.'

या आश्वासनाची परिपूर्ति करण्याचे जेथे पूर्ण सामर्थ्य आहे अशा महाराजांच्या नानाविध उत्सवप्रसंगांचे कोठवर वर्णन करावे?

हेमंत ऋतूचा समय, 'मासानां मार्गशीर्षोऽहम्' असा पुण्यपावन मार्गशीर्ष महिना, पयोष्णीचे सुंदर वाळवंट, आसमंतात अर्धचंद्राकार गतीने वाहत असलेला जलप्रवाह, आकाशात तारका चमकत आहेत अशी मोठ्या पहांटेची वेळ, थंडी मी म्हणत आहे, वाळवंटात शेकोट्या पेटल्या आहेत, हातात कंदील घेऊन कात्यायनि-अर्चनाचे साहित्य मांडून ठेवण्याकरिता मंडळीची धावपळ सुरू आहे. इतक्यात महाराजांचे स्नान होऊन गोपीवेशाने कात्यायनिपूजनास सुरूवात झाली आहे; सौ. रंगुबाई, सौ. मनकरणिका आई प्रभृति स्त्रिया व मारोती, गंगाधर, हरिभाऊ, नाना प्रभृति परिचारक मंडळी पूजासाहित्य देण्यात व स्तुतिस्तोत्रे कथादि वाचण्यात गढून गेलेली आहे. वेद. गोविंदशास्त्री पूजासंकल्पादि मंत्र सांगत आहे; आरती, मंत्रपुष्प वगैरे होऊन तुळसीदेवीस व सुवासिनी बायांस

हळदकुंकू देणे, ब्राह्मण मंडळीस भूयसी दक्षिणा देणे वगैरे गोष्टींची गडबड चालली आहे; पूजन आटपल्यावर भागवत ज्ञानेश्वरीचे श्रवण होऊन नंतर वाचन-लेख- ग्रंथनिरूपणादि नित्य कार्यक्रमास आरंभ होत आहे, कधी वाळवंटात उन्हाची तिरीप घेत निरशनाचा फराळ, कधी वेणीफणी, कधी ज्ञानेश्वरीचे निरूपण, कधी शास्त्रचर्चा व मंडळीचे शंकासमाधान, कधी स्त्रीगीताची गाणी तर कधी तुंबडी, कधी अलौकिक व्याख्यानमाला, तर कधी चौसष्टीचे, कधी सांख्यकारिकांचे तर कधी योगसूत्रांचे निरूपण चालले आहे. इकडे ब्राह्मण मंडळीच्या उतरण्यासवरण्याची, सामानसुमान ठेवण्याची, फराळजेवणाची वगैरे व्यवस्था करणे, भाजीपाला दूध दही तूप लोणी वगैरे सामान आणणे, रोगी तापकरी वगैरे मंडळीला औषधी उपचार करणे, तिकडे महाराजांच्या पुस्तकापार्सलांची, पत्रादिकांची वगैरे व्यवस्था पाहणे, इ. कार्यव्यवस्थेत नानाजी कविमंडन गुंतून गेले आहेत!

हरिभाऊ, व्यकंटराव प्रभृति लेखक वाचक मंडळी महाराजांची निरूपणे, आख्याने, व्याख्याने व अभंगपदादि संग्रह लिहून घेऊन पुन्हा ती नीट अक्षरांनी लिहून ठेवीत आहेत. महाराजांची वेणीफणी, निरशनाचा फराळ वगैरे तयार करणे, मंडळीचे जेवणखाण, रोग्यांचे पथ्यपाणी व औषधकाढा इत्यादि गोष्टीत बायामंडळी गढलेली आहे. धोत्रेपाते धुणे, पाणी आणणे, पहांटेचे गंधपुष्पादि पूजासाहित्य जुळवून ठेवणे, इ. कामात गंगाधर, पंडित, मारोती ही मंडळी चूर झालेली आहेत. तिकडे रात्रीचे बारा वाजल्यापसून 'किती वाजले, किती वाजले' म्हणून महाराज मधून मधून विचारीत आहेत, अशा रीतीने सर्वांच्या चित्तवृत्ती उत्सवमय होत असत. व्रतसमाप्तीचा दिवस जवळ जवळ येत चालला म्हणजे तरी ही उत्सवाची रमणीय कला 'उत्सवादुत्सवं यांति' या न्यायाने दिवसेंदिवस विकास पावत असे

कात्यायनीचे निमंत्रण

"'नाहं पापा क्व देवस्तदपि बत मतिस्तं पतिं नाथतेऽतः
कात्यान्यर्चितालंदिपपितृचरणौ हृत्सरोजे निधाय ।
अत्रागत्यात्मवन्तो यदुपतितनवो दीनकारुण्यपुण्याः
गोपीपः प्राणनाथोऽस्तु त इति वचनैश्शम्ममासादयन्तु ॥'

(अर्थः- मी पापी कोणीकडे व देवाधिदेव श्रीकृष्ण कोणीकडे? तरीही माझे मन त्याची पति

म्हणून इच्छा करीत आहे. त्यासाठी माझे पिता श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांची पाउले हृदयकमलात स्थापन करून मी कात्यायनी देवीची पूजा केली. आपण आत्मसंपन्न आहात, यदुपतिरूप म्हणजे भगवद्रूप आहात, आणि दीन जनांवर कृपा करणारे पुण्यशीलही आहात. अशा आपण सर्वांनी येथे उत्सवाला येऊन मला आशीर्वाद द्यावेत. ''गोपींचे पालन करणारा श्रीकृष्ण, तुझा प्राणनाथ होवो'' अशी तुमची आशीर्वचने माझ्या मनाला शांति प्रदान करोत.)

ह्या सुनम्र सुवर्ण श्लोकाने सुशोभित झालेल्या निमंत्रणपत्रिका सांप्रदायिक व परिचित मंडळीकडे रवाना होऊन मंडळी जमूं लागली म्हणजे सुंदर श्रृंगारलेल्या देवगृहापुढे ब्रह्मसत्रास आरंभ होत असे.

ब्रह्मसत्र

ब्रह्मसत्र म्हणजे सारख्या विद्येचे, सारख्या अधिकाराचे, व सारख्या शीलाचे पुरुष एकत्र जमून परस्परांविषयी कमी अधिक बुद्धि न धरतां निरहंकारवृत्तीने भगवच्चिंतन, कथन व अन्योन्य प्रबोधन करून तत्त्वचिंतन करणारी सभा. या सभेत वैदिक ब्राह्मणांचा वेदघोष प्रथम होऊन नंतर मंडळींची पुराणे, प्रवचने, व्याख्याने वगैरे होत असत. अध्यक्षस्थानी महाराज राहून काही वक्त्यास विषय वगैरे नेमून देत असत.

कात्यायनी व्रताची सांगता

समाप्तीचे दिवशी कात्यायनीचे वाळवंटात प्रवाहासमीप मोठा भव्य मंडप उभारला आहे, मंडळी सुस्नात होऊन मंडपात वावरत आहेत, अध्वर्यु-स्थानी गोविंदशास्त्री पंचभाई बसून याज्ञिकासंबंधी व्यवस्था करवीत आहेत. मंडळीला जपजाप्य, स्तुतिस्तोत्रादिपठण, ऋत्विक कर्मादिकांच्या वरणी

''भारद्वाज-गोत्रोत्पन्ना-ज्ञानेश्वरकन्या-यजमानाहं'' -

इ. संकल्पपूर्वक महाराज देत आहेत, वरणी मिळालेली मंडळी मंडपात आसनावर बसून १) विष्णुसहस्त्रनाम, २) भगवद्गीता, ३) सप्तशती, ४) हरिपाठ, ५) रासपंचाध्यायी, ६) यमुनाष्टक, ७) अमृतानुभवादि आपापले पाठ करण्यात व जपजाप्यात गढून गेलेली आहे.

दुसरीकडे कोणी स्नाने करीत आहेत, कोणी धोतरे धूत आहेत, कोणी वस्त्रे वाळवीत आहेत, कोणी ओलीच नेसून लगबगीने चालले आहेत, कोणी धाबळ्या कोणी शाली पांघरून संध्यातर्पण, देवपूजा, पुरुषसूक्त, रुद्राध्ययनादि नित्यकर्म करीत आहेत. पलीकडे तंबूत प्रेक्षक मंडळीची गर्दी झालेली आहे. स्त्रिया, पुरुष व मुलांनी वाळवंट फुलून गेलेले आहे. कोणी महाराजांची पुस्तके विकीत आहेत, कोणी ती विकत घेण्याची गर्दी करीत आहेत; दुसरीकडे

नारळाचे पोते सुटून त्यांचा क्रयविक्रय होत आहे. इतक्यात होमाची वेळ जवळ येऊन ऋत्विक मंडळीस स्नानार्थ सूचना होत आहे व महाराजांचे स्नान होऊन अलंकारमंडित गोपीवेशाने श्रीकृष्णासह ते यजमानस्थानापन्न झालेले आहेत. ऋत्विक मंडळीहि होमवेदीला वेढून आहुत्या टाकण्यास सिद्ध आहे. एकसमयावच्छेदेकरून कात्यायनी मंत्रो□ारपूर्वक स्वाहाकाराने मंडपातील वातावरण घुमून राहिले आहे.

पुढे अवभृथस्नानाचा रमणीय प्रसंग प्राप्त होऊन विपुल जलाशयात मंडळी फेर धरून उभी आहे. मध्यभागी श्रीकृष्णासह महाराज असून 'जय गोविंद राधे गोविंद' ह्या भजनगजरात मंडळी महाराजांवर पाणी उडवीत श्रीकृष्णाचे चरणोदक अंगावर घेत आहेत. अशा आनंदात सगळ्यांचे अवभृथस्नान झाल्यावर होमास प्रदक्षिणा होऊन नंतर पूर्णाहुती, नैवेद्यसमर्पण, ब्राह्मणभोजन वगैरे झाल्यावर उत्सवाची सांगता होत असे.

उत्सवानंतर सवडीप्रमाणे मंडळी चार आठ दिवस महाराजांच्या सहवासाचा आनंद घेण्याकरता रहात असत. भोजनाचे वेळी मंडळींचे श्लोक, महाराजांचे नवीन श्लोक, गाणी व ज्ञानराजमाउलीचे नामस्मरण, ह्यांची बहार होत असे. प्रसंगविशेषी महाराजांच्या श्लोकावर प्रश्नोत्तरांचीहि मौज होत असे. उदाहरणार्थ, - शुक्लेश्वर वाठोडा येथील दैवज्ञ वेंकटशास्त्री यांची प्रश्नोत्तर पहाः-

आर्येत प्रश्नोत्तरे

वेंकटशास्त्री

मानसी अतिशय वाटे कै हे भवजालधितोय आटेल ।
परि ते सापेक्ष असे गुरुहृदयी प्रेमपूर दाटेल ॥

महाराज

भवभय मुळीच नाही मृगजलसम व्यर्थ त्यास काय भिणे ।
तो यदुपति मनिं ध्यावा जो निजदासास ब्रह्मभान भिने॥

वेंकटशास्त्री

पुत्राचे वात्सल्ये स्वगृहि धन सांगतो पिता आहे ।
परि ते कळणे कोणी असकृत् पुत्रहि विचारिता होये ॥

महाराज

पुत्र पिता हे दोन्ही एक म्हणुनी येथ सांगणे कोणा ? ।
देश गृहात जितुका तेवी हृदयास नाहिची कोणा ॥

वेंकटराव

उपदेशा करिति बहू परि पारंपर्यज्ञान येथ वसे ।
वास्तव वाटे मजला या मासी मी वैकुंठकेलिं वसे ॥

महाराज

मीपण असे नसावे जेणे मिळतो जगी उगा मान ।
परि हरिचे सुत व्हाया मी मी म्हणुनी असोचि अभिमान ॥

२. गोपिकोत्सव दिन

प्रश्नोत्तरचर्चा व गोपालकाला

या व्रतसमाप्तीच्या सुमारास एका प्रसंगास अवर्णनीय भरती येत असे. व तेवढ्याच एका गोष्टीस लुब्ध होऊन मुद्दाम वेळात वेळ काढून दूरदूरची मंडळी महाराजांकडे येत असत. तो प्रसंग म्हणजे महाराजांचे अमृतमधुर निरूपण !

सर्वांच्या चित्तवृत्ती एकाच विषयाकडे लागून गेल्या आहेत, महाराजांच्या मुखातून आता काय निघेल याची प्रत्येकजण वाट पहात आहे, ऐकलेले शब्द अनुभवास पटल्यामुळे 'वा! महाराज! वा!' असे मार्मिक श्रोते म्हणत आहेत, मधून मधून श्रुतिसंतांच्या प्रमाणवचनांची छटा निरूपणाला विशेष खुलवून राहिली आहे, मार्मिक प्रसंगी श्रोत्यांच्या नेत्रातून अश्रुप्रवाह लोटत आहे, श्रोतृसमुहात कोणी प्रातःस्नान, संध्यापूजा आटपून निरूपण ऐकत बसले आहेत, कोणी अर्धीच पूजा सोडून, कोणी जप सोडून निरूपण ऐकण्यात तत्पर झाले आहेत, कोणी नुकतेच स्नान करून भस्मोद्धूलन केलेले श्रवणार्थ थबकून राहिले आहेत, कोणी स्नानाच्या तयारीने गंगेकडे जात असताना तसेच निरूपण ऐकत उभे आहेत, कोणी अस्नातच बसले आहेत तर कोणी मुखप्रक्षालन करीत असताना निरूपण हातचे जाऊ नये म्हणून तसेच येऊन बसले आहेत. महाराजांची श्यामसुंदर मूर्ति मध्यभागी प्रातःकाळीची उन्हाची तिरीप अंगावर घेत वेत्रासनावर आरूढ होऊन मधून मधून मान व हात फिरविणे, 'मा जेवतो पन मी' इ. बालविचेष्टितादि प्रकार करीत आहेत, महाराजांच्या पान्हा फोडून भक्तिसुधाबोधाच्या धारा भाविक प्रेमळ वत्साकरता वाहविणारी श्रीनिवासशास्त्र्यांची चतुर प्रश्नमालिका सुरू आहे, निरूपणाच्या ओघात स्मृति व प्रत्यभिज्ञा, सत्य असत्य व मौन, हिंसा व अहिंसा, इत्यादिकांचे सूक्ष्म भेद व रहस्यविवेचन ऐकून श्रोत्यांच्या चित्तवृत्ति प्रसन्न होत आहेत, असा हा एकंदर प्रसंग मोठा संस्मरणीय असे.

३. कृष्णजन्माष्टमीचा उत्सव

श्रावणवद्यातील श्रीकृष्णजन्माष्टमीचा उत्सवहि असाच अपूर्व रसोत्पादक व चित्ताकर्षक होत असे. कदलीस्तंभमंडित सुंदर वितानयुक्त व आम्रपल्लवादिकांनी सुशोभित केलेले देवस्थान, कमलादि पुष्पांनी सजवून उंच स्थानी मांडलेले देवाचे सुंदर मखर, दीपाचा चकचकाट, मधुर तुलसी पुष्प दूर्वादिकांचा पूजासंभार, चांदीच्या पात्रातून मांडलेली दधिदुग्धादि पंचामृतद्रव्ये व नैवेद्याचे पदार्थ, एका बाजूला चाललेले श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधाचे पारायण, व दुसरीकडे रुद्र, पुरुषसूक्त, विष्णुसहस्त्रनामाचे आवर्तन, मध्यभागी शुर्चिभूत होऊन गोपीवेशाने पूजा करीत असलेली महाराजांची मूर्ति व पूजासाहित्य देणारे पंडितादि परिजन, देवाला पंचामृतस्नान, सुंगधी तेल, उटणी, उष्णोदकादि उपचारपूर्वक मंगलस्नान व अभिषेक, नंतर सुंदर वस्त्रालंकारादि भूषणे व सुवासिक पुष्पमालादि समर्पण, धूप दीप नैवेद्य तांबूल व आरत्यांचा थाट, मंत्रपुष्पांजलि व गोपीगीतादि स्तोत्रांनी उ□ा व मधुर स्वरात स्तवन, मध्यरात्री देवाची शय्या असा नवरात्राचा रोजचा पूजनसमारंभ असे.

जन्माष्टमीचे दिवशीची बहार काही निराळी असे. यमुना, गोकुळ, मथुरेचा देखावा, मथुरेतील जन्मोत्सव, गणपती, व्यास व सरस्वतीपूजन, पुरुषसूक्त मंत्राने क्षीराब्धिवासी विष्णूचे स्तवन व गर्भस्तुति; मथुरेतील जन्म झाल्यानंतर देवाला यमुनेतून गोकुळात नेणे; यमुनेत दिवे, मत्स्य सोडणे, यमुनापूजन, यमुनेवर नारळ फोडणे, पुढे गोकुळातील जन्मोत्सव, जन्माचा भागवतातील अध्याय वाचणे, जन्माच्या वेळी गुढी उभारून साखरपान वाटणे, शकुनघागरी घेऊन दोन स्त्रियांनी उभे राहणे व त्यांनी नंदाला पुत्र झाल्याचे वर्तमान सांगणे, महाराजांनी वेश्या होऊन नंदद्वारावर गाणी म्हणणे, वेश्येस नंदाने नजराणा देणे, वेश्येने आरती ओवाळणे, नंतर नंदाकडून गर्गाचार्यांस पाचारण व त्यांचे आगमन, गर्गपूजन, गर्गाचार्यांनी भागवताध्यायातून जातक कथन करणे व विशेष पुत्रलक्षणकथनार्थ स्वशिष्यानयन कथन, नंदाने पुत्राचे मस्तकावघ्राण करणे, पुत्रमुख पाहणे, सोन्याच्या मुदीने श्रीकृष्णाच्या ओठास सहद लावणे नंतर १ नामचतुष्टयकरण व नामचतुष्टयपूजन, (नक्षत्रनांव, मासनांव, जन्मनांव व व्यावहारिक नांव) नंतर गर्गाचार्यांच्या आज्ञेने शिष्यनात्याने महाराजांनी जातकनिरूपणाचे प्रवचन करणे, पुढे देवाला न्हाऊ घालणे, पाळण्यात घालून पांच नावे ठेवणे, महाराजांनी गाणे म्हणणे, बालरक्षा, यशोदेने विश्वरूपाचे ध्यान करणे, यशोदेच्या मांडीवर ब्राह्मणद्वारा अभिषेक, यशोदेच्या हाती हळदकुंकू

देणे, अक्षवण करणे, वगैरे सूतिकागृहातील प्रकार, पुढे व्यासपूजन, गोप्रदान, बाळंतविंडा वगैरे होईपावेतो सकाळचे पांच सहा वाजत असत. नंतर आरती, प्रसाद वगैरे झाल्यावर पारणे व काला होत असे.

या प्रसंगीची महाराजांची गाणी, पाळणे, जातकवर्णन, काल्याचे वेळचे निरूपण, श्रीकृष्णलीलावर्णन, वगैरे मोठे अभिनव असून त्यांच्या श्रवणाने प्रत्येकाचे अंतःकरण जणूं काय श्रीकृष्णाचे अवतारस्थानच बनत असे.

४. महाशिवरात्री

तसाच माघवद्यातील महाशिवरात्रीचा उत्सव. रुद्राक्षभस्मधारणादि महाराजांची शिवदीक्षा, नवरात्रात अकरा दिवस उपोषण, शंकरास एकादश रुद्रावर्तनपूर्वक अभिषेक व षोडशोपचारांनी पूजन, नित्य शिवलीलामृताचे साग्र पठण, महाशिवरात्रीचे दिवशी रात्रभर शिवजागर, शिवसहस्त्रनामावळीने बिल्वपत्रसमर्पण, चंदनाने व शुभ्र तंदुलाक्षतांनी शिवलिंगाला मनोहर विलेपन, नाना पुष्पधूपदीपोपहारादि उपचारांनी अर्चन व नंतर अपराधक्षमापनस्तोत्रादिकांनी स्तवन, भजनकीर्तनाचा गजर व

'मंदिर माडी पुरेपुरे । घोडाघाडी पुरेपुरे । खेतीवाडी पुरेपुरे ।
सोडुनि सगळे 'हरहरहरहर हरहर शंभो' तूं म्हणरे ॥'

इत्यादि शिवपर काव्यवाणीने शिवभक्तीचे प्रबोधन आदिकरून सगळा प्रकार शिवभक्तीचा उत्कर्ष करून श्रीकृष्णध्यान दृढ करणारा होता. हे शिवकृष्णोपासनेचे रहस्य समस्त श्रुतिसंतपरंपरेने चालत आलेले आहे. प्रसिद्ध प्रेमळ श्रीकृष्णभक्त बिल्वमंगल यांचे पुढील उद्गार ऐकाः-

'शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं पंचाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।
चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं स्मेराननं स्मरति गोपवधू किशोरम् ॥

तुलसीदास म्हणतात -

'शंकरप्रिय मम द्रोही, शिवद्रोही मम दास ।
ते नर करहि कलपभरि घोर नरकमहै बास ॥
सिवद्रोही मम भगत कहावा । सो नर सपनेहु मोहि न पावा ॥
संकरविमुख भगति चह मोरी । सो नारकी मूढमति थोरी ॥''

हे हरिहरोपासनेचे प्रक्रियामय रहस्य महाराजांनी आपल्या 'संप्रदाय-सुरतरूत' फार चांगले विशद केले आहे.एवंच पयोष्णीतीरची सिद्धेश्वर, सोमतीर्थादि विजनस्थाने असोत; माधान, सिरसगाव, चांदूरबाजारासारखे लघुग्राम असोत;

किंवा उमरावती, नागपूर, मुंबई, पुणे, कलकत्त्यासारखी दाट वस्तीची शहरे असोत; महाराजांच्या निवासाने ती सुकृतिजनास सदा सेव्य अशी पुण्यक्षेत्रे बनत; व गोविंदगुणगान, भगवन्मखमहोत्सव व भगवज्जनसहवास यांचा एकच वेळी तेथे लाभ मिळत असे. असा लाभ जेथे मिळत नाही तो इंद्राचा स्वर्गहि तुच्छ होय याविषयी श्रीमद्भागवतात पुढील वचन प्रसिद्ध आहे.

न यत्र वैकुंठकथा सुधार्पणं न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवा देवेन्द्रलोकोपि न वै स सेव्यताम् ॥'

तात्पर्य भगवज्जनांच्या सहवासावाचून भगवद्भजनात केव्हाहि चित्त स्थिर व्हावयाचे नाही, हा नियम आहे. मोरोपंत म्हणतात :-

तुझे यशचि तारिते परि न केवला तारवे ।
सहाय असि असे तरिच शत्रूला मारवे ।
न भागवत भेटतां न घडतांहि तत्संगती ।
न अज्ञहृदये तशी तव यशोरसी रंगती ॥

भगवज्जनांच्या रम्य भक्तिनिकेताचे मनोरम वर्णन ज्ञानेश्वर महाराज करितात :-

जेणे आराणुकेचेनि कोडे । बैसलिया उठो नावडे ।
वैराग्यासी दुणीव चढे । देखिलिया जे ॥
जो संती वसविला ठावो । संतोषासी सावावो ।
मना होय उत्सावो । धैर्याचा ॥
अभ्यासचि आपणयाते करी । हृदयाते अनुभव वरी ।
ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ॥
जया आड जाता पार्था । तपश्चर्या मनोरथा ।
पाखंडियाही आस्था । समूळ होय ॥
स्वभावे वाटे येता । जरी वरपडा जाहला अवचिता ।
तरी सकामही परी माघौता । निघो विसरे ॥
ऐसेनि न राहतयाते राहवी । भ्रमतयाते बैसवी ।
थापटूनि चेववी । विरक्तीते ॥
हें राज्य वरि सांडिजे । मग निवांता येथेचि असिजे ।
ऐसे श्रृंगारियांहि उपजे । देखत खेवो ॥
जे येणेमाने बरवंट । आणि तैसेचि अति चोखट ।
येथ अधिष्ठान प्रगट । डोळां दिसे ॥ (ज्ञानेश्वरी ६-११)

मंडळीचा सत्वोत्कर्ष

सारांश अशा नित्यनैमित्तिक उत्सवमय सहजचर्येत प्रथम प्रथम मंडळीच्याच मनोगताने वागून व प्रसंगविशेषी आपल्या योगसामर्थ्याचा उपयोग करून महाराजांचा शिक्षणकम सुरु असताना मंडळीचा सत्वोत्कर्ष होऊ लागला, त्यांची धर्म प्रवृत्ति वाढली. विषयातून मन मुरडूं लागले, सत्संगाची चटक लागली. श्रीज्ञानेश्वरांच्या पादुका व पार्थिवपूजा, तीर्थग्रहण, आळंदीगमन, हरिपाठ ज्ञानेश्वरीचे नित्यपठन, सोमवार, एकादशी, गुरुवारादि व्रते इ. नेमधर्म सुरु झाले, कोणी सर्वसंग परित्याग करून महाराजांच्या सेवेत राहू लागले, त्यांची हळूहळू बुद्धी वाढून वेदांतनिरूपण ग्रहण करण्याची योग्यता येऊ लागली, कोणास महाराजांनी अभ्यासक्रम सांगितला, कोणी महाराजांच्या प्रेमासाठी घरची माणसे महाराजांवर टीका करीत असता त्यांचा योग्य प्रतिकार केला, कोणास महाराजांच्या अल्प सहवासाने इष्ट देवतेचे दर्शन होऊन त्यांची उपासना फळास आली, व कोणास परतंत्र परिस्थितीने उत्सवास न येऊ दिल्यामुळे त्यांच्या मनाचा संवेग वाढून कवित्वस्फूर्ति व रासदर्शनादि अनुभवाचा लाभ मिळाला.

बापूगडीला कवित्वस्फूर्ति

हे शेवटले अनुभव श्रीनिवासशास्त्री यांचा थोरला मुलगा बापूगडी याला आलेले आहेत. ते विशेष संग्राह्य असल्यामुळे येथे देतो. शके १८२७ च्या पौष महिन्यांत म्हणजे इ. स. १९०५ च्या डिसेंबरात बापूगडी हा बांकीपूर (पाटणा) येथील टेंपल मेडिकल स्कूलमध्ये शिकत होता. या वर्षी अभ्यासाच्या वगैरे अडचणीमुळे महाराजांच्या कात्यायनीव्रतास तो येऊ शकला नाही. तेंव्हा त्याने स्तुतिकुसुममालिका म्हणून १०३ श्लोकांचे एक स्तोत्र नवीन करून ता. १८ डिसेंबर १९०५ रोजी महाराजांकडे पाठविले. ही काव्यस्फूर्ति आपल्यास कशी झाली या विषयी ता. ७ जानेवारी १९०६ च्या पत्रात तो आपल्या तीर्थरूपास लिहतो-

''रात्री अभ्यास वगैरे संपल्यावर पत्र लिहण्यास बसलो. पत्र लिहले व निजणार तोच अशी एक विलक्षण स्फूर्ति झाली की काही सांगवत नाही. ज्ञानेश्वर महाराजांचे नमस्कारार्थ पांच ओव्या कराव्या म्हणून बसलो. ५ ओव्या झाल्या व नंतर मी लिहित होतो. काय लिहिले ते दुसरे दिवशी वाचले. तेव्हा हे श्लोक झाले. झाले असे समजले. मी छंद जोडण्याकरिता किंवा अनुप्रास, यमक वगेरे काही एकाकरिता मुळीच प्रयास घेतला नाही. मला कविता करता येते व मी रोज ५

अगर ६ श्लोक करून शकेन असे वाटत होते व ते करण्याकरिता दिवसाचे बहुतेक सर्व तास लागत असत. असे असता देखील गुरुवारी रात्रीचे अकरापासून तो बारापर्यंत ३०।३५ श्लोक लिहून निघाले होते. नंतर श्लोक १०० करावे असा विचार होऊन श्रीसद्गुरुमहाराजांनीच ते एकदोन दिवसात पूर्ण करून घेतले. ते श्लोक हे -

स्तुतिकुसुममालिका

ॐ नमो अरुणकोमलपादा । वाक्सुधा तव विनिर्गत वादा ।
सज्जनाननगता सुविरामा । ऐकता परम मंगलरामा ॥१॥
ॐ नमो रुचिर चारुपदांबुजा । लोललातितर सुंदर श्याबुंजा ।
लाजवीचि गुणम्लानपणा न हा । साजतो म्हणूनि वा उपमी नहा ॥२॥
ॐ नमो सुबक त्या पदमुद्रा । घेऊनी शिरि तरीन समुद्रा ।
दूस्तरा अतितराहि जयाच्या । सर्वदा चरणि हा मम त्याच्या ॥३॥
ॐ नमो मृदुलपाद सरोरूहा । नम्र कामद देव महीरूहा ।
पादहा निजजना धनगापहा । वर्णिताति महिमा मुनिहा अहा ॥४॥
ॐ नमो चरणपंकजकांति । शारदेंदु हृदयांतरिं खंती ।
वाढवी समल लांछन त्याचे । वागवी निजतनूवरि साचे ॥५॥
ॐ नमो चरणपंकज युग्मा । सुंदरारुणलसच्छविसद्मा ।
भास्करागत मयूख समूहा । ताप दे उपमिता अति तो हा ॥६॥
ॐ नमो चरण हा छबिशाली । ज्ञानराज करुणार्णवशाली ।
इंदुसुंदर मयूखसमूहा । भ्रांति देत चरणाब्जमिषे हा ॥७॥
ॐ नमो अरुणाकांत पदाली । ज्ञाननाथ चरणानतमाली ।
देतसे बहुत मोद मना जिची । प्रेक्षणीय सुषमा म्हणती तिची ॥८॥
ॐ नमो तवपदांबुज कांति । कांतिमंत हृदयांतरि भ्रांति ।
जाहली दिनमणीस म्हणोनि । अंबरी फिरत तप्त अझोनि ॥९॥
ॐ नमो चरणपंकज भासा । होउनी भ्रमर मन्मनवासा ।
त्यावरी करूनि तन्मकरंदा । लुब्ध होउनी वरू सुखकंदा ॥१०॥
ॐ नमो सुचरणारुणरागा । त्वत्पदांबुजयुगी अनुरागा ।
ठेविती मनुज तन्मुखकांती । वाढवी हरूनि अंतर खंती ॥११॥
ॐ नमो तवपदांबुज देवा । नित्य मानसि वसो मम ते वा ।
मत्सुखप्रचुर त्यांतचि सारे । वाढते बघ सुरम्य खलारे ॥१२॥
ॐ नमो सुचरणारुणिमा गुरो । पादनम्र अघसंघ कधी नुरो ।
दग्ध त्या म्हणुनीया करण्या प्रभो । आणिला अनलराग गमे विभो ॥१३॥
ॐ नमो पदनखारुणकांति । चंद्रिका हृदयभितरि खंती ।

वाढवी कुमुदिनीस विकोशा । दाउनी नत हृदंतर कोशा ॥१४॥
ॐ नमो पदनखारुणदीप्ति । सोज्वलीकरण कार्यविपत्ति ।
वृत्तिची हरविण्यास गमे ती । पातली ज्वलित ही जणु वाती ॥१५॥
ॐ नमो पदनखागत वक्रता । शारदीय प्रमेंदु विनिर्गता ।
सोज्वल स्पृहणीय गमे मना । वाढवीत तवदर्शन कामना ॥१६॥
ॐ नमो चरणपंकजरेणू । आश्रित कलिमलाकुलरेणू ।
बाधती न कधीही निजभक्ता । चित्रसे गमतसे मम चित्ता ॥१७॥
ॐ नमो विमल पादरजःकणा । हे कसे नवल चित्तरजःकणा ।
घालवित करि शुद्ध त्वरे मना । धन्य धन्य महिमा भवभंजना ॥१८॥
ॐ नमो चरणपंकज वारा । शांति देत सुमनास उदारा ।
तापतप्त शिर शीत कराया । स्पर्श भेषज जना सुखवाया ॥१९॥
ॐ नमो सुपदपद्मजशीतता । तापतीन अपाकरिता सता ।
होत मोदद मना बहुही कशी । पार्वणेंदुप्रतिमा शरदी जशी ॥२०॥
ॐ नमो चरणपंकजवारी । बिंदुमात्र वदनांतर धारी ।
आटवी भवजला सकला ही । मोददा तव विचित्र कला ही ॥२१॥
ॐ नमो चरणपद्मजनीरा । सुष्टुगंधयुत शीत उदारा ।
पादनम्र कलशेंधन दाहा । योग्य होय परिसा नवला हा ॥२२॥
ॐ नमो मृदुलपादसरोरूहा । ऽऽस्पृष्ट वारिपहा भवभुरूहा ।
वाढवी नच परंतु विचित्रता । भस्मसात् करि समूलची तत्वता ॥२३॥
ॐ नमो कृतसुकोमल पादुका । ऽऽस्पृष्टनीरकणपीत वितपकाऽ ।
सुक्षय प्रणतभक्त सुरक्षका । ऽनाथपा कलिपरीक्षितितक्षका ॥२४॥
ॐ नमो चरणपंकजपाणी । तापतप्त जनपामृत स्वाणी ।
मीन लीन अति होउनि देवा । त्या जळी मिळवु तो सुखमेवा ॥२५॥
ॐ नमो चरणपंजकनिर्गता । माधवी हरिझरी झणि सेविता ।
मोहमत्सरमदासि न सेविता । वाढवी नवल ती अति तत्वतां ॥२६॥
ॐ नमो चरणजात सुचिन्हे । पापवृंद परिदाहक वन्हे ।
विश्ववंद्य चणांवुजयुग्मा । श्रीनिकेतन सदा सुखसद्मा ॥२७॥
ॐ नमो पदजवज्र सुरेश्वरा । भक्ततापद महीध्रवरेश्वरा ।
चूर्णचूर्ण करण्यास गमे मना । घेतलासि नत पूरितकामना ॥२८॥
ॐ नमोचरणवज्रविभो मनी । भावितो सकल शास्त्रशिरोमणी ।
स्वीय लोक रिपुवृंदविमर्दना । योग्य ठाव पदि कालनिकृंतना ॥२९॥
ॐ नमो धूतसर्दुकुशपादा । देवदैत्य नरवंदितपादा ।
कालमत्त अतिमत्तमतंगा । आकलोनि प्रभु रक्षि मदंगा ॥३०॥

ॐ नमो चरणजातपताका । शोभते लखलखित अशी का ।
वाटते प्रणतशत्रुसमाजा । मारूनी उभविली जयकाजा ॥३१॥
ॐ नमो चरणजात सुपंकजा । वाढवी तव सदा पद पद्मजा ।
येति तन्नयन दशन घ्यावया । नीववी जनपदोदक प्यावया ॥३२॥
ॐ नमो सरल ऊरुगशोभा । की गमे सुकदलीगतगाभा ।
लाजवी करभभागही साचा । मार्दवे रूचिरशा युवतीचा ॥३३॥
ॐ नमो रुचिरशा कटिभागा । पीतवासपिहिता कटिभागा ।
आश्रये तव भवांबुधिबिंदु । वाटतोमजकृपामृतसिंधु ॥३४॥
ॐ नमो लखलखीत सुवाससा । झांकिसी विमल मूर्तिसी तू कसा? ।
झांकिसी सदनुरागबळे असे । होउनी म्हणुनि वाटत पितसे ॥३५॥
ॐ नमो सुबक पीतसुवाससा । धन्य भाग्यमहिमा तव दाससा ।
साजसी खचित तंतुतनूतुनी । काढुनी सुकटिगा पट होउनी ॥३६॥
ॐ नमो कनजात सुमेखला । ही जणू कटिसभोवति चंचला ।
शोभवीत कटिदेश सुरेखशी । रत्नहीरमणि मौक्तिक युक्तशी ॥३७॥
ॐ नमो कमलसुंदरनाभा । पावना अति सखोल सुनाभा ।
वाटते अतिगभीर दरीही । कालभीत नतगुप्त करीही ॥३८॥
ॐ नमो उदर तव हे धीरा । पाववी भवनदी परतीरा ।
घालवित अपराध सहस्रा । अंतरी सहज हे दिनरात्रा ॥३९॥
ॐ नमो तव विशाल उरस्थली । शोभमान अति सोज्वळ पातली ।
जीवरी अलीकुलाकुल शोभती । सुष्टुगंधायुता वनमाला ती ॥४०॥
ॐ नमो रूचीर चारू सुवक्षा । पादनम्रजनतारणदक्षा ।
संतसज्जन कदंबरक्षा । संहरूनि करिशी प्रतिपक्षा ॥४१॥
ॐ नमो हृदय ते तव देवा । ज्यांत नित्य सुदयामृत ठेवा ।
राहतो निजजनांप्रति द्याया । वाहती चरणि जे निजकाया ॥४२॥
ॐ नमो हृदयपंकज तूझे । वाहतां थकुनि संसृतिओझे ।
यग्दतामित दयामृतलेशा । पाऊनी त्याजिती सज्जन क्लेशा ॥४३॥
ॐ नमो कमलकोमलवक्षा । सर्वदा दृत सदाश्रितपक्षा ।
अंतरी अतिसुशुद्ध असे ते । प्रेमपादनता सुख देते ॥४४॥
ॐ नमो रुचि सुहृत्कमलाची । दर्शनीय प्रतिभा विमालाची ।
माळ ज्यावरि रूळे स्फटिकाची । शुद्ध शुभ्र अति दीप्तिद साची ॥४५॥
ॐ नमो तव गुरो उरशोभा । गौरवर्णवनमालयुताभा ।
गंधलोलुप मिलिंद सुपंक्ति । शंकरारक्षिकृत माल गमे ती ॥४६॥
ॐ नमो उर हिरण्मय कोशा । पादपद्मरत जे नरकोशा ।

दाविती करूनि ज्ञानदरिद्रा । दैन्यहारक तदीय न तत्रा ॥४७॥
ॐ नमो उरसदंबुज तूझे । दत्तभाव भवबंधन लूंझे ।
देत हे करूनी मोद मनाला । ज्ञाननाथ हरिखामृत प्याला ॥४८॥
ॐ नमो कमलनेत्रजमाला । शोभवी अतितरा हृदयाला ।
ज्ञाननाथ अपुल्यासुविशाला । अंतरस्थ नतभाव वशाला ॥४९॥
ॐ नमो तव सुकंठ सुरेखसा । वाटतो प्रभुजी मम मानसा ।
शोभतो तव हृदंबुजनालसा । वाढवीत तव दर्शनलालसा ॥५०॥
ॐ नमो सतत सुंदर ग्रीवा । पापतापहरही तव जीवा ।
जीवरी रूळति त्या कुसुमाच्या । मालिका सुरभि सुंदर साच्या ॥५१॥
ॐ नमोतव विभो उपवस्त्र ते । सोज्वलातितर सुंदर शोभते ।
कोमलारुणसुदीप्तिद गात्र ते । दीप्यमान रुचि होऊनि झांकीते ॥५२॥
ॐ नमो सुभग ते उपवस्त्र बा । सिंहशावक धरुनि असे दबा ।
गुप्त जेवि विरला लतांतरी । तेवि गात्र अतिशोभ यंदतरी ॥५३॥
ॐ नमो रूचिर वस्त्र सुरेशमी । वाटते समगुणे दुसरी शमी ।
ख्यात हे अनल घे शमी भीतरी । तेवि हे तनुजदीप्ति निजांतरी ॥५४॥
ॐ नमो तव सुवस्त्र सुरेखसे । ते यंदतर तिरोहित देतसे ।
आर्द्रमेघगणावृत सूर्यसी । कांति सुंदर मना अति सौम्यसी ॥५५॥
ॐ नमो गुरुवरा तव स्कंधा । अज्ञताप्लुतमना कुमदांधा ।
देऊनी विमलज्ञान तयासी । मार्ग उद्यत करूनचि दाविसी ॥५६॥
ॐ नमो तव सुबाहुयुगाप्रति । जाऊनी मिळति जानुयुगाप्रती ।
दीर्घआणि सरला मृदुतायुगा । देत घट्ट भवबंधविमुक्तता ॥५७॥
ॐ नमो रुचिरशा भुजदंडा । वर्तुलाकृति जणू गजशुंडा ।
रूपहीन परि ही उपमानी । साजते गुरुवरा न म्हणोनी ॥५८॥
ॐ नमो तवविभो भुजयुग्मा । मांसलाति मृदुशा द्युतिसद्मा ।
भांडता भवभवासुरसंगे । दाविती सुपविसार निजांगे ॥५९॥
ॐ नमो भुजयुगाप्रति तूझ्या । दुःख सर्व विनिवारणी माझ्या ।
दक्षता प्रकट तू करशी ती । श्रीगुरोनिजजनावरी प्रीती ॥६०॥
ॐ नमो प्रभुवरा तव हस्ता । संसृतीनग करीत चूर्णता ।
अंबुजेसि उपमी नर याला । मानवे न पवितुल्य बलाला ॥६१॥
ॐ नमो करसरोरुह देवा । कांतकामद सदाऽसुख हेवा ।
तत्परा हरणिसत्सुखमेवा । पादपंकजनता मज देवा ॥६२॥
ॐ नमो तव करांबुज सद्गुरो । ठेविताचि नतमस्तकि आहरो ।
ताप सर्वहि तदीय कृपाकरा । ईश्वरा सुखसमुद्र सुधाकरा ॥६३॥

ॐ नमो कमलकोमल पाणी । ज्ञानदा अखिलपा सुखदानी ।
नित्य उद्यत भवांबुधिगांना । तारण्यासि चरणस्थ नरांगा ॥६४॥
ॐ नमो तव करांबुजसीकरा । सिंचनाहृत सदा पदकिंकरा ।
ज्ञाननाथ प्रभु दीनदयाकरा । दासदास करूनी सुख द्या वरा ॥६५॥
ॐ नमो अरुणिमा सुकराची । पादनम्र भवतप्त नराची ।
आग शांत करिता करिताना । पातली मज गमे मृदुलांना ॥६६॥
ॐ नमो सुबक चारु करांगुली । दीप्तिदा अतिमनोरम चांगली ।
अग्रभागज नखारुणिमा पहा । बाल भास्करभा जणुं ही अहा ॥६७॥
ॐ नमो तदुपरी स्थित मुद्रिका । हेमरत्नखचिता तिमिरांतका ।
शोभवी तव करांगुलिका न ती । शोभते परि करांगुलिसंगती ॥६८॥
ॐ नमो वदनपंकज ईशा । गंधयुक्त अतिनूतन कोशा ।
पाहुनि भ्रमति सज्जनभुंगे । भेट इच्छिति गमे तनुसंगे ॥६९॥
ॐ नमो तव विभो मुखचंद्रमा । पाहुनी द्युतिस लाजतसे रमा ।
संतसज्जन सुखामृत सागरा । दर्शने भरति आणित हा खरा ॥७०॥
ॐ नमो तवमुखांबुजनिर्गता । कुंदसुंदर पांडुरदांकिता ।
स्वच्छ निर्मल अशी अतिदीप्तिदा । मोददातितरही मज तत्वतां ॥७१॥
ॐ नामो वदनपंकजमध्यगा । दंतकांतिगमे चरणानुगा ।
जी विभो तव हृतानततापका । लाजवी शरदपार्वणचंद्रिका ॥७२॥
ॐ नमो सरलशी तव नासा । श्रीकराधृत सूचंकपभासा ।
घे निवृत्तिपदपद्म सुवासा । तृप्त होउनि करी मुखी वासा ॥७३॥
ॐ नमो सुकमलायतलोचना । दर्शनेचि भवपाशविमोचना ।
विस्तृता रुचिर आश्रवणायता । सोज्वलामलसुष्टु छविप्लुता ॥७४॥
ॐ नमो जलजपत्रविशाला । मी म्हणे कमल त्या नयनाला ।
अंतरी दिसतसे मज भुंगा । त्यावरुनि अति नील सुरंगा ॥७५॥
ॐ नमोतव सुलोचन शोभा । लाजवी भृगवरीनयनाभा ।
मोददाऽशुभहरीतव दृष्टी । टाकुणी मजसी देसुखतुष्टी ॥७६॥
ॐ नमो कमल कोमलालोचना । पादपद्मनतबंधविमोचना ।
ज्ञानराज करुणाकर तारका । सद्गुरो पदनतावनकारका ॥७७॥
ॐ नमो रूचिरपंकजनेत्रा । पावना परमसाधु पवित्रा ।
पूर्णशुद्ध सदयांतर दृष्टे । शुद्ध सत्व परिपूरित सृष्ट ॥७८॥
ॐ नमो रूचिरशी तव भ्रुलता । चारु सुंदरी तदीय सुवक्रता ।
पादनम्ररिपुकृंतन कारिणी । चापयष्टी गमते मनमोहिनी ॥७९॥
ॐ नमो तव विभो सुललाटा । कुंकुमांकिता शाकृत थाटा ।

नील शैलजसुचंदन ज्याला । लाविले सुरभी शीत कपाला ॥८०॥
ॐ नमो प्रभुवरो□ा कपोला । मांसलातिमृदुसुंदर गाला ।
शोभते किती विलक्षण दीप्ति । होत ती बघुनि लोचनतृप्ती ॥८१॥
ॐ नमो श्रुतियुगा प्रभुच्या हो । पादपंकजनता कृत टाहो ।
ऐकण्या सतत उद्यत देवा । ठेविती निशिदिनी प्रभुचेवा ॥८२॥
ॐ नमो कचरूची प्रभुजीची । की सुनील जणु ही भ्रमराची ।
काढिली गमत मन्मनि कांति । देत पाहुनि मनास सुशांति ॥८३॥
ॐ नमो सुबक ती अलकावली । वाटते मम मनी भ्रमरावली ।
श्रीनिवृत्तीपदपद्मजकेसरा । नित्य सेवित जी मुदनिर्भरा ॥८४॥
ॐ नमो रुचिरपंकजगात्रा । पावनखिलनमस्कृतिपात्रा ।
नाम ते भगवदामृतमात्रा । प्राशितां सुखद ती जनुयात्रा ॥८५॥
ॐ नमो निजजनाखिलमंगळा । पादनम्रजनतापद मंगळा ।
नाथ हे सदयता दयिता कृता । विश्वनाथ करूणारसपूरिता ॥८६॥
ॐ नमो परममंगळधामा । दीननाथ नतपूरितकामा ।
नित्यसज्जनमनोगतरामा । ज्ञाननाथ हृतपादनता मा ॥८७॥
ॐ नमो सगुणरुपपरात्परा । मेदिनीगतसुरासुरईश्वरा ।
श्रीनिवृत्तिपदपंकज भृंगराट् । ज्ञानराज गुरुवर्यचि विश्वराट् ॥८८॥
ॐ नमो सकललोकसुखाकारा । संतचित्तसुचकोरसुधाकरा ।
त्वतकथामृतपान दिवानिशी । अज्ञता हरुनि होत दिवानिशी ॥८९॥
ॐ नमो गुणगणैकविभूषणा । दुस्तैरकभवसागरशोषणा ।
पादपद्मशरणांगतपोषणा । संतसज्जनसुचित्तवितोषणा ॥९०॥
ॐ नमो सकलपालकवर्या । ज्ञानसिंधु निगमागमचर्या ।
नैजतापविनिवारणदक्षा । नित्यपूर्ण करुणासरवक्षा ॥९१॥
ॐ नमो परमपावनभूर्ते । दीनबंधू हृतनताघविपत्ते ।
नाथवर्य अमरार्चितापादा । तारिशि कृतगुणामृत वादा ॥९२॥
ॐ नमो सकलसज्जनवर्या । अज्ञातातिमिरनाशकसूर्या ।
भावगम्य स्वसुखामृतरूपा । विश्वरूप जगदेक अमूपा ॥९३॥
ॐ नमो विमलविस्फुटकीर्ते । शारर्देदुनिभसोज्वलभूर्ते ।
मातृवन्निजसुतार्ति हराया । उद्यता अभय द्या समया या ॥९४॥
ॐ नमोसकल लोककृपाकरा । मेदिनीगत अधर्मानिराकरा ।
नित्यसज्जन जना सुखसंहरा । देतसा सुख जनां नतकंधरा ॥९५॥
ॐ नमो अखिल नाथपरंपरा । आदिनाथ गुरुवर्य परात्परा ।
तत्प्रसाद सुरासुरवंदिता । मीननाथ सुजनाहृत वंदिता ॥९६॥

ॐ नमो तदुपदिष्ट सुगोरखा । पादनम्रजनभाव सुपारखा ।
मर्त्यलोकगत विष्णुस्वरूपा । नाथवर्य प्रभुजी सुखरुपा ॥९७॥
ॐ नमोतदुपदिष्ट सुगैनी । नाथजी सकल सोडुनि चैनी ।
हिंडता सुजगदुद्धरणार्था । साधुनी अखिलही पुरुषर्था ॥९८॥
ॐ नमो तदुपदिष्टी निवृत्ति । नाथ जो सकल दुःख निवृत्ति ।
पादपद्मनतशा पुरुषांची । वृष्टी हा करुनि देत सुखाची ॥९९॥
ॐ नमो तदनुदत्तसुखाब्धी । ज्ञाननाथ गुरु हा करुणाब्धि ।
संसृतीअनलतप्त विलापा । ऐकूनी हरुनि दे सुख तापा ॥१००॥
ॐ नमो तदुपदशेपवित्रा । संजसज्जनगणा सुपवित्रा ।
नित्य हिंडति जगी मनुजाते । तारण्या बघुनि भाव तयाते ॥१०१॥
स्तुतीकुसुममलिका इति पदी तुझ्या वाहतो ।
मनोभ्रमर हा अता चरणपंकजी राहतो ।
अता करुनिया कृपा सदय ज्ञाननाथाऽमला ।
भगव□ारणदास जे करि सुदास त्यांचे मला॥१०२॥
(मालिनी वृत्त)
स्तुतिकुसूम असे हे अर्पिले ज्ञानराजा ।
सतनुमनधनेसी पूर्ण कामात्मराजा ।
चरणनिहितमूर्धा मागतोजन्मजमी ।
तवपदरति देवा वाढवी नान्यकर्मी ॥१०३॥
हरि ॐ तत्सदिति श्रीज्ञानेश्वरस्तुतिशतकम्
सर्वत्र यशस्वी श्री सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर चरणारविंदार्पणमस्तु ॥

बापूगडीला स्वप्नात अनुग्रह

या नंतर एके दिवशी बापूगडीला स्वप्नात एक भव्य तेजःपुंज यती दिसून त्यांनी अनुग्रह दिला. तो प्रकार असाः- ''त्यांचे शरीर भव्य व तेजःपुंज असून आंगास भस्म होते. पायात खडावा होत्या. मुखाने काही निरूपण चालले होते व मधून मधून ते 'ज्ञानेश्वर - ज्ञानेश्वर' म्हणत होते. वाठोड्याला दृष्टिसृष्टिवाद व सर्व सृष्टि स्वप्नमय आहे या विषयावर जे महाराजांचे निरूपण मी ऐकले होते त्याच्याशी त्या निरूपणाचे फार साम्य होते. प्रथम मी दूर उभा राहिलो. काही वेळाने निरूपण संपल्यावर मी पायावर नमस्कार केला. नंतर त्यांनी मला उपदेश केला.''

ही गोष्ट बापूगडीने ता. २४ जाने. १९०६ च्या पत्रात संस्कृत श्लोकरूपाने महाराजांस कळविली आहे. ती येणेप्रमाणे :-

नमोस्तु पटनापुराद्विमलजन्हुजातीरगात् ।

सदा सविनयो भव□रण-पंकजाभ्यां विभो ।
अनन्यगतिकस्यमे तव पदैकदासस्य हे ।
अनाथकृतपालन प्रणतनाथ साष्टांगजः ॥१॥
न किंचिदपि श्रूयते तव कथामृतं मंगलं ।
कृतास्ति वसतिः प्रभो विमल कुत्र न ज्ञायते ।
भवद्विषयिणी कथा श्रवणमंगला,,ापि हि ।
कुतोपि हि न कर्णगा भवति यन्मनो दूयते ॥२॥
तथा सदयता गुरो तव संदघ्रिपंकेरूहा ।
नते मयि निदर्शय प्रणतवत्सल त्रासहन् ॥
मयाऽ-मितकृतागसा तव दया कथं प्रार्थ्यते ।
परंतु करूणाकरं प्रथित नाम ते शंसति ॥३॥
मया गतनिशी प्रभो विमल साधुवर्यो महान् ।
वदन्सदसि नाम तदुचितरज्ञानराजस्य वै ।
दिगंबरतनुर्जटासुकुटमंडितः कांतिमान् ।
सशिष्य इति दृष्ट आकृतसुतत्ववादो मुनिः ॥४॥
सुदंड इव मे तनुर्भवि निपत्य सो मानितः ।
निबद्धकरसंपुटो निकट उत्थितस्तत्र वे ।
तदेव गुरुनाम मद्वदनगं तदासीत्प्रभो ।
विलोक्य सुचिरं मुनि सभयकंपमासीन्मनः ॥५॥
विलोक्य मुनिना तदा प्रचलितः सरोषं च माम् ।
सुमुष्टीयुगुलं गुरो मम सुपृष्ठमध्ये ददौ ।
तदियपदपंकजानतसुकंधरोहं मुदा ।
मुखेन गुरुनाम तं□रतरं बदन्नासहम् ॥६॥
नकिंचिदपि चिंतये भवतू कोमुनिःसंयमी ।
परंतु गुरुनाथ सो वदति ज्ञानराजस्य हे ।
सुनाम नतपावं कलिमलापहं तारकम् ।
यदि श्रतिपथागतं,, चिदिहाघसंभक्षकम् ॥७॥
अहो दिनानाथप्रणतजनसंरक्षणपटो ॥
तदीयत्रासाघप्रशमनकर प्रेमल विभो ।
इयं सप्तश्लोकी पदनिहितमूर्ध्ना नतधिया ।
कृता कृष्णेनैषा तव चरणरैत्य प्रभवतु ॥८॥

- भव□रणारविंदमिलिंदायमान
श्रीनिवासतनयो हरिदास इत्युपाख्यो कृष्णः॥

वरील स्वप्नाचा उल्लेख महाराजांनी बापुगडीस पाठविलेल्या एका पत्रात केला आहे तो येणे प्रमाणे -

स्वप्नाचा उल्लेख

''तूं पटण्याला असताना श्रीज्ञानेश्वर नामस्मरण करीत मी स्वप्नात तुला ग्रहण केले आहे. त्याची आठवण कर. त्यावेळी माझा यतिवेष तोच तुझ्या अनुग्रहाला कारण आहे. या देहात मी शूद्र असल्यामुळे तुम्हा ब्राम्हणांना उपदेश करू शकत नाही. म्हणून त्यावेळी जे तुला ज्ञानेश्वर नामस्मरण सांगितले त्याचा सारखा जप सुरु कर. आणि त्या यतिवेषाचेच ध्यान कर. स्वप्नात गुरूचा उपदेश शंकराचार्यादि सत्य मानतात. तुकाराम महाराजही 'मानियेला स्वप्नी गुरुचा उपदेश' असे म्हणतात. 'स्वप्ने वै आचार्यवान् उपदिशति अस्य'

अर्थ :- अधिकारी पुरुषाला आपल्या जातीत जर कोणी ब्रह्मवेत्ता न मिळाला तर कोणत्याही जातीचा पुरुष येऊन त्याला उपदेश करितो. त्या यतींनी सांगितलेल्या मंत्राचा जप सुरू केला म्हणजे पुढचा मार्ग मला ह्या शूद्रदेहाने सांगण्यास हरकत नाही. ''(द्वि. यष्टी. उत्तरार्ध)

बापूगडीला रासदर्शन

पुढे एके दिवशी बापूगडीस स्वप्नात रासदर्शन झाले तोही प्रकार त्याच्या ता. ९।८।१९०६ च्या पत्रात येणेप्रमाणे लिहिला आहे :-

''एके रात्री पहांटेच्या सुमारास सरासरी चार वाजता कोणीएक मनुष्य येऊन म्हणाला, ''चल'' त्याने हात धरून मला यमुनेच्या तीरावर नेले. कसे नेले हे मला स्मरत नाही.

तेथे एका दगडावर मला बसवून तो मनुष्य तेथून गेला. जातांना सांगून गेला की ''मी आल्याशिवाय दगडावरून उठू नको''.

तेथे जिकडे तिकडे शांतताच शांतता पसरली होती. अनेक सुगंधी पुष्पांची झाडे फुलली होती. आजूबाजूला दाट कुंजवन होते. स्थल एकंदरीत फारच रम्य असून भक्कम चंद्रप्रकाश पडला होता. तेथे एकाएकी एक विलक्षण देखावा पाहिला. विजेची चमक होते तसा चक्क असा एक प्रकाश पडला व एक सुंदर श्रीकृष्णमूर्ती दिसू लागली. वेष मोठा मनोहर होता. मस्तकावर मुकुट आहे. पीतांबर घट्ट बांधून घेतला आहे, गळ्यात आपादलंबी वनमाला आहे, मोठा एक सुंदर सुवासिक पुष्पांचा हार गळ्यात आहे, हातात रत्नजडीत सुवर्णकंकणे आहेत, व सुवासिक पुष्पांचे गजरे आहेत, आंगात घट्ट असा एक बागा होता असे वाटते, कारण ठिकठिकाणी गुलालाचे डाग दिसत होते. एक उपवस्त्र होते. तेही कंबरेला

गुंडाळले होते. पायात काही वाजणारे असे तोडे होते. मधून मधून त्यांचा सुमधूर ध्वनी येत असे. हातात टिपऱ्या होत्या.

काही वेळाने दुसरी मूर्ति आली. नंतर तिसरी, नंतर चवथी, अशा अनेक मूर्ति व गोपीही आल्या. दोनदोन गोपी व मध्ये कृष्ण अशा व्यवस्थेने रास खेळू लागले. ''राधे गोविंद'' असा ध्वनी सुरू झाला.

मध्यभागी एक श्रीकृष्णमूर्ति उभी होती व दोन्ही हातात मुरली घेऊन मुरलीवादन चालले होते. मधून मधून किंचित् पायातील पैंजणाचाही आवाज येत होता. बासरीचा ध्वनी तर घुमत होताच. भोवतालच्या स्त्रिया खूप आनंदाने नाचत होत्या. व कांही विवक्षित तालावर टिपऱ्या वाजवून त्या मुरलीच्याच स्वरात सुस्वर गायन करीत होत्या. कित्येक स्त्रिया गुलाल फेकीत होत्या एकंदरीत त्या वेळेस अति आनंदी आनंद चालला होता.

अशा वेळेस मी एकलाच तेथे होतो. त्यावेळेस आमचे महाराज कोठे आहेत काय? अशी कल्पना आली व मी जास्त जास्त न्याहाळून पाहू लागलो. मला सर्वांची तोंडे वगैरे सर्व स्पष्ट दिसली. त्यात एकीकडे पाहून तर मला 'हे महाराजच' असे वाटून अत्यानंद झाला व 'अहाहा, असाच आनंद निरंतर असो' असे मला वाटावयास लागले.

इतक्यात एक ओळखीचे गाणे निघाले व त्यासरशी मीही ते म्हणावयास लागलो. व त्याचे एक टुक होते न होते तोच ते म्हणत म्हणत मी जागा झालो.'' वरील रासदर्शनाचे वर्णन बापूगडीने स्वकृत पद्यातहि केलेले आहे ते असे :-

नंद नंदना । नंदना सुंदरास्या ।
विलससी मधूर स्मितहास्या ॥ध्रु०॥
यामुनी तटी । तटी करिसी केली ।
मनमोहन मुरलीशाली । मंद वाजवी ।
मंजुळ पावा । वदति ऐकूनी गोपि धावा ।
गोपिकांगना । अंगना धरूनि लास्या ।
विलससी मधूर मित हास्या ॥१॥
गोपिकावशा । वशा जणूं भवती ।
वेढिति गजराजसम भवती । मुखर चंद्रमा ।
चंद्रमा तव देव । बघुनि पावति अमृत मेवा ।
राधिका प्रिया । प्रियासह टिपऱ्या ।
हरी खेळत घेउनि टिपऱ्या । वर्तुलाकृती ।
कृती कृष्णमूर्ति । मोरमुकुटि सोज्वल कीर्ती ।

रंगमध्यमा । मध्यमा करिसी लास्या । वलससी० ॥२॥
पीतवाससा । वाससा बद्धपरिकरा ।
गोपिजनमनरंजनकारा । गोपिका युगी ।
युगी मध्यवर्ती । तेथ साजिरी पृथड्मूर्ती ।
झळकती हरी । हरी कांती भारी ।
भक्ति मागती टाळी नारी । हरी झडकरी ।
करिति लास्या । विलससी० ॥३॥
राधिका मुकुंद । मुकुंद हरि गोविंद ।
राधिका मुकुंद हरि गोविंद । गाती सुदंरा ।
सुंदरा वदनी आनंद । राधिका मुकुंद हरि गोविंद ।
पावती परा । परा, परानंद ।
सुरवंदित ब्रह्मानंद । गोपबालिका ।
बालिका करिति लास्या । विलससी० ॥४॥
करिति आनंद । आनंद नंदानंदी ।
इंदिवरलोचन सुखस्पंदी । वंद्यवंदिता ।
वंदति मुनीवृंदी । सारिशी नतजनभवनंदी ।
केलि खेळिशी । खेळिशी गोपवृदीं ।
जयजय मुकुंद हरिधंदी । गुलालांबुधी ।
अंबुधी माजी कन्या । तळपती जणूं सौदामिन्या ।
हरीभोवती । करिता लास्या । विलससी मधूर०॥५॥
रम्य कौमुदी । कौमुदी मध्यरात्री ।
युवतिजन आवृत नवगात्री । मूर्ति सांवळी ।
सांवळी रासरंगी । रक्तछवियुत मुरलीसंगी ।
मधुर वाहातो । वाहातो मंदवायू ।
शीत सुगंधित करितो कायू । सदा श्रीहरीच्या ।
हरिच्या करि दास्या । विलससी० ॥६॥
हृदयी शोभती । शोभती कुसुममाळा ।
कुंजवनी । सुगंधित करी वनकुंजाला ।
वेणु वादनी । वादनी पटू वदनी ।
काढि मंजुळा रव कुंजवनी । रवे बालिका ।
बालिका मुग्ध होती । हरिचरणी तल्लिन होती ।
विसरती तनू । तनू करिती लास्या । विलससी० ॥७॥
तेथे देखिली । देखिली एक बाला ।
वाटली परिचित नयनाला । सगुण सुंदरी ।

सुंदरी रूप भारी । नेसली पटभर जरतारी ।
प्रेमभरवशें । वशे श्रीरंगा ।
वरी सुभगा टीका रंगा । कमललोचना ।
लोचना पंकजास्या । विलससी०॥८॥
रंग लोटिला । रासरंगी ।
सकल तन्मय तत्सुखसंगी । पुष्प उधळिले ।
उधळिले पुष्प भारी । अति सुगंधित अंबरपारी ।
गोकुलांगना । अंगना सकल अंगे ।
भेटती शामल तनुसंगे । पावती सत्वा ।
सत्वा सामरस्या । विलससी०॥९॥
धन्य धन्य हा । धन्य हा रासरंग ।
सुरमुनिवर मागति संग । धन्य बालिका ।
बालिका धन्य धन्य । तत्पदरज शिरसा मान्य ।
धन्य सद्‌गुरु । सद्‌गुरुनाथ धन्य ।
ज्ञानेश्वर चरणानन्य । शरण कृष्ण हा ।
कृष्ण हा चरण दास्या ॥ विलससी मधुर मित हास्या । नंदनंदना ॥१०॥

केशवपुरीचे दर्शन

आता, जिच्या वर्णनाने एकवेळ महाराजांनी मंडळीला लुब्ध केले होते म्हणून उमरावती प्रकरणात उल्लेख आलेला आहे. त्या केशवपुरीच्या दर्शनाची बापूगडीची हकीकत ऐकाः-

''नंतर काही दिवसांनी स्वप्नात महाराज दिसले व म्हणाले ''तुला केशवपुरीला नेतो चल.'' असे म्हणून डोळे लावावयास सांगितले.

पुन्हा डोळे उघड म्हणाले. डोळे उघडल्यावर आम्ही एका मैदानात उभे आहो असे दिसले. तेथेच एक साधारण उंचशी जागा असून एक दगड लावला होता. ते एका विवराचे द्वार असावे. आम्ही त्या दगडाजवळ जाताच थोड्यावेळाने दगड दूर झाला व विवर दिसले. आत फार अंधार होता.

महाराज म्हणाले, ''डोळे लाव.''

पुन्हा काही वेळाने डोळे उघडावयास सांगितले. डोळे उघडताच फार सुंदर तपोवनाचा देखावा दिसला. महाराज म्हणाले हीच केशवपुरी होय. तेथे सुंदर फळांनी लदबदलेले वृक्ष, उत्तम फुललेली पुष्पे, मधून मधून पाण्याचे विपुल झरे, पानाच्या सुरेखशा व व्यवस्थेशीर झोपड्या, हरणांचे कळप, शुचिर्भूत व तेजस्वी अशा स्त्रिया व मुले इ. देखावा पाहनू मन प्रसन्न झाले.''

शिक्षणदशेचा आरंभ

''संसारदुःख विसरवी । भक्तिमार्ग विमल दावी ।
भजनक्रिया जो उपजवी । तो सत्वगुण''

या समर्थ रामदासस्वामींच्या वचनाप्रमाणे मंडळीला सद्वासनांकुर उद्भवला खरा. परंतु ह्या सत्वोकर्ष कथा म्हणजे केवळ महाराजांच्या कृपेच्या मौजा होत्या. हा त्यांच्या अंगाचा स्वाभाविक वस्तुप्रभाव होता. चंद्रकिरणातून प्रकाश बाहेर पडणे हा जसा स्वभावधर्म आहे तसा हा महाराजांचा स्वभावधर्म होता.आईने मुलाला कडेवर घेऊन कितीही सृष्ट चमत्कार दाखविले, वस्त्रालंकारांनी सजविले, त्याच्या बोबड्या शब्दांचे कवतुक करून त्याचे कोड पुरविले, नानाप्रकारच्या वस्तू देऊन त्याला खेळविले, म्हणजे इतक्यानेच तो मोठा कर्तासवरता झाला असे होते नाही. हे केवळ त्याच्या लालनदशेतले संगोपन होय. आपल्या पायावर उभे राहून चालू लागणे, विद्या शिकून बुद्धीला सारासार विचार कळू लागणे, स्वपराक्रमाने उदयास येणे, स्वकष्टार्जित द्रव्याने वडिलांच्या संपत्तीत भर टाकणे व त्या संपत्तीचा सद्व्यय करणे, आईबापांची आज्ञा पाळून उत्तम शील संपादन करणे व कुलीन म्हणवून जगात मान्य होणे ह्या गोष्टी पुढेच असतात.

तद्वत्, महाराजांच्या प्रेमदानाने लाभलेल्या आमच्या ह्या सद्वासनांकुराची वाढ होऊन निर्विकार सत्वगुणात आमची बुद्धि स्थिर व्हावयाची होती.आमच्यातले कुवासनाबीज जळून जाऊन सद्वासना अंकुरित झाली होती, पण वासनाक्षय व्हावयाचा होता.हरिनामी आम्हाला आवडी उपजली पण हरिनामाचे पथ्य सांभाळणे पुढेच होते.आमचे सुख घडोघडी वाढू लागले होते पण ''यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते'' हे आत्यंतिक सुख मिळविण्याचा यज्ञ आमचे हातून व्हावयाचा होता. ''कंठी प्रेम दाटे नयनी नीर लोटे'' हे अष्टसत्विक भाव आम्हास उत्पन्न होत होते पण ''योगज्ञानादि विश्रामभूमिकेवरील अकृत्रिम भक्तीचे धर्म'' आमच्या हाती अझून यावयाचे होते, आमच्या हृदयात रामरूप प्रगट झाले होते पण ''आणिक दुसरे मज नाही आतां । नेमिलिया चित्ता वाचुनियां ।। पांडुरंग ध्यानी पांडुरंग मनीं । जागृति सपनी पांडुरंग'' ही अनन्य निष्ठा दृढ होऊन ''सर्वभूतेषु यः पश्येत् भगवद्भावमात्मनः'' किंवा ''विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म'' हे उत्तम भगवद्भक्ताचे लक्षण आमच्या आंगी बाणणे अवश्य होते. सरते शेवटी. महाराजांनी यद्यपि आम्हांस तात्काळ आपणासारखे केले होते तथापि ''आणिक सायास सोडुनी सकळ । होई ध्यानशीळ श्रीगुरूचा'' ही त्यांची आज्ञा पाळून आम्हाला तदाकार व्हावयाचे होते, ''शिवो भूत्वा शिवं यजेत्'' किंवा ''मी झालिया संभवे

भक्ति माझी'' असा अनुभव घेऊन 'आम्हांलागी गुरुदेवे । आम्हीच केलो' या दशेस आम्हाला पोहचावयाचे होते.

''देवा ऐसा शिष्य देई । ब्रह्मज्ञानी निपुण पाही ।
माझे व्रत जो चालवी । त्यासी द्यावे त्वां पालवी''

ही सदगुरुमाउलीची आशा सफळ करून आम्हाला कुलदीप व्हावयाचे होते, व 'पुनाति भुवनत्रयम्' हे कुलीनपणाचे उत्तम भूषण आंगी लेवून व संतसमाजात धन्यता मिळवून सद्‌गुरुमाउलीच्या डोळ्याचें आम्हाला पारणे फेडावयाचे होते. हा भक्तिभाग्यप्रेमाचा पुण्य पुरुषार्थ आम्हाला मिळवून देण्याकरिता, केवळ निःस्सीम मातृप्रेमाने आमच्या हिताकडे दृष्टी ठेवून आमची बुद्धी वाढविण्याच्या हेतूने ''तैसे तुझे हित आघवे । जंव जंव का तुज फावे । तंव तंव आमुचे सुख दुणावे । ऐसे आहे'' या न्यायाने महाराजांनी आम्हास जे बोधामृत पाजले, आम्हाला जी स्वकर्तव्याची जाणीव उत्पन्न करून दिली, आमचे अनंत अपराध पोटात घालून परोपरीने जी वैराग्याची शिकवण आम्हास दिली, त्याचे दिग्दर्शन उमरावती प्रकरणात येऊन गेले आहे. आम्हास शिकवण देताना महाराजांचे अंतःकरण आमच्या उत्कर्षाकरिता कसे तिळतिळ तुटत होते व त्यांच्या प्रत्येक शब्दात केवढी कळकळ भरली होती याविषयी त्यांच्या पत्रातले पुढील उद्‌गार पहा :-

शिकविण्याची कळकळ

''इतके लोटांगण घालून सांगितले असताही जर तुम्हां लोकांचे चित्त द्रवत नाही, तर मग तुमचे म्हणणे काय ते तरी सांगा. मला केवळ अन्नाकरिताच तुम्हाला असे सांगणे आहे असे नाही. कारण श्वान जसे उदर भरतात तसे आम्हीही भरतो. या उपरही तुम्हाला आपल्या स्वहिताची जर काळजी नसेल तर मी तरी काय आपला मेंदू काढून तुमच्या हाती द्यावा हे समजत नाही.

मी तुमचे फुकट दास्य करण्यास तयार असूनही जर तुम्हाला करवून घेता येत नसेल तर तुमचे प्रारब्ध! पण असे प्रारब्धावर बोल देऊन बसण्यापेक्षा श्वानसूकरदि जन्म झाले असते तर बरे होते. कारण पाषाणादि प्राणी जड खरे परंतु स्वस्थानी क्षणभर तरी विश्रांति घेतात पण ''तुम्ही आम्ही तर दिवसा लोकांचे दास व रात्री स्त्रियांचे पास'' अशा रीतीने विश्रांतिपासून च्युत झालो आहोत.

तुम्ही आपले हित करित असताना माझावर कितीही जरी क्रोधाग्नीचे शब्द टाकले तरी ते मी शिरसावंद्य करीन परंतु स्वहिताकडे लक्ष न देता स्मशान वैराग्यप्रेमजलाने डोळे भरून वाहवा वाहवा, म्हणणे मला पसंत नाही.

जगाची स्थिती अशी आहे की, इंद्रजालाने केलेल्या गारूड्याच्या सर्पाला

पाहून मोहरांच्या मुठी सोडतात, पण रात्री दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाची निवृत्ती करण्याकरिता जो दिवा घेऊन येतो त्याविषयी खरे काय आहे, याचा कोणीच विचार करीत नाहीत. हा सिद्धांत.

तसेच संसारातील मायेचा आश्रय करून संसारातच खेळविणाऱ्या पुरुषांना संसारातील जीव शरण जात असतात; पण स्वज्ञानाने संसारातील त्रिविध दुःखांची निवृत्ती करणाऱ्या पुरुषाचे कोणी नांवही घेत नाहीत. हा प्रसंग मजवरच आहे असे नाही तर तुकाराम महाराजांनी वैकुंठी जाताना स्त्रियेस 'चलतेस काय?' म्हणून विचारले असता तिने 'माझे उदरी पांच महिन्याचा गर्भ असल्यामुळे मला रिकामपण नाही, आपण जावे' असे स्पष्ट सांगितले व ते निघून गेल्यानंतर प्रस्ताव केला असे भक्तिलीलामृताच्या ४० व्या अध्यायात लिहिले आहे.''

शिक्षणाच्या ४ अवस्था

या प्रमाणे महाराज आम्हाला कर्तव्यजागृति करून देऊ लागले. परंतु आता लाडवून शिक्षण देण्याची आमची दशा राहिली नव्हती, म्हणून थोडे कडकरीतीने वागवून महाराज म्हणतात :- '' सृष्टीचा नियम असा आहे की, १ - बाल्यदशेत लालन, २ - मध्यदशेत सुधारणा, व ३ - उ□ा दशेत स्वातंत्र्य हे बहुधा मिळत असते. पैकी मध्यदशेतच महात्म्यांना रागावण्याची पाळी येते. सर्वथा कडेवर बसणाऱ्या मुलाचे पाय ज्याप्रमाणे पक्के होत नाहीत त्याप्रमाणे मध्यदशेतही लालन केले असता आत्मविश्वास शिष्यांना उत्पन्नच होत नाही. ''वैद्य आणि गुरू । भीडखोर घातकरू'' इ. महाराजांची काव्यवचनेही याविषयी प्रसिद्ध आहेत. शिक्षणाच्या ह्या दशा एकंदर चार आहेत :- रक्षण किंवा लालन, शिक्षण किंवा पालन, रक्षणशिक्षण व स्वातंत्र्य.

(१) लालन :- मुलाला ''लालयेत् पंचवर्षाणि'' ही जशी मर्यादा आहे. तद्वत् शिष्याला प्रथम त्याच्या तंत्राने वागवून त्याचा सत्वगुण वाढवावा लागतो. कारण सत्वगुण वाढविल्याशिवाय त्याचे रजस्तम कमी होणार नाहीत. हे 'रक्षण' होय.

(२) शिक्षण - सत्वगुण वाढल्यावर रजस्तम नाहीसे करण्याकरिता शिक्षण द्यावे लागते.

(३) नंतर त्याला बरोबरीने वागवून काही काळ रक्षण व काही शिक्षण द्यावे लागते, कारण तो अगदी शुद्ध सत्त्वगुणी झालेला नसतो.

(४) स्वातंत्र्य - पूर्ण झाल्यानंतर त्याला स्वातंत्र्य देऊन बरोबरीने वागावावे लागते.

सत्त्वचतुष्टय

प्रथम दशेत, आमच्या बुद्धीत जो सत्वांकुर उगवला होता, त्याला मर्यादामार्गीय वळण देऊन ज्ञानभक्तिजनक करण्याकरिता, सत्वगुणाच्या चारही धर्मांची समान वाढ होणे फार अगत्याचे होते. ते सत्वाचे चार धर्म म्हणजे धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य हे होत. त्यांची लक्षणे महाराजांनी सांगितली आहेत ती अशी :

धर्मोऽयं द्विविधः प्रोक्तो बाह्याभ्यंतरभेदतः।
प्रवृत्तिसंज्ञको बाह्यो अन्तर्विनिवृत्तिलक्षणः॥

धर्म दोन प्रकारचा. बाह्य व आभ्यंतर. पैकी प्रवृत्तिलक्षण बाह्य व निवृत्तिलक्षण आभ्यंतर म्हणावा. प्रवृत्ति म्हणजे वृत्तीची बाहेर धांव व निवृत्ति म्हणजे तिची आत्म्याचे ठिकाणी शांती.

प्रवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलमभ्युदयो मतः ।
निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं मतम् ॥

अभ्युदय म्हणजे सांसारिक सुख व स्वर्ग इत्यादि विषयसुखाचा परमावधि प्रवृत्तिसंज्ञक धर्माचे फळ असून, तिन्ही दुःखांची निवृत्ति व परमानंदाची प्राप्ति असा जो मोक्ष तो निवृत्तिसंज्ञक धर्माचे फळ आहे.

तथा ज्ञानं द्विधा ज्ञेयं बाह्याभ्यान्तरभेदतः।
धर्मज्ञानं भवेद् बाह्यं विवेकज्ञानमान्तरम् ॥

तसे ज्ञानहि दोन प्रकारचे आहे. बाह्य आणि आंतर्, वेद, छंद, ज्योतिष, व्याकरण, निघंटु, निरुक्त, शिक्षा, कल्प, पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, इत्यादि १४ विद्या व ६४ कळा 'बाह्यज्ञान' असून देहाहून आत्मा निराळा आहे व मायाब्रह्माचे विवेकज्ञान 'आंतर्' समजावे.

(या ठिकाणी जडचेतन ज्ञानाचा अंतर्भाव सत्वगुणात केल्यामुळे व सत्वगुण नाश्य असल्यामुळे ज्ञानाचे कार्य जो मोक्ष तोहि नाश्य होऊन जीवास पुनर्बंधापत्ति येईल, अशी महाराजांनी उत्थाप्य शंका घेऊन बंध व मोक्ष हे दोन्ही सांख्य दृष्टीने सत्य आहेत म्हणून या शंकेने सांख्य सिद्धांताचीच हानि होते, पण वेदान्तसिद्धांत अबाधित राहतो याविषयी विवेचन केले आहे.)

वैराग्यं च द्विधा प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
दृष्टानुश्रविकेभ्यः स्याद्विरागो दोषदर्शनात् ॥

वैराग्य दोन प्रकारचे आहे. बाह्य व आंतर. पैकी पांचही इंद्रियांना गोचर असणाऱ्या विषयांच्या ठिकाणी दोष पाहून व वेदपुराणादिकात ऐकलेल्या स्वर्गादि परलोकात रंभा-नंदनवनादि विषयांचे ठायी दोष पाहून मनाची पिछेहाट झाल्याने जे वैराग्य उत्पन्न होते ते बाह्य समजावे.

बाह्यं तदिति संप्रोक्तं पुनराभ्यंतरं श्रुणु ।
सर्व स्वप्नसमं व्यर्थं प्रधानादिकमुच्यते ॥

आता आंतर ऐक. प्रकृति, देखील स्वप्नेंद्रजालासारखी मिथ्या आहे, असे समजणे हे आंतर् वैराग्य होय. हे आंतर् वैराग्य खरोखर वेदान्तातच होण्यासारखे आहे. सांख्यात होण्यासारखे नाही. कारण सांख्य प्रकृतीला सत्य समजत असतात. तथापि हे वेदान्तातील मुख्य वैराग्य गौडपादाचार्यांनी सांख्य कारिकेच्या भाष्यात घुसडून जबरदस्तीनेच सांख्याला वेदान्तावर ओढले आहे. पण हे आमच्या उत्तम पथ्यावर पडले.

ऐश्वर्य : बाह्य आणि आंतर्

स्यादैश्वर्यमपि द्वेधा बाह्यमाभ्यन्तरं पुनः।
अणिमादि भवेद् बाह्यं ऊहाद्याभ्यन्तरं स्मृतम् ॥

ऐश्वर्यही दोन प्रकारचे आहे. बाह्य आणि आंतर. पैकी आणिमादि बाह्य व ऊहादि आंतर् समजावे.'' आता, अणिमादि (अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्त, प्राकाम्य, ईशत्व, वशित्व आणि कामावसायित्व इ. सिद्धि) बाह्य ऐश्वर्य साधकाला विघ्नरूप आहे, म्हणून त्याने आंतर् ऐश्वर्याविषयीच प्रयत्न करावा. या विषयी महाराज म्हणतातः- हे नवही प्रकारचे ऐश्वर्य ज्ञान व वैराग्यापासून मिळणाऱ्या परमानंदाच्या दृष्टीने व्यर्थच आहे, असे तातांनी हरिपाठात आपले मत स्पष्ट सांगितले आहे

''समाधी हरीची समसुखेविण । न साधेल जाण द्वैत बुद्धी''

योगशास्त्राचे निर्माते भगवान् पतंजली ह्यांनी देखील असेच सुचविले आहे. ह्या सिद्धि चुकलेल्या करिताच असून समाधिमध्ये ह्या केवळ विघ्नरूप आहेत, असे योगसूत्र आहे. हे पतंजलींचे म्हणणे बाह्यैश्वर्याविषयीच आहे. कारण आंतर् ऐश्वर्यात तर तिन्ही दुःखांच्या नाशरूप सिद्धींचे कथन असून दुःखत्रयनाशाला मोक्ष म्हटले आहे. मग आंतर् ऐश्वर्याविषयी पतंजलींचे म्हणणे लागू केले आहे तर मोक्षही समाधिमध्ये विघ्नरूप आहे असे म्हणावे लागेल. व ते मोक्षवादी आस्तिकांना अनिष्ट आहे. आता आंतर् ऐश्वर्य सांगतो.

आंतरऐश्वर्य : अष्ट सिद्धी

आर्या -

ऊहः[१] शब्दो[२] ऽध्ययनं[३] दुःखविघातस्त्रयः[४,५,६] सुहृत्प्राप्तिः[७] ।
दानं[८] चेत्यष्टविधमैश्वर्यं प्रोक्तमांतरं सिद्धिः।।

१. ऊह म्हणजे आपल्या तर्कानेच कोणाची अपेक्षा न करिताना ज्ञान मिळवून मुक्त होणे.

२. शब्द म्हणजे थोडाश्या शब्दावरून प्रबल स्फूर्तीच्या योगाने सर्व ज्ञान होणे ही दुसरी सिद्धि होय.

३. गुरुमुखाने शास्त्राध्ययन करून सर्वज्ञानी होणे ही तिसरी व

४-५-६. जीवमुक्तदशेत आध्यात्मिक, आधिभौतिक, अधिदैविक ही दुःखे प्रारब्धाने प्राप्त झाली असता त्यांचा अभिभव करणे ह्या तीन सिद्धि मिळून सहा झाल्या.

७. काही खटपट न करिता एखादा महात्मा आपल्यावर प्रसन्न होऊन मत्रपणाने सर्व ज्ञान करून देतो ही सातवी सुहृत्प्राप्ती सिद्धि. व

८. जानश्रुती राजाने रैक्व मुनीला कन्या देऊन ज्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञान करून घेतले अशी छांदोग्य उपनिषदात गाथा आहे त्याप्रमाणे यथाशक्ती कोणत्याही पदार्थाचे दान करून एखाद्या महात्म्याजवळून जे ज्ञान मिळते ती आठवी सिद्धि होय. या आठ सिद्धींना महात्म्यांनी 'आंतर् ऐश्वर्य' म्हटले आहे. (पत्र, सप्तम यष्टि)

याप्रमाणे सत्वाच्या चारही आंतर् धर्माची समान वाढ करण्याविषयी साधकाने काळजी न घेतली तर बुद्धीत उदय पावलेला सत्वगुणाचा अंकुर सुकून जाऊन साधक कसा खाली पडतो याविषयी महाराजांनी सांख्यदृष्टीने मीमासां केली आहे ती अशी :-

कोणतीही गोष्ट कैवल्यावाचून असल्यास ती आपल्या अतिशय स्थितीत विपरीत परिणामिनी होत असते.

हा गुणत्रयात्मक एकंदर मायाकार्याचा सिद्धांत आहे. चांगले, वाईट व मध्यम हे तीन्ही गुण परस्परजनक आहेत, हे सांख्यशास्त्राचे म्हणणे आहे. त्याविषयी ईश्वरकृष्णांची सांख्यकारिका व त्यावरील गौडपादभाष्य पहावे.

तात्पर्य सांख्याच्या म्हणण्याप्रमाणे, सत्वापासून देखील प्रसंगविशेषी रज किंवा तम उत्पन्न होतो. प्रीति हे सत्वागुणाचे लक्षण आहे. राग हे रजोगुणाचे लक्षण

आहे. आणि विषाद हे तमोगुणाचे लक्षण आहे. भगवद्गीता व सांख्यकारिका ही दोन्ही मिळून वाचल्यास हे माझे म्हणणे अधिक पटेल. या तिन्ही गुणांचे काही धर्मात साधर्म्य असून काही धर्मात अत्यंत वैधर्म्य आहे. मृगजलाचे दिसण्यामध्ये जलत्व आणि झळ लागण्याविषयी उष्णत्व जसे अतिशय प्रसिद्ध आहे, तसेच मृगजळाप्रमाणे मिथ्या मायेच्या गुणाविषयीही प्रसिद्ध आहे.

म्हणून सत्वगुण वाढवित असता त्याचा एकादा धर्म विशेष वाढून, बाकीचे सात्विक धर्म जर लोप पावतील तर दुसऱ्या एखाद्या गुणाशी त्याचे साधर्म्य होऊन लवकरच, वाढलेल्या सात्विक धर्मातून त्या असात्विक गुणाची उत्पत्ती होते.

याला प्रीतीचेच उदाहरण पुरे आहे. प्रीती हा सत्वगुणाचा धर्म सांख्यकारिकेत सांगितलेला असून त्याबरोबर इतर सात्विक धर्म नसल्यास तीच प्रीती रागात्मक होते. तूप मधूर आहे तरी मध घालून विष होते, हे आयुर्वेदप्रसिद्ध आहे. तशी ही प्रीति रागात्मक झाल्यामुळे राजस स्वभावामुळे, तिच्यात कापट्य उत्पन्न होते किंवा मनोरथ पूर्ण न झाल्यास तामस स्वभावामुळे विषाद उत्पन्न होतो. म्हणून कोणतीही सात्त्विक वृत्ति कैवल्यपर्यवसायिनी होईल, इतकीच वाढली पाहीजे. याविषयी नाथ आपल्या एकादश स्कंधाच्या तेराव्या अध्यायाच्या टीकेत म्हणतात.

सर्प चावला होय ज्यासी । विष खाता उतार त्यासी ।
तें विष खाता येरे दिवशी । आत्मघातासी वर्धक ॥
तैसे रजतमलोपी सत्व वाढे । वाढले सत्व बाधक कुडे ।
तीही बाधा निज निवाडे । ऐक तुजप्राप्ती सांगेन ॥ (७यष्टि)

येथपर्यंत सत्वगुण वाढविण्याची अवधि व शुद्ध धर्माचे स्वरूप सांगून तो शुद्ध धर्म सद्गुरुजवळच शिकला पाहिजे म्हणजे सत्संगाचे खरे फळ मिळते असे महाराज सांगतातः- ''परंतु कैवल्यापुरतीच सात्विक वृत्ति कशी वाढवावी, हे बहुप्रासंगिक असल्यामुळे ह्या गोष्टीच्या अज्ञानादी अनेक कारणामुळे प्रेम करणाऱ्यांपासून देखील, बहुशंकापूर्वक ताप होतो व तो कोण्याही निःस्पृह महात्म्याला होईल, असे माझे मत आहे.

१. धर्म, २. प्रेम व त्यातील ३. गुर्वाज्ञापूर्वक व्यवस्था या तीन गोष्टींच्या समु□यानेच साधक पुरुषाला आपला मार्ग स्पष्ट कळू शकतो. एखादे न्यून असल्यास सगळीकडे आंधारच होऊन राहतो.'' (सप्तम यष्टि)

सत्वोत्कर्षाचा मूळ पाया

हा धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापालन रूपी तीन गोष्टींचा जो समु□ाय महाराजांनी सांगितला तो सत्वोत्कर्षाचा मूळ पाया असून मधुराद्वैताचा आद्य सोपान आहे. ह्या तीन गोष्टींचा समु□ाय महाराजांच्या शिक्षणपद्धतीचे आद्य सूत्र होय हे यापूर्वी सांगिलेच आहे व त्यांच्या वाङ्मयात या तत्त्वाचे विवेचन वारंवार पहावयास मिळते. तदनुसार धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापालन यांचे स्वरूप थोडक्यात काय ते आता आपण पाहू :-

धर्म म्हणजे गुरुसेवा

''ज्यायोगे आपली सत्वसंपत्ति वाढेल, ज्याचे फळ ब्रह्मज्ञान होईल व परमेश्वराचे ठिकाणी रति उत्पन्न होईल तो धर्म.'' असे लक्षण महाराजांनी संप्रदायसुतरूत सांगितले आहे. (अ१३-१४४) व आपल्या 'स्वमतनिर्णयात' धर्म म्हणजे -

''सत्वशुद्धिर्भवेद्येनान्यगुणद्वयघातिनी ।
स हि धर्मो न चान्यः स्यादिति स्वमतिनिर्णयः।।''

- असे लक्षण केले आहे. व सत्व शुद्धीचा मार्ग गुरुवाचून कळत नाही याविषयी त्यांचे स्पष्टीकरण वर आलेच आहे. ''संताच्या मुखानेच धर्माचे यथार्थ स्वरूप कळत असते'' याविषयी, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' ही श्रुति प्रमाण आहे.

'जयाचेनि बोले धर्म जिये।' 'गुरुवाक्यावाचुनी हाती । शास्त्र न शिवे' इ. वचने ज्ञानेश्वरीत आहेत त्यांचाही अभिप्राय हाच आहे. योगवासिष्ठ निर्वाणप्रकरण सर्ग १२२ यांत म्हटले आहे:-

न यज्ञतीर्थैर्न तपःप्रदानैरासाद्यते तत्परमं पवित्रम् ।
आसाद्यते क्षीणभवामयानां भक्त्या सतामात्मात्मविदां यदंग ।।

भक्तिशास्त्राविषयी ''प्रमाणशिरोमणी'' अशा श्रीमद्भागवतात पुढील मार्मिक वचन आहे :-

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ।। (स्कंध१. अ२. श्लो६)

या ठिकाणी ''ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्'' या भगवद्गीतावचनाने आत्मा म्हणजे ब्रह्मवेत्ता ज्ञानीपुरुष असा अर्थ घेतला तर 'यथा देवे तथा गुरौ' या श्वेताश्वतर श्रुतीचा अभिप्राय उत्तम प्रकारे व्यक्त होतो.

गुरुशुश्रूषण हाच सर्वात श्रेष्ठ धर्म असून श्रीगुरूंच्या प्रसादाने दिव्य व अजरामर जन्म (दीक्षाजन्म) प्राप्त होतो याविषयी महाभारताच्या शांतिपर्वातील पुढील अवतरण चिंतनीय आहे :- (महाभारत - शांतीपर्व - अ. १०८)

''धर्मामध्ये सर्वात श्रेष्ठ व अवश्य कर्तव्य कोणते?'' असे युधिष्ठिराने

विचारले असता भीष्म सांगतात :-

* आई, बाप व गुरु यांची पूजा सर्वश्रेष्ठ आहे.
* त्यांकडे लक्ष दिल्याने मनुष्याचा मोठा लौकिक होऊन
* त्याला उत्तम लोक मिळतात.
* ते जे सांगतील. ते धर्माला धरून असो किंवा धर्मविरुद्ध असो ते करावे. त्यांच्या सांगण्याच्या विरुद्ध काही करू नये.
* ते सांगतील तो धर्म समजावा.'
* माझ्या मताने बापापेक्षा किंवा आईपेक्षा गुरु श्रेष्ठ आहेत.
* हे दोघे आईबाप केवळ शरीर देणारे असून गुरूंच्या प्रसादाने जो जन्म मिळतो तो दिव्य असून अजरामर आहे.
* जो खरे शिक्षण देऊन दिव्य ज्ञान देतो तो गुरु,
* आई व बाप या दोघासमान समजला पाहीजे.
* जे लोक गुरूपासून विद्या शिकून त्यांना मनाने व कृतीने मान देत नाहीत त्यांना भृणहत्येचे पाप लागून त्यांच्याहून दुसरा पापी कोणी नाही.
* गुरु शिष्यावर ज्याप्रमाणे भावना ठेवतात त्याचप्रमाणे शिष्याने गुरूंचा बहुमान ठेवावा.
* आपल्याला मिळेल ते त्यांना देऊन नंतर त्यांचा उपभोग घ्यावा.
* ज्याच्या योगाने आपण पितरांना संतुष्ट करतो,
* त्याने प्रजापती संतुष्ट होतो.
* ज्याच्या योगाने आपण आईला संतुष्ट करतो त्याने पृथ्वी संतुष्ट होते. व ज्याने गुरुला संतुष्ट करतो त्याने ब्रह्म संतुष्ट होते.
* म्हणून आईपेक्षा किंवा बापापेक्षा गुरु पूज्य आहे.
* गुरूचा सत्कार केला असता ऋषी, देव, पितर सर्व संतुष्ट होतात.
* कोणच्याहि कारणाने गुरुस तुच्छ मानू नये.''

वरील महाभारतवचनाचे तारतम्य महाराजांनी साधुबोधात मोठे मार्मिक सांगितले आहे :-

प्रश्न :- महाभारतात पित्यापेक्षा आई व आईपेक्षा गुरु कां श्रेष्ठ सांगितला आहे; ते मला चांगले समजले नाही.

उत्तर :- पिता जन्मदाता असल्यामुळे श्रेष्ठ आहे. आई जन्म देणारी असून शिवाय मुलाकरिता मृत्युसमान गर्भदुःख सहन करिते, म्हणून ती पित्यापेक्षा श्रेष्ठ होय. आता आईबापाचा जन्मसंबंधच आहे, म्हणून प्रसंगी त्यांच्या हातून

पुत्राच्या सद्धर्म प्रवृत्तीलाही प्रतिबंध होण्याचा संभव आहे व तसे मी पाहिलेहि आहे. केवळ जन्म दिल्यामुळेच पुत्रावर आपला हक्क आहे असे आई बाप समजत असतात. पण तसा तो हक्क पशूसही आहे.

श्रीगुरूची गोष्ट तशी नाही. कारण त्यांना सद्विद्येमुळेच आपला शिष्यावर हक्क आहे असे वाटत असते. आपण जर सच्छास्त्राच्या विरुद्ध सांगितलेच तर आपला गुरुपणाचा हक्क नाहीसा होईल हे तो जाणत असतो. म्हणून त्यांचे हातून शिष्याच्या सद्धर्मप्रवृत्तीला प्रतिबंध होणे शक्य नाही. शिवाय आईबापांचा संबंध इहलोकापुरताच असून श्रीगुरूचा संबंध परलोकाचीही तयारी करून देतो. मागे तीन वर्णांना आईपेक्षा बाप श्रेष्ठ असे जे मी सांगितले ते तरी गायत्र्युपदेशक गुरुत्वास्तवच होय.

आता फसवे गुरु या नियमास अपवाद आहेत, ते 'गुरु' अशा व्याख्येसच पात्र होत नाहीत. शिवाय द्वितीय संबंधाच्यामागे लागून फसविणारे आईबाप मी पाहीले आहेत. अशा प्रकारचे आईबाप व गुरु विचार करण्या-योग्यच नाहीत.

मातापिता व आचार्य ते तिन्ही देव आहेत असे श्रुतीत सांगितले आहे. धर्मशास्त्रात जेथे या तिघांत विरोध असेल तेथे गुरुवाक्यच प्रबल समजावे; असा महाभारताचा स्पष्ट आशय आहे. अन्यथा गृहस्थाला पितृसेवा केल्यावाचून वैराग्य झाले तर ब्रह्मचर्यातून संन्यासच घेता येणार नाही व त्यामुळे ''ज्या दिवशी वैराग्य झाले त्याच दिवशी ब्रह्मचर्य संन्यास घ्यावा'' इत्यादि श्रुतींचा विरोध येईल. याप्रमाणे परमार्थिक व धर्मज्ञान सांगणाऱ्यांविषयी झाले.

केवळ ऐहिक विद्या सांगणाऱ्या गुरुपेक्षा मात्र आईबापच श्रेष्ठ आहेत. कारण इहलोकापैकी पुरुषांना आईबापांचा व स्त्रियांना पतीचा जितका संबंध आहे तितका अन्याचा नाही. पण त्यातही सद्‌गुणलाभ असेल तर ऐहिक गुरु आईबापापेक्षा श्रेष्ठ होईल. याप्रमाणे महाभारताचा अभिप्राय मी तुला समजावून सांगितला. पण काही मूर्ख 'आम्ही कमावून ठेविलेल्या धनावरच मुलांना गुरु वगैरेंना पोसता येते' असे म्हणतात. ते चुकीचे आहे कारण वैराग्यशील दरिद्री महात्म्याला गुरु मिळतात आणि वैराग्यरहित कुबेरालाही गुरूपासून काही फायदा होत नाही.

प्रेम म्हणजे अत्यंत तदनुकूलता, किंवा सर्वथा श्रीगुरूच्या स्वाधीन होणे, गुरुसेवेप्रीत्यर्थ स्वार्थत्यागाची आवडी हे प्रेमाचे स्वरूप होय. ही आवडी जितकी जितकी अधिक असेल तितक्या तितक्या मानाने ते प्रेम शुद्ध समजले जाते. शेवटी सर्वस्वत्यागापर्यंत जेव्हा तिची मजल जाते तेव्हा अत्यंत तदनुकूतला प्राप्त होत

'गुरूने आपल्या इच्छेनुसार वागावे' असे वाटणे ही प्रेमवृत्ति नसून

कामना होय. ती आपल्यास प्रेमातून खाली ओढून अधोगतीस नेते. प्रेमाचा विषय तर उलटा प्रेममय वाटत असतो. व त्याच्या सेवेला- त्याच्या उपभोगाला- आपण पात्र व्हावे, त्याच्यावरून आपल्या सर्वस्वाची ओवाळणी करावी, अशी वृत्ती उत्पन्न करीत असतो. महाराज साधुबोधात म्हणतातः-

''भक्तिवाचून सत्य प्रेम उत्पन्नच होत नाही आणि भक्तीत उत्पन्न झाला म्हणजे प्रियाच्या लहान सहान गोष्टी सुद्धा कौतुकाई वाटतात. एक गोपी आपला अनुभव यशोदेला सांगते, हे तुकाराम महाराजांनी वर्णन केले आहे.

अवचित माझ्या डोळ्यांत गेला कण । फुंकुन काढिला वाटलं समाधान ।
बाई हा कानडा शहाणा नारायण । चुंबन घेता वाटलं समाधान वो ॥

- यामुळेच प्रियकराला घडी घडी त्रास देणे त्यांच्याकडून होत नाही. 'आम्हांकरिता प्रिय आहे असे वाटणे' काही भक्ती नव्हे, 'तर प्रियाकरिताच आम्ही आहो' असे वाटणेच भक्ति होय.

पण प्रेमाला गुरुशास्त्राचा आधार नसला तर कलह उत्पन्न होतो इकडे मात्र लक्ष दिले पाहजे. साधकांचा प्रेम तर सत्ववृद्धिपर्यंतच राहू शकतो हे मी एका पत्रात लिहिलेही आहे.'' (साधुबोध)

प्रेमानिकुंजात महाराज म्हणतात -

'प्रेमीं आपुलेपणा उरे । तरी द्वैत कल्पांती न मुरे ।
म्हणवोनि प्रेमभरे । ऐसे होवावे ॥
स्वामीचिया इच्छा लीला घडो । का मोक्ष अथवा बंध पडो ।
परी स्वामीवरी सुरवाडो । प्रेम अत्यंत' ॥ (प्रेमनिकुंज- पंचमवल्ली)

आज्ञापालन म्हणजे अत्यंत वचनपरतंत्रता किंवा सद्‌गुरुवचनी दृढ विश्वास.

''विश्वास ठेवीन सद्‌गुरुवचनी । लाभ अथवा हानी देव जाणे'' ॥

हे तुकारामामहराजांचे वचन याविषयी प्रसिद्धच आहे. खऱ्या प्रेमाचा जिव्हाळा ज्याच्या अंतःकरणात आहे त्याच्या हातून गुरु आज्ञेचे उल्लंघन संभवतच नाही. याविषयी प्रेमनिकुंजात महाराज म्हणतातः-

''आज्ञा उल्लंघन संभवतच नाही. कारण सर्वथा उपास्याधीन होणे हे प्रेमाचे लक्षण आहे व सर्वथा आधीन झाल्यावर आज्ञा उल्लंघन करण्याइतकी स्वतंत्रता संभवतच नाही.'' (प्रेमनिकुंज)

अलौकिक व्याख्यानमालेतही हाच अभिप्राय स्पष्ट आहे. ते वचन आहे - ''जसजसा प्रेम अधिक वाढतो तसतशा कठोर वृत्ती मुरून नम्र भाषणादि वृत्ती अधिक वाढतात. प्रेमाच्या भरात मग्न होत असता देहाला सोडून मनुष्य हळुहळू

सूक्ष्म आकाशात प्रवेश करीत असतो. तेव्हा काही कठोर कारणाने चित्तवृत्तीला धक्का बसला, तर मनोवाहिनी नाडींचा छेद होऊन मृत्यु होण्याचाही संभव असतो. महाभारतात व 'आल्काट' साहेबानी केलेल्या ग्रंथात अशी पुष्कळ उदाहरणे दिली आहेत. (अलौ. व्याख्यानमाला)

सारांश, आज्ञापालनानेच प्रेमाचे रक्षण होऊन कठोर वृत्ती मृदु होत जातात. म्हणूनच प्रणिपातादि प्रपत्तित्रयांचा उपदेश श्रुतीत व भगवद्गीतेत केलेला आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात :-

लोहो परिसासि रूसले । सोनेपणासि मुकले ॥१॥
येथे कोणाचे काय गेले । ज्याचे त्याने अनहित केले ॥२॥
गंगा आली आळशावरी । आळशी देखोनी पळे दुरी ॥३॥
गावाखालील ओहळ । रागे गंगेसी न मिळे ॥४॥
तुका म्हणे होउनी दास । गुरुसी न भजती शिष्य ॥५॥

वृत्तिनिरीक्षण

हा जो धर्मप्रेमादि त्रिपुटीचा समु□ाय सांगितला त्याच्या अभावी आमचे महाराजांवरील प्रेम रागात्मक व विषादात्मक होऊन आमची मर्यादामार्गीय भक्ति- आज्ञापालनरूपी सेवा- कशी दुरावली, त्यांच्या असत्याभासादि काही बाह्य आचरणाचेच आम्ही कसे अनुकरण केले, सलगीचा अतिरेक, मानीपणा, इ. विघातक वृत्ती आमच्यावर कशा पगडा बसवूं लागल्या, महाराजांच्या हेतूचा विपर्यास करून आम्ही आपले विकार त्यांच्यावर कसे लादू लागलो, महाराजांनी आमच्या स्वाधीन होऊन वागावे, त्यांची प्रकृती सुधारण्याकरिता आम्ही म्हणतो तसे त्यांनी ऐकावे, महाराजांना त्रास किंवा दुःख होऊ नये, त्यांनी आमच्या वृत्तीची परीक्षा पाहू नये, आज्ञापालनात अथवा योग्य वर्तन करण्यात आम्ही चुकलो तर त्यांनी आमच्यावर रागाऊ नये, इ. देहबुद्धिविषयक मोहमयी वृत्ती बळाऊन महाराजांवरचा आमचा धार्मिक प्रेम कसा कमी झाला महाराजांची स्वज्ञातीची मंडळी त्यांचाशी कशी प्रतारणा करू लागली व अशा प्रकारचा प्रेम मनात सद्भक्तिबीजांकुर रुजू देत नाही म्हणून तो प्रेम मोक्षपर्यवसायी होण्याकरिता आज्ञापालनपूर्वक श्रवणच केले पाहिजे ही गोष्ट आमच्या मनावर उत्तम बिंबवून देण्याकरिता महाराजांनी जी आमची कानउघाडणी केली, तो प्रकार उमरावती प्रकरणात शके १८३४ त ''बापुगडीला उपदेश'' वा सदराखाली आलेला आहे. तो महाराजांचा साच, रसाळ व अमृतकल्लोळासारखा सुस्वादु उपदेश वारंवार वाचून पहावा म्हणजे 'माउलीचे चित्त । वाहे बाळकाचे हित' या वचनाची उत्तम साक्ष पटते.

''धर्मरहित प्रेमाने अवज्ञा आणि कामना हे प्रमाद बळावून प्रेम करणाऱ्यापासून देखील बहुशंकापूर्वक ताप होतो व तो कोण्याहि निःस्पृह महात्म्याला होईल'' असे जे महाराजांनी म्हटले आहे, त्याचा खुलासा त्यांनी त्याच पत्रात (सप्तम यष्टि) लिहून ठेवला आहे, पण तो भाग छापण्यात आलेला नाही- म्हणून तो मूळ अस्सल पत्रावरून येथे घेतो

पत्रातला न छापलेला मजकूर

महाराज म्हणतात :- ''आता तो ताप कसा होतो हे लिहितोः- सध्या ज्या मंडळींपासून मला उपराम होतो त्या मंडळीचे दोन वर्ग करिता येतील, खरोखर त्रास देणारी मंडळी व प्रीतीने त्रास देणारी मंडळी ×× वगैरे पहिल्या दर्ज्यात येत असून बापू, नाना, दुसऱ्या दर्ज्यात येतात. पहिल्या दर्ज्यातील मंडळी सुधारल्यास आपली म्हणण्यास कोण तयार नसेल? म्हणून तिच्या विषयी विशेष लिहिण्यात अर्थ नाही. परंतु दुसऱ्या दर्ज्याच्या मंडळीविषयी मला आश्चर्य वाटते व ते वाटणे स्वाभाविकही आहे. ह्या दर्ज्यात माझ्याकरिता प्राण पटकणारी जरी मंडळी आहेत, तरी धर्मापुढे मला [1]प्रेमाची किंमत नसल्यामुळे ह्या प्रिय मंडळीविषयी अनेक शंका येऊन उपराम होतो तो कसा होतो हे आता लिहितो **(अशा प्रेमाचा निषेध महाराजांनी सं. सुरतरूतहि केलेला आहे)** :- आता किंवा शंभर वर्षानी तरी मृत्यु निश्चित आहे असे माझे मत आहे. परंतु प्रेम करणारी मंडळीच मला प्रकृति सुधारण्याकरिता मांस देतील की काय अशी तातशपथपूर्वक खरोखरच (मला) शंका आहे. रोग्याशी खोटे बोलून रोग्याला मांस द्यावे असे चरकादि ग्रंथात लिहिले आहे. व ते ग्रंथ मंडळीने वाचले आहेत ×× काही मंडळी आमची इच्छा असेल ते औषध तुम्ही घेतले पाहिजे असे म्हणते व त्यात मला खात्रीनेच मांसाची शंका येते. कारण खोटे बोलून मांस द्यावे ही वैद्यशास्त्राची आज्ञा मंडळीस माहित आहे. ×× प्रीतीचा रागरूप परिणाम झाल्यावर असे कपट प्रेम उत्पन्न होणे साहजिकच आहे.

बापूची स्थिती सध्या महाराज आपल्या म्हणण्याप्रमाणे ऐकत नाहीत तर दूर रहाणे बरे अशी प्रेमविषादात्मक झाली आहे. त्यात द्वेषाचा कोणताही भाग आहे असे मला खरोखर वाटत नाही. धर्म, प्रेम व त्यातील गुरुआज्ञापूर्व व्यवस्था या तीन गोष्टींच्या दृढ समु□यानेच साधक पुरुषाला आपला मार्ग स्पष्ट कळू शकतो. एखादे न्यून असल्यास सगळीकडे आंधारच होऊन रहातो. बापू वगैरेच्या आंगी तिन्ही गोष्टींचा सारखा समु□य नाही. म्हणून माझ्याविषयी जितका प्रेमा ते दाखवितात त्या सर्व प्रेमाला विरुद्ध प्रयत्न मी करितो व पुढे मंडळीची अशी

स्थिती राहिल्यास 'सत्य किंवा असत्याभास' कोणता तरी उपाय करून मला आपला मार्ग सुधरावा लागेल यात संशय नाही.

मंडळीला आम्ही बरोबर वागतो अशी खात्री असेल तर मीही वाईट वागत नाही असे मला वाटत असल्यास त्यात काही दोष आहे काय?''

''परंतु मेल्यावर जे आपल्या प्रेताचे मांस खाणार त्यांचेच मांस खावून आपले जीवित सुधारण्यास परोपकार तो कोणता? प्रेत मातीत टाकले असता कृमींना, जलांत टाकले असता जलचरांना व अग्नीत टाकले असता पिशाचांना मिळते. एवं शिबीराजाप्रमाणे जिवंतपणी स्वमांस दान करून जगदुपकार करण्याची संधी, मांसाने आपले शरीर पोसून फुकट दवडतात. मांसच खाण्याचा प्रसंग आल्यास, मी मनात वेदांती राहून बाह्यतः जैन होऊन जाईन पण मांस खाणार नाही. इतका माझा निश्चय आहे. तरी अहिंसा व्रत मला पुरे साधले नाही व ते मला अनेक जन्म साधावयाचे आहे.

प्राण्यांची हिंसा होऊ नये म्हणून आंगावर उवा, लिचोड पाळून ठेवल्यास जवळ येणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यांना घाणेरडे वाटून त्यांना दुःख झाल्यामुळे मानसिक हिंसा होते. हे मला पक्के ठाऊक आहे. परंतु तेवढी आपल्यात न्यूनता आहे. म्हणून आणखी न्यूनता मिळवून घेण्याची इच्छा नाही. मधरूपी माशांचे वमन सर्वांना खाण्याचा प्रसंग असल्यामुळे स्वतः आपले वमन आपण खावे हे विधान सम्यक् नाही. येथे जीव तोडून सांगण्यापलीकडे जर मंडळीचा निरूपाय असेल तर शंका घेण्यापुढे माझाही निरूपाय आहे.

शिवाय, प्रेम करणाऱ्या मंडळीत देखील अक्षम्य काही दोष आहेतच. कित्येक मंडळीला आपण सिद्ध आहोत असे वाटते व ते साधकाप्रमाणे प्रेम करीत नाहीत. कित्येक माझे सहज वेदांत निरूपण चालले असले तरी खाली खुशाल गप्पा मारीत बसतात व मी वर निरूपण करीत रहातो. त्या गप्पांचीही पायखान्याचे गप्पेपर्यंत मजल येऊन ठेपते. या करण्यात मला शंका आली तर त्यात वाईट काय आहे? असे करताना 'सध्याच्या निरूपणापुरता वेदांत मला कळलाच आहे' हे मंडळीच्या मनात येत नाही, असे मला कोणत्या रीतीने वाटावे? बरे, हे जाऊ द्या.

काही मंडळी तोंडापुरते गोड बोलत असून पैशाला थोडा खार लागला म्हणजे नाक मुरडताना तुम्ही पाहिले नाही काय? अशाविषयी मी लोलंगता काय म्हणून दाखवावी? अशी काही मंडळी आपण पहिल्या वर्गात घालू. पण दुसऱ्या वर्गाची मंडळी तरी जोपर्यंत मी लाडवितो तोपर्यंतच महाराजांवूचन आपणास आधार नाही असे समजतात व थोडासा चिमोटा घेतला म्हणजे महाराजांना

आपले करणे बरे वाटत नाही तर दूरच रहाणे बरे असे लागलेच प्रतिपादन करितात ×× वगैरे मंडळींची स्थिती प्रत्यक्ष अशीच आहे.

यावरून जसा काही शिष्याने गुरूची परीक्षा पहावी, गुरूने शिष्याची परीक्षा पाहू नये, असाच ईश्वराने नेम केला आहे असे त्यांना वाटते. काही शेलकी मंडळी '' ×× चा तुमचा पूर्व संबंध होता तर त्यांनी असे धर्मा विरुद्ध आचरण कसे केले?'' असा प्रश्न विचारतात. त्यांना श्रीकृष्णाचा व नंदिनी नामक त्यांच्या पत्नीचा पूर्वसंबंध असताही तिने आपल्या सांब नामक सापत्न पुत्राशी समागम केल्याची कथा स्कंदपुराणात कां आहे? असा मी उलट प्रश्न विचारतो.

मी चोख आहे की नाही, हेच शंका असणाऱ्याने २०-२२ वर्षे राहून पहावे. गुरूंनी शिष्याच्या मताने वागावे असा जर कोणाचा समज असेल तर शिष्यांना तरी आपली पूर्व मते सोडून खरी मते बनविण्याचा प्रसंग कसा येणार? शिवाय तसे कोणी करीत असल्यास खुशाल करावे. मी कधी करणार नाही. इतके जरी लिहिले तरी दुसऱ्या वर्गातील मंडळीचा माझ्यावर निष्कपट प्रेम आहे हे मी सांगून ठेवतो. परंतु त्याचा बदला त्यांना कधीना कधी मिळेलच. त्यांच्या प्रेमाकरिता मी आपला धर्म कां बुडवून घ्यावा? आता मी विशेष काही धर्म करीत नाही असा कोणाचा समज असेल तर जितका करतो तितकाच माझ्या पदरी पडला म्हणजे पुरे!

'मी हरलो'

थोडासा चिमोटा घेतला म्हणजे 'महाराजांनी आपल्यास सांगितले तेवढे पूरे आहे, जास्त काही नको व जास्त ते काही सांगतही नाहीत' असे ज्या कोणी वकिलादिकांना वाटत असेल त्यांना 'मी हरलो' असे स्पष्ट जयपत्र देऊन दुसरा महात्मा पहाण्यास तात स्मरून आज्ञा देतो. ''दान गांजराचे, वाट विमानाची'' अशी लोकांची स्थिति असल्यामुळे पैसे परत देण्याचा मी निश्चय केला आहे. निष्कलंक राहून कुत्र्याप्रमाणे पोट भरणे बरे, पण कलंकाला खोटे देखील कारण होणे चांगले नाही असे माझे मत आहे. 'आपल्याकडून कलंकाला कारण न होता लोकांचे आरोप घेण्याची हौस असणे' हे मी पूर्व पत्रात महात्म्याचे लक्षण लिहिलेच आहे. व प्रमाण विष्णुपुराणाचे श्लोक दिले आहेत. ×× इतर मंडळीविषयी जे आपण लिहिले त्यात 'आपण ग्रंथ वाचून पाहिजे ते मिळवून घेऊ' असा मला भेट झालेल्यांचा समज आहे, पण त्यांना वाक्याचा अर्थ देखील लावता येत नाही असे मी सिद्ध करून देण्यास तयार आहे.''

आज्ञापालनपूर्वक श्रवण नसले म्हणजे शास्त्रचिंतनातही अनेक शंका

उद्‌भवतात ''पूर्वोपलब्धपरिहार'' नावाचा दोष कसा उत्पन्न होतो हे महाराजांनी एका पत्रात चांगले प्रतिपादन केले आहे. ते पत्र महत्त्वाचे असल्यामुळे येथे घेतो

चमत्कारमीमांसा

साष्टांग प्रणिपात. वि. वि.

मला येथे दिनकर गोखले भेटून त्याच्या व माझ्या एकंदर गोष्टी झाल्या त्यावरून तेथील मंडळीच्या मनात माझ्याविषयी पाच गोष्टी घोळत असाव्या, असे मी अनुमान करून हे पत्र लिहित आहे. हे माझे अनुमान चुकले असल्यास दोष माझा आहे दिनकरचा नाही,

१. ला मुद्दा - असा की माझ्या मध्ये चमत्कार नाहीत.

२. रा मुद्दा - मंडळीच्या महत्त्वाकांक्षा, माझे थोडे ज्ञान बाहेर पडेल म्हणून, मी मारून टाकतो.

३. रा मुद्दा - माझ्या सर्व युक्ती जुन्या पुस्तकातीलच असतात.

४ था मुद्दा - मला आपल्या युक्तीचा अभिमान असून, दुसऱ्या युक्ती वजनदार असल्यास मी चिरडतो, म्हणून मंडळीच्या आलेल्या पत्रातील प्रयत्नवादावर मी ताशेरा झाडला.

५. वा मुद्दा - वादीशी प्रसंग आला म्हणजे मी तोंड फिरवून पळून जातो. या माझ्या विकाराने काढलेल्या अनुमानातील पांच गोष्टींसंबंधी मी काही लिहितो.

पहिल्या मुद्यासंबंधात मला सांगावयाचे ते इतकेच की चमत्कार ज्याचा त्याला स्वतंत्र वाटत असतो. आणि ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणे किंवा विशेषाप्रमाणे स्वतंत्र होतही असतो कोणाचा चमत्कार चव्हाट्यावर आला असे कधीच झाले नाही.

गोकुळातले दावाग्निपान कालयवनाचे भीतीने पळणाऱ्याच्या ठिकाणी संभवनीयच नाही, असे माझ्या इष्ट देवतेविषयी देखील तर्क होऊं शकतात तेव्हा माझी कथा काय? जवळ नऊ लक्ष गोपाळ होते, तेव्हा एकेक गोपाळाला एक एक कृष्णाचा वेश देऊन वाममार्गी शिवशक्तिप्रमाणे गाढवी गोंधळाचेच नांव रासक्रीडा. दुसरे काय? या प्रश्नाला मी, माझा बाप, माझा आजा, प्रत्यक्ष व्यास असेल तर काय उत्तर देणार?

रावण मारणे शूराचे काम तर वालीला पाठीमागून मारणे गांडूचे काम नव्हे काय? वसिष्ठाने ब्रह्मज्ञान सांगताना रामाला जर खरे वैराग्य झाले होते,तर बायकोचे नाव घेऊनच वनात झाडे आलिंगण्याचे कारण काय? ते ऋषी होते, त्यांना उद्धरायचेच होते तर मायचे (आईचे) नाव घेऊन झाडे आलिंगायला काय झाले होते? लोकांच्या म्हणण्यावर बायको वनात पाठविल्यावर मग तिच्यासंबंधी

रडून गोंधळ करण्याचे कारण काय? बायकोच्या पातिव्रत्याचा मोठा निश्चयच होता तर लोकांच्या म्हणण्यावरून वनात पाठविण्याचे कारण काय? नारदांनी एक बायको मागितली तेव्हा त्याला बायको करून लागलाच प्रत्यय दाखविला, पण दुसऱ्याच्या हजारो बायका स्वतः व गड्यांसुद्धा मिळून भ्रष्ट केल्या तेव्हा प्रत्यय कसा दिसला नाही?

शंकराचाच अवतार होते तर दुसऱ्याच शरीरात शिरूनच मैथुनाचा अनुभव घेऊन कामशास्त्राची परीक्षा देण्याची काय जरूर होती? पूर्व शंकरदेहातील उमासंयोगाच्या अनुभव नव्हता वाटते? शंकराने शरभ होऊन नृसिंहाला मारले तेव्हा यांचा परस्पर प्रेम कसा? व प्रसंगी मांगासारखे कठोर कसे झाले? व्यासाच्या प्रारब्धाने जर व्यासाला गाढव व्हावे लागले अशी कथा काशीखंडात आहे तर आमच्या सर्वांच्या नशिबाने त्यांच्या तोंडातून चुकीचे ज्ञान निघाले नसेल कशावरून?

आठ वर्षाच्या नंदाच्या पोराला काम उत्पन्न होणे संभवनीय नाही असे म्हणता येत नाही. कारण दूध वाजीकरणामध्ये श्रेष्ठ असून बालाला व वृद्धाला देखील काम उत्पन्न करणे हे वाजीकरणाचे लक्षण चरकादिकांनी सांगितले आहे. दूध तर याची माय यशोदा विळातून सात वेळा पाजीत होती. धर्म स्थापण्या करिता व देवांच्या कार्याकरिताच जर अवतार होता तर मुद्दाम इंद्राची पूजा कशाला मोडली? मग काय म्हणे गोवर्धन उचलला. पण पूर्वीच त्या पर्वताखाली स्प्रिंग लाऊन ठेवली नसेल कशावरून? सर्वांमध्ये जर गोपिकाच प्रेमळ होत्या तर मथुरेला निघून कां गेल्या नाहीत? लग्नाच्या राहू द्या. पण कात्यायनि व्रत करणाऱ्या कुमारींनी तरी जावयाचे होते.पुढे दुसऱ्या पतीशी जर त्या व्याभिचारिणींचे लग्न लागले असेल तर परमार्थानंतर हा संसार कसा शोभला? अन्न दिले नाही म्हणून यज्ञ करणारे ब्राह्मण वाया गेले आणि त्यांच्या बायका पूज्य झाल्या, अशा प्रकारच्या गोष्टी भोंदू साधूंना बायका शिष्यिणी मिळविण्यास मदत करीत असतात. ही जर सर्वच लीला तर मग एखाद्या व्यभिचारी पुरुषाची लीला कां नाही? वेदान्ताने मंडन तर कुत्र्याच्या मैथुनाचेही करता येईल. मग रासक्रीडेत विशेष काय?

अशा प्रकारचे कोट्यावधि तर्क असून त्यात न्यायदृष्टीचा हेत्वाभास नाही. पण यातील एकाही तर्काचे उत्तर मजजवळ नाही. माझे उत्तर एवढेच आहे की अजून मला स्वप्नात स्त्रीसंयोग होऊन धातुपात होत असतो, तेव्हा जेथे आमच्या इष्ट देवतेची अशी स्थिती तेथे आम्हा अनुयायांची स्थिती काय पहावयाची आहे? बरे, गोपिका तरी किती भोळ्या! काय म्हणे डोळ्यांत खडा गेला आणि तो काढताना कृष्णाने मुका घेतल्याबरोबर डोळ्याची आग नाहीशी झाली. आणि

नीतीचा पुतळा तुकारामबोवा त्याचे वर्णन करतो. साराच खुळ्यांचा बाजार! पण या बाजारातीलच मीहि एक खुळा आहे. तेव्हा तसे चाळे माझ्यात काही असल्यास आश्चर्य नाही. कारण माझी माय व्यभिचारिणी असली तरी ती सतीच होती असे मला घेऊन चालले पाहिजे. नाही तर पुढे अनंताचे लग्नच होणे कठीण आहे. पण

मी चमत्कार सांगून कोणाला पैसे मागितले नाहीत, मागत नाही व मागणार नाही.

हे पहिल्या मुद्याचे उत्तर झाले.

माझे शिक्षण

दुसऱ्या मुद्याचे उत्तर लिहतो :- संस्कृताकरिता मी श्रीअण्णासाहेबांना गुरु केले हे सर्वांना माहितच आहे. आपल्या घरचे काम कोण करतो म्हटल्यास त्याला मी नको म्हटले असेल असे मला जन्मात आठवत नाही. प्राज्ञ, विशारद, शास्त्री परीक्षेला बसण्याला मी कोणाला मनाई केली नाही. मंडळीच्या शिकून येण्यानेच जर माझे ज्ञान बाहेर पडत असेल तर ते पाडण्याला आजच पुष्कळजण तयार आहेत. कारण मंडळीपेक्षा व माझ्यापेक्षा अधिक ज्ञान पुष्कळांनाच असले पाहिजे असे म्हणावे लागले म्हणून मला भीती बाळगण्याचे काही कारण नाही.

पण खरी गोष्ट अशी आहे की माझे काम म्हणून करण्याकरिता मला विचारल्यास मी माझ्या मनाच्या हजारो वेडेपणामुळे कां कू करतो. व प्रवृत्तिनिवृत्ति काही करीत नाही. माझे काम नसेल तर कोठेही जाण्याकरिता मला विचारण्याची गरजच नाही हे दुसऱ्या मुद्याचे उत्तर झाले.

जुन्या युक्ती व नवी योजना

तिसऱ्या मुद्याचे उत्तर - या मुद्यासंबंधी येवढेच की असे म्हणणाऱ्याने ते दाखवून दिल्यास मजवर मोठे उपकार होतील. युक्तिसाम्य तर कांटचे व शंकराचार्यांचेही मिळते. साक्रेटिसपासून तुकाराम महाराज शांति शिकले असतील तर माझ्या सर्व युक्ती जुन्या पुस्तकातील असतील. नव्या युक्ती कोणत्या व जुन्या पुस्तकातील माझ्या युक्ती कोणत्या, ह्याची निवड माझ्या ग्रंथातून करणे मला शक्य आहे असे मला वाटते. पुन्हा जुन्या युक्ती देखील जे तत्त्व सिद्ध करण्याकरिता मी लावल्या आहेत त्याच युक्ती जुन्या ग्रंथकारांनी लावल्या आहेत काय?

वृत्तिसंधिस्थ रस

मी रसाची अभिव्यक्ति वृत्तिसंधिस्थानीय मानीत असल्यामुळे अनध्यस्त विवर्त व ज्ञानोत्तर भक्ति मानणे मला सोपे जात आहे. - वृत्तिस्थ रस मानणाऱ्या उज्वलनीलमणिकारादि भक्तांना व साहित्यदर्पणकारादि पंडितांना आणि स्वप्नेश्वरादि

भाष्यकारांना माझे अनध्यस्तविवर्त तत्त्वच मांडता आले असते हे मला कोणी सिद्ध करून दाखविल तर बरे होईल. आता रस मात्र मी जुन्या ग्रथांतून घेतला आहे खरा, किंबहुना जुन्या ग्रंथातीलच सिद्धांत मला मान्य आहे.

आगमनिर्णयात शब्दाच्या अर्थाचे नवीन नियम काढून ठेवून काही जुनेहि घेतले आहेत ते नव्या युक्ती कोणत्या व जुन्या कोणत्या हे दाखविण्याला स्पष्ट उदाहरणच आहे. येथे जुन्या युक्ती आहेत तेथे माझी योजना नवी आहे व जेथे नव्या आहेत तेथे अवयवनिचय नवा आहे. अनुभव जुना असून जेथे जुन्या ग्रंथात त्याला शब्द नाही, तेथे परिभाषा नवीन आहे. - प्राचीन शास्त्रकारांनीही काही यापेक्षा नवीन केले असेल असे मला माहित नाही शंकराचार्यांनी देखील ब्रह्मसूत्रावरील भाष्य, सूतसंहितेचे नुसते वृत्तबंधन तोडून प्रत्येक सूत्राचे ठिकाणी जसेच्या तशाच अक्षरांनी गद्य घेतले आहे. हे मी पुराणवाक्यावरून व आपल्या परिशीलनावरून सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. अत्यंत नवीन तत्त्वज्ञानाची संवय सेनेका वगैरे स्टोइक्स लोकात आहे. आम्हां हिंदूस नाही.

त एव पदविन्यासास्त एवार्थविभूतयः ।
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रंथनकौशलात् ॥

या श्लोकाप्रमाणेच माझीही काही तरी माकडचेष्टा आहे झाले. कोणाला पसंत नसल्यास ग्रंथ विकत घेऊन वाचण्यात आपला वेळ दवडूं नये.

पूर्वोपलब्धपरिहार दोष

चवथा मुद्दा या संबंधी काहीही लिहिले तरी बाजू संभाळली अशा समजुतीतच त्याचे पर्यवसान होण्यास संभव आहे. तथापि त्या पत्रात हेत्वाभास होते असे मी उत्तरात लिहिले आहे.

ज्या युक्ती पत्रात लिहिल्या होत्या त्या युक्तींची चर्चा माझेजवळ स्वतः आपली होऊन गेली आहे. ते समजून मी थोडीशी भाषा उत्तरात कडक वापरली होती. एखाद्या गोष्टीवर लिहिताना किंवा शंका काढताना पूर्वोपलब्धपरिहार नावाचा दोष उत्पन्न होत असतो तो होऊ नये एवढेच मला उत्तरात दाखवावयाचे होते.

'पूर्वोपलब्धपरिहार म्हणजे पुन्हा पहिल्या ठिकाणी येणे.' याचे स्पष्टीकरण असे की कल्पना करा. एक लोकायत (नास्तिक) आहे. त्याने ''प्रत्यक्षच प्रमाण आहे, इतर प्रमाणे नाहीत'' असे म्हटले असता त्यांना अलोकायताने असा प्रश्न केला की, ''स्व'' प्रत्यक्ष प्रमाण आहे असे तूं म्हणतोस की सर्वांचे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे असे तूं म्हणतोस? पहिल्या पक्षी तुझे बोलणेच आम्हास ऐकू येत नाही असे

आम्ही म्हणतो. 'प्रत्युत्तर देतां म्हणून माझे बोलणे तुम्हाला ऐकू येते' असे म्हणशील तर हेतुसाध्यादि अवयवास्तव हे अनुमान आहे. प्रत्यक्ष नव्हे.'' दुसऱ्या पक्षी तर अनुमान स्पष्ट आहे. या अलोकायताच्या बोलण्यात लोकायत आस्तिक झाला व काही दिवस आचरण करू लागला.

नंतर त्याने काढली प्रयत्नवादावर शंका. की ''सर्वच काही प्रयत्नाने मिळत नाही. म्हणून मनुष्य परतंत्र आहे. अत्यंत परतंत्र म्हणजे जडाचा मनुष्य तयार होणे. मग आत्मा कशाचा?'' या युक्तीने पुन्हा तो लोकायत पहिल्याच ठिकाणी येतो. मग त्याला म्हणावे लागते की 'अरे तूं प्रत्यक्षवादी जर आहेस तर दुसऱ्याला तरी अनुमानाने कसा अडवितोस?' या बोलण्याने पुन्हा तो आस्तिक होतो.

मग एक दोन वर्षानी काढतो कृष्णचरित्रावर शंका की, ईश्वरालाही जर असे चाळे सुचतात, तर ऋण काढून सण करावा. मेल्यावर कोण कोणाचे? या लोकातच जे काही आहे ते आहे. ईश्वर मानून देखील या शंकेने तो पुन्हा पहिल्याच ठिकाणी येतो मग अकृताभ्यागम कृतप्रणाश इत्यादि दोष दाखविणाऱ्या जुन्या युक्तीने पुन्हा तो आस्तिक होतो.

मग दहापाच वर्षांनी करतो रामाच्या वनवासावर शंका. की, 'ईश्वरालाहि कर्मभोग चुकला नाही तेव्हा सर्व पारतंत्र्य भरले आहे. जडात आणि चैतन्यात काही विशेषसा फरक नाही.' या शंकेने तो पुन्हा पहिल्याच ठिकाणी येतो आणि शंका काढताना पूर्वीच्या युक्तीची आठवणहि ठेवीत नाही.

विकाराच्या भरात येऊन विचार करणाऱ्या सर्वांच्या भाषणात हा दोष उत्पन्न होत असतो. म्हणूनच योगशास्त्रात चित्तनिरोधानंतर विवेकख्यातीचे महत्त्व वर्णिले आहे. आपण लोकायत नव्हता ते मला पक्के ठाऊक आहे. आपले माझ्या जवळचे पत्र हारपले आहे. तेव्हा आपल्याजवळ ते कायम असल्यास पुन्हा पाठवावे म्हणजे त्यात पूर्वोपलब्धपरिहार नावाचा दोष कसा झाला आहे हे मी शब्दाशब्दावर लिहून पाठवीन. पत्रात माझ्या पूर्व युक्तीचे खंडणहि केले नव्हते. हा एक दोष जुनाच असून त्याला मी नवीन नाव दिले आहे. हा एक दोष दुसऱ्याच्या म्हणण्यातील काढता न आला म्हणजे खंडणमंडणाचे एकावर एक न्यायामृत, अद्वैतसिद्धितरंगिणी, शतदूषणी, ब्रह्मानंदी, सहस्रदूषणी आदि द्वेषजनक ग्रंथावर ग्रंथ होत जातात.

दैव व प्रयत्नाची नवी मीमांसा

पारतंत्र्याचे आणि स्वातंत्र्याचे मूळ तर असे आहे की, वृत्ति जेव्हा सत्ताविषयिणी असते, तेव्हा सामान्य चेतनस्थ अविद्येमुळे परतंत्र होते व प्रारब्धादि पारतंत्र्य सामग्रीला उत्पन्न करिते. जेव्हा ती चितिविषयिणी असते तेव्हा विशेष

चैतन्यामुळे अविद्येच्या विक्षेपांशनाशाने स्वतंत्र होते.आणि प्रयत्नादि स्वातंत्र्यसामुग्रीला उत्पन्न करिते. जेव्हा ती आनंदविषयिणी असते तेव्हा तिला दोहीचेहि खरे फळ मिळते. आता प्रवृत्तिमार्गात सत्ताविषय बलवान् झाल्यास चितिविषयाची मदत कशी घ्यावी? हे समजून घेण्याचेच नांव शिक्षण आहे. 'सच्चिदानंद वस्तुतः एक आहे तरी वृत्तिभेदाने ते पृथक् भासतात' या पंचपादिकाकारांच्या म्हणण्यावरून मी ही दैवी पौरुषाची नवी मीमांसा सांगितली आहे स्थलसंकोचास्तव इच्याविषयीच्या संपूर्ण युक्ती लिहिता येत नाहीत. अशाच रीतीने कोण्या पुस्तकात ही सिद्ध केली असल्यास दाखविल्याने उपकार होतील.

समजा इच्यावर जर कोणास शंका काढावयाची असेल तर प्रथम ब्रह्माचे सच्चिदानंद स्वरूप वृत्तीने भासत नाही असे कबूल केले पाहिजे. नंतर वेदांत काहीतरी सांगतो असे कबूल केले पाहिजे. परंतु असे मानणाराला आम्ही युक्तीच सांगत नाही. कारण तो पहिल्याच ठिकाणी म्हणजे पूर्वोपलब्धपरिहारात सापडतो. तेव्हा शंका करिताना इतक्या गोष्टी मला मान्य आहेत व इतक्या नाहीत हे प्रतिज्ञेशी विरोध येऊ न देताना प्रतिज्ञापूर्वक आरंभी सांगावे लागते. आणि अशीच सर्व प्राचीन पद्धति आहे. नाही तर निर्णयाच्या ऐवजी,

जिव्हायाश्च्छेदनं नास्ति न तालुपतनाद् भयम् ।
निर्विशेषेण वक्तव्यो, वाचालः को न पंडितः ॥

अशी स्थिती होते. अशापुढे -

'तयाची फजिती करूं आम्ही'

'तोंवरीतोंवरी माळामुद्रांची भूषणे । जंव तुक्याचे दर्शन झाले नाही'

असा ज्ञानाचा अभिमान बाळगणाऱ्या समर्थांनीही हात टेकले आहेत. मग आमची कथा काय? तो अभंग येणे प्रमाणेः-

पाखंड्यांनी पाटी पुरविला दुमाळा । तेथे मी विठ्ठला काय बोलो ॥१॥
कांद्याचा खाणार चोजवी कस्तुरी । आपण भिकारी अर्थ नेणे ॥२॥
न कळे ते मज पुसती छळूनी । लागता चरणी न सोडिती ॥३॥
तुझ्या पायांविण दुजे नेणे काही । तूंचि सर्व ठायी एक मज ॥४॥
तुका म्हणे खीळ पडो त्यांच्या तोंडा । किती बोलो भांडा वादकांशी ॥५॥

शेवटी त्यांना देखील - तुका म्हणे तुम्ही घटापटा । नका जाऊ वाटा आमुचीया ॥ असे म्हणणे भाग पडले. त्यांच्यापेक्षा मी अधिक शहाणा आहे असे मला वाटले नाही, वाटत नाही, वाटूंहि देणार नाही.

श्रीकृष्णाची ऐतिहासिकता

अनध्यस्तविवर्त आम्ही मान्य करू पण ऐतिह्य प्रमाण मानणार नाही, असे म्हणणाऱ्याला कृष्णमूर्तीची आम्ही अनध्यस्त विवर्तता सिद्ध करतो, पण ऐतिह्यप्रमाण ज्याला मान्य नाही त्याला कृष्णच मान्य नाही; तेव्हा त्याची सर्व अवतारांवरच शंका होणार व त्यामुळे ईश्वराच्या साकारतेवर शंका होणार व त्यामुळे मूर्तिपूजेवर शंका येणार, म्हणून हा पूर्वोपलब्धपरिहारच होतो. याशिवाय मी दुसरे काय उत्तर देणार?

कोणी म्हणेल आम्ही इतक्या शंका करतो आणि इतक्या शंका येत असल्या तरी करीत नाही. तर मी त्याला 'इतक्या प्रश्नाची उत्तरे देतो, इतक्या प्रश्नांची उत्तरे खुशी आहे नाही देत' असे मी म्हटले असता कोठे चुकते? युक्तीचा मुद्दा मननात्मक असून तो बाधकयुक्ति-अभिमानियांना अपुरा आहे.

मननाचा नवीन नियम

'प्रकाश्य श्रुतार्थसाधक युक्तीच्या संग्रहाचेच नाव मनन आहे'. वृत्तिलोप काही करता येत नाही- सर्व शब्द अनियतार्थ नाहीत म्हणून! व त्यामुळे मतभेद असला तरी कोणालाही कोणत्या शब्दाचा अर्थ फिरविताच येत नाही हा नवीन नियम मी आपल्या आगमनिर्णयात (यष्टी१६) शब्दाच्या अर्थाविषयी घालून ठेविला आहे. हा जुन्या पुस्तकात दाखवून द्यावा किंवा खंडन तरी करावे अशी माझी इच्छा आहे. याप्रामणे चवथ्या मुद्याचे उत्तर दिले.

अतिवादाचे स्वरूप

आता पांचव्या मुद्याचे उत्तर देतो :- मला संस्कृत कौमुदी येत नाही. म्हणजे पाठ नाही. यामुळे व पंडितांना धातु विचारण्याची संवय असल्यामुळे मी पळून जातो. जे मला येत नाही ते मी स्पष्ट कबूलहि करतो. तत्त्वनिर्णय करता येत नाही या भीतीने पळून जात नाही.

आता कोणी म्हणेल मग तुमच्या शब्दाचे अर्थ बरोबर असतात हे कशावरून समजावे? तर त्याला माझे उत्तर असे आहे की, वाचस्पत्यादि कोश व शब्दकौस्तुभादि ग्रंथ समोर ठेवून जो शब्दाचा अर्थ वादीला मान्य होईल तोच घेऊन मी स्वभाषेत बोलण्याला तयार असतो. ज्याप्रमाणे फुकट धातूच्या काथ्याकुटीला मी भीतो त्याप्रमाणे शुष्क तर्कालाही भीतो.

न्यायात प्रमाण व तर्क हे दोन निराळे सांगितले असून अनिष्टापादन हे तर्काचे लक्षण असून त्याला भ्रमज्ञानात घातले आहे. वाद, जल्प, वितंडा या तीन-

कथा शास्त्रामध्ये प्रसिद्ध असून त्या तिहीतून कोणतीही उपपादनाच्या उपयोगी आहे असे **''वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य उपपादनीयम्''** या अद्वैतसिद्धीतील वचनावरून सिद्ध होते.

(१) स्वपक्ष व परपक्षाच्या निर्णयासाठी जे भाषण तो **वाद**.

(२) आपलाच पक्ष सिद्ध करण्यासाठी जे भाषण तो **जल्प** आणि

(३) परपक्षाच्या खंडणाकरिता जे भाषण ते **वितंडा**.

अतिवाद

या तीनही कथा प्रमाणाच्या आश्रित असून तर्काच्या साह्याने एकापेक्षा एक दुर्बल आहेत. तथापि, या वितण्डेत देखिल मननांशाने साधक तर्काचाच समावेश होतो. बाधक तर्काचा नाही. प्रमाणरहित तर्काला अतिवाद म्हणून नाव दिले आहे.

''**छलजात्यादिभिर्जीयात् स महापातकी भवेत्**'' असे **सूतसंहितेचे** वचन असून-

अतिवादी नव्हे शुद्ध या बीजाचा । ओळखा जातीचा अधम तो ॥
वेदश्रुती नाही ग्रंथ ज्या प्रमाण । श्रेष्ठाचे वचन न मानी जो ॥
तुका म्हणे मद्यपानाचे मिष्टान्न । तैसा तो दुर्जन शिवो नये ॥

असे तुकाराम महाराजांचे वचन आहे.

आता अतिवादक म्हणजे काय. याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करतो -

अधिक तर्क करण्याला **अतिवाद** म्हणतात. जी गोष्ट थोडक्या तर्काने सिद्ध करावयाची व सरळ सिद्ध करावयाची, तिला वाचाल युक्तीचे स्वरूप देणे.

जसे - मूर्तिपूजा कां करावी ?

सिद्धांती - आमच्या बुद्धीला आलंबन पाहीजे म्हणून !

अतिवादी - त्या मूर्तीच्या व्यक्तीत ईश्वर आहे की जातीत ईश्वर आहे ? प्रथम पक्षी ईश्वर परिच्छिन्न झालाच पाहिजे. आणि द्वितीयपक्षी व्यक्तिभेद विच्छिन्न झाला पाहिजे अथवा जातिलाच मूर्त्यवयव कल्पिला पाहिजे.

इत्यादि एक नाही कोटिशः अतिवाद आहेत. त्यांनाहि मी भितो. मला जे काही माझ्या संबधाचे लिहावयाचे होते ते मी या पत्रात लिहिले आहे. (मुक्काम कुऱ्हा, ता. २९/५/१९१३)

शुद्ध प्रज्ञा कशी उत्पन्न होते ?

ह्याप्रमाणे **(१)** धर्म, **(२)** प्रेम व **(३)** गुर्वाज्ञापालन; या त्रिपुटीचे दिव्यांजन आमच्या डोळ्यात घालून व आमच्या विविध मनोदोषांचे आविष्करण करून आमची प्रज्ञा सोज्वळ करण्याकडे महाराजांचे सर्व लक्ष होते. शुद्ध प्रज्ञेवाचून

सद्‌गुरूच्या उक्ती मनात ठसत नाहीत. शुद्ध प्रज्ञेवाचून सेवेची आवडी उत्पन्न होत नाही. शुद्ध प्रज्ञेवाचून बाह्य देहबुद्धि नाहीशी होत नाही, शुद्ध प्रज्ञेवाचून सर्व इंद्रिये सद्‌गुरुसेवेत तटस्थ होऊन एकेंद्रियता प्राप्त होत नाही, शुद्ध प्रज्ञेवाचून संबंधदीक्षेचा अधिकार येत नाही, शुद्धप्रज्ञेवाचून लालन वात्सल्यादि संबंध भजनाच्या खुणा व अभिगमन उपादानादि पंचविध भगवद्‌भजनाचे रहस्य कळत नाही, व शुद्ध प्रज्ञेवाचून प्रमादरहित श्रवणहि घडत नाही. म्हणूनच

''ज्ञप्तेस्तु कारणं साक्षात् शिष्यप्रज्ञैव केवला''

असे भगवान् वसिष्ठाचार्यांनी योगवासिष्ठात म्हटले आहे.

ही शुद्ध प्रज्ञा सद्‌गुरुभक्तीनेच प्राप्त होते व गुरु सांगतील तोच धर्म व ते म्हणतील तेथेच प्रेम ठेवून त्यांच्या वृत्त्यनुसार वागणे हेच गुरुभक्तीचे यथार्थ स्वरूप होय.

आमच्या पारमार्थिक उन्नतीचे बीज यातच साठविलेले असून आमच्या स्वालंबनाचा आमच्या आत्मविश्वासाचा हा भक्कम पाया आहे. आम्हाला सानन्यदीनतेची जोड देवून सद्गुरुभक्तीचे रहस्य शिकविणारी व महाराजांसारख्या दयाळू सद्‌गुरुमाउलीचे स्तन्यामृत पचनी पाडून माधूर्य प्रेमाची पुष्टि देणारी ही दिव्य मात्रा आहे. यातच धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापालन यांचा समु□ाय साधतो. यानेच निरहंकार सेवेचे तत्त्व कळू लागते. हळूहळू सत्त्ववृद्धि होत जाते, व बुद्धीला बोधग्रहणयोग्यता प्राप्त होऊन प्रमादरहित श्रवणाने वेदांतचिंतनाचा मार्ग सुलभ होतो.

श्रवण विधी व श्रवणाने समाधि

गुरुजवळून श्रवण करीत असताना कोणकोणते प्रमाद उत्पन्न होतात ते '**प्रमादकल्लोळात**' महाराज सांगतात :-

एकवेळ झालिया श्रुति । आत्मत्त्वे घे देहाहंकृति ।
न करी श्रवणाची आवृत्ति । प्रमादी तो ॥
उक्त नियम त्यजून । जो करी वेदांतश्रवण ।
फळी उतावेळ प्रयत्नावीण । प्रमादी तो ॥

म्हणून हे प्रमाद टाळण्याकरिता वरील गुरुसेवेचे तत्त्व दृढ पाळले पाहिजे. भागवतमाहात्म्यात म्हटले आहे.

विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वस्मिन्दीनत्वभावना ।
मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चला मतिः ।
एवमादि कृतं चेत्तस्यात्तदा वै श्रवणे फलम् ॥ (अध्याय ५ श्लो. ७५/७६)

अशा प्रमादरहित श्रवणानेच देहत्रयाचा निरास होऊन माधुर्यसंबंधयोग्यता

प्राप्त होते. याविषयी अगस्तिसंहितेचे वचन आपल्या ''प्रेमनिकुंजात'' प्रमाण घेऊन महाराजांनी त्याचे स्पष्टीकरण केले आहे ते असे :-

देहत्रयविनाशं च कृत्वादौ गुरुवक्त्रतः ।
ततः संबंधयोग्यत्वं प्राप्नोति मुनिसत्तम ॥ अगस्तिसंहिता

एवं झालिया साधनभक्ती । ज्ञान होय सद्‌गुरु युक्ती ।
तै देह त्रयाची आसक्ती । सुटोनी जाय ॥
जैसे स्वप्नीचे घरदार । जागृति येतां आटे समग्र ।
तैसे सद्‌गुरुमुखे श्रवण सुंदर । करिता देहत्रय विनाशु ॥
देहत्रय विनाश झालिया । संबंध-योग्यता ये भक्तराया ।
साधनभक्तीचि तया । फलदात्री होय ॥ (प्रेमनिकुंज-तृतीया वल्ली)

हे श्रवणाचे फळ निश्चयाने मिळण्याकरिता अवधान मात्र पूर्ण असले पाहिजे हे ज्ञानेश्वरमहाराजांनी प्रतिज्ञेने सांगितले आहे. ते म्हणतातः-

तरी अवधान येकले दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होईजे ।
हे प्रतिज्ञोतर माझे । उघड आयिका ॥ (ज्ञाने.अ.९ओवी १)

श्रवणकाली चंचल चित्त करून जर स्वतःच प्रतिबंध करून घेतला तर मात्र सद्‌गुरुमाउलीच्या कळवळ्याचा काहीच उपयोग व्हावयाचा नाही. याविषयी महाराजांचा पुढील अभंग पहा :-

पतितही संत तारितील कोणी । कृपावलोकनी आपुलिया ॥१॥
न मागता माय पाजील की स्तन । तीसची म्हणून बाळचिंता ॥२॥
परी बळे मुख मिटवितां बाळ । राहीजे स्नेहाळ ठायी ठायी ॥३॥
तेवी प्रसंगीच आवडी दडवितां । स्तब्ध होणे संतां लागे तेव्हां ॥४॥
मौने येऊ द्यावे सांगती तें चित्ता । पुढील तो चिंता ज्ञानराजा ॥५॥(अभं.गाथा१३३६)

श्रवणानंदाने समाधी

सावधान चित्ताने श्रवण केले असता श्रवणानंदानेच समाधी कसा प्राप्त होतो याविषयी वासुदेवराव मुळ्यांच्या एका पत्रात महाराज म्हणतात -

'तुम्हाला जेवढी मार्गाची उतावळी आहे तेवढी ज्ञानाची नाही. परंतु ज्ञान आणि मार्गाचा समु□ाय असतो. उदाहरणः- जसे ज्ञानाने परमात्मा जाणावा आणि मार्गाने त्याचा संयोग करावा. अशा अनेक गोष्टी आहेत.

श्रोत्रीय आणि ब्रह्मनिष्ठ होणे हेच जगातील मुख्य कर्तव्य आहे.

ब्रह्मनिष्ठतेवाचून श्रोत्रीयता जशी आंधळी, तशीच श्रोत्रीयतेवाचून ब्रह्मनिष्ठताहि लंगडी आहे. एकवेळ ब्रह्मनिष्ठेतेची गोडी लागल्यावर विद्वत्तेवर

त्याचे मन बसत नाही. म्हणून याचा उपक्रम पहिलेच तसा आहे. त्यावर तुमचे म्हणणे कदाचित् ''मग तुम्ही आम्हाला शब्दकिटकिटच सांगणार की काय ?'' असे येईल. परंतु -

आम्ही तुम्हाला विद्वत्ता व ब्रह्मनिष्ठता या दोन्ही पक्षाने सारखे नेणार

शिवाय, शब्दकिटकिटही सांगितली तरी तुम्हाला शब्दकिटकिट म्हणण्याचा काय अधिकार आहे? कारण **''शास्त्रावर अलंबुद्धि झाल्याशिवाय शास्त्रे नकोत असे म्हणण्याचा कोणासही अधिकार नाही.''** ग्रहण होत नाही म्हणून कंटाळा येऊन आता शास्त्र पुरे, अशी तुमच्यासारखी अलंबुद्धि अज्ञानी पुरुषांना आणि बायकांनाही असते. त्याला आम्ही अलंबुद्धि म्हणत नाही. ती तर शब्दानुविद्ध समाधीमध्ये होत असते. जसे भगवत्कथेमध्ये प्रेम येऊन प्रेमाने मूर्च्छित पडला म्हणजे कथा ऐकणे आपोआप बंद पडते, त्याप्रमाणे श्रवणानंदानेच प्रथम समाधीत गुंग झाला म्हणजे आपोआपच शास्त्रावर अलंबुद्धि होत असते. भालेरांवाचीही मागे तुमच्याप्रमाणेच स्थिती झाली होती.

''किंचित् कारणाकरिता आत्मसार्थक करणाऱ्या पुरुषांना आम्ही आपल्या हातचे सोडीत नसतो.'' (द्वि.य.उ.पृष्ठ २८-२९)

अभ्यास कसा करावा

सच्छास्त्रश्रवणाविषयी अशाच अर्थाचा उपदेश भगवान् वसिष्ठांनी श्रीरामास योगवासिष्ठाच्या उत्पत्ति प्रकरणात केला आहे तो संग्राह्य असल्यामुळे येथे प्रमाणार्थ घेतो.

श्रीवसिष्ठ :- तुला बोध व्हावा एवढ्यासाठी मी ज्या कथा सांगणार आहे त्या जर तूं लक्ष देऊन ऐकशील तर बा साधो! तूं ज्ञानी व मुक्त होशील पण तसे न करिता उद्विग्न होऊन जर तूं मध्येच उठून जाशील तर सच्छास्त्र श्रवणास अयोग्य असलेल्या पशुपक्षांप्रमाणे तुला काही लाभ होणार नाही. जो ज्याची इच्छा करतो व त्याकरता प्रयत्न करतो त्यास ते अवश्य प्राप्त होते. पण-

थोडासा प्रयत्न करून जर तो कंटाळला व त्याने प्रयत्न सोडला तर त्यास इष्ट वस्तूचा लाभ होत नाही. यास्तव इष्टप्राप्तिपर्यंत प्रयत्न केला पाहिजे. याचे श्रवण नित्य करावे. म्हणजे बुद्धिमध्ये ज्ञानोदय होतो.

पण पापाच्या दुष्परिणामामुळे पुष्कळांस हे रुचत नाही. त्यांनी पाहिजे असल्यास दुसऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास करावा. किंवा पशुतुल्य विद्याहीन होऊन रहावे. त्याबद्दल आमचे काहीच म्हणणे किंवा आग्रह नाही. पण -

ज्यास अध्यात्मशास्त्राची चर्चा आवडत असेल त्याने त्याचा आदराने

अभ्यास करावा. म्हणजे औषधपानानानंतर जसे आरोग्य हे प्रत्यक्ष फळ मिळते त्याप्रमाणे जीवनमुक्ति अनुभवास येते.

विश्वासाची आवश्यकता

सद्‌गुरुवाक्यश्रवणाने जसजशी आपली बुद्धी शुद्ध होत जाईल तसतसे आपल्यास परोक्ष ज्ञान अधिकाधिक होत जाते. परंतु विश्वास मात्र दृढ पाहिजे. याविषयी महाराज काय म्हणतात ते पहा :-

''आपला विश्वास मजवर सत्य आहे, तर मीही आपणास सोडून जाण्याची इच्छा करीत नाही. तुम्ही मला खरोखरच प्रेमपाशात बांधले तर मला एक पाऊलही पुढे निघवणार नाही'' - असे मी ज्ञानेश्वर साक्ष घेऊन सांगतो.

'परंतु माझ्या सर्वज्ञत्वाबद्दल जसा सर्वांचा निश्चय आहे तसा सर्वशक्तिमत्त्वाबद्दल दितस नाही.' हे तात, आपण जितका जितका विश्वास मजवर ठेवाल तितक्या आपणास या जन्मात व पुढच्या जन्मात अनंत प्रचीति येतील.

आता आपणास वाटेल की हा आम्ही अंधविश्वास ठेवावा की काय ? तर बाबा तुम्हाला डोळेच नाहीत. तुम्ही आंधळे आहात म्हणूनच तुम्हाला अंधविश्वास ठेवावा लागतो. आंधळ्याने जर डोळसाचा हात धरून मग त्याच्याविषयी भलभलत्या कल्पना केल्या तर काय फळ मिळेल? (पत्र द्वि.य.उ.पृ.२६)

अंधश्रद्धा व शास्त्रीयदृष्टी

याचा अभिप्राय असा की जोपर्यंत सद्‌गुरुमुखाने आपली शास्त्रदृष्टी निर्मळ झाली नाही तोपर्यंत आपण आंधळे आहोत. ही दृष्टी तीन प्रकारची असून शास्त्रदृष्टीच सर्वात श्रेष्ठ होय. याविषयी महाराजांनी भैय्यासाहेब तांबे यांच्या पत्रांत फार सुंदर विवेचन केले आहे. ते येणेप्रमाणे दृष्टी तीन प्रकारची आहे. वैयक्तिक, सामाजिक व शास्त्रीय.

(१) वैयक्तिक दोषदृष्टि

'आपल्या मनाच्या जे जे विरुद्ध ते ते दोष' असे समजणे ही वैयक्तिक दोषदृष्टि आहे. ही दृष्टी भयंकर व गुणालाही दोष करून दाखविणारी आहे. घरात, देशात व धर्मात कलह माजविणारी हीच दृष्टी आहे. एखाद्या सुखी मनुष्याला पैसा मिळत असला म्हणजे दुःखी सद्‌गुणी मनुष्यालाही तो पापी समजतो. हे याच दृष्टीचे पाहणे होय. वाटेल तशा ढोंगांनी पैसा मिळवून हजारो लोकांना जेवूं घालणारा; साधू, शांत आणि एकांती असणाऱ्या मुनीला दरिद्री म्हणतो तोच याच दृष्टीमुळे. **बाप मुलाला व मुले बापाला याच दृष्टीमुळे वाईट म्हणत असतात.** म्हणून ही वैयक्तिक दोषदृष्टि सर्वस्वी नाश करणारी व भयंकर

असल्यामुळे हिच्या मागे शहाणे पुरुष जात नाहीत

(२) सामाजिक.दोषदृष्टि -

दुसरी दोष पाहण्याची दृष्टि म्हणजे सामाजिक. दोषदृष्टि! ही थोड्या अंशी बरी आहे व पुष्कळ अंशी वाईट आहे. समाजाच्या विरुद्ध असण्याला दोष म्हणणे, हेच या दृष्टीचे स्वरूप आहे. परंतु प्रत्येक समाजाची घटना निरनिराळी असल्यामुळे प्रत्येक समाज प्रत्येक समाजाच्या दृष्टीने सदोष आहे. पुन्हा प्रत्येक मनुष्यात समाजाच्या दृष्टीने काही तरी दोष असतातच. समाजशास्त्री (सोशालिस्ट) लोकांनी समाजाला सारखे धन वाटण्याचा प्रयत्न करून पाहिला असता तो साधला नाही ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. समाजाला अति अनुकूल राहिल्यास कुटुंब दोष देते व कुटुंबाला अनुकूल राहिल्यास समाज दोष देतो. तथापि, हिच्या योगाने मनुष्याला इहलोकात बरे म्हणून घेण्याचा आव घालता येतो.

(३) शास्त्रीय दोषदृष्टि

तिसरी शास्त्रीय दोषदृष्टि होय! ही धन्यतमा असून गरीब मुमुक्षूंचे रक्षण करणारी माता आहे. 'शास्त्राच्या विरुद्ध म्हणून जे जे असेल ते ते दोष' असे समजणे हे हिचे स्वरूप आहे. अशा प्रकारची दोष पाहण्याची शास्त्रीय संवय ज्याला लागली आहे तो मनुष्य पोटभरू साधूंच्या तडाक्यात येत नाही व कुटुंबाच्या तडाक्यातही फसत नाही. व शेवटी समाजाकडून पराभूत न होता आपले परलोकचे कल्याणही साधून घेतो. परंतु ही दृष्टीही गुरुजवळूनच शिकली पाहिजे. शास्त्रे वाचून किंवा वादविवादाने तर्क करून शास्त्रीय कोणते व शास्त्राविरुद्ध कोणते हे समजत नाही. आपल्या मताने शास्त्रे वाचू लागल्यास आपल्या पहिल्या मताला अनुकूल असतील अशीच वचने आपण काढून घेतो-एखाद्या वेश्येने भागवत ऐकल्यावर गोपिकांच्या गोष्टींवरून जारकर्म करणे शास्त्रीय आहे असे तिला वाटल्यास तिची सुधारणा काय होणार? शास्त्राने आपल्या पहिल्या मतात बदल पाडला नाही तर त्याने आपल्याला ज्ञान तरी काय शिकविले? पाहुणे म्हणून गेल्यावर शिळे अन्न मिळल्यास पाहूणचार कोण म्हणेल? म्हणून - शास्त्र म्हणजे काय, हे सद्‌गुरुजवळूनच समजून घेतले पाहिजे.'' याप्रमाणे आम्ही मुले शास्त्रदृष्टिविहीन म्हणून महाराजांनी आपला हस्तावलंब देऊन आम्हास ब्रह्मभुवनाचा सोपान चढण्याचा उपदेश केला. श्रीमद्‌भागवतात ब्रह्मस्तुतीत हेच म्हटले आहे :-

''एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मतया विचक्षते ।
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृतांबुधिम् ॥''

ब्रह्मदेव म्हणतात हे भगवन्, अशा प्रकारच्या सर्व जीवांच्याही स्वरूपभूत

तुज भगवंताला जे पुरुष, गुरुरूपी सूर्यापासून प्राप्त झालेल्या उपनिषज्जन्य ज्ञानरूप उत्तम नेत्रांच्या योगाने आपल्या अंतर्यामी स्वरूपाने पाहतात, ते पुरुष संसाररूप जो खोटा समुद्र त्याला तरल्यासारखे होतात.'' महाभारताच्या मोक्षधर्मपर्वात भीष्म युधिष्ठिराला सांगतात.

यथांधः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥(अध्याय २९८-१८)

म्हणजे पुरुषाला आज जरी मोक्षाची वाट उघड दिसली नसली तरी त्याने गुरुवचनावर विश्वास ठेवून सर्वदा योगाचा अभ्यास करीत रहावे. म्हणजे ज्याप्रमाणे नेत्रहीन असाही मनुष्य संवयीचे बलावर घरात वावरतो, त्याचप्रमाणे हा पुरुषही अभ्यासबलाने ज्ञानी होऊन अखेर मोक्षगतीला पोहचतो.

''तुका म्हणे कैसे आंधळे हे जन । गेले विसरून खऱ्या देवा ॥''

ही तुकोबारायांची प्रसिद्ध अभंगवाणी सर्व आबालवृद्धांच्या ओळखीची आहेच. यात त्यांनी - आधी पूजा सद्‌गुरुनाथा । चाले देवावरी सत्ता ॥

या वाक्याने सद्‌गुरूला देवापेक्षाही श्रेष्ठ ठरविले आहे.सारांश, गुरुवचनावर विश्वास न ठेवता जप, तप अनुष्ठानादि साधनांचे कितीही काबाडकष्ट केले तरी ते तूषकंडणवत् व्यर्थ होत. निपटनिरंजन म्हणतात-

''जोगजुगत कर देखे, ध्यानकुं धरदेखे,
करमकुं करदेखे, कुछभीभयो नहीं । स्नानसंध्या करदेखे ।
देवपूजा कर देखे, पवन शीस चढा देखे,
बालभी उखाडो नही । काशी रामेसर फिर देखे,
द्वारका जगन्नाथ देखे, जयोध्या मथुरा देखे, देव तो मिला नही ।
तनमो खाक चढाई, जटादाढीभी बढाई,
नींबकी पात खाई, झ्यांट भी भयो नही ।
कहे निपटनिरंजनलाल, मिले सब सद्‌गुरु दयाल,
तब एक पलखमो उजाल, सब खलकभर अलख दिखायो ॥१॥

आगम व आप्त म्हणजे वेद आणि गुरु, यांजवर ठेवलेली श्रद्धा ही अंधश्रद्धा नसून ती सकारण व सप्रमाण कशी आहे याविषयी महाराजांनी जे सोपपत्तिक विवेचन केले आहे त्याचे दिग्दर्शन उमरावती प्रकरणात केले आहे ते पहावे.

शिष्याची सानन्यदीनता

याप्रमाणे शिष्याची उपाधी ओळखून श्रवणामृतदानाने सद्‌गुरु त्याची बुद्धि वाढविण्याचे उपाय योजीत असतात. पण सद्‌गुरु जितके निरपेक्ष दयाळू असतात तितकाच शिष्यही खऱ्याखुऱ्या अंतःकरणाने अनन्य शरण असला

पाहिजे. विनीत शिष्याची बुद्धि वाढविणे हे जसे गुरूच्या दयाशीलपणाचे लक्षण आहे, तसे धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापूर्वक सानन्य दीन असणे हे शिष्याच्या सेवाशीलपणाचे लक्षण आहे. शिष्याची उपाधी तोडण्यात सद्गुरु जसे 'प्रक्रियाचतुर' असतात तसे सद्गुरूचे मनोगत ओळखून वागण्यात शिष्यही 'श्रीगुरुचरणचतुर' असता पाहिजे. श्रीगुरु जसे ब्रह्मकांचनाची नवभूषणे शिष्याला लेववून वात्सल्यप्रेमाने सुखी होतात तसेच शिष्यानेहि निष्काम भावनेच्या नव्या नव्या उपचारांनी श्रीगुरुमाउलीचे पूजन अर्चन करून सुखी झाले पाहिजे. तनुमनप्राणाच्या पादुका त्यांच्या चरणी लेवविल्या पाहिजेत, भोगमोक्षसुखांची त्यांच्या चरणावरून ओवाळणी केली पाहिजे, व ''संतोषं जनयेत्प्राज्ञो तदेवेश्वरपूजनम्'' या न्यायाने त्यांस संतोष देऊन ''तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाश्यन्ते महात्मनः'' या श्रुतिवचनाचा प्रयत्नपूर्वक अनुभव घेतला पाहिजे. श्रीगुरूंच्या चित्ताला जेणेकरून संतोष होईल असेच आचरण शिष्याने ठेवले पाहिजे. याविषयी सूतसंहितेच्या ब्रह्मगीतेत पुढील श्लोक आहेत :-

स्वस्यानिष्टमपि प्राज्ञः प्रकुर्याद् गुरुणोदितः ।
गुरोरिष्टं प्रकुर्वाणः परं निर्वाणमृच्छति ॥३१॥
स्वाश्रमं च स्वजातिं स्वकर्तिंच तथैव च ।
स्वादृष्टम् लोकविद्विष्टम् बंधुपुत्रादिसंगमम् ॥३२॥
गृहक्षेत्रधनादीनां हानिं क्लेशं सुखं तथा ।
अनवेक्ष्य गुरोरिष्टं कुर्यान्नित्यमतंद्रितः ॥३३॥

शिष्याची बुद्धी वाढविणे : हीच गुरुकृपा

त्याप्रमाणेच 'शिष्याची बुद्धि न वाढवितां मायिक पदार्थ देऊन संसारदुःखात लोटणारे पुरुष गुरु नव्हेत' असे पुढील श्लोकात सांगितले आहेः-

अनात्मरूपं देहादिं यो ददाति पिता तु सः।
न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः॥३८॥
अष्टैश्वर्यप्रदस्तद्वंद्गधर्वादिपदप्रदः।
सार्वभौमप्रदश्चापि न गुरुः क्लेशदो हि सः॥३९॥
मंत्रतंत्रादिदस्तद्वल्लौकिकोपायदस्तथा ।
न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हिसः॥४०॥ ब्रह्मगीता अ.१२

तात्पर्य, शिष्याची बुद्धि वाढविणे हे गुरूचे मुख्य लक्षण असले पाहिजे व शिष्य अनन्यगतिक सेवाशील असला पाहिजे तरच जगाला भक्तिसाम्राज्याचा सुदिन दाखविण्याला ते दोघे समर्थ होतात नाहीतर परमार्थाची कशी विटंबना होते याविषयी संप्रदायसुरतरूत महाराजांनी मोठे रहस्यमय वर्णन केले आहे. ते म्हणतातः-

''शिष्याची बुद्धि वाढविणे । हेचि श्रीगुरूची मुख्य लक्षणे ।
एरवी करामती दाखविणे । ते झकविणे लोकांते ॥
केवळ गुरूचा आशीर्वाद । जरी होय सुखप्रद ।
तरी तेथ व्यभिचार सिद्ध । गुरुत्वनियामक तो नसे ॥
भलताही भलत्या प्रती । आशीर्वाद देई क्षिती ।
आता दाविणे करामती । गुरु न म्हणिजेतयाते ॥
चमत्कार दाखविणे । तरी ते घडे मायागुणे ।
माया तुच्छ या शब्दाविणे । आन उपाय नसे मोक्षा ॥
म्हणोनि नाना उपाये करून । शरण आलियाचे बुद्धिवर्धन ।
हेचि मुख्य श्रीगुरुलक्षण । सर्वज्ञात्माचार्य सांगती ॥
''एतदेवहि दयालुलक्षणं यद्विनेयजनबुद्धिवर्धनम्'' (संक्षेपशारीरक.अ.४ श्लो ३ उत्तरार्ध)
चमत्कार दाखविणे । एथ दुसरीयासी न्यून पाहणे ।
बुद्धि वाढविलियाविणे । आपणा ऐसे करणे, न घडे ॥
म्हणोनि सद्‌गुरु तोचि आधी । जो वाढवी शिष्याची बुद्धि ।
जयाचा तयासी आत्मनिधि । देतां त्रिशुद्धि काय गर्व ॥
गर्वे गुरु मार्ग चुकी । गर्वे शिष्यही कुंभीपाकी ।
गर्वाते नाही निकी । प्रशंसा कोठे ॥
कलियुगाचा ऐसा पगडा । लागला गुरुशिष्यांचा झगडा ।
दोघेही शुल्क-दगडास्तव भांडती ॥
गुरूचे जे सात्विक लक्षण । तेचि अंतःकरणी धरून ।
समयदोष निरीक्षून । शिष्य गुरूते निंदिती ॥
सात्त्विक गुरु पाहिजे म्हणती । आपण तामसचि राहती ।
ऐसीची आहे गुरूंची स्थिती । झडपली मति गर्वरूपे ॥
शिष्याची लक्षणे घेऊन सात्त्विक । आपणा इच्छिती देहसुख ।
एवं गुरुशिष्य दोघेही नरक । शेवटी निःशंक पाहती ॥
अवघे सात्त्विकची असावे । गर्विष्ट कोणीही नसावे ।
विषयामाजी न फसावे । कोणीही कदा ॥
गुरु गर्वे देहाभिमानी जाहला । आणि शिष्य गर्वे काय मोक्षा गेला ।
यालागी गर्व अवघियाला । नाशचि करी ॥
तथापि गुरुगर्वाच्या ठायी । ज्ञान असता बाध नाही ।
शिष्य साधक म्हणोनि तया काही । गर्व लवलाही नसावा ॥
आता हे बोलणे न रुचे जया । तरी शास्त्रचि न रुचे तया ।

दीना अभय देयावया । गुरुगर्वोक्ती मी अपेक्षी ॥
पोळित असतां भवदुःख । जो शरण आला नावेक ।
तयासी अभय न दे जो सम्यक । तो गुरु नपुंसक मी म्हणे ॥
जो म्हणे माझा राग निमाला । आणि गुरु आज्ञेसी कु□ार झाला ।
तो शिष्य सर्वांगसुदंर असला । तथापि निःशेष त्यागावा ॥
*गुरुप्रतीति *शास्त्रप्रतीति । तिसरी ती *आत्मप्रतीति ।
दिवशी दिवशी जयाप्रती । घडली तो महायोगी ॥
एक स्वये शास्त्र पाहती । स्वमते शास्त्रार्थ विचारिती ।
गुरुवाक्याते दूषिती । आपुलिया बळे ॥
तयासी गुरुअभिमत ज्ञान । मिळेचिना निश्चयेकरून ।
एक ते गुरुचि बैसती धरून । शास्त्रवचन नेणती ॥
ते भलतेहि संप्रदाय । पाहतांचि फसती स्वये ।
एक दोन्हीचा समन्वय । करिती जरी ॥
तरी नेणती आत्मप्रतीति । तेणे स्वहिता सर्वथा मुकती ।
जैसे चाचपटे चालती । आंधारी आंधळे ॥
जो साच कृतकृत्य जाहला । गुरुदोष न दिसती त्याला ।
जो वचनाधीन राहिला । तो शास्त्रास वा गुरूला दूषी ॥
केवळ गुरूवरी ज्याचे प्रेम । तो दूषितो स्मृतिनिगम ।
केवळ शास्त्रावरी ज्याचे प्रेम । तो सद्‌गुरूस दूषितो ॥
केवळ देहप्रेम जयासी । तो प्रसंगी दूषी दोहींसी ।
म्हणोनी निश्चये गुरुशास्त्रासी । विचारावे ॥
शास्त्र सांगेल तो गुरु । गुरु सांगेल तो शास्त्रविचारू ।
जैसा कां बीजांकुरु । अन्योन्याश्रय तैसा हा ॥
सृष्टीत ईश्वरे बीज निर्मिले । म्हणणे अनादिपणे द्योतिले ।
ते मानुषे नेवोनि क्षेत्री पेरिले । तरी ते वाढले तेणोचि माने ॥
तेवी ईश्वर गुरु शास्त्रबीज । पुढती गुरुफल संप्रदाय बीज ।
एवं गुरु आधी शास्त्र सहज । अनंतर आहे ॥
गुरु असतो जीव । तो भलतेची सांगेल स्वयमेव ।
यालागी शास्त्र पाहणे म्हणती सर्व । मंदबुद्धि ॥
जे कां शास्त्राचे दास । तयाचे म्हणणे योग्य तयास ।
परी हे भय वेदांतियास । कदा नुमटे ॥
जी जी प्रक्रिया करी बोध । तीचि तीचि आहे शुद्ध ।

ऐसे बोलिले प्रसिद्ध । वार्तिककारही ॥
''यया यया भवेत्पुंसा व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थितिः''
प्रणव उपासनेसमान । हो शके 'म्हैसा ब्रह्मज्ञान' ।
वेदान्तींची खूण । ऐसिचि आहे ॥
कोणी बळेचि शास्त्रे निंदिती । प्रक्रिया रचूं नेणती ।
ऐसे जे गुरु म्हणविती । जीवे मातीत घालावे ॥
एका मुर्खाचिये मनी । गुरु सर्वज्ञ असावा म्हणोनि ।
परी मिथ्या जगति कोणी । सर्वज्ञता मिरवावी गुरु जितुका अल्पज्ञ असेल।
तितुका तो अधिक शोभेल । कारण जयाचे ज्ञाना अल्प बोल ।
तोचि उत्तम अधिकारी ॥
''श्लोकेन च तदर्धेन श्लोकपादेन वा यदि ।
ब्रह्मज्ञानं भवेद्यस्य क्षीणं तस्य प्रयोजनम्''
इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुढे । सर्वज्ञादि तर्क बापुडे ।
एकाने स्वप्नीचे पुसिले कोडे । ते जागृतीत कोणे कां सांगावे ॥
तैसे ब्रह्मज्ञानिया समोर । सर्वज्ञतादि हास्याकार ।
यालागी बोधसमर्थ विचार । असावा श्रीगुरु ॥
सात्त्विक असता सात्त्विक पहावा । तामस असलिया स्वस्वभावा ।
गुरु मिळेल तैसा पहावा । उपासनार्थ ॥
तामस स्वभावासी ज्ञान । सर्वथा नोहेचि जाण ।
म्हणोनि घेयावे उपासन । कवणेही परी ॥
आपुले आंगी दोष असतां । तरी दुसऱ्यासी कां निंदावे वृथा ।
उपदेशाविण श्रीगुरुनाथा । आन श्रमदाता सच्छिष्य नोहे ॥
सात्त्विकही जाहला । तामसवचने ज्ञाना भेटला ।
तरी तामसही आला । सात्त्विका गुरु ॥
परी येथही अपवाद बहु असती । यालागी राजमार्ग सत्वसंपत्ति ।
अथवा योग्य गुणत्रयोपयोग विश्वसुधारणार्थी ।
करी तो गुरुमूर्ति मानवे माते ॥
एक गुरु धरिती शांति । जवळी शिष्यशिष्यिणी येती ।
मग आपसात मिसळती । वधुवरपणे ॥
परी झणी ढळेल साधुपण । यासाठी न बोलती वचन ।
तया साधु म्हणोनि करावे नमन । परी गुरुपण शोभेना ॥

ब्रह्मज्ञान जाहले । तेणे अन्यायी जग हे जाळिले ।
तरी पाप न लागे वहिले । महात्मया तया ॥
म्हणोनी हो कां भलती रीती । परी लोकांसि दाखविणे शांति ।
ते दाखवी साधक स्थिती । संसार भीती अनिवार ॥
एक ते धरोनि अति शांति । शिष्याचे चाळे डोळियां पहाती ।
आणि आपणही करू लागती । त्यांच्या तोंडावरी थुंकावे ॥
एक ते आम्ही ज्ञानी म्हणोन । लोकास बोधिती इच्छा नसून ।
जैशा मुरळ्या भंडार घेऊन । बळेचि लाविती कपाळा ॥
ते ज्ञानाभिमानी खळ । न होती गुरु निखळ ।
एक म्हणती संत केवळ । लोकहितार्थ धुंडिती ॥
तिही आमुच्या घरी यावे । आम्हासी बोध करावे ।
पटेल ते घेवो द्यावे । सुखेचि आम्हां ॥
ऐसियाच्या घरी कोणी । जाय तो साधु पापखाणी ।
त्या स्थळीचे अन्न पाणी । निश्चये करूनि वर्जावे ॥

आता 'विनेयजनबुद्धिवर्धनम्' या पदाचा स्पष्टार्थ सांगून निरूपणाचे सार पुढील ओवीत महाराज सांगतात :-

एवढिया निरूपणाचा सार । की प्रथम शरण यावा शिष्यवर ।
मग गुरूने देवोनि अभयकर । योग्य तयासी शिकवावे ॥
तेथ चुकीलिया दंड देयावा । परि उगाचि लोकी बंडाळा न करावा ॥(संप्र.सु.अ.२२)

शिष्याच्या मनाचे दमन करणे : हीच खरी संतकृपा

सारांश, शिष्याच्या मनाचे दमन करून त्याची बुद्धी वाढविणे हे महाराजांनी गुरूचे मुख्य लक्षण सप्रमाण ठरविले आहे व आपल्या 'प्रमादकल्लोळात'-

न दमवितां शिष्याचे मन । दैहिक परीक्षा पाहे कसोन ।
घेऊ नेदी धड सलिलान्न । प्रमादी तो ॥

असे म्हणून शिष्याचे मन न दमविता नुसतेच त्याला कसून पाहाणाऱ्या गुरूला प्रमादी म्हटले आहे. हे यद्यपि खरे आहे तथापि अगोदर सद्‌गुरूच्या स्वाधीन संपूर्ण मनोवृत्ति शिष्याने केल्यावाचून गुरूला त्याची बुद्धि वाढविता यावयाची नाही, व त्यांच्या दयालुपणाचाही उपयोग व्हावयाचा नाही ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्टही महाराजांनी आपल्या शिक्षणक्रमात कंठरवाने प्रतिपादन केलेली आहे.

साधुजवळ राहून नुसती आयुरारोग्यादि ऐहिकसंपत्ति विपुल मिळाली व मन जसेच्या तसेच अशिक्षित राहीले तर हे काही संतकृपेचे फळ नव्हे. 'न मोचयेद्यः

समुपेतमृत्यम्' - म्हणजे मृत्यूपासून सोडविणे हेच खरे संतकृपेचे फल होय व [1]मूर्खत्व हे मरण होय. [1]पुढिल प्रश्नोत्तर पहाः- गुरुजी मरण कवण हे सांगुनी मजला निवृत्ती दया विपुला । बाळा मुर्खत्वचि रे निधन महा ते नसो नसो रिपुला ॥ आचार्यकृत प्रश्नोत्तर माला.

किंबहुना मनच महामरण होय. 'मनोह्यविद्या भवबंधहेतुः' हे मोठमोठ्या संत महात्म्यांचे म्हणणे आहे. म्हणून ''मनोनाश होणे हीच खरी संतकृपा होय.'' प्रसंगविशेषी संताची एकदम कृपा होऊन शरीरावर दृष्ट परिणामही झाला तरी मनोवृत्तिवर मात्र काहीच परिणाम होत नसतो. याविषयी महाभारताच्या शांतिपर्वातील पुढील कथानक उत्तम उदाहरण आहे. ते कथानक थोडक्यात असेः-

कथा : मुनी आणि कुत्रा

एका निर्जन अशा महावनात कोणी एक ऋषि फलमूलांवर राहून उपवासदिकांनी अंतःकरणशुद्धि करून नेहमी सत्त्वस्थ वृत्तीने राहत असत. त्या ठिकाणी एक गांवठी कुत्रा त्या मुनीवर प्रेम व भक्ति ठेवून फलमूलावर उदरनिर्वाह करून उपवासाने अंग सुकवीत त्यांना कधीहि न सोडता त्यांचेजवळ राहत असे.

एके दिवशी एक मोठा चित्ता त्या कुत्र्यावर झडप घालण्यासाठी तेथे आला. त्याच्यापासून आपले संरक्षण करण्याविषयी त्या कुत्र्याने मुनीला विनविले. मुनींनी त्याचा भाव व भयाचे कारण ओळूखन त्याला चित्ता केला. तेव्हा तो वनात निर्भयपणे फिरू लागला. पुढे एक वाघ त्याला मारण्यासाठी चालून आला. तेव्हा फिरून तो चित्ता ऋषीस शरण गेला असता त्यांनी त्याला वाघ बनविला. याप्रमाणे हा कुत्रा वाघ बनल्यावर मांस खाऊ लागला. फलमूले खाईनासा झाला. वनामधे राहणाऱ्या वाघाप्रमाणे तो अरण्यातील श्वापदांना मारू लागला. एके दिवशी एक मोठा मदोन्मत्त हत्ती त्याला मारण्याकरिता आला तेव्हा तो वाघ पुन्हा ऋषीला शरण गेला असता ऋषींनी त्याला मोठ्या मेघाप्रमाणे धिप्पाड हत्ती केला याला बरेच दिवस लोटल्यावर एके दिवशी एक सिंह त्या हत्तीला मारण्यासाठी आला. तेव्हा पुन्हा तो हत्ती शरण आला असता ऋषींनी त्याला सिंह केला.

पुढे काही दिवसांनी सर्व प्राण्यांचा फडशा उडविणारा आठ पायाचा व वर डोळे चढविलेला एक शरभ त्या वनात त्या सिंहाला मारण्यासाठी आला. तेव्हा त्या मुनींनी त्या सिंहाला बलाने रसरसणारा असा शरभ बनविला तेव्हा त्या ऋषीच्या उग्र शरभाला आपल्यापुढे पाहून तो वन्य शरभ वनातून पळून गेला. याप्रमाणे शरभाच्या योग्यतेला चढविलेला तो कुत्रा त्या मुनीजवळ सुखात राहत असे. त्या शरभाला भिऊन सर्व पशु तेथून पळाले होते.

तो शरभही प्राण्यांना मारण्यामध्ये गुंग होऊन मांसाहारी बनून फलमूलांकडे लक्ष देखील देईनासा झाला. तेव्हा रक्ताची लज्जत लागून गेल्यामुळे कुत्र्याच्या जातीला अनुसरून कृतघ्नपणाने एके वेळेला मुनीला मारण्याची त्याची बुद्धि झाली. तेव्हा तपाच्या सामर्थ्याने मुनींनी ज्ञानचक्षूने त्याचा हेतु ओळखून त्याला ते म्हणाले,

''तुझ्यावर स्नेह जडल्यामुळे कुत्र्याचा मी तुला शरभाच्या योग्येतेला चढविला. परंतु जातिस्वभाव तूं सोडला नाहीस. ज्याअर्थी मला निरपराध्याला तूं मारू इच्छितोस त्याअर्थी तूं फिरून कुत्रा होशील.''

याप्रमाणे शाप मिळाल्याबरोबर तो फिरून कुत्रा झाला.

तात्पर्य शरीर जरी शरभाचे बनले होते तरी मन कुत्र्याचे होते. म्हणून मुनीच्या कृपेचा त्याच्यावर तात्पुरता परिणाम झाला व शेवटी तो पूर्वस्थितीवर आला.

संत सोनाजी बाबा, नागपूर

अशाच अर्थाची दुसरी आख्ययिक 'सोनबाबा' महाराजांच्या चरित्रात, स□ारितमाला नामक मासिक पुस्तकात छापली आहे. तीही येथे घेतो :-

वऱ्हाड प्रांतात बुलढाणा जिल्ह्यात कसबे सोनाळे येथे सुमारे दीडशे वर्षापूर्वी सोनबाबा नांवाचे एक अवतारी पुरुष होऊन गेले. त्यांचे राहणे कधी कधी नागपूर येथे श्रीमंत रघुजीराव भोसलेसरकार यांच्या वाडीत (सोनबाची वाडी) होत असे. तेथे ते असताना एके दिवशी त्यांच्याकडे एक महारोगाने अति त्रस्त झालेला ब्राह्मण आला. त्याच्या हातापायाची बोटे गळाली असून जागजागी अंग फूटून त्यातून पूमिश्रित रक्त वहात होते आणि त्याची दुर्गंधीहि येत होती. ×× आपले सर्वांग कपड्यात गुरफटून घेऊन तो दूर महाराजांसमोर नमन करण्यास दंडायमान पडला, तो काही केल्या उठेना. महाराजांनी त्याला धीर देऊन उठविले व बिछायतीवर येऊन बसण्यास सांगितले. तो संकोच करू लागला, कारण त्याचे पाय रक्ताने थबथबीत झाले होते. अत्याग्रहाने महाराजांनी त्याला आपल्याजवळ बिछायतीवर बसविले. महाराजांस मोड घालण्याची किंवा त्यांच्या कृतीस तिरस्कार करण्याची कोणाची मगदूर होती? प्रत्यक्ष राजा (श्रीमंत रघोजीराव) अदर्शनीय दुर्गंधीयुक्त पुरुषाचा संपर्क निमूटपणे सहन करीत होता. मग इतरांची काय कथा?

त्या ब्राह्मणास विचारणा केली असता समजले की त्याचे नांव एकनाथ असून दक्षिण देशातील राहणारा होता. सुमारे ८/१२ वर्षापासून रक्तपितीचा प्रादुर्भाव स्पष्ट झाल्यामुळे सर्व आप्तांनी त्याचा परित्याग केला होता. कुटुंब माहेरी

निघून गेले होते. भाऊबंद, आईबाप व इष्टमित्र कोणीच त्याला विचारीत नसत. तो कोणीकडे तरी फिरून व भिक्षा मागून उदरपूर्ती करीत असे. पंढरपूराकडे महाराजांबद्दल ख्याति ऐकून तो शोध करीत इकडे आला होता.

महाराजांनी त्याचा प्रतिपाळ करण्याचे कबूल केले. एका महिन्यात त्याचा दुष्ट रोग जाऊन त्याचे सर्वांग सुंदर झाले. मुखावर तारुण्य टवटवीत दिसूं लागले. जरी त्याची तीशी उलटून गेली होती तरी तो वीस वर्षाच्या तरुण पुरुषाप्रामणे दिसू लागला. होता. पायाची गळून पडलेली बोटे नवीन अंकुर फुटून पूर्ववत बनली हे पाहून लोकांस फार आनंद व आश्चर्य वाटू लागले.

सदरहू एकनाथ, महाराजांची अत्यंत एकनिष्ठपणे सेवा करू लागला. त्याच्यामागे महाराजांनी एक कर्तव्य लावून दिले. तेथेच आपल्या वाडीत एक मूर्ती स्थापन करून त्यावर पुजारी म्हणून एकनाथास ठेविले. महाराजांच्या सांगण्यावरून हजारो कामनिक लोक याच्याकडे येऊ लागले व आपले मनोरथ पूर्ण करून घेऊ लागले. पुढे तर हे इतके प्रसिद्धीस आले की, लोक यांचीच सेवा करीत असत व हे नवसाला देखील पावत असत. महाराजांच्या आज्ञेवरून यांनी आपले कुटुंबही जवळ बोलाविले होते.

एक वेळ महाराज नागपूरी असताना राजाने आपल्या भगिनीस मूळ पाठवून बोलावून घेतले. तिच्या अंगात पुष्कळ दिवसापासून ब्रह्मसंमंधाने ठाणे दिले होते. तिने महाराजांची सेवा केल्यामुळे तिची संमंधबाधा दूर झाली. याप्रमाणे अनेक स्त्रिया आपआपल्या हेतुपूर्तीच्या इच्छेस्तव महाराजांची नानाप्रकारे सेवा करीत असत. हे पाहून एकनाथ पुजारी याच्या मनांत महाराजांविषयी विकल्प येऊन त्यास वैषम्य वाटू लागले. तो कुटुंबाबरोबर विषयसुखाचा उपभोग घेत राहिल्यावरून त्याची विवेकबुद्धि मलीन झाली. आणि म्हणून तो महाराजांसहि तदाकारच पाहू लागला. बिचाऱ्याने आपल्या सुंदर शरीराचा अवघा ५ वर्षच उपभोग घेतला. इतक्यात विषयांध झाल्यामुळे कुकल्पनारूपी विवशीने त्याजवर झडप घालून त्याची दुर्दशा मांडली. महाराजांस त्याचा अंतर्भाव कळून चुकला होता.

एके दिवशी सदर एकनाथबुवा दिशेस जाऊन परत येत असताना त्यांचे उजव्या पायाचे टांचेला एक काडी रूतली. त्याला त्याने मुर्दाड तेल लावले. हे महाराजांस अंतर्ज्ञानाने समजले. राजमंडळीतील एका व्यवस्थापकास जवळ बोलावून एकनाथबुवाची कुशलवार्ता विचारून येण्याविषयी आज्ञा केल्यावर तो गृहस्थ एकनाथबुवाकडे गेला व कुशल विचारू लागला. बुवाने यथास्थित असल्याबद्दल

कळविल्यावरून महाराजांस तसे त्याने येऊन कळविले. याप्रमाणे सतत चार दिवस झाले. रोजच्या रोज ती जखम वाढत जावून चवथ्या दिवशी तीत पू होऊन ठणकू लागली व कृमी झाल्याचे दिसू लागले, पण कुशल विचारिता 'यथास्थित आहे' असेच कळविले. पाचवे दिवशी पुन्हा त्या गृहस्थास समाचारास पाठविले. तो बुवाकडे जाऊन विचारू लागला. बुवानेही 'महाराजकृपेने सुखरूप असल्याचे कळविले.' गृहस्थास वाटले की, ह्यात काहीतरी गूढार्थ असावा. म्हणून बुवास म्हणू लागला की,

''काहो बुवा? रोज महाराज मला आपल्या समाचारास पाठवितात, पण आपण कुशल कळविता, आपल्यास एखाद्या गुप्तरोगाने पछाडले आहे असे मला वाटते ते आपण चोरून ठेवून आम्हास सांगत नाही.''

बुवाने हे मर्मभेदक भाषण ऐकून झालेले वर्तमान कळविले व जखम दाखविली. ती गृहस्थाने पाहता तीत कृमी दिसून आले. हे वर्तमान त्या गृहस्थाने येऊन महाराजांस सांगितले-

तेव्हा महाराज म्हणाले की, ''जर खराखेरीच असा प्रकार असेल तर त्या मनुष्याला दूर नेऊन एकीकडे ठेविले पाहिजे. अशा माणासाला कोणी स्पर्श करीत नाहीत व कदाचित् झाल्यास प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध व्हावे लागते हे आपणास ठाऊक नाही काय? त्याला तेथे ठेवल्यास देवी विटाळेल आणि लोकही याला स्पर्श करतील. म्हणून सांगतो की याला कोठे तरी पाठवून द्या.''

याप्रमाणे आज्ञा होताच त्याला गाडीत घालून रामटेकच्या किल्ल्यातील सरोवराच्या काठी नेऊन पोचविले. तेथे थोड्या दिवसात तयाचे सर्वांग सडून गेले आणि त्यात किडे पडून तो मरण पावला.

वरील दोन कथानकांवरून, सत्संगतीत मनाला सुशिक्षण मिळणे व त्याकरिता सद्गुरूला मोकळ्या मनाने- निष्कपट प्रेमाने- शरण रिघणे- ह्या गोष्टीचे केवढे मोठे महत्व आहे हे स्पष्ट कळून येते व ते महत्व ओळखूनच 'धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापालन यातून एखादे न्यून असल्यास सगळीकडेच आंधार होऊन रहातो' असे महाराजांनी म्हटले आहे. सुंदरदास म्हणतातः-

जो परब्रम्ह मिल्यो कोउ चाहत, तौ नित संतसमागम कीजे ॥
अंतर मेटिं निरंतर व्हैकरी, ले उनकूं अपनो मन दीजे ॥
वे मुखद्वार उचार करे कछु, सो अनयास सुधारस पीजे ॥
सुंदर सूरप्रकाश भयो जब, और अज्ञान सबै तम छीजे ॥

निरहंकार सेवा

सामान्यतः व्यवहारदृष्टीनेही उत्तम एकनिष्ठ सेवकाची वागणूक धन्याशी किती निरहंकारपणाची असते यासंबंधी एका मार्मिक ग्रंथकाराने मोठे मजेदार उद्‌गार काढले आहेत तो म्हणतो :-

''इमानी चाकराची बलाय काय सांगावी? तो धन्याच्या संपत्तीत व विपत्तीत सारखा असतो. धनी बरोबरीच्या नात्याने बोलला तरी तो आपला नम्रपणा सोडीत नाही. स्तुतीने चढत नाही. ठपका दिला तरी रागावत नाही. तोंडातून वाईट शब्द निघाला तरी उलट जबाब देत नाही. विचारले तर ज्यात धन्याचे हित व प्रिय असेल तेच सांगतो. कर्तव्य असेल ते करायला आज्ञेची वाट पहात नाही. चांगले काम केले तरी आढ्यता मिरवीत नाही. तोंडाने वल्गना न करता जे करावयाचे ते हाताने करून दाखवितो. चुकून वाईट काम हातून घडले तर शरमतो व क्षमा मागतो. लढाईच्या प्रसंगी जरीपटक्यासारखा पुढे फडकतो. पैशापेक्षा इमानदारीला अधिक जपतो. धन्यासाठी प्राण देतो. जीवित तुच्छ मानतो. धन्याच्या चाकरीत हजर रहाण्याशिवाय त्याला दुसरा लोभ ठाऊक नसतो. त्याच्या दर्शनाशिवाय त्याला दुसरे व्यसन नसते. धन्यापासून दूर राहणे हेच त्याचे दैन्य. त्याने आपली सर्व इंद्रिये स्वामीचरणी अर्पण केलेली असतात. तो धन्यासाठी डोळस असून आंधळा होतो. कान असून बहिरा होतो. तोंड असून मुका होतो. सगळे जाणत असून अजाणाचे सोंग घेतो. हातपाय शाबूत असून लंगडा होतो. फार काय सांगावे? पुरुष असून धन्याच्या हितासाठी नपुंसक बनतो. म्हणूनच म्हटले आहे की, ''भाग्येनैव हि लभ्यते पुनरसौ सर्वोत्तमः सेवकः'' ह्याच कल्पनेचे अत्यु□ा पारमार्थिक स्वरूप पहावयाचे असल्यास तुकाराम महाराजांचे पाइकाचे अभंग वाचावे. आता उत्तम शिष्याचे लक्षण व निरहंकार सेवेची सुंदर उपपत्ति महाराजांच्या प्रसाद-शब्दांनी ऐकाः-

सेवाधर्म

सेवक असावा अति निर्मळ । की आत बाहेरी गंगाजळ ।
सेवक असावा प्रतापशीळ । सूर्य जैसा ॥
सेवक असावा प्रेमळ । सेवक असावा चतुर केवळ ।
सेवक असावा कुशळ । स्वामिकार्या ॥
जो स्वामीभाग्ये भाग्यवंत । जो स्वामीकार्य करावया निश्चयवंत ।
जयाची प्रज्ञा महंत । होऊनि बैसे ॥
जयाच्या क्रियेचे फळ । स्वामीची भोगी सकळ ।

[1]भाग्यपणाचे शिरोळ (१शिरोमणित्व) । जयास लाहे ॥
स्वामीची आज्ञा परम प्रमाण । सर्वदा गर्वरहित दीन ।
परी न करीच याचन । विषयी जनां ॥
स्वामी सद्‌गुरु नारायण । सेवक पालनशील विदितगुण ।
तरीच स्वामीसेवकपण । अक्षय चाले ॥
एरवी मोलाचियासाठी । धावती स्वामीचिया पाठी ।
ते द्रव्य सेवकास गोमटी । उपयोगा नये ॥
कोणाचे सेवकपण । जितां स्वामीहित नेणती आपण ।
मग मेलिया विकारवश होवोन । देती प्राण जनलाजे ॥
एकान्ती परसंगसंपत्ती । भोगोनि मेलिया निजपती ।
जनलाजे जावया सती । निघे जैसी ॥
असो हे आणिकांचे मत । सेवक वर्णू प्रस्तुत ।
जयाचिया सेवे भगवंत । स्वामीपणा घेवो लाजे ॥
की मजहूनि या जगी कीर्ति । सेवकास देवो पहाती श्रुतिस्मृती ।
हेचि ईर्शा धरोनि चित्तिं । चाले श्रीपती मागे पुढे ॥
''जे अभिमान वाहती अंगी । आम्ही हरीचे भूषावयालागी ॥''
या तातवचन चौरंगी । बैसला जो ॥
विषयाचे करिता ध्यान । संग होय दारुण ।
आणि संगापासून । उपजे कामु ॥
कामात् क्रोध, क्रोधे मोह । मोहे हारपे स्मृतिसमूह ।
स्मृति नाशी प्रज्ञाडोह । आटे सकळ ॥
प्रज्ञानाशे विनाशन । या अवघियांचे कारण निश्चये विषयचिंतन ।
तिया चिंतनाकरण । अनात्माहंता ॥
ती मारोनि अनात्माहंता । ज्याने साधिली दीनता ।
तेणे सगोत्र रिपूच्या माथां । घातले घाल ॥
लीनता घेवोनि अंतरी । होवोनि साखरेची सुरी ।
प्रवेशोनि जिव्हारी । मारिले वैरी कामादि ॥
एक दास्य करावयासाठी । लटिकी देहबुद्धि सुवोनि पोटी ।
जहाले भगव□ारणपेटी । हृदय जयांचे ॥
देहाचे माथा वर्णाश्रम । वर्णाश्रम विहित कर्म ।
विहित कर्म सांगे निगम । की निगम आज्ञा स्वामीची ॥
सेवका आज्ञा स्वामीची प्रमाण । तेथ कामा नये हूं चूं पण ।

याचलागी वेदवचन । निष्कारण पाळी जो ॥
तया सेवकत्वाचिया गुणी । ऐसेही वाहे अंतःकरणी ।
की काळ खाये क्षणोक्षणी । शरीर इया ॥
माझा गेलिया प्राण । मग स्वामीआज्ञा पाळी कवण ।
येणे भये शिकवी जन । वेदाज्ञा पाळोनी ॥
जयाचा सकाम कर्मी संन्यास । निष्काम कर्मी अति हव्यास ।
आपणा ऐसे स्वामीस । सेवक द्यावे म्हणूनी ॥
स्वामी आपला बळवंत । तया जिंकू न शके कोणी हे यथार्थ ।
परी भये अंतरी शत्रुवत । न होवावे कोणी ॥
स्वामी आपला अति उदास । हातातळीचे जीव निःशेष ।
जाहले दारा-पुत्र दास । तरी तिकडे पाहेना ॥
परी आपुलिया सद्‌गुणी । सेवक हाट भरोनी ।
बिना मोले स्वामीचरणी । अर्पावे ते ॥
एवं सेवकाची देखोनी सेवा । ऐसे वाटो लागे देवा ।
की माझी नित्य तृप्ती जीवा । जिंकणे शक्य ॥
सेवकाचिया मोहेकरून । स्वामी विसरे स्वामीपण ।
ते हळूहळू आपण । सेवकआंगी जडो पाहे ॥
मग अत्यंत भेदाचा ठावो पुसे । स्वामीच्छेने संबंध उल्हसे ।
जो निरूपला असे । अगस्तिसंहितेमाजी शिवे ॥

याप्रमाणे सेवक लक्षण सांगून पुढे महाराज निरहंकार सेवेची युक्ति वर्णन करितात :-

जे दास्यादि भाव । ज्ञानापूर्वी सकाम सर्व ।
तेचि निष्काम होती स्वयमेव । ज्ञानोत्तर ॥
तरी मुक्तीहून श्रेष्ठ हरीचे गुण । अद्वैती अहार्यद्वैते भजन ।
केलिया मधुराद्वैताश्रयान । कळती ते निर्वाण भागवत सांगे ॥
''नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ॥
यद्यज्ज्ञनो भगवते विदधीत मानं त□ात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः॥''

(भागवत स्कं- ७ अ ९ श्लो.१०)

ओव्या - अज्ञजीवापासोनी । पूजा न इच्छी मोक्षदानी ।
जो नित्यतृप्त सर्वाहूनि । एक आणि अद्वितीय ॥
जो सर्वदा पूर्ण जगजेठी । तो सेवा इच्छील कासयासाठी ।
परी दयाळू म्हणोनि शेवटी । अनुमोदन दे सेवेसी ॥

थोडी परीक्षा पहावया जरी । सेवा इच्छील पूतनारी ।
तथापि जीवाकडोनि क्षणभरी । सेवा सर्वथा घडेना ॥
पन्नास सहस्त्र योजने शरीर । जयाचा पलंग कश्यप कुमार ।
तयासी चंदन लावावया साचार । कोण निर्धार करील कैसा ॥
गरुडासी धुवोनि चारील अन्न । ऐसे कोण निर्मिल प्रान्न ।
की वैकुंठी चंदनसंमार्जन । कोण संपूर्ण घालील हो ॥
क्षीराब्धीहूनि श्वेतवर्ण । ऐसे रमेचे लुगडे धुईल कवण ।
जयाचे शशीसूर्य दोन्ही नयन । कोण अंजन घालील ॥
जो चराचराचा करी घास । कोण नैवेद्य घालील त्यास ।
सेवा करू म्हणता विशेष । कोण जाणता लाजेना ॥
जो नित्यतृप्त जगजेठी । तो भक्तास्तव आला वैकुंठी ।
जयविजयादिकांची सेवा पोटी । दासासाठी अंगिकारी ॥
जो यज्ञात नेघे अवदान । तो गोपाल शिदोऱ्या मिटक्या देऊन ।
प्रेमे करीतसे भक्षण । नवल विंदान देवाचे ॥
म्हणवुनी स्वामी सेवाऋणी । हे स्तुतीमात्रचि बोलणी ।
परी करुणानिधान चक्रपाणी । तो अनुमोदन दे भक्तांसी ॥
मिया अनुमोदन न देता । तरी सेवाचि अपराध होईल तत्त्वता ।
तेणे जाणे लागे यमपथा । माझिया भक्ता प्रेमळां ॥
ईश्वरानुमोदनाविण । जे करणे निषिद्ध पूर्ण ।
म्हणूनि सेवेसी अनुमोदन । देतो आपण परमात्मा ॥
गरुडासारिखे सुंदर आसन । तयास संध्यापात्र देऊन ।
काय पूजेचे प्रमाण । अधिक होय ॥
कौस्तुभ भूषण जयाचे कंठी । तयासी वहाणे कांचोटी ।
चंद्रसूर्य नयन जगजेठी । अलंकार घालणे काय तया ॥
जया क्षीराब्धीमाजी शयन । चरणी वाहे गंगाजीवन ।
तया पंचामृतादि स्नान । महाछल जाण सेवाभिमाने ॥
रायावरी केर उधळतां । दंडयोग्य अपराध सर्वथा ।
तैसी जीवाची सेवा भगवंता । न अनुमोदिता अपराधू ॥
इतकेही असोनि पाहिजे भोग । तरी सत्यसंकल्प गोपिकारंग ।
तो भिकारिया जीवासी चांग । भीक कासया मागेल ॥
परंतु तैसे सर्वथा नाही । जो करुणावल्लभ शेषशायी ।
तो अनुमोदन देतो लवलाही । भक्ताचि साठी ॥

कोठे माला वैजयंती । कोठे गुंजांचे हार मिरविती ।
कोठे अमृतपात्र देव वाढिती । गौळिया लोणी मागणे कोठे ॥
इंद्रादिकांच्या मुकुटांचे तुकडे । नमन करिता पडती द्वारापुढे ।
तयासी मयुरपिच्छ भूषण रोकडे । कोण नवल न मानील ॥

ज्ञानेश्वरी अध्या. ९ श्लोक २५

म्हणोनी मद्याजी जे जाहले । ते माझिया सायुज्या आले ।
तिही उपचारमिषे दिधले । आपणपे मज ॥६६॥
अर्जुना माझे ठायी । आपणपेवीण सौरस नाही ।
मी उपचारे कवणाही । नाकळे गा ॥६७॥
एवं जाणीव करी तोचि नेणे । अथिलेपण मिरवी तेचि उणे ।
आम्ही जाहलो ऐसे जो म्हणे । तो काहीचि नव्हे ॥६८॥
अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपे हन जे हुटहुटी ।
तो तृणा एकासाठी । न सरे येथ ॥६९॥
पाहे पां जाणिवेचेनि बळे । कोणी वेदापासूनि असे आगळे ।
की शेषाहूनि तोंडाळे । बोलके आथी ॥७०॥
तोहि आंथुरणा तळवटी दडे । येरू नेतिनेति म्हणोनि बहुडे ।
एक सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥७१॥
करिता तापसांची कडसणी । कवण जवळा ठेविल शूळपाणी ।
तोही अभिमान सांडोनि पायवणी । माथा वाहे ॥७२॥
नातरी आथिलेपणे सरिसी । कवणी आहे लक्ष्मीये ऐसी ।
श्रीये सारखिया दासी । घरी जियेते ॥७३॥
तिया खेळता करिती घरकुली । तया नामे अमरपुरे जरी ठेविली ।
तरी न होती काय बाहुली । इंद्रादिक तयांची ॥७४॥
तया नावडोनि जेव्हा मोडती । तेव्हा महेंद्राचे रंक होती ।
जिया जिया झाडाकडे पाहती । ते कल्पवृक्ष ॥७५॥
ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्य घरिचिया पाइका ।
ते लक्ष्मी मुख्य नायिका । न मनेचि येथ ॥७६॥
मग सर्वस्वे करूनि सेवा । अभिमान सांडूनि पांडवा ।
ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहली ॥७७॥
म्हणेनि थोरपण पऱ्हा सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।
जै जगा धाकुटे होइजे । तै जवळिक माझी ॥७८॥

अगा सहस्त्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रहि लोपे किरीटी ।
तेच खाद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजे ॥७९॥
तैसे लक्ष्मीयेचे थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेही तप न पुरे ।
तेच येर प्राकृत हेंदरे । केवी जाणो लाहे ॥८०॥
यालागी शरीरसांडोवा कीजे । सकल गुणांचे लोण उतरिजे ।
संपत्तिमद सांडिजे । कुर्वंडी करोनि ॥८१॥''
ओव्या - एवं हृदयाचार्यवचने । सेवा सांगती निरभिमाने ।
एरवी तेथ प्रमाणे । सामर्थ्य कायी ॥
परी नित्य तृप्त देव । म्हणोनि सेवा न करील जीव ।
घालील वेदान्ताचा आव । तरी आसुरस्वभाव गणावा तो ॥
रायाचे घरी पैका थोर । म्हणोनि न दे नेमिला कर ।
तरी प्रजा नव्हे तो चोर । दंडावा साचार सर्वभावे ॥
आपण यथेष्ट विषय भोगी । नित्यतृप्त मानोनि देवालागी ।
जो सेवा चोर होय श्रीरंगी । तया असिपत्रचौरंगी यम दंडी ॥
अल्पहि देवासि वहावे । परी जीवितान्त श्रम करावे ।
कोटीकल्प श्रम करोनिया आघवे । अल्पचि होय ईश्वरा ॥
परंतु श्रमहि केलियाविण । के वेळ प्रेमे फळफुलपान ।
उदकहि वाहता घे नारायण । हे करुणानिधान स्वये वदती ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः''॥ गीता ९.२६

विदुर पत्नीचा भाव

आपण बैसे पलंगी । देवासी बैसवी शिलाचौरंगी ।
आपण पुरणपोळी भक्षी घृताची । देवास वाहे उदक जरी ॥
तरी ती सेवा नव्हे थट्टा । उगा दंभ कां दावितो चोरटा ।
परी प्रेम असलिया अंतरी मोठा । मग वाटा अव्हाटा हरि न पाहे ॥
भक्तमालेत कथा ऐसी । की विदुरगृही हृषीकेशी ।
केळे उकलोनी तयासी । विदुर पत्नी देत असे ॥
जेऊ घालावे देवा लवकरी । म्हणवूनी सालटेचि घाली करीं ।
आणि आपण बैसावे देवाबरोबरी । म्हणोनि केळेचि भक्षी ॥
परी तेहि आंनदे देवाधिदेव । सेविती प्रफुल्लित स्वभाव ।
विदुर पातला तंव । अकस्मातचि ॥

तयाने स्त्रियेचा प्रमाद दाविला । तेव्हांचि तियेसी उमज पडला ।
मग क्षमा मागोनि स्तविला । देवराया ॥
परी नाही केले मंडण । की नित्यतृप्त नारायण ।
तयासी साले दिधलिया जाण । नैवेद्यचि घडे म्हणोनी ॥
चुकीचाकी नसे प्रेमी । देह स्मरल्या दास्यधर्मी ।
वर्तावे मनोवाचाकर्मी । सेवार्थ झटूनी ॥
हृदयाचार्य पुढती । द्वापरीच्या स्वोक्त मंत्राचे उपनिषत् करिती ।
तेहि ऐकावे अधिकारी समस्ती । जे भक्तिपंथी ब्राह्मण जाहले ॥

आम्ही भावाचे पाहुणे

ज्ञानेश्वरी - ''मग निःस्सीम भावउल्हासे । मज अर्पावयाचेनि मिषे ।
फळ एक आवडे तैसे । भलतयाचे हो ॥८२॥
भक्त माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोढवी ।
मग देठ न फेडिता सेवी । आदरेसी ॥८३॥
पै गा भक्तीचेनि नांवे । फूल एक मज द्यावे ।
ते लेखे तरी म्यां तुरंबावे । परी मुखीचि घाली ॥८४॥
हे असो कायसी फुले । पानाचि एक आवडते जाहले ।
ते साजुकहि न हो सुकले । भलतैसे ॥८५॥
परी सर्वभावे भरले देखे । आणि भुकेला अमृते तोखे ।
तैसे पत्रचि परि तेणे सुखे । आरोगू लागे ॥८६॥
अथवा ऐसेहि एक घडे । जे पालाहि परी न जोडे ।
तरी उदकाचे सांकडे नव्हेल की ॥८७॥
ते भलतेच निमोले । न जोडता आहे जोडले ।
तेचि सर्वस्व करूनि अर्पिले । जेणे मज ॥८८॥
तेणे वैकुठंपासोनि विशाळे । मजलागी केली राऊळे ।
कौस्तुभाहोनि निर्मळे । लेणी दिधली ॥८९॥
दुधाची सेजारे । क्षीराब्धिऐसी मनोहरे ।
मजलागी अपारे । सृजिली तेणे ॥९०॥
कर्पूर चंदन अगरू । ऐसेया सुगंधाचा महामेरू ।
मज हातिवा लाविला दिनकरू । दीपमाळे ॥९१॥
गरुडासारिखा वाहणे । मज सुरतरूची उद्याने ।
कामधेनूची गोधने । अर्पिली तेणे ॥९२॥

मज अमृताहूनि सुरसे । बोनी ओगरिली बहुवसे ।
ऐसा भक्तीचेनि उदकलेशे । परितोषे गा ॥९३॥
हे सांगावे काय किरीटी । तुवांचि देखिले आपुलिया दिठी ।
मी सुदामाचिया सोडी गांठी । पव्हायासाठी ॥९४॥
पैं भक्ति एकी मी जाणे । तेथे साने थोर न म्हणे ।
आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥९५॥
येर पुत्रपुष्पफळ । हे भजावया मिस केवळ ।
वांचूनि आमुचियालागी निष्फळ । भक्तितत्त्व ॥९६॥
म्हणोनि अर्जुना अवधारी । तूं बुद्धी एकी सोपारी करी ।
तरी सहजे आपुलिया मनोमंदिरी । न विसंबे माते ॥९७॥''ज्ञानेश्वरी ९-२६
ओव्या - परी कु□ारपणाविण । हे प्रेमचि लाभे संपूर्ण ।
प्रेमे तटस्थहि होता जाण । भक्ति म्हणोनि पैं थारे ॥
भक्ति देणे आणि रक्षणे । हेहि स्वयेचि कीजे नारायणे ॥
म्हणोनि प्रेमाचिया अभिमाने । फुंजता नये ॥
''जे अभिमान वाहती आंगी ।'' इत्यादि वचने प्रसंगी ।
की अभिमानही प्रेमसंगी । शोभा पावे ॥
परी अभिमानाचिया चौरी । प्रेमाचे नव्हे हळुवे भारी ॥
म्हणोनि निरभिमानेहि कुसरी । वदले तात ॥
ज्ञानेश्वरी - ''पै सर्व भावेसि उखिते । जे वोपिले मज चित्ते ।
जैसा गर्भगोळ उद्यमाते । कोण्याहि नेणे ॥३५॥
तैसा मी वांचूनि कांही । आणिक गोमटेचि नाही ।
मजचि नाम पाही । जिणेया ठेविले ॥३६॥
ऐसे अनन्यगतिके चित्ते । चिंतितसाते माते ।
जे उपसिती तयांते । मीचि सेवी ॥३७॥
ते एकवटोनि जिये क्षणी । अनुसरले गा माझिये वाहणी ।
तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ॥३८॥
मग तिही जे जे करावे । ते मजचि पडले आघवे ।
जैसी अजातपक्षाचेनि जीवे । पक्षिणी जिये ॥३९॥
आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निके ते माउलीसचि करणे ।
तैसे अनुसरले मज प्राणे । तयांचे सर्व मी करी ॥४०॥
तयां माझिया सायुज्याची चाड । तरी तेचि पुरवी कोड ।
कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुये ॥४१॥

ऐसा मनी जो जो धरिती भावो । तो तो पुढा पुढा लागे तयां देवो ।
आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोहि मीचि करी ॥४२॥
हा योगक्षेम आघवा । तयांचा मजचि पडला पांडवा ।
जयांचिया सर्वभावा । आश्रय मी ॥४३॥ (ज्ञानेश्वरी अ.९ श्लोक २२)

योगक्षेम : परमार्थाचा

ओव्या - एवं हृदयाचार्यश्रुति ।
आणि 'मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाद्वा' हे भक्तिसूत्रोक्ति ।
समन्वय करीत प्रीति । की संतकृपे वा भगवत्कृपालेशे प्रेम मिळे ॥
येथ विकल्प द्यावयाचे कारण । की खरा दास साधूचा आपण ।
यालागी भगवंत भेटेचि तयाकारण । परी सत्संग निषेधन । नोहे विकल्पार्थू॥
आता श्री तुकाराम वाणी । ती तव प्रत्यक्ष विनवणी ।
भगवंतासी करोनी । याचिला प्रेम ॥
अभंगः- माझे हाती आहे करावे चिंतन । तुम्ही कृपादान प्रेम द्यावे ॥१॥
मागतियां भांडवल आळवण । नामाची जतन दातियासी ॥२॥
बाळक धांवोनी आड निघे स्तनी । घालावा जननी कृपे पान्हा ॥३॥
तैशापरी पुढे तुझिया मी आशे । धांवोनि ओरसे देई भेटी ॥४॥
तुका म्हणे करी कासवाचे परी । आहे सूत्रदोरी तुझे हाती ॥५॥ (प्रेमनिकुंज तृतिया वल्ली)

याप्रमाणे निरहंकार युक्तीने सद्‌गुरूला शरण गेले म्हणजे त्यांच्या शिक्षणचर्येने मनाचे रागद्वेष नाहीसे होतात रागद्वेष नाहीसे झाले म्हणजे बुद्धीचे दोष क्षीण होऊन साधक 'सततयुक्त' होतो व सततयुक्त मनाने सद्‌गुरूची श्रवणादि नवविध भक्ति घडू लागली म्हणजे त्यांच्या प्रसादाने मधुराद्वैतबोधक बुद्धियोग त्याला प्राप्त होतो.

बुद्धीचे तीन दोष

बुद्धीचे एकंदर तीन दोष, त्यांचे अनर्थ व सद्‌गुरूच्या शिक्षणचर्येने ते टाळण्याचे उपाय त्रिपुरारहस्याच्या ज्ञानखंडात सांगितले आहेत, ते येणे प्रमाणेः-

''बुद्धेस्तु बहवो दोषाः संति सर्वार्थनाशनाः।
यैर्जनाः सततं त्वेव पच्यंते घोर संसृतौ ॥
तत्राद्यः स्याद् अनाश्वासो, द्वितीयः कामवासना ।
तृतीयो जाड्यता प्रोक्तस्त्रिधैवं दोषसंग्रहः॥
द्विविधः स्याद् अनाश्वासः संशयश्च विपर्ययः।
मोक्षोस्ति नास्ति वेत्याद्यः संशयः समुदाहृतः॥

नास्त्येव मोक्ष इत्याद्यो भवेदत्र विपर्ययः।
एतद्द्वयं तु तात्पर्ये मुख्यं स्यात्प्रतिबंधकम् ॥
विपरीतनिश्चयेन नश्येदेतद्वये क्रमात् ।
अनाश्वासस्य मूलं तु विरुद्धतर्कचिंतनम् ॥
तत्परित्यज्य सत्तर्कावर्तनस्य प्रसाधने ।
कामादिवासना बुद्धेः श्रवणे प्रतिबंधिका ॥
कामदिवासनाविष्टा बुद्धिर्नैव प्रवर्तते ।
कामादि वासनां तस्माज्जयेद्वैराग्यसंपदा ॥
यस्तृतीयो बुद्धिदोषो जाड्यरूपो व्यवस्थितः ।
असाध्यः सोऽभ्यासमुखैः सर्वथा ऋषिसत्तम ॥
येन तात्पर्यतश्चापि श्रुतं बुद्धिमनारुहेत् ।
तत्रात्मदेवतासेवामृते नान्यद्धि कारणम् ॥

सामान्य जीवांचे मन विषयध्यानाने अयुक्त झालेले असते व ''नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य'' या भगवद्वचनाप्रामणे त्यांचे सर्व व्यवहार निर्बुद्ध स्थितीत होत असतात. त्यामुळे त्यांचा बुद्धिनाश होऊन स्वर्गसंसारादि दुःखपरंपरा त्यास कशी भोगावी लागते हे -

''ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥''

ह्या भगवद्गीतेच्या श्लोकांत व वर दिलेल्या महाराजांच्या ओव्यांत सांगितले आहे. तथापि सुखाची इच्छा ही सर्वांच्या व्यवहारप्रवृत्तीला मूळ जाणून व सुखाच्या गोडीला चिकटून राहाण्याचा मनाचा सद्गुण ओळखून भगवत्प्रेमाच्या युक्तीने संत त्याला युक्त बनवितात व आपल्या रक्षणशिक्षणादि अनुग्राहक पद्धतीने त्यात सद्बुद्धीचे बीजारोपण करून, पुढे सततयुक्त होऊन बुद्धियोगाच्या प्रसादाला पात्र करण्याकरिता त्याला सद्गुरु-शरणैकत्वाचा बोध करितात.

शिष्याच्या अंतर्निष्ठेची कसोटी

येथपर्यंत अल्पमतीने महाराजांच्या रक्षण व शिक्षणचर्येचे वर्णन झाले आता, शिष्य सर्वस्वी आधीन झाल्यावर सद्गुरु त्याची निष्ठा कशी कसून पाहतात व त्याच्या मनाचे दमन करून आपल्या वृत्तिविद्याप्रभावाने कामक्रोधांचे वेग सहन करण्यास त्यास कसे शिकवितात, याविषयी वैदिक गुरूंच्या पद्धतीचे किंवा

महाराजांच्या शिक्षणक्रमातील तिसऱ्या रक्षण-शिक्षणपद्धतीचे थोडेसे दिग्दर्शन करू.

शिष्याच्या मनाला शिक्षण देऊन त्याची अंतर्निष्ठा परीक्षून पाहण्याची प्राचीन रीति गुरुचरित्रात वर्णन केली आहे. त्या ओव्या ह्याः-

पूर्वी गुरूची ऐसी रीती । शिष्या करवी सेवा घेती ।
अंतःकरण त्याचे पाहती । कैसे निर्वाण शिष्याचे ॥४४॥
पाहोनिया अंतःकरण । असे भक्ति निर्वाण ।
कृपा करिता तत्क्षण । मनकामना पुरविती ॥४५॥अ१६ओवी४४-४५

ह्या रीतीचे अधिक स्पष्टीकरण श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या 'स्वात्मानुभवांत' सांपडते ते येणेप्रमाणे -

'शिष्याचे तोडावया पाश । समाधाने न बोले तयास ।
शब्दाप्रति कठिणांश । बोलोनीचि जाय ॥
जो जो शिष्याचा अवगुण । तितका सांडवी तयाकडोन ।
नायके तरी एक क्षण । न राहे तेथे ॥
अथवा पडलिया हठी । क्षणक्षणा सांगे निजगोठी ।
जितुके पडे तयांचे दृष्टी । तयाचा सांगे निरास ।
शिष्यासि म्हणे सावधान । बापा राहे द्रष्टा होऊन ।
चित्त स्वस्थ करून । प्रवर्ते हिता ॥
शिष्य आडवाटा भरू जाय । विषय अथवा सगुण ध्याय ।
वज्रप्राय वचनाघाय । होवोनि करी दृढता ॥''

मोठमोठ्या संयमशीलांचेही मन विषयवासनेत कशा उड्या मारीत असते याविषयी

''यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः'' हे गीतावचन प्रसिद्धच आहे. व
''येऱ्हवी बाह्य विषय तरी नाही ।
परी मानसीं होईल जरी काही । तरी साद्यंतचि पाही । संसार असे ॥
जैसा कां विषाचा लेशु । घेतलिया होय बहुवसु ।
मग निर्भ्रांत करी नाशु । जीवितासी ॥
तैसी विषयाची शंका । मनी वसती देखा ।
घात करी अशेखा । विवेकजाता ॥
पै तोंड भरो कां विचारा । आणि अंतरी विषयांसी थारा ।
तरी कोटी वर्षे धनुर्धरा । न पविजे माते ॥'' ज्ञाने.अ.२ओवी६१

असे ज्ञानेश्वरीतही वर्णन आहे. ह्या आपत्तीतून शिष्याची सोडवणूक करण्याकरिता सद्गुरु त्याच्या मनोरूप उपाधीला कसे त्रास देत असतात व

क्षणोक्षणी त्याची ज्ञाननिष्ठा व भक्ति कशी कसून पहात असतात याविषयी योगवासिष्ठांतील चूडालाख्यान व महाभारताच्या आदिपर्वातील धौम्यऋषींचे कथानक ही पुरेशी उदाहरणे आहेत. महाराज आपल्या साधुबोधात म्हणतात :-

''परमार्थात मनालाच शिक्षा द्यावयाची असल्यामुळे गुरु हे देह-उपाधीपासून दूर करण्याकरिता त्याला त्रास देतात. परंतु परमार्थाकरिता मृत्युसारखाच ज्याचा निश्चय झाला आहे तो त्या त्रासविषयी कुरकुरही करीत नाही.''

परमार्थाच्या आवडीसाठी उत्तम शिष्याला मृत्युसारखाहि निश्चय किती गोड वाटत असतो या विषयी ज्ञानेश्वरीमधील दोन तीन सुंदर दृष्टांत येथे घेतोः-

''जरी आवडी आथि साच । तरी जीवितहि वाटे असलच ।
काय सती जातां रोमांच । देखिजती सतीये ॥
माझी तनु आणि प्राण । इया पाउवा लेववूं श्रीचरण ।
करू भोगमोक्ष निंबलोण पाया तया ॥
×× देईल गुरुसेवा । इया बुद्धी पांडवा ।
शत जन्मांचा सांडोवा करिती जे ॥''

मयुरपंत म्हणतात-

असोत तुज आमुची सकल भावुकायुर्बळे ।
जगोनि बहु काय म्यां सुकृत जोडिले दुर्बळे ।
असे प्रियसख्या सुखी बहुतकाळ मायातमी ।
जना सुपथ दाखवी मुदित सत्तमा यांत मी ॥

प्राचीन गुरुशिष्यपद्धती

हे वर्णन धर्मग्लानीच्या ह्या सद्यःस्थितीत समाजाला मोठेसे रुचिर वाटणार नाही हे स्वाभाविक आहे. कारण सांप्रत गुरुत्वाची जबाबदारी बहुतेक गुरुवर्गातून नाहीशी होऊन शिष्यावरच तेवढी शिष्यधर्माची जबाबदारी लादली जात आहे व पूर्वीचा देव आणि भक्त किंवा पिता आणि पुत्र यांच्याशी तुलना करण्यासारखा गुरुशिष्यसंबंध जाऊन त्याठिकाणी हल्ली दुकानदार व गिऱ्हाइक अशासारखा केवळ भाडोत्री संबंध झालेला आहे.

त्यामुळे या प्राच्य पोपरीच्या जुलुमाला कंटाळून नवशिक्षित वर्गातून पुरातन उदात्त स्वरूपाच्या गुरुशिष्यपद्धतीला बहुतेक फाटा मिळत आहे. अशा स्थितीत वरील प्रकारची वैदिक कालातील गुरुशिष्यासंबंधाची वर्णने निरस किंबहुना क्रूरपणाची वाटावी यात आश्चर्य नाही.

तथापि, गुरुभक्तिवर्णनाच्या ह्या वैदिक आर्ष कथा व प्राचीन महाराष्ट्र

संतांनी गाइलेल्या कथा म्हणजे त्यांच्या क्रूर स्वभावाची प्रदर्शने नसून, ती निस्सीम मातृप्रेमाच्या वात्सल्यरसाची रसाळ कथानके, किंवा वत्सलसंमित उपदेशाची अभिनव उदाहरणे होत. याविषयी प्रसिद्ध महाराष्ट्रसंतशिरोमणी तुकाराम महाराजांचा एकच अभंग येथे प्रमाण घेतोः-

पुढलिया सुखे निंब देता भले । बहुत वारले होय दुःख ॥१॥
हे तो वर्म असे माउलीचे हाती । हाणी मारी प्रीति हितासाठी ॥२॥
खेळता विसरे भूक तान घर । धरूनिया कर आणी बळे ॥३॥
तुका म्हणे पाळी तोंडीचिया घांसे । उदार सर्वस्वे सर्वकाळ ॥४॥

हा विषय महाराजांच्या ''साधुबोधात'' फार समर्पक दृष्टांताने वर्णन केलेला आहे व त्यात विरुद्ध आक्षेपांचे उत्तम खंडनहि केलेले आहे ती प्रश्नोत्तरे समयोचित जाणून येथे उतरून घेतो :-

वैदिक धर्मातले क्रूर गुरु ?

प्रश्न - अहो, पण तुमच्या वैदिक धर्मातले गुरु अतिशय क्रूर असतात. महाभारतात अशी कथा आहे की, * एका गुरूने आपल्या शिष्याला खाण्यापिण्याची इतकी बंदी केली की, शेवटी तो रूईचे दूध पिऊन आंधळा होऊन विहिरीत पडला. तसेच वैदिक धर्मातील देवहि अतिशय क्रूर आहेत. * श्रियाळ राजाचा बाळच महादेवाने खाण्यास मागितला.

उत्तर - जिला जेऊ घालण्याची संवय आहे तीच आई तोंडात थापड मारण्याला समर्थ असते.

नेभळ्या नपुंसकाची शांती काही सुधारण्याला कारण होत नाही.

रूईचे दूध पिऊन विहिरीत पडलेल्या शिष्याला त्याच्याजवळ जाऊन गुरूनेच त्याला अश्विनीकुमारांचे स्मरण करावयास सांगितले व डोळे देवविले. श्रियाळाचा मुलगा शंकरानेच आणून दिला.

असंन्निहित वाक्य घेऊन शंका करणे सारसंन्निवेशाचे अज्ञान होय. शिवाय ज्या उपाधीला शिक्षा द्यावयाची असते त्या उपाधीत त्रास देणे, हे शिक्षकाचे प्रासंगिक कर्तव्य आहे. याविषयी लहानपणची मी एक गोष्ट सांगतो

'लहानपणी माधानास मी रंगोपंतांच्या शाळेत जात असे; परंतु तेथे खोड्या फार करीत असे. रंगोपंत वारंवार म्हणत असत की हा गुणासाठी मार खात नाही; पण खोड्यासाठी मार खातो. एके दिवशी मी खोड्या केल्या तेव्हा तरोट्याचे फोक तोडून आणून रंगोपंत म्हणाले, 'काढरे गुलाब्या आंगरखे' व नंतर आंगरखे काढल्यावर मला तरोट्याच्या आंत जो माझा देह होता त्याला

शिक्षा करावयाची असल्यामुळे आंगरख्याचा उपाधी दूर करून नंतर देहाला झोडून काढले.'

याप्रमाणेच परमार्थात मनालाच शिक्षा द्यावयाची असल्यामुळे, गुरु हे देह उपाधीपासून दूर करण्याकरिता त्याला त्रास देतात; परंतु परमार्थाकरिता मृत्युसारखाच ज्याचा निश्चय झाला आहे तो त्या त्रासाविषयी कुरकुरही करीत नाही. तितका ज्याचा निश्चय नाही, त्यालाहि शिक्षा देणारे गुरु मात्र लु□ा खरे. हल्लीच्या आमच्यासारख्या गुरूत व पूर्वीच्या ऋषीत इतकाच काय तो फरक आहे. बाकी त्या ऋषींच्या क्रौर्याचे आम्हांला भूषणच वाटते; व त्यांच्यासारखे आता जे असतील त्यांच्याविषयीही वाटते.

प्रश्न - तर मग गुरु, शिष्याला एकदम कापून कां टाकीत नाहीत?

उत्तर - एखाद्या रोग्याला, कापण्याकरिता विष सुंगविणारा, वैद्य मारूनच कां टाकीत नाही? असे विचारण्यासारखाच हा प्रश्न आहे. देहापासून मन व मनापासून आत्मा जो वेगळा करावा लागतो, तो मंथन करून करावा लागतो. मेल्यावर मन महानिद्रेत जाते.त्या ठिकाणी मंथन होऊन लोण्याप्रमाणे ते उपाधीपासून पृथक करणे शक्य नसते. गुरूने दिलेला प्रणव (ॐ) ही वरची अरणी आणि आपला देह खालची अरणी या दोहोमध्ये ध्यानरूपी निर्मथन केले असता आत्मरूप अग्नि उत्पन्न होतो, असे श्वेताश्वतर श्रुति सांगते. तेव्हा हे काम जागृतीतच व्हावयाचे असल्यामुळे, अधिकारी शिष्याच्या नाशाचे गुरूला काही प्रयोजन नाही; आणि जो उन्मत्त आहे, ज्याचा अधिकार अन्य जन्मावर अवलंबून आहे, त्याचा शापाने नाश करून अन्य जन्मी दया करण्यासही तपस्वी गुरु समर्थ असतातच, याविषयी उपनिषदेतील इंद्राने केलेल्या कोटि संन्याशांच्या वधाची कथा प्रमाण आहे; परंतु यात एक रहस्य आहे, ते हे की,

गुरुजनांची उपेक्षा

गुरुजनांचा वर भयंकर नाही, तसा शापहि भयंकर नाही;
पण उपेक्षा मात्र भयंकर आहे.

कारण या जन्मी अशरणाला अन्य जन्मीही ती तारक होत नाही. सर्व वैदिक ग्रंथांचा असाच सिद्धांत आहे.

प्रश्न - वेदाने एक खरे सांगितले असता अनेक प्रकारचे ग्रंथ तयार कशाला झाले? व अनेक प्रकारचे ग्रंथ असताही पुनः गुरु कशाला पाहिजे?

उत्तर - याविषयी तुला एक गोष्ट सांगतो :-

एक गोष्ट

एका आईचे मूल सर्वदा खेळण्यातमध्ये निमग्न असे. जोपर्यंत खेळगडी जवळ असत, तोपर्यंत जेवण्याची देखील त्याला आठवण राहत नसे. खेळगड्यांपासून दूर झाले म्हणजे ते आईच्या म्हणण्याप्रमाणे जेवीत असे. म्हणून त्याच्या आईला खेळगड्यांपासून दूर करून त्याला घरी जेवावयास बोलावण्या-करिता रोज नव्या युक्त्या कराव्या लागत असत. एक दिवस सांगावे लागत असे - तुझे बाबा बोलावितात. एखादे दिवशी - तुझ्याकरिता भातके आणले आहे म्हणून सांगावे लागे. एखादे दिवशी - आपल्या घरी चित्रकार आला आहे तो पहा, म्हणनू सांगावे लागे. एक दिवस तर - तुझी आई आजारी आहे म्हणून याला सांगावे लागले. एक दिवस - तुझा बाप मेला म्हणून सांगावे लागून तो रडत घरी आला, तेव्हा बापाने सांगितले की, 'तूं जेवावयास आला नसतास तर मी खराच मेलो असतो.' जेवण रोजचे भाजीभाकरीचेच होते; परंतु खेळगड्यांपासून दूर करण्याकरिता रोजच्या नव्या युक्त्या कराव्या लागत असत.

त्याप्रमाणे आपले मन इंद्रियरूपी खेळगड्याच्या स्वाधीन होऊन अनेक विषयरूपी खेळात नेहमी गुंतले असते. कधी स्त्रीरूपी माकडाच्या गळ्यात ते आपल्याला बांधून घेते. कधी कारस्थानरूपी बुद्धिबळ खेळत असते. कधी ते पदव्यांकरिता सारिपाट खेळते. आत्मज्ञान व ध्यानरूपी अन्न जरी एकच द्यावयाचे असते तरी मनाला इंद्रियरूपी खेळगड्यांपासून निराळे करण्याकरिता अनेक ग्रंथांची व नित्य गुरूची अपेक्षा आहेच. ग्रंथ हे मागे झालेल्या उपाधी निराकरण करणाऱ्या उपायांची उदाहरणे असून सजातीय उपायाकरिता प्रमाणभूत आहेत, व गुरूंना विजातीय उपाय सुचविण्याकरिता उत्तेजक आहेत.'' (सुधबोध)

अशी ही आपली प्राचीन गुरुशिष्यपद्धती केवळ अमृतमधूर व मुमुक्षुजनांची स्नेहकल्पलता असून आज तिचे खरे स्वरूप लुप्तप्राय कां व कसे झाले? व त्यामुळे हे हल्लीच्या नवशिक्षित मंडळीस तिच्याविषयी कुतर्क करण्यास कसे फावले? या प्रश्नाचे उत्तर महाराजांच्या अलौकिक-व्याख्यानमालेत पुढील प्रमाणे दिले आहे. :'

गुरुभक्ती : साकाराश्रित व निराकाराश्रित

''गुरु हे परब्रह्म चैतन्य असून त्यांची निराकाराश्रित व साकारश्रित अशी दोन प्रकारची भक्ती आहे.

(१) पहिली म्हणजे गुरु जेव्हा अध्यारोप करतात तेव्हा ब्रह्मा,

(२) सर्व शंकाचे निराकरण करून व योग्य अपराध सहन करून

शिष्याचे रक्षण करतात तेव्हा विष्णू,

(३) बाध करितात तेव्हा शिव,

(४) व ऐक्य होते तेव्हा परब्रह्म, अशी प्रीत्यात्मक वृत्ती होणे होय.

ही निराकाराश्रित सद्‌गुरुभक्ती केवळ परमात्मस्वरूपिणीच आहे.

परंतु, गुरुशरीराचे ठिकाणी शिष्यदृष्टीने होत असलेला विकाराभास निराकाराश्रित सद्‌गुरुभक्तीतून पुनर्वृत्त्युथान करितो म्हणून त्या विकाराभासाला देखील पूर्वभक्त्यनुकुल करणे दुसऱ्या प्रकारची सद्‌गुरुभक्ती म्हणतात. ज्या ज्या विकारचा आभास होईल तत्तद्विकारोपहित साक्षीचैतन्य व्यतिरिक्त ब्रह्मचैतन्य गुरूला समजणे हे तिचे स्वरूप आहे. म्हणजे पुत्रोत्पादनकाली प्रजापतित्व, कुटुंबपालनकाली विष्णुत्व, क्रोधारोहणकाली रूद्रत्व, वनितभिलाषीकाली कृष्णत्व, इत्यादि गुरूचे ठायी समजून विकाराभासाने भक्तीत अंतर पडू न देणे, हाच ह्या द्वितीय भक्तीचा उद्देश आहे.

आर्यधर्मातही पोपरी

परंतु पहिली गुरुभक्ती शुद्ध पारमार्थिक व अद्वैत मतातच होण्यासारखी असल्यामुळे ती सोडून देऊन पुष्कळ मतवाद्यांनी दुसऱ्या गुरुभक्तीचाच शिष्यांना उपदेश केला. पहिल्या गुरुभक्तीचा उपदेश करण्यात गुरूवर जी जी जबाबदारी आहे ती अर्थातच तिचा त्याग केल्यामुळे वगळली गेली; व भोळेभाळे लोक दुसऱ्या गुरुभक्तीने प्रतिबद्ध झाल्यामुळे, गुरूंनी क्रोध केला असता त्याला रुद्र समजावे, अशा प्रकारची समजूत करून देऊन पुष्कळ साधू म्हणून घेणारांनी गरीब लोकांवर इटालियन लोकांप्रमाणे आर्यधर्मातही पोपरी स्थापिली. त्या पोपसत्तेमुळे हल्लीचे सुशिक्षित लोक कंटाळून, होईल त्या रीतीने गुरुशिष्यपद्धतीला फांटा देण्याचा निश्चय करू लागले आहेत. गुरूंनी स्त्रीची इच्छा केली म्हणजे तो कृष्ण समजावा, या समजुतीच्या आश्रयानेच काही पंथात अश्लील प्रकार दृष्टीस पडतात.

पहिली गुरुभक्ती गुरु व शिष्य दोघांनाही दुःखसाध्य असल्यामुळे सामान्य अद्वैतवादी लोकांनीही तिचा त्याग करून सांसारिक लाभाकरिता दुसरीचाच अवलंब केला आहे.

तांत्रिक लोकांनी तर ह्या दुसरीचे बंड इतके माजविले आहे की, त्यांतील गैर प्रकार मनांत देखील आणतांना लाज वाटते.

ही दुसरी गुरुभक्ति धेनूच्या दुधाप्रमाणे उत्तम असूनही हिजपासून विपर्यासामुळे कसे अनर्थ झाले हे आपणाला कळून आले असेल.

पहिल्या भक्तीची जोड असूनही, दुसरी भक्ति करणारा शिष्यच धन्यतम आहे असे मी म्हणतो. परंतु पहिली विशेषतः परमार्थाला व दुसरी किंचित् व्यवहाराला धरून असल्यामुळे दुसऱ्या भक्तीत जशी शिष्याकडे जबाबदारी आहे. तशी गुरुपणा आंगी न येऊन देण्याची गुरुकडेहि जबाबदारी आहे. म्हणजे शिष्याने साधूचे ठिकाणी क्रोधाभास पाहिला तर त्यावेळी त्याला रुद्र समजावे. परंतु साधूने क्रोधामुळे आपल्याला रुद्र समजू नये, तर होईल त्या रीतीने त्याचा त्यागच करण्याचा यत्न करावा. शिष्याला रुद्रदर्शनाची इच्छा झाली असता गुरूस क्रोध केव्हा येईल असे त्याचे ठिकाणी जसे अक्षिप्त आहे, तसेच क्रोधादिक विकार न येतां शिष्यासुद्धा माझी ब्रह्मबुद्धि केव्हा होईल असे शिक्षकाचे ठिकाणीही आक्षिप्त आहे.'' (अलौकिक व्याख्यानमाला)

महाराजांचे प्रक्रियाप्राविण्य

'शास्त्रे ही प्रमाणप्रवीण आहेत व गुरु प्रक्रियाप्रवीण आहेत' असे म्हणून गुरूचा व शास्त्रांचा महाराजांनी जो सुंदर मेळ घातला आहे त्याचे दिग्दर्शन मागे धर्म, प्रेम व गुर्वाज्ञापालन यांच्या विवेचनप्रसंगी आले आहे. हे प्रक्रियाप्राविण्य आपल्या ठिकाणी एकनाथ-तुकारामांच्या तोडीचे होते या विषयी महाराज एका पत्रात म्हणतात -

माझ्यामधील विशेष

''उपदेश करणे म्हणजे आपल्याजवळ असले नसले तेवढे सांगून आपण कोरडे ठणठणीत बनणे असा अर्थ नव्हे तर-

आपण जितक्या ज्ञानाने तृप्त झाले असूं त्याच्या लेशषमात्र ज्ञानाने, दुसऱ्याने तितकेच तृप्त होणे असे करणे होय. अभ्यास नसता नुसत्या वाचिक ज्ञानाची पहिल्या उपदेशकाप्रमाणेच गति होते.

मी शब्दसामर्थ्यात नसलो तरी अर्थज प्रक्रिया रचण्यात आपल्या कृपेने प्रबल आहे. आणि हाच माझ्यामधील विशेष आहे. नाथ-तुकारामादिकांतहि शब्दसामर्थ्यापेक्षा हाच विशेष होता. म्हणूनच मला पृथ्वीतील कोणत्याही पंडिताची आपल्या कृपेने भीति वाटत नाही.

''अमरा निर्जरा देवा'' इ. श्लोक मला पाठ नाहीत. हवे तर ते करून देता येतील.'' अस्तु.

वर दिलेल्या साधुबोधांतील आईच्या दृष्टांताप्रमाणे महाराजांच्याही शिकवणीत निरनिराळ्या युक्त्यांची योजना नवी नवी असे. आपल्या स्वयंसिद्ध

प्रज्ञेत स्फुरणाऱ्या वेदान्तज्ञानाचा कवळ भरून व शीघ्रसारग्राही बुद्धीने निवडलेल्या वेदपुराण-उपनिषच्छास्त्रादि ग्रंथातील ज्ञानाने तो अधिक रुचिकर करून त्याच्या सेवनपाचनाने आम्हा अज्ञानी व अल्लड अर्भकांचा भवरोग नाहीसा करण्याची व भक्तिज्ञानाची पुष्टी देण्याची महाराजांची हातवटी अपूर्व होती व तीत त्यांचे लोकोत्तर प्रक्रियाप्राविण्य व वृत्तिविद्या ही प्रगट होत असत.

महाराजांची वृत्ति विद्या - शिक्षण कला

अधिकारपरत्वे नूतन प्रक्रियामय बोध, निरूपणे, आख्याने, व्याख्याने, पत्रे, भजनकीर्तनादि प्रसंग, पुराणप्रवचने, ग्रंथरचनादि प्रकार, सहवासांतील स्त्रीपुरुष मंडळीचे प्रतिक्षणी वृत्तिनिरीक्षण व चित्तपरीक्षण करून व त्यांच्या मनात चोरून संचार करीत असलेल्या विकारांवर अचानक घाला घालून ते बाहेर प्रगट करण्याकरिता व त्यांची देहबुद्धि सोडविण्याकरिता क्रोधाविर्भाव आणणे, चारचौघात उघड दोष बोलून दाखविणे, प्रसंगविशेषी खोटे आरोपही आणणे, किंवा शिव्या देणे व रागावणे, कधी एकदम दुसऱ्या ठिकाणी निघून जाणे, किंवा कोणास हाकून द्यावयास सांगणे, लवकर स्वयंपाक करावयास सांगून तीन तीन प्रहर शौचस्नानादि करीत बसणे व मग स्वयंपाक यातयाम झाला म्हणून पुन्हा ताजा करविणे किंवा महाराजांच्या शौच्यस्नानादिकांस आज वेळ लागणार असे वाटून स्वयंपाकास उशीर लागल्यास लवकरच सर्व आन्हिक कृत्ये आटपून ताट वाढावयास सांगणे व ताट वाढून न आल्यास रागवणे- शिव्या देणे व बाहेर निघून जाणे, किंवा निजून राहणे; स्नान, पूजा भोजनादि प्रसंगी परिचारमंडळीची धांदल व वृत्तीची खळबळ उडवून देणे व अनेक प्रसंगी झोप, जेवण व पार्थिवादि शिवपुजेसारख्या अत्यावश्यक गोष्टींचीहि त्यास फुरसत न देणे, पण तितक्या गोष्टींची आठवण स्वतः ठेवून त्या पुन्हा बरोबर करवून घेणे, प्रसंगविशेषी मंडळीतून कोणी उलट रागावले असता तितक्यापूरती त्यांची मर्जी सांभाळून घेऊन पुढे भजनकीर्तनादि प्रसंगी किंवा कथापुराणादि निरूपणप्रसंगी गुप्त मनोदोषांची अचुक ओळख पटवून देणे, कितीही मंडळी जवळ असली तरी अहोरात्र त्यांना परमार्थकार्यात गुंतवून त्यांचा संतोष वाढविणे, सद्‌गुणाला उत्तेजन देणे व दुर्गुणाला वचक बसविणे, धार्मिकप्रेमनिष्ठा परीक्षून पहाण्याकरिता निषिद्धाचरणाचा वरकरणी आभास दाखविणे, कात्यायनि वगैरे व्रतांत येणाऱ्यांकरिता कडक निर्बंध घालणे, ते मोडून येणाऱ्यास दंड करणे व परत जातेवेळी पुन्हा ती दंडाची रकम त्यास परत देणे इत्यादि विविध गोष्टींचे संमिश्रण महाराजांच्या शिक्षणपरिपाटीत मोठेमजेचे व अचिंत्य होते.

ह्या वृत्तिविद्येच्या प्रभावापुढे मंडळीच्या मनांत चोरून राहिलेल्या राजस तामस वृत्ती, त्यांची दुष्कर्मे, धरून बांधून ठेवलेली श्रद्धा, कुंथून आणलेला प्रेम, वरपंगी भक्तीचा डौल इ. दोषांना थाराच मिळत नसे. अनेक युक्त्या प्रयुक्त्या करून व प्रसंगी मोठमोठे घोळ पचवून अशा दोषांची ते परिस्फुटता करीत व त्या दोषी मनुष्याला प्रेमदानाने पावन करून पुन्हा आपल्या प्रेमप्रवाहाबरोबर वाहून नेत.

अत्यंत सकाम मनुष्याची तर ते एका शब्दातच परीक्षा करून त्याला वाटेस लावीत. याविषयी त्यांच्या पुष्कळ गोष्टी मंडळीच्या पहाण्यात आलेल्या आहेत व याविषयी त्यांचा पुढील अभंगही त्यांच्या गाथ्यांत प्रसिद्धच आहे :-

एक आम्हांपाशी एवढीच गोष्टी । व्हावे समदृष्टी सर्वाभूती ॥१॥
नारळ जैसे का वरती कठीण । अंतरी प्रमाण गोडरूप ॥२॥
वानरे तयासी अव्हेरूनि जाती । मानव सेविती गोडभाग ॥३॥
तैसा दुष्टजनी साधु अव्हेरावा । सज्जनी सेवावा प्रेमभावे ॥४॥
ऐसेचि वर्तन जेव्हां आंगी बाणे । मग नाही उणे त्रिभुवनी ॥५॥
ज्ञानेश्वरकन्या नंदनंदनाचा । धरीतसे साचा वाम कर ॥६॥[गाथा १०७४]

वृत्तिसर्वस्व समर्पण करण्यात जो जितका पुढे असेल तितकीच त्याची विशेष सुधारणा करण्यात महाराजांच्या वृत्तिविद्येचे व शिक्षणकलेचे प्राविण्य दिसून येत असे. याविषयी महाराजांची पत्नी सौ. मनकरणिका आई यांचा पुत्रमोह महाराजांनी नाहीसा केला हेच एक उदाहरण पुरे आहे. ही कथा उमरावती प्रकरणाच्या शके १८२७ संवत्सरांतली आहे.

याप्रमाणे परमार्थशिक्षणात महाराजांचे धोरण किती विविध प्रकारचे व व्यापक होते हे एक त्यांचे तेच जाणोत. त्यांच्या योगाने सामान्य जनांत भ्रांति व भाविकांस शांति मिळून ''वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि'' या भवभूतीच्या वचनाची सत्यता अनुभवास येत असे. आपल्या वृत्तिविद्येविषयी महाराज आपल्या लहानशा आत्मचरित्रात म्हणतात :- ''मला वृत्तिविद्या जशी अवगत होती तशी भाषाविद्या अवगत नव्हती म्हणून मी शास्त्रीबोवांला (श्रीनिवासशास्त्री हरिदास) गुरु समजून सदैव त्यांची स्तुती करीत असे.''

याप्रमाणे मानवी वृत्तीचे, मानवी वाङ्मयाचे, मानवी समाजाचे व मानवी शास्त्रादिकांचे दोषाविष्करण करून निर्दोष स्वरूपाचा निश्चय प्रगट करण्यात महाराजांच्या वृत्तिविद्येचे जे विविध चमत्कार आहेत ते त्यांच्या वाङ्मयात व विशेषतः साधुबोध, प्रेमनिकुंज व संप्रदायसुरतरू या ग्रंथात पहावयास सापडतात. त्यातल्या कांही स्थलांचा उल्लेख मागील प्रकरणात आलेला आहे व पुढेही ओघाने येईल.

महाराजांच्या वृत्तिविद्येचे एक मात्र विशेष रहस्य येथे सांगितले पाहिजे. ते रहस्य म्हणजे 'शरणागताला अभयदान' हे होय.

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
भगवन सर्वभूतेभ्योऽभयदानं व्रतं तव ॥

याचा भावार्थ महाराजांच्या रसभरित काव्यातील शब्दांनी सांगतोः-

चुकल्याची चिंता आपण ईश्वर करी ।
मोकळे तयाला शरण रिघावे तरी ।
तिळ खाकसभरहि गर्व नको अंतरी ॥'' इ. (पदांची गाथा)

एवं, शरणागतला अभयदान देणे हे महाराजांचे अढळ व्रत आहे. सारांश, आपल्या संगतीत कोणत्याही रीतीने सत्वरूपी धर्म उपजवून भक्तितत्त्वाची पात्रता मिळवून देणे व हळूहळू धार्मिक पूर्णता संपादन करून पूर्ण सुखस्वातंत्र्य किंवा अद्वयभक्ति मिळविण्याकरिता शिष्याला शास्त्रीय प्रयत्नाची दिशा दाखवून देणे हे महाराजांच्या शिक्षणाचे मुख्य ध्येय आहे व या शिक्षणाची मांडणी त्यांनी सुहृत्प्राप्तीच्या तत्त्वावर केलेली आहे.

सुहृत्प्राप्ती सिद्धि

मागे चार प्रकारचा सत्त्वोत्कर्ष सांगताना आंतर् ऐश्वर्याच्या ज्या आठ सिद्धी सांगितल्या आहेत त्यातली सुहृत्प्राप्ति ही सातवी सिद्धी होय व या लोकात कामक्रोधांचे वेग भगवत्पर करावयास शिकवून परलोकात देवता, पितर व संप्रदायातील पुरुष यांचे सहाय्य मिळवून देऊन जन्मोजन्मी संतसंग व गुरुशिष्यसंबंध दृढ करून देण्याच्या काळांत सुहृत्प्राप्ति यादृच्छिक, जन्मांतरीय व आधिकारिक अशी तीन प्रकारची आहे.

(१) यादृच्छिक सुहृत्प्राप्ति म्हणजे काही आकस्मिक कारणामुळे सत्पुरुषाचा व आपला संबंध जुळून त्यांनी आपल्यास उपदेश करणे. जसे विदुराने धृतराष्ट्रास उपदेश केला.

(२) जन्मान्तरीय सुहृत्प्राप्ति म्हणजे पूर्वजन्मी सत्पुरुषांची कांहीतरी निष्काम सेवा घडून त्या सुकृताने दुसऱ्या जन्मी आपण काही खटपट न करिता ते सत्पुरुष आपल्यावर प्रसन्न होऊन मित्रपणाने सर्व ज्ञान करून देतात. जसे, शिवलीलामृतांत शिवयोगियाने भद्रायुला उपदेश केला.

(३) आधिकरिक सुहृत्प्राप्ति म्हणजे सद्गुरुसेवेने परमार्थात अखंडकरस होऊन सद्गुरुप्रेमाच्या आवडीने जददुद्धरण करण्यासाठी अनंत जन्म घेण्यास

तयार असणे. या स्थितीत सेवेची लालसा इतकी प्रबल असते की, तो आपल्या तीव्र भक्तियोगाने सद्‌गुरुलाच अवतार घ्यावयास लावतो, किंबहुना तो स्वतःच श्रीगुरूचे अपर स्वरूप असतो. गोपिका, अर्जुन, उद्धवादि भक्तमंडळ व एकनाथतुकारामादि संतमंडळ ही सर्व याचीच उदाहरणे होत. याविषयी - ज्ञानेश्वरीमधल्या पुढील ओव्या फार मननार्थ आहेत.

कनकत्वदीक्षा गुरू । लोहा परीस होय किरू ।
परी जगा पोसिता व्यवहारू । तेचि जाणे ॥ ज्ञाने.१८ १६५०
येथ गुरुत्वा येतसे उणे । ऐसे झणे कोणीही म्हणे ।
वन्हिप्रकाश दीपपणे । प्रकाशी आपला ॥१६५१॥
तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थ देवासिच बहुती ।
परी माने इये स्तुती । गौरव असे ॥१६५२॥
आणि पुत्रे मी सर्वगुणी । जिणावा हे बापा शिराणी ।
तरी ते शारंगपाणी । फळा आली ॥१६५३॥ ज्ञाने.१८
द्रष्टा श्रीगुरुमुर्ती । न रिगतां दृष्यपथी ।
तरी कां ह्या उपास्ती । आकळता तो ॥१७०४॥ अ.१८
हे परिसता जरी कानडे । तरी जाण पां पार्थ उघडे ।
श्रीकृष्ण सुखाचेचि रूपडे । वोतले गा ॥
म्हणवूनि भावार्थ तो ऐसा । अर्जुन मैत्रियेचा कुवासा ।
की सुखे श्रृंगारलिया मानसा । दर्पण तो ॥१२५॥
यापरी बाप पुण्यपवित्र । जगी भक्तिबीजासी सुक्षेत्र ।
तो श्रीकृष्ण कृपे पात्र । याचिलागी ॥१२६॥
हो कां आत्मनिवेदनातळीची । ते पीठिका होय सख्याची ।
पार्थ अधिष्ठात्री तेथीची । मातृका गा ॥१२७॥
पासीचि गोसांवीवर न वानिजे । मा गा पाइकाचा गुण घेइजे ।
ऐसा अर्जुन तो सहजे । पढिये हरी ॥१२८॥
पाहा पां अनुरागे भजे । जे प्रियोत्तमे मानिजे ।
ते पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता ॥१२९॥
तैसा अर्जुनचि विशेषे स्तवावा । ऐसे आवडले मज जीवा ।
जे तो त्रिभुवनीचिया दैवा । एकायतन जाहाला ॥१३०॥
जयचिया आवडीचेनि पांगे । अमूर्तही मूर्ति आवगे ।
पूर्णाहि परी लागे । अवस्था जयाची ॥१३१॥ (ज्ञा.अ.६)

आधिकारिक ब्रह्मवेत्ते पुरुष स्वयं निजलाभाने पूर्ण असतात. त्यांचे देह सामान्य जीवांसारखे भौतिक नसून चिन्मय अनध्यस्तविवर्त अर्थात् अवतारी असतात व पूर्ण ब्रह्मानुभव,

संसाराचा अविरोध व संसारी जनास मुमुक्षू करण्याची इच्छा या तीन गोष्टींचा त्यांचे ठिकाणी समु□ाय असतो. म्हणून त्यांच्या ठिकाणी विश्ववात्सल्य प्रगट होऊन सगळ्या जगाचे गुरुत्व ओघानेच त्यांचेकडे येते. याचे वर्णन महाराजांनी 'प्रेमनिकुंजात' मधुराद्वैताच्या रीतीने केले आहे ते असेः-

ओव्या - एवं गुणनिर्गुणा विरोध नाही । तरी निवटावे कवणे कायी ।
म्हणोनि जगाचिया ठायी । पुत्रत्व सगळ ॥
तया विश्वपुत्रासाठी । भूतदया भरली पोटी ।
तिने उघडली तारण पेटी । आधिकारिक होवोनि ॥
एवं ऐक्य पावोनिया तत्त्वता । अधिक सुख भोगोनि परतंत्रता ।
या विरोधानुभूत्यैक्या पतिव्रता । वाचोनि नेणति इतर ॥
तूं स्वतंत्र म्हणता क्षणी । मुदित होय व्यभिचारिणी ।
तैसे फुगती ज्ञानाभिमानी । भक्तिरहित शब्दपाठे ॥
ऐक्ये साधिली मोक्ष स्थिती । वियोगोपलालने दीनता पुरती ।
संयोगे भगवद्भक्ति । साधिला पंचम पुरुषार्थ ॥
एवं हे सेवकपण । स्वामित्वही संपादोन ।
स्वामिनीपणाचा गर्व सांडोन । श्रयी पतीचरण म्हणोनी पतीही लाजे ॥ भगवंत बाप संत माता । जे अपराधाचिया कोटिकशता ।
उपसाहती अनंता । रिझवोनिया ॥
एवढे संत महिमान । असावया हेचि कारण ।
की भगवान सामान्य चेतन । विशेष चेतनप्रदीप संत ॥ (प्रेमकुंज पृष्ट १३९-१४२)

परंतु हे संतांचे वात्सल्य दुसरे अज्ञानी व आपण ज्ञानी असे लौकिक आई-बापासांरखे द्वैतमूलक नसते, तर ''सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः'' असे सर्वात्मभावाचे असते. ''लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्'' या न्यायाने त्यांची वाचा अनावर होऊन समाधिबोधरूपाने ती प्रगट झालेली असते. ते त्यांचे धर्मकीर्तन असून त्यापासून धर्माचा जीर्णोद्धार होतो. ह्याविषयी ज्ञानेश्वरीतील प्रसादवचने पहा :-

''पै गुरुशिष्यांचिया एकांती । जे अक्षरा एकाचि वदंती ।
ते मेघाचियापरी त्रिजगती । गर्जती सैंघ ॥
जैसी कमळकळिका जालेपणे । हृदयीचिया मकरंदाते राखो नेणे ।
दे राया रंका पारणे । आमोदाचे ॥
तैसेचि माते विश्वी कथित । कथितेनी तोषे कथूं विसरत ।
मग तया विसरामाजी विसरीत । आंगे जीवे ॥
ऐसे प्रेमाचेनी बहुवसपणे । नाही राती दिवो जाणणे ।
केले माझे सुख अव्यंगवाणे । आपणपेयां जिही ॥अ१०श्लोक ९

आता तुकाराम महाराज आपला अनुभव वर्णन करतात :-

''विषयी विसर पडला निःशेष । आंगी ब्रह्मरस ठसावला ॥
माझी मज झाली अनावर वाचा । छंद या नामाचा घेतलासे ॥''

संतांच्या या धर्मकीर्तनात मेघवृष्टिन्यायाने यादृच्छिक सुहृत्प्राप्तीचे बीज असून जन्मान्तरीय व आधिकारिक सिद्धीचा उगम त्यातूनच होतो

सुहृत्प्राप्तीचा उपाय

अशा सत्पुरुषांच्या दर्शनकीर्तनाचा लाभ यदृच्छेने मिळाला असता त्यांचा धार्मिक प्रेम संपादन करून निष्काम बुद्धीने त्यांचा उपदेश ऐकत जावा म्हणजे सहजच त्यांच्या रक्षणशिक्षण क्रमाने आपला दृष्टादृष्ट अधिकार वाढत जातो व सुहृत्प्राप्तिसिद्धी मिळते.

एकवेळ संतांनी आपला म्हटल्यावर, मग ते जन्म जन्म आपला पिच्छा पुरवून, आपल्या उद्धाराची काळजी वाहतात.

व त्यांच्या प्रसन्नतेला मोठासा सोपस्कार करावा लागतो अशातलीही गोष्ट नाही. खरे खुरे निष्काम प्रेम, मनाचा मोकळेपणा त्यांना पाहिजे असतो मग ते चुकीचाकी काही पाहत नाहीत.सर्वांभूती अभयदान हे त्यांचे ब्रीदच असते.

सारांश आपला भक्त्युत्कर्ष निश्चित असतो व जसजसे आपले उपदेशसाध्य वर्तन वाढत जाईल तसतसा आपला अधिकार वाढून उपदिष्ट तत्त्वांचा आंतर् अनुभव येऊ लागतो. या संबंधाने महाराज अलौकिक व्याख्यानमालेत म्हणतात

''शिक्षकाने सांगितलेल्या गोष्टींचे प्रथम बाह्यज्ञान होऊन त्याचा आंतर् अनुभव येत असतो.जसा मैथुन शब्द कोणी उ□ारला असता वयानुरूप त्याची अंतर्बाह्य ओळख पटत जाते तद्वतच येथेही समजावे.''

व्यवहारांत समतोलता व परमार्थात एकतानता

सुहृत्प्राप्तीत गुरुशिष्यांचा परस्पर प्रेमसंबंध- त्यांच्या आंतर्मनाचा स्नेहात्मक तंतु- जन्म जन्म दृढ रहाण्याकरिता व्यवहारांत समतोलता व परमार्थात एकतानता ही दोन तत्त्वे महाराजांनी मुख्य सांगितली आहे.व सुहृत्प्राप्तिसिद्धि ही एका जन्माची नसल्यामुळे तीत ही दोन्ही तत्त्वे सहज येतात असे त्यांनी म्हटले आहे.ही दोन्ही तत्त्वे साध्य करण्याकरिता परस्पर गुरु-शिष्यांनी आपापली जबाबदारी ओळखून कशी वागणूक ठेविली पाहिजे याविषयी महाराज अलौकिक व्याख्यानमालेत म्हणतातः- ''गुरूने व्यवहारात तुळेसारखे व परमार्थात गंगेसारखे असले पाहिजे.म्हणजे तुळेची पारडी जशी एकीकडेच जाऊ देणे इष्ट नाही, तर आपल्या परस्पर वजनाने सारख्या मानांत ठेविली असताच व्यवहार करणे इष्ट आहे.तद्वत् सर्वच व्यावहारिक गोष्टी गुरु आपणाकडे किंवा शिष्य आपणाकडे ओढून घेईल, तर सृष्टिनियमानेच गुरुशिष्यसंबधात फूट पाडण्याचा पुष्कळ संभव असतो.म्हणून - व्यवहारात शिष्याने गुरूला व

गुरूने शिष्याला एका रेषेत येतील असे सल्ला व मदत वगैरे करून हक्क दिले पाहिजेत.मग तो शिष्य अज्ञानी असो किंवा पूर्ण ज्ञानी असो.भेद इतकाच की, ज्याप्रमाणे तुळेत एका पारड्यांत दगड ठेविला, तर सुवर्णाच्या मोलाइतके जरी त्या दगडाचे हक्क नसले तरी सुवर्णाच्या वजनाइतके तरी दगडाचे हक्क असले पाहिजेत.त्याशिवाय सुवर्णाचे देखील वजन समजणे कठीण होऊन शेवटी मोलाविषयी देखील संशय राहील.आता काही क्रियेने दगडाचे सुवर्ण झाले तर मग मोलात व वजनांत सारखेपणा साहजिकच आला.

एवं बुद्धिमत्तेत व लोकांना ज्ञानाने थक्क करण्यात जरी एखादा शिष्य पूर्ण नसला तरी त्याच्याकडून होईल त्यात व विशेषतः आपल्याला उपयोग असेल त्यात व तसेच आपल्याप्रमाणे त्याला ज्या रीतीने शक्ती येईल त्यात, अपूर्ण शिष्यालाही हक्क देण्याइतके औदार्य गुरूंनी केले पाहिजे.ज्याप्रमाणे दगडाचे सुवर्ण होणे हे क्रियेवर अवलंबून असून, मूळ सुवर्णाच्या वजनात येणे, हे त्या सुवर्णाच्या शक्तीवर अवलंबून आहे, तद्वत् पूर्ण धार्मिकपणा हा स्वतःच्या क्रियेने संपादून, गुरूच्या मापन अधिकारास पात्र होणे हे गुरुकृपेवर अवलंबून आहे. याप्रमाणे गुरुशिष्यासंबंधी व्यावहरिक उत्क्रान्ति परमार्थाच्या पायथ्याशी जाऊन भिडली म्हणजे मग मात्र शिष्याला आपले सर्वस्व गुरूच्याच स्वाधीन करावे लागते.ज्याप्रमाणे एखाद्या नदीला सागराला मिळावयाचे असल्यास गंगेला मिळाल्यावर गंगा नेईल तिकडे तिला जावे लागते. त्याप्रमाणेच परमार्थात सर्वस्व गुरूच्या हाती देवून तद्वृत्ति प्रवाहानेच जावे लागते.

एवं ''परमार्थात एकतानता व व्यवहारात समतोलता जेव्हा गुरुशिष्याचे ठिकाणी प्राप्त होते व दोघेही आपआपली जबाबदारी पूर्ण सांभाळतात, तेव्हा ते गुरुशिष्य पुष्कळ युगेपर्यंत जगाला सुधारणेचा मार्ग लावून देण्याला पात्र होतात.''

तथापि, व्यवहारात देखील निरभिमान राहण्यासाठी गुरूने शिष्याचे शिक्षक देव आहेत, असे मानले पाहिजे.शिष्याला श्रवण करण्याची शक्ति अधिक असेल तर ती मजपासून नसून श्रोत्रदेवता जी दिशा तिजपासून आहे. तद्वत गुरुनिर्माल्य सेवनाची इच्छा अश्विनीकुमारांपासून, दृष्टियोग किंवा अलोक योगात प्रगति सूर्यापासून, ग्रहण होणे ब्रह्मदेवापासून व हाताने कलादिक करणे इंद्रापासून त्याला मिळाली आहे, असे निरभिमान रीतीने गुरूने समजले पाहिजे.

शिष्याने त्याच्या उलट सर्वदेवसमन्वय श्रीगुरू आहेत असे समजले पाहिजे

दुसरे, श्रीगुरूंनी होईल तितक्या रीतीने श्रवण करविले पाहिजे व शिष्याने त्याचे मननही केले पाहिजे.''प्रतिदिवशी शंभर भाग श्रवणामध्ये पांच भाग तरी मननाचे मिसळले पाहिजेत.मननावाचून श्रवण केले असता शतजन्मही ज्ञान होणे शक्य नाही.

''मननाविण श्रवण करी । जैसे पालथिया घागरी ।
पर्जन्यांत ठेविता जन्मवरी । परी अंतरी बिंदू न सांठवे ।।(श्रीधर)

पुनः शिष्य पेटिकान्यायार्ह नसून भूमिकान्यायार्ह आहे.म्हणजे पेटीत ठेवलेले बीज

जसे आपोआप कुजून जाते व भूमीत घातलेले वाढीस लागते तद्वत् श्रवणज्ञानाचे त्याने आपल्या मननज्ञानाने चीज केले पाहिजे.समाधीत पारमार्थिक संबंध व व्युत्थानकाली व्यावहारिक संबंध निबिडतर दृढ असला पाहिजे, तसेच 'परमार्थात अखंडैकरस होऊन व्यवहारांत जगदुद्धरण करण्यासाठी अनंत जन्म घेण्याला दोघांनीही तयार असले पाहिजे असे मी स्पष्ट म्हणतो,'' गुरूंनी घातलेल्या परम बीजाचे अनंत पट करणे हे खरोखर देवतांच्या स्वाधीन असल्यामुळे देवपितरांचा व आपला शिक्षकशिष्य नात्यानेही एक प्रकारचा मध्यम संबंध आहे.परंतु दोघांनीही आपआपल्या जबाबदारीप्रमाणे आपआपली कामेही केली पाहिजेत. वेदांतातील दृष्टिसृष्टिवादांत प्रत्येकाची सृष्टि निरनिराळी असल्यामुळे ब्रह्मदृष्टीने कल्पित व शिष्यदृष्टीने गुरु सत्य असतो.त्याप्रमाणे गुरूच्या क्रोधारोहणाकाली रुद्रपणा व कामारोहणकाली कृष्णपणा इत्यादिक द्वितीय भक्तिस्थ प्रकारही शिष्यदृष्टीने सत्य जरी असले, तरी गुरूला त्याविषयी काहीच माहित नसले पाहिजे, म्हणजे गुरुदृष्टीने ते कल्पितच असले पाहिजे.'' (अलौ.व्याख्यानमाला प्र.४)

सांसारिकास मुमुक्षू बनवून त्याला पूर्ण सुखस्वातंत्र्याच्या साम्राज्याचा अधिकारी करणे हे जे महाराजांच्या सुहृत्शिक्षणाचे रहस्य मागे वर्णन केले त्याचाच उलगडा व्यवहारात समतोलता व परमार्थात एकतानता या दोन तत्त्वांच्या निरूपणाबरोबर झालेला आहे.संसारी जीवांच्या अंतःकरणाशी एकरूप झालेली जी अनादि संसारवासना तिलाच गुरुशास्त्राच्या विधीने धार्मिक प्रेमाच्या शुद्ध प्रवाहात वळवून आणण्याचे कौशल्य त्यात उत्तम प्रगट झाले आहे. वर सांगितलेली गुरुशिष्यसंबंधी व्यवहारिक उत्क्रांति किंवा धार्मिक पूर्णता अशाच युक्तीची आहे.

कामनेचे धार्मिक प्रेमांत रूपांतर

वस्तुतः प्रेम आणि कामना ह्या वृत्ति परस्पर विरुद्धस्वभावाच्या आहेत व त्यांचे स्वरूप मागे प्रेमवर्णनात सांगितले आहे. परंतु वरील युक्तीने त्यांचे ऐक्य केले म्हणजे कामनेचेच धार्मिक प्रेमात रूपांतर होत असते.ह्या धार्मिक प्रेमालाच भगवद्गीतेत ''धर्माऽविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ'' ह्या वाक्याने भगवंताने आपली विभूति म्हटले आहे.तो भगवंताचा रसपूर्ण अभिप्राय ज्ञानेश्वरीच्या पुढील अमृतोपम ओव्यांनी सांगतोः-

''भूतांच्या ठायी काम । तो मी म्हणे आत्माराम ।
जेणे अर्थास्तव धर्म । थोर होय ॥४६॥
येऱ्हवी विकाराचेनि पैसे । करी कीर इंद्रियांच्याचि ऐसे ।
परी धर्मासी वेखासे । जावो नेदी ॥४७॥
जो अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधिचिया निघे वाटा ।
तेविचि नियमाचा दिवटा । सवे चाले ॥४८॥
काम ऐशिया वोजा प्रवर्ते । म्हणोनि धर्मासि होय पुरते ।

मोक्ष तीर्थीचे मुक्ते । संसार भोगी ॥४९॥
जो श्रुतिगौरवाच्या मांडवी । कामसृष्टीचा वेल वाढवी ।
जंव कर्मफळेसि पालवी । अपवर्गी टेके ॥५०॥ ज्ञाने.अ.७

वृक्षाचे रूपक

* कामनेच्या विषबिंदूला प्रेमाचा अमृतसिंधु बनविणारा हा धार्मिक प्रेम सुहृद्वृक्षाचा अंकुर होय.
* गुरुशिष्यप्रेम हा त्या वृक्षाचा सुंदर विस्तार आहे.
* व्यवहारात समतोलता व परमार्थात एकतानता ह्या त्याच्या दोन मुख्य शाखा आहेत.
* अधिकाधिक सुहृत्प्राप्ति हे त्या वृक्षाचे गोड फळ आहे व
* पूर्ण सुखस्वातंत्र्य हा त्या फळातील मधुर रस होय.

ह्या अलौकिक वृक्षाच्या एका एका अंगाची पूर्ण ओळख अधिकारानुरूप महाराजांनी मंडळीला कशी करून दिली व पारमार्थिक एकतानता व व्यावहारिक समतोलता ह्या मुख्य शाखांस त्यांचे हात पुरतील अशा प्रकारचे हक्क वगैरे देण्याचे महाराजांचे औदार्य किती लोकोत्तर होते याच्या वर्णनाचे प्रतिबिंब त्यांच्याच एका वाक्यांत वर येऊन गेले आहे.ते वाक्य हेः- एवं बुद्धिमत्तेत व लोकांना ज्ञानाने थक्क करण्यात जरी एखादा शिष्य पूर्ण नसला तरी त्याच्याकडून होईल त्यांत व विशेषतः आपल्याला उपयोग असेल त्यात व तसेच आपल्याप्रमाणे त्याला ज्या रीतीने शक्ति येईल त्यांत अपूर्ण शिष्यालाहि हक्क देण्याइतके औदार्य गुरूंनी केले पाहिजे.''

ह्या वचनाची सत्यता महाराजांच्या चरित्रात सर्वत्र दिसून येते.विशेषतः स्त्रीवर्गास त्यांनी पाठविलेली वात्सल्यभावाची पत्रे, वासुदेवराव मुळे प्रभृतीस पाठविलेली सुहृद्भावाची पत्रे, इतर मंडळीस पाठविलेली सद्वासनाबोधक पत्रे, ''आम्ही तुम्हाला विद्वत्ता व ब्रह्मनिष्ठता या दोन्ही पक्षाने सारखे नेणार'' इत्यादि दिलेली आश्वासने, सांसारिकांकरिता स्त्री-पुरुषचातुर्यादि ओव्या, व

''अंतरी परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा ।
आवडी भगवंत भजावा । हळुहळु मिळवावा विराग'' (भ.गीता)

इत्यादि प्रकारचा उपदेश, व सरतेशेवटी धर्म प्रेम व गुर्वाज्ञानपालन या तिहींच्या समु□ायाने गुरुसेवची शिकवण इत्यादि गोष्टीत महाराजांचे वरील धोरण दिसून येते.

सुहृत्प्राप्तीत उत्पन्न होणारा अवगुण टाळण्याचा उपाय

परमार्थात एकतानता व व्यवहारात समतोलता ही दोन्ही तत्त्वें सुहृत्प्राप्तीत सहज येतात.याविषयी श्रीकृष्णार्जुनांचे प्रसिद्ध उदाहरण देऊन महाराजांनी विवेचन केले आहे.त्यांत ते म्हणतात :-

श्रीकृष्णार्जुनांचा पुष्कळ जन्मांचा संबंध होता हे ''बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप'' या वाक्याने भगवंताने कबूल केले आहे.व म्हणूनच ते परस्पर सुहृदहि झाले. राज्य मिळवून देण्याच्या कामात श्रीकृष्णाने, व भूभार उतरण्याच्या कामात अर्जुनाने, परस्परांना साह्य केले, ही व्यवहारात समतोलता दोघांची असून, गीतेच्या हाती अर्जुनाने, आपल्या सर्व वृत्ती दिल्या ही पारमार्थिक एकतानता समजावी. याप्रमाणे ही सुहृत्प्राप्ती भरंवशाची असून न डळमळणारी आहे. तथापि हिच्यामध्ये एक अवगुण उत्पन्न होण्याचा संभव असतो, काही बरोबरीच्या हक्कामुळे केव्हा केव्हागुरुवचनावर अविश्वास होण्याचा मात्र प्रसंग येतो. परंतु तो प्रसंग गुरूंच्या वाक्याने व त्यांच्या दिव्य सामर्थ्याने टाळण्याशिवाय दुसरा उपाय नाही.याविषयीही अर्जुनाचे उदाहरणच स्पष्ट आहे. 'मी सूर्याला हा योग सांगितला' हे श्रीकृष्णाचे म्हणणे सौहार्दामुळे अर्जुनाला न पटून

''अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेताद्विजानीयात् त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।।''(भ.गीता)

- या प्रकारचा त्याने आशंकून प्रश्न केला तेव्हा

''बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।।
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।।
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।।''

या श्रीकृष्णवाक्यांनी, आपले अज्ञान कबूल करून, अर्जुनाला अविश्वासप्रसंग नाहीसा करावा लागला व जेव्हा दिव्यदृष्टीने विश्वरूप पाहिले तेव्हा तो अविश्वास नाहीसा झाला.

तसेच मागच्या 'प्रेमोन्नती' या व्याख्यानात प्रेमाविषयी जी नम्रता सांगितली तीही ह्या सुहृत्प्रातीत किंचित् कमी होण्याचा संभव आहे.व तसे झाले असता मागील व्याख्यानात सांगितल्याप्रमाणे प्रेम मिळवण्यास अडथळा येत असतो.म्हणून सुहृत्प्राप्तीतही महात्म्यज्ञान ठेवून, क्षमा मागून, नम्रता मिळवून मागील व्याख्यानात सांगितलेला प्रेम वाढवीत गेले पाहिजे. अर्जुनानेही असेच केले आहे.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ।

य□ावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समग्रं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्।।(भगवद्गीता)

याप्रमाणे आपल्या अविश्वासाची निंदा केली.परंतु क्षमा जी मागितली. ती सुहृत्प्राप्तिसिद्धीच्या भरातच मागितली.सेवक जसा स्वामीला क्षमा मागतो तशी मागितली नाही.तो श्लोक येणेप्रमाणे :-

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ।।

या श्लोकातील ''पिता इव पुत्रस्य / सखा इव सख्युः'' इत्यादि वचने सौहार्दपरच आहेत.तथापि (पंचदशीतील) सिद्धदीपाच्या प्रथमदीपवत् महात्म्यज्ञान मात्र अर्जुनाचे कायमच होते.कारण जरी दोघेही सुहृत् व्यवहारात समतोल होते, तथापि ''करिष्ये वचनं तव'' या वाक्यावरून सुहृत्प्राप्तिसिद्धीतहि भक्तिमय सद्गुरूचे वर्चस्व कबूल करण्याची शिष्याकडे जबाबदारी आहे.उद्धवगोपिकादिकांचा अविश्वास दिव्य सामर्थ्यावाचून श्रीकृष्णवाक्यानेच नष्ट झाला (अलौ.व्याख्यानमाला पृ.५४ ते ५७)

श्रीगुरूंचे जन्मकर्म दिव्य असतात

महाराजांच्या वरील वाक्यसंघात सुहृत्प्राप्तीचे मुख्य हृद्गत एकवटलेले आहे. त्याचा निष्कर्ष असाः–

श्रीगुरूंची तनु ही केवळ ब्रह्मचिद्घन साकार असल्यामुळे संपूर्ण दिव्य सामर्थ्याचे व विद्यांचे ते अधिष्ठान असते व म्हणूनच त्यांचे जन्मकर्म दिव्य म्हणजे अलौकिक असतात.त्यांचे प्रसन्न वदन नेहमी भक्तांवर अनुग्रह करण्याला उद्युक्त असते, त्यांच्या शब्दांत वेदाची मंत्रशक्ति व आईचे प्रेमळ हृदय एकाचवेळी प्रकट होते, त्यांच्या.दिव्य श्रवणेंद्रियाला अनन्य दीनांची हाक तात्काळ ऐकूं येते व आपल्या स्मृतिगामित्व शक्तीने ते त्यांच्या सोडवणुकीला धावत येतात.त्यांच्या दिव्य दृष्टीला शिष्याच्या अंतरंगातली प्रेमाची वाढ दिसत असते व त्या मानाने ते त्याला प्रेमदानही देतात.त्यांचे अनंत हस्त भक्ताचे दैन्य नाहीसे करून त्याला दिव्य भोग देण्यासाठी नेहमी उदार असतात व भक्तार्पित सर्वस्वासाठी, त्याच्या प्रेमाच्या मुष्टिभर पोह्यासाठी आतुरतेने हपापलेले असतात व शेवटी -''तस्य सर्वं हराम्यहम्'' असा संकल्प सोडून अधीरपणे त्याच्या कक्षपुटीतून मर्त्यभावाची गाठोडी हिरावून घेऊन शाश्वत सुखाची दिव्य सुवर्णनगरी त्याला दान देतात.या नगरीचे वर्णन योगवासिष्ठात मोठे चित्रमय केले आहे.तसेच देवनाथांच्या पुढील काव्यवाणीतही थोडक्यात ते मनोरम उतरले आहे.ते असेः-

''एकनाथ वरदकर शिरी । तै तरलो रे निश्चय हा भवपुरी ।
स्मरतसातां रसमंजरी । रस देऊनयि रोग दवडिला दुरी ।
आरोग्य देहमननगरी । गुरु आत्मा हा राज्य नगरीचे करी । ।।चाल।।

बोलाया नाही ठाव । बुडाले रूप आणि नाव ।
वैऱ्याचा जिंकीला गांव । काळाचि खुंटली धांव ।
हा गुरूकृपेचा भाव । गड्या देवनाथ निर्मळ ।
करी लाधला नाथकृपेचे फळ । गुरूचे आठवी पदकमळ ॥''

महाराजांच्या उपदेशाचे धोरण

असे श्रीगुरूंचे जन्मकर्म दिव्य असल्यामुळे सलगीने प्रसंगविशेषी उत्पन्न झालेला अविश्वास त्यांच्या दिव्य वचनानेच नाहीसा करून हा सुहृत्प्राप्तिकल्पतरू फलद्रूप करण्याचा महाराजांनी वर उपदेश केला आहे. 'व्यवहारात समतोलता व परमार्थात एकतानता' या तत्त्वाचे बीज तरी वरील उपदेशातच आहे. गुरूने शिष्याला हक्क वगैरे देण्याचे औदार्य वर सांगितले त्यांत तरी शिष्याची स्वार्थत्यागाची शक्ती हळूहळू वाढवून सर्वस्वार्पण करण्याचे सामर्थ्य त्याला मिळवून देण्याची हातवटी असते. व हे सामर्थ्य दृढ होऊनच जगदुद्धरण करण्यासाठी गुरूबरोबर अनंत जन्म घेण्याची तयारी होत असते.

परमार्थात एकतानता तर धार्मिक प्रेमापासूनच आरंभ होते, इतकेच की ज्ञानपूर्वकाली ती मर्यादामार्गीय असते व ज्ञानोत्तर काली ती पुष्टीमार्गीय होऊन गुरुभक्ति- मधुराद्वैत इ. रूपास येते.

सारांश, *परमार्थात एकतानता म्हणजे गुरुभक्ती व * व्यवहारात समतोलता म्हणजे सेवेची आवडी व दोन्ही ठिकाणी श्रीगुरूंचे महात्म्यज्ञान जागृत ठेवून अविश्वासाचा- अवज्ञेचा प्रसंग टाळणे म्हणजे सेवातत्परता होय. ह्यालाच महाराजांनी 'श्रीगुरूचे भक्तिमय वर्चस्व कबूल करणे' म्हटले आहे हे भक्तिमय वर्चस्व कबूल करण्याची जाणीव महाराजांनी आपल्या सुहृत्प्राप्तीच्या मंडळीत कशी उत्पन्न केली याविषयी नागपूरचे वेदशास्त्रसंपन्न श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांनी एके प्रसंगी आपला अनुभव सांगितला आहे.

तेवेळी त्यांनी महाराजांच्या ठिकाणी आपल्यास दिसून आलेले ब्रह्मत्व, विष्णुत्व आणि महेशत्व, ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या तेरा ओव्यांचे त्यांनी सुमारे सहासात महिनेपर्यंत सांगितलेले निरूपण, थोडक्यात सर्व शास्त्रांचे त्यांनी सांगितलेले स्वरूप, ते आपल्यास आकलन न झाल्यामुळे आपल्याहून उत्तम अधिकाऱ्यास सांगण्याविषयी आपण केलेली महाराजांची प्रार्थना, ''मी तुम्हालाच हे सांगून 'समजले' असे कबूल करावयास लावीन'' अशी महाराजांची प्रतिज्ञा, पुढे अध्यारोपापवाद सांगून व्यष्टिदृष्टीने महाराजांनी सृष्टीची उत्पत्ति समजावून देणे. संसारात अडचणी व दुःखे आली असता ती दूर करून सहवासाच्या आनंदाने सुखी करणे व सद्बोधामृत पाजून संसार मिथ्या कसा याचे नाना दृष्टातांनी समर्थन करणे, मुलास (बापूगडीस) क्षयरोग झाला असता आपल्या हयातीत त्या रोगाचे स्वसामर्थ्याने स्तंभन करणे, व स्वतः पैसा आडका खर्चून मुलाचे संगोपन करणे व त्याला आपल्या सहवासात ओढणे, इ. गोष्टींचे

वर्णन केले व अशी ही अनधिकाऱ्याला स्वप्रयत्नाने अधिकारी बनविण्याची महाराजांची नाथसंप्रदायी हातवटी सांगून त्यांचे गुरुत्व ओघानेच आपल्याकडे आल्यावर महाराजांनी आपल्यास साधनमार्गास लावण्याचा उपक्रम कसा केला?

श्रवण, मनन व निदिध्यासन त्या तीन पायऱ्या चढण्याला क्रमाने प्रणिपात परिप्रश्न व सेवा ह्या तीन गोष्टींची आवशकता किती आहे? सद्गत्प्राप्ति सिद्धीच्या जोरावर गुरूची संप्राप्ती झाली असताहि जिज्ञासूला शिष्यत्वात कसे शिरले पाहिजे? याविषयी श्रीकृष्णार्जुनांचे उदाहरण व सरतेशेवटी श्रीगुरूंच्या वचनप्रभावाने जीवचैतन्य व परामात्म चैतन्य यांचे ऐक्य कळल्यावर ''गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म'' याचा शिष्याला अनुभव कसा येतो? याचे त्यांनी सुंदर विवेचन केले व शेवटी, महाराजांच्या अलौकिक शिक्षणपद्धतीने व त्यांच्या अनंत उपकाराने आपण बद्ध असून त्यांचे अंशतः तरी उतराई होण्याचे कर्तव्य मंडळीवर येऊन पडले आहे.

महाराजांचे अमोघ शब्द

''महाराजांचे शब्द हेच आपले वेद, त्यांचे ग्रंथ हीच आपली पुराणे त्यांनी घालून दिलेले नियम व अभ्यास हेच आपले यमनियम व त्यांची आज्ञा पालन करणे हेच आपले वर्णाश्रम'' मानून त्यांनी जसा आपल्या सुहृत्प्राप्तिपासून आरंभ केला, तसेच आपणही संपूर्ण जग आपले मित्र मानून हित साधण्याची बुद्धी धरणे हीच आपल्या कर्तव्याची दिशा कशी ठरू शकते. इत्यादि गोष्टी त्यांनी प्रेमळ शब्दांनी श्रोतृसमूहाच्या मनावर बिंबवून दिल्या.तात्पर्य, सुहृत्प्राप्ति ही धार्मिक प्रेमापासून आपल्या बुद्धीची वाढ करीत करीत सख्यभक्तीने सहज खेळतमाळत आध्यात्मिक प्रेमाचे शिखर गाठून देणारी कल्पलता होय.व म्हणूनच देवभक्तिपेक्षाही श्रेष्ठप्रतीची मानलेली आहे.

देवभक्तीत प्रतिमेपासून आरंभ करावा लागत असल्यामुळे खालच्या पायरीचे श्रम अधिक असून श्रीगुरुभक्तीत सचेतन मनुष्यपणापासून आरंभ करावा लागत असल्यामुळे कमी श्रम आहेत.

''सत्संग हा देवभक्तीतील प्रतिमेचा जडपणा काढून टाकणारा''

असून, गुरुभक्तीच्या समन्वयाने येथेच आणणारा असल्यामुळे कोणत्याही रीतीने तोच साधला पाहिजे.

तो जरी दुर्लक्ष असला व अगम्य असला तरी व्यर्थ जाणार नाही म्हणून तो सत्समागमच साधावा असे श्रीभगवान् नारदायाचार्यांचे सूत्र आहे.

''महत्संगस्तु दुर्लभो ऽगम्यो ऽमोघश्च''

''तदेव साध्यतां तदेव साध्यताम्''

देवभक्ति किंवा गुरुभक्ती शेवटी एकत्र मिळून सर्व प्रेममयत्वाचे फल निष्पन्न होते. याविषयी श्रुतीहि प्रमाण आहे.

''यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ'' ।

''तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः'' ॥ (अलौ.व्याख्यानमाला)

आतां, सुहृत्प्राप्तीचे किंवा सुहृत्शिक्षणाचे अंतिम ध्येय जो आध्यात्मिक प्रेम किंवा पूर्ण सुखस्वातंत्र्य, त्याचे स्वरूप महाराजांच्या शब्दांनी सांगतो.
ते शब्द हेः-

सुहृत्प्राप्तीचे मुख्य प्रयोजन

''प्रेमाची अतिशय वृद्धि होता होता अहंकार नाहीसा होऊन प्रेम व प्रेमाला जाणणारा साक्षी जेव्हा एकच राहतो व मग अमुक हा परलोक म्हणून प्रेम करावयाचा व अमुक हा लोक म्हणून प्रेम करावयाचा नाही हे सर्व विसरून जाऊन सहज प्रेममयच होऊन राहतो, याला आध्यात्मिक प्रेम म्हणतात.

धार्मिक प्रेमापर्यंत पुरुष आला म्हणजे तो केव्हांना केव्हा तरी या आध्यात्मिक प्रेमसागरामध्ये मग्न होणार हे खास.'' (अलौ.व्याख्यानमाला)

हा वेदांतदृष्टीने विचार झाला. आता भक्तिदृष्टीने देवभक्तीचे व गुरुभक्तीचे ऐक्य होऊन भक्तियोगसमाधीने ज्ञानाची व भक्तीची पूर्णता महाराज येणेप्रमाणे वर्णन करतातः-

भक्तियोगसमाधीने ज्ञानाची व भक्तीची पूर्णता

''पुढे पुढे पाषाणाचा (पाषाणमूर्तीचा) कठीणपणा काढून मानुषदेहरूपी सुकुमारपणा जसा मध्यसंवेगात प्रियकराविषयीचा असतो, त्यातीलही अस्थिमांसादिवत् कठीणपणा काढून केवळ प्रेममय ''आनंदेदंतारूप'' खरा सुकुमार साकार प्राणप्रिय अभिन्न असूनहि प्रेमजन्य संप्रज्ञात समाधीत 'चुंबनालिंगनापुरता भिन्न इव' भासत असून ''प्रेमज निर्विकल्प समाधी''त तर हास्यमुखातून आनंदात मिळून जावे लागते व प्रेमही कामच राहतो. हा भक्तियोगसमाधि घेरंडाचार्यांनी उत्तम प्रकारचा सांगितला असून ह्याची निर्विकल्पता श्रीमद्भागवत स्कंध ११ अध्या. १४ श्लोक ४६ यात सांगितली आहे:-

ध्यानेनोत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनां मनः।
संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्य-ज्ञान-क्रिया-भ्रमः॥

ह्याच ठिकाणी संयोग असूनही वियागोपलालन असा खरा प्रेम उत्पन्न होत असून त्या * वियोगोपलालनातच भगवान् ब्रह्मकुमार ह्यांच्या 'परमव्याकुलते' चे तत्त्व आहे. * मधुसूदनांची प्रेमधारा ह्याच ठिकाणी मिळत असून * ज्ञानेश्वर महाराजांचा पांचवा पुरुषार्थ व * जेथे जाण्याकरिता ब्रह्माचे ठिकाणी पहिले प्रस्थान ठेवितात असे श्रीतुकाराममहाराजांचे गम्यहि हेच आहे. हृदयकमलावरील योगियांचे सुकुमार ध्यान देखील ह्यापेक्षा कोटीपटीने कठिनात्मक म्हणता येईल.

सुकुमार रूप

स्थूल दृष्टीने पाहता हे रूप मृदुसंवेगासारखे दिसते, पण खरोखर ते तसे नसून त्यांतील तमाचा तीव्रभाग नाहीसा होऊन सत्वतीव्रता झाल्यामुळे आणि सत्वाचा हलकेपणा, प्रकाशपणा व सुखपणा यांच्या योगाने, ते अत्यंत सुकुमारमात्र बनलेले असते. म्हणूनच - स्थूलदृष्टीवर प्रत्यक्ष चमत्कार दाखविणे म्हणजे सुकुमार सत्वाला तमाच्या योगाने घनरूपांत आणावे लागत असल्यामुळे प्रेमळ पुरुष आपल्या प्रियकराला श्रम होतात असे समजून चमत्कार करीत नाहीत. या आनंदामध्ये उपर्युक्त संप्रज्ञात समाधीत सत्त्वाने रजस्तम नाहीसे झालेले असतात; व निर्विकल्प समाधीत सत्त्वहि नाहीसे होऊन 'इंदता इव आनंदेदंतारूप अनध्यस्तविवर्त' अशा भगवंताचाच प्रत्यय असतो व अलंकाराच्या ज्ञानाने जसा सुवर्णज्ञानाला प्रतिबंध होत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञानहि अप्रतिबद्ध असते; ह्यामुळे सर्व जगच त्याला प्रेममय वाटू लागते. हीच उत्तम भक्ति होय.

''सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः।।'' (भागवत स्कंध ११)

श्रीगुरुभक्ति येथेच आणून पोचविते. (अ.लौ. व्याख्यानमाला)

हे प्रेमाचे शिखर यद्यपि आपणास ज्ञानाने समजले, तथापि सुहृत्प्राप्तीच्या मार्गाने धार्मिक प्रेमाच्या पायरीपासून श्रीगुरूच्या रक्षण-शिक्षणादि क्रमाने वृत्ति चढविल्यावाचून एकाएकी ह्या प्रेमसागरांत मग्न होण्याला कोणीच समर्थ नाही. एवढ्याकरिता सुहृत्प्राप्तीचे व महाराजांच्या रक्षणशिक्षणादि पद्धतीचे यथामति विवेचन येथपर्यंत झाले.

महाराजांचे सामर्थ्य

आता, दिव्यसामर्थ्याविषयी श्रीकृष्णार्जुनांचे उदाहरण जसे महाराजांनी दिले तसे सामर्थ्य स्वतः महाराजांनीहि मंडळीना सुधारण्याकरिता दाखविले आहे व त्याचा उल्लेख पूर्वगामी प्रकरणात व चालू प्रकरणात ओघानुसार आलेला आहे व पुढेहि अलोकप्रकरणात सोपत्तिक यावयाचा आहे. श्रीकृष्णाप्रमाणे विश्वरूप दाखविण्याची प्रतिज्ञाही महाराजांनी वासुदेवराव मुळ्यांच्या पत्रांत केलेली आहे. ते पत्र द्वि. यष्टि उत्तरार्धात पहावे. तसेच सप्तम यष्टीत विठ्ठलराव केकरे यांच्या पत्रात महाराजांनी श्रीकृष्णाचे केवळ भक्त्यैकगम्य अनध्यस्त स्वरूप उघड करून त्याच्याशी आपला अत्यंत अभेद **''ममापि कृष्णपत्नीत्वाद् अधिकारस्तथास्ति हि''** इ. शब्दांनी वर्णन केला आहे. यावरून महाराजांचे दिव्य सामर्थ्य व त्यांचे दिव्य जन्मकर्म यांचा उत्तम बोध होतो व त्यांच्या शब्दांत जशी सर्वज्ञता तशीच सर्वशक्तिमत्ताहि प्रगट दिसून त्यास वेदांचे सामर्थ्य चढते. त्यामुळे चमत्कारावांचून त्यांच्या शब्दावरच दृढ विश्वास ठेवणे व त्यांना सर्वस्व अर्पण करून व केवळ तद्वचनपरतंत्र होऊन त्यांची आज्ञा पाळणे हे आपले कर्तव्य ठरते. ह्या कर्तव्याची जागृतीही महाराजांनी -

*** ''तुम्ही मला खरोखरच प्रेमपाशात बांधिले तर मला एक पाऊलहि पुढे निघवणार नाही असे मी ज्ञानेश्वरसाक्ष घेऊन सांगतो.**

*** परंतु माझ्या सर्वज्ञत्वाबद्दल जसा सर्वांचा निश्चय आहे तसा सर्वशक्तिमत्त्वाबद्दल दिसत नाही.**

*** हे तात, आपण जितका जितका विश्वास मजवर ठेवाल तितक्या तितक्या आपणास या जन्मांत व पुढच्या जन्मात अनंत प्रचीति येतील.''**

इ.शब्दांनी मंडळीत उत्पन्न करून दिलेली आहे व नारायणराव पंडित, हरिभाऊ केवले, वासुदेवराव मुळे, श्रीनिवासशास्त्री हरिदास प्रभृति मंडळी बाह्य चमत्कारांवाचून नुसत्या महाराजांच्या शब्दांवरच त्यांस शेवटपर्यंत चिकटून राहिली आहे व महाराजांचे चमत्कार पाहूनहि कित्येकांचा विश्वास शिथिल झाला, त्यांची महाराजांनी योग्य कानउघाडणी केल्याचाहि वृत्तांत मागे आला आहे.

तथापि, सुहृत्प्राप्तीची सर्वच मंडळी कांही आपल्या मनोगताप्रमाणे तंतोतंत वागण्यास तयार नसतात हे तत्त्व महाराज जाणून होते व याविषयी त्यांच्या लहानशा आत्मचरित्रांत पुढील उल्लेख आहेः-

पूर्व जन्मांतील संबंध

''पूर्व जन्मीचा जो मी संबंध सांगितला तो काही खोटा सांगितला नाही.आणि जोपर्यंत पूर्वजन्माची स्मृति नाही तोपर्यंत तो खोटा वाटणेही साहजिक आहे.शिवाय पूर्वजन्मीचा स्नेही असला म्हणजे तो या जन्मांतही आपल्या अनुरोधाने वागला पाहिजे असा काही शास्त्रनियम नाही.माझ्यात थोडेसे दोष असले तरी मी मोठा भगवद्भक्त विद्वान असा मंडळीला वाटू लागल्यामुळे मला त्यांना सोडवेना व माझ्याप्रमाणे त्यांच्याच्याने वागवेहि ना; अशी स्थिति होती.तथापि, मला धर्मग्रंथ लिहिण्याची अपेक्षा असल्यामुळे मंडळीला दूर पाठविण्याचे माझे धैर्य झाले नाही.''(आत्मचरित्र य १५)

मंडळीचा स्वार्थत्याग

तात्पर्य, अत्यंत वचनपरतंत्र होऊन आज्ञा पाळण्यांत जरी सर्वांची समानता नसली तथापि घरदार सोडून महाराजांच्या सहवासांत त्यांस लेखन-वाचनादि कार्यात सहाय्य करण्यात, त्यांच्या उत्सवादि प्रसंगांत भाग घेण्यात, सत्संगार्थ त्यांस मंडळीसह घरी बोलावून त्यांची वरदळ सोसण्यांत, त्यांचे ग्रंथ छापण्यात, इ. विविध कार्यात कांही मंडळीची जी परस्पर सहानुभूति, अनुकूलता व स्वार्थत्याग दिसून आला, त्यावरून त्यांचा महाराजांविषयी पूर्वजन्मार्जित निष्काम प्रेमच दिसून येतो.

विशेषतः सौ. मनकरणिका आईंची निस्सीम पतिभक्ति व गुरुप्रेम; सौ. रंगुबाई,

यमुनाबाई, दुर्गाआई प्रभृति मातृमंडळींचा वात्सल्य प्रेम; हरिभाऊ केवले, वासुदेवराव मुळे, श्रीनिवासशास्त्री, गणपत खंडो भालेराव, गोविंदराव राजुरकर प्रभृति मंडळीची सख्यभक्ति, महाराजांच्या लेखकवाचकमंडळीस जेवूं घालण्याकरिता कर्ज करणारे, आपल्या वैद्यविज्ञानाचा त्यांस लाभ देऊन त्यांचा प्रकृतीस जपणारे व जीवाची पर्वा न बाळगता महाराजांची अहोरात्र सेवा करणारे नानाजी कविमंडन यांचा जबर स्वार्थत्याग, स्त्रीपुत्रादिकांचा मोह सोडून व महाराजांच्या सतत सहवासात राहून त्यांस आपल्या मधुर गायनकलेने रिझविणारे व्यंकटराव देशपांडे, विठ्ठलराव केकरे यांचा वर्णनीय एकनिष्ठपणा, महाराजांच्या प्रेमासाठी, गोविंदशास्त्री पंचभाई सारख्या महारोग्याची उत्तम सुश्रूषा करून, त्यांच्या लस वाहणाऱ्या पायाच्या दुर्गंधयुक्त पट्ट्या धुवून व त्यांची वस्त्रेपाते सोज्वळ करून पूजा सांगण्याकरिता त्यास कात्यायनीच्या वाळवंटात पाठंगुळीस वाहून नेणाऱ्या गंगाधरपंत मुळे यांचा सेवानुराग, गोविंद रामचंद्र भक्त व मारोतीभाऊ वाटखेडकर यांची सेवातत्परता, स्वतः जागा झाडून झुडून महाराजांचा शौचकूप तयार करून देणारे इंदुकांत केकरे, घरच्या माणसांनी महाराजांची केलेली निंदा ऐकताच तत्काळ जेवणावरून उठून जाणारे गंपुनाना; महाराज कोठेही असले तरी वेळात वेळ काढून त्यांच्या परिचारकर्माचा लाभ घेणारे दिनुभाऊ गोखले; इ.इ. विविध प्रेमगोष्टी महाराजांच्या सुहृत्प्राप्ति कथानकात संस्मरणीय आहेत. व ही मंडळीची निष्काम सेवा- हा त्यांचा निष्काम धर्म- ज्याचा त्याच्या दृष्टीने स्वल्प असला तरी त्यांस अधिकारिक सिद्धिरूप मोठे फल देणारा आहे यांत संशय नाही.

शिष्यकरुणा

हा जसा मंडळीचा निष्काम प्रेम महाराजांच्या ठिकाणी आहे, तसाच महाराजांचाहि निरपेक्ष प्रेम किंवा ''अहेतुक पक्षपात'' मंडळीच्या ठिकाणी आहे ही गोष्टी चालू प्रकरणातील महाराजांच्या रक्षणशिक्षणादि वर्णनावरून दिसून आलीच आहे. तसेच चालू प्रकरणारंभी भक्तिसुधेच्या संतर्पणाची विभागी म्हणून वासुदेवराव मुळेप्रभृति जी मंडळी सांगितली आहे, त्यांस महाराजांनी प्रियपुत्र म्हणून त्यांच्या उद्धाराविषयी आपल्या ज्ञानराज माउलीची मोठ्या काकुळतीने करुणा भाकली आहे. तो १४५८ वा अभंग असा :-

आळंदीपर्यंत घालीन लोळण । परी न घे मन मुक्तिकडे ॥१॥
भोगावे वाटती विषारीच नर्क । परी तो हीनार्क मोक्ष नको ॥२॥
तुझा नाही जेथे दास ज्ञानेश्वरा । ऐसा तूंहि बरा न वाटसी ॥३॥
काय बोलू आता पुरे ही सलगी । धरोनिया आंगी पायी ठेवा ॥४॥
माझ्या प्रिय पुत्रा वैराग्याची सवे । नाही, तुझे पाय साक्ष यासी ॥५॥
परी तुझे नांव देयावे तयासी । म्हणोनि कष्टासी सोशियले ॥६॥
संवत्सर केला जिवापाड श्रम। परी तुझा प्रेम दिला कांही ॥७॥
सकळांसहित येईल अलकावती। पाहीन मी मूर्ति तुमची डोळां ॥८॥

देहाचे परमाणू काढूनि वेगळे । पूजीन सगळे शिलावृक्ष ॥९॥
प्रियपुत्रालागी आणीन देऊळी । मी तो द्वारपाळी राहीन द्वारी ॥१०॥
एवढीच आशा पूर्ण त्वां करावी । अन्य नच द्यावी सिद्धि मुक्ति ॥११॥

हा महाराजांचा स्नेहात्मक तंतू वरील मंडळीच्या जन्मांतरीय धार्मिक प्रेमानेच विणला गेला आहे, हे यावरून निर्विवाद सिद्ध होते.नाहीतर, महाराजांची ही दया मोहात्मक ठरेल व दयेत मोह नसावा या त्यांच्याच उपदेशाला विरोध येईल.तोहि अभंग येथे देतो :-

साधूंचे लक्षण मुख्य भूतदया । आणिक विषया शिवू नये ॥१॥
परि दयेमाजि मोह न पडावा । नाही तरी गोवा संसाराचा ॥२॥
जडभरत तो हरिणीगर्भा गेला । दयेने घातला मोहजाळी ॥३॥
आपुले वैराग्य राखोनि सोज्वळ । व्हावे दयाशीळ दीनांवरी ॥४॥
दीपाचे काजळ विझवीत ज्योती । तैसी सत्त्ववृत्ति जरी दया ॥५॥
तरी मोहरूपे होय तमोमय । उपजवि भय कोवळिया ॥६॥
ज्ञानेश्वर तात वळलियावीण । उगा वाटे शीण सत्ववृत्ति ॥७॥

शिष्यांचा सन्मान

अस्तु.पूर्वोक्त प्रियपुत्रांपैकी लेखक, वाचक, सहायक मंडळीची कामगिरी व स्वार्थत्याग महाराजांनी आपल्या संप्रदायसुरतरूत कबूल करून व संप्रदायमालिकेत त्यांस नवपंचकाचा अधिकार प्रदान करून त्यांचा सन्मान केलेला आहे व अशा रीतीने **'परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यम्''** या संतस्वभावास अनुसरून सद्गुरुवचनैकशरणत्वाने आधिकारिकत्व मिळविण्यास त्यांस उत्तेजन दिले आहे.ती संप्रदाय सुरतरूतील वचने येणे प्रमाणे आहेत :-

अगाध माझी मती । येथ विवाद नाही निश्चिती ।
परि स्वकर्मे चाक्षुषसंपत्ति । प्रहरिली आहे ॥
म्हणूनी जिहीं सहाय्य केले । ग्रंथ लिहिले वाचिले ।
शूद्रसामान्ये तिरस्कारिले । नाही माते ॥
तयाचे स्मरण प्रसिद्धी । करावे पै मज आधी ।
विपर्यय करिता त्रिशुद्धि । कल्याणहानी पै होय ॥
श्लोक : – वाचकं लेखकं वंदे गुरुं नारायणं हरिम् ।
दत्तात्रेयं व्यंकटेशं पुनर्लक्ष्मणमाभजेत् ॥१॥
गुरुमिति सर्वत्र संबध्यते । रूढिरेषा च नाम्नां वै कल्पिता मत्सुहृत्स्वपि ।
पूर्वा सम्यक् देवरुढिर्गुरुबुद्ध्यात्र युज्यते ॥२॥
संस्मरेद् वित्तदातृंश्च जन्मनामादिकांस्तथा ।
नमस्कारेण मंत्रेण तेषां नामयुतेन च ॥३॥
नारदोऽपि यथा जैनो शैवे प्रोक्तस्तथापि हि ।

न जहाति निजं रूपं स्मृतिगामित्वमेव हि ॥४॥
तथा मायामोहयोगात् यदि कश्चिन्निजे पदे ।
विरक्तः स्यात्तर्हि तस्यस्मृतिं नैव त्यजेद् बुधः ॥५॥
यतः सम्यक्तया जातास्ते सर्वे ह्युपकारिणः ।
मम ज्ञानप्रदानाय लेखनैर्वाचनेरपि ॥६॥
इदं षट्कं सदा गेयं मत्कुमारैर्मयापि हि ।
एतं नियममुत्सृज्य ये पठंति कृतिं मम ।
ते संप्रदायविद्वेषात् सत्यं भ्रश्यंति मार्गतः ॥७॥
ये पुनः षट्कमेतत्तु स्मृत्वा स्मृत्वा पठन्ति वै ।
ते त्वैहिकं सुखं भुक्त्वा पारमैश्वर्यमाप्नुयुः ॥८॥ (अ.१)

ह्या सर्व गोष्टींवरून महाराजांचे ठिकाणी असलेले

पापान्निवारयति, योजयति हिताय । गुह्यं च गूहति, गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं न च जहाति, ददाति काले । सन्मित्रलक्षणामिदं प्रवदन्ति सन्तः॥

किंवा,

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तंतुरंतर्भूतानि सौव्यति ॥

हे सुहृल्लक्षण व मंडळीच्या ठिकाणी असलेली जन्मांतरीय सुहृत्सिद्धि ह्या दोन्ही गोष्टी उत्तम रीतीने सिद्ध होतात.

श्रीमहाराजांचे उत्तराधिकारी

श्रीबाबाजी महाराज पंडित

आता सरते शेवटी, उत्तम धार्मिक प्रेमाने सर्वस्व त्यागापर्यंत मजल मारण्याची सद्वासना एकाच जन्मात तीव्र केली असता गुरुकृपेने बुद्धियोग कसा प्राप्त होतो याचे एक उदाहरण देऊन हे प्रकरण आटोपूं.

हे उदाहरण म्हणजे नारायणराव पैकाजी पंडित यांचे होय. यांची मूळ वस्ती चंद्रपूरची. (चांदा) यांचे इंग्रजी शिक्षण एफ. ए. पर्यंत झालेले आहे. घरी तीर्थरूप, दोघे बंधु, वगैरे कुटुंबातली मंडळी आहे. यांचे वडील बंधु अकोला येथे डे. क्लार्क ऑफ कोर्ट आहेत. त्यांची मातोश्री नुकतीच दोन वर्षांपूर्वी संपली.

महाराजांकडे आल्यापासून यांनी मंडळींचे धोतरे वगैरे धुण्याच्या कनिष्ट सेवेपासून मोठ्या आवडीने सुरवात केली. लेखनवाचनादि कामातही यांनी लवकरच हरिभाऊस मागे टाकले.

मंडळीत कोणी आजारी पडल्यास त्याची उत्तम शुश्रुषा व औषध पथ्यपाणी वगैरेची व्यवस्था ठेवण्याच्याही कामांतही त्यांची साहजिक प्रकृति व न कंटाळण्याचा सद्‌गुण दिसून आला.

महाराजांची सेवा करण्यात तर अहोरात्र निद्रा व क्षुधातृषादि देहधर्महि जिंकून अश्रांत श्रम करण्याची यांची आवडी दिसून आली.

धर्म, प्रेम व आज्ञापालन या तिन्ही गुणांचा मेळ करून हे सद्गुरुसेवा आवडीने करू लागले. तिला परमार्थाचे वळण दिले.

पुढे अर्थातच महाराजांच्या सेवेप्रीत्यर्थ यांनी सरकारी नोकरीवर व त्याचबरोबर ऐहिक धनमानाच्या उत्कर्षावर पाणी सोडले. तीर्थरूपांचा रोष व सोयऱ्याधायऱ्यांचे व इष्टमित्रांचे वाग्बाण सहन केले व महाराजांची एकनिष्ठ सेवा करू लागले. इतका जीवभाव सेवेला विकल्यावर महाराजांसारखी कनवाळु माउली त्यांस वश झाली यात काय नवल?

''मी पंडितला वश झालो आहे''

असे महाराज एकवेळ मिलिंदजवळ बोलले होते. शिष्य अनन्यगतिक झाल्यावर गुरूही त्याला सर्वस्वदान देत असतात हा नियमच आहे.

''तुका म्हणे ठाव पाइकां निराळा ।
नाही स्वामी स्थळा गेल्यावीण''
''प्रभुत्व तरि हेच की करूनि दे कृपादान ते ।

स्वसाम्य यदुपार्जने मिरविजे स्वपदानते''

इ. संतवचने याविषयी प्रसिद्धच आहेत. नानाप्रकाराने महाराजांनी यांची कसोटी पाहिली व आपल्या उत्कृष्ट शिक्षणक्रमात शास्त्रांची गुह्यतत्त्वे यांच्या बुद्धिस्थ करून दिली. त्यामुळे यांची बुद्धि वेदोज्वल होऊन पूर्वी आडनांवाचे जे पंडित होते ते आता खरोखरच पंडित झाले. व -

''अंतरी वेधिला ब्रह्मबोधे । बाहेरी चाले जनाचे छंदे ।
मुख न विटाळे नीच शब्दे । तोचि पंडित जाणिजे'' ॥
विदुर म्हणे जो आस्तिक । गुरु वेदोक्तीं जयास विश्वास ।
मीपण ज्यास न शिवले तो पंडित, मान्य होय विश्वास ॥
''गलिताहंकृति जाणे बंधामोक्षासि अनुभवी चढला ।
तो पंडित इतर नव्हे जरि पुष्कळशास्त्र सर्वही पढला'' ॥

इ. यथार्थ पंडितलक्षणांस ते पात्र झाले. परंतु, महाराजांच्या- सद्गुरूंच्या दृष्टीने त्यांची योग्यता याहूनही अधिक आहे. महाराज साधुबोधांत म्हणतातः-

''अन्नाचेच दूध होते, पण ते आईचे स्तनामध्ये जामीन असल्यावाचून होत नाही; त्याप्रमाणे सारसंन्निवेश करता येतो, पण तो उपदेशावाचून करता येत नाही; कारण सर्वांची बुद्धि विकारी आहे; म्हणून जेवढा गुरूने सारसंन्निवेश आपल्या हाती दिला असेल. तेवढ्याचाच समन्वय आपल्याला करता आला म्हणजे कृतकृत्यता झाली. क्षीर करणारी जी असेल तिच्यावर कढी करण्याची जबाबदारी कोणीही देत नाही. तिने आपली क्षीर अर्धीक□ी ठेवू नये म्हणजे झाले! त्याप्रमाणे ज्या वृत्तीत ज्ञेयध्येयविचारास्तव जितका सारसंन्निवेश गुरूने हाती दिला असेल, तितक्याचा समन्वय करता आला की तो महापंडित झाला; नाहीतर ब्राह्मण सर्वव्यापक म्हणून चांभाराला जोडे शिवणे देखील त्यांना शिकवावे लागले. '' (साधुबोध)

हा सारसंन्निवेश महाराजांनी पंडितजींच्या हाती दिला आहे, म्हणून त्यांना वरील लक्षणाप्रमाणे महापंडित म्हणण्यास काही प्रत्यवाय नाही. पंडितजीला मिळालेला हा सारसंन्निवेश किंवा समन्वयशक्ति किती अप्रतीम आहे हे त्यांनी कोल्हापूर येथील वेदशास्त्र संपन्न हुपरीकरशास्त्री यांच्या ''श्रीशंकराचार्य, विद्यारण्य व ज्ञानेश्वर महाराज यांच्या मताचे तात्पर्य'' या निबंधावर जे समीक्षा लेख मुमुक्षूपत्रात प्रसिद्ध केले आहेत त्यावरून सहज कळून येईल.

हा विषय प्रथम महाराजांनीच हाती घेतला होता व त्याचा उल्लेख उमरावती प्रकरणात शके १८३६ संवत्सरवर्णनांत आलेला आहे.

हुपरीकर शास्त्र्यांनी आपल्या निबंधात ''ज्ञानेश्वर महाराज मायेचा

अंगीकार करीत नाहीत म्हणून विद्यारण्य व शंकराचार्य यांच्या मताहून ज्ञानेश्वरमहाराजांचे वेदान्तमत स्वतंत्र आहे'' असे विधान केले आहे. त्यावर महाराजांनी ता. १५ ऑक्टोबर १९१४ च्या मुमुक्षूत लेख लिहून ''शंकराचार्यमतांत व तातमतांत भेद नाही असे विवरणादि पुराव्यानिशी सिद्ध करण्यास मी तयार आहे.'' असे प्रसिद्ध केले होते. त्यानंतर हुपरीकरांनी पुन्हा महाराजांस एक पत्र लिहून वर्तमानपत्रांतून हा वाद चालविण्याची इच्छा प्रदर्शित केली होती, परंतु ते वेळी महाराजांची प्रकृति फारच गळाली होती व तेथून लवकरच पुणे मुक्कामी त्यांची दृश्य मूर्ति अंतर्धान पावली. यामुळे तो प्रश्न तसाच राहिला.

पुढे पंडितांनी उत्तम गुरुपुत्राचे कर्तव्य म्हणून तो प्रश्न हाती घेतला. व ता. १ सप्टेंबर १९१७ च्या मुमुक्षूत महाराजांची बाजू पुराव्यानिशी मांडून हुपरीकर शास्त्री यांस उत्तराविषयी विनंती केली. त्याचे उत्तर ता. १ नोव्हेंबरच्या अंकात येऊन त्यावर ता. २१ जानेवारी १९१८, १ फेब्रुवारी, २१ फेब्रुवारी व ११ मार्च १९१८. या अंकात पंडित यांनी लेख जिहून आपले म्हणणे सप्रमाणे सिद्ध केले. परंतु मध्यंतरी हुपरीकरांनी कोल्हापूर येथील ज्ञानसागर पत्राच्या ता. २५ फेब्रु. १९१८ च्या अंकात आपले काही आक्षेप प्रसिद्ध केले व पुढील विधाने केली. ''नारायण पंडितांनी आमच्या मागील शंकाचे निरसन न करता नवीन लेख लिहिला आहे. ''ज्यांना अमृतानुभव वाचूनहि समाधान वाटत नाही त्यांचे समाधान दुसऱ्याकडून कसे होणार?'' इ. इ.

यावर पंडितजींनी पुन्हा तारीख २१ मार्च १९१८ च्या मुमुक्षूत उत्तर लिहिले ते येणेप्रमाणे :-

"अमृतानुभव वाचून मर्म समजणे मजसारख्या पामरास दुर्बोध असल्यास त्यात नवल ते कसले? पण अमृतानुभव झाल्यापासून तुकाराम, एकनाथादि संतशिरोमणींनी त्याची कितीतरी पारायणे केली, पण त्यातील वेदान्त भगवान् शंकराचार्यांच्या वेदान्ताहून किंवा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी केलेल्या ज्ञानेश्वरीतील वेदान्ताहून भिन्न आहे असे मात्र कोणी सांगून किंवा प्रतिपादून ठेवले नाही.

योगवसिष्ठांतहि ज्ञानाच्या सात भूमिका सांगून ज्या सत्वापत्ति नांवाच्या भूमिकेवर ज्ञान होते तेथून शेवटील चवथ्या भूमिकेपर्यंत आत्मानुभव सारखाच राहतो. दृष्टसौख्य मात्र भिन्न असते असे सांगितले आहे.

ब्रह्मसूत्रातही मुक्तीत सातिशयत्व राहत नाही असेच सांगितले आहे. याप्रमाणे मागे झालेल्या सर्व संतांचे व ग्रंथांचे ऐकमत्त्य असून अमृतानुभव वाचून वे. शा. संपन्न हुपरीकर शास्त्रीमहाराजांचा सर्व संतविरोधी अनुभव कसा? याचेच नवल वाटते. विवाद सुरू ठेवल्यास काही फलनिष्पत्ति होणार नाही असे शास्त्रीबोवा

म्हणतात, आग्रह धरून बसल्यास फलनिष्पति होणार नाही हे खरे आहे तरी पण कोणाचे प्रतिपादन वेदान्तास व युक्तीस धरून आहे? हे भगवान् आचार्याचे ग्रंथ, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे ग्रंथ व वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध होत असलेला आमचा वाद जे वाचक वाचून पाहतील त्यांना कळून येईल.आता शास्त्रीबोवांच्या सर्व आक्षेपांकडे वळूं'' असे म्हणून शास्त्रीमहाराजांच्या सर्व आक्षेपांस त्यांनी योग्य उत्तरे दिली. यावर पुन्हा शास्त्रीमहाराजांकडून उत्तर प्रसिद्ध झाले नाही. अस्तु ! य । सारसंन्निवेशाच्या देणगीबरोबरच त्याचा मूळ बीजकोश जे मधुराद्वैत त्याचाही विकास अर्थातच पंडितजींच्या अंतःकरणात झाला, हे वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्यामुळे महाराजांची मधुराद्वैतविषयक मते बरोबर समजण्यात व समजावून देण्यात जसा त्यांचा उत्तम बुद्धियोग दिसून येतो, तसेच महाराजांची प्रतिवार्षिक कात्यायन्यादि उत्सव व एकादशी, शिवरात्री, सोमवारादि व्रते पुत्रधर्माने पाळून त्यांचा उपासनामार्ग चालविण्यातही संपूर्ण योगज्ञानाची विश्रामभूमिका जी सद्‌गुरुभक्ति ती त्यांच्या ठिकाणी दिसून येते. व त्या उत्सवादि प्रसंगी नाना चिन्मय पुष्पांचे पुजासंभार निर्माण करून श्रीगुरुमूर्तीला समर्पण करण्यात त्यांची प्रवीणता दिसून येते. त्याप्रमाणे ''मी तुम्हाला श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ वा दोन्ही पक्षाने सारखे नेणार'' ही आपली प्रतिज्ञा महाराजांनी पंडितांच्या बाबतीत एकाच जन्मात पूर्ण करून दाखविली यात संशय नाही. संप्रदायदृष्टीने कुलीन पुत्राला साजणारी ही पंडितजींची करणी पाहून तुकाराम महाराजांच्या पुढील अभंगांचे स्मरण होते. ते अभंग हेंः-

*** देवा ऐसा शिष्य देई । ब्रह्मज्ञानी निपुण पाही ॥१॥**
जो भावाचा आगळा । भक्तिप्रेमाचा पुतळा ॥२॥
ऐसी युक्ति ज्याला बाणे । तेथे वैराग्याचे ठाणे ॥३॥
ऐसा झाला तो शरीरी । तुका निंबलोण करी ॥४॥

*** कृपा करावी भगवंते । ऐसा शिष्य द्यावा माते ॥१॥**
माझे व्रत जो चालवी । त्यासि द्यावे त्वां पालवी ॥२॥
व्हावा ब्रह्मज्ञानी गुंडा । तिही लोकी ज्याचा झेंडा ॥३॥
तुका तुका हांका मारी । माझ्या विठोबाच्या द्वारी ॥४॥

पंडिताच्या अंतरात असलेल्या सद्‌गुरुभक्तीचा सौरभ बाहेर व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या बुद्धीत कवित्वस्फूर्तीचाही नवीन उदय झालेला आहे. व महाराजांच्या सूक्तिरत्नावलि ग्रंथाचे निरूपण करताना जशी मधुराद्वैताची उत्तम तत्त्वे व वेदान्तसिद्धांत त्यांच्या सांगण्यात येतात तशीच ती त्यांच्या कवितेतही प्रक्रियारूपाने सुंदर उमटतात.

शिवाय, महाराजांवर त्यांनी केलेल्या आरत्या, स्तोत्रे ही फार करुणाजनक

असून त्यांनी केलेल्या अभंगाची करुणा, महाराजांची रक्षणशिक्षणादि पद्धति व वृत्तिविद्या, गुरुबंधूविषयी सहोदर प्रेम व उ□ा भावना इ. प्रेमळ वृत्तींचा समु□ाय दिसून येते. पंडितांचे हे अभंग म्हणजे महाराजांच्या सुहृत्शिक्षणाचे व वृत्तिविद्येचे यथायोग्य मार्मिक शब्दचित्र असून ते त्यांनी स्वानुभवाच्या कथांनी सुभूषित केले असल्यामुळे या सुहृत्प्राप्ति प्रकरणाला शिरोभूषण झाले आहे म्हणून त्यातल्या बऱ्याच अभंगांचा संग्रह शेवटी जोडलेल्या दुसऱ्या पुरवणीत केला आहे तो पहावा.

हा सारा बुद्धियोग किंवा दिव्य योगदृष्टि जी पंडितजीला मिळाली ती त्यांच्या सेवेचे गोड फळ असून महाराजांनी ती त्यास अर्जुनाच्या दिव्यदृष्टिप्रमाणेच स्वसामर्थ्याने देऊन आपले योगैश्वर्य प्रगट दाखविले यात संशय नाही. तो अलौकिक प्रकार असा आहे.

पुण्यास महाराजांची दृष्यमूर्ती अंतर्धान झाल्यानंतर पंडितजी अस्थि घेऊन प्रयागाला गेले व त्रिवेणीत अस्थि विसर्जन केल्या. तेच दिवशी रात्रौ श्रीमहाराजांनी स्वप्नात पंडितजीला दर्शन दिले व एक पुटी (पुडी) प्रसाद देऊन बोलले की ''तूं या पुडीतले भस्म नित्य सेवन करीत जा, म्हणजे तुला माझे ग्रंथ समजतील.'' सकाळी पंडित जागे होऊन पाहतात तो त्यास ती पुडी बिछान्यावरच दिसली व श्रींच्या आज्ञेप्रमाणे त्यातले भस्म त्यांनी नित्य थोडे थोडे ग्रहण केले. त्याचा परिणाम महाराजांच्या सांगण्याप्रमाणेच झाला हे सांगणे नको.

ह्या अलौकिक प्रकरणावरून महाराजांचे सर्वशक्तिमत्व प्रत्यक्ष दिसून येते, सानन्य दीन होऊन सद्गुरूची सेवा केली असता नियमादृष्ट कसे फळते ते स्पष्ट होते. श्रीगुरु आत्मविद्येच्या रूपाने शिष्याच्या हृदयात कसे प्रगट होतात ते उत्तम समजते. तुम्ही मला खरोखरच प्रेमपाशात बांधिले तर मला एक पाऊलही पुढे निघवणार नाही असे मी ज्ञानेश्वर साक्ष घेऊन सांगतो. या महाराजांच्या प्रतिज्ञेचा अनुभव येतो.

''आघवियाचि देवा । जन्मभूमि हे सेवा''

हे ज्ञानेश्वरमहाराजांचे तत्त्व हृदयात ठसते.'

अवो सद्गुरुचिये कृपादृष्टि । तुझे कारुण्य जयाते अधिष्ठि ।

तो सकळ विद्यांचिये पिठी । धात्रा होय''

हा गुरुकृपेचा प्रभाव यथार्थ प्रगटतो, सत्सेवेने व गुरुकृपेने शाळेत न जाता बुद्धीला जन्मोजन्मी शिक्षण मिळत जाते हा नियम अबाधित ठरतो.

श्रीगुरुकृपाबलाने शंकराचार्यांचे शिष्य आनंदगिरी प्रसिद्ध तोटकाचार्य

झाले व तुकाराममहाराजांच्या शिष्या मातोश्री बहेणाबाई या श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ झाल्या - या जुन्या उदाहरणात एका नव्या उदाहरणाची भर पडते, व सरतेशेवटी

''संताचे संगती मनोमार्ग गती । आकळावा श्रीपती येणे पंथे''

या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अलोक सिद्धांताचे रहस्य समजण्यास मार्ग सापडतो.

आपल्या अलोक सामर्थ्याचा असा प्रभाव दाखवायचा होता म्हणूनच की काय कोण जाणे 'पंडिताची बुद्धि उत्तम आहे पण माझ्या कामात गुंतल्यामुळे ती दडपून गेली आहे' असे एकवेळ महाराज म्हणाले होते.

महाराजांचे ग्रंथ निरूपण करतेवेळी, कविताप्रबंध काळी व सामान्य शास्त्रचर्चा करताना पंडितजीच्या वाणीतून ज्या निजभावाच्या संप्रदायखुणा प्रगट होत असतात, ती त्यांच्या सांप्रदायिक बंधुवर्गास महाराजांच्याच कृपेची रसाळ फळे वाटतात, त्यामुळे ते त्यांस गुरुस्थानी पूज्य मानून त्यांचा मान राखतात, ''बाबाजी महाराज'' म्हणून त्यांस संबोधन करतात, संप्रदायधर्माच्या विषयात त्यांचा विचार घेतात, सहोदर प्रेमाने त्यांचे भूषण मानून व महाराजांच्या ग्रंथांचे अन्योन्य प्रबोधन करून सद्गुरुप्रेम वाढवीत असतात.

याप्रमाणे हे सुहृत्प्राप्ति प्रकरण येथे संपले.श्रीमहाराजांच्या अतुल कृपाबलाने संपूर्ण झालेले हे सुहृत्प्राप्तिनामक पांचवे प्रकरण त्यांच्या चरणारविंदी समर्पण असो !

(अमरावतीला संस्थानात श्रीमद्सद्गुरू बाबाजीमहाराज पंडित यांनी १ फेब्रुवारी १९६४ रोजी, वयाच्या ७९व्या वर्षी शिवरात्रीच्या नवरात्राच्या पहिल्या दिवशी, हातात पार्थिव पुजा झाल्यानंतर ''शिवाय नमः विसर्जनम्'' या मंत्राने शिवपुजेचे विसर्जन केले आणि स्वतःच्या प्राणाचेही तक्षणिच विसर्जन केले.)

*****

सद्गुरु श्रीबाबाजीमहाराज पंडित विरचित

॥ श्रीपांडुरंगनाथ स्तव ॥

गर्भी मी बहुदुःख सोसूनीहि ते जन्मासि आलो जही ।
मोहामाजि भुलोनिया विसरलो त्वद्दत्तमंत्रासही ।
सेवोनी विषया सुखें रमतसे सांडोनि त्वद्भावना ।
श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥१॥
त्यागोनी वडिलांस नित्य रतलों स्त्रीपुत्रवित्तामधें ।
जाणीलें नच कीं अनर्थ कथिला भोगीं तयांच्या बुधें ।
मानीलें सकळांस तुच्छ पुजिलें नहीं कधीं सज्जना । श्रीज्ञाने०॥२॥
जन्मोनी रमणीय ब्राह्मणकुळीं वेदा न अभ्यासिलें ।
वेदोक्ता सकळा क्रिया समजुनी धर्मा न संपादिलें ।
श्रेष्ठांहीं उपदेशितां करितसे त्यांच्यासवें वल्गना । श्रीज्ञाने०॥३॥
तारुण्यापगमें वरीलचि जरा कंटाळती सर्वही ।
कीं अंती यमयातना म्हणुनिया उद्वेग नोहे कहीं ।
झाले क्षीण शरीर हें परि तशी नोहे कदा वासना । श्रीज्ञाने०॥४॥
दैवें पाय तुझे दिसोनि मजला नाहीं कधीं पूजिलें ।
नाहीं प्रेमभरें विनीत वचनें तोषा तुम्हां दीधलें ।
आतां कोण गती कळे न पुढती होईल माझ्या मना । श्रीज्ञाने०॥५॥
भोगावे याच देही फळहि परि तयाचें मियां मायबापा ।
राहो वाचे तुझे बा सतत शुभ असें नाम जे वारि तापा ।
होवो मद्हार्दशुद्धी जळूनि सकळही पातकें त्वद्वियोगे ।
श्रीपांडुरंगनाथा तव पदनुती वाचुनि ना काही मागे । श्रीज्ञाने०॥६॥

*****

मिलिंद विरचित पद

(अद्वयानंदशौरी गोविंदगोपचारी ।। या चालीवर)

आळंदिराजतनया व्रजराजवीरजाया ।।ध्रु०।।
कारुण्यरम्यमूर्ति घननीळ दिव्यकांति ।
सौभाग्यतिलक जगतीं वाढवी भक्ति प्रीति ।
मस्तकीं कुरळ पंक्ति श्रुतिभृंग रुंजताती ।
प्रत्यक्ष कृष्णमूर्ति प्रगटली गोपिरीती ।।१।।आळंदिराजतनया०
श्रुतिसंतमार्ग उजळी वेदांतभक्तिसाठी ।
नास्तीक तर्कवादा नाशिले सहजगोठी ।
बोधुनी ज्ञानगोष्टी खंडिली शत्रुथाटी ।
कळवळा बहुत पोटीं पाहुनी दीन दृष्टी ।।२।। आळंदिराजतनया०
चित्सुधावाक्यरत्नें वाक्सूत्री ओवुनियां ।
श्रुतियुक्ति स्वानुभूति सुमनांत गुंफोनियां ।
भक्तीची माळ केली अर्पिली गुरुपायां ।
बहु दानशूर जगिं या श्रीकृष्णप्रेम द्याया ।।३।। आळंदिराजतनया०
रंगुनी आत्मरंगी रंगली नामरंगीं ।
रंगणी नाचताहे अतिदिव्य रासरंगीं ।
रंगनाथ प्रभुसंगी रंगली चित्तभृंगीं ।
स्मरतांचि अंतरंगी उद्धरी कुजनसंगी ।।४।। आळंदिराजतनया०
नतजनां बुद्धिदात्री लाउनी शीलशिक्षा ।
जशी धेनु वत्सपाठीं धावुनी करी रक्षा ।
सानन्य दीन होता करि दान प्रेमदीक्षा ।
कनवाळु माय माझी रक्षीत मिलिंदाक्षा ।।५।।
आळंदिराजतनया व्रजराजवीरजाया ।।धृ०।।

०००

सद्गुरु श्रीबाबाजीमहाराज पंडित विरचित

श्रीगुलाबरावमहाराजांची आरती

जयदेव जयदेव जय पांडुरंगनाथा ।
आरती ओवाळिता हरली भवचिंता ॥ध्रु०॥
अनंत काळाची जीवाशिवा तुटी ।
वारूनि उपाधी कराविशी भेटी ॥१॥
भक्ति प्रेम पिसें साकारा आला ।
साच केले एकाकी न रमते या बोला ॥२॥
भावे वंदितो मी सुकुमार पाया ।
ज्ञानेश्वरकन्ये निवारावी माया ॥३॥

* * *

श्री महाराजांनी केलेल्या आज्ञा

१. पापनाशन तीर्थाचे उदक शिंपडून अस्थि प्रयागात टाकाव्या.
२. रेल्वेमध्ये चालत असताच भयंकर प्रसंग आल्यास, इंद्रायणी शिंपडून तेथे निजवावे.
३. आळंदीला गेल्यावर शुद्ध असताना समाधीच्या दर्शनाला न्यावे.
४. **लायब्ररीची व्यवस्था चांगली ठेवावी.**
५. अध्ययन घरीच ठेवावे.
६. पापनाशन तीर्थाचे स्मरण करून तीर्थ देत जावे.
७. **अध्ययन माझ्या ग्रंथानुसारच करावे.**
८. **पादुकांची जोपासना चांगली करावी.**
९. वारकरी पंथ मुख्य.
१०. **आळंदीला जावे व तेथील वैभव वाढवावे.**
११. तुलसीमाळ घालावी.
१२. माझे ग्रंथरहस्य वगैरे पाहून अध्ययन करावे.
१३. योगाची इच्छा झाल्यास गोरक्षनाथांच्याप्रमाणे किंवा गीतेतील ६ व्या अध्यायाप्रमाणे अभ्यास करावा.
१४. नाना, हरिभाऊ, पंडित, गंगाधर, रंगुआई यांनी गौण दीक्षा घ्यावी. नंतर दुर्गाआई, नारायण केकरे वगैरेंना द्यावी.
१५. माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठेवावा.
१६. **पार्थिव पूजा वाढवावी.**
१७. संप्रदायवृद्धी करावी.
१८. आसन्न वेळी विचार न करता स्नान घालावे.

(अशा या आज्ञा करून, श्रीमहाराजांनी श्रीबाबाजीमहाराज पंडितांना स्वतःचे प्रतिनिधी नेमून, संप्रदायाची जबाबदारी सोपविली)

* * *

कात्यायनी व्रते : स्थान आणि वर्ष

क्रम	वर्ष पासून	वर्ष पर्यंत	गांव
×)	१९०३	-	माधान
१)	१९०४	१९०७	शुक्लेश्वर-वाठोडा
२)	१९०८	-	छिदगांव
३)	१९०९	-	थूगांव
४)	१९१०	-	बिलासपूर
५)	१९११	-	देऊरवाडा
६)	१९१२	१९१३	हरदा
७)	१९१४	-	लाखपुरी
८)	१९१५	१९१६	हर्दा
९)	१९१७	-	पैलाम
१०)	१९१८	-	हरदा
११)	१९१९	-	पळसगांव
१२)	१९२०	-	गारल
१३)	१९२१	१९२३	जयपूर
१४)	१९२४	१०२६	भिवापूर
१५)	१९२७	-	जयपूर
१६)	१९२८	-	महालगांव
१७)	१९२९	-	भिवापूर
१८)	१९३०	-	बुटी-बोरी
१९)	१९३१	-	पेठ
२०)	१९३२	-	हरदा
२१)	१९३३	-	भिवापूर
२२)	१९३४	-	विहीरगांव
२३)	१९३५	-	सावरगांव
२४)	१९३६	-	महालगांव
२५)	१९३७	-	विहीरगांव
२६)	१९३८	-	हरदा
२७)	१९३९	-	शिरखेड
२८)	१९४०	-	हरदा
२९)	१९४१	-	नक्षी
३०)	१९४२	-	पाहूणगांव
३१)	१९४३	-	शिरखेड
३२)	१९४४	-	भिवापूर
३३)	१९४५	-	घोडेघाट
३४)	१९४६	-	शिरखेड
३५)	१९४७	-	पोहनगांव
३६)	१९४८	-	भिवापूर
३७)	१९४९	१९५०	बिसोनी
३८)	१९५१	-	यावली
३९)	१९५२	-	शिरखेड
४०)	१९५३	-	हरदा
४१)	१९५४	१९५५	भिवापूर
४२)	१९५६	-	ब्रह्मपूरी
४३)	१९५७	-	हरदा
४४)	१९५८	१९६१	पेठ
४५)	१९६२	१९६३	अमरावती
४६)	१९६४	१९६५	सावरखेड
४७)	१९६६	-	शिरखेड
४८)	१९६७	१९६८	सावरखेड
४९)	१९६९	-	लोधीखेडा
५०)	१९७०	१९७२	सावरखेड
५१)	१९७३	-	लोधीखेडा
५२)	१९७४	-	पावनगांव
५३)	१९७५	-	चंद्रपूर
५४)	१९७६	१९७८	सावरखेड
५५)	१९७९	-	अंबाडी
५६)	१९८०	-	पाथरी
५७)	१९८१	-	शु०-वाठोडा
५८)	१९८२	-	पाथरी
५९)	१९८३	-	शु०-वाठोडा
६०)	१९८४	-	पाथरी
६१)	१९८५	-	शु०-वाठोडा
६२)	१९८६	१९८९	पाथरी
६३)	१९९०	-	अमरावती
६४)	१९९१	१९९८	पाथरी
६५)	१९९९	१९.....	चंद्रपूर

श्रीमहाराजकृत सूक्ति-रत्नावली-यष्टी - क्रमाने ग्रंथ-सूची

प्रत्येक भागाला **'यष्टी'** (रत्नकंठा) असे नांव आहे.

(यष्टी १)

(१) भक्तिपदतीर्थामृत
(२) निगमान्तपथसंदीपक
(३) चौसष्टी (अमृ.अ.१.भाष्य)
(४) ११ पत्रे (योग)
(५) भगवद्गीतासंगति
(६) निदिध्यासनप्रकाश (योग)
(७) कान्तकान्तावाक्यपुष्पम् (संस्कृत)
(८) सूचनाप्रकरणम् - १
(९) गायत्री-अन्वयार्थ

(यष्टी २ - पूर्वार्ध)

(१०) कृष्णपंचपदी
(११) सद्वैजयंती (आर्या)
(१२) बाराखडी
(१३) चित्तोपदेश
(१४) त्रिकांडसार
(१५) तुंबडी
(१६) चिरंजीवपदाभ्यास
(१७) शांतिसुधाकर
(१८) सोपानसिद्धि (योग)
(१९) नित्यतीर्थ (आळंदीमहिमा)
(२०) मणिमंजुषा (बोधवाक्ये)
(२१) प्रियपाहुणेर
(२२) अलौकिक प्रवास
(२३)अमोघनिरूपण (ॐ)
(२४) स्त्रीगीत (५ अध्याय)
(२५) श्रीज्ञानेश्वरक्षमापन स्तोत्र

(यष्टी २- उत्तरार्ध)

(२६) गुरुपंचपदी
(२७) २० पत्रे
(२८) ध्यानयोगदिवाकर (योग)
(२९)भगवद्भक्तिसौरभ(रु.पत्रिका)
(३०) प्रीतिनर्तन
(३१) गोविन्दानंदसुधा (सं.)
(३२) मातृपितृभावनाष्टक
(३३) सूचनाप्रकरण - २

(यष्टी ३)

प्रियलीलामहोत्सव भाग-१
(३४) आमंत्रणविलास.
(३५) सूचनाप्रकरण - ३

(यष्टी ४)

(३६) स्त्रीगीतसंग्रह
ज्ञानभक्ति- प्रधान लोकगीते

(यष्टी ५)

(३७)अलौकिक व्याख्यानमाला
(मानसशास्त्रीय विवेचन)

(यष्टी ६)

(३८)स्वमन्तव्यांशसिद्धान्त-तुषार
(हिंदी)*प्रश्नोत्तरे*

(यष्टी ७)

(३९) अडतीस पत्रे
(बुवाबाजी, धर्म-सुधारक, धर्म, तत्त्वज्ञान,
योग, विज्ञान, स्वजाति बांधवांना विनंती इ.)

(यष्टी ८)

(४०) **साधुबोध**-९३८ प्रश्नोत्तरे
धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, कौटुंबिक,

(यष्टी ९ पूर्वार्ध)
(४१)**अभंगांची गाथा**(२१५७)
कीर्तनोपयोगी १९ आख्यानासह
(यष्टी ९ उत्तरार्ध)
(४२) **पदांची गाथा** (२२४४)
(यष्टी १०)
(४३) **प्रेमनिकुंज**
(यष्टी ११) २ भाग
(४४) **संप्रदायसुरतरू**
(पूर्वविहार व उत्तरविहार)
(यष्टी १२)
(४५) **पत्रे व समीक्षा** - ४३
(यष्टी १३)
(४६) सुखवरसुधा.
(४७) वेदान्तपदार्थोद्देशदीपिका.
(यष्टी १४)
(४८) नारदीयभक्तिसूत्रभाष्य *(ओवी)*
(४९) सांख्यसुरेन्द्र *ओवी-भाष्य*
(५०) 'आगमनविलास' *ओवी-भाष्य*
(यष्टी १५)
३० अपूर्ण ग्रंथ
(५१) ईशावास्योपनिषद्
(५२) ज्ञानेश्वरी निरूपण
(५३) निगमान्तसुभा
(५४) ऐश्वर्यार्थदीपिका
(५५) ब्रह्मसूत्रव्याख्या
(५६) छंदप्रदीप
(५७) प्रमाद-कल्लोळ
(५८) योगप्रभाव - पद्य
(५९) हिरण्ययोग(स्वप्न योग)
(६०) पतिव्रता चरितामृत
(६१) षट्पदध्वनि
(६२) गोपिकापादपीयूषलहरी
(६३) वेदान्त निरूपण
(६४) गान सोपान
(६५) योगांगयमलक्षण (योग)
(६६) दुर्मतहृदयभंजन
(६७) सिद्धिसार
(६८) ईशावास्योपनिषद्
(६९) वेदान्तप्रक्रियासमु□ाय
(७०) वृत्तिक्षीरसागर
(७१) सुखपर्व नाटक
(७२) सांख्य सूत्रांवर विचार
(७३) एक निबंध (सांख्य)
(७४) बौद्ध निबंध
(७५) आत्मचरित्र
(७६) नवीन भाषा - नावंग
(७७) प्रश्नोत्तरे
(७८) श्री खापरेंना पत्र....
(७९) मानसायुर्वेद २ लेख
(यष्टी १६)
संस्कृत (भा.१) **सूत्रग्रंथाः**
(८०) अन्तर्विज्ञानसंहिता
(८१) ईश्वरदर्शनम्
(८२) समसूत्री
(८३) दुर्गात्त्वम्
(८४) काव्यसूत्रसंहिता
(८५) शिशुबोधव्याकरणम्
(८६) न्यायसूत्राणि
(८७) एकादशीनिर्णयः
(८८) पुराणमीमांसा
(८९) आगमदीपिका
(९०) शास्त्रसमन्वयः
(९१) युक्तितत्त्वानुशासनम्

(९२) षड्दर्शनलेशसंग्रहः
(९३) तत्त्वबोधः
(९४) स्वमतनिर्णयः
(९५) संप्रदायकुसुममधु
(९६) ऋग्वेदटिप्पणी
(९७) सच्चिन्निर्णयः
(९८) गंगामृतपानम्
(९९) भिषगींन्द्रशचीप्रभा
(१००) मानसायुर्वेद
(१०१) भक्तितत्त्वविवेक
(१०२) प्रियप्रेमोन्माद
(१०३) गोन्दिानंदसुधा
(१०४) कान्तकान्तावाक्यपुष्पम्
(१०५) उच्छिष्टपुष्टिलेशः
(१०६) श्रीधरोच्छिष्टपुष्टिः
(१०७) संस्कृतपदानि
(१०८) नारदभक्तिसूत्रभाष्य
(१०९) नारदीय भक्तिसूत्र-
'भक्त्यधिकरणन्यायमाला'
(११०) बालवासिष्ठ

यष्टी १७)

समयोपदेश (सुबोध हिंदुधर्म)
(११०) सर्वमान्य धर्म : उपपत्ती
(११२) गीतेवरील निरूपणे
(११३) योगवासिष्ठतत्त्व मराठी

(यष्टी १८)

समयोपदेश- **स्फुट निरूपणे**
(११४) सांख्यसार
(११५) युक्त्या
(११६) ब्रह्मसूत्र निरूपणे
(११७) बोधवाक्ये
(११८) सुवर्णकण
(११९) पंचदशी निरूपणे
(१२०) गुरुचरणकौमुदी
(१२१) बालबुद्धिविवर्धिनी
(१२२) वैद्यवृन्दावन
(१२३) वैद्यनन्दिनी
(१२४) भिषग्पाटवोपपत्तिः
(१२५) नावंग-लिपी. *सांकेतिक लघुलिपी*
(१२६) हरिपाठ-अर्थक्रमः
(१२७) हरिपाठ-प्रतिज्ञाः
(१२८) श्रौतक्रीडाविशेष मोक्षपट व *खेळण्याचे नियम*
(१२९) स्वसमाज-नियम
(१३०) मायर्सची समीक्षा
(१३१) मननार्थ गीता
(१३२) शिक्षण रत्नाकर

(यष्टी १९)

(१३३) मनोहरिणी (हिंदी)
व्रजभाषेत गीताप्रवचने

(यष्टी २०)

(१३४) योगप्रभाव (गद्य)
पतंजली ४४ सूत्रे गुरुशिष्य-संवाद

(यष्टी २१) अदृष्य-दीपिका